

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**RİVÂYET ASRINDA İLLET
Bezzâr Örneği**

**DOKTORA TEZİ
Ömer Faruk AKPINAR**

**Enstitü Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Enstitü Bilim Dalı : Hadis**

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Abdullah AYDINLI

MART - 2018

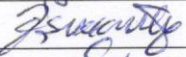
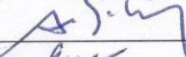

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

RİVÂYET ASRINDA İLLET
Bezzâr Örneği

DOKTORA TEZİ
Ömer Faruk AKPINAR

Enstitü Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Enstitü Bilim Dalı : Hadis

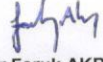
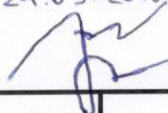
Bu tez 01/03/2018 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği/Oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI	İMZA
Prof. Dr. Abdullah AYDINLI	Başarılı	
Prof. Dr. Ahmet YÜCEL	Başarılı	
Prof. Dr. Emin AŞIKKUTLU	Başarılı	
Prof. Dr. Abdullah KARAHAN	Başarılı	
Doç. Dr. Erdiñ AHATLI	Başarılı	

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ SAVUNULABİLİRLİK VE ORJİNALLİK BEYAN FORMU

Sayfa : 1/1

Öğrenci Adı Soyadı	: Ömer Faruk AKPINAR
Enstitü Anabilim Dalı	: Temel İslam Bilimleri
Enstitü Bilim Dalı	: Hadis
Programı	: ☐ YÜKSEK LİSANS ☒ DOKTORA
Tezin Başlığı	: Rivayet Asrında İlet: Bezzâr Örneği
Benzerlik Oranı	: 9%
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,	
☒ Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez çalışması ile ilgili gerekli düzenleme tarafımda yapılmış olup, yeniden değerlendirilmek üzere sbtezler@sakarya.edu.tr adresine yüklenmiştir. Bilgilerinize arz ederim. <div style="text-align: right;"> Ömer Faruk AKPINAR</div>	
☒ Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda verilen öğrenci bilgilerinin doğru olduğunu beyan ederim. Yukarıda bilgileri verilen tezin jüri karşısında savunulabilir olduğunu bilgilerinize arz ederim. <div style="text-align: center;">Danışman Unvanı / Adı-Soyadı: Prof. Dr. Abdullah AYDINLI Tarih: 29.03.2018 İmza: </div>	
...../...../ 20..... tarih vesayılı EYK kararı ile tez savunma jürisine TEZ SAVUNULABİLİRLİK VE ORJİNALLİK RAPORUNUN gönderilmesine OYBİRLİĞİ/OYÇOKLU ile karar verilmiştir.	Enstitü Birim Sorumlusu Onayı

ÖNSÖZ

Hadis ilmine has ıstılahların oluşmaya başladığı rivayet asrı, hadislerin sened ve metinlerinde bulunan kusurları inceleyen bu yönüyle Hz. Peygamber'in hadislerinin doğru tespitine hizmet eden ilelü'l-hadıs ilmi açısından büyük önem arz eder. İletin, rivayet asrında ne ifade ettiğini ve nasıl tespit edildiğini belirlemeyi hedefleyen bu çalışma, bir giriş ve üç bölümde planlanmıştır. Giriş bölümünde çalışmanın konusu, amacı ve yöntemi ele alınmış, konuyla ilgili literatür değerlendirilmiştir. İlk bölümde rivayet asrında illet kavramının hangi anlamlarda kullanıldığı ile illetli durumu ifade etmek için kullanılan diğer lafızlar incelenmiş; bu süreçte telif edilen ilel eserlerinin bir listesi oluşturulmaya çalışılmıştır. İkinci bölüm rivayet asrında illetin belirlenmesinin dayanaklarını tespiti ayrılmıştır. İlet tespitinin dayanaklarına dair ulaşılan sonucu, rivayet asrından somut bir örnekle test etmeyi amaçlayan son bölümde ise Ebû Bekr el-Bezzâr'ın hayatı, eserleri ve hadisçiliği ele alınmış, onun ta'lil metodu incelenmiştir.

Gerek tez konusunun belirlenmesi gerekse yazılması aşamasında çalışmamı sahiplenerek titizlikle takip eden, vakit ayırma hususunda büyük fedakârlığını gördüğüm, kıymetli tenkit ve teklifleriyle desteğini hep yanımda hissettiğim muhterem danışman hocam Prof. Dr. Abdullah AYDINLI'ya içten teşekkürlerimi ve saygılarımı sunuyorum. Tez takibi sürecinde fikirlerinden istifade ettiğim saygıdeğer hocalarım Doç. Dr. Erdinç AHATLI ve Dr. Öğr. Üyesi Ali Vasfi KURT'a; fikir ve görüşleriyle çalışmamın gelişmesine katkıda bulunan değerli jüri üyesi hocalarım Prof. Dr. Ahmet YÜCEL, Prof. Dr. Emin AŞIKKUTLU ve Prof. Dr. Abdullah KARAHAN'a katkı ve emekleri için teşekkür ediyorum. Ayrıca görüş ve tecrübelerinden istifade ettiğim oda arkadaşım Dr. Öğr. Üyesi Habib KARTALOĞLU'na, fakültemiz hadis ana bilim dalının kıymetli mensuplarına ve doktora ders arkadaşlarıma destekleri için şükranlarımı arz ediyorum. Hayatım boyunca gösterdiğim azim ve çabanın oluşmasında büyük emeği bulunan muhterem pederim Prof. Dr. Ali AKPINAR'a; çalışmamın son şeklini baştan sona okuma inceliğini gösterip dil ve üslûp açısından büyük katkı sağlayan değerli ağabeyim Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Raşid'e; maddî-manevî desteğini arkamda hissettiğim aileme ve bütün süreç boyunca benden bekledikleri ilgiye tam manasıyla cevap veremediğim güzel kızlarıma teşekkürü zevkle yerine getirilmesi gereken bir borç biliyorum. Son olarak ülkemizdeki akademik ve ilmî çalışmalara sağladığı katkılar ile hizmet eden Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu'na (TÜBİTAK) Bilim İnsanı Destekleme Programları kapsamında verdikleri destekten ötürü şükranlarımı arz ederim.

Ömer Faruk AKPINAR

29.03.2018

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	vi
ÖZET.....	vii
SUMMARY	viii
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: RİVAYET ASRINDA İLLET KAVRAMI VE İLEL LİTERATÜRÜ	12
1.1. Rivayet Asrı	12
1.2. Rivayet Asrında İlet	13
1.2.1. “İlet” Kelimesinin Kullanımı	14
1.2.2. İleti İfade Etmek İçin Kullanılan Bazı Kelimeler	40
1.2.2.1. Vehm / Vehem	40
1.2.2.2. Hata	43
1.2.2.3. Ğalat	45
1.2.2.4. Lem yazbut	48
1.2.2.5. Tashîf	49
1.2.2.6. İhtilât	51
1.2.2.7. Telkîn	53
1.2.2.8. Sülûku'l-câdde	55
1.2.2.9. Teferrüd ve Ğarâbet	57
1.2.2.10. Muhâlefet	58
1.2.2.11. Vakf ve Ref'	60
1.2.2.12. İrsâl, Vasl ve İsnâd	61
1.2.2.13. İskât ve Taksîr	64
1.2.2.14. Tedlîs	66
1.2.2.15. İdrâc	68
1.2.2.16. İdhâl	71
1.2.2.17. Ziyâde	74
1.2.2.18. İhtisâr	76
1.2.2.19. Cem'	77

1.2.2.20. İztırâb.....	79
1.2.2.21. Nesh.....	81
1.2.2.22. Ğayr-i mahfuz.....	83
1.2.2.23. Nekâret	84
1.2.2.24. Bâtıl	88
1.2.2.25. Lâ asle leh / Lâ yesihhu hâzâ / Ğayru sâbit	91
1.3. İlel Literatürü	92
BÖLÜM 2: İLLET TESPİTİNİN DAYANAKLARI	107
2.1. Yetkinlik.....	109
2.1.1. Adalet.....	112
2.1.2. Zabt	114
2.1.2.1. Zekâ ve Yatkinlik	115
2.1.2.2. Bilgi ve Tecrübe	124
2.1.2.3. Dikkat ve Uyanıklık	132
2.1.2.4. Ehli ile Müzakere Etmek	135
2.2. Birikim	138
2.2.1. Râvî Bilgisi	139
2.2.1.1. Kimlik Bilgisi	139
2.2.1.2. Semâ' Bilgisi	144
2.2.1.3. Cerh ve Ta'dîl Bilgisi	172
2.2.1.4. Hadis Merkezleri Bilgisi.....	190
2.2.1.5. Râvînin Tanınmaması.....	192
2.2.2. Rivayet Bilgisi	196
2.2.2.1. Belli Râvîlerin Hadisinde İhtisas Bilgisi	196
2.2.2.2. Rivayetin Belli Bir Râvi Yoluyla Bilinmesi.....	201
2.2.2.3. Belirli İsnadla Belirli Hadislerin Bilinmesi	205
2.2.2.4. Râvîlerin Hadis Sayısının Bilinmesi.....	207
2.2.2.5. Tahammül ve Eda Şeklinin Bilinmesi	209
2.2.2.6. Râvînin Hatasına İlişkin İtirafının Bilinmesi	213
2.2.2.7. Sabit Olmayan İsnadların Bilinmesi.....	215
2.2.2.8. Rivayetin Bilinmemesi	216

2.3. Değerlendirme.....	219
2.3.1. Hadisin Kaynağının Araştırılması.....	220
2.3.1.1. Şifâhî Kaynak	221
2.3.1.2. Yazılı Kaynak	224
2.3.2. Hadisin Tariklerinin Karşılaştırılması.....	233
2.3.2.1. Muhâlefet Tespiti.....	234
2.3.2.2. Teferrüd Tespiti	267
2.4. Diğer İlet Tespit Yöntemleri	293
BÖLÜM 3: BEZZÂR'IN HAYATI, HADİŞÇİLİĞİ VE TA'LÎL METODU.....	296
3.1. Hayatı	296
3.1.1. Doğumu ve Ailesi	296
3.1.2. Eğitim Hayatı	297
3.1.3. Vefatı ve Şahsiyeti	299
3.1.4. İlim Çevresi.....	300
3.1.4.1. Hocaları	300
3.1.4.2. Talebeleri	307
3.1.5. Eserleri	314
3.1.6. Müsnedi.....	316
3.2. Hadisçiliği	321
3.2.1. Hadis Rivayetindeki Yeri.....	321
3.2.2. Farklı Hadis Tahammül Yollarını Kullanması.....	324
3.2.3. Hadise Yer Verme Nedenini Açıklaması.....	325
3.2.3.1. Hadisin Hükmen Merfû' Olması.....	325
3.2.3.2. Hadisin Sahih İsnadlı Olması	326
3.2.3.3. Hadisin Râvîsinin Daha Meşhur ve Öncelikli Olması	327
3.2.3.4. Hadisin Rivayetinin Tam Olması	328
3.2.3.5. Hadisin Ziyade İhtiva Etmesi	328
3.2.3.6. Mevkûf ve Maktû' Haberleri Ayırt Etme Arzusu	329
3.2.3.7. Rivayetin Farklı Tarikine İşaret Etme İsteği	330
3.2.3.8. Hadisin Başka Bir Tarikinin Bulunmaması.....	330
3.2.3.9. Hadisin Belli Bir Hususta Teferrüdüne Dikkat Çekme İsteği	331

3.3.3.10. Muhâlefet Durumunu Açıklama İsteği	331
3.3.3.11. Hadisin İletini Açıklama İsteği	332
3.3.4. Hadislerin Sıhhat Durumuna Yer Vermesi	333
3.3.5. Önceki Muhaddislerin Değerlendirmelerini Nakletmesi	334
3.3.6. Farklı Tarikler Arasında Tercih Yapması	335
3.3.7. Bilinmeyen Kelimeleri Açıklaması	336
3.3.8. Hadisi Açıklaması	336
3.3.9. Hadislerden Fıkhî Hükümler Çıkarması	337
3.3.10. Metin Tenkidi Yapması	338
3.3.11. Sahabe Bilgisine Yer Vermesi	339
3.3.12. Ricale Dair Değerlendirmelerde Bulunması	339
3.3.13. Hadis Usûlüne Dair Görüşleri	343
3.3. Ta'lîl Metodu	344
3.3.1. Râvî Bilgisi	344
3.3.1.1. Kimlik Bilgisi	345
3.3.1.2. Semâ' Bilgisi	346
3.3.1.3. Cerh ve Ta'dîl Bilgisi	349
3.3.1.4. Râvîyi Bilememesi	354
3.3.2. Rivayet Bilgisi	355
3.3.2.1. Rivayeti Belli Bir Yolla Bilmesi	355
3.3.2.2. Belirli İsnadla Belirli Hadisleri Bilmesi	357
3.3.2.3. Râvîlerin Hadis Sayısını Bilmesi	358
3.3.2.4. Tahammül ve Eda Şeklini Bilmesi	359
3.3.2.5. Hadisin En İyi Tarikini Bilmesi	360
3.3.2.6. Sabit Olmayan İsnadları Bilmesi	360
3.3.2.7. Temel Nüsha Bilgisi	361
3.3.3. Muhâlefet Tespiti	361
3.3.3.1. Sikaların Hadisine Muhalif Rivayet	362
3.3.3.2. Râvînin Kendi Hadisine Muhalif Rivayeti	367
3.3.3.3. Diğer Hadislere Muhalefet	368
3.3.3.4. Nesh Tespiti	369
3.3.4. Teferrüd Tespiti	369

3.3.4.1. Başka Tariki Bulunmayan Ferd Hadis.....	371
3.3.4.2. Belli Bir Hususta Rivayette Tek Kalınması	374
3.3.4.3. Bir Râvîden Sadece Bir Hadisin Bilinmesi	377
3.3.4.4. Bir Râvîden Bir Kişinin Rivayette Bulunması	378
3.3.4.5. Bir Râvînin, Bir Hocasından Sadece Bir Rivayet Nakletmesi	379
3.3.4.6. Belli Bölge Ahalisinin Rivayette Tek Kalması	379
3.3.4.7. Belli İsnadla Tek Hadisin Bilinmesi.....	380
3.3.4.8. Meşhur Bir İmamdan Nakilde Teferrüd	380
3.3.4.9. Bezzâr'ın Tek Bir Hocadan İşitmesi	382
3.3.5. İleti İfade Etmek İçin Kullandığı Lafızlar	383
SONUÇ.....	387
KAYNAKÇA	391
ÖZGEÇMİŞ.....	416

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser
a.mlf.	: aynı müellif
b.	: ibn
bkz.	: Bakınız
c.	: cilt
çev.	: çeviren
d.	: doğum tarihi
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
h.	: Hicrî
Hz.	: Hazreti
Krş.	: Karşılaştırınız
m.	: Milâdî
nşr.	: neşreden
ö.	: ölüm tarihi
s.	: sayfa
s.a.	: Sallallâhu aleyhi ve sellem
ts.	: tarihsiz
thk.	: tahkik eden
v.dğr.	: ve diğerleri
vb.	: ve benzeri

Tezin Başlığı: Rivayet Asrında İlet: Bezzâr Örneği

Tezin Yazarı: Ömer Faruk AKPINAR **Danışman:** Prof. Dr. Abdullah AYDINLI

Kabul Tarihi: 01/03/2018

Sayfa Sayısı: viii (ön kısım) + 416 (tez)

Anabilim dalı: Temel İslam Bilimleri **Bilim dalı:** Hadis

Hadis ilmine has ıstılahların oluşmaya başladığı rivayet asrı, hadis tarihi açısından büyük önem arz eder. Hadis ilimlerinden olan İlelü'l-hadîse dair kavramlar bu dönemde kullanıma girmiş, ilgili eserler de bu dönemde yazılmaya başlamıştır. İlelü'l-hadîs, hadislerin sened ve metinlerinde bulunan illetleri inceleyen ilimdir. İlet, her ne kadar sonradan büyük kabul gören ıstılahta “rivayetin sıhhatini olumsuz etkileyen gizli kusur” şeklinde tanımlanmışsa da rivayet asrında her türlü kusuru ifade etmek için kullanılmıştır. Bu döneme ait eserlerde bu açıkça görülmektedir.

İlet, rivayet asrında ne ifade ettiğini ve nasıl tespit edildiğini belirlemeyi hedefleyen, ulaşılan sonucu rivayet asrı müelliflerinden Bezzâr'ın ta'lîl metodu üzerinde test etmeyi gaye edinen bu çalışma, bir giriş ve üç bölümde planlanmıştır.

Giriş bölümünde çalışmanın konusu, amacı ve yöntemi ele alınmış, konuyla ilgili literatür değerlendirilmiştir.

İlk bölümde rivayet asrında illet kavramının hangi anlamlarda kullanıldığı ile illetli durumu ifade etmek için kullanılan diğer kelimeler incelenmiş; bu süreçte telif edilen illel eserlerinin bir listesi oluşturulmaya çalışılmıştır.

İkinci bölüm rivayet asrında illetin belirlenmesinin dayanaklarını tespiti ayrılmıştır. Burada illet tespitinde, yetkinlik ve birikime sahip olmanın yanında derin araştırmalar yapma ve tahlilde bulunma hususları üzerinde durulmuştur.

İlet tespitinin dayanaklarına dair ulaşılan sonucu, rivayet asrından somut bir örnekle test etmeyi amaçlayan son bölümde ise Ebû Bekr el-Bezzâr'ın hayatı, eserleri ve hadisçiliği ele alınmış, onun ta'lîl metodu incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Hadis, İlet, İlelü'l-hadîs, Bezzâr, el-Bahru'z-zehhâr

Title of the Thesis: Al-‘Illah in Transmission Period: Sample of Abū Bakr al-Bazzār

Author: Ömer Faruk AKPINAR

Supervisor: Prof. Abdullah AYDINLI

Date of Acceptance: 01/03/2018

Nu. of Pages: viii (pretext) + 416 (main body)

Department: Essential Islamic Sciences **Subfield:** Hadith

The transmission period which the concepts of hadith knowledge have begun to be formed in is very important in terms of the history of hadith. In this period, the concepts of ‘ilal al-hadith, one of the hadith sciences that examines the ‘ilal (flaws) found in the sanads or texts of the hadiths, have been started to be used and related works have also been started to be written. The ‘illah was used to express any kind of flaws in this period, although it was later described as "a hidden flaw that adversely affects the authenticity of the transmission." This is evident in the works of this period.

This study aims to determine what the ‘illah means during the transmission period and how it is determined and also tests this conclusion on ta‘lil methodology of Abū Bakr al-Bazzār who is one of this period authors. It includes an introduction and three chapters.

In the introductory part, the subject, purpose and method of study were discussed and the related literature was evaluated.

In the first part, the meanings of the concept of ‘illah which used in the transmission period and the other words used on behalf of the ‘illah were examined. A list of ‘ilal works that have been written in this period was also given in this section.

The second chapter was separated to determinate of the principles on which the detection of ‘illah is based during the transmission period. In this section, in addition to possessing competence and knowledge accumulation in the detection of ‘illah, it was focussed on the necessity of conducting deep researches and analyzes.

The final chapter was targeted to test the conclusion, reached about the principles, which the detection of ‘illah is based on it, with a specific example of transmission period. For this objective, Abū Bakr al-Bezzār’s life, works and hadith methodology was studied and his ta‘lil methodology was analyzed.

Keywords: Hadith, ‘Illah (Flaw), ‘Ilal al-Hadith, al-Bazzār, al-Bahr al-Zahhār

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Önemi

Hadislerin senedleriyle nakledilmesi faaliyetinin devam ettiği rivayet asrı, hadis tarihi açısından büyük önemi haizdir. Tarihî süreç içinde hadislerin kayıt altına alınması, tedvin ve tasnif edilmesi, sened ve metin açısından tenkide tâbi tutulması, hadis ilmine has ıstılahların oluşmaya başlaması, hadis ricaline dair eserlerin yazılması, hadis ilimlerinin gelişmesi ve ilk metodolojik eserlerin kaleme alınması bu dönemde olmuştur.

Hadis ilimlerinin en zor ve çetrefillisi olarak bilinen ilelü'l-hadîs sahasında ilk eserler de rivayet asrında telif edilmiştir. Bu eserler, hadis usûlündeki yerleşik tanımına göre “sadece ehli tarafından bilinen ve hadisin sıhhatini olumsuz yönde etkileyen gizli kusur” şeklinde tanımlanan illetin yanı sıra, genelde hadisteki her türlü kusuru ifade eden illetin tespitini konu edinir. Bu yönüyle hadis tenkidinin bir parçası sayılabilecek olan ilelü'l-hadîs, Hz. Peygamber'in hadislerinin doğru tespitine hizmet eden değerli bir ilimdir.

İlelü'l-hadîs ilminin en temel eserleri, hadiste altın çağ kabul edilen üçüncü asrın ilk yarısında telif edilmiştir. Aynı dönemlerde birlikte ilim halkalarına katılan, rıhleler yapan ve müzakerelerde bulunan Yahyâ b. Maîn, İbnü'l-Medîni ve Ahmed b. Hanbel, bu ilmin öncüleri sayılabilir. Onların talebeleri olan Dârimî, Buhârî, Zühli, Müslim, Ya'kûb b. Şeybe ile bunlardan sonra gelen Ebû Zür'a, Ebû Dâvud, Ebû Hâtim, Tirmizî, Bezzâr ve Nesâî gibi muhaddisler de ilel konusunda yetkinlikleri kanıtlanmış isimlerdir. Rivayet asrında bu alandaki en hacimli çalışmaların ise konularına göre tasnif ettiği eserinde hocalarının görüşlerini bir araya getiren İbn Ebî Hâtim'e ve müsned tarzında, daha sistematik bir eser telif eden Dârekutnî'ye ait olduğu söylenebilir.

Bu araştırma, rivayet asrında yaşamış bu bilginlerin yanı sıra ilele dair birtakım tespitlerde bulunmuş diğer bazı muhaddislerin, “illet”ten ne anladıkları ile illeti nasıl ifade ettikleri ve neye göre belirlediklerini konu edinmektedir. Ancak çalışma alanının oldukça geniş olması sebebiyle illetle alakalı tespitlerin bir âlim özelinde incelenmesi kararlaştırılmış, buna binaen hicrî üçüncü asrı neredeyse başından sonuna kadar yaşamış olan ve müsned tarzında telif ettiği hadis mecmuasında yer verdiği hemen hemen her hadis hakkında değerlendirmede bulunan, üstelik “illet” kelimesini en çok kullanan

musanniflerden biri olan Ebû Bekir el-Bezzâr (210/825 – 292/905) örnek olarak tercih edilmiştir.

Araştırma konusunun dört ayrı açıdan önem arz ettiğini söylemek mümkündür: Öncelikle, hadislerin tedvin ve tasnifinin devam ettiği ve hadis ilimlerinin oluşmaya başladığı rivayet asrını konu edinmesi hasebiyle bir önemi haizdir. İkinci olarak rivayetlerde bulunan ve ancak belli bir yetkinlik, birikim ve incelemeyle anlaşılabilen illetin nasıl tespit edileceğini ortaya koyması açısından, özellikle rivayet ilimleriyle uğraşanlar için bir kıymet ifade etmektedir.

Üçüncü olarak hadis ilminin en değerli çağı sayılan hicrî üçüncü asırda yaşamış olan ve ilim alanında otorite kabul edilen Ebû Bekir el-Bezzâr'ın ele alınması, konuyu daha da kıymetli hale getirmektedir. Zira Bezzâr, döneminin âdeti olduğu üzere ilim tahsil etmiş, önemli ilim merkezlerini dolaşarak önde gelen muhaddislerle görüşmüş biri şahsiyettir. Tasnif ettiği *Müsned*'i yanında, seleflerinden tevarüs ettiği birikimi sonraki kuşaklara ulaştırma gayesiyle rihleler gerçekleştirmiş olması, onun ayırt edici özellikleri arasında zikredilebilir.

Son olarak bu araştırma, örneklem olarak incelediği eser açısından müstesna bir değer ihtiva etmektedir. Şöyle ki; hadis edebiyatı içinde önemli bir tasnif türü sayılan müsnedlerin meşhur bir örneği Bezzâr'a aittir. Kaynaklarda “muallal müsned” olarak zikredilen bu eser, günümüze ulaştığı kadarıyla içerdiği hadis sayısı (10.383 adet) yanında tasnif sistemi, hadislerin sıhhat durumları ve çeşitliliği ile ricale dair içerdiği bilgiler açısından son derece değerlidir. Üstelik Bezzâr'ın seçtiği hadislerin 3.698'inin, kendisiyle aynı dönemde telif edilmiş meşhur altı hadis kitabında bulunmaması, eserin kıymetine ilişkin bir fikir verir niteliktedir. Bu sebeple Heysemî (ö. 807/1405), *Müsned*'in *Kütüb-i sitte*'ye zevaidini çıkarmış ve bunları ale'l-ebvâb tasnif etmiştir. *Keşfu'l-estâr* adlı bu zevaidin hacminin büyüklüğü, İbn Hacer'in (ö. 852/1449) onu sekiz müsnedin *Kütüb-i sitte*'ye zevaidini bir araya getirdiği *el-Metâlibü'l-âliye* içerisinde değil de ayrı bir telifte toplamasına da gerekçe teşkil etmiş olmalıdır. İbn Hacer, *Kütüb-i sitte* yanında Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'ini de dâhil ettiği *Muhtasaru zevâidi Müsnedi'l-Bezzâr ale'l-Kütübi's-Sitte ve Müsnedi Ahmed* isimli bu derlemesinde 2.341 rivayeti bir araya getirmiştir. Bezzâr'ın, büyük ihtimalle gördüğü düşünülen

hacimli müsnedler arasında yer alan Ahmed b. Hanbel'in kitabında olmayan birçok hadise yer vermesi gerçekten dikkat çeken bir husustur.

Rivayetleri zikrettikten sonra onlarda bulunan illetlere işaret etmesi, Bezzâr'ın eserini değerli kılan bir başka husustur. Onun, rivayetlerin sened ve metinleri ile ricâle dair verdiği bu bilgiler eserinin "muallel" şeklinde nitelenmesinde ve sonraki bilginler tarafından kaynak olarak kullanılmasında etkili olmuştur.

2. Araştırmanın Amacı

Hız. Peygamber'in (s.a.) hadislerinin doğru ve eksiksiz bir biçimde muhafaza edilmesi amacına matuf olarak ortaya çıkan ve gelişen ilelü'l-hadîs ilmini konu edinen bu çalışmanın temel gayesini illet tespitinin dayanaklarını tespit etmek oluşturacaktır. Gerek illet kavramı hakkında şu ana kadar yapılan Türkçe araştırmalarda, gerekse ilelü'l-hadîs ilmine dair yazılan eserlerde konu, daha çok usûl kitapları çerçevesinde incelenmiş, ayrıca illete yol açan âmiller ve illet türleri üzerinde durulmuş, illeti tespit yollarına ise kısaca yer verilmiştir. Bu çalışmaların ana kaynaklarını ise İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938), Dârekutnî (ö. 385/995) ve İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) eserleri oluşturmuştur. Oysa illet kelimesinin kullanımına ilişkin sağlıklı bir değerlendirmede bulunabilmek için daha erken döneme uzanılması ve farklı müelliflere ait eserlerin incelenmesi önem arz etmektedir. Buna binaen, hadis ilimlerinin teşekkül ettiği rivayet asrında "illet" kelimesinin kullanıldığı anlam boyutunun ve rivayetlerdeki kusurları ifade etmek için kullanılan diğer tabirlerin tespit edilmesi araştırmanın temel hedeflerinden olacaktır. Ayrıca çalışmada, bu dönemde ilel konusunda yazılan eserler hakkında bilgi verilmesi de planlanmaktadır.

İllet tespit keyfiyetine dair yapılacak saptamaların somut bir örneğini göstermesi açısından rivayet asrı ilel bilginlerinden Bezzâr'ın ta'lîl metodunun ortaya konulması araştırmanın bir diğer gayesi olacaktır. Bezzâr'a dair yapılan çalışmalarda Bezzâr'ın hayatı ve hadisçiliğinin ana hatlarıyla ele alınışı, Bezzâr'ın ta'lîl metodu ve illet tespit dayanakları üzerinde yeterince durulmayışı, ayrıca Bezzâr ile ilgili Türkçe kapsamlı bir çalışmanın olmayışı bu konuda yeni bir çalışmayı gerekli kılmıştır. Bu sebeple bu araştırma, Bezzâr'ın hayatını ele almayı ve genelde hadisçiliğini özelde ise ta'lîl yöntemini analiz etmeyi amaçlamaktadır.

3. Araştırmanın Yöntemi

Rivayet asrında illet tespitinin dayandığı esasları belirleme gayesi doğrultusunda, öncelikle illet kelimesine bu asırda yüklenen anlam çerçevesini belirlemek ve illetli durumları ifade etmek için kullanılan diğer kelimeleri tespit etmek çalışmanın ilk adımını oluşturacaktır. Bunun için başta ilel kitapları olmak üzere rivayet asrında telif edilmiş eserlerde “illet” kelimesi ve bu kökten türeyen kelimelerin kullanımları tespit edilecek, böylece kelimenin anlam sınırları belirlenmeye çalışılacaktır. Akabinde rivayetlerdeki kusurları ifade eden diğer lafızların incelenmesi ve isminde “ilel” lafzı geçen veya ilel konusuna has kılınmış eserlerin zikredilmesi ile birlikte birinci bölüm sonlandırılacaktır.

Araştırmanın ikinci bölümü, illet tespitinin dayanaklarına ayrılmıştır. Rivayetlerdeki kusurların tespit ve analizi için ilel mütehasısında aranan yetkinlik, bilgi, araştırma ve değerlendirme kabiliyeti gibi temel özellikler, bu bölümde rivayet asrı ilel bilginlerinden hareketle ve örneklerle incelenecektir. Bu çerçevede örnekleri, ele alınan konuyu tam olarak yansıtacak rivayetlerden seçme, her konuda birden fazla örnek sunma ve mümkün olduğunca farklı ilel bilginlerinden nakiller verme, rivayet edilecek usûl olacaktır.

Son bölümde ise rivayet asrı hadis illetlendirme usûlüne bir örnek teşkil etmesi için, müsned türünde telif ettiği eseri, “el-Müsnedü'l-kebîri'l-muallel” diye nitelenen, bu alanın önemli âlimlerinden Ebû Bekr el-Bezzâr'ın (ö. 292/905) ta'lîl metodu incelenecektir. Bunun için öncelikle tabakat kitapları ile şehir ve bölge tarihi olma özelliği taşıyan kaynaklarda tarama ve saptama yöntemleri yardımıyla tespit edilen biyografik ve tarihsel veriler ışığında Bezzâr'ın hayatı hakkında bilgi verilecektir. Ardından onun hakkında yapılan değerlendirmeler ve eserinde takip ettiği yaklaşımdan hareketle ana hatlarıyla hadisçiliğinden bahsedilecektir. Son olarak, eserinde Bezzâr'ın rivayetleri değerlendirirken kullandığı ta'lîl yöntemi, ikinci bölümde yer verilecek olan illet tespit dayanaklarına göre tasnif edilerek örneklerle ele alınacaktır.

Araştırmada takip edilen yöntem konusunda dikkat çekilmesi gereken bir husus da şudur: Rivayet asrında “illet” kelimesi ve türevlerinin kullanımı oldukça sınırlıdır. Öyle ki ilel adlı eserlerde bile bu kelime ve türevleri çok nadirdir. Bununla birlikte hadislerdeki kusurlar farklı kelimelerle ifade edilmiştir. Buradan hareketle özellikle ismi

sadece ilel olan eserlerde yapılan her değerlendirme bu çalışmada illet olarak, yapılan iş de illetlendirme olarak kabul edilecektir.

Çalışma boyunca imlâ ve kaynak göstermede enstitü yazım kılavuzunun izin verdiği ölçüde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi esas alınmıştır. Herhangi bir bilgi, ilk kaynağından tespit edilmeye çalışılmış, erken dönem kaynaklarında bulunamadıysa muahhar kaynaklara müracaat edilmiştir. Ele alınan konuyla bağlantılı bazı detaylar ve muhtelif çalışmalarda yeterince işlenmiş bazı hususlar konu bütünlüğü bozulmasın diye dipnotta zikredilmiştir. Tezin tamamında kaynaklara yapılan referanslarda eserlerin künyeleri kısa halleri ile gösterilmiş, tam künye kaynakçada verilmiştir. Bir eserin farklı baskılarının kullanılması halinde neşreden ismine de her geçtiği yerde işaret edilmiştir. “A.g.e.” kısaltması sadece aynı kaynağa bir dipnotta birden fazla atıf yapılacağına kullanılmıştır. Özel isimlerdeki lâm-ı ta’rîfler hazfedilmiş, sadece aslı tamlama olan kitap isimlerinde bu takı kullanılmıştır. Çalışma boyunca *el-Mektebetü’ş-şâmile* programının 3.64. versiyonundan azami ölçüde istifade edilmiş, ancak kaynak gösteriminde eserlerin matbu nüshaları mutlaka kontrol edilmiştir. Araştırmada yararlanılan tüm kaynaklara kaynakçada yer verilmiştir.

4. Araştırmanın Kaynakları

Hadis ilminin birçok alt branşıyla ilişkili olması nedeniyle multidisipliner bir nitelik taşıdığı söylenebilecek ilelü’l-hadis konusuna dair bu araştırma, zengin bir literatüre müracaat etmeyi gerekli kılmıştır. Bu nedenle çalışma boyunca muhtelif hadis kitapları, hadis usûlü eserleri, ilelü’l-hadîse ilişkin musannefat, tarih ve ricâl kitapları, cerh ve ta’dîl eserleri, bazı şerh ve tahrîc kitapları, fihristler, kavram çalışmaları ve akademik tezlerin yanı sıra muhtelif sözlük, ansiklopedi maddesi ve makalelerden azami ölçüde istifade edilmiştir.

4.1. Genel Nitelikli Kaynaklar

Öncelikle illet ve illeti ifade etmek için kullanılan kavramların incelenmesinde sözlük ve usûl kitaplarından yararlanılmıştır. Bu doğrultuda İbn Fâris, Ezherî ve İbn Manzûr’un eserlerinin aralarında bulunduğu bazı lügatler ile ğarîbü’l-hadîs kitapları kavram analizi esnasında kullanılan başlıca eserleri teşkil etmiştir. Bunların yanı sıra Abdullah Aydınlı, Mücteba Uğur ve Abdülmâcid el-Ğavrî’nin hadis ıstılahlarına dair sözlüklerinden istifade edilmiştir. Hadis usûlü eserleri arasında ise Râmhürmüzî’nin *el-*

Muhaddisü'l-fâsıl'ı Hâkim'in *Ma'rife*'si, Hatîb'in *el-Kifâye*'si, İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'si, İbn Hacer'in *Nüzhe ve Nüket*'i, Sehâvî'nin *Fethu'l-muğîs*'i en çok başvurulan kaynaklar olmuştur. Bunlardan başka rivayet asrı eserleri başta olmak üzere rivayet kitapları, tahrîc çalışmaları ve bazı şerhler de yeri geldiğinde kullanılmıştır.

4.2. İlelü'l-Hadîs Eserleri

Çalışma boyunca en sık kullanılan kaynaklar hiç şüphesiz ilelü'l-hadîs konusu üzerine rivayet asrında yazılan eserlerdir. Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel'in *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl* adlı eserleri, İbnü'l-Medîni'nin *İlel*'inin ve Müslim'in *et-Temyîz*'inin günümüze ulaşan kısımları, Tirmizî'nin, daha çok hocası Buhârî'nin değerlendirmelerini derlediği *el-İlelü'l-kebîr*'i ile *Sünen*'inin son kısmına ilave ettiği *el-İlel*'i, İbn Maîn, İbnü'l-Medîni, Ahmed b. Hanbel, Ebû Zür'a ve Dârekutnî'ye yöneltilen soruları toplayan *Suâlât* eserleri ve İbn Ebî Hâtim ile Dârekutnî'nin *İlel*'leri, araştırmanın temel başvuru kaynakları olmuştur. Tirmizî'nin *İlel*'i üzerine İbn Receb'in yazdığı *Şerh* ile İbn Abdilhâdî'nin İbn Ebî Hâtim'in *İlel*'inin çok az bir kısmına yazdığı *Şerh* de sıklıkla başvurulan eserler arasındadır. Ayrıca içinde ilele dair bazı değerlendirmeler barındırması sebebiyle rivayet asrı hadis eserlerinin birçoğu araştırmada referans olarak kullanılmıştır.

4.3. İlel Konusundaki Muasır Çalışmalar

Hadis ilimlerinin en zor ve önemlilerinden kabul edilen ilel ilmi, günümüz akademik çevreleri nezdinde yoğun bir ilgiye mazhar olmaktadır. Bu alanda telif edilen eser sayısındaki fazlalık bunun açık göstergesidir. Her ne kadar Ahmed b. Hanbel, İbnü'l-Medîni ve İbn Ebî Hâtim'in konuya dair eserlerinin tahkikleri daha önce yapılmış olsa da ilel konusunda kaleme alınan müstakil çalışmalara 1980 yılında Hemmâm Abdürrahîm tarafından İbn Receb'in *Şerhu İlelü't-Tirmizî*'si özelinde hazırlanan *el-İlel fi'l-hadîs* adlı doktora tezinin öncülük ettiği söylenebilir. Bununla birlikte ilel araştırmaları daha çok 2000'li yıllarda hız kazanmıştır. Bu zamana kadarki süreçte Ayhan Tekineş tarafından hazırlanan *İlelü'l-hadîs İlmi* (1991) adlı yüksek lisans tezi, Etiyopyalı âlim Muhammed b. eş-Şeyh Alî b. Âdem'in kaleme aldığı *Elfiyetü ileli'l-hadîs: Şâfiyetü'l-ğulel bi mühimmâti ilmi'l-ilel* (1994) adlı manzum eser ile *Müzilü'l-halel an ebyâti Şâfiyeti'l-ğulel* (1994) adlı kısa şerhi, Hamza Melîbârî'nin neşrettiği ve konuya farklı bir bakış açısı sunan *el-Hadîsü'l-ma'lûl* (1996) adlı araştırma ile Halit

Boz'un hazırladığı *İbn Ebî Hâtim ve İlelü'l-Hadîs Adlı Eseri* başlıklı yüksek lisans tezi bu konuda yapılmış çalışmaları teşkil etmektedir.

Mâhir Yâsin Fahl'ın *Eseru ileli'l-hadîs fi'htilâfi'l-fukahâ* (2000) adlı eseri, ilel araştırmalarını tekrar gündeme getirmiştir. Bu tarihten sonra Ali es-Sayyâh, *Cühûdu'l-muhaddisîn fi beyâni ileli'l-hadîs* (2004) adlı eseri ile muhaddislerin ilel ilmüne gösterdikleri itina ve rağbete dikkat çekerken, Âdil Abdüşşekûr ez-Zürakî *Kavâidü'l-ilel ve karâinü't-tercîh* (2004) adlı çalışmasıyla illetin nasıl tespit edileceğine dair esasları ve rivayetler arası tercih kaidelerini ele alarak, ilel bilgisinin ehlerinden öğrenilmesinin önemine ve bu konuda selef ulemasının takip edilmesinin gerekliliğine vurgu yapmıştır.

Aynı tarihte Türkiye'de tamamlanan Kudret Karaçam'ın hazırladığı *İlel Edebiyatı ve Kuralları* (2004) başlıklı yüksek lisans tezinde de illet türleri, illeti tanıma yolları ve bu konudaki edebiyat incelenmiştir. Bir yıl sonra yayınlanan Mustafâ Bâhû tarafından neşredilen *el-İlle ve ecnâsühâ inde'l-muhaddisîn* (2005) adlı eserde ise illet kelimesinin kavramsal analizi, illeti tespit yolları, illete sebep olan âmiller ve illet çeşitleri önceki çalışmaların muhtevâlarını kapsar mahiyette, geniş bir şekilde ele alınmıştır. Amr Abdülmün'im Süleym tarafından hazırlanan *Şerhu ileli'l-hadîs li'l-mübtediîn* (2006) adlı eser ise bazı ilel türlerine örneklerle yer veren giriş mahiyetinde bir çalışma olmuştur.

Aynı yıllarda ilel konusu Türkiye'de de ele alınmış, Rahile Yılmaz *İbn Ebî Hâtim er-Râzî'nin İlelü'l-Hadîs Adlı Eserinde Vasledilmekle İletli Saydığı Mürsel Rivayetler* (2008) başlıklı yüksek lisans tezini, Muhittin Düzenli ise daha sonra *Hadislerde Gizli Kusurlar* (2016) ismiyle kitaplaştırdığı *Rivayetlerin Sıhhatinin Tespitinde İlet ve Şâz Olgusunun Fonksiyonu* (2009) adlı doktora tezini hazırlamıştır. Düzenli'nin tezi, illet konusunda Türkçe'de yapılan en kapsamlı araştırma olma özelliğini taşır. İlete “açık veya gizli, rivayetin sıhhatini etkileyen her şey” şeklinde yeni bir tanım da getirilen bu çalışmada, illet ve şâz kelimelerinin kavramsal analizi ve gelişim süreci ele alınmış, ardından ortaya çıkış sebepleri ve türleri araştırılmış, son olarak da illet tespit yolları ve uygulamaya yansımaya değinilmiştir. Usûl kitaplarındaki illet teriminin tarifinin sorunlu olduğunu ve bu tanımdaki “gizli kusur” ifadesinin konuyu gizemli hale getirdiğini öne sürmesi, ilelü'l-hadîsin cerh ve ta'dil ile yakın ilişkisinin bulunduğunu belirtmesi, sözde “rivayetlerin tasarruflara açık bir şekilde râvîlerin insafına terk

edilmesi”ni illetin en önemli sebeplerinden sayması, illet tespiti ile metin tenkidi arasında bağ kurması, illetli de olsa hatta “bu illet hadisi zayıf veya mevzu' kategorisine de soksa” söz konusu rivayetin tarihsel inşa aracı olarak kullanılabilceğini iddia etmesi, klasik dönemde imkânların yetersizliğinin illetli rivayetlerin sağlıklı bir şekilde tespit edilememesine sebep olduğu ihtimalini gündeme getirmesi ve modern imkânlarla bu işin daha sağlıklı yapılabileceğini vurgulaması, tezin dikkat çeken iddialarıdır. Çalışmada illet tespitinin dayanaklarına ise oldukça az yer verilmiştir.

Konuyla ilgili bahse değer bir başka çalışma, muhaddislerin ilel ilmine katkılarına ilişkin eseri yukarıda zikredilen Alî es-Sayyâh'ın, ilel araştırmalarında takip edilmesi gereken ilmî usûlü ele aldığı *el-Menhecü'l-ilmî fî dirâseti'l-hadîsi'l-muall* (2009) adlı eserdir. Müellif, bu eserinde râvî ve rivayetler hakkında değerlendirme yapmak için ilk dönem eserlerine müracaatın zorunluluğunu vurgulamış, daha sonradan kavramlaşan kelimelerin ilk dönem âlimlerinin kullanımında farklı anlamlar taşımasının mümkün olması hasebiyle mütekaddim ilel bilginlerinin ta'lîllerine yaklaşımda aceleci olunmaması tavsiyesinde bulunmuş, ayrıca illetli durumda rivayetler arası tercih sebeplerine genişçe yer vermiştir. Taylandlı âlim Rızâ Ahmed Samedi'nin *Nazariyyetü'l-ille inde'l-muhaddisîn* adlı çalışması da bu döneme rastlar.

Genel olarak illet kelimesinin etimolojik analizi, rivayetlerde hataya yol açan sebepler ve illet türleri konularının işlendiği tüm bu çalışmalardan, muhteva ve metot açısından istifade edilmiştir. Sudan Ümmü Dermân Üniversitesi'nde Nûreddîn Itr danışmanlığında Bekrî Muhammed Selâm Aleyk tarafından hazırlanan *Turuku iktîşâfi'l-ille* (2002) adlı yüksek lisans tezine ise tüm çabalara rağmen ulaşılammıştır. Söz konusu çalışmanın Itr'in muhtelif notların bir araya getirilmesi ile oluşmuş muhtasar bir kitap olan *Lemehât müceze fî usûli ileli'l-hadîs* (2013) adlı eserinin içinde derc edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Ahmed Şâkir Mahmûd'un İbn Ebî Hâtim'in *İlel*'i özelinde yazdığı “Ta'lîlü'l-ehâdîs bi'l-karâin” (2014) adlı hacimli makalesini de burada zikretmek yerinde olacaktır. İlel konusunda en kapsamlı araştırma sayılabilecek olan Mâhir Yâsin el-Fahl'ın *el-Câmi fî ilmi'l-ilel ve'l-fevâid* (2010) adlı 5 ciltlik eseri ise, meseleyi kendisinden önceki çalışmaların muhtevalarına şâmil olacak mahiyette ele aldığından çalışmamız boyunca en sık müracaat edilen kaynaklar arasında yer almıştır.

Bu dönemde hadis kitaplarında yer alan illetli rivayetleri derleyen çalışmalar da yapılmıştır. Bu amaçla Ebû Abdîrrahmân Mukbil b. Hâdi el-Vâdî', *Ehadîs mualle zâhiruhâ es-sıhha* (2000) adlı eserinde muhtelif kitaplardaki 526 hadisi incelemiş, bu eser üzerine yazılan bir tenkide cevap vermek için ayrıca *Ğâratü'l-fisal ale'l-mu'teddîn alâ kütübi'l-ilel* (2004) başlıklı bir reddiye kaleme almıştır. Yine Mustafâ el-Adevî'nin ilel ilmine dair kısa bir girişten sonra bazı hadislerin illetlerini analiz ettiği *Şerhu ileli'l-hadîs* (2004) adlı çalışması bu yıl neşredilmiştir. Salâhuddîn el-İdlibî'nin *Keşfu'l-ma'lûl mimmâ sümmiye bi silsileti'l-ehâdîsi's-sahîha* (2011) adlı eserinde ise 42 hadis illet açısından incelenmiştir.

Bunların dışında ilel bilginlerinin ta'lîl metotlarını konu edinen muhtelif çalışmalar da yapılmıştır. Abdullâh Muhammed el-Hasbân'ın *Menhecü'l-İmâm Ahmed fî ilmi'l-ilel'i*; Beşîr Alî Ömer'in *Menhecü'l-İmâm Ahmed fî i'lâli'l-ehâdîs'i*; Ebû Bekr Kâfî'nin *Menhecü'l-İmâm el-Buhârî fî tashîhi'l-hadîs ve ta'lîlihâ*; el-Verdî Zükâde'nin *Menhecü'l-İmâm ed-Dârekutnî fî dirâseti ileli'l-hadîs*; Abdullâh b. Muhammed Demfû'nun *Merviyyâtü'l-İmâm ez-Zührî el-mualle fî kitâbi'l-İlel li'd-Dârekutnî* adlı tezleri bunlar arasında zikredilebilir.

Çalışmamız devam ederken ilel konusuyla ilgili yeni araştırmalar yapılmıştır. Ezher Üniversitesi hocalarından Mustafâ Ebû Zeyd Mahmûd'un kaleme aldığı *el-Vecîz fî ilmi ileli'l-hadîs* (2013) adlı kitap, Abdülğanî Muhammed Nâdir Adâ'nın 2014'te tamamladığı *el-Karâin ve eseruhâ fî ta'lîli'l-ehâdîs* (2017) adlı doktora çalışması ile Ahmed Mu'bid Abdilkerîm ve Muhammed Nasr ed-Düsûkî'nin birlikte hazırladıkları *İlelü'l-hadîs beyne'l-kavâidi'n-nazariyye ve't-tatbîki'l-ilmî* (2015) adlı eser bunlardandır. Ayrıca Muhammed Hulusi Yeşil'in hazırlamakta olduğu *İlelü'l-Hadis ile İlgili Kaynaklar Çerçevesinde İlel Meselelerine Problematik Bakış* başlıklı doktora tezini de hatırlatmak uygun olacaktır.

Ayrıca Mahfûzurrahmân Zeynullâh'ın Dârekutnî'nin *İlel'i* ve Bezzâr'ın *Müsned'ine*; Muhammed Mustafa el-A'zamî'nin Müslim'in *Temyîz'ine*; Vasıyyullah Abbâs'ın Ahmed b. Hanbel'in *İlel'ine* yazdığı mukaddimelerden istifade edilmiştir. Bunların yanında muhtelif tez ve makalelerden de yararlanılmıştır.

İlele dair çalışmalarda, rivayet asrında geniş manada kullanıldığına işaret edilmekle birlikte illet kavramının, daha çok usûl kitaplarındaki tanımlardan hareketle ele

alınması; rivayetlerde hataya sebebiyet veren hususların öncelenmesi, ilelü'l-hadîsi müstakil bir ilim olarak takdim eden Hâkim'in zikrettiği illet türleri ile İbnü's-Salâh'ın işaret ettiği hataya delalet eden karineler üzerinde durulması, illet tespit dayanaklarının ön planda olacağı yeni bir çalışmayı gerekli kılmıştır. Bu doğrultuda hadis ilimlerinin teşekkül ettiği rivayet asrında “illet” kelimesinin kazandığı anlam boyutu ile rivayetlerdeki kusurları ifade etmek için kullanılan diğer tabirlerin ele alınacak olması ve illet tespitinin dayandığı prensiplere dikkat çekilmesi bu araştırmayı diğerlerinden farklı kılmaktadır.

İlel eserleri listesinin oluşturulmasında İbnü'n-Nedîm'den günümüze varıncaya dek telif edilmiş fihristlerin yanı sıra tarih ve rical kitapları, “ilel” bahisleri başta olmak üzere usûl eserleri taranmış, son dönemde ilelü'l-hadîse dair kaleme alınmış çalışmalar ile ilel eserlerinin muhakkikleri tarafından yazılmış mukaddimelerden de istifade edilmiştir. Bunlar arasında literatüre dair en geniş bilgiye yer veren eserler arasında sayılabilecek olan Ali es-Sayyâh'ın *Cuhûdü'l-muhaddisîn*'i ile Mâhir Yâsin'in *el-Câmi' fi'l-ilel*'ini zikretmek mümkündür. Bahsi geçen bu eserler dışında bazı hadis tahrîc ve şerh kitaplarının da el-Mektebetü's-şâmile 3.64 programı üzerinden tarama yöntemiyle gözden geçirildiğini zikretmek gerekir.

4.4. Bezzâr ve *Müsned*'ine Dair Çalışmalar

Rivayet asrı hadis illetlendirmesinin bir örneğini teşkil etmesi hasebiyle Ebû Bekir el-Bezzâr'ın hadis ta'lîl metodu, bu araştırmada numûne olarak ele alındığından Bezzâr'ın *Müsned*'i de temel müracaat kaynağı olmuştur. 20 cilt halinde neşredilmiş olan bu eserin Mahfûzurrahmân Zeynullah tarafından kaleme alınan mukaddimesi, eser ve musannifi hakkında oldukça özet bilgiler içermektedir. Bezzâr hakkında daha önce Ziyâd el-Abbâdî tarafından eserin ilk matbu 12 cildi esas alınarak hazırlanan *Menhecü't-ta'lîl inde'l-İmâm el-Bezzâr fi Müsnedihî el-Bahri'z-zehhâr* adında bir doktora tezi ve Abdürrezzâk Hasen Derrâş tarafından eserin matbu 13 cildi esas alınarak hazırlanan *es-Sinâatü'l-hadîsiyye fi Müsnedi'l-Bezzâr* adlı yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Çalışıldığı dönemin şartları dikkate alındığında ciddî emek mahsulü olduğu anlaşılan Abbâdî'nin çalışması, *Müsned*'de yer alan illet türlerini, teferrüd, ittisâl-inkitâ', ricâl bilgisi ve muhâlefet şeklinde dörtlü tasnifte örneklerle işlemekte, Bezzâr'ın kullandığı lafızların bir nevi derlemesini yapmaktadır. Örneklerinin bolluğu

ve Bezzâr'ın kullandığı lafızların bölüm sonlarında tablolarla özetlenmesi çalışmayı istifade edilebilir kılsa da, tezde illetlerin nasıl tespit edildiği üzerinde durulmaması bu konuda yeni bir çalışmayı gerekli kılmıştır. Aynı dönemde tamamlanan diğer çalışma ise Bezzâr'ın hayatı ve hadisçiliğini ana hatlarıyla ele almakta, Bezzâr'ın, *Müsned*'de takip ettiği metodu tespit ve tasnif etmektedir. Verilen örneklerin daha iyi anlaşılması kastıyla hadislerin senedleriyle ve Bezzâr'ın değerlendirmeleriyle birlikte zikredilip tahricinin yapılması, hadis terimlerinin ve ricâlinin ayrıntılı işlenmesi çalışmayı hacimce fazlalaştırmış olsa da tez, müellifin usûlüne dair bir çerçeve çizmesi bakımından önemlidir. Bununla birlikte çalışmada Bezzâr'ın ta'lîl metodu ve illet tespit dayanakları üzerinde yeterince durulmamıştır. *Müsned*'in dört halifenin hadislerini içeren kısmını doktora çalışması olarak tahkik eden Hassa Abdülazîz Muhammed es-Süveydî'nin neşrettiği “el-Bezzâr ve menhecühû fi Müsnedihî el-Bahri'z-zehhâr” başlıklı makale de Bezzâr'ın takip ettiği yöntemi oldukça özet bir biçimde ele almaktadır. Bunların dışında ulaşma imkânı bulunamayan, *Müsned*'i konu alan bazı tahkik ve dirâse çalışmalarının yalnızca isimlerinin ilgili yerde zikredilmesi ile yetinilmiştir.

Arap dünyasındaki şöhretinin aksine Bezzâr'la ilgili Türkiye'de yapılan çalışmalar oldukça sınırlı kalmıştır. Öyle ki M. Yaşar Kandemir'in *Diyanet İslam Ansiklopedisi*'ne yazdığı “Bezzâr” maddesi ve Murat Sancar tarafından hazırlanan yüksek lisans tezi dışında Bezzâr'a dair bir çalışma tespit edilememiştir. Söz konusu tez, Bezzâr'a nispet edilen *Kitâbu's-salât ale'n-nebî* adlı eserin neşri şeklinde olup Bezzâr'ın hayatını yüzeysel olarak ele almış, hadisçiliğine ise yeterince yer vermemiştir. Üstelik matbu' hale getirilen mezkûr risâle, gerek tezde tahkik edilen metinden gerekse yazmasının baş kısmından anlaşılacağı üzere Bezzâr'a değil, onunla isim benzerliği olan Ebû Bekr İbn Ebî Âsım'a (ö. 287/900) aittir.

Bu bilgi ve değerlendirmeler neticesinde, Bezzâr'ın hayatı, hadisçiliği ve ta'lîl yönteminin, ayırt edici özelliklerine işaret edilen, daha ayrıntılı ve kendi değerlendirmeleri ile eserinde yer alan birtakım ipuçlarına dayalı bir analize tabi tutulmasının gerektiği kanaatine varılmıştır.

BÖLÜM 1: RİVAYET ASRINDA İLLET KAVRAMI VE İLEL LİTERATÜRÜ

Bu bölümde illetin rivayet asrında hangi anlamda kullanıldığı, diğer bir anlatımla illet kavramının tarihsel gelişiminin ele alınması düşünülmektedir. Bunun için öncelikle rivayet asrının mahiyeti ve sınırları belirlenecek, bu dönemde “illet” kelimesi ve türevlerinin kullanımına yer verilecektir. Ardından bu süreçte illeti ifade etmek için kullanılan diğer terimlere temas edilecek ve nihayetinde ilel literatürüyle bölüm sonlandırılacaktır.

1.1. Rivayet Asrı

Bir sözü nakletme, söyleyenine nispet etme anlamındaki rivayet, hadislerin senedli olarak nakledilmesini ifade eder.¹ Buradan hareketle hadislerin senedleriyle nakledilmesi işinin devam ettiği ilk üç asırlık dönem hadis tarihinde “rivayet asrı” olarak isimlendirilmiştir.² Sahabe, tâbiûn, etbâu't-tâbiîn, etbâu etbâi't-tâbiîn ve onların tabileri şeklinde beş döneme ayrılan bu süreçte,³ muhtelif şehirlere dağılmış vaziyette bulunan rivayetler toplanarak kitaplarda bir araya getirilmiş ve bu hadislerin “ilk zamanlarda son râvîye kadar, ilerleyen dönemlerde ise kitabın yazarına kadar ulaşan senedinin verilmesi sûretiyle rivayeti”⁴ esas kabul edilmiştir. Hadisin isnatlarıyla nakledilmesinin yanı sıra “Hadîsin Hz. Peygamber'e aidiyetini tespit ile yorumlanmasının belirleyici olduğu ekollerin ortaya çıkması”⁵ bu dönemin bir diğer özelliği addedilmiştir.

Her ne kadar rivayet asrı, ilk üç asır için kullanılmışsa da, hadis rivayetinde sened kullanımının ve önceki eserlerde bulunmayan hadisleri toplama işleminin devam etmesi sebebiyle bu dönemin hicrî beşinci asra kadar uzatılabileceği ifade edilmiştir.⁶ Nitekim

¹ Bkz. Aydın, *Hadis İstılahları*, s. 256. Rivayet, aslında “susuzluğun zıddı, su getirmek” demek olup, bu manadan hareketle “Bir bilgi veya haberi nakletmek” şeklindeki mecazi anlamı yaygınlaşmıştır. Bkz. İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-lügâ*, 2/453; Cevherî, *Şihâh*, 6/2364.

² İtr, *Menhecü'n-nakd*, s. 146; Aydın, *Hadis İstılahları*, s. 256.

³ Ğavrî, *Mevsûatü ulümi'l-hadîs*, 2/476-477.

⁴ Aydın, *Hadis İstılahları*, s. 256.

⁵ Yücel, *Hadis Tarihi*, s. 20.

⁶ Aydın, *Hadis İstılahları*, s. 256; Yücel, *Hadis Tarihi*, s. 20. Ayrıca bkz. Ğavrî, *Mevsûatü ulümi'l-hadîs*, 2/476-477.

bu zaman diliminde yaşayan Taberânî (ö. 360/971), Dârekutnî (ö. 385/995), Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014), Ebû Nuaym (ö. 430/1038), Beyhakî (ö. 458/1066), İbn Abdilber (ö. 463/1071), Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) gibi muhaddislerin eserlerinde isnad sisteminin devam ettiği görülmektedir. Beyhakî'nin "Kim bugün hiçbir hadisçinin bilmediği bir hadis rivayetinde bulunursa kendisinden kabul edilmez."⁷ ifadesinden hareketle "rivayet asrı"nın hicri beşinci asrın ortalarına kadar devam ettiği, rivayetlerin tamamı isnadlarıyla kayıt altına alınmış olduğu için bu dönemin rivayet asrının son demleri olarak kabul gördüğü belirtilebilir.

1.2. Rivayet Asrında İlet

Sözlükte "ikinci kez içmek, tekrar içmek, su içmeye devam etmek", "kişiyi yolundan/işinden alıkoyan, meşgul eden engel, mani" "hastalık", "yaşlılık veya hastalık sebebiyle gelen zayıflık"⁸ "sebeup, gerekçe", "özür", "bahane" "suç atmak"⁹ anlamlarına gelen illet kelimesi, nahiv, kıraat, mantık, fıkıh, hadis ve kelim ilimlerinde farklı ıstilahî manalar kazanmış bir kavramdır.¹⁰ Kelimenin tüm ilimlerdeki anlam boyutunu incelemek, araştırmanın sınırlarını aşacağından, burada sadece hadis ilmi çerçevesinde illet kavramına temas edilmesi uygun görülmüştür.

Yerleşmiş tanımına göre hadisin sıhhatini etkileyen hususlar arasında zikredilen "illet"¹¹ kelimesi, hicrî ikinci asırdan itibaren kullanılmakla birlikte terim olarak ilk defa dördüncü asrın sonlarında tanımlanmıştır. Tespit edilebildiği kadarıyla bu dönemde illet kavramının sınırları hakkında söz söyleyen tek isim Hâkim en-Nîsâbûrî'dir. İletü'l-hadîsi müstakil bir ilim dalı olarak zikreden Hâkim, rivayetlerin değişik yönlerden illetlendirilebileceğini belirtmiş, illetin çoğunlukla sikaların hadisinde bulunan onların fark edemedikleri kusurlar olduğunu ifade etmiştir.¹²

⁷ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 147.

⁸ Ezherî, *Tehzîbü'l-lüğa*, 1/106-107; Cevherî, *Sihâh*, 4/1773-1774; İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-lüğa*, 4/12-14; Âsım Efendi, *Okyânûs*, 3/295-297.

⁹ Âsım Efendi, *Okyânûs*, 3/295-296.

¹⁰ İlet kelimesinin etimolojik analizi için bkz. Düzenli, *Hadislerde Gizli Kusurlar*, s. 46-50

¹¹ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 120-121.

¹² Hâkim, *Ma'rife*, s. 376. Rivayette hata yapmak, râvinin güvenilirliğine zarar verecek düzeye gelmedikçe kişiyi sika olmaktan çıkarmaz. Zira ne kadar sika olursa olsun her insan hata yapabilir. Nitekim Tirmizî, ilim ehlinin semâ'

Hâkim'in tanımından hareketle rivayet asrı eserlerinde sikaların rivayetlerindeki kusurlar, bazen illet kelimesi ve türevleri ile ifade edilse de çoğunlukla bundan farklı kelimeler kullanılmıştır. Şu halde öncelikle illet kelimesine rivayet asrı müelliflerince yüklenen anlamların resmedilmesi, sonrasında bu manayı ifade etmek için kullanılan kelimelerin örnekleriyle sıralanması yerinde olacaktır.

1.2.1. "İllet" Kelimesinin Kullanımı

İllet bilgisi ile anılan ilk isim -tespit edilebildiği kadarıyla- **Şu'be b. el-Haccâc**'dır (ö. 160/776). İbn Receb (ö. 795/1393), Şu'be'nin ilel ilminin inceliklerini araştırdığını, kendisinden sonra gelen üstadların, onu takip ettiğini belirtmiştir.¹³ Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) *İlel*'inde Ebû Dâvud et-Tayâlisî yoluyla Şu'be'den pek çok bilgi ve değerlendirme nakletmektedir.¹⁴ İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938) de, Şu'be'nin, hadislerin illetleri konusundaki deneyimine dair müstakil bir başlık altında bilgi vermiştir.¹⁵ Ne var ki Şu'be'nin ilel bilgilerini telif ettiği veya "illet" kelimesini kullandığına dair bir kayıt mevcut değildir. Kendilerine *İlel* adlı eserler nispet edilen¹⁶ Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813) ve Süfyân b. Uyeyne'de (ö. 198/814) de bu yönde bir kullanıma rastlanmamıştır.

sirasında hıfz, itkân ve tesebbüt ile birbirlerine üstün olduklarını, buna mukabil büyük imamların bile hata ve kusurdan beri olmadıklarını söylemiştir (Tirmizî, "İlel", s. 889. İlgili yerde Tirmizî'nin bu sözü, bir önceki rivayette geçen Veki'in sözünün bir devamı olarak zikredilmiştir. Ancak İbn Receb, şerhinde bu sözü Tirmizî'ye nispet eder. İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 57). Yahyâ b. Maîn'in, hata yapmadığını iddia eden kimsenin yalancı sayılacağını belirttiği, İbnü'l-Mübârek'in "Hatadan kim korunmuş ki!" dediği nakledilmiştir (a.g.e, s. 60). İbnü'l-Medîni, Yezîd b. Zürey', İbn Uleyye, Bişr b. el-Mufaddal ve Abdolvâris b. Saîd dışındaki tüm hadisçilerin tashîf ve hata yapmış olduklarını belirtmiştir (a.g.e., s. 61). İbn Receb ise râvileri 1. Yalanla itham edilenler, 2. Hadislerinde hata ve yanlış ağır basanlar, 3. Doğru sözlü olmakla birlikte hadislerinde hata ve yanlış çok olanlar, 4. Hadislerinde yanlış ve yanılgıları az olan hâfızlar, şeklinde dört tabakaya ayırmış, hafızlık seviyesine ulaşan râvîlerin bile hata yapabileceğine işaret etmiştir (a.g.e., s. 60).

¹³ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 67. Düzenli, bu ifadedden hareketle Şu'be'ye *İlel* adlı bir eser nispet etmişse de (Bkz. Düzenli, *Hadislerde Gizli Kusurlar*, s.29. Ayrıca bkz. Uğur, *Hadis Terimleri*, s.153) kaynaklarda buna dair bir kayda rastlanmamıştır.

¹⁴ Örneğin bkz. Ahmed, *İlel*, no: 258-259,261, 275, 1810, 1816, 1817, 1819-1825, 1827, 3018, 5068, 5069, 5071, 5076..5083, 5084, 5107, 5108..

¹⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 1/157, 302 (باب ما ذكر من معرفة شعبة بطل الحديث وصحيحه وسقيمه وما فسر من ذلك) (أحمد بن حنبل بطل الحديث بصحيحه وسقيمه).

¹⁶ Dârakutnî, *İlel* (Mahfûzurrahmân Zeynullah), 1/47 (muhakkikin notu). Bunlardan ilkinde İbn Receb, *el-İleli'l-menkületü an Yahyâ el-Kattân* diyerek işarette bulunmuştur (*Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 303). Diğerini ise Sehâvî, *el-İlel an İbn Uyeyne* ismiyle zikretmiştir (*Fethu'l-muğîs*, 3/323). Bu eserlerin isimlerinden, bunların Yahyâ b. Saîd ve İbn Uyeyne'nin telifatı olmayıp talebeleri tarafından derlendiği anlaşılmaktadır. Bunlar hakkında ileride ayrıca bilgi verilecektir.

Hadis terminolojisindeki anlamıyla illet kelimesine atıfta bulunan ilk ismin, Şu'be'ye de talebelik yapmış olan **Abdurrahmân b. Mehdî** (ö. 198/813-4) olduğu söylenebilir. Onun: “Bildiğim bir hadisin illetini bilmek, bilmediğim yirmi hadisi öğrenmemden daha sevimlidir.”¹⁷ şeklindeki sözü meşhurdur. Bu ifadedeki “illet” kelimesinin, daha sonradan yerleşecek olan ıstılâhî manasına yakın anlamda kullanıldığını söylemek mümkün olduğu gibi “hadisi amelden düşüren her türlü kusur” şeklinde daha geniş bir manaya karşılık gelmesi de düşünülebilir. İbn Mehdî'nin, hadisi bilmenin ilham işi olduğu ve onu illetlendiren âlimin bu kanaate nasıl ulaştığını açıklayamacağını bildiren sözünde¹⁸ ise illetin, daha çok rivayetlerde bulunan, açıklaması zor, gizli kusurlar için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Her ne kadar illet kelimesi bulunmasa da İbn Mehdî'nin: “Bizim hadisi reddetmemiz, cahil kimselere göre bir kehanet sayılır.”¹⁹ sözünü burada hatırlamakta fayda vardır. Yine onun, bir rivâyeti tenkit etmesi sebebiyle kendisine yöneltilen itirazlara sarraf metaforuyla cevap vermesi bilinmektedir. Buna göre, bir dinarı sarrafa götürüp kontrol ettiren bir adamın, sarrafın onun sahte olduğunu söylemesine karşın ‘Nereden hareketle bunu söylersin?’ şeklinde itiraz ettiği vâkî olmadığı gibi yıllarını hadis incelemesine adanmış ilel bilgini belli bir bilgi ve deneyime sahip olacağından, onun yaptığı illetlendirmelere tecrübesi olmayan bir kimsenin vakıf olması mümkün olmayacaktır.²⁰ Bu benzetme, illet tespitinin ne denli uğraş ve tecrübe gerektiren bir iş olduğunu ifade etmesi açısından kayda değerdir.

İllet kelimesi **İmâm Şâfiî**'nin (ö. 204/820) eserlerinde çokça görülür. O, illet kelimesini çoğu zaman, hastalık, özür, sebep, ihtiyaç vb. sözlük anlamlarında; nadiren de olsa ‘hükümün gerekçesi’ şeklindeki fikhî manasında kullanmıştır.²¹ İmâm Şâfiî'nin kelimenin anlamını, hadisteki kusurlara tekabül edecek şekilde genişletmeyişi, “illet” kavramının henüz muhaddislerce yaygın kullanılmadığını göstermesi açısından önem

¹⁷ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 1/387-388; Hâkim, *Ma'rife*, s. 376; Hatîb, *el-Câmi*, 2/451-452.

¹⁸ Hâkim, *Ma'rife*, s. 377 (معرفة الحديث إلهام فلو قلت للعالم يعلل الحديث من أين قلت هذا لم يكن له حجة). Bu sözün ikinci kısmı İbn Ebî Hâtim'in *İlel*'inde İbn Nümejr'e atfedilmiştir (İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 1/388).

¹⁹ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 1/389.

²⁰ Hatîb, *el-Câmi*, 2/383. Ahmed b. Sâlih de hadisin bilinmesini altının tanınmasına benzetmiştir. Bkz. İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 1/389-390; Hatîb, a.g.e., 2/384.

²¹ Duman, *Şâfiî'nin Kıyas Anlayışı*, s. 163. *er-Risâle*, *el-Ümm* ve *İhtilâfî'l-hadîs* adlı eserleri üzerinde yapılan taramada aynı sonuç saptanmıştır.

arz eder. *Risâle*'de “Bâbu'l-ilel fi'l-ehâdis”²² başlığında işlediği konu ise hadislerdeki kusurlar olmayıp, hadislerin Kur'an'ın yanındaki konumu, hakkında ayet bulunmayan konularda hükümler koyması, bazı hadislerin vucûbiyet, bazılarının nedb ifade ettiğine dair görüş ayrılıklarının olması ve nasih mensûh meselesidir. Şâfiî'nin kullandığı اعتلال kökü ise tamamıyla fıkıh usulü ile alakalı bir kullanımdır.²³

Şâfiî'den sonra gelen üç isim, hem tedris faaliyetleri hem de telifleriyle ilel ilminin gelişmesine büyük katkı sunmuşlardır. Seleflerinden gelen bilgi ve birikimi sonraki nesle nakletmedeki rolleri sebebiyle ilel bilgisinin kaynağının sacayakları olarak tanımlanabilecek bu kimseler, Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), Alî İbnü'l-Medînî (ö. 234/849) ve Ahmed b. Hanbel'dir (ö. 241/855). Bu üç muhaddis, akran olmaları hasebiyle pek çok defa bir araya gelerek birbirleriyle fikir alışverişinde bulunmuş, birlikte ilim yolculukları yapmışlardır.²⁴ Bunlardan **Yahyâ b. Maîn**'in, günümüze ulaşan ve muhtevasını daha çok rical değerlendirmelerinin oluşturduğu meşhur eserinin isminin *et-Târîh ve'l-İlel* şeklinde olduğu iddiası²⁵ dikkate alındığında, ilel kelimesini, yazdığı müstakil bir eserin isminde ilk kullanan kişi olduğu söylenebilir. Ancak yazmasının çokluğu ile tanınan İbn Maîn'in mevcut eserleri kendisinin telifi olmayıp, talebeleri tarafından derlenmiştir. Bununla birlikte Ahmed b. Hanbel'in, kendisine elindeki hadis nüshasında hata olup olmadığını kontrol için gelen birisini İbn Maîn'e yönlendirip hadislerdeki hatayı en iyi onun bildiğini söylemesi²⁶ İbn Maîn'in ilel ilmindeki konumu hakkında bir fikir vermektedir. İlet kelimesinin zikredildiği şu örnek bunu destekler mahiyettedir: Yahyâ b. Maîn, ‘İnsanlar Muhammed b. Amr'ın

²² Şâfiî, *Risâle*, s. 210.

²³ Şâfiî, *Ümm*, 2/96; 4/10; 7/87, 210; 8/72; *İhtilâfî'l-hadis*, s. 481. Aynı tarzda kullanım Buhârî'de de görülür. Bkz. *Kıraa halfe'l-imâm* s. 132.

²⁴ Bkz. İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 84, 86. Zehebî, Yahyâ b. Maîn, İbnü'l-Medînî, Ahmed b. Hanbel, İshâk b. Râhûye, İbn Ebî Şeybe ve Ebû Hayseme'nin birlikte yetiştiklerini söyler (Zehebî, *Siyer*, 11/78).

²⁵ Kaynaklar İbn Maîn'in bu eserinin adını “et-Târîh” olarak zikretmişlerdir (Bkz. İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, s. 287; İbn Abdilber, *İstîâb*, s.111; İbn Hayr, *Fehrese*, s. 196; İbn Hacer, *İsâbe*, 4/148, 302; 6/70). Ancak eserin yazma nüshalarının birinde *et-Târîh ve'l-İlel* şeklinde kaydedilmiş olmasından hareketle son dönem araştırmacıları eserin ismini bu şekilde verirler (Bkz. Elbânî, *Fihrist*, s. 161; Brockelman, *Târîh*, 3/162; Sezgin, *Târîh*, 292). Eseri, tahkik ederek ilim dünyasına kazandıran Nurseyf, İbn Maîn'in ilel ilmindeki konumundan hareketle ‘İlel’ kelimesinin, eserin ismine sonradan eklenmiş olduğunu belirtmiştir (Ahmed Muhammed Nurseyf, *Yahyâ b. Maîn ve Kitâbuhü et-Târîh*, 1/158-159).

²⁶ Hatîb, *Târîhu Bağdât*, 14/179, 180.

hadislerinden sakınırlar.’ dediğinde ona bunun **illeti** sorulmuştu da şöyle o cevap vermişti: ‘Bir sefer Ebû Seleme’den bir şeyi onun görüşü olarak nakleder, başka bir sefer *عن أبي سلمة عن أبي هريرة* şeklinde nakleder.’²⁷

İbn Maîn’den yaklaşık bir sene sonra vefat eden **Alî İbnü’l-Medîni**, ilel bilgisi ile daha çok öne çıkmış gözükmetedir. Ebû Hâtim onun için: “İbnü’l-Medîni, hadisin bilinmesi ve ilel konusunda insanlar içinde bir alemdir.”²⁸ ifadelerini kullanmıştır. O, ilk ilel uzmanları sayılan Şu’be, İbn Uyeyne ve Yahyâ b. Saîd’in öğrencisi; ilel bilginlerinden Yahya b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel’in akranı; Buhârî, Ebû Dâvud, Ebû Zür’a, Ebû Hâtim gibi ilel otoritelerinin ise hocasıdır. Mihne sürecinde sıkıntı çeken ve bir müddet hapse atılan İbnü’l-Medîni, “Kur’ân mahlûktur.” sözünü söyleyerek bundan kurtulmuş, ancak Ahmed b. Hanbel başta olmak üzere bazı âlimler onu tenkit etmişler ve ondan rivayeti bırakmışlardır.²⁹ Bununla birlikte Ahmed b. Hanbel’in “İleli en iyi bilenimiz İbnü’l-Medîni’dir.” dediği nakledilmiştir.³⁰ **Sâlih b. Muhammed Cezera** (ö. 293/906),³¹ **Nesâî** (ö. 303/915),³² **Ferheyânî** (ö. 310’dan sonra)³³ ve **İbn Hibbân** (ö. 354/965)³⁴ da “ilel konusunda Alî İbnü’l-Medîni’nin en bilgili kimse” olduğunu belirtmişlerdir. İbnü’l-Medîni’nin “Kimi zaman bir hadisin illetini kırk sene sonra anladım.”³⁵ şeklindeki ifadesinden bu ilme meraklı olduğu ve rivayetleri araştırmayı sevdiği anlaşılmaktadır. İlele dair birden fazla eserinin olması da bunu gösterir. Bu

²⁷ İbn Ebî Hayseme, *Târîh*, 2/322. İbn Maîn’in yanında kullanılan bu kelimenin, ‘sebeplere, gerekçe’ manasındaki sözlük anlamında olduğu düşünülebilirse de İbn Maîn’in verdiği cevabın vakf-vasıl ihtilafı gibi illet olarak değerlendirilen bir konu olması, onun bu kelimedenden Muhammed b. Amr’ın rivayetlerinden sakındıran “(gizli) kusur”u kastedtiği anlaşılmaktadır.

²⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, 1/319; 6/194.

²⁹ İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmizî* (İtr), 1/216-217.

³⁰ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 1/55.

³¹ Hatîb, *Târîhu Bağdât*, 10/70.

³² İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, s. 85.

³³ Hatîb, *Târîhu Bağdât*, 11/464; Zehebî, *Siyer*, 11/49. Nesâî’nin dostu olan Ferheyânî için bkz. Zehebî, *Siyer*, 14/146-147.

³⁴ İbn Hibbân, *Sikât*, 8/469.

³⁵ Hatîb, *el-Câmi*, 2/385.

eserlerden bazıları şunlardır:³⁶ *el-İlel*³⁷ veya *İlelü'l-hadîs ve ma'rifetü'r-ricâl ve't-târîh*,³⁸ *el-Müsned bi ilelihî*,³⁹ *el-İlelü'l-müteferrika*,⁴⁰ *el-Vehm ve'l-hatâ*,⁴¹ *Ihtilâfu'l-hadîs*⁴², *İlelü Hadîsi İbn Uyeyne*,⁴³ *el-İlel elletî ketebehâ anhü İsmâîl el-Kâdî*.⁴⁴ İbnü'l-Medîni'nin ilele dair eserinin küçük bir parçası ile *Suâlât*'ı bugüne ulaştırmıştır. O, bu iki eserinde râvî tenkidinin yanı sıra çoğu isnad ile alakalı olmak üzere bazı rivayetlerin illetlerini kısaca zikreder. Onun, *İlel*'ine rivayetlerin kendilerine döndüğü medâr râvileri ve hadis ekollerini zikrederek başlaması da oldukça dikkat çekicidir. Sanki bu tutumuyla o, illetlerin tespit edilebilmesi için isnad bilgisinin ve hoca-talebe ilişkilerinin bilinmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır. Nitekim zikretmiş olduğu örneklerde genellikle illetine işaret edeceği hadisin farklı tariklerine yer vermiş ve bunlardan hangisinin hatalı olduğuna işaret etmiştir. Bu tespitler yapılırken illet kelimesi ve türevleri yerine وهم , أدرج , أدخل , أخطأ , fiilleri kullanılmıştır.⁴⁵ Konuya ilişkin örneklere bir sonraki başlıkta yer verilecektir.

İlel alanında İbnü'l-Medîni'yi daha yetkin gördüğü yukarıda belirtilen **Ahmed b. Hanbel**'in *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*⁴⁶ adlı eseri günümüze ulaşmış olsa da bu eserde illet kelimesi ve türevlerinin -bir yer dışında- kullanılmadığı görülür. Söz konusu yerde Ahmed b. Hanbel, Zührî'nin öğrencilerinden hangisinin daha sağlam olduğunun

³⁶ Hâkim, eserlerinin hepsini zikretmediğini bizzat belirtmiştir. Bkz. Hâkim, *Ma'rife*, s. 275.

³⁷ İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, s. 286.

³⁸ Sirsâvî, incelemesi sonucunda eserin isminin bu şekilde olması gerektiğini söylemiştir. Bkz. İbnü'l-Medîni, *İlelü'l-hadîs ve ma'rifetü'r-ricâl ve't-târîh* (thk. Mâzin b. Muhammed es-Sirsâvî), s. 37.

³⁹ İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, 286. Eserin adı *İlelü'l-Müsned* olarak da zikredilmiştir (Hâkim, *Ma'rife*, s. 274; Zehebî, *Siyer*, 11/60).

⁴⁰ Hâkim, *Ma'rife*, s. 275; İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî* (Itr), 1/216. 30 cüzden müteşekkildir.

⁴¹ Hâkim, *Ma'rife*, s. 274; İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî* (Itr), 1/216. 5 cüzden müteşekkildir.

⁴² Hâkim, *Ma'rife*, s. 275; İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî* (Itr), 1/216. 5 cüzden müteşekkildir.

⁴³ Hâkim, *Ma'rife*, s. 274; İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî* (Itr), 1/216.

⁴⁴ Hâkim, *Ma'rife*, s. 274; İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî* (Itr), 1/216.

⁴⁵ Eserin muhakkiki, takibi kolaylaştırma adına altı yere "Filanca hadisin illetleri" başlığını eklemiş (Bkz. İbnü'l-Medîni, *İlel*, s. 73, 75, 76, 77, 79, 81), ancak bunların asıl nüshada olmadığına ilk dipnotta dikkat çekmiştir.

⁴⁶ İbnü'n-Nedîm, eserin adını sadece *el-İlel* olarak zikretmiştir (İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, 285). İbn Hayr ise *Ma'rifetü'r-ricâl ve ilelü'l-hadîs* şeklinde vermektedir (İbn Hayr, *Fehrese*, s. 196).

kendisine sorulması üzerine; “Her birinin bir kusuru var; ancak Yûnus ve Ukayl lafızlara dikkat ederler.” diye cevap vermiştir.⁴⁷ Eserin isminin “ma’rifetü’r-ricâl”i de içeriyor olması, yer verilen bilgilerden hangilerinin ilel kapsamında değerlendirildiğini tespit etmeyi zorlaştırmaktadır. Daha çok râvîlerin isim, künye, nesep ve cerh ta’dîlîleri hakkındaki bilgilerin, yani ma’rifetü’r-ricâlin geniş yer tuttuğu bu eserde, illete dair zikredilen hususlar özet bilgiler olup, rivayetin doğru olmadığı veya diğer tarikinin daha doğru olduğu, farklı tariklerinin bulunduğu şeklinde bilgi verilmekle yetinilmiştir. Eserde, bir râvînin diğerinden semâ’ı olup olmadığı problemi, hadisin kitâbet ile alınması, râvîlerin cehâleti, ismi ve künyesi benzeyen râvîlerin karıştırılması, râvîlerin güvenilirlikleri gibi isnaddaki hatalar ağırlıktadır. Örnekleri ileride görüleceği üzere rivayetlerdeki illetlerin hemen hemen tamamının, tariklerin birbirleri ile mukayesesi ve sağlam bir rical bilgisi ile tespit edildiği anlaşılmaktadır.

Ahmed b. Hanbel’den sonra ilel ilminin Irak’ın doğusuna kaydığı gözlenir. Nitekim Buhârî, Muhammed b. Yahyâ ez-Zühîlî, Müslim, Ebû Dâvud, Ebû Zür’a er-Râzî, Tirmizî, Ebû Hâtim er-Râzî gibi meşhur ilel uzmanları Horasan bölgesi muhaddisleri arasında yer alır.⁴⁸

İlletleri tespit etmesi sebebiyle hadis tabibi olarak nitelenen⁴⁹ **Buhârî**’nin (ö. 256/870) illet kelimesini kullandığına dair bir örneği Tirmizî *İlel*’inde nakleder. Ne Irak ne de Horasan’da ilel, târîh ve isnad bilgisi konusunda ondan daha bilgisini görmediğini söyleyen Tirmizî,⁵⁰ Yûnus b. Ubeyd > el-Hasen > annesi > Hz. Aişe senediyle gelen ve sadece Yûnus yoluyla bilindiğini belirttiği Hz. Peygamber için şıra yapılmasını anlatan hadisi⁵¹ ona sormuş, o da “Bu hadisin bir illeti vardır. Bu hadisin Hz. Aişe’den mevkûf olduğunu söylerler.” diye cevap vermiştir.⁵² Bir başka örnekte Buhârî, bir rivayeti

⁴⁷ Ahmed, *İlel*, 2/348. (أيما أثبت أصحاب الزهري فقال لكل واحد منهم علة إلا أن يونس وعقيل يوديان الألفاظ).

⁴⁸ Ahmed b. Hanbel’in öğrencileri ile Basralı iki büyük hadis hafızı ve ilel bilgini olan Ya’kûb b. Şeybe ile Bezzâr, bu genellemenin istisnalarıdır.

⁴⁹ Halîlî, *el-İrşâd*, 3/960-961; Nevevî, *Tehzîbü’l-esmâ*, s. 70; İbn Asâkir, *Târîh*, 52/68 (يا طبيب الحديث في علة).

⁵⁰ Nevevî, *Tehzîbü’l-esmâ*, s. 70.

⁵¹ Müslim, “Eşribe”, 85; Tirmizî, “Eşribe”, 7. İbn Mâce, rivayeti farklı bir yolla Hz. Aişe’den nakleder (İbn Mâce, “Eşribe”, 12).

⁵² Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü’t-Tirmizî*, s. 191 (هو حديث له علة يقولون عن عائشة هذا الحديث موقوفاً). Dârekutnî ise rivayetteki bir başka ihtilafı işaret etmiştir. O, Eş’as b. Abdülmelik’in bu rivayeti Hasen > Hz. Aişe şeklinde mürsel naklederek

“ma'lûl” olarak değerlendirmiştir. Şöyle ki Tirmizî, ömürlük hibe ile alakalı İbnü’z-Zübeyr hadisini Buhârî’ye sormuş, o da rivayetin **ma'lûl** olduğunu belirtmiş, ancak illetinin ne olduğunu açıklamamıştır.⁵³ İlele dair görüşleri talebesi Tirmizî’nin nakliyle bilinen Buhârî’nin kendisine ait *el-İlel* adlı eserinin olduğu da zikredilmiştir.⁵⁴ İlele dair bir eserinden de bahsedilen hocası Zühlfî’nin, bir cenazede rastladığı Buhârî’ye râvî isimleri ve hadisteki illetler hakkında sorular sorduğu, onun da her soruya ok gibi hızlı cevap verdiği anlatılmıştır.⁵⁵ Yine hocaları Muhammed b. Râfî ile Amr b. Zürâre’nin, rivayetlerdeki illetleri Buhârî’ye sordukları nakledilmiştir.⁵⁶

Buhârî’nin akranlarından olan **Müslim**’in (ö. 261/874), illet kelimesini nisbeten daha çok kullandığı görülür. O, *Sahih*’inin mukaddimesinde çok hadis toplama hakkında “Hadis konusunda bir parça uyanıklık ile hadislerin sebep ve **illetleri** bilgisi kendilerine verilmiş kimselerin bu işte fayda görecekları”ni söyleyerek illel bilginlerinin diğer muhaddislerden farklı olduğuna işaret eder.⁵⁷ Ardından eserinde takip edeceği metottan bahsederken, herhangi bir **illeti** bulunan bazı rivayetleri de, içerdiği faydaya binaen zikredeceğini,⁵⁸ **mualllel** hadislere yeri geldiğinde işaret edeceğini, onları şerh ve izah edeceğini belirtir.⁵⁹ Müslim, kişinin semâ’ etmediği bir hocadan hadis nakletmesini illet olarak görüp hoca ile talebe arasında semâ’ şartını arayanları tenkit ederken, sadece irsâl bulunma ihtimalinin illet olamayacağını, bunun yanında râvinin tedlis ile biliniyor olmasının da gerekli olduğunu belirtmiş, tedlis illetini bertaraf etmek için müdellis

Yûnus’a muhalefet ettiğini belirtmiş ve Yûnus rivayetinin daha sahîh olduğunu ifade etmiştir (Dârekutnî, *İlel*, 14/437).

⁵³ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü't-Tirmizî*, s. 138. هو عندي حديث معلول ولم يذكر علته ولم يعرفه حسنا.

⁵⁴ İbn Hacer, *Mu'cem*, s. 239.

⁵⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 19/267; İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 1306.

⁵⁶ İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/511. İletler hususunda tabip olarak övülen Buhârî’nin “illet” kelimesi ve türevlerini oldukça az kullanması yadırganmamalıdır. Çünkü ileride de değinileceği üzere rivayet asrında hadislerde bulunan kusurlara, farklı kelimelerle işaret edilmiştir.

⁵⁷ Müslim, “Mukaddime”, 1, s. 11.

⁵⁸ Müslim, “Mukaddime”, 1, s. 9. Nitekim bir hadiste Ka’nebî’nin naklettiği tarikte “an ebîhi” ifadesinin hata olduğunu belirtmiştir (“Müsâfirîn”, 65), bir başka hadiste Zühfî’nin teferrüdüne dikkat çekmiştir (“Eymân”, 5); bir başka hadiste muhalefete işaret etmiştir (“Hac”, 195).

⁵⁹ Müslim, “Mukaddime”, 1, s. 11. عند ذكر الأخبار المعللة..

râvilerin hocalarından semâ'larının araştırılması gerektiğini söylemiştir.⁶⁰ Burada onun, illet kelimesini kullandığına dair meclis kefareti ile ilgili hadisin illetini Buhârî'ye sorması da hatırlatılabilir. İlgili rivayette Müslim, Buhârî'yi överken طيب الحديث في الله ifadesini kullanmış ve mezkûr hadisin **illetini** açıklamasını istemiştir (فما عتته). Buhârî de cevabında söz konusu isnadla bu hadisten başka bir şey bilmediğini, bunun da **ma'lûl** olduğunu söylemiş ve gerekçesini açıklamıştır.⁶¹ İlel kitapları arasında zikredilen *Temyîz*'inde ise sika kimselerin de hataya düşebileceğini belirttikten sonra isnaddaki râvilerden birisinin isminin yanlış zikredilmesi veya metinde tashif yapılması gibi yanlışlıkların insanların çoğu tarafından bilinebilecek açık hatalar olduğunu, oysa Zührî gibi imamlardan rivayette tek kalma ve diğer öğrencilere muhalefet etmenin ise öncekine göre daha zor fark edilen hatalar olduğunu ifade etmiş, akabinde her iki çeşit için de örnekler zikretmiştir.⁶² Müslim'in, rivayetleri hatalı yapan hususları illet olarak değerlendirerek açıklayacağını belirttiği⁶³ bu kitabından başka ayrıca *İlelü'l-hadîs* adıyla bir eserinin bulunduğu kaydedilmiştir.⁶⁴

İbn Maîn, İbnü'l-Medîne ve Ahmed b. Hanbel'in talebelerinden olan **Ya'kûb b. Şeybe** (ö. 262/875), *Müsned*'inde rivayetlerin illetlerine de yer vermiş, bu sebeple eser "el-Müsnedü'l-kebîri'l-muallel" olarak şöhret bulmuştur.⁶⁵ Günümüze çok az bir kısmı ulaşan bu eserde illet kelimesinin kullanımına dair bir şey söylemek güçtür. Hadislerin farklı tariklerini zikredip birbirleriyle mukayesesi neticesinde muhalefet ve teferrüdlere işaret etmesi, ricâl hakkında değerlendirmelere yer vermesi, hadisin sıhhatine dair kendi kanaatini belirtmesi, bu eserin ilel eserleri arasına dâhil edilmesinin yerinde bir tespit olduğunu göstermektedir.

⁶⁰ Bkz. Müslim, "Mukaddime", 1, s.22-24.

⁶¹ Halîlî, *el-İrşâd*, 3/960-961; Hâkim, *Ma'rife*, s. 379-380; Hatîb, *Târîhu Bağdât*, 2/29; 13/102-103. Ayrıca bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 4/105.

⁶² Müslim, *Temyîz*, s. 170-172.

⁶³ Müslim, *Temyîz*, s. 180.

⁶⁴ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 2/1159.

⁶⁵ Zehebî, *Tezkira*, 2/577; *Siyer*, 12/476. Eserin mevcut kısmını tahkik eden Ali es-Sayyâh, Zehebî'nin bu nitelemesinin sonraki bilginlerce eserin adı zannedildiğini belirtmiştir. Bkz. Ya'kûb b. Şeybe, *el-Cüz'ü'l-âşir*, s. 42.

İllete dair değerlendirmeleri talebesi İbn Ebî Hâtim tarafından günümüze ulaştırılan **Ebû Zür'a er-Râzî**'nin (ö. 264/878) illet kelimesini kullanımına dair şu bilgi nakledilir: O, hadisi illetlendirmede delilinin ne olduğu sorulunca şu cevabı vermiştir: “Bunun delili, illeti olan bir hadisi bana sorarsın, sana illetini söylerim. Sonra Muhammed b. Müslim b. Vâra'ya gidip sorarsın ve bana sorduğundan bahsetmezsın, sana illetini söyler. Sonra Ebû Hâtim'e gidersin, o da illetlendirir. Sonra o hadis hakkında bizim dediklerimize bakarsın. Şayet illeti hususunda aramızda bir farklılık/çelişki bulursan, her birimizin kendi arzusu doğrultusunda söz söylediğini bil. Dediklerimiz birbirini teyid ederse, o zaman da bu ilmin hakikatini bil!” Bunun üzerine o adam denileni yapmış, üçünün görüşünün aynı olduğunu görmüş ve ‘bu ilmin ilham olduğuna şahitlik ederim’ demiştir.⁶⁶ İbn Ebî Hâtim, Ebû Zür'a'nın bir rivayeti değerlendirirken verdiği cevaptan hareketle onun, muhalefeti illet olarak kabul ettiğini ifade etmiştir.⁶⁷ Bir başka rivayeti Ebû Zür'a'nın münker olarak değerlendirmesi üzerine İbn Ebî Hâtim: “Bir illetini biliyor musun?” diye sormuş, Ebû Zür'a ise hayır cevabını vermiştir.⁶⁸ Ebû Zür'a'nın, İbn Ebî Hâtim'in kendisinden naklettiği görüşleri dışında *el-İlel* adlı müstakil bir eserinin olduğu bilinmektedir.⁶⁹

Ebû Dâvûd (ö. 275/889), Mekkelilere yazdığı mektubunda “ma'lûl” kelimesini kullanmıştır. Burada Ebû Dâvud, muttasıl olmayan muan'an bir rivayetin muttasıl sanılmasını ‘ma'lûl’ olarak isimlendirmiştir.⁷⁰ Bu tanım, ıstılah olarak kullanılan muallel hadis kavramına yakındır. Ancak *Sünen*'de, *Zühd*'de, *Suâlât*'ta ve *Merâsîl*'de illet, ilel, ma'lûl, ta'lîl vb. aynı kökten türeyen hiçbir kelime bulunmamaktadır. Buna mukabil *Sünen*'inde yapılacak hızlı bir taramada onun, münker, bâtıl, hadîs mechûl, mevkûf, mensûh, zaîf, mürsel, tedlîs, teferrede bihî, lem yûtâba', lem yervihî illâ fülân, hâlefehû, rafeahû, vekafehû, erselehû, esnedehû, ihtelefû, zâde, lem yezkur kezâ, edhale fülân,

⁶⁶ Hâkim, *Ma'rife*, s. 378; Hatîb, *el-Câmi*, 2/384-385.

⁶⁷ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 3/140.

⁶⁸ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 4/334. Ebû Zür'a'nın diğer kullanımları için bkz. a.g.e., 4/444-445.

⁶⁹ Bu kitabın kaydı Hatîb el-Bağdâdî'nin Dımeşk'a getirdiği kitaplar arasında tespit edilmiştir. Bkz. Tahhân, *Hatîb el-Bağdâdî*, s. 291.

⁷⁰ Ebû Dâvud, *Risâle*, s. 80. Ebû Dâvud bu şekilde çok örneği bulunan rivayetleri nakletmediğini gören konudan habersiz kimselerin, kendisinin sahih hadisi terk ettiğini iddia edeceğini de dile getirmiştir. Bkz. a.g.e. Söz konusu hadisin aslında muttasıl olmadığı bir başkasının rivayet ederken kullandığı rivayet sîgasından (uhbirtü) anlaşılmaktadır.

ahtae, vehime fih, fülân zaîf, fülân lâ yu'raf, mechûl gibi ibareler kullanarak ta'lilde bulunduğu görülür.⁷¹ O, muhalif rivayetler arasında da kimi zaman esahh, ve hüve's-savâb, ahfez, etemm, eşbe' diyerek tercihte bulunurken, bazen sadece farklı rivayetleri vermekle yetinmiştir.⁷² Ayrıca *Risâle*'de "uyûbu'l-hadîs" tabirini kullanmış ve halkın anlamakta yetersiz kalacağı gerekçesiyle bunların bir kısmını açıklamadığını belirtmiştir.⁷³

İbnü'l-Medînî'nin hadis ve illel konusunda âlem olduğunu⁷⁴ söyleyerek illel ilminden bahseden **Ebû Hâtim er-Râzî**'nin (ö. 277/890) pek çok hadisin illetine dair değerlendirmeleri oğlu İbn Ebî Hâtim tarafından nakledilmiştir. Bu rivayetlerden bazısında Ebû Hâtim'in illel kelimesini kullandığı görülür. Mesela bir rivayeti değerlendirirken o: "Bu hadisin **illetini** fark edemeyen bazıları, bunu vuhdân rivayetleri arasına dâhil etmişlerdir." demiştir.⁷⁵ Bir başka rivayette: "Bu hadisin **illeti**, Saîd b. Seleme'nin bunu Muhammed b. el-Münkedir'den Amr b. Süleym > Ebû Saîd isnadı ile rivayet etmesidir." diyerek muhalefeti illel kabul etmiştir.⁷⁶ Başka bir rivayeti değerlendirirken, illel kelimesini tedlisi ifade için kullanmıştır. O, إسحاق بن راهويه عن بقیة، isnadıyla tahrîc ettiği görüşü tam öğrenilmeden bir kimsenin müslümanlığının övülmemesini salık veren hadis hakkında şu tespitlere yer verir: "Bu hadisin çok az kimsenin anlayabildiği bir **illeti** vardır. Bunu, Ubeydullah b. Amr, İshâk b. Ebî Ferve > Nâfi' > İbn Ömer > Hz. Peygamber isnadı ile rivayet etti. Ubeydullah'ın künyesi Ebû Vehb, nisbesi ise el-Esedî'dir. Bakıyye, İshâk b. Ebî Ferve'yi isnaddan düşürdüğü fark edilmesin diye Ubeydullâh'ı künyesi ve nisbesi ile zikretmiş. Bakıyye bunu en çok yapan kimselerdendi. İshâk'ın rivayetinde عن بقیة،

⁷¹ İlgili ibarelerin örnekleri için sırasıyla bkz. hadis no: 19, 3448, 2189, 1309, 2421, 297, 178, 2268, 1120, 2251, 532, 1053, 4462, 2454, 1837, 3285, 1028, 3171, 3945, 3996, 2891, 4114, 3783, 3184, 3741.

⁷² Bkz. no: 2580, 2837, 3340, 3522, 3952, 4000, 4010, 4200, 4296.

⁷³ Ebû Dâvud, *Risâle*, s. 76.

(وربما كان في الحديث ما تثبت صحة الحديث منه إذا كان يخفى ذلك علي فربما تركت الحديث إذا لم أفقهه وربما كتبه وبينته وربما لم أفق عليه وربما أتوقف عن مثل هذه لأنه ضرر على العامة أن يكشف لهم كل ما كان من هذا الباب فيما مضى من عيوب الحديث لأن علم العامة يقصر عن مثل هذا).

⁷⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-ta'dil*, 1/319; 6/194.

⁷⁵ İbn Ebî Hâtim, *İllel*, 6/276 (فأدخل قوم لا يفهمون علة هذا الحديث في مسند الوجدان).

⁷⁶ İbn Ebî Hâtim, *İllel*, 2/585. Muhalefetin illel kabul edilmesine dair bir başka örnek için bkz. a.g.e., 5/403, 553, 572, 575.

عن أبي وهب حدثنا نافع demesi ise vehmdir. O, Bakıyye'nin kullandığı lafza dikkat etmemiştir.”⁷⁷ Bir başka rivayette isnattan iki ismin düşürülmesini illet olarak zikretmiştir: Mervân et-Tâtârî'nin abdestte sakalın hilallenmesine ilişkin Ebû İshâk el-Fezârî > Mûsâ b. Ebî Aişe > Enes > Hz. Peygamber tariki ile naklettiği hadis hakkında “Bu hadisi ğarîb sanıyorduk. Sonra bize **illeti** aşikâr oldu. Râvî isnatta iki kişiyi terk etmiş ve Mûsâ an Enes yapmış” diyerek rivayetin doğrusunu Hasen b. Sâlih > Mûsâ b. Ebî Aişe > Racül > Yezîd er-Rakkâşî > Enes > Hz. Peygamber şeklinde zikretmiştir.⁷⁸ Bir diğer rivayette Ebû Racâ > İbn Abbâs tarikiyle Ebû Racâ > Imrân b. Husayn tarikinin birkaç râvîden birleştirilerek nakledilmesi sebebiyle Cerîr b. Hâzim'in nasıl rivayet ettiğinin bilinmemesi ve rivayette oluşan ıztıraba illet demiştir.⁷⁹

Hocası Buhârî'ye sorduğu soruları *el-İlel* adlı eserinde bir araya getiren **Tirmizî**'nin (ö. 279/892), *Sünen* veya *Câmi* olarak bilinen eserinin adında “ma'lûl” kelimesini kullandığı görülür. İbn Hayr, bu eserin adını *el-Câmiu'l-muhtasar mine's-sünen 'an Rasûlillâh sallâllâhu aleyhi ve sellem ve ma'rîfetü's-sahîh ve'l-ma'lûl ve mâ aleyhi'l-amel* şeklinde zikretmiştir.⁸⁰ Tirmizî, ayrıca bu eserinin sonuna daha çok kitapta takip ettiği yonteme yer verdiği “İlel” başlıklı bir bölüm ilave etmiştir. Burada bazı zayıf ve mecrûh râvîlerden rivayette bulunmuş olmaları sebebiyle sikaların her naklettiğinin doğrudan kabul edilemeyeceğine vurgu yapmıştır.⁸¹ *Sünen*'in sonunda yer verilen bu bölümün “İlel” olarak adlandırılması, ilk zikredilen eserin *el-İlelü'l-kebîr* şeklinde anılmasına neden olmuştur. “İlel” kelimesi ve türevlerinin tespit edilebildiği kadarıyla sadece bir yerde kullanıldığı bu eserin ismindeki “ilel” kelimesinin, çoğu, isnatta olmak üzere hadislerdeki muhtelif kusurları ifade ettiği anlaşılmaktadır. Merfû'-mevkûf, mürsel-muttasıl, ziyâde, ihtisâr, ıztırâb gibi muhalefet örnekleri, semâ'ın olup olmaması, teferrüd çeşitleri ve mecrûh râvî gerekçeleri ile illetlendirilen rivayetleri *İlel*'de bulmak

⁷⁷ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 5/250-252.

⁷⁸ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 1/527.

⁷⁹ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 3/697. Ebû Hâtim'in diğer bazı değerlendirmeleri için bkz. a.g.e., 4/444.

⁸⁰ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 98. Eserin ismi konusundaki kanaatini bu şekilde dile getiren Ebû Ğudde, tespit ettiği biri h.479, diğeri h.582 tarihli iki yazmada ismin bu şekilde geçtiğini ve bunun, eserin muhtevasına da daha uygun olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Ebû Gudde, *Tahkiku ismevi's-sahîhayn*, s. 55.

⁸¹ Tirmizî, “İlel”, s. 887 (فلا تغتروا برواية الثقات عن الناس).

mümkündür. Tirmizî'nin neshi de illet olarak isimlendirdiği belirtilmiştir.⁸² Onun “illet” kelimesini kullandığı tek örnek şöyledir: O, Abdurrezzâk > Ma'mer > Yahyâ b. Ebî Kesîr > İbrâhîm b. Abdillâh b. Kâriz > es-Sâib b. Yezîd > Râfi' b. Hadîc > Hz. Peygamber tariki ile nakledilen أفطر الحاجم والمحجوم hadisini⁸³ hocası Buhârî'ye sormuş ve “ğayr-i mahfuz” cevabını almıştır. Aynı rivayeti İshâk b. Mansûr'a da sormuş o da bu rivayetin Abdurrezzâk'tan tahdis edilmesini reddetmiş ve “bu hatalıdır (ğalat)” demiştir. Bunun üzerine Tirmizî, “İleti nedir?” diye sormuş. Hocası İshâk da: “Hişâm ed-Destüvâî'nin bu kanalla كسب الحجام خبيث ومهر البغي خبيث وثمن الكلب خبيث hadisini⁸⁴ naklettiğini belirtmiştir.⁸⁵ İlet tespitinde bir isnad ile belirli bir hadisin bilinmesinden hareket edilen bu örnekte Tirmizî'nin, “illet” kelimesini “hadisi reddetme sebebi” manasında kullandığı anlaşılmaktadır. Tirmizî, “ma'lûl” kelimesini de kullanmıştır. Bir hadiste Velîd b. Müslim'in rivayeti müsned nakletmede tek kalmasını,⁸⁶ bir başkasında râvinin sağlam olmamasını ve muhalefeti⁸⁷ gerekçe göstererek rivayetleri ma'lûl olarak değerlendirmiştir.

İbn Ebî Hayseme'nin (ö. 279/892-93) *et-Târîhu'l-kebîr* adlı eserinde “illet” kelimesi Yahyâ b. Maîn'e sorulan bir soruda kullanılmış olup buna yukarıda işaret edilmişti.

⁸² İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 123. Irâkî, Tirmizî'nin bu değerlendirmesini “Şayet amelden alıkoyan illeti kastetmişse doğrudur, ancak hadisin sıhhatini etkileyen illeti kastettiyse bu ifade doğru olmaz. Çünkü hadisler içinde mensûh olan pek çok sahih hadis vardır.” diyerek açıklamıştır. Bkz. Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, s. 222.

⁸³ Abdurrezzâk, *Musannef*, 4/210; Ahmed, *Müsned*, 25/148; Tirmizî, “Savm”, 60; İbn Hibbân, *Sahih*, 8/306.

⁸⁴ Tayâlisî, *Müsned*, 2/270; Müslim, “Müsâkât”, 41; Dârimî, “Buyû”, 78. Bu rivayet Hişâm'dan başka Evzâî ve Ebân tarafından da nakledilmiştir. Bkz. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 11/51, 72; Ahmed, *Müsned*, 25/123; Ebû Dâvud, “Buyû”, 38; İbn Hibbân, *Sahih*, 11/555, 556. Kaynaklarda Abdurrezzâk'ın Ma'mer kanalıyla naklettiği rivayet de zikredilmiştir. Bkz. Ahmed, *Müsned*, 25/148; Müslim, “Müsâkât”, 41; Tirmizî, “Buyû”, 46. Ayrıca Muhammed b. Yûsuf tarafından es-Sâib b. Yezîd'den de nakledilmiştir. Bkz. Müslim, “Müsâkât”, 40.

⁸⁵ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelüt'-Tirmizî*, s. 97. وسألت إسحاق بن منصور عنه فأبى أن يحدث به عن عبد الرزاق وقال هو غلط قلت له ما علته قال روى عنه هشام الدستواني عن يحيى بن أبي كثير عن إبراهيم بن عبد الله بن قارظ عن السائب بن يزيد عن رافع بن خديج عن النبي صلى الله عليه وسلم قال كسب الحجام خبيث ومهر البغي خبيث وثمن الكلب خبيث Ne var ki Ma'mer'in rivayeti kaynaklarda yer almış ve sahih olarak değerlendirilmiştir. Hatta Ahmed b. Hanbel, bu konudaki en sahih rivayetin Râfi' hadisi olduğunu belirtmiştir. Bkz. Tirmizî, “Savm”, 60. Onun bu ifadesini rivayetin sahih derecesine ulaşmayıp, diğer tarikler arasında en iyisi olduğu şeklinde anlamak da mümkündür. Nitekim Şâfi, Hz. Peygamber'in oruçlu iken hacamat yaptırdığına dair nakledilen rivayet ile bu rivayet arasındaki tearuza işaret etmiştir (Bkz. a.g.e).

⁸⁶ Tirmizî, “Tahâret”, 72.

⁸⁷ Tirmizî, “Nikâh”, 27.

İbn Ebî Âsım (ö. 287/900), *el-Âhâd ve'l-mesânî* adlı eserinde zikrettiği bir rivâyetin illetini açıkladığını⁸⁸ belirtmek sûretiyle 'illet' kelimesine yer vermiştir. Ancak söz konusu eserde bu rivayet ile alakalı herhangi bir değerlendirmesi tespit edilememiştir. Bu açıklamayı *el-İlel* adlı eserinde yapmış olması muhtemeldir. Nitekim o, başka yerlerde *el-İlel* kitabında bunları açıkladığına işaret etmiştir.⁸⁹

Rivayet asrında illet kelimesini en çok kullanan musannif, görülebildiği kadarıyla **Ebû Bekr el-Bezzâr**'dır (ö. 292/905). Onun ta'lîl yöntemi ileride ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Daha çok tarihçi ve müfessir kimliği ile tanınan Muhammed b. Cerîr **et-Taberî** (ö. 310/923), mûsned tarzında telif ettiği *Tehzîbü'l-âsâr* adlı eserinde, ele aldığı hadislerden çıkan hükümleri ve âlimlerin o konulardaki ihtilaflarına geçmeden önce, “**ذَكَرُ عَلٌّ هَذَا**، “الخبر” diyerek ilgili rivayetteki illetleri sıralamıştır. Değerlendirmesine; “Kanaatimizce bu haberin senedi sahihtir, bizimle Rasûlullah arasındaki râvilerinin âdil olmaları sebebiyle onu zayıflatacak bir sebep veya zayıf gösterecek bir illet bulunmamaktadır. Ancak bazı illetlerden ötürü (başkalarına göre) sahih değil, zayıf olması icab eder.”⁹⁰ sözleriyle başlayan Taberî, isnadda, metnin lafzında veya manada muhalefet,⁹¹ teferrüd,⁹² inkıtâ',⁹³ rivayetin başka bir aslının, mahrecinin olmaması,⁹⁴ cehâletü'r-râvî,⁹⁵

⁸⁸ İbn Ebî Âsım, *el-Âhâd ve'l-mesânî*, 4/221. “İlet” kelimesi sözlük manasında da geçmektedir. Bkz. 1/427 (أول من (خطب معاوية جالسا حين كثر شحمه وعظم بطنه قال أبو بكر بن عمرو ولم يرد الخلافة لأنه كانت به علة

⁸⁹ Bkz. İbn Ebî Âsım, *el-Âhâd ve'l-mesânî*, 1/244 (وَقَدْ ذَكَرْنَا صِفَتَهُ فِي كِتَابِي الْعَلِّ), 246 (وَقَدْ بَيَّنَّا اخْتِلَافَهُمْ فِي كِتَابِ عَلِّ الْحَدِيثِ), 351 (وَقَدْ بَيَّنَّا ائِنَّ عَيْبَةَ عَلَى هَذَا) 5/259 (وَقَدْ بَيَّنْتُ هَذَا الْحَدِيثَ فِي كِتَابِ الْعَلِّ وَاخْتِلَافِهِمْ فِيهِ) 4/219 (وَقَدْ بَيَّنَّا فِي كِتَابِ الْعَلِّ مَا اتَّفَقَ كُلُّ طَائِفَةٍ) 360 (وَقَدْ بَيَّنَّا فِي كِتَابِ الْعَلِّ), 360 (وَقَدْ بَيَّنَّا فِي كِتَابِ الْعَلِّ).

⁹⁰ Taberî, *Tehzîbü'l-âsâr*, 1/15, 62, 85, 113, 155, 215, 256, 270, 276, 278, 290, 310, 316, 320, 337, 367, 375, 379... Taberî, bir rivayette de hiçbir illetin olmadığını, rivayeti destekleyen tariklerin de mevcut olduğunu belirterek zikretmiştir. Bkz. 1/330, 397.

⁹¹ Taberî, *Tehzîbü'l-âsâr*, 1/15, 62, 113, 215, 256, 270, 276, 299 (يخالف في معنى), 367, 375, 401, 417, 454, 459...

⁹² Taberî, *Tehzîbü'l-âsâr*, 1/15, 16, 62, 85, 113, 155, 215, 256, 270, 279, 316, 320, 338, 347, 379, 417, 420, 450...

⁹³ Taberî, *Tehzîbü'l-âsâr*, 1/469.

⁹⁴ Taberî, *Tehzîbü'l-âsâr*, 1/279, 311, 316, 320, 367, 379, 389, 395, 401, 423, 437, 449, 450...

⁹⁵ Taberî, *Tehzîbü'l-âsâr*, 1/277, 401, 417, 420 (adamların cehaleti kabul edilemezken, kadının cehaleti nasıl kabul edilsin?), 423...

râvînin rivayetinin kabul edilmemesi,⁹⁶ ızırâb,⁹⁷ mahfûz olmamak,⁹⁸ müdellis râvînin doğrudan semâ'ya delalet edecek bir lafız kullanmaksızın rivayette bulunması,⁹⁹ râvînin rivayetinin delil kabul edilmemesi,¹⁰⁰ rivayetin başka bir yolla bilinmesi,¹⁰¹ şüphe içermesi,¹⁰² çelişki barındırması,¹⁰³ Kur'ân'a aykırılığı,¹⁰⁴ sahih hadislere aykırılığı,¹⁰⁵ târihî rivayetlere aykırılığı¹⁰⁶ gibi gerekçeleri illet olarak kabul etmiştir. Taberî, tefsirinde de bir rivayeti 'râvilerinden birinin hadis ehlinden biri olarak tanınmaması ile illetlendirmiştir.¹⁰⁷

es-Sahîh adıyla şöret bulan eseri ile tanınan **İbn Huzeyme** (ö. 311/924), sahih olmayan bir haberi illetini açıklamaksızın zikretmeyi doğru bulmadığını belirtmiş, eserinde yer verdiği hadislerin, senedinde bir kopukluk ve râvîleri hakkında bir cerh olmadan Hz. Peygamber'e kadar adâlet sahibi kişilerce muttasıl olarak nakledilmesi şartına uygun olduğunu söylemiştir. Bununla birlikte bazı hadisler hakkında ya iki râvî arasındaki semâ' konusunda ya da hakkında ta'dîl ve cerh bilinmeyen bir râvî olması sebebiyle kalbinde bir şüphe bulunduğunu, böyle durumda buna işaret ettiğini ifade etmiştir.¹⁰⁸ O,

⁹⁶ Taberî, *Tehzîbü'l-âsâr*, 1/62, 300, 320, 347, 375 (ğayru mu'temed alâ rivâyetihî), 379 (kesîru'l-ğalat), 423 (ğayru câzi'l-ihticâc bi-naklihi li teferrûdihî bi'r-rivâyeti an ebîhi mine'l-ahbâr), 437 (lâ yu'temedu alâ naklihi), 444 (yeksürü ğalatühû) (gayru murtazan), 450 (ğayru ma'rûfin fi nakaleti'l-âsâr), 465 (kane kad sâe hıfzuhû ehîran), 466, 494 (kâne Şu'be yağmusu aleyhi)...

⁹⁷ Taberî, *Tehzîbü'l-âsâr*, 1/290, 299, 375, 459...

⁹⁸ Taberî, *Tehzîbü'l-âsâr*, 1/270.

⁹⁹ Taberî, *Tehzîbü'l-âsâr*, 1/290, 311, 375, 401, 417, 454...

¹⁰⁰ Taberî, *Tehzîbü'l-âsâr*, 1/375, 379, 395, 437, 444, 450, 465, 466, 469...

¹⁰¹ Taberî, *Tehzîbü'l-âsâr*, 1/465.

¹⁰² Taberî, *Tehzîbü'l-âsâr*, 1/367, 417.

¹⁰³ Taberî, *Tehzîbü'l-âsâr*, 1/338.

¹⁰⁴ Taberî, *Tehzîbü'l-âsâr*, 1/311.

¹⁰⁵ Taberî, *Tehzîbü'l-âsâr*, 1/375, 379, 389, 466.

¹⁰⁶ Taberî, *Tehzîbü'l-âsâr*, 1/379-380, 444.

¹⁰⁷ Taberî, *Tefsîr*, 1/89 (هذا مع ما في الخبر الذي روي عن عائشة من العلة التي في إسناده، التي لا يجوز معها الاحتجاج به لأحد ممن علم صحيح) (سند الآثار وفاسدها في الدين. لأن روايه ممن لا يُعرف في أهل الآثار، وهو: جعفر بن محمد الزبير).

¹⁰⁸ İbn Huzeyme, *Sahîh*, 3/186.

illet kelimesini sözlükteki “sebepe, gerekçe” manasında,¹⁰⁹ hadisteki illet olarak senetteki kopukluk¹¹⁰ ve hatadan kaynaklanan çelişki¹¹¹ manalarında ve fıkihtaki illet olarak ‘gerekçesi tespit edilmiş haber’¹¹² manasında kullanmıştır. Ayrıca daha sonradan kazandığı istilâhî anlam olan “rivayetteki gizli kusur”u ifade etmek için kullanmıştır. Örneğin; A’meş > Şakîk > Abdullâh tarikiyle zikrettiği pisliğe basmaktan ötürü abdest alınmayacağına dair hadis hakkında: “Bu haberin bir illeti var: A’meş, bunu Şakîk’ten semâ’ etmemiş. Ben bunu bir süre fark edemedim.” demiş, ardından A’meş’in gözde öğrencisi Ebû Muaviye’nin bu rivayeti “..haddesenî Şakîk ev huddistü anhu” diyerek nakletmesini gerekçe göstermiştir.¹¹³ Bir başka rivayeti: “Zannedersem Ma’mer iki hadiseyi bu isnadda birleştirerek hata etmiştir (vâhim). Bu hadisin illetini ben *Kitabu’l-kebîr*’de açıkladım.” diyerek illetlendirmiştir.¹¹⁴ İbn Huzeyme, dönemin ilim geleneğine uygun olarak illet kelimesini kullanmaksızın da illetlendirme yapmıştır. İhtilâf, idrâc, inkâr bu konuda onun kullandığı bazı kavramlardır.¹¹⁵ O, Zühlî’nin *Kitâbü’l-İlel* adlı eserine de isim vererek atıfta bulunmuştur.¹¹⁶

¹⁰⁹ İbn Huzeyme, *Sahîh*, 2/187 (لعلهما لعلة) 197, (أن ذكرهما لعلة) 197, (أنه من سويد فذكر) (أنهما كانا اجتماعا في موضع فحدث أحدهما بهذا الحديث فشك من المحدث منهما ومن المحدث منه). (أنهما كانا اجتماعا في موضع فحدث أحدهما بهذا الحديث فشك من المحدث منهما ومن المحدث منه).

¹¹⁰ İbn Huzeyme, *Sahîh*, 1/283 (بين خالد الحذاء وبين أبي العالية رجل مسمى لم يذكر الرجل عبد الوهاب بن عبد المجيد و خالد بن عبد الله (الواسطي... وإنما أمليت هذا الخبر وبينت علته في هذا الوقت مخافة أن يفتن بعض طلاب العلم برواية الثقيي و خالد بن عبد الله فيتوهم أن رواية عبد (الوهاب و خالد بن عبد الله صحيحة)).

¹¹¹ İbn Huzeyme, *Sahîh*, 2/150 (وقد كنت بينت في تلك المسألة علة خير أبي بن كعب عن النبي صلى الله عليه و سلم في ذكر القنوت في الوتر (وقد (وبينت أسانيدها وأعلمت في ذلك الموضع أن ذكر القنوت في خير أبي غير صحيح على أن الخير عن أبي أيضا غير ثابت في الوتر بثلاث روى الكوفيون أعجوبة عن ابن عمر إني خائف أن لا تجوز روايتها إلا تبين علتها... وهذا الخبر لا يخفى على عالم بالحديث أن هذا غلط وسوء عن ابن (عمر)).

¹¹² İbn Huzeyme, *Sahîh*, 1/187 (إنه من الأخبار المعللة الذي (بجوز القياس عليه...إن الأمر إذا كان لعلة فالتمثيل و التشبيه به جائز متى كانت العلة قائمة فالأمر واجب.. هذا الخبر من الجنس الذي أقول من (بجوز القياس عليه...إن الأمر إذا كان لعلة فالتمثيل و التشبيه به جائز متى كانت العلة قائمة فالأمر واجب..). İbn Huzeyme’nin özellikle bâb başlıklarında söylediği “zikru illeti..” ifadeleri ve kullandığı sair “illet” kelimeleri hakkında bir değerlendirme için bkz. Mustafa Işık, *İbn Huzeyme, Sahîhi ve İbn Hibbân’ın Sahîh’i ile Mukayesesi*, (yayımlanmamış doktora tezi), Kayseri, 1997, s.120-123.

¹¹³ İbn Huzeyme, *Sahîh*, 1/25. İlet kelimesinin bu anlamıyla geçtiği diğer bir yer için bkz. 1/203.

¹¹⁴ İbn Huzeyme, *Sahîh*, 4/322 (معمر فيما أحسب واهما في جمعه القصتين في هذا الإسناد..). Bir diğer örnek için bkz. a.g.e., 2/150. İbn Huzeyme’nin elimize ulaşan eserleri arasında bu eser bulunmamaktadır. *Sahîh*’inde ve diğer eserlerinde bu isimle sıkça atıfta bulunduğu eserinin *el-Müsnedü’l-kebîr* olduğu tahmin edilmektedir. Bkz. Enbiya Yıldırım, *İbn Huzeyme ve Sahîh’i*, (Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 1989, s. 22-23.

¹¹⁵ İhtilâf için bkz. İbn Huzeyme, *Sahîh*, 2/54; idrâc için bkz. a.g.e., 2/124; inkâr için bkz. a.g.e., 4/145.

¹¹⁶ İbn Huzeyme, *Sahîh*, 2/126.

İllet kelimesinin kullanımı **Ebû Avâne**'de (ö. 316/929) de görülür. Onun, Ebû İshâk el-Fezârî > İbn Cüreyc > Atâ > İbn Abbâs > Hz. Peygamber isnadıyla nakledilen kan davasını bağışlayan kimsenin mükâfatı hakkındaki rivayet için “Bu, illeti bulunmasından emin olunamayan garîb bir rivayettir.” dediği nakledilmiştir.¹¹⁷

Müctehid imamlar arasında zikredilen **İbnü'l-Münzir** en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 318/930) de “ilel”den bahsettiği görülür. O, bir hadisin değerlendirmesinde: “Bu, birden fazla illet tarafından kuşatılmış çok zayıf (واه) bir haberdir. Râvîlerinden Câbir, metrûktur; hadis mürseldir; (üstelik) Hz. Peygamber'den sabit olan haberlere muhaliftir.” diyerek illetlendirme yapmıştır.¹¹⁸ Bunun dışında onun eserlerinde illet kelimesi, sözlük anlamında veya fıkıh ıstılahı olarak kullanılmıştır.¹¹⁹

Hanefî fakîhi **Tahavî**'nin (ö. 321/933), *Şerhu Meâni'l-âsâr* ve *Şerhu Müşkili'l-âsâr* adlı eserlerinde illet/ilel kelimesi “sebeb, gerekçe, mazeret, hastalık” şeklindeki sözlük anlamında,¹²⁰ fıkhıdaki anlamıyla¹²¹ ve az da olsa hadisteki kusurları ifade eden manada¹²² kullanılmıştır. Tahavî, “Hadis ehli bunu ta'n etti.” veya “Bu rivayette ta'n vardır.” diyerek illeti ifade etmek için ta'n kelimesini de kullanmıştır.¹²³ Bununla birlikte o, “illet” kelimesini kullanmaksızın hadislerde bulunan hatalar hakkında değerlendirmeler yapmıştır.

Babası ve Ebû Zür'a'nın hadisler hakkındaki değerlendirmelerini topladığı *el-İlel* adlı eserini “Fılan konudaki hadislerin illetleri” şeklinde konu başlıklarına ayırarak tasnif

¹¹⁷ Hatîb, *Târîhu Bağdât*, 4/29.

¹¹⁸ İbnü'l-Münzir, *el-Evsat*, 4/209. (قال ابو بكر وهذا خبر واه تحيطه العلل جابر متروك الحديث والحديث مرسل وهو مخالف للاخبار الثابتة) (عن النبي كثيرا)

¹¹⁹ Örnekler için bkz. İbnü'l-Münzir, *el-Evsat*, 2/95, 380, 433; 4/371; 5/106; 11/136; *el-İşrâf*, 2/212; 3/148; 5/224; 5/259; 8/85.

¹²⁰ Tahavî, *Şerhu Meâni'l-âsâr*, 1/109, 116, 117, 118, 161, 171, 196, 404, 425, 463, 504; 2/75, 76, 168...; a.mlf., *Şerhu Müşkili'l-Âsâr*, 5/197; 8/405; 10/355...

¹²¹ Tahavî, *Şerhu Meâni'l-âsâr*, 1/41, 384, 385, 427, 462; 2/177, 229; 3/72, 131, 168, 224, 235, 247, 256, 275...; a.mlf., *Şerhu Müşkili'l-Âsâr*, 3/324, 338; 7/466; 10/438; 11/295; 13/303; 14/454...

¹²² Tahavî, *Şerhu Meâni'l-âsâr*, 3/142; 4/364; a.mlf., *Şerhu Müşkili'l-Âsâr*, 5/264.

¹²³ Tahavî, *Şerhu Meâni'l-âsâr*, 4/364 (وَمَعَ هَذَا فَقَدْ رَوَى أَهْلُ هَذَا الْمَذْهَبِ لِمَذْهَبِهِمْ أَتَارًا , اِخْتَجُّوا لَهُ بِهَا , غَيْرَ أَنَّ فِي بَعْضِهَا طَعْنًا عَلَى) (مَذْهَبِ أَهْلِ الْأَثَارِ , وَأَكْتَرُهَا سَلِيمٌ مِنْ ذَلِكَ وَسَنَائِي بِهَا كُلِّهَا , وَيُعْلِلُهَا وَقَسَادَ مَا يُفْسِدُهُ أَهْلُ الْأَثَارِ مِنْهَا فِي هَذَا الْبَابِ , إِنْ شَاءَ اللَّهُ تَعَالَى . فَمِمَّا رُوِيَ فِي ذَلِكَ . مِمَّا طَعَنَ فِيهِ أَهْلُ الْأَثَارِ..). Bu örnekte râvînin çok hata yapar oluşu ve başkalarına muhalefeti ta'n/illet olarak değerlendirilmiştir.

eden **İbn Ebî Hâtim**'in (ö. 327/938), illet kelimesini geniş manasıyla kullandığı görülür. O, babasının hatalı addettiği bazı rivâyetlerin illetlerini açıklamadığını belirterek illet kelimesini 'rivayetlerdeki hatalar' manasında kullanmıştır.¹²⁴ Yahyâ b. Yemân'ın rivayet ettiği bir hadis hakkında: "Bu hadisin illeti nedir? (Yoksa) sahih midir?"¹²⁵ diye sormasından illeti sıhhati etkileyen bir husus gibi telakki ettiği akla gelse de onun, cerh ve ta'dîl ile alakalı eserine yazdığı *Takdime*'sinde zikrettiği "Şu'be'nin/Ahmed b. Hanbel'in, sahihiyle, zayıfıyla hadislerin illetleri konusundaki bilgisi"¹²⁶ başlıklarından, illetin her zaman sahihliği etkilemediği görüşünde olduğunu çıkarmak mümkündür. Nitekim isnadlarında muhalefet bulunan bir hadisi değerlendirirken "Bu hadislerin illetini açıklayan bir rivayet daha buldum... Böylece her iki hadisin de sahih olduğu ortaya çıktı." diyerek muhalefeti illet olarak kabul etmiş, ancak sıhate bir zararının olmadığını ifade etmiştir.¹²⁷ Metninde idrâc bulunan bir rivayetin değerlendirmesinde, babası ile Ebû Zür'a'nın hadisin illetini açıklama hususunda aynı cevabı verdiklerini belirtmiştir.¹²⁸

İlel isimli birden çok eseri bulunan **İbn Hibbân** (ö. 354/965) özellikle *Sahîh*'inin bâb başlıklarında "illet" kelimesini fıkhıdaki anlamıyla "sebepe, gerekçe" manasında çokça kullanmıştır.¹²⁹ Onun, rivayetteki kusurlar için illet kelimesini kullanımı oldukça azdır. Bunlardan birinde Hüseyim'in, İbrâhîm b. Atıyye'den naklettiği aslı olmayan bazı haberleri, ihtiva ettiği illetler sebebiyle, hocasının ismini vermeden zikrettiğini söylemiştir.¹³⁰ İbn Hibbân, rical ve rivayet bilgisi¹³¹ yanında muhalefet¹³² ve teferrüd¹³³

¹²⁴ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 1/191.

¹²⁵ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 4/444. Onun "İleti var mı? İleti nedir?" sorularını kullandığı diğer örnekler için bkz. İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 5/317.

¹²⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 1/157, 302 (باب ما ذكر من معرفة شعبة بعلة الحديث صحيحه وسقيمه وما فسر من ذلك) (أحمد بن حنبل بعلة الحديث بصحبة وسقيمة).

¹²⁷ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 3/163-164.

¹²⁸ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 4/462.

¹²⁹ "Hz. Peygamber'in böyle yapmasının sebebi" "Bunun emredilme/nehyedilme gerekçesi" "Bundaki illet, aklın işlevsiz olmasıdır" gibi. Bkz. İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/10, 67, 281, 345, 460, 462; 3/381; 4/12, 21, 30, 36, 92, 205, 230, 280; a.mlf., *Sikât*, 6/141; a.mlf., *Mecrûhîn*, 1/14; 2/471.

¹³⁰ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 1/106.

¹³¹ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 1/150-151, 488, 506, 525. Ayrıca İbn Hibbân'ın pek çok nüshaya işaret etmesinden engin bir nüsha bilgisine sahip olduğu anlaşılmaktadır (Bkz. *Mecrûhîn*, 1/250, 251, 256, 295, 319, 348, 351..)

gerekçesiyle de rivayetleri illetlendirmiş, illeti ifade ederken hata,¹³⁴ vehm¹³⁵ gibi kelimeleri kullanmıştır. O, sika râvîlerin de hata yapabileceğine dikkat çekmiş ve bazı hadisleri ile ihticac edilemeyecek sikaları; teferrüd ettiğinde haberi ile ihticac edilmeyenler, tedlîsü'ş-şüyûh yapanlar, herkesten hadis yazan ve naklederken tedlis yapan müdellis râvîler, fakih olmayıp hıfzından rivayet eden, rivayet esnasında isnadı zikredip metnin baş tarafını okumakla yetinen hâfız sika kimseler, hıfzından rivayet eden fakih, sika kimseler ve tesviye tedlisi yapanlar şeklinde altı grupta zikretmiştir.¹³⁶ İbn Hibbân, özellikle *Mecrûhîn* adlı eserinde zikrettiği haberlere **illetini** açıklamak üzere yer verdiğini ve bunun kizb sayılmayacağını belirtmiş, açıkladığı **illetlere** işaret etmeksizin bu eserden hadis nakledenlerin Hz. Peygamber'e yalan isnad etmiş olacağını belirtmiştir.¹³⁷ İlel konusunda Zührî, Ebû Hanîfe, Mâlik ve tarihçilerin hadislerindeki **illetleri**, ayrı eserlerde bir araya getiren İbn Hibbân,¹³⁸ açık alametlerle zayıf olduğuna kâni olduğu kimseleri *ed-Duafâ bi'l-ilel* adlı eserinde topladığını,¹³⁹ *Şerâitü'l-ahbâr* adlı eserinde de **illetleri** ve delilleriyle tedlis konusunu işlediğini ifade etmiştir.¹⁴⁰ *el-Cem beyne'l-ahbâr ve nefyü't-tezâd ani'l-âsâr* adlı eserinde de **illetlerini** açıklamak suretiyle rivayetlerin tariklerini zikrettiğine işaret etmiştir.¹⁴¹ Ayrıca râvîlerin teferrüdlerine dair telif ettiği Medine, Mekke, Irak ve Horasanlı râvîlerin infirad ettikleri hadisleri derlediği çalışmaları ile *Mâ ağrabe'l-Kûfiyyûn ani'l-Basriyyîn* ve *Mâ ağrabe'l-Basriyyûn ani'l-Kûfiyyîn* isimlerindeki eserlerinde de illetlendirme yapmış olmalıdır.¹⁴² Ona nispet

¹³² İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 1/272, 507; *Sahih*, 5/111; 8/303; 12/30; 16/207..

¹³³ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 1/110, 115; *Sahih*, 2/47, 93, 102, 135, 174..

¹³⁴ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 1/106; a.mlf., *Sahih*, 7/320; 13/243; 16/528..

¹³⁵ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 1/120, 488, 525; a.mlf., *Sahih*, 1/249; 2/144; 5/161; 13/237..

¹³⁶ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 1/84-87.

¹³⁷ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 1/149.

¹³⁸ Bkz. Hatîb, *Câmi'*, 2/468.

¹³⁹ Bkz. İbn Hibbân, *Sikât*, 1/13.

¹⁴⁰ Bkz. İbn Hibbân, *Sikât*, 1/12; a.mlf., *Mecrûhîn*, 1/86.

¹⁴¹ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 2/14.

¹⁴² Bkz. Hatîb, *Câmi'*, 2/468.

edilerek yayınlanan *İlelü'l-ahbâr fî ma'rifeti ruvâti'l-âsâr* adlı eserin,¹⁴³ onun *Sahîh*'inde serd ettiği, rivayet ve râvîlere yönelik değerlendirmelerinin bir araya getirilmesiyle oluştuğu hatırlatılmalıdır.

Dördüncü asrın ilel bilginlerinden biri de **Dârekutnî**'dir (ö. 385/995). Kendisine, bir hadisin illeti veya isnadda geçen bir isim sorulduğunda doğu-batı arasında kendisinden başka hiçkimsenin bunu bilmediğini söylemiştir.¹⁴⁴ Dârekutnî'nin *el-İlelü'l-vâride fî ehâdîsi'n-nebeviyye* adını verdiği ve alanındaki en sistematik kitap olarak değerlendirilen eserinde illet kelimesi ve türevleri tespit edilebildiği kadarıyla sadece iki yerde geçmektedir. Bunlardan birinde “Şu'be, isnadını araştırdı ve illetini açıkladı.”¹⁴⁵ ifadesine yer verilirken diğesinde ise “Bunun illetini Ebû Bekr'in hadisleri içinde yazmıştık.”¹⁴⁶ denmektedir. Bununla birlikte eserin ilel kitabı olması, kitaptaki hadisler hakkında yapılan değerlendirmelerin illet olarak kabul edildiğini göstermektedir. İlet tespitinin çoğunlukla hadisin farklı tariklerinin bir araya getirilmesi ve idrâc, ziyâde, irsâl, isnâd, ıztırâb gibi rivayetler arası muhalefetten hareketle yapıldığı eserde, bununla birlikte semâ' bilgisi,¹⁴⁷ râvîlerin kimliklerinin¹⁴⁸ ve cerh ta'dîl durumlarının bilinmesi,¹⁴⁹ teferrüd tespiti,¹⁵⁰ râvîlerin hıfz derecelerinin bilinmesi,¹⁵¹ rivayetin belli bir tarikle bilinmesi¹⁵² gibi hususların illeti belirlemede kullanıldığı görülür. Rivayetlerdeki kusurlar ifade edilirken irsâl, idrâc, ziyâde, vakf gibi ıstılahlaşan sözcükler yanında, hata, vehm, ğalat kelimeleri de kullanılmıştır. Dârekutnî, *Sünen*'inde de benzer bir metot takip etmiştir. Tespit edilebildiği kadarıyla o, bu eserinde de iki

¹⁴³ Yahyâ b. Abdillâh eş-Şehrî'nin tahkiki ile Riyad'da yayınlanmıştır (Mektebetü'r-Rüşd, 2001).

¹⁴⁴ Hatîb, *Târîhu Bağdât*, 12/39.

¹⁴⁵ Dârekutnî, *İlel*, 2/114.

¹⁴⁶ Dârekutnî, *İlel*, 4/347.

¹⁴⁷ Örnekler için bkz. Dârekutnî, *İlel*, 1/304-305, 344, 351, 520...

¹⁴⁸ Örnekler için bkz. Dârekutnî, *İlel*, 1/338-339, 350... Râvînin cehâleti ile illet tespiti örnekleri için bkz. a.g.e., 1/226, 566...

¹⁴⁹ Örnekler için bkz. Dârekutnî, *İlel*, 1/424, 578...

¹⁵⁰ Örnekler için bkz. Dârekutnî, *İlel*, 1/284, 334, 343, 461, 552, 575, 620, 635...

¹⁵¹ Örnekler için bkz. Dârekutnî, *İlel*, 1/549, 614...

¹⁵² Örnekler için bkz. Dârekutnî, *İlel*, 1/353, 363, 393...

yerde illet kelimesini kullanmış; birinde bir hadisin râvilerinin hepsinin sika olduğunu ve rivayetin bir **illetini** bilmediğini belirtmiş,¹⁵³ diğerinde ise “**İletini** açıkladım.” diyerek rivayette tespit ettiği kusura işaret etmiştir.¹⁵⁴ Yine o Sehmî'nin (ö. 427/1036) kendisine sorduğu “el-Hakem > İbn Ömer tarîki semâ' mıdır, mürsel midir?” sorusuna “el-Hakem > İbn Ömer tarikinin bir illeti yoktur.” diye cevap vermiştir.¹⁵⁵

Hâfız **İbn Mende** (ö. 395/1005), *el-Îmân* adlı eserinde bazı rivayetleri değerlendirirken “İsnadı sahihtir, bir **illeti** yoktur.” diyerek illet kelimesini sıhhate mani olan bir kusur manasında kullanmıştır.¹⁵⁶ Bu kullanım onun şu tespitinde de görülmektedir: O, hadis tahrîc edip, sabit olanı **ma'lûl**den, hatalı olanı doğru olandan ayıranların dört kişi olduklarını belirtip, Buhârî, Müslim, Ebû Davud ve Nesâî'nin isimlerini saymıştır.¹⁵⁷

İlet kavramının sınırlarını çizerek ilelül-hadîsi müstakil bir ilim olarak tanımlayan **Hâkim** (ö. 405/1014), rivayetlerin değişik yönlerden illetlendirilebileceğini belirtmiş, illeti çoğunlukla sikaların hadisinde bulunan onların fark edemedikleri kusurlar olarak tanımlamıştır.¹⁵⁸ Rivayet asrı bilginlerinden olan Hâkim'in yapmış olduğu bu tanım, bu dönemin ürünü eserlerdeki ilel örnekleri ile birlikte düşünüldüğünde şöyle bir sonuç ortaya çıkmaktadır: İlet, sikaların rivayetinde bulunan ve onların fark edemedikleri kusurlardır. Bu kusurlar, bizzat sikaların kendilerinden kaynaklanmıyor olabilir. Sikaların bu rivayetini muallel hale getiren husus, mevcut illeti fark etmemiş olmalarıdır. Söz gelimi isnadında zayıf kabul edilen bir râvi bulunan hadisi sika muhaddis rivayet etmişse, onun bu rivayeti muallel kabul edilecektir. Şu durumda rivayet asrı ilel eserlerinde bulunan râvî zayıflığı, idrâc, irsâl, ziyâde, muhalefet gibi noktalardan illetlendirilen hadislerin ma'lûl kabul edilmeleri, sikaların bu rivayetleri nakletmiş olmalarıdır. Ne var ki genellikle isnadda kusur bulunan kısmı zikretmekle yetindiklerinden, yani hadisleri rivayet eden sika râvîlere çoğu zaman temas

¹⁵³ Dârekutnî, *Sünen*, 2/182.

¹⁵⁴ Dârekutnî, *Sünen*, 1/97.

¹⁵⁵ Dârekutnî, *Suâlâtü's-Sehmî*, s. 264.

¹⁵⁶ İbn Mende, *Îmân*, s. 250, 343, 346, 538.

¹⁵⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 11/365.

¹⁵⁸ Hâkim, *Ma'rife*, s. 376. (وعلة الحديث يكثر في أحاديث الثقات أن يحدثوا بحديث له علة فيخفى عليهم علمه فيصير الحديث معلولا)

etmediklerinden, ilel müelliflerinin kavramın kapsamını çok geniş tuttukları; buna mukabil “sikalara hadisinde” ifadesiyle Hâkim’in, kavramı daralttığı düşünülebilir.¹⁵⁹

Burada dikkat çekilmesi gereken bir başka husus da cerh ve ta’dîlin ictihâdî oluşu sebebiyle Hâkim’in “sika” kapsamına kimleri dâhil ettiğinin kapalı olmasıdır. Mesela bizzat Hâkim’in zikrettiği örneklerin dokuzuncusunda sülûku’l-câdde ile itham ettiği el-Münzir b. Abdillâh el-Hızâmî isimli râvî, sika değil, “makbûl” olarak değerlendirilen bir kimsedir. Her ne kadar İbn Hibbân, *Sikât*’ında ona yer vermiş olsa da İbn Hacer, onun için “makbûl” kelimesini kullanmıştır.¹⁶⁰ Makbûl ise bilindiği üzere İbn Hacer’e göre ta’dîlin en alt mertebesidir.¹⁶¹ Şu durumda Hâkim’e göre sadece tek bir münekkidin râvîyi sika kabul etmesi, onun hatalı rivayetini ya da naklettiği hatalı rivayeti illetli kabul etmeye kâfi gelecektir. Râvînin sika olarak değerlendirildiği ilk hali ile sonraki hali arasında bir ayrım da söz konusu edilmeyecektir. **Hâkim’in**, illeti tarif ederken, cerhle ilgisi bulunmadığına işaret etmesinin bir yönü de bu olmalıdır. Nitekim tedlis konusunu işlerken, Buhârî’nin hocaları arasında bulunan ve mevsubiyetini teslim ettiği İsa b. Mûsâ Ğuncâr et-Teymî’nin yüzden fazla mechûl hocadan münker hadis rivayet ettiğini söyleyerek, bu ifadenin bazı hadis öğrencileri tarafından onun hakkında yapılmış bir cerh gibi anlaşılabilceğini, ancak doğrusunun öyle olmadığını hatırlatması¹⁶² da bu tespiti doğrular mahiyettedir. Hâkim’in tarifte yer verdiği “çoğunlukla” kaydı ise halkayı biraz daha genişletecektir.

Hâkim, şâz ile muallelin farkına da temas eder. Ona göre şâz, şu cihetle muallelden farklıdır: Muallelde, içinde vehm bulunduğuna delalet eden bir illete vakıf olunmuştur, şâzda ise bu şekilde bir illet tespit edilmemiştir. Şâz, sikalardan birinin teferrüd etmesidir.”¹⁶³ Mesela o, “İbn Ümmü Abd’in razı olduğu hususta ümmetim için ben de razı olurum.” şeklindeki Zâide hadisinin, Sevrî ve İsrâîl gibi daha sika kimselerin

¹⁵⁹ Hâkim’in tanımından hareketle varılan bu kanaati tashih etmek için rivayet asrı ile eserlerindeki hadisleri rivayet eden kimselerin sika olup olmadıklarının araştırılması gerekmektedir. Ancak böylesi bir inceleme, bu çalışmanın boyutlarını aşmaktadır.

¹⁶⁰ Bkz. İbn Hibbân, *Sikât*, 9/176; İbn Hacer, *Takrîb*, s. 478.

¹⁶¹ Bkz. Süyûtî, *Tedribü’r-râvî*, s. 297. Ayrıca bkz. Aşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 176.

¹⁶² Hâkim, *Ma’rifê*, s. 361.

¹⁶³ Hâkim, *Ma’rifê*, s. 394. Ayrıca bkz. İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, s. 394.

rivayetine muhalif olmasını “illet” olarak değerlendirmiştir.¹⁶⁴ Aynı şekilde Nadr b. Şümeyl > Avf b. Ebî Cemîle > Süleymân b. Câbir > İbn Mes’ud > Hz. Peygamber isnadıyla nakledilen Kur’ân talimini teşvik eden hadis ile, bu hadise muhalif nakledilen Ebû Bekir b. İshâk’ın rivayetini illetlendirmiştir. Ebû Bekir b. İshâk, hadisi Bişr b. Mûsa > Hevze b. Halîfe > Avf > racül > Süleymân.. şeklinde nakletmiştir. Hâkim devamında “Bu iki rivayet ihtilaf ettiğinde hüküm Nadr b. Şumeyl lehinedir.” demiştir.¹⁶⁵

Hâkim’in öğrencilerinden **Ebû Nuaym el-İsfehânî** (ö. 430/1038), hadisler arasında sahih ve ma'lûl rivayetler olduğunu söyleyerek *ma'lûl* kelimesini geniş manada sahih mukabilinde kullanmış,¹⁶⁶ “men kezebe” hadisine rağmen cahil ve ahmak kimselerce Hz. Peygamber’e iftira edilerek ondan zayıf ve ma'lûl hadisler nakledildiğini söylemiş,¹⁶⁷ Muhammed b. el-Fadl b. Atıyye’nin naklettiği bir haberin aslının olmadığını ifade ederken bu zatın hadisinin ma'lûl olduğunu zikretmiştir.¹⁶⁸ Bir başka eserinde Cübeyr b. Nüfeyr’dan rivayet edilen bir haberin tüm tariklerinin ma'lûl olduğunu ve sabit olmadığını belirtmiştir.¹⁶⁹

Hâkim’in diğer bir öğrencisi **Ebû Ya’lâ el-Halîlî** (446/1055) ise hadis merkezleri ekseninde muhaddislerin biyografilerini işlediği eserinde hadisleri tasnif ederken ittifakla ve ihtilafla sahih olan hadislerin arasında “sahîh-ma'lûl” şeklinde bir kategori daha zikretmiştir.¹⁷⁰ Bu kısımda illetin çok farklı şekillerde hadislerde bulunabileceğini belirtmiş ve bazı örnekler vermiştir. Mürsel bir hadisi tek bir sikanın müsned olarak rivayeti; sikanın hata yaptığı rivayet; sika hafız birisinin muhalefet olmaksızın tek rivayeti; sika imamlar ağzından uydurulup zayıf birinin tek kaldığı rivayet; hafız olmayan birinin -yalanla müttehem olmasa bile- tek kalması; sıhhatine veya zayıflığına

¹⁶⁴ Hâkim, *Müstedrek*, 3/318. (هذا إسناد صحيح على شرط الشيخين ولم يخرجاه وله علة من حديث سفيان الثوري)

¹⁶⁵ Hâkim, *Müstedrek*, 4/333. (هذا حديث صحيح الإسناد ولم يخرجاه وله علة عن أبي بكر بن إسحاق عن بشر بن موسى)

¹⁶⁶ Ebû Nuaym, *el-Müsnedü'l-müstahrec*, 1/51.

¹⁶⁷ Ebû Nuaym, *el-Müsnedü'l-müstahrec*, 1/47.

¹⁶⁸ Ebû Nuaym, *el-Müsnedü'l-müstahrec*, 1/48.

¹⁶⁹ Ebû Nuaym, *Ma'rifetü's-sahabe*, 4/390.

¹⁷⁰ Halîlî, *İrşâd*, 1/157.

hükmedilmeyen, bir şeyhin tek rivayeti (şâz ferd) onun zikrettiği sahîh-ma'lûl çeşitleridir.¹⁷¹ Halîlî, bu eserinde ilk dönem ilel bilginlerinin biyografilerine de yer vermiştir. Ancak eserde Bezzâr'a yer verilmemesi gariptir.

Zâhirî görüşleriyle tanınan **İbn Hazm** (ö. 456/1064), illet kelimesini ve türevlerini genelde fıkıh usulündeki manasıyla kullanmakla¹⁷² birlikte pek çok hadisi farklı sebeplerle illetlendirmiştir. Mesela Şa'bî > Karaza b. Mâlik tarikiyle Hz. Ömer'in hadis rivayeti konusundaki sözlerine dair rivayeti, Şa'bî'nin semâ' lafzı kullanmaması, Karaza'dan semâ'ının bilinmemesi, Karaza ondan çok önce vefat ettiği için onunla görüşmüş olmasının muhal olması gerekçesiyle reddetmiş ve "Böylece bu haber, sâkıt oldu." demiştir.¹⁷³ Yine bir başka rivayet için "Bu, mürseldir, Şu'be bunda tereddüt etmiştir. Dolayısıyla sahih değildir, bununla ihticac edilemez." demiştir.¹⁷⁴ "Hadisi bilmeyen kimsenin hata yapma ihtimalinin daha çok olduğu"nu belirttiği bir başka örnekte yine hoca talebe arasında semanın bulunmadığı ve arada mechûl bir râvi bulunduğu gerekçesiyle rivayeti ma'lûl olarak değerlendirmiştir.¹⁷⁵ İztirâb bulunan bir rivayetin ma'lûl olduğunu söylemiş, illetin sebebini de râvisinin ihtilatı olarak zikretmiştir.¹⁷⁶ Rivayetin senedinde zayıf râvîlerin bulunması ve sahabeden aynı konuda bir haberin bulunmaması, bir başka rivayeti illetli saymasına gerekçe olmuştur.¹⁷⁷ Bir diğer hadis için ise üç ayrı illet belirtmiştir: İlki, rivayeti nakleden Cerîr b. Abdilhamîd'in Atâ b. es-Sâib'den semanın Atâ'nın ihtilatından sonra olduğu şeklindeki râvi bilgisi; ikincisi İbn Abbâs rivayetinin sahih olduğu düşünülse bile içinde ziyade bulunduran Hz. Aişe rivayetine muhalif olması -ki bu durumda Hz. Aişe'nin, Hz.

¹⁷¹ Halîlî, *İrşâd*, 1/160-173. Halîlî, kimi hadislerin değerlendirmesinde de ma'lûl kelimesini kullanmıştır. Bkz. a.g.e., 1/322, 351, 371, 378; 2/809; 3/961.

¹⁷² Örnekleri için bkz. İbn Hazm, *İhkâm*, 1/45 (ma'lûl); 69, 70, 74 (ilel); 2/151, 189 (teallül); 3/342; 5/100 (illet); 8/563 (ma'lûl).

¹⁷³ İbn Hazm, *İhkâm*, 2/138 (فلا شك في أنه لم يلق قرظة قط فسقط هذا الخبر).

¹⁷⁴ İbn Hazm, *İhkâm*, 2/139 (هذا مرسل ومشكوك فيه من شعبة فلا يصح ولا يجوز الاحتجاج به). İbn Hazm devamında rivayeti dirayet/muhteva açısından da tenkit etmektedir. İbn Hazm'ın illetlendirdiği rivayetler ve bunda takip ettiği yöntem ile alakalı geniş bilgi için bkz. Bedr el-Umrânî et-Tancî, *el-İshâm bi beyâni menheci İbn Hazm fî ta'lîli'l-ahbâr min hîlâli kitâbihi el-İhkâm*, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.

¹⁷⁵ İbn Hazm, *Muhallâ*, 2/92.

¹⁷⁶ İbn Hazm, *Muhallâ*, 3/54 (فإن رواية عطاء لهذا الخبر مضطربة معلولة وعطاء قد اختلط بأخراه).

¹⁷⁷ İbn Hazm, *Muhallâ*, 8/156.

Peygamber'in fiilleriyle alakalı İbn Abbâs'ın bilmediği bir hususa vakıf olduğu kabul edileceğinden İbn Abbâs rivayeti hüccet olmayacaktır-; üçüncüsü ise İbn Abbâs rivayeti sahih kabul edilse ve sahâbeden ona muhalif bir bilgi de nakledilmese bile Hz. Peygamber'in bir işi bir kere yapması bile hüccet olacağından İbn Abbâs rivayetinin delil olarak kullanılamaz olması. Çünkü Hz. Aişe'den gelen rivayette Hz. Peygamber'in bu işi yaptığı bildirilmiştir.¹⁷⁸ İbn Hazm'ın bu ifadelerinden “ma'lûl” kelimesini hadisin sıhhatini zedeleyen illeti ifade etmek için kullandığı anlaşılmaktadır.¹⁷⁹

Zühli, Tirmizî ve Ahmed b. Hanbel'in *İlel*'lerine isim zikrederek yaptığı referanslar¹⁸⁰ dışında **Beyhakî**'nin (ö. 458/1066) de illet kelimesini sık kullanmadığı görülür. Bu yerlerde genellikle ilgili rivayetleri illetleri ile birlikte zikrettiğini belirtmiştir.¹⁸¹ Beyhakî, bir hadisin tariklerini değerlendirirken de sikaların rivayetinin zayıf kimselerin rivâyetleriyle illetlendirilemeyeceğini kural olarak takdim etmiştir.¹⁸²

Hadis ilminin hemen hemen her alanıyla alakalı müstakil eseri bulunduğu belirtilen **Hatîb el-Bağdâdî'nin** (ö. 463/1071) ilelü'l-hadîs ilmine usûl eseri olan *Kifâye*'de temas etmemesi oldukça gariptir. Bununla birlikte muhtelif eserlerinde illet kelimesini ıstılahi anlamda kullandığı görülmektedir. Ehl-i hadisin özelliklerinden bahsederken “sahih hadisin tariklerini ve ma'lûlu bilirler. Bunu öğrenmek ve kayıt altına almak için gayret sarf etmişlerdir.” demiştir.¹⁸³ **Hatîb**, *Cami*'sinde muhtelif yerlerde ilelü'l-hadîse dair bazı kaidelere yer vermiştir. Râvînin illetli (معلول) bir hadis naklettiğinde onun illetini açıklamasının güzel olacağını söylemiş,¹⁸⁴ kendisi de eserlerinde naklettiği illetli rivayetlerin durumunu açıklamıştır.¹⁸⁵ Yine o, müsned türünde yapılan teliflerde

¹⁷⁸ İbn Hazm, *Muhallâ*, 2/268-269.

¹⁷⁹ Mesela bkz. İbn Hazm, *İhkâm*, 6/140 (أن هذين الحديثين صحيحان لا شك في صحتهما وحديث عالم المدينة معلول لا يصح).

¹⁸⁰ Bkz. Beyhakî, *el-Kübrâ*, 1/391; 3/327; 4/10, 88, 167; 5/324; 7/108; 8/37, 43; *Ma'rife*, 1/402; 2/111; 3/378... Bu yerlerde ilgili kitapların adı *Kitâbu 'l-ilel* olarak geçmektedir.

¹⁸¹ Birkaç yer için bkz. Beyhakî, *el-Kübrâ*, 1/73; 2/139; 8/75; a.mlf., *es-Suğrâ*, 7/83; *Ma'rife*, 1/278, 279; 10/31; 12/100, 326, 352, 353, 356...

¹⁸² Beyhakî, *el-Kübrâ*, 10/168 (رواية الثقات لا تغل برواية الضعفاء).

¹⁸³ Hatîb, *Mes'ele'tü 'l-ihcâc bi 'ş-Şâfiî*, s. 49. (أصحاب الحديث هم... الحافظون طرق الصحيح والمعلول اجتهدوا في تعلم ذلك وضبطه).

¹⁸⁴ Hatîb, *el-Câmi*, 2/140 (ويستحب للراوي أن يروى حديثاً معلولاً أن يبين علته).

¹⁸⁵ Mesela bkz. Hatîb, *Târîhu Bağdât*, 1/34; 2/98.

rivayetlerin illetlerini açıklamanın güzel olacağını belirtmiştir.¹⁸⁶ Medâr olan muhaddislerin bilinmesinin önemini de vurgulayan Hatîb,¹⁸⁷ hadislerdeki illetleri tespitinin yollarını, tariklerin toplanması, rivayetlerin karşılaştırılması, râvîlerin hıfz, itkan ve zabt durumuna göre doğru rivayetin seçilmesi olarak sıralamıştır.¹⁸⁸ Ayrıca Kur’ân’dan sonra en faydalı kitabın *Muvatta’*, ondan sonra da ilelü’l-hadis ile alakalı kitaplar olduğunu söylemiş ve Ahmed, İbnü’l-Medîni, İbn Ebî Hâtim, Ebû Alî en-Nîsâbûrî ve Dârekutnî’nin bu isimdeki kitapları ile Müslim’in *Temyîz*’ini zikretmiştir.¹⁸⁹ Bu kullanımlarda illetin geniş manada rivayetteki sıhhati zedeleyen tüm kusurları kapsadığı görülmektedir.

Hatîb’in çağdaşı olan **İbn Abdilber** (ö. 463/1071), *et-Temhîd*, *el-İstizkâr*, *ed-Dürer* ve *el-İnsâf* adlı eserlerinde üç yerde ma’lûl kelimesini istilahtaki manasında kullanmıştır.¹⁹⁰ İlel kelimesini, hem hadisteki kusurları ifade etmek için,¹⁹¹ hem de fıkıh terimi olarak kullanmış,¹⁹² Zühli’nin *İlel*’ine atıfta bulunmuştur.¹⁹³ Ayrıca “Bunun illetini/ilelini (*Temhîd*’de) açıkladık.” şeklinde atıfları vardır.¹⁹⁴ İlet kelimesini hadislerde bulunan kusurlar için,¹⁹⁵ fıkıh terimi olarak,¹⁹⁶ ayrıca “sebeup, gerekçe”¹⁹⁷ ve “hastalık,

¹⁸⁶ Hatîb, *el-Câmi*, 2/450. Abdullah b. Ahmed, babasının *Müsned*’de bazı muallal hadislerle de yer verdiğini ve illetlerini açıkladığını nakleder. İbn Hayr, *Fehrese*, s. 117. Irakî, hocalardan hiçbir muallal müsnedin tamamlanmadığını söylediklerini nakleder. (Irakî, *Şerhu’t-Tabsıra*, 2/56).

¹⁸⁷ Hatîb, *el-Câmi*, 2/448.

¹⁸⁸ Hatîb, *el-Câmi*, 2/452.

¹⁸⁹ Hatîb, *el-Câmi*, 2/273.

¹⁹⁰ Bunlardan birinde iki râvî arasında semâ’in olmaması yönündeki değerlendirmelerle (*İstizkâr*, 1/257); bir diğerinde râvîlerden birisinin ilim ehli olarak bilinmemesi, yani cehâlet ile (*Temhîd*, 16/237) hadis ma’lûl sayılmış, diğerinde ise diğer tarikin daha sağlam ve sahih olması sebebiyle hadis ma’lûl olarak değerlendirilmiştir (*İstizkâr*, 5/187). *Câmiu beyâni’l-ilm ve fazlihî* adlı eserinde kullanılan tek illet kelimesi ise ‘sebeup, gerekçe’ manasında kullanılmıştır (s. 327).

¹⁹¹ *Temhîd*, 9/29; 24/128; a.mlf., *İstizkâr*, 2/137; 3/387.

¹⁹² *Temhîd*, 3/279; 4/88; 13/133.

¹⁹³ *Temhîd*, 8/320; 11/82; 12/70.

¹⁹⁴ *İstizkâr*, 1/55, 130, 213, 245, 469, 519; 3/43, 387; 4/87; 5/393.

¹⁹⁵ *Temhîd*, 6/36; 7/168; 8/226; 17/193; 20/135; 23/103, 111, 145; a.mlf., *İstizkâr*, 1/18 (وذكرنا علة إسناده وهو حديث حسن), 138, 247, 270; 2/442; 5/392; 6/262; 7/326...

¹⁹⁶ *Temhîd*, 1/261; 6/299; 22/244; a.mlf., *İstizkâr*, 1/70, 154, 286; 5/453; 6/423; 7/270...

¹⁹⁷ *Temhîd*, 2/330; 6/296; 10/126; 21/105; 24/243; a.mlf., *İstizkâr*, 3/166; 5/118; 6/435; 8/417...

mazeret”¹⁹⁸ manalarında kullanmıştır. İbn Abdilber, illeti sadece ehlinin bilebileceği gizli kusur şeklinde değerlendirmeyip inkıtâ’ gibi zahirî kusurları da bu kapsamda değerlendirmiştir. Ona göre hadisteki inkıtâ’, ister muttasıl bir habere muhalif olsun, ister olmasın, o hadis ile ameli engelleyen bir illettir¹⁹⁹ ve “inkıtâ’ illeti” ortaya çıkana kadar hadisin sıhhatine hükmedilir.²⁰⁰

Bunların dışında rivayet asrı eserlerinden İbn Cüreyc’in (ö. 150/767) *Cüz*; Ebû Hanîfe’nin (ö. 150/767) *Avâlî*; Şu’be’nin *Hadîs*; Leys b. Sa’d’ın (ö. 175/791) *Avâlî* ve *el-Fevâid*; İbnü’l-Mübârek’in *el-Cihâd*, *ez-Zühd*; İmâm Ebû Yûsuf’un (ö. 182/798) *el-Âsâr* ve *el-Harâc*’ı; Muâfâ b. Imrân’ın (ö. 185/801) *ez-Zühd*; Ebû İshâk el-Fezârî’nin (ö. 188/804) *es-Siyer*; İmâm Muhammed eş-Şeybânî’nin (ö. 189/805) *el-Asl*, *el-Âsâr*, *el-Câmiu’s-sağîr* adlı eserleri ile *Muvatta* nüshası; İbn Vehb’in (ö. 197/813) *el-Kader*; Vekî’ b. el-Cerrâh’ın (ö. 197/812) *ez-Zühd*; Süfyân b. Uyeyne’nin (ö. 198/814) *Cüz*; Yahyâ b. Âdem’in (ö. 203/818) *el-Harâc*; Tayâlisî’nin (ö. 204/819) *Müsned*; Esed b. Mûsâ’nın (ö. 212/827) *ez-Zühd*; Humeydî’nin (ö. 219/834) *Müsned*; Kâsım b. Sellâm’ın (ö. 224/838) *el-Îmân*, *el-Emvâl*, *et-Tuhûr*, *Fezâilü’l-Kur’ân*; Yahyâ b. Maîn’in (ö. 233/848) *Cüz*; Ebû Hayseme’nin (ö. 234/849) *el-İlm*; İbn Ebî Şeybe’nin (ö. 235/849) *Müsned*; İshak b. Râhûye’nin (ö. 238/853) *Müsned*; Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*, *ez-Zühd*, *Fezâilü’s-sahâbe*; Hennâd b. es-Serî’nin (ö.243/857) *ez-Zühd*; Hişâm b. Ammâr’ın (ö. 245/859 [?]) *Hadîs*; Abd b. Humeyd’in (ö. 249/863-64) *Müsned*; İbn Zencûye’nin (ö. 251/865) *el-Emvâl*; Buhârî’nin *el-Kırâa halfe’l-imâm*, *el-Edebü’l-müfred*; Ebû Dâvud’un *ez-Zühd*; Ebû Hâtim er-Râzî’nin (ö. 277/890) *ez-Zühd*; İbn Ebî Âsım’ın (ö. 287/900) *el-Cihâd*, *ed-Diyât*, *ez-Zühd*, *es-Sünne*; Abdullah b. Ahmed b. Hanbel’in (ö. 290/903) *Fezâilü Osmân b. Affân*; İbn Durays’ın (ö. 294/906) *Fezâilü’l-Kur’ân*; Nesâî’nin *Amelü’l-yevm ve’l-leyle*; Ebû Bekr el-Hallâl’ın (ö. 311/923) *el-Emr bi’l-ma’rûf ve’n-nehyu ani’l-münker*, *el-Hassü ale’t-ticâra ve’s-sinâa*, *el-Kırâa inde’l-kubûr*, *Fezâilü Sureti’l-İhlâs*; İbn Ebî Dâvud’un (ö. 316/929) *el-Mesâhif*; Ebû Arûbe el-Harrânî’nin (ö. 318/931) *Cüz*; Muhammed b. Âsım el-İsfahânî’nin *Cüz*; Temmâm er-

¹⁹⁸ *Temhîd*, 3/290, 291; 6/142, 409; 7/169; 12/217; 14/354...; a.mlf., *İstizkâr*, 1/212, 235, 404; 2/82, 151...

¹⁹⁹ İbn Abdilber, *Temhîd*, 1/5.

²⁰⁰ İbn Abdilber, *Temhîd*, 1/26.

hadiste geçmektedir.²⁰⁵ Sözlükte “düşürmek, terk etmek, ihmal etmek” anlamları verilen أوهم fiili de “vehmetti, hata yaptı” manasında kullanılmıştır.²⁰⁶ Nitekim bazı dil bilginleri وهم, وهم ve أوهم kelimelerinin aynı manada olduğunu söylemişlerdir.²⁰⁷ Ebû Ğudde, hadis âlimlerinin kullanımında râvinin hatasının kastedildiği bu kelimenin في حديثه örneğinde olduğu gibi “vehem” şeklinde okunması gerektiğini, bununla beraber kelimenin fiil halinin, sarf bilginleri tarafından “lehçelerin birbirine girmesi (tedâhulü'l-lügateyn)” olarak isimlendirilen mazi sîgada وهم muzaride يوم şeklinde kullanıldığını belirtmiştir.²⁰⁸ O, iki kelime arasındaki nüansı ise şöyle açıklamıştır: “Vehm, başka bir şeyi kastederek zihnin bir şeye yönelmesidir. İsmi Ahmed olan birisinin Ahmed olduğunu bildiği halde ona Es'ad diye seslenen kimsenin durumu gibi. Vehem ise kişinin doğru olduğunu zannederek hata yapmasıdır. İsmi Ahmed olan kimseyi Es'ad olarak tanıyıp, ona Es'ad diye seslenen kimsenin durumu gibi. İşte bu, vehemdir, yani ğalattır.”²⁰⁹

Rivayet asrında sözlük anlamında kullanılan vehm kelimesi, müteahhirûn döneminde istilâhî bir manaya kavuşmuştur. Buna göre vehm, “râvînin, hadisi tereddüt ile nakletmesi” şeklinde tarif edilmiş²¹⁰ ve râvînin mürsel veya munkatî' hadisi muttasıl nakletme, bir hadisi başka bir hadise karıştırma gibi kâdih bir hatasına delalet eden karinelerle vehmi tespit edilmişse bu tür rivayetlerin ‘muallel’ olacağı ifade edilmiştir.²¹¹ Bu durum râvî değerlendirmelerinde “فلان يوم hata yapan biri” şeklinde karşılık bulmuştur.

Vehm kelimesi, rivayet asrı ilel kitaplarında illeti ifade etmek için isim ve fiil haliyle çok sık kullanılmıştır. Ancak ilel bilginlerinin, kullanım esnasında Ebû Ğudde'nin dile

²⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *Nihâye*, 5/234. Bu rivayet de rivayet kaynaklarında tespit edilememiştir. Ancak benzer kullanım Taberî tarafından kaydedilmiştir. Bkz. Taberî, *Tehzîbü'l-âsâr: el-Cüz'ü'l-meşkûd*, s. 51.

²⁰⁶ Ebû Ubeyd, *Ğarîbü'l-hadis*, 1/334; İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-lüğa*, 6/149; İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, 55/4934.

²⁰⁷ Bkz. Ezherî, *Tehzîbü'l-lüğa*, 6/466; İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, 55/4934.

²⁰⁸ Leknevî, *er-Raf'u ve't-tekmil*, s. 551 (muhakkikin notu).

²⁰⁹ Leknevî, *er-Raf'u ve't-tekmil*, s. 550 (muhakkikin notu).

²¹⁰ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 88. Ayrıca bkz. Aydınlı, *Hadis Istılahları*, s. 329.

²¹¹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 92.

getirdiği nüansa dikkat ettiklerini söylemek oldukça zordur. Onlar, hem “hata etti, yanlış” manasında hem de “aldandı, zannetti, dili sürçtü” manasında bu kelimeyi -fiil haliyle mâzî sîgada 4. bâbdan, muzârîde 2. bâbdan olmak üzere, ayrıca az da olsa if’âl bâbından, isim haliyle her iki okunuş da mümkün olacak şekilde- kullanmış olmalıdırlar. Mesela İbnü’l-Medînî, câriyenin zinası hakkında Saîd > babası > Ebû Hüreyre tarikiyle ulaşan hadisin, Abdurrahmân b. İshâk tarafından Saîd > Ebû Hüreyre şeklinde nakledilmesinin hatalı olduğunu belirtirken وحديث عبد الرحمن بن اسحاق... وهم diyerek vehm/vehem kelimesini kullanmıştır.²¹² Benzer şekilde Buhârî, yağ fiçisinde ölmüş bir fare bulunması ile alakalı Zührî > Ubeydullâh > İbn Abbâs > Meymûne isnadıyla gelen hadisi Zührî > İbnü’l-Müseyyeb > Ebû Hüreyre tarikiyle nakleden Ma’mer’in hata yaptığını وهم فيه معمر şeklinde ifade etmiştir.²¹³ Ma’mer’in hatasını bildirmek için kullanılan bu kelimeyi iki farklı şekilde okumak mümkün ise de genelde mâzî sîgada وهم tercih edilmiştir. Ebû Zür’a, Muhammed b. Mesrûk el-Kâdî’nin bir hadiste hata yaptığını أوهم فيه şeklinde rubâî kalıptan zikretmiştir.²¹⁴ Kelimenin hem isim hem fiil haliyle kullanımının örneklerini çoğaltmak mümkündür. Nitekim ilel müelliflerinden İbnü’l-Medînî,²¹⁵ Ahmed b. Hanbel,²¹⁶ Buhârî,²¹⁷ Müslim,²¹⁸ Ebû Zür’a,²¹⁹ Ebû Hâtim,²²⁰ Tirmizî²²¹ ve İbn Ebî Hâtim²²² vehm/vehem kelimesini kullanmışlardır. Vehm/vehem, ilel kitapları dışında da muhtelif hadis eserlerinde kullanılan bir kelimedir. İbn Mâce,²²³ Ebû Dâvud,²²⁴ Nesâî²²⁵ ve İbnü’l-Münzir’in²²⁶

²¹² İbnü’l-Medînî, *İlel*, s. 81 (وحدیث عبد الرحمن بن اسحاق... وهم).

²¹³ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü’t-Tirmizî*, s. 184.

²¹⁴ Ebû Zür’a, *Ecvibe*, 1/336. Naidren kullanılan أوهم fiilinin diğer bazı örnekleri için bkz. Müslim, *Temyîz*, 1/34; Ebû Zür’a, a.g.e., 2/341, 722; İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 2/545; Bezzâr, *Müsned*, 6/274; 8/193; 10/95.

²¹⁵ Bkz. İbnü’l-Medînî, *İlel*, s. 61, 83.

²¹⁶ Bkz. Ahmed, *İlel*, 1/527, 2/52, 216, 470; 3/381, 385, 388.

²¹⁷ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü’t-Tirmizî*, s. 33, 39, 44, 45, 61, 78, 80, 92, 164, 184, 212, 224...

²¹⁸ Müslim, *Temyîz*, s. 186, 187, 188, 190, 208, 220.

²¹⁹ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 1/441, 466, 609, 614, 620...

²²⁰ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 1/405, 424, 446, 478, 520, 533, 564, 577...

²²¹ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü’t-Tirmizî*, s. 46, 64, 146, 228..

²²² İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 1/396, 401, 441, 447, 463...

²²³ İbn Mâce, “Tahâret”, 34.

değerlendirmelerinde bunu görmek mümkündür. Dârekutnî de *İlel*'inde incelediği ilk rivayetten itibaren vehm kelimesini çok sık kullanan âlimler arasında yer alır. ²²⁷وَهُمْ فِيهِ، ²²⁸إِنَّ هَذَا وَهُمْ مِنْ فُلَانٍ، ²²⁹وَهُمْ فِيهِ عَلَى فُلَانٍ، ²³⁰وَهُمْ فِي إِسْنَادِهِ، ²³¹هَذَا وَهُمْ، ²³²وَهُمْ فِي رَفْعِهِ، ²³³وَهُمْ مِنْ، ²³⁴وَهُمْ فِيهِ وَهُمْ قَبِيحًا، ²³⁵وَهُمْ فِي قَوْلِهِ .. onun kullandığı bazı kalıplardır.

1.2.2.2. Hata

İleti ifade etmek için kullanılan bir diğer kelime hata kelimesidir. Sözlükte “doğrunun zıddı” manasıyla ifade edilen hata, her insanın maruz kalabileceği bir durum olarak tanımlanmıştır. Nitekim Tirmizî, büyük hadis imamlarının bile hafızalarının sağlamlığına rağmen hata ve yanlıştan (ğalat) korunmuş olmadığını dile getirmiştir. ²³⁶Hatası çok olan râvîler için ²³⁷يَخْطِئُ كَثِيرًا veya كَثِيرُ الْخَطَا tabirleri kullanılmıştır.

Hadisteki kusurları ifade etmede kullanılan hata' kelimesi، أَخْطَأَ يَخْطِئُ şeklinde rubâî fiilden türemiş bir isimdir. أَخْطَأَ “bilerek veya bilmeyerek yanlış yaptı” manasındadır. Sülâsî خَطِئَ يَخْطِئُ fiilinin mastarı ise خَطِئَ şeklindedir. Her iki fiil aynı manada kullanılmakla birlikte, birincisinin kasıtsız yapılan hatalarda, diğerinin ise bilerek

²²⁴ Hadis no: 1855, 2159, 3292, 3927, 4114, 4183, 4520, 4578..

²²⁵ Nesâî, *el-Kübrâ*, 1/632; 2/230; 4/237, 273.

²²⁶ İbnü'l-Münzir, *el-Evsat*, 1/91 (hüve vehm).

²²⁷ Dârekutnî, *İlel*, 1/187, 193, 194, 212, 218, 224, 290, 321, 329, 334, 356, 369, 376, 378...

²²⁸ Dârekutnî, *İlel*, 1/188; 422.

²²⁹ Dârekutnî, *İlel*, 1/223; 331, 432, 622, 623...

²³⁰ Dârekutnî, *İlel*, 1/236.

²³¹ Dârekutnî, *İlel*, 1/237, 281, 319, 363, 381, 419, 421, 422, 486...

²³² Dârekutnî, *İlel*, 1/268, 428, 487, 605.

²³³ Dârekutnî, *İlel*, 1/272, 275, 312...

²³⁴ Dârekutnî, *İlel*, 1/275, 332, 356, 593...

²³⁵ Dârekutnî, *İlel*, 1/317, 327, 338, 369, 375, 432, 441, 587...

²³⁶ Tirmizî, “İlel”, s. 889.

²³⁷ Bkz. Ahmed, *İlel*, 2/34, 96; Müslim, *Temyîz*, 1/218; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 3/150; 4/113; 5/28; 8/374..

yapılanlarda söz konusu olduğu ifade edilmiştir.²³⁸ Ayrıca hatanın, “doğru yoldan sapmak, ayrılmak” manasında olduğu ve üç türü bulunduğu belirtilmiştir: İlki, arzu edilmesi çirkin olan bir işi, düşünceden eyleme geçirmektir. *خطئ* fiili bunun için kullanılır. Bu, tam bir hata olup ceza ve itap gerektirir. İkincisi, kişinin, yapılması güzel olan bir işi yapmayı istediği halde, bir kasıt bulunmadan onun aksini yapmasıdır. Bunu ifade için *أخطأ* fiili kullanılır. Bunda kişi, irade yönünden isabetli olsa da eylem yönünden hatalıdır. Müctehidin hatası bu kabilden sayılmıştır. Sonuncusu ise yapılması güzel olmayan bir işi murad ettiği halde, onun hilafına iyi bir iş yapmaktır. Hatalı düşünen, ama doğru iş yapan kimsenin durumu gibi.²³⁹

Rivayet asrı eserlerinde, “hata, yanlış” manasında *خطأ*, “hatalı” manasında *خاطئة*, “hata etti, yanlış” manasında *أخطأ* kelimesi kullanılmıştır. Mesela Abbâd b. el-Avvâm’ın Eş’as > Cehm b. Ebî Sebra > Zübeyr tariki ile zikrettiği rivayetin yanlış hata olduğunu belirten **Ahmed b. Hanbel**, Abbâd’ın hata yaptığını (*هذا خطأ أخطأ عباد فيه*), doğrusunun Eş’as > Cehm > Ebû Sebra en-Nehâî olması gerektiğini söylemiştir.²⁴⁰ **İbnü’l-Medîni**, Saîd > Ebû Şureyh tarikiyle nakledilmesi gereken bir hadisi Saîd > Ebû Hüreyre isnadı ile rivayet eden Abdurrahmân b. İshâk’ın hata yaptığını (*أخطأ*) belirtmiştir.²⁴¹ **Müslim**, namazda Fatiha’dan sonra âmînin gizli söylenmesi ile alakalı hadiste Şu’be’nin hata yaptığını dikkat çekmiştir (*أخطأ*).²⁴² Hz. Peygamber’in gecenin ilk kısmında uyuyup son kısmını ihya ettiğini haber veren Hz. Aişe hadisi hakkında ise Ebû İshâk’tan gelen bu rivayetin hatalı (*خاطئة*) olduğunu, zira hadisin en-Nehâî ve Abdurrahmân b. el-Esved tarafından farklı nakledildiğini belirtmiş ve doğru rivayetleri zikretmiştir.²⁴³ **Müslim** ayrıca, “Metninde hata bulunan bir haber” “Hem isnadında hem metninde hatalı

²³⁸ Ezherî, *Tehzibü’l-lüğâ*, 7/496-498; İbn Manzûr, *Lisânu’l-arab*, 14/1193. *أخطأ*, “yolu şaşırđı” “hedefi tutturamadı” manalarına da kullanılmıştır (Bkz. İbn Manzûr, *a.g.e.*)

²³⁹ Fîrûzâbadî, *Besâir*, 2/551; Âsım Efendi, *Okyânûs*, 1/18.

²⁴⁰ Ahmed, *İlel*, 3/372. Benzer örnekler için bkz. *a.g.e.*, 2/179, 287, 563; 3/399; Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü’l-Tirmizî*, s.70, 78; İbn Ebî Hâtım, *İlel*, 1/391, 422, 452, 459; 2/38, 84, 128... *هذا خطأ* ifadesinin örnekleri için bkz. İbn Ebî Hâtım, *İlel*, 1/483, 493, 497; Dâkerutnî, *İlel*, 11/285; 12/42, 180.

²⁴¹ İbnü’l-Medîni, *İlel*, s. 78. Benzer örnekleri için bkz. Ebû Zür’a, *Ecvibe*, 2/449, 451; Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü’l-Tirmizî*, s. 36, 45, 52; İbn Ebî Hâtım, *İlel*, 1/399, 405, 464, 468...

²⁴² Müslim, *Temyîz*, s. 180.

²⁴³ Müslim, *Temyîz*, s. 181. Tespit edilebildiği kadarıyla hâtre kelimesinin tek kullanımı budur. Müslim, bir yerde de *وقع في الخطأ* “hataya düştü” ifadesini kullanmıştır. Bkz. *a.g.e.*, s. 188.

nakledilen bir haber” “Râvîsinin, isnad ve metninde hata yaptığı bir haber” gibi ifadelerle bazı rivayetlerdeki illetlere yer vermiştir.²⁴⁴ Son olarak Ebû Zür’a, Hişâm’ın Eyyûb’den naklettiği bir hadisi Hişâm > Katâde > Eyyûb şeklinde nakleden Ebû Dâvud et-Tayâlisî’nin hata yaptığını tespit etmiştir (يخطئ فيه).²⁴⁵ Bazı illetlendirmelerde ise rivayetteki hataya dikkat çekildikten sonra, hatanın kimden kaynaklandığı الخطأ من فلان şeklinde ifade edilmiştir.²⁴⁶

1.2.2.3. Ğalat

“Kasıt olmaksızın insanın doğrusunu tutturamadığı şey, yanılmak, isâbetin zıddı, yanlış” manalarına gelen ğalat (غلط) kelimesi²⁴⁷ de rivayet esnasında düşülen hataları ifade etmek için kullanılmıştır. İsim olarak kullanımının yanısıra dördüncü bâbdan gelen fiil formunun mazi sîgası, râvîlerin hata ettiklerini bildirmek için; muzârî sîgası “يغلط الكثير” şeklinde hatası çok olan râvîler için, ayrıca “كثير الغلط” şeklinde cerh terimi olarak kullanılmıştır.²⁴⁸

İbnü’l-Medînî’nin bu kelimeye “doğrunun zıddı” anlamını yüklediği görülür. Nitekim o, iki ayrı tarikte gelen bir hadiste, râvîlerden Ma’mer’in hadisinin doğru, Sâlih’in hadisinin ise yanlış (غلط) olduğunu belirtmiştir.²⁴⁹ **Ahmed b. Hanbel** de hocası Hüseyim’in bir rivayette iki yerde hata yaptığını غلط lafzı ile ifade etmiştir.²⁵⁰ Tirmizî’nin hocası İshâk b. Mansûr (ö. 251/865), kendisine sorulan bir rivayetin “ğalat” olduğunu belirtip illetini açıklamıştır.²⁵¹

²⁴⁴ Bkz. Müslim, *Temyiz*, s. 198, 204, 212.

²⁴⁵ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 4/483. Benzer örnekleri için bkz. 2/88; 3/46.

²⁴⁶ Örnekleri için bkz. İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 1/400, 420; 2/320, 382; 3/121; Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü’l-Tirmizî*, s. 115; Dârekutnî, *İlel*, 6/246. Bazen hatanın kimden kaynaklandığı tespit edilememiştir. Bkz. İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 1/475, 518; 2/25, 229, 281...

²⁴⁷ İbn Fâris, *Mu’cem*, 4/390; Ezherî, *Tehzibü’l-lüġa*, 8/58; İbn Manzûr, *Lisânu’l-arab*, 36/3281.

²⁴⁸ Bkz. Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü’l-Tirmizî*, s. 66, 85, 87, 114, 139, **154, 204, 244, 245**; İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 3/421; *Cerh*, 2/246; 5/55; 8/304; İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 1/315; Dârekutnî, *İlel*, 9/241.

²⁴⁹ İbnü’l-Medînî, *İlel*, s. 79. Diğer bir örnek için bkz. a.g.e., s. 82.

²⁵⁰ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 4/305 (قال أحمد : غلط ، يعني هُشيمًا ، في هذا في موضعين).

²⁵¹ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü’l-Tirmizî*, s. 97.

“Ğalat” kelimesini Buhârî ve Müslim de kullanmışlardır. Ebu’l-Ahvas’ın > A’meş > Mücâhid isnadıyla naklettiği Ramazan ayında şeytanların zincire vurulması ile alakalı hadisi, Ebû Bekr b. Ayyâş, > A’meş > Ebû Sâlih > Ebû Hüreyre > Hz. Peygamber isnadıyla rivayet etmişti. **Buhârî**, bu haberde Ebû Bekr b. Ayyâş’ın, isnadı farklı zikrederek yaptığı hatayı غلط fiiliyle ifade etmiştir.²⁵² Benzer bir örnekte mevkûf haberi, ref ederek nakleden râviyi hataya düşmekle nitelemiştir (عَلِطَ فِيهِ).²⁵³ **Müslim** de en hâfız kimselerin bile nakillerinde hata yapabileceklerini “ğalat” ve “sehv” kelimeleri ile ifade etmiştir.²⁵⁴ O, illetli rivayet örneklerini zikrederken “ğalat üzere nakledilen haberler” ifadesini kullanmış,²⁵⁵ metninde vehm bulunduğunu belirttiği bir rivayet için “Bu haber, sikaların rivayeti ile gelen sahih haberlere muhalefet etmesi sebebiyle mahfûz olmayan bir ğalattır.” demiştir.²⁵⁶

Ebû Hâtim’in değerlendirmelerinde “ğalat” kelimesi çokça geçmektedir. O, Velîd b. Müslim’in naklettiği bir rivayeti hatalı (هذا غلط) olarak değerlendirmiş ve Velid’in “hatası çok” (كثير الغلط) biri olduğunu söylemiştir.²⁵⁷ Bir başka rivayette isnada bir râvî ekleyen İbnü’l-Mübârek’in hatasını غلط fiiliyle dile getirmiştir.²⁵⁸ Diğer bir örnekte Mervân el-Fezârî’nin, bir hadisi muhtasar rivayet ederek hata yaptığını söylemiş,²⁵⁹ Abdümelik b. Cüreyc’den gelmesi gereken bir hadisin Abdümelik b. Ebî Süleymân’dan nakledilmesini de “ğalat” olarak değerlendirmiştir.²⁶⁰ Bir rivayette Ebû’l-Velîd et-Tayâlisî’nin, isnada râvî eklemek sûretiyle hata ettiğini, ancak bunun hatalı olduğu kendisine bildirilince hatasını düzelttiğini belirtmiştir.²⁶¹ Bir başka yerde Süfyân es-Sevrî’nin naklettiği hatalı bir rivayeti, “sâhibu ğalat” diye nitelediği Abdullah b.

²⁵² Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü’t-Tirmizî*, s.90.

²⁵³ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü’t-Tirmizî*, s.108. Diğer örnekler için bkz. a.g.e., s. 108, 116, 160.

²⁵⁴ Müslim, *Temyîz*, s. 170.

²⁵⁵ Müslim, *Temyîz*, s. 180, 181, 189, 196, 207.

²⁵⁶ Müslim, *Temyîz*, s. 184.

²⁵⁷ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 3/421.

²⁵⁸ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 2/57.

²⁵⁹ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 2/103. Diğer bazı örnekler için bkz. a.g.e., 2/315, 321, 344; 3/27, 29, 110, 256...

²⁶⁰ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 2/119. Diğer bazı örnekler için bkz. a.g.e., 2/356, 370, 544; 3/472, 478, 580...

²⁶¹ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 4/587 (ویشبه أن يكون أبو الوليد كان يغلط فيه فلما قيل أنه غلط ترك أبا موسى من الإسناد).

Büdeyl el-Huzâi'den almış olabileceğini belirtmiştir.²⁶² Bir rivayette وهو غلط وذلك الصواب diyerek kelimeyi “doğrunun zıddı” manasına kullanmıştır.²⁶³ İbn Ebî Hâtim, bir başka rivayet için babasının “ğalattır” dediğini, ancak hatasının ne olduğuna dair bilgi vermediğini söylemiştir.²⁶⁴ Bazı illetlendirmelerde rivayetteki hataya dikkat çekildikten sonra, hatanın kimden kaynaklandığı الغلط من فلان şeklinde ifade edilmiştir.²⁶⁵

Belirtildiği üzere, hadis imamlarının bile hata ve yanlış (ğalat) yapabileceklerini dile getiren **Tirmizî**, Ebû İshâk'ın rivayet ettiği Hz. Peygamber'in cünüp olduğu halde suya dokunmadan uyduğunu haber veren Hz. Aişe hadisini illetli addetmiş, hadisi Ebû İshak'tan nakleden Şu'be, Sevri ve daha birçok kişi bu durumun Ebû İshak'tan kaynaklanan bir ğalat olduğuna işaret ettiklerine dikkat çekmiştir.²⁶⁶

Nesâî de değerlendirmelerinde de ğalat kelimesine rastlanır. O, hatanın kimden kaynaklandığını belirtmek için bazı rivayetlerde “هذا غلط من فلان” veya “غلط فيه فلان” ifadelerini kullanmıştır.²⁶⁷

İbn Ebî Hâtim, Muhammed b. Ebî Bekr > babası > Hz. Peygamber tariki ile nakledilen bir rivayetin isnadındaki Muhammed b. Ebî Bekr b. Amr b. Hazm'ın, Hz. Ebû Bekr'in oğlu Muhammed zannedilerek hata edildiğini غلط fiili ile ifade etmiştir.²⁶⁸ Dârekunfî ise ğalat kelimesini oldukça az kullanmıştır.²⁶⁹ O, daha çok vehm kelimesini tercih etmiş gözükmektedir.

Vehm, hata ve ğalat kelimeleri rivayetteki hataları ifade etmek için genellikle aynı manada kullanılmıştır. Öyle ki bazı ileri bilginlerinden nakledilen bilgilerde bir rivayetteki aynı hatayı, hem vehm ile hem ğalat ile ifade ettikleri görülür. Mesela

²⁶² İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 5/138.

²⁶³ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 6/405.

²⁶⁴ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 3/516 (قال أبي : هذا حديث غلط ولم يُبين غلطه).

²⁶⁵ Bkz. İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 6/26.

²⁶⁶ Tirmizî, “Tahâret”, 87.

²⁶⁷ Bkz. Nesâî, “İstiskâ”, 2; “Sıyâm”, 19; “Eşribe”, 48.

²⁶⁸ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 3/667.

²⁶⁹ Bkz. Dârekunfî, *İlel*, 3/14; 7/167; 8/264, 320; 9/163; 11/313; 13/476; 15/303.

Müslim, *Temyîz* mukaddimesinde “rivayetinde birilerinin hata yaptığı (وهم), bu sebeple ilim ehline yanlış (الغلط) ve hata (الخطأ) kabilinden sayılan hadislere yer vereceğini” söylerken her üç kelimeyi de kullanmıştır.²⁷⁰ **Ebû Hâtim**, kabirlere doğru namaz kılınamayacağına dair Ebû Mersed hadisinin senedinde İbnü’l-Mübârek’in hatasına işaret ederken hem وهم hem de غلط fiillerini kullanmıştır.²⁷¹ Bir başka rivayette, hatanın râvîlerden birinden kaynaklanmadığını belirtirken “hata” kelimesini; başkasından kaynaklandığını belirtirken “ğalat” kelimesini kullanmıştır.²⁷² Bir rivayetin hatalı olduğunu “Bu yanlıştır (hata’), yani o metinde hata etmiştir (ğalat).” diyerek “hata” kelimesini “ğalat” ile açıklamıştır.²⁷³ Ebû Hâtim’in hatalı olarak nitelediği bir başka rivayet için **Ebû Zür’a**, “Ma’mer bunda hata etmiştir (أخطأ فيه معمر).” demiş; **Ebû Hâtim** ise Ma’mer’in hata ettiğini غلط fiili ile dile getirmiştir.²⁷⁴ Hatîb el-Bağdâdî de illete işaret ederken farklı yerlerde “vehmün fâhiş”²⁷⁵ “hataun zâhir”²⁷⁶ “ğalatun fâhiş”²⁷⁷ ifadelerini kullanmıştır.

1.2.2.4. Lem yazbut

Hadisin iyi zabt edilemediğini anlatan لم يضبط lafzı, râvînin rivayetteki kusurunu ifade etmenin yanısıra illetlendirme yapılırken de kullanılmıştır. Meselâ **Ebû Hâtim**, İbn Uyeyne’nin, > İbn Cüreyc > İbn Ebî Müleyke > Abdullâh b. es-Sâib isnadıyla naklettiği Hz. Peygamber’in Mü’minûn suresini okuduğuna dair hadisi İbn Uyeyne’nin iyi zabt edemediğini söylemiş ve rivayetin doğrusunu zikretmiştir.²⁷⁸ Bir başka rivayette sika

²⁷⁰ Müslim, *Temyîz*, s. 170.

²⁷¹ Bkz. İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 2/57 (برون أن ابن المبارك وهم في هذا الحديث... فغلط ابن المبارك فظن...).

²⁷² İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 2/291-292 (والخطأ ليس من قيس... أن الغلط لعله من الأعمش). Benzer bir örnek için bkz. a.g.e., 2/370.

²⁷³ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 5/279 (هَذَا خَطَأٌ، يُعْنِي أَنَّهُ غَلِطَ فِي الْمَثْنِ). Benzer bir örnek için bkz. a.g.e., 5/352.

²⁷⁴ İbn Ebî Hâtim, *İlel* 6/276.

²⁷⁵ Hatîb, *Şeref*, s. 100.

²⁷⁶ Hatîb, *Şeref*, s. 100.

²⁷⁷ Hatîb, *Şeref*, s. 99.

²⁷⁸ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 2/88.

râvî Muhammed b. Mutarrif'in hadisi iyi zabt edemediğini belirterek onun rivayetini illetlendirmiştir.²⁷⁹

Hammâd b. Zeyd'in, Yahyâ b. Saîd > Ubeyd b. Huneyn > el-Hüseyn > Hz. Ömer tariki ile naklettiği rivayeti İbn Uyeyne, Yahyâ > Hz. Ömer şeklinde mürsel olarak nakletmiştir. Bu rivâyeti **Dârekutnî**, İbn Uyeyne'nin isnadı doğru zabt edemediği gerekçesiyle illetlendirmiş, isnadı iyi zabt eden Hammâd b. Zeyd'in rivâyetini tercih etmiştir.²⁸⁰ Yine Hz. Ömer'den gelen, Kur'ân okumanın kişiyi mutlu ettiğine ilişkin rivayeti değerlendiren **Dârekutnî**, A'meş'in bu hadisi ve isnadını (iyi) zabt ettiğini, ona muhalefet eden Hasen b. Ubeydillâh'ın naklinin ise "ğayr-i mazbût" olduğunu belirtmiştir.²⁸¹

1.2.2.5. Tashîf

Hadisin sened veya metninde nokta, hareke veya harf yanlışı yapılması şeklinde tanımlanan tashîf,²⁸² illet ifade edilirken kullanılan kelimeler arasında yer alır. Her ne kadar sonraki dönemde harflerinin noktalamasında tağyîr yapılan hadis "musahhaf"; harekelemesinde tağyîr yapılanı "muharref" olarak ayrı kullanılsa da²⁸³ rivayet asrında tahrîf kelimesinin kullanımı tespit edilememiştir. Buna mukabil tashîf kelimesi yaygın olarak kullanılmıştır. Hatta İbnü's-Salâh'ın *Mukaddimesi*'nde bile tashîf ve tahrîf örnekleri musahhaf başlığında işlenmiştir.²⁸⁴

Tashîf kelimesinin rivayet asrı ile eserlerinde kullanımına ilişkin şu örnekler zikredilebilir: **Ahmed b. Hanbel**, İbn Mehdî'nin, هانىء بن حزام isimli râvînin ismini هانىء بن حزام şeklinde okuyarak tashîf yaptığını tespit etmiştir.²⁸⁵ **Müslim**, Kabîsa'nın

²⁷⁹ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 2/98. Diğer örnekler için bkz. a.g.e., 2/204, 205; 3/118, 392, 636; 4/369...

²⁸⁰ Dârekutnî, *İlel*, 2/126.

²⁸¹ Dârekutnî, *İlel*, 2/204. Dârekutnî, Hasen b. Ubeydillâh'ın rivayetini esas alan Buhârî'yi de bu konuda eleştirmekte, sağlam bir râvî olmayan (leyse bi'l-kavî) Hasen b. Ubeydillâh'ın A'meş ile kıyas edilemeyeceğini söylemektedir. Bkz. Dârekutnî, a.g.e. Krş. Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü't-Tirmizî*, s. 216. Dârekutnî'nin lem yazbut ifadesini kullandığı diğer bazı örnekler için bkz. a.g.e., 6/88; 11/203; 12/252, 14/13..

²⁸² Aydınlı, *Hadis İstihlaları*, s. 308.

²⁸³ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 96.

²⁸⁴ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 257-259.

²⁸⁵ Ahmed, *İlel*, 1/293. وقال بن مهدي حرام صحف عبد الرحمن وإنما هو حزام Diğer örnekler için bkz. a.g.e., 1/529; 2/34, 339, 369, 429, 514; 3/19, 134, 403..; Ahmed, *Suâlâtü Ebî Dâvud*, s. 323; İbn Kudâme, *Müntehab*, s. 315.

münferiden rivayet ettiği Rasulullah zamanında dedenin mirasçılar arasında sayıldığına ilişkin hadiste Kabîsa'nın tashif yaptığını belirterek onun rivayetini illetlendirmiştir. Onun *كنا نورته* ifadesini *كنا نورته* şeklinde okumasından kaynaklanan bu hatanın, manayı da yanlış yorumlamasına neden olduğunu belirtmiştir. Çünkü Kabîsa, fitır sadakasını eda etmenin kastedildiği kelimeyi “mirasçı yapardık” şeklinde tashif edip bunu da dedenin mirasıyla ilişkilendirmiştir (يَعْنِي الْجَدَّ).²⁸⁶

Diğer illel bilginlerinin tashif ile illetlendirdikleri hadislerle ise şu örnekler verilebilir: **Ebû Zür'a**, Yahyâ b. Eksem'in > el-Hâris b. Mürre > Ye'îş tarikiyle naklettiği hadiste *يَعِيش* isminde tashif yaptığını söylemiş, bu ismin doğrusunun *نَفِيس* olması gerektiğini bildirmiştir.²⁸⁷ **Ebû Hâtim** de, İbn Ebî Süreyc'in bir rivayetin metninde yaptığı tashife dikkat çekmiştir.²⁸⁸ **Dârekutnî**, İbn Uyeyne'nin *اثنان عن موسى بن طلحة* diyerek naklettiği rivayette²⁸⁹ Muhammed b. Mansûr el-Cevvâz'ın, tashîf yaparak *اثنان* kelimesini *بيان* şeklinde rivayet ettiğini belirtmiş ve onun tarikini illetlendirmiştir.²⁹⁰ Bir başka yerde cünüplükten temizlenirken bir saç kılı kadar yeri dahi kuru bırakmaktan sakındıran Hz. Ali rivayeti *عَنْ زَادَانَ عَنْ عَلِيٍّ عَنِ النَّبِيِّ* tarikiyle nakledilmiştir. **Dârekutnî**, bu isnadda râvinin tashif yaptığını, doğrusunun *عَنْ حَمَادِ بْنِ سَلَمَةَ وَشُعْبَةَ عَنْ عَطَاءٍ* şeklinde olduğunu söylemiştir.²⁹¹ Ona göre râvî, burada *سَمِعْتُهُ* kelimesini *شُعْبَةَ* şeklinde tashif ederek hata etmiştir.

Tashifi önlemek ve rivayeti doğru nakledebilmek için bazı muhaddisler tarafından birtakım önlemler alınmıştır. Meselâ İbn İdrîs, Ebu'l-Cevzâ ile karıştırılabileceği endişesiyle hadisini kaydederken Ebu'l-Havrâ'nın isminin altına *hâ* olduğuna işaret

²⁸⁶ Müslim, *Temyîz*, s. 190. (هذا خبر صحف فيه قبيصة، وإنما كان الحديث...، فلم يقر قراءته، فقلب قوله إلى أن قال: يورثه، ثم قلب له معنى..).

²⁸⁷ Ebû Zür'a, *Ecvibe*, s. 689. Hadis için bkz. Ahmed, *Müsned*, 39/164; Taberânî, *el-Kebîr*, 2/257. İbnü'l-Medîni'nin, Ye'îş isimli râvinin mechûl biri olduğunu söylemesinden, bu rivayeteki tashîfi fark edemediği anlaşılmaktadır. Bkz. İbnü'l-Medîni, *İlel*, s. 89. Ebû Zür'a'nın tashif ile ifade ettiği diğer bazı illet örnekleri için bkz. İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 2/420, 4/438-439.

²⁸⁸ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 4/643.

²⁸⁹ Bkz. Abdurrezzâk, *Musannef*, 4/299, 516; Humeydî, *Müsned*, 1/75; Nesâî, “Sayd”, 25, 84; İbn Huzeyme, *Sahih*, 3/302.

²⁹⁰ Dârekutnî, *İlel*, 1/669. Tashîf kelimesini kullanmamış olsa da, Nesâî de, bunun hata olduğunu ve Beyân'ın hadisinden olmadığını belirtmiş, Süfyân'ın *اثنان* sözünün elifin düşmesiyle *بيان*'a dönüşmüş olabileceğini söylemiştir. Nesâî, “Siyâm”, 84 (2422).

²⁹¹ Dârekutnî, *İlel*, 2/254 (فَصَحَّفَهُ الرَّأْوِي، فَقَالَ: شُعْبَةُ). Diğer örnekler için bkz. 1/155;

eden حور عين yazdığını açıklamıştır.²⁹² Alî İbnü'l-Medîni, Ayyâş b. el-Velîd'in tashîf yaptığı bir rivayeti görünce bundan sonra Ayyaş'ın hadislerine güvenmeyeceğini ifade etmiştir.²⁹³ Saîd b. Ebî Meryem, bir talebesine ancak Şeybânî'yi Seybânî'den, her ikisi de İbn Abbâs'tan rivayette bulunan Ebû Cemre'yi Ebû Hamza'dan ayırt edebilirse ders vereceğini söylemiştir.²⁹⁴ Ahmed b. Hanbel, Şu'be'nin zikrettiği "İbnü't-Telib" ismini bazı talebelerinin yanlış anlayarak İbnü's-Selib şeklinde okuduğunu belirtmiş ve Şu'be'nin pepe olduğunu söyleyerek bir uyarıda bulunmuştur.²⁹⁵ Selmân hadisindeki "غق غق" ifadesini Şu'be'nin "عق عق" diye okuyarak tashif yaptığını belirterek aynı hususa dikkat çekmiştir.²⁹⁶ Bu tür ferdi tedbirlerin yanısıra, daha çok râvî isimlerinde görülen tashifin, bu isimlerinin yanında müttefik ve müfterik, mü'telif ve muhtelif konularını iyi bilme ile engellenebileceğine dikkat çekilmiştir.²⁹⁷

1.2.2.6. İhtilât

"Karıştırmak" manasına gelen خلط kökünden türeyen "ihtilât" kelimesi kişinin akıl durumunun değişmesi ile zihnindekileri karıştırmasını ifade etmek için kullanılmıştır.²⁹⁸ İbnü's-Salâh'ın, önemli ve nadir ilim dallarından biri saydığı ve hakkında müstakil bir eser bilmediğini söylediği²⁹⁹ ihtilât kelimesini hadisçiler de bu anlamda kullanmışlardır. Râvîlerin bu karıştırma hali, belirli rivayetlere mahsus olabileceği gibi, süreklilik de arz edebilir. Sözelimi Süfyân b. Uyeyne, hocaları Abde b. Ebî Lübâbe ve Abdümelik b. Umeyr'den, el-Muğîre b. Şu'be'nin kâtibi Verrâd'ın bir hadisini ayrı ayrı işitmiş, ancak ikisini bir isnadda birleştirerek rivayet etmiştir. Ancak İbn Uyeyne, daha sonraları, hocalarının lafızlarını karıştırdığından iki rivayeti ayırt edemediğini beyan etmiştir.³⁰⁰

²⁹² Ahmed, *İlel*, 2/462.

²⁹³ Ebû Zür'a, *Ecvibe*, s. 741.

²⁹⁴ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, s. 274.

²⁹⁵ Ahmed b. Hanbel, *İlel*, 2/158.

²⁹⁶ İbn Kudâme, *Müntehab*, s. 315.

²⁹⁷ Hâkim, *Ma'rife*, s. 532 (من تهاون بمعرفة الأسامي أورثه مثل هذا الوهم); Fahl, *el-Câmi' fi'l-ilel*, 1/93.

²⁹⁸ Ezherî, *Tehzîbü'l-lüğa*, 7/239; İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, 14/1231.

²⁹⁹ Bkz. İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 333.

³⁰⁰ Hatîb, *Kifâye*, s. 407.

Bu örnekte İbn Uyeyne'nin kullandığı *اختلط عليّ* ifadesinin sadece bu rivayetler için söz konusu olduğu anlaşılıyor. Oysa “yaşlanma veya ani bir felaketle karşılaşma gibi sebeplerle”³⁰¹ dûçâr olunan sürekli ihtilat, râvînin zabtını olumsuz yönde etkilediğinden râvînin ihtilatından sonraki tüm rivayetleri terk edilmiştir.³⁰² Atâ b. es-Sâib, Ebû İshâk es-Sebî, Saîd b. Ebî Arûbe gibi râvîler ömürlerinin sonunda ihtilata uğramış meşhur sikalardan sayılmıştır.³⁰³

Rivayet asrı eserlerinde ihtilâtın her iki türünün de kullanımına ilişkin örnekler bulunmaktadır. Mesela **el-A'meş**, Ebân b. Tağleb'in Tâhâ sûresi 61. ayetindeki *فيسحتكم* lafzının okunuşunu iki farklı hocadan dinlemesi sebebiyle birbirine karıştırdığını (*اختلطت عليه*) bildirmiştir.³⁰⁴ Benzer bir örnekte Cerîr er-Râzî'nin, Eş'as b. Sevvâr ve Âsım el-Ahvel'in hadislerini birbirine karıştırdığı (*اختلط عليه*), hangi rivayetin kime ait olduğunu Behz b. Esed'den öğrendiği söylenmiştir.³⁰⁵ **Bezzâr**, Mekkî b. İbrâhîm'in, Mâlik ve Abdullâh b. Ziyâd b. Sem'ân'dan Nâfi > İbn Ömer tarikiyle naklettiği Hz. Peygamber'in Necâşî için cenaze namazı kılmasına dair hadisini değerlendirirken, Mekkî'nin, iki hocasının ayrı rivayetini birleştirerek karıştırdığını (*اختلط عليه*) ifade etmiştir.³⁰⁶ **Dârekutnî**, Saîd el-Ümevî'nin, babasının Zekeriyâ'dan olan rivayetleri ile Hureys b. Ebî Matar'dan olan rivayetlerini karıştırdığını (*اختلطت عليه*) belirterek, bu yolla gelen bir rivayeti illetlendirmiştir.³⁰⁷ Yine İbn Aclân'ın, Leys b. Sa'd'a muhalefet ederek naklettiği bir rivayeti, İbn Aclân'ın Saîd el-Makburî'den olan hadislerini karıştırdığını söyleyerek illetlendirmiştir.³⁰⁸

Ömrün sonlarında dûçâr olunan ihtilat ile illetlendirmeye de şu örnekler zikredilebilir: Ahmed b. Hanbel, Atâ b. es-Sâib'in > Ebu'd-Duhâ > İbn Abbâs isnadıyla rivayet ettiği

³⁰¹ Aydınlı, *Hadis Istılahları*, s. 129.

³⁰² Bkz. Hâtîb, *Kifâye*, s. 153-155.

³⁰³ Bkz. İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 333.

³⁰⁴ Ahmed, *İlel*, 2/83.

³⁰⁵ Ahmed, *İlel*, 1/543.

³⁰⁶ Bezzâr, *Müsned*, 12/198.

³⁰⁷ Dârekutnî, *İlel*, 7/100.

³⁰⁸ Dârekutnî, *İlel*, 8/153.

Talâk suresi 12. ayetin tefsiri hakkındaki “بينهن نبي كنبيكم..” (Aralarında sizin peygamberiniz gibi peygamber bulunan yedi arz..) sözü için şu değerlendirmeyi yapmıştır: “Bunu, Şu’be, > Amr b. Mürra > Ebu’d-Duhâ > İbn Abbâs isnadıyla bu lafızla değil de ‘يُنزِلُ الْعِلْمَ وَالْأَمْرَ بَيْنَهُنَّ’ (İlim ve ferman onlar arasından inip durmaktadır)’ şeklinde rivayet etmiştir. Atâ b. es-Sâib (bunu) karıştırmıştır (اِخْتَلَطَ).”³⁰⁹

İsrâil’in merfû’, Züheyr b. Muâviye’nin mevkûf olarak Ebû İshâk’tan naklettiği, bir rekatta dokuz sûre okunmasına ilişkin rivayet hakkında **Ebû Hâtim**, Ebû İshâk’ın ömrünün sonlarında ihtilata uğradığını, İsrâil’in ondan semânın ihtilattan önce, Züheyr’in ise sonra olduğunu söyleyerek Züheyr’in rivayetini illetlendirmiştir.³¹⁰ Yine şeyh olarak nitelediği Ebyaz b. Ebân’ın, Atâ b. es-Sâib > Ebû Abdirrahmân > Abdullâh > Hz. Peygamber isnadıyla naklettiği hapşırın kimsenin hamdetmesi hakkındaki hadisin hatalı olduğunu ifade etmiş, Atâ’nın ömrünün sonlarında ihtilat ettiğini söyleyerek bunun Atâ’dan mevkûf olarak nakledildiğini belirtmiştir.³¹¹

Hiz. Peygamber’in teşehhüdü öğretmesini konu edinen İbn Mes’ud hadisi, Atâ b. es-Sâib’in öğrencileri tarafından Atâ > Ebu’l-Bahterî > Abîde > Abdullâh > Hz. Peygamber; Atâ > Ebû Abdirrahmân es-Sülemî > Abdullâh > Hz. Peygamber ve Atâ > Ebû Abdirrahmân > İbn Mes’ud şeklinde üç ayrı isnad ile rivayet edilmiştir. Dârekutnî, Atâ’nın ömrünün sonlarında ihtilat ettiğini söyleyerek bu farklılığın ondan kaynaklandığını ifade etmiştir.³¹²

1.2.2.7. Telkîn

Rivayetlerin birbirine muhalefetine yol açan âmillerden biri de, telkîn kabul ederek hatalı rivayete sebep olmaktır. Râvînin, kendisine söylenen yanlış bir rivayeti doğru zannedip onaylamasını ifade eden telkin,³¹³ Müslim tarafından, rivayetleri hatalı kılan

³⁰⁹ İbn Kudâme, *Müntehab*, s. 125.

³¹⁰ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 2/154.

³¹¹ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 5/628-629.

³¹² Dârekutnî, *İlel*, 5/188. Benzer diğer örnekler için bkz. a.g.e., 8/288; 11/143.

³¹³ Sehâvî, *Fethu’l-muğîs*, 1/273 (التلقين هو قبول ما يلقي إليه). Bkz. Aydınlı, *Hadis Istılahları*, s. 316.

sebepler arasında sayılmış,³¹⁴ İbnü's-Salâh da telkin kabul edenleri, rivayetleri kabul edilmeyecek kimseler arasında zikretmiştir.³¹⁵

Esasında râvîleri cerh etmek için kullanılan telkîn kelimesi,³¹⁶ rivayetlerin ta'lîlinde de kullanılmıştır. Mesela **Ebû Zür'a**'nın telkîn ile illetlendirdiği bir rivayet şöyledir: Kur'ân okurken teğanni yapmakla ilgili hadisi Ebu'l-Velîd et-Tayâlisî, > Leys > Abdullâh b. Ebî Müleyke > Abdullâh b. Ebî Nehîk > Sa'd b. Ebî Vakkas > Hz. Peygamber tariki ile; Yahyâ b. Bükeyr, > Leys > Abdullâh b. Ebî Müleyke > Ubeydullâh b. Ebî Nehîk > Sa'îd b. Ebî Sa'îd > Hz. Peygamber tariki ile rivayet etmişti. Bu durum Ebû Zür'a'ya sorulunca o, Leys'in kitabının asıl nüshasında Saîd b. Ebî Saîd şeklinde olduğunu, ancak ona Irak'ta "Sa'd" diye telkin yapıldığını söyleyerek Ebu'l-Velîd'in rivayetini illetlendirmiştir.³¹⁷ **Ebû Hâtim**, Hişâm b. Ammâr'ın, > Hâtim b. İsmâîl > Abdurrahmân b. Atâ' > Abdülmelik b. Câbir b. Atîk tarikiyle "Allah Rasûlü'ne şöyle soruldu.." diyerek rivayet ettiği hadisi, daha önce Hişâm b. Ammâr'ın asıl nüshasında bu şekilde mürsel olarak gördüğünü söylemiş, Hişâm'ın daha sonra telkîn neticesinde bunu "an Câbir" diyerek muttasıl rivayete çevirdiğini belirtmiştir.³¹⁸

Hadislerdeki illetin sebepleri arasında görülen telkîn ile, hadis metninde de karşılaşmak mümkündür. Mesela **Müslim**, İbn Ebî Bükeyr'in, ortaklı köle azadı hakkında İbn Ebî Zî'b'den rivayet ettiği hadiste geçen "kölenin, azat edilmemiş kısmın değeri kadar çalıştırılması" ifadesini telkîn neticesinde kabul ettiğini söyleyerek rivayeti illetlendirmiştir.³¹⁹

Telkînle illetlendirme, hadisin tamamı için de söz konusu olmuştur. **Süfyân es-Sevrî** ve **Ahmed b. Hanbel**, eş-Şa'bî > Hz. Alî isnadıyla gelen "On dirhemden az mehir olmaz"

³¹⁴ Müslim, *Temyîz*, s. 170.

³¹⁵ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 146.

³¹⁶ Bkz. Ahmed, *İlel*, 1/347; 2/249, 434; Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü't-Tirmizî*, s. 249; Hatîb, *Kifâye*, s. 168-169.

³¹⁷ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 2/489-490. Ne var ki Sa'd rivayeti eserlerde tahrîc edilmiştir (Tayâlisî, *Müsned*, 1/164; Abdurrezzâk, *Musannef*, 2/483; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 6/55, 56; 15/442; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/75, 99, 125; Humeydî, *Müsned*, 1/41; Dârimî, "Salât", 171; "Fezâilü'l-Kur'ân", 34; Ebû Dâvud "Salât", 356; Bezzâr, *Müsned*, 4/68). Ebû Zür'a'nın telkîne işaret ettiği diğer bir örnek için bkz. İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 6/257.

³¹⁸ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 4/695 (وكان ، قتلقتن ، وكن) ثم لفتوه بأخرة عن جابر ، قتلقتن ، وكن) (مغفلًا). Hişâm'ın hatalı muttasıl rivayetine Taberânî *el-Evsat*'ta (8/192) yer vermiş, hadisin Câbir b. Abdillâh'tan rivayetinde Hişâm'ın teferrüdüne dikkat çekmiştir. Ebû Hâtim'in telkîne işaret ettiği diğer bazı örnekler için bkz. a.g.e., 4/454-455, 472; 5/20, 177, 228, 401...

³¹⁹ Müslim, *Temyîz*, s. 191.

hadisini Ğıyâs b. İbrâhîm'in, Dâvûd el-Evdî'ye telkin ettiğini, onun da telkini kabul ederek bunu rivayet ettiğini söylemiştir.³²⁰ **Ebû Hâtîm**, Ravvâd b. el-Cerrâh > Sevrî > Zübeyr b. Adiy > Enes > Hz. Peygamber tariki ile gelen dört özelliği bulunan kadın ve erkeğin cennetle müjdelendiği hadisin bâtil olduğunu söylemiş, bunun Ravvâd'a telkîn edilmiş olabileceğini belirterek rivayeti illetlendirmiştir.³²¹

1.2.2.8. Sülûku'l-câdde

Bir râvînin rivayet etmiş olduğu hadisleri naklederken genel olarak kullandığı ana senede “câdde” denmiş;³²² râvînîn, aslında farklı bir tarikle aldığı rivayetin, o râvînin câddesi ile nakledilmesi “سَلَّكَ الْجَادَّةَ” “سَلَّكَ الْمَحَجَّةَ” veya “لَزِمَ الطَّرِيقَ” şeklinde ifade edilmiştir.³²³ İbn Receb, bir hocanın, rivayetlerinin çoğunu sevk ettiği meşhur tarikinin dile daha yatkın, hataya daha müsait olması hasebiyle bir râvînin, diğer hafızlara muhalefet ederek bir rivayeti hocasının meşhur senediyle nakletmesi (سلك الطريق) durumunda kesinlikle hata yapmış olacağını belirtmiştir.³²⁴ Sülûku'l-câdde, her muhaddisin kolaylıkla farkına varamayacağı bir hata olduğu için bunun sonradan kavramlaşan illet tanımı ile de uyum arz ettiği söylenebilir.

Meşhur tarîke tâbi olmaya delalet eden lafza ilk olarak Şâfiî'nin bir ifadesinde raslanmaktadır. Beyhakî'nin zikrettiği bilgiye göre Şâfiî, bir hadisin tarîklerini değerlendirirken “İbn Uyeyne, ‘Zührî > Urve > Abdurrahmân’ sözünde câddeye tâbi olmuştur (اتَّبَعَ الْمَجْرَةَ).” ifadesini kullanmıştır. Beyhakî onun bu ifadesini ‘lüzûmu't-tarîk'i kastediyor, diyerek açıklamış, gerekçe olarak da başkalarının İbn Uyeyne'ye

³²⁰ Dârekutnî, *İlel*, 8/321; a.mlf., *Sünen*, 3/246; Beyhakî, *es-Suğrâ*, 6/227.

³²¹ İbn Ebî Hâtîm, *İlel*, 4/262-263 (هذا حديث باطل، لعلمهم لقنوا روادًا، وأدخلوا عليه).

³²² Bkz. Aydınlı, *Hadis İstılahları*, s. 43.

³²³ Fahl, *el-Câmi' fi'l-İlel*, 2/379; Düzenli, “Bir Tenkit Terimi Olarak Sülûkü'l-Câdde”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 30 (2013), s. 3-6.

³²⁴ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 277.

muhalefetini göstermiştir.³²⁵ Şâfiî'nin talebelerinden İbnü'l-Medîni de benzer manada سلك المحجة ifadesini kullanmıştır.³²⁶

Bir râvinin, rivayette bulunurken yanlışlıkla câddeyi takip etmesi ile tenkit edilen hadisler ile eserlerine de konu olmuştur. **Ebû Hâtîm**'in bu manada لزوم الطريق ifadesini kullandığı görülür. Üç defadan fazla cumayı terk etmekle alakalı hadisi Derâverdi, Üseyd > Abdullâh b. Ebî Katâde > babası > Hz. Peygamber tarikiyle; İbn Ebî Zi'b ise Üseyd > İbn Ebî Katâde > Câbir > Hz. Peygamber tarikiyle rivayet etmişti. Ebû Hâtîm, İbn Ebî Zi'b'in daha hafız olmasından hareketle Derâverdi'nin câddeyi takip ettiğini söylemiş ve onun rivayetini illetlendirmiştir.³²⁷

Hâkim ise أخذ طريق المجرة ifadesini kullanmıştır. O, illet çeşitlerini sayarken zikrettiği bir rivayet için “Bu hadisin sahih/apaçık bir illeti vardır. Münzir b. Abdillâh bunu naklederken meşhur olan tariki kullanıvermiştir.” demiştir.³²⁸

Câddeyi takip etmeyi anlatmak için Ebû Hâtîm³²⁹ ve İbn Adiy³³⁰ أسهل عليه (kolay olanı tercih etti) ifadesini; Hatîb el-Bağdâdî ise أتبع المجرة وأتبع السهولة ifadesini kullanmıştır.³³¹ İbn Hacer'in, eserlerinde pek çok yerde kullanmasıyla³³² bu hususu ifade etmek için سلك الجادة terkinin kullanımı daha meşhur olmuştur.

³²⁵ Beyhakî, *el-Kübrâ*, 2/463 (أَتَّبَعَ سَفِيَّانُ بْنُ عُيَيْنَةَ فِي قَوْلِهِ الزُّهْرِيُّ عَنْ عُرْوَةَ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ الْمَجْرَةَ يُرِيدُ لُزُومَ الطَّرِيقِ). Beyhakî, benzer bir örnek için de “Şâfiî'nin ‘ehaze tarîka'l-mecerre’ dediği şeydendir.” ifadesini kullanmıştır. Bkz. a.g.e., 2/474.

³²⁶ İbn Hacer, *Netâicü'l-efkâr*, 2/208 (وأما علي بن المدني فمال إلى الجمع بين الروایتين، فقال: كنت أظن دواد بن قيس سلك الحجة لأن نعيمًا (معروف بالرواية عن أبي هريرة). Matbû nüshada الحجة şeklinde geçmiş olsa da Fahl, bu kelimenin câdde manasındaki المحجة şeklinde olması gerektiğini belirtir (Bkz. Fahl, *el-Câmi' fi'l-ilel*, 1/94). İbnü'l-Medîni'nin bu sözü başka hiçbir kaynakta tespit edilememiştir. Ancak onun tenkit ettiği tarikle gelen rivayete Tahavî yer vermiştir (Tahavî, *Şerhu Müşkili'l-âsâr*, 5/212).

³²⁷ İbn Ebî Hâtîm, *İlel*, 2/551. Diğer bazı örnekler için bkz. a.g.e., 2/166, 4/101; 5/85, 657; 6/36. Ebû Hâtîm'in sülûkü'l-câdde gerekçesi ile ta'lîli konusunda müstakil bir makale yayınlanmıştır. Bkz. Abdülkerîm en-Nâsirî, “Mefhûmu sülûkü'l-câdde ve tatbîkâtühû inde Ebî Hâtîm er-Râzî fi kitâbi İleli'l-hadis”, *Mecelletü'l-Ulûmi'l-İslâmiyye*, sayı: 21, 2013, s. 199-249.

³²⁸ Hâkim, *Ma'rife*, s. 391.

³²⁹ İbn Ebî Hâtîm, *İlel*, 3/374, 6/350.

³³⁰ İbn Adiy, *Kâmil*, 1/201, 431; 4/70, 78, 146, 259.

³³¹ Hatîb, *Târîhu Bağdât*, 4/367. Düzenli, Hatîb'in kullandığı ifadeyi سلك الجادة şeklinde zikretmiştir (Bkz. Düzenli, “Sülûkü'l-Câdde”, s. 17). Ancak *Târîh*'te السهولة şeklinde geçmektedir.

³³² İbn Hacer, *Nüket*, 2/661, 714; a.mlf., *Hedyü's-sârî*, 2/937; a.mlf., *Fethu'l-bârî*, 4/215; 12/67; 13/563; 14/282.

Meşhur yolu takip etmek bazen birden fazla râvinin düştüğü bir hata olabilmektedir. Mesela İbn Hacer bir hadisin değerlendirmesinde, Ubeydullâh b. Ömer > Ömer b. Nâfi' > Nâfi şeklinde olması gereken isnadı Süfyân b. Uyeyne, Mu'temir b. Süleymân ve Muhammed b. Ubeyd'in, Ömer b. Nâfi'yi atlayarak netlettiklerini, böylece sanki câddeyi takip ettiklerini belirtmiş ve gerekçesini şöyle açıklamıştır: “Ubeydullâh b. Ömer, Nâfi'den rivayet etmekle bilinir ve ondan çokça hadis nakletmiştir. Ama Ubeydullah ile Nâfi' arasına Ömer b. Nâfi'yi ekleyenler daha sika kimselerdir. Hatta aralarında Nâfi'den doğrudan semai bulunan İbn Cüreyc de vardır.”³³³

Sülûku'l-câdde, isnadla alakalı bir kullanım olmakla birlikte az da olsa metinde de vaki olduğu söylenmiştir.³³⁴ Ancak ilgili yerde zikredilen örnek idrâc örneğidir. İlel eserlerinde sülûku'l-câdde ve benzeri lafızlarla bunun bir örneğine rastlanmamıştır.

1.2.2.9. Teferrüd ve Ğarâbet

فَرَدَ , تَفَرَّدَ ve انْفَرَدَ fiilleri aynı anlamda olup bâ harf-i ceriyle “bir konuda tek olma, bir işte tek kalma” manasına gelmektedir.³³⁵ İstılahta ise bir hocadan rivayette râvilerden birinin tek kalması şeklinde tanımlanmıştır.³³⁶ “Uzak oldu” manasındaki غَرَبَ kökünden türeyen أَعْرَبَ kelimesi ise “garip, şaşılacak bir şey yapmak; çirkin bir iş yapmak” anlamında³³⁷ olup hadis ilminde “rivayette teferrüd etmek, bir hadisi başkalarından farklı nakletmek, bir benzeri olmayan haber rivayet etmek” manasında kullanılmıştır.³³⁸ Hadis âlimleri, rivayetleri değerlendirirken تَفَرَّدَ بِهِ , أَعْرَبَ بِهِ , لَمْ يَرَوْهُ...إِلَّا فُلَانٌ , لا يُرَوَى إِلَّا مِنْ , لم يَرَوْهُ...إِلَّا فُلَانٌ ifadelerini çokça kullanmışlardır. Teferrüd konusu ileride ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

³³³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13/433.

³³⁴ Âdil Abdüşşekûr, *Kavâidü'l-ilel*, s. 74. Ayrıca bkz. Fahl, *el-Câmi' fi'l-ilel*, 2/380.

³³⁵ Ezherî, *Tehzîbü'l-lügâ*, 14/98; İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, 37/3374.

³³⁶ Bkz. Meyyânîşî, *Mâ lâ yeseu'l-muhaddise cehlukû*, s. 271; İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 118.

³³⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, 36/3226.

³³⁸ Bkz. Münâvî, *el-Yevâkîl ve'd-dürer*, 1/327; Ğavri, *Mevsûa*, s. 1297; Aydınlı, *Hadis İstılahları*, s. 85.

1.2.2.10. Muhâlefet

“Zıt olmak, ters düşmek, muhalefet etmek, karşı çıkmak, isyan etmek” manasındaki خالف fiili,³³⁹ illeti ifade etmek için kullanılan kelimelerdendir. Muhâlefetle illetlendirme konusu ileride tafsilatlı olarak ele alınacağından burada bazı kullanım şekillerine temasla yetinilecektir.

خَالَفَ kelimesi, râvilerden birinin bir haberi farklı naklettiğini ifade etmek için خَالَفَ فلان / خَالَفَهُ / فلانا “Ona muhalefet etti, onun rivayet ettiği şekilden farklı rivayet etti.” manasında kullanılmıştır. Mesela Hasen el-Basrî, İbnü’z-Zübeyr’in Hz. Ali’ye biatı hakkında bir haber nakletmişti. İbnü’l-Medîni, başka bir râvînin bunu, Talha b. Ubeydullâh’ın biatı şeklinde rivayet ederek Hasen’e muhâlefet ettiğini belirtmiş ve bazı karinelerle Hasen’in rivayetini illetlendirmiştir.³⁴⁰ Ahmed b. Hanbel,³⁴¹ Müslim,³⁴² Ebû Dâvud,³⁴³ Ebû Zür’a,³⁴⁴ Ebû Hâtim,³⁴⁵ Tirmizî³⁴⁶ ve diğer bilginlerin değerlendirmelerinde de خالف fiilinin çokça kullanıldığı görülür.³⁴⁷

Kelime kimi yerde رَوَى خِلَافَهُ / Onun hilafına rivayet etti” veya الخِلاف عن فلان كذا / Falancadan rivayetteki farklılıklar şöyledir” şeklinde isim olarak kullanılmıştır. Mesela Müslim, Ebû İshâk’tan gelen “Hz. Peygamber gecenin ilk kısmında uyur, son kısmı ihya ederdi.” şeklindeki Hz. Aişe hadisinin hatalı (خاطئة) olduğunu söylemiş, gerekçe

³³⁹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-arab*, 15/1239.

³⁴⁰ İbnü’l-Medîni, *İlel*, s. 54. Diğer bazı örnekler için bkz. a.g.e., s. 78, 80, 83, 84, 85, 89, 90...

³⁴¹ Ahmed b. Hanbel, *İlel*, 1/149, 256, 306, 463; 2/6, 160, 465...

³⁴² Müslim, *Temyîz*, s. 194, 205, 209, 210, 220.

³⁴³ Ebû Dâvud, “Salât”, 211, 283; “Sıyâm”, 57.

³⁴⁴ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 1/633; 3/213, 495; 6/32, 38, 413...

³⁴⁵ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 2/277, 434; 3/213; 4/147, 435, 508, 647; 5/547, 641, 667...

³⁴⁶ Tirmizî, “Sefer”, 24; Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü’t-Tirmizî*, s. 51, 128.

³⁴⁷ Tahavî, *Şerhu Meâni’l-âsâr*, 1/74, 91, 134, 163, 187; Taberânî, *el-Kebîr*, 1/129, 369; 2/21; 3/247; Dârekutnî, *İlel*, 2/173, 175, 176, 185, 190, 191, 202, 210, 214, 220...

olarak da en-Nehâf ve Abdurrahmân b. el-Esved'in, hadisi Ebû İshak rivayetinin **hilâfına** naklettiklerini belirtmiştir.³⁴⁸

“خلاف” kelimesi ayrıca bir rivayetin muhteva olarak diğer hadislerle aykırı olduğunu ifade etmek için de kullanılmıştır. Mesela **Müslim**, İbn İshak'ın, Şu'be b. Ebî Hind'den rivayet ettiği güneş doğmadan önce Arafat'ta vakfeye yetişmenin yeterli olacağına dair rivayet için “Âlimler, bu rivayetin hilâfına görüş birliği etmişlerdir.” demiş, ardından bu habere aykırı (خلاف) olan merfû' ve mevkûf rivayetlere yer vermiştir.³⁴⁹

Muhâlefeti ifade etmek için اختلف fiili de kullanılmıştır. Mesela **İbnü'l-Medîni**, Ammâr b. Yâsir'in “Beni elbiselerimle defnediniz.” sözünü Yezîd b. Ebî Hâlid'den rivayeti esnasında, İbn Ebî Hâlid > Yahyâ b. Âbis > Ammâr ve İbn Ebî Hâlid > İsmâil > Kays b. Ebî Hâzim > Ammâr şeklinde iki ayrı tarik ile ihtilaf edildiğini söylemiştir.³⁵⁰ Süleymân b. Harb ve Şeybân b. Ferrûh'un, aynı hadisi aynı hocadan farklı rivayet edişleri اختلف lafzı ile vurgulanmıştır.³⁵¹ Bazen de “خولف فيه / Rivayet konusunda ona muhalefet edilmiştir.” “أختلف عن فلان / Falancadan rivayette ihtilaf edilmiştir” şeklinde mechûl sîgalar kullanılmıştır. Mesela Ebû Hâtim, İbn İshâk'ın Zührî'den naklettiği bir rivayete yer verdikten sonra bu konuda ona muhâlefet edildiğini (خولف) belirtmiştir.³⁵² Ebû Zür'a'ya bir râvîden birbirinden farklı şekillerde rivayet edilen (أختلف) hadisler hakkında sorular sorulmuş, o da hepsi hakkında görüşünü bildirmiştir.³⁵³ Hadislerin birbirine muhalif tariklerini zikrederek tercihte bulunmaya özel önem veren Dârekutnî de اختلف عنه ifadesini çokça kullanmıştır.³⁵⁴

³⁴⁸ Müslim, *Temyîz*, s. 181. Ebû Bekr el-Esrem de bu rivayet için “Şayet bu rivayette Ebû İshak'a sadece İbrahim muhalefet etseydi, bu bile yeterdi.” demiştir (Bkz. İbn Hacer, *et-Telhîsü'l-habîr*, 1/245). Diğer bazı örnekler için bkz. Ahmed b. Hanbel, *İlel*, 1/357; 2/8; Müslim, a.g.e., s. 181, 189, 190, 192, 203, 220; İbn Kudâme, *Müntehab*, s. 322; Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü't-Tirmizî*, s. 171, 228, 230; Dârekutnî, *İlel*, 3/89; 4/255, 418; 5/7, 46, 120...

³⁴⁹ Müslim, *Temyîz*, s. 200. Diğer bazı örnekler için bkz. Müslim, a.g.e., s. 184; İbn Kudâme, *Müntehab*, s. 163; Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü't-Tirmizî*, s. 96, 115, 142, 152, 155.

³⁵⁰ İbnü'l-Medîni, *İlel*, s. 50. Diğer bazı örnekler için bkz. Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü't-Tirmizî*, s.115, 148.

³⁵¹ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 3/148. Diğer bazı örnekler için bkz. a.g.e., 1/416, 534, 577; 2/109, 208, 622...

³⁵² İbn Ebî Hâtim, *İlel* 4/167. Diğer bazı örnekler için bkz. a.g.e., 6/46; Müslim, *Temyîz*, s. 206.

³⁵³ Bkz. İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 2/455, 489; 3/151, 159; 6/326, 490.

³⁵⁴ Örnekleri için bkz. Dârekutnî, *İlel*, 1/162, 164, 166, 167, 171, 178, 180, 185...

1.2.2.11. Vakf ve Ref

Sahâbenin sözü veya fiili olarak nakledilen, Hz. Peygamber'e isnad edilmeyen hadis "mevkûf", Hz. Peygamber'e ulaşanlar ise "merfû" olarak isimlendirilir.³⁵⁵ Bir hadisi, bazı râvilerin mevkûf, bazılarının ise merfû nakletmesi, ihtilaf addedilmiş ve bu tür rivayetlere ilâle eserlerinde yer verilmiştir. İlâle bilgileri, böylesi durumlarda rivayeti mevkûf nakledenlere *وقفه / أوقفه فلان*, merfû nakledenlere ise *رفعه فلان* diyerek işaretle bulunmuşlardır. Mesela Ebu'l-Ahvas ve başkalarının Bakara 268. ayetle alakalı rivayeti Atâ b. es-Sâib'den merfû naklettiğini, bir başka râvînin ise mevkûf naklettiğini belirten **Buhârî**, Ebu'l-Ahvas'ın hadisini tercih ettiğini belirtmiştir.³⁵⁶ **Ebû Zür'a**, oruç borcu olduğu halde Ramazan'a kavuşan kimse hakkındaki hadisi, İbn Ebî Leylâ'dan nakledenler arasından sadece Amr b. Hâlid'in mevkûf olarak naklettiğini (*ولم فاتته أوقفه*) (يرفعه), diğer râvîlerin ise hadisi ref ettiklerini (*رفع الباقون*) söylemiş ve merfû rivayetin doğru olduğunu açıklamıştır.³⁵⁷ Abdullâh b. Hallâm'ın İbn Mes'ud'dan naklettiği bir hadisi İsrâîl ref ederek, Süfyân vakf ederek nakletmiş, **Ebû Hâtim**, Süfyân'ın daha hafız olduğunu vurgulayarak mevkûf rivayeti tercih etmiştir.³⁵⁸ Hz. Peygamber'in vitri namazında dokuz sûre okuduğuna ilişkin Hz. Ali hadisini İsrâîl ref ederek, Züheyr b. Muâviye ise vakfederek (*وقفه*) rivayet etmiş, Ebû Hâtim, merfû rivayeti tercihe şâyân bulmuştur.³⁵⁹

Şunu belirtmek gerekir ki bu tür muhalefet durumlarında muhalif rivayetlerden hangisinin illetlendirildiği doğru tespit edilmelidir. Çünkü kimi zaman hadisin bir tarikine yer verildikten sonra, başka bir râvînin, hadisi ref veya vakf ettiği belirtilir, ancak nihayetinde onun rivayeti tercih edilir. Mesela adakla alakalı Ya'kûb b. Kâsım'ın merfû naklettiği İbn Abbâs hadisini, Vekî'in mevkûf olarak rivayet ettiği belirtilmiş

³⁵⁵ Bkz. Hâkim, *Ma'rife*, s. 153; İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 72, 73. Hâkim, Hz. Peygambere muttasıl senedle ulaşan rivayetler için "müsned" kavramını kullanmıştır (Bkz. Hâkim, *Ma'rife*, s. 143).

³⁵⁶ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelüt-Tirmizî*, s. 219.

³⁵⁷ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 3/147.

³⁵⁸ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 3/672-673 (*ورفعه إسرائيل وأوقفه سفيان ولم يرفعه*).

³⁵⁹ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 2/153-154.

(أوقفه), **Ebû Zür'â** ve **Ebû Hâtim**, mevkûf rivayetin doğru olduğunu ifade etmişlerdir.³⁶⁰

Hadisin merfû olmasını ifade etmek için “isnad” kelimesi de kullanılmıştır. Mesela **Ebû Dâvud**, cuma namazının, ezanı duyan kimseye gerekli olduğuna dair Abdullâh b. Amr hadisini, Süfyân es-Sevrî'nin talebelerinin hepsinin mevkûf rivayet ettiklerini, sadece Kabîsa'nın müsned naklettiğini (أسنده) belirtmiştir.³⁶¹ **Ebû Hâtim**, hacet giderme adabına ilişkin Sürâkâ b. Mâlik hadisini, râvîlerin mevkûf naklettiklerini, ancak Abdurrezzâk'ın ömrünün son demlerinde rivayeti isnad ettiğini belirtmiştir.³⁶² **Tirmizî**, her abdestin bir şeytanı olduğuna dair rivayeti Hârice b. Mus'ab'ın, > Yûnus b. Ubeyd > el-Hasen > Utey b. Damra > Übey b. Ka'b > Hz. Peygamber tariki ile verdikten sonra, bunu müsned olarak sadece Hârice'nin naklettiğini, Hz. Peygamber'den bu konuda sahih bir hadis bulunmadığını, bunun, Hasen'in sözü olarak bilindiğini belirterek rivayeti illetlendirmiştir.³⁶³

1.2.2.12. İrsâl, Vasl ve İsnâd

Sözlükte “göndermek, serbest bırakmak, salıvermek, kendi başına bırakmak” gibi manalara gelen irsâl kelimesi,³⁶⁴ “tâbîûnun, sahabeyi atlayarak doğrudan Hz. Peygamber'den hadis nakletmesi”ni anlatır.³⁶⁵ Bununla birlikte usûl bilginleri, bir râvînin, işitmediği birinden rivayette bulunmasını, yani her türlü inkîtâ'ı da irsal ile ifade etmişler,³⁶⁶ senedin ittisâlindeki bu kopukluğun sadece uzman âlimlerce fark edilebilecek derecede gizli olanına ise “irsâl-i hafî” demişlerdir.³⁶⁷ Alâî (ö. 761/1359),

³⁶⁰ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 4/152.

³⁶¹ Ebû Dâvud, “Salât”, 213.

³⁶² İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 1/510.

³⁶³ Tirmizî, “Tahâret”, 43. Diğer bazı örnekler için bkz. Dârekutnî, *İlel*, 2/62, 189; 5/48; 8/246.

³⁶⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, 19/1645.

³⁶⁵ Hâkim, *Ma'rifê*, s. 174; İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 83. Mürsel hadis, zayıf hadisin bir çeşidi kabul edildiğinden onunla ihticacın caiz olmadığı belirtilmiştir (Müslim, “Mukaddime”, 6 (s. 22); İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 86-87). Ebû Davud, müsned hadis olmadığında, kuvvet bakımından müsned hadis gibi olmasa da mürsel hadisle ihticac olunabileceğini söylemiş, Sevrî, Mâlik, Evzaî gibi âlimlerin mürsellerle amel ettiklerini hatırlatmıştır (Ebû Dâvud, *Risâle*, s. 65-66).

³⁶⁶ Bkz. İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 84.

³⁶⁷ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 266; Aydınlı, *Hadis Istılahları*, s. 138.

sadece büyük uzman imamların bilebileceğini belirttiği “irsâl-i hafî”nin tespitinin, birikim ve ince kavrayışın yanı sıra rivayet konusunda yetkinlik ve hadisin tariklerinin toplanması ile mümkün olabileceğini belirtmiştir.³⁶⁸

Rivayet asrında irsâl kelimesi أرسله veya رواه مُرسلاً şeklinde, her iki anlamda da kullanılmıştır. Tâbiûnun doğrudan Hz. Peygamber’den rivayet etmesi anlamındaki kullanımına şu örnekler verilebilir: **İbnü’l-Medîni**, Hz. Peygamber’in bir adamı ellerini kaldırıp dua ederken görmesini anlatan el-Ka’ka’ > Ebû Sâlih > Ebû Hüreyre isnadıyla gelen hadisi Cerîr’in, > el-A’meş > Ebû Sâlih senediyle mürsel rivayet ettiğini (رواه (مرسلاً) belirtmiştir.³⁶⁹ **Ebû Dâvud**, Hz. Peygamber’in ihramlı iken ayağının üstünden hacamat yaptırdığına dair Katâde > Enes tariki ile nakledilen hadisi, Saîd b. Ebî Arûbe’nin Katâde’den mürsel rivayet ettiğini belirtmiştir (أرسله).³⁷⁰ **Tirmizî**, Şerîk’in > Âsım b. Küleyb > babası > Vâil b. Hucr > Hz. Peygamber isnadıyla naklettiği secdeye önce dizlerin konulmasıyla alakalı hadisi Şakîk’in > Âsım b. Küleyb’den Vâil’i zikretmeksizin mürsel rivayet ettiğini (روى...مرسلاً) söylemiş ve Şerîk’in çok hata yapan biri olduğuna dikkat çekmiştir.³⁷¹

Mürselin senedden başka bir râvînin düşmesi anlamında kullanılmasının birkaç örneği ise şöyledir: **Buhârî**, Velîd b. Müslim’in, > Evzâî > Abdurrahmân b. el-Kâsım > babası > Hz. Aişe isnadıyla naklettiği guslü gerektiren durumla alakalı hadisi hatalı bulmuş, Evzâî’nin bunu el-Kâsım’ı zikretmeksizin mürsel naklettiğini söylemiştir (رواه مُرسلاً).³⁷² **Dârekutnî** de Alkame’nin İbn Mes’ûd’dan naklettiği Hz. Peygamber’in secdede iken uyduğunu haber veren rivayeti Şu’be, Ebû Avâne (رواه مُرسلاً) ve el-Muğîre’nin (أرسله) Alkame’yi atlamak suretiyle irsâl yaparak rivayet ettiklerini belirtmiş ve müsned

³⁶⁸ Alâî, *Câmiu’t-tahsîl*, s. 125.

³⁶⁹ İbnü’l-Medîni, *İlel*, s. 77.

³⁷⁰ Ebû Dâvud, “Menâsik”, 36. Diğer bazı örnekler için bkz. Ebû Dâvud, “Eymân”, 16; Dârekutnî, *İlel*, 6/27; 13/413-414; 15/29.

³⁷¹ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü’t-Tirmizî*, s. 65-66. Diğer örnekler için bkz. Ebû Dâvud, “Tahâret”, 94; “Salât”, 226; “Nikâh”, 25; “Talâk”, 18; “Sıyâm”, 14; İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 1/641; 2/56, 76, 359, 414; Dârekutnî, *İlel*, 9/167, 168, 248; 15/80...

³⁷² Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü’t-Tirmizî*, s. 57.

rivayetin daha doğru olduğunu vurgulamıştır.³⁷³ Bir başka rivayette İbn Aclân'ın Nâfi'i atlayarak İbn Ömer'den rivayetini mürsel olarak değerlendirmiştir (رواه مُرسلاً).³⁷⁴

“İrsâl” kelimesinin mukabilinde bazen “vasl” (وَصلُهُ), bazen de “isnâd” (أَسْنَدٌ) kelimeleri kullanılmıştır. Vasl, sözlükte “eklemek, birleştirmek, ulaştırmak” manalarına gelir.³⁷⁵ Hadis ilminde وصل kökünden türeyen ve aynı anlamda kullanılan mevsûl ve muttasıl terimleri, söyleyenine kesintisiz bir senedle ulaşan hadis için kullanılmıştır.³⁷⁶ Sözlükte “yaslamak, dayamak”³⁷⁷ anlamındaki isnâd ise, ıstılahta “sözün, söyleyenine dayandırılması, ulaştırılması” veya “Hz. Peygamber'e ulaşana kadar isnadın muttasıl olması”³⁷⁸ manasında kullanılmıştır. Bu anlama göre müsned, merfû muttasıl hadis demektir.

“Vasl” kelimesinin illetli durumu ifade etmek için kullanılmasına şu örnekler zikredilebilir: Meselâ **Ebû Hâtim**, İbn Aclân > Muhammed b. İbrâhîm > Âmir b. Sa'd > Sa'd > Hz. Peygamber tariki ile gelen bir hadisi, İbn Aclân'ın talebelerinden sadece Vüheyb'in vasl ettiğini (وصله), diğer râvilerin Âmir b. Sa'd'dan mürsel rivayet ettiklerini belirtmiş, mürsel rivayetin doğru olduğunu vurgulamıştır.³⁷⁹ İbn Ebî Hâtim'in, bu bilgiye *İlel*'de yer vermesi, bunu illetlendirme olarak değerlendirdiğini göstermektedir. **Dârekutnî**'nin *İlel*'inde de benzer kullanım vardır. Mesela o, “İslâm beş esas üzerine kurulmuştur” şeklinde Seleme b. Küheyl > İbn Ömer > Hz. Peygamber senediyle gelen meşhur hadisi Yahyâ b. Seleme b. Küheyl'in, > babası > Mücâhid > İbn Ömer > Hz. Peygamber şeklinde vasl ederek rivayet ettiğini söylemiştir (وصله).³⁸⁰

³⁷³ Dârekutnî, *İlel*, 5/167-168. Diğer bazı örnekler için bkz. Dârekutnî, *İlel*, 5/148.

³⁷⁴ Dârekutnî, *İlel*, 12/357.

³⁷⁵ İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-lüğa*, 6/115; İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, 54/4850.

³⁷⁶ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 71; Aydınlı, *Hadis İstılahları*, s. 183, 237.

³⁷⁷ İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-lüğa*, 3/105; İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, 24/2114.

³⁷⁸ Hâkim, *Ma'rife*, s. 143; İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, 24/2114.

³⁷⁹ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 2/211-212. İbn Ebî Hâtim'in vasledilmekle illetlendirdiği rivayetler ile alakalı Rahile Yılmaz tarafından bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Bkz. Rahile Yılmaz, *İbn Ebî Hâtim er-Râzî'nin İlelü'l-Hadis Adlı Eserinde Vasledilmekle İletli Saydığı Mürsel Rivayetler*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2008.

³⁸⁰ Dârekutnî, *İlel*, 13/186. Diğer bazı örnekler için bkz. İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 4/157; 5/110; Dârekutnî, a.g.e., 7/39.

“İsnâd” kelimesinin illetli durumu ifade etmek için kullanımına ise **Tirmizî**’nin, bir rivayeti Hammâd b. Seleme’den nakledeken sadece Yahyâ b. İshâk’ın müsned olarak rivayet ettiğini, râvilerin çoğunun bunu mürsel naklettiklerini belirterek illetlendirmesi zikredilebilir.³⁸¹ **Dârekutnî** de bir başka hadisi, Hişâm ed-Destüvâî’den Vekî’in müsned; diğer râvilerin mürsel naklettiklerini belirtmiş, mürselin daha isabetli olduğunu söyleyerek Vekî’in rivayetini illetlendirmiştir.³⁸²

Hadislerin senedlerindeki muhalefetlere dikkat çeken İbn Ebî Hâtim’in ve Dârekutnî’nin eserlerinde irsâl-vasl, irsâl-isnâd ihtilâfına sık rastlanır. Mesela **Dârekutnî**, Ebû Ubeyde > İbn Mes’ud > Hz. Peygamber tariki ile nakledilen İsrailoğulları hakkındaki bir hadisi Mis’ar’dan nakleden İbn Uyeyne’nin rivayeti vasl ettiğini (وَصَلَّهُ), onun dışındaki râvilerin ise mürsel naklettiklerini (أُرْسَلَهُ) belirtmiştir. Aynı durum bu hadisi Süfyân es-Sevrî’den nakleden râviler için de söz konusudur. İbnü’l-Mübârek ve diğer birkaç isim, hadisi Sevrî’den müsned nakledeken (أَسْنَدَهُ), başkaları mürsel (يُرْسِلُهُ) nakletmişlerdir.³⁸³

Rivayetler değerlendirilirken irsâl veya mukabilinde kullanılan kelimelerden hangisinin illet gerekçesi teşkil edeceği, duruma göre değişebilmektedir. Kimi zaman irsâl yapılan rivayet hatalı bulunurken,³⁸⁴ kimi zaman mürsel rivayet tercih edilmiştir.³⁸⁵ Bazen de irsal ve vasl, rivayetin her iki şekilde de geldiğini belirtmek için zikredilmiştir.³⁸⁶

1.2.2.13. İskât ve Taksîr

Her ne kadar sonraki dönemde muallel hadis, rivayetin görünürde her türlü kusurdan sâlim olması şartına bağlanmış³⁸⁷ ise de rivayet asrında bazı hadisler, isnadda inkıtâ

³⁸¹ Tirmizî, “Salât”, 330.

³⁸² Dârekutnî, *İlel*, 3/221.

³⁸³ Dârekutnî, *İlel*, 5/285-286; 15/81 (وَمِنْهُمْ مَنْ أُرْسَلَهُ ، وَمِنْهُمْ مَنْ وَصَلَهُ). Mürsel rivayetlere dair müstakil bir eser de telif eden İbn Ebî Hâtim’in *İlel*’inde “mürsel” kelimesi tarandığında çok sayıda örneğin bulunduğu görülecektir. Bu hususta Rahile Yılmaz’ın yüksek lisans tezine yukarıda işaret edilmişti.

³⁸⁴ İbnü’l-Medîni, *İlel*, s. 77; Dârekutnî, *İlel*, 4/229; 5/167-168; 6/154; 15/29.

³⁸⁵ Bkz. Ebû Dâvud, “Nikâh”, 25; Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü’t-Tirmizî*, s. 122; İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 1/639; 3/6; 4/157; Dârekutnî, *İlel*, 2/144 (وَالْأَشْبَهُ قَوْلُ مَنْ أُرْسَلَهُ.); 3/110; 4/137; 5/148, 332; 6/322; 9/168, 173; 12/416 (وَالْمُرْسَلُ هُوَ الْمَحْفُوظُ).

³⁸⁶ Mesela bkz. İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 2/541; 6/43; Dârekutnî, *İlel*, 7/211; 14/126, 202.

³⁸⁷ İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, s. 120.

bulunması sebebiyle illetlendirilmiştir. Ancak tespit edilebildiği kadarıyla ilel eserlerinde, isnaddaki kopukluk “inkitâ” kelimesi yerine “irsâl”, “iskât” ve “taksîr” kelimeleri ile ifade edilmiştir. İrsâl kelimesine ilişkin örnekler yukarıda zikredildiğinden burada diğer iki kullanımın örneklerine yer vermek uygun olacaktır. Sözelimi **Ebû Zür’a** ve **Ebû Hâtim**, Abdürrezzâk > İbn Cüreyc > Safvan b. Süleym > Ebû Saîd > Ebû Hüreyre isnadıyla nakledilen hacamat hadisini, isnadda İbn Cüreyc ile Safvân arasından İbrâhîm b. Ebî Yahyâ’nın düşürüldüğünü belirterek illetlendirmişlerdir.³⁸⁸ Yine Hüseyim’in > el-Avvâm > Seleme b. Küheyl > Alkame isnadıyla naklettiği Hâlid b. el-Velîd’in Ammâr’a kötü konuşması hakkındaki hadiste, el-Avvâm’ın isnaddan birden fazla kişiyi düşürdüğünü söyleyerek illetlendirmişlerdir.³⁸⁹ **Ebû Dâvud**, hocası Ahmed b. Sâlih’in, Hz. Peygamber’in şefaati talebi ile alakalı hadiste isnaddan Eş’as b. İshâk’ı düşürdüğünü belirtmiş, isnadın doğrusunu kendisine Ahmed b. Sâlih’in bir diğer öğrencisi Mûsa b. Sehl er-Ramlî’nin Ahmed b. Sâlih’ten naklettiğini söylemiştir.³⁹⁰ **İbn Huzeyme**, Hüseyim’in, günde on iki rekat nafile namaz kılmanın faziletini konu alan hadiste isnaddan Amr b. Evs’i düşürdüğünü belirtmiş, rivayetin doğrusuna yer vermiştir.³⁹¹ **Dârekutnî**, Zührî > Atâ b. Yezîd el-Leysî > Humrân > Hz. Osmân isnadıyla nakledilen Hz. Peygamber’in abdest almasını tasvir eden hadisi Ca’fer b. Burkân’ın, Atâ’yı isnaddan düşürerek rivayet ettiğini belirtmiş, onun rivayetini illetlendirmiştir.³⁹² Bir başka rivayette Mâlik’in, isnaddan Âsım b. Ubeydillâh’ı düşürdüğü tespitine yer vermiş ve isnaddan zayıf râviyi düşürme âdetine işaret etmiştir.³⁹³

Hadisin isnad veya metninden bir veya birkaç kelimenin düşmesi de سَقَطَ عَلَيْهِ شَيْءٌ tabiriyle ifade edilmiş ve bu tür rivayetler illetlendirilmiştir. **Dârekutnî**, Ebû Damra’nın mirâc hadisinde, “Ebû Zer” kelimesindeki “Zer” kısmı düştüğü için rivayeti “Übey’den

³⁸⁸ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 3/106.

³⁸⁹ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 6/359. Diğer bazı örnekler için bkz. a.g.e., 2/550; 3/237, 554; 5/20, 485...

³⁹⁰ Ebû Dâvud, “Cihâd”, 174.

³⁹¹ İbn Huzeyme, *Sahih*, 2/203. Diğer bazı örnekler için bkz. a.g.e., 1/228; 2/54, 354; 3/94...

³⁹² Dârekutnî, *İlel*, 3/21. Diğer bazı örnekler için bkz. a.g.e., 3/113, 261; 5/306, 339; 7/56, 69...

³⁹³ Dârekutnî, *İlel*, 2/9 (ووهم مالك في قوله عن يحيى عن عبد الرحمن بن أبان أو تعد إسقاط عاصم بن عبيد الله فإن له عادة بهذا أن يسقط اسم) (الضعيف عنده في الإسناد مثل عكرمة ونحوه).

(عن أبي)” şeklinde naklederek hata ettiğini belirtmiştir.³⁹⁴ Yine o, fitır sadakası hadisini Mâlik’ten aktaran Kuteybe b. Saîd rivayetinin *فسقط عليه من المسلمين* ibaresi içermeyişine *فسقط عليه من المسلمين* ifadeleriyle dikkat çekmiştir.³⁹⁵ **Ebû Hâtim**, iki farklı hadisin birbirine karıştığını tespit ettiği bir örnekte, hocanın kitabında bulunan bir hadise ait metin ile diğer hadisin isnadının, râvî Hişâm b. İsmâîl’e gizli kaldığını *سقط عليه* terkihiyle ifade etmiş, bu sebeple ondan gelen birleştirilmiş rivayetin hatalı olduğunu belirtmiştir.³⁹⁶

“Kısaltmak, eksiltmek” manasındaki “taksîr” kelimesi de râvî düşürmek suretiyle senedde yapılan kısaltmaları ifade etmek için kullanılmıştır. Mesela **Ebû Hatim**, kusûf namazı ile alakalı Katâde > Ebû Hassân > Muhârik > Huzeyfe isnadıyla nakledilen hadisi Hammâd b. Seleme’nin, Katâde > Huzeyfe şeklinde kısaltarak (*قَصَّرَ بِهِ*) hata yaptığını söylemiştir.³⁹⁷ **İbn Hibbân**, Ca’fer b. Bürkân’ın bir rivayetin senedinde bir râvîyi düşürmek suretiyle taksîr yaptığını belirtmiştir.³⁹⁸ **Dârekutnî**, Ziyâd b. Eyyûb’un İbn Uyeyne’den naklettiği bir hadiste râvîlerden birini zikretmeyerek senedi kısalttığını belirtmiş, doğru olanın mevsûl rivayet olduğunu söyleyerek onun rivayetini illetlendirmiştir.³⁹⁹ Ancak değerlendirmede “taksîr” kelimesinin kullanımı, her zaman illete delalet etmeyebilir. Nitekim kimi zaman hadisin senedindeki râvî düşmelerine “taksîr” kelimesi ile işaret edilmekle birlikte her iki tarikin de sahih olduğu söylenmiştir.⁴⁰⁰

1.2.2.14. Tedlîs

Râvînin, karşılaştığı birinden semâ' etmediği hadisi, semâ' etmiş izlenimi vererek rivayet etmesi veya hocasını, tanınmasın diye bilinmeyen adı veya sıfatı ile zikretmesi olarak

³⁹⁴ Dârekuntî, *İlel*, 6/234 (وَأَحْسَبُهُ سَقَطَ عَلَيْهِ ذُرٌّ ، فَجَعَلَهُ عَنْ أَبِي بْنِ كَعْبٍ ، وَوَهُم فِيهِ). Diğer bir örnek için bkz. a.g.e., 7/173; 11/208; 13/314; 15/165, 425.

³⁹⁵ Dârekuntî, *İlel*, 12/342.

³⁹⁶ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 2/49 (أَنَّهُ سَقَطَ عَلَى هِشَامِ بْنِ إِسْمَاعِيلَ مَتْنُ حَدِيثِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْعَلَاءِ ، وَبَقِيَ إِسْنَادُهُ ، وَسَقَطَ إِسْنَادُ حَدِيثِ مُحَمَّدَ بْنِ يَزِيدَ (البصريّ) ، فَصَارَ مَتْنُ حَدِيثِ مُحَمَّدَ بْنِ يَزِيدَ الْبَصْرِيِّ بِإِسْنَادِ حَدِيثِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْعَلَاءِ). Diğer bir örnek için bkz. a.g.e., 4/445.

³⁹⁷ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 2/205.

³⁹⁸ İbn Hibbân, *Sahih*, 5/604. Diğer bazı örnekler için bkz. a.g.e., 7/262; 9/358.

³⁹⁹ Dârekuntî, *İlel*, 4/229.

⁴⁰⁰ Bkz. İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 2/196-197; 3/37, 58, 60, 424...

tanımlanan tedlîs,⁴⁰¹ illeti ifade etmek için kullanılan kelimelerden biridir. Mühenne'in, hocası Ahmed b. Hanbel'e;⁴⁰² Tirmizî'nin, hocası Buhârî'ye;⁴⁰³ İbn Ebî Hâtim'in, babasına⁴⁰⁴ muhtelif hadislerde tedlis olup olmadığını tespit amacıyla yönelttikleri soruların ille eserlerinde zikredilmesi bunu göstermektedir. Tedlisin, illeti ifade etmek için kullanılmasına şu örnekler verilebilir:

Ebû Hâtim, İbn Cüreyc'in Mûsâ b. Ukbe'den naklettiği, boş konuşulan bir mecliste bulunan kimsenin yapacağı dua ile alakalı hadiste tedlis yapmış olma ihtimaline dikkat çekmiş, hadisi aslında Mûsâ'dan değil, zayıf bir râvîden semâ' ettiğini belirtmiştir.⁴⁰⁵ Başka bir rivayeti değerlendirirken, hadisin çok az kimsenin anlyabildiği bir illet taşıdığını belirtmiş, ardından Bakıyye'nin zayıf bir râvîyi isnaddan düşürdüğünü, bunun fark edilmemesi için de düşürdüğü râvînin hocasını, künyesi ve nisbesi ile zikrettiğini tespit etmiştir.⁴⁰⁶

Başka bir örnekte Şu'be ve İbn Uyeyne'nin, Muhammed b. Abdirrahmân > Süleymân b. Yesâr > Abdullâh b. Utbe > Ömer isnadıyla rivayet ettikleri "Kişi iki kere nikahlanır, iki kere boşanır..." hadisini⁴⁰⁷ Süfyân es-Sevrî de Muhammed b. Abdirrahmân'dan rivayet etmiştir. Sevrî, bu rivayeti gözde talebelerinden İbn Mehdî'nin kendisine sorması üzerine bunu Muhammed'den işitmediğini belirtmiştir. Öte yandan İbnü'l-Medînî, İbn Uyeyne'nin, hadisi Sevrî'ye kendisinin tahdis ettiğine ilişkin açıklamasını nakletmiştir. Bu bilgilerden hareketle **Dârekutnî**, Sevrî'nin bu rivayette İbn Uyeyne'den tedlis yaptığını belirterek rivayeti illetlendirmiştir.⁴⁰⁸ Yine **Dârekutnî**, hasta iken ölen kişinin

⁴⁰¹ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 102-103.

⁴⁰² İbn Kudâme, *Müntehab*, s. 174.

⁴⁰³ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelî't-Tirmizî*, s. 131.

⁴⁰⁴ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 2/621.

⁴⁰⁵ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 5/408.

⁴⁰⁶ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 5/250-252. Diğer bazı örnekler için bkz. a.g.e., 4/19, 66; 5/145, 423, 684...

⁴⁰⁷ Şâfîî, *Müsned*, 1/298; Abdurrezzâk, *Musannef*, 7/221, 274; Dârekutnî, *Sünen*, 3/308.

⁴⁰⁸ Dârekutnî, *İlel*, 1/589. فدل هذا على أن الثوري دلسه عن ابن عُيَيْنَةَ. Sevrî'nin müdelles rivayeti ile Sevrî ve İbn Uyeyne'nin ilgili sözleri başka kaynaklarda tespit edilememiştir.

şehit sayılacağını bildiren hadiste, İbn Cüreyc'in bir râvîyi atlayarak tedlis yaptığını ifade etmiştir.⁴⁰⁹

Tedlis yapan râvînin, mecruh olması veya rivayetin bir başka açıdan zayıf sayılması durumunda hadis hakkında hüküm vermek kolaydır. Burada esas problem, müdellisin sika olması halindedir. Çünkü isnadın zahirine bakan kişi râvîlerin sika olmasına aldanarak hadisin sıhhatine hükmedebilir. Onun için tedlis ile bilinen sikaların, semâ' kaydı bulunmayan rivayetleri için daha fazla araştırma yapmak gerekir. Öte yandan müdellis râvîlerin an'aneli her rivayetlerinin tedlis içermeme ihtimali her daim göz önünde bulundurulmalıdır.⁴¹⁰

1.2.2.15. İdrâc

“Bir şeyi bir şeyle örtmek, kaplamak, içine almak, dahil etmek, eklemek, ilave etmek” manalarına gelen⁴¹¹ idrâc, “hadisin sened veya metnine, aslında olmayan bir şeyin karıştırılması”⁴¹² anlamında kullanılmıştır. Müdrec hadislere dair müstakil bir eser telif eden Hatîb, idrâcı, çeşitlerini zikrederek tanımlar. Ona göre idrâc şu şekillerde olur: 1. Râvîlerden birine ait açıklamanın hadisten bir parça sanılarak nakledilmesi. 2. Râvînin bir isnadla naklettiği rivayete, kendisinin başka isnadla naklettiği hadisten bir ibarenin eklenmesi veya râvînin mürsel naklettiği bir hadisin, merfû naklettiği başka bir hadise eklenmesi. 3. Aynı râvînin naklettiği iki ayrı hadisin birbirine eklenmesi. 4. Birden fazla râvînin tek kişiden farklı senedlerle rivayet ettiği hadislerin tek senedle nakledilmesi. 5. Bir sahabînin başka bir sahabîden naklettiği hadisin, aynı isnadla geldiği için aynı sahabînin bir başka rivayetine eklenmesi.⁴¹³

Rivayet asrı eserlerinde hadisin sened veya metnine yapılan eklemeler *أدرجه فلان* ibaresiyle illetlendirilmiştir. Mesela Ebû Hureyre'den nakledilen bir sefer esnasında Hayf şehrinin menzil olarak belirlenmesiyle ilgili merfû hadis, Evzâî, İbrâhîm b. Sa'd, en-Nu'mân b. Râşid, İbrâhîm b. İsmâîl b. Mücemme', Şuayb, Ukayl, Ubeydullah b. Ebî

⁴⁰⁹ Dârekutnî, *İlel*, 8/320.

⁴¹⁰ Bkz. İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 1/114-115 (muhakkikin mukaddimesi).

⁴¹¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, 16/1353.

⁴¹² Aydınlı, *Hadis İstılahları*, s. 126.

⁴¹³ Hatîb, *el-Fasl*, 1/151.

Ziyâd gibi râvîler tarafından Zührî > Ebû Seleme > Ebû Hureyre tarikiyle nakledilmiştir. Ancak Ma'mer, rivayeti Zührî > Alî b. el-Hüseyin > Amr b. Osmân > Üsâme b. Zeyd tarikiyle ve farklı bir lafız ziyadesiyle rivayet etmiştir.⁴¹⁴ **İbnü'l-Medîni**, onun bu ziyadesinin, zikrettiği senede ait bir başka hadis olduğunu belirtmiştir: “Ma'mer, Ebu Hüreyre hadisini, Üsâme'den gelen Hz. Peygamber'in Mekke fethinde kalacağı yerle alakalı kendisine sorulan soruya ‘Akîl bize bir yer bıraktı mı ki?’ şeklinde verdiği cevabı içeren rivayete katarak (أُذْرَجُهُ) nakletmiş, bu tasarrufuna dair herhangi bir açıklama da yapmamıştır.”⁴¹⁵ Buradaki idrâc, bir hadisin başka bir hadise eklenerek, onun senediyle tek bir hadis gibi nakledilmesini ifade etmektedir.

Humeydî de, hocası İbn Uyeyne'nin iki rivayeti birbirine katarak rivayet etmesini أدرج fiili ile ifade etmiştir. Mesela Hz. Peygamber'in yatsı namazını geciktirmesini haber veren hadiste onun, Amr b. Dînâr'ın mürsel rivayeti ile İbn Cüreyc'in muttasıl rivayetini birleştirdiğini söylemiştir.⁴¹⁶ Aynı şekilde onun, sahabî Ya'lâ b. Ümeyye'nin Tebûk gazvesi hakkındaki rivayetini bazen İbn Cüreyc'den muttasıl, Atâ'dan mürsel naklederken, bazen de ikisini birleştirip muttasıl olarak naklettiğini belirtmiştir.⁴¹⁷

İbn Huzeyme, Zü'l-yedeyn kıssasının naklediliği haberi Zührî'nin bir sözünün idrâc edildiği gerekçesiyle illetlendirmiştir.⁴¹⁸ Bir başka hadiste Ebû Saîd el-Hudrî'nin bir sözünün Hz. Peygamber'in sözüne idrâc edildiğini söylemiştir.⁴¹⁹ **İbn Hibbân** da kimi rivayetleri değerlendirirken أدرجه ifadesini kullanmıştır.⁴²⁰

⁴¹⁴ Buhârî, “Cihâd”, 180 (3058); Ayrıca bkz. Abdurrezzâk, *Musannef*, 6/14; Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 87 (2010); “Ferâiz”, 10 (2910); İbn Mâce, “Menâsik”, 26 (2942); Ahmed, *Müsned*, 36/100; İbn Huzeyme, *Sahîh*, 4/322. Bezzâr ise bu rivayeti Velîd b. Müslim > Evzâî > Zührî > Ali > Amr > Üsâme tarikiyle zikretmiştir. Bezzâr, *Müsned*, 7/36.

⁴¹⁵ İbnü'l-Medîni, *İlel*, s. 77.

⁴¹⁶ Humeydî, *Müsned*, 1/439. Nitekim Buhârî, İbn Uyeyne'nin Atâ'dan mürsel rivayeti ile İbn Cüreyc rivayetini ayrı ayrı zikrederek duruma dikkat çekmiştir (Bkz. Buhârî, “Temennî”, 9). Nesâî ise idrâc ile tahrîc etmiştir (Nesâî, *el-Kübrâ*, 1/472).

⁴¹⁷ Humeydî, *Müsned*, 2/43.

⁴¹⁸ İbn Huzeyme, *Sahîh*, 2/124 (اللفظة الزهري في متن الحديث فتوهم من لم يتبحر العلم ولم يكتب من الحديث إلا نقا أن أبا هريرة قال تلك (اللفظة التي قالها الزهري في آخر الخبر)).

⁴¹⁹ İbn Huzeyme, *Sahîh*, 3/231 (و هذه اللفظة .. إنما هو من قول أبي سعيد الخدري لا عن النبي أدرج في الخبر). Benzer bir örnek için bkz. a.g.e., 3/275.

⁴²⁰ Bkz. İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/18; 5/293, 502; 6/234; 10/479...

Dârekutnî'nin idrâc lafzını kullanarak illetlendirdiği bir hadis ise şöyledir: O, Ebu'z-Zübeyr > Câbir > Hz. Ömer > Hz. Peygamber tariki ile nakledilen yahudi ve hıristiyanların Arap yarımadasından çıkarılmasıyla ilgili hadisin⁴²¹ Ebû Ahmed ez-Zübeyrî tarafından Ebu'z-Zübeyr > Cabir > Hz. Peygamber tariki ile nakledilen “Rabâh, Eflah, Necîh ve Yesâr isimlerini yasaklıyorum!” hadisi⁴²² ile idrâc edildiğini söylemiş, onun hata yaptığı tespitinde bulunmuştur.⁴²³ Zübeyrî'nin bu hatası, rivayet etmediği bir hadisi Hz. Ömer'in rivayeti olarak göstermiş, bununla beraber onun; “Eğer yaşarsam, Rabâh, Eflah, Necîh ve Yesâr isimlerini yasaklayacağım! Ve eğer yaşarsam yahudi ve hıristiyanları mutlaka Arap yarımadasından çıkaracağım!” şeklinde birleşik olarak naklettiği rivayet sonraki müelliflerce tahrîc edilmiştir.⁴²⁴ Dârekutnî ve Hatîb, Zübeyrî'nin bu şekilde rivayette tek kalması ve diğer râvîlere muhalefetinden hareketle bu hatayı tespit etmişlerdir.⁴²⁵

Bir hadisin isnadının sehven bir başka hadis için kullanılması حمل kelimesi ile de ifade edilmiştir. İshâk b. İbrâhîm ed-Deberî'nin Abdurrezzâk > Sevrî > Abdurrahmân b. Zeyd b. En'um > Atâ b. Yesâr > Selmân > Hz. Peygamber tarikiyle rivayet ettiği besmele izni olmayan kimsenin cennete giremeyeceğini bildiren hadisi İshâk b. Mûsâ er-Ramlî, asıl nüshasının zekat bölümünde, râvîlerden İbn En'um'un fakirliğin mü'mine düğün elbisesinden daha çok yakıştığını ifade eden sözü ile peş peşe zikretmiştir. Her iki

⁴²¹ Abdurrezzâk, *Musannef*, 6/54; 10/359; Ahmed, *Müsned*, 1/329, 341, 343; 23/61; Müslim, “Cihâd”, 63; Ebû Dâvud, “Harâc”, 28; Tirmizî, “Siyer”, 43; Bezzâr, *Müsned*, 1/348, 351; İbn Hibbân, *Sahîh*, 9/69.

⁴²² İbn Mâce, “Edeb”, 31.

⁴²³ Bkz. Dârekutnî, *İlel*, 1/489. Hatîb, Zübeyrî'nin oğlunun, babasından rivayeti doğru naklettiğini belirterek rivayetteki idrâcın Zübeyrî'nin talebesi Abde b. Abdillâh es-Saffâr'ın hatası olduğunu söylese de (Bkz. Hatîb, *el-Fasl*, 2/806-807), Hâkim'in zikrettiği senedde Zübeyrî'den rivayeti iki sika ismin (Muhammed b. el-Müsennâ ve Muhammed b. Beşşâr) birleştirerek rivayet etmesi (Bkz. Hâkim, *Müstedrek*, 4/274), Zübeyrî'nin rivayeti hem birleştirerek hem ayrı naklettiğini veya oğlunun, babasının hatalı rivayetini düzelterek naklettiğini akla getirmektedir.

⁴²⁴ Bezzâr, *Müsned*, 1/348; İbn Hibbân, *Sahîh*, 13/152; Hâkim, *Müstedrek*, 4/274. Hâkim, rivayetin Müslim'in şartına uyduğunu söylemiş, ayrıca isnadda Hz. Ömer'i sadece Zübeyrî'nin zikrettiğini belirtmiştir. Rivayetler ayrı ayrı da nakledilmiştir: İsimlerin yasaklanmasına dair olan rivayet Süfyân es-Sevrî, İbn Cüreyc ve Talha b. Nâfi tarafından Ebu'z-Zübeyr > Câbir > Hz. Peygamber isnadıyla rivayet edilmiştir. Zübeyrî'nin oğlu Tâhir de babasından aynı isnad ile sadece bu rivayeti nakletmiştir. Hz. Ömer'in Arap yarımadası ile ilgili naklettiği rivayet ise Ravh b. Ubâde, Mahled b. Yezîd, Hallâd b. Yahyâ ve Zeyd b. Hubâb tarafından Süfyân es-Sevrî > Ebu'z-Zübeyr > Hz. Ömer > Hz. Peygamber isnadıyla nakledilmiştir. Müemmel b. İsmâil ve Muhammed b. Kesîr el-Abdî ise her iki rivayeti Sevrî'den ayrı ayrı (yani Ömer rivayetini ayrı, Câbir rivayetini ayrı) rivayet etmişlerdir.

⁴²⁵ Hatîb el-Bağdâdî, bu rivayetlerin hepsini kendisine ulaşan senedlerle birlikte ayrı ayrı zikretmiştir. Bkz. Hatîb, *el-Fasl*, 2/806-814. “İdrâc” kullanımının diğer bazı örnekleri için bkz. Dârekutnî, *İlel*, 3/57; 5/128, 132; 6/185...; *Sünen*, 1/352; 2/201.

rivayette aynı râvinin bulunması rivayetlerin birleştirilerek her ikisinin de Abdurrezzâk > Sevrî > İbn En'um tarikiyle nakledilmesine yol açmıştır. İbn Adiy, İshâk b. Mûsâ'nın bir hadisi diğerine kat(arak idrâc yap)tığını (حمل) söyleyerek bu rivayeti illetlendirmiştir.⁴²⁶

Rivayette yapılan idrâc, أدخل⁴²⁷ ve الحق⁴²⁸ fiilleri ile de ifade edilmiştir.

1.2.2.16. İdhâl

Rivayetleri illetlendirmede idhâl kelimesi birkaç anlamda kullanılmıştır. Birincisi, hocanın hadis kitabına bir sahtekârın hadis sokuşturması manasındadır.⁴²⁹ Cerh ta'dîl eserlerinde bazı râvîler idhâl yapma konusunda şöret bulmuşlardır. Hâlid b. Nüceyh ve Süfyân b. Vekî'in varrâkı bunlardandır.⁴³⁰ İdhâlin illet tespitinde kullanılmasına şu örnekler verilebilir: **Ebû Hâtim**, Muhammed b. Abdillâh el-Ensârî'ye ait bir kölenin, onun hadislerinden olmayan bir rivayeti, ona idhal ettiğini söyleyerek bu bilgiyi illet tespitinde kullanmıştır.⁴³¹ Bir başka örnekte Yahyâ b. Abdek, rivayet ettiği bir hadisin Ebû Zür'a tarafından hatalı bulunduğu kendisine söylenince bunu araştırmış ve varrâkının, Muallâ b. Esed'in hadislerini Müsedded'in hadisleri arasına dâhil ettiğini tespit etmiştir.⁴³²

Bir rivayetin ait olmadığı bir kitaba dâhil edilmesi, hata ve gafletten de kaynaklanabilmektedir. **İbn Ebî Hâtim**, Süleymân b. Ferrûh'un, Ebû Eyyûb el-Ezdî'den rivayet ettiği "Tırnakları kuşların tırnakları gibi pislik yuvası haline gelmiş

⁴²⁶ İbn Adiy, *el-Kâmil*, 1/560-561.

⁴²⁷ İbnü'l-Medînî, *İlel*, s. 86; Müslim, *Temyîz*, s. 199-200; İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 213, 453, 1029, 1092.

⁴²⁸ Dârekutnî, *İlel*, 1/489.

⁴²⁹ Aydınlı, *Hadis İstihlâları*, s. 126. İdhâl'in telkinden farkı, kitap üzerinden olması ve idhâl yapılan kişiden habersiz olmasıdır. Çünkü telkîn, sözlü yapılı ve telkine uğrayan rivayeti görmektedir. Fahl, *el-Câmi' fi'l-ilel*, 1/97.

⁴³⁰ Bkz. İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 3/355; 4/232.

⁴³¹ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 3/242.

⁴³² Ebû Zür'a, *Ecvibe*, 2/579-580. Rivayeti Muallâ > Muhammed b. Humrân.. tarikiyle *et-Tarîhu'l-kebîr*'inde Buhârî, ayrıca Ebû Avâne ve Taberânî zikretmiştir (Bkz. Buhârî, *et-Tarîhu'l-kebîr*, 4/184; Ebû Avâne, *Müsned*, 4/447; Taberânî, *el-Kebîr*, 7/97). Yahyâ b. Râşid (İbn Ebî Âsım, *el-Âhâd ve'l-Mesânî*, 4/424) ve Kays b. Humrân ed-Dârimî (İbn Kâni', *Mu'cemu's-sahâbe*, 1/297) de Muallâ'ya mutâbaât ederler. Hadis ayrıca Müsedded tarafından altı ayrı hocasından farklı tariklerle nakledilmiştir (Buhârî, "Cihâd", 43; "Humus", 8; "Menâkıb", 28; Tahavî, *Şerhu Meâni'l-âsâr*, 3/273; Taberânî, *el-Kebîr*, 2/338; 17/155; İbn Hacer, *İthâfu'l-mehera*, 9/41).

birisi bana gök haberlerinden soruyor?” hadisini Yûnus b. Habîb’in, Ebû Eyyûb el-Ensârî’nin hadisleri arasına dâhil ederek hata ettiğini söylemiştir.⁴³³ Aynı şekilde İbn Cüreyc’in, hocası el-Abbâs’tan naklettiği Hz. Peygamber’in Medine’ye geldiğinde büyü yapmayı yasakladığına dair rivayetin, vehmen Abbâs b. Abdülmuttalib’in rivayetleri arasına dâhil edildiğini söyleyerek rivayetin Hz. Abbâs’tan naklini illetlendirmiştir.⁴³⁴ Benzer bir durum Muhammed b. Ebî Bekir b. Amr b. Hazm’ın bir rivayetinin, Muhammed b. Ebî Bekir es-Sıddîk’tan geldiği zannedilerek Hz. Ebû Bekir müsnedine dâhil edilmesinde de görülür.⁴³⁵

İdhâl, telkin manasında da kullanılmıştır. Mesela **Ebû Hâtim**, yalan olarak değerlendirdiği bir rivayetin ömrünün sonlarında telkin kabul ettiği bilinen Hişâm b. Ammâr’a idhal edildiğine dikkat çekmiştir.⁴³⁶ Bir başka yerde bâtil saydığı bir rivayetin Ravvâd b. el-Cerrâh’a telkin yoluyla idhal edildiğini belirtmiştir.⁴³⁷

İdhâl, bir hadisin senedinin bir başka hadisin senedi ile karıştırılması, yani “bir senedin diğer senede idhâli” şeklinde idrâc manasında da kullanılmıştır. Sözelimi **İbnü’l-Medînî**, İbn İshak’ın bir hadisi diğerine idhâl ederek naklettiğine işaret eder. Şöyle ki İbn İshak, Hişâm b. Urve > babası > Abdullâh b. ez-Zübeyr > el-Haccâc b. Ebi’l-Haccâc > Ebû Hüreyre tarikiyle bir veya iki kere emmenin sütkardeşliği meydana getirmeyeceğine ilişkin bir hadis rivayet etmiştir. Hâlbuki Yahyâ b. Saîd bu hadisi Hişâm > babası > İbnü’z-Zübeyr > Hz. Peygamber tarikiyle rivayet etmiştir. Ayrıca Hişâm > babası > el-Haccâc b. Ebi’l-Haccâc tarikiyle onun Hz. Peygamber’e ‘Benden sütkardeşliği durumunu ne giderir?’ diye sorduğu merfû hadis ve Hişâm > el-Haccâc > Ebû Hüreyre tarikiyle “Sütkardeşliği, bağırsakları dolduran şey (ile olur)” şeklindeki mevkûf haber nakledilmiştir.⁴³⁸ Öyle görünüyor ki İbn İshak veya daha sonraki bir râvî

⁴³³ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 6/116.

⁴³⁴ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 6/19.

⁴³⁵ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 3/668.

⁴³⁶ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 3/648.

⁴³⁷ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 4/262-263. Diğer bazı örnekler için bkz. a.g.e., 4/359, 539; 5/338; 6/97.

⁴³⁸ İbnü’l-Medînî, *İlel*, s. 82-83. Diğer bazı örnekler için bkz. Ebû Zür’a, *Ecvibe*, 2/574.

iki veya üç hadisin senedlerini birbirine karıştırarak rivayet edivermiş, bu husus illet ve hata olarak değerlendirilmiştir.

Benzer bir karışıklık metinde de vaki olmuştur. **Ebû Hâtim**, Abdurrezzâk'ın, > Ma'mer > Zührî > Enes tarikiyle muhtasaran rivayet ettiği Hz. Peygamber'in namazda iken parmağı ile işarette bulunduğu dair rivayeti, teşehhüde parmakla işaret bâbına dâhil ederek yanlışlığını söylemiş ve rivayetini illetlendirmiştir.⁴³⁹

İdhâl kelimesinin, “rivayete aslında bulunmayan ilave” anlamına gelen idrâc kelimesiyle eş anlamlı olarak kullanılmasının örneğine ise **Müslim**'de rastlanır. O, Ebû Sinân Alkame tariki ile gelen Cibrîl hadisinde “Sana şerâiu'l-İslâmı sormak için geldim.” ifadesinin metne sonradan ilave edildiğini, yani idrâc olduğunu belirtmiştir.⁴⁴⁰

İsnada, diğer tariklerde bulunmayan bir râvînin ilavesi de أدخل fiili ile ifade edilmiştir. Mesela **Ebû Hâtim**, Büsr b. Ubeydillâh > Vâsile > Ebû Mersed > Hz. Peygamber tariki ile nakledilen kabirlere doğru namaz kılmayı yasaklayan hadiste, İbnü'l-Mübârek'in, Büsr ile Vâsile arasına Ebû İdrîs el-Havlânî'yi idhal ettiğini belirtmiştir. Ebû Hâtim, Büsr'ün, birçok hadisi Ebû İdrîs'ten nakletmesini gerekçe göstererek İbnü'l-Mübârek'in hata yaptığını vurgulamıştır.⁴⁴¹ Bir başka örnekte **Ebû Dâvud**, Şu'be'nin > Hâlid > Ebû Kılâbe tariki ile naklettiği bir rivayetin sonunda bazılarının bu hadiste Hâlid ile Ebû Kılâbe arasına bir râvî daha eklediklerine idhâl kelimesi ile işaret etmiştir.⁴⁴²

Bu manada kullanılan idhâl kelimesinin, her zaman illeti ifade etme maksadı taşımadığını da belirtmek gerekir. Nitekim **Ebû Hâtim**, Âmir b. Sa'd > Hz. Osmân tariki ile rivayet edilen namazın nehre benzetilmesi hadisini Zührî'nin yeğeninin, Âmir ile Hz. Osmân arasına “Ebân”ı dâhil ederek naklettiğini belirtmiş ve bunun daha doğru olduğunu söylemiştir.⁴⁴³

⁴³⁹ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 2/380.

⁴⁴⁰ Müslim, *Temyîz*, s. 199-200.

⁴⁴¹ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 2/57; 3/496, 568. Diğer örnekler için bkz. İbnü'l-Medîni, *İlel*, s. 86; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., 2/256; 6/38, 580.

⁴⁴² Ebû Dâvud, “Hurûf”, 28. Diğer bir örnek için bkz. “Hudûd”, 36.

⁴⁴³ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 2/262. Benzer örnekler için bkz. a.g.e., 4/176; Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü't-Tirmizî*, s. 117.

1.2.2.17. Ziyâde

Hadis rivayetinde yer alan muhalefet türlerinden biri de, râvilerden birinin naklettiği sened veya metinde diğer tariklerde bulunmayan bir fazlalık bulunması durumudur. Hadisçiler, sened veya metinde ziyade bulunması konusunu sikaların ziyadeleri özelinde ele almışlar, sika olmayan râvîlerin ziyâdelerini, zaten isnad sahîh olmayacağından, değerlendirmeye almamışlardır. Nitekim Tirmizî, nice hadisin, içinde bulunan ziyâde sebebiyle yadırgandığını belirtmiş, sadece hıfzına güvenilen kimselerden gelen ziyâdelerin sahîh olacağını söylemiştir.⁴⁴⁴ Her ne kadar bazı muhaddis ve usûlcüler farklı görüşler serdetmiş olsa da,⁴⁴⁵ bir sikanın rivayetinde diğer sikaların rivayetlerinde bulunmayan ve onların rivayetlerinden çıkan hükümlerle çelişmeyen bir lafzın bulunması (**ziyâdetü's-sikât**), hadisin sıhhatini olumsuz yönde etkileyen bir husus olarak görülmemiş ve bu ziyâdenin kabul edilmesi bir prensip olarak benimsenmiştir.⁴⁴⁶ Ancak muttasıl isnadla gelmiş bir hadisin başka bir tarikinde fazladan bir râvînin yer alması durumunda; şayet ziyâdenin bulunmadığı isnad ziyâde râvînin bulunduğu tabakada an'aneli ise, ziyâde bulunan tarîk illetli sayılmış (**el-mezîd fi muttasılı'l-esânîd**), açıkça semâya delalet eden bir lafız varsa, rivayetin her iki şekilde de nakledildiği kabul görmüştür.⁴⁴⁷

Nitekim rivayet asrı eserlerine bakıldığında bazı sikâların rivayetindeki ziyadeler muteber görülmemiştir. Mesela **Buhârî**, Ebû Muâviye'nin, > Hişâm b. Urve > Abdurrahmân b. Sa'd > Amr b. Huzeyme > Umâra b. Huzeyme > Huzeyme b. Sâbit > Hz. Peygamber isnadı ile rivayet ettiği taş ile istinca konusundaki hadiste "Abdurrahmân b. Sa'd"ı isnada ziyade ederek yanıldığını belirtmiştir.⁴⁴⁸ **Ebû Dâvud**, bir kimsenin çocuğunun malından yiyebileceğini ifade eden hadisin Hammâd b. Ebî Süleymân'dan gelen metninde "ihtiyaç duyduklarında" ziyadesinin bulunduğunu (زاد

⁴⁴⁴ Tirmizî, "İlel", s. 893-894.

⁴⁴⁵ Bu görüşler için bkz. Hatîb, *Kifâye*, s. 456-457.

⁴⁴⁶ Bkz. Hâkim, *Ma'rife*, s. 209; Hatîb, *Kifâye*, s. 456-457; İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 115.

⁴⁴⁷ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s.264.

⁴⁴⁸ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü't-Tirmizî*, s.36; Beyhakî, *el-Kübrâ*, 1/103. Ebû Muâviye Muhammed b. Hâzım, sika biri olmakla birlikte, el-A'meş dışındaki hocalarından rivayette hata yapabileceği söylenmiştir. İbn Hacer, *Takrîb*, s. 411. Diğer bazı örnekler için bkz. Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü't-Tirmizî*, s.65, 110, 118.

فيه), ancak bunun münker olduğunu belirtmiştir.⁴⁴⁹ Yine o, yetim kızın evlendirilmesiyle ilgili rivayette geçen “susarsa, bu izin verdiği anlamındadır” ifadesinin, Muhammed b. el-Alâ > İbn İdrîs > Muhammed b. Amr tarikinde “veya ağlarsa” ziyadesiyle nakledildiğini (زاد فيه) belirtmiş ve bunun mahfûz olmadığını, Muhammed b. el-Alâ veya İbn İdrîs’ten kaynaklanan bir hata (وهم) olduğunu söylemiştir.⁴⁵⁰

Bazı sikaların rivayetlerindeki ziyâdeler ise kabul edilmiş ve hüccet olarak kullanılmıştır. Fıtır sadakası hadisinin Mâlik rivayetinde bulunan “müslümanlardan” kaydı bunun en meşhur örneğidir.⁴⁵¹ Bir başka örnek ise şöyledir: el-Hakem b. Uteybe > Yahyâ b. el-Cezzâr > Suheyb Ebû’s-Sahbâ > İbn Abbâs isnadıyla nakledilen bir hadisi, Ömer b. Mürre de, Yahyâ el-Cezzâr’dan rivayet etmiş, ancak isnadda Suheyb’i zikretmemiştir. Ebû Hâtim, râvilerden birinin ziyâdeli, birinin eksik naklettiği bu hadisin her iki tarikin de sahih olduğunu söylemiştir.⁴⁵²

Zayıf râvîlerin ziyâdelerinin kabul edilmediğine örnek olarak şu rivayet gösterilebilir: Sika râvî İsmâîl b. Uleyye ve yalanla itham edilen Ya’kûb b. el-Velîd, İbnü’l-Münkedir > Ebû Katâde tariki ile bir hadis rivayet etmişlerdi. Ebû Hâtim, Ya’kûb’un rivayetinde hadisten olmayan ziyadelerin bulunduğunu belirterek onun tarikini illetlendirmiştir.⁴⁵³

Bazen hadisin bir tarikinde bulunan fazlalık için “ziyâde” kelimesi kullanılmamış, buna mukabil, ziyâdenin bulunmadığı tarikin râvisinin o fazlalığı zikretmediği vurgulanmıştır (لم يذكر فيه).⁴⁵⁴

⁴⁴⁹ Ebû Dâvûd, “Büyû”, 79. Hammâd, Yahyâ b. Maîn’in sika saydığı, Zehebî’nin “sika, imâm, müctehid”; İbn Hacer’in “fakîh ve sadûk” olarak nitelediği bir râvidir. Zehebî, *Siyer*, 9/267; Mizzî, *Tehzib*, 7/276; İbn Hacer, *Takrîb*, s. 118.

⁴⁵⁰ Ebû Davud, “Nikâh”, 24. Her iki râvî de sikadır. Bkz. İbn Hacer, *Takrîb*, s. 238, 435.

⁴⁵¹ Bkz. Tirmizî, “İlel”, s. 894; Ebû Dâvud, “Zekât”, 20; İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, s. 116.

⁴⁵² İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 2/100.

⁴⁵³ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 6/175.

⁴⁵⁴ Bkz. Müslim, *Temyîz*, s. 180; Ebû Dâvud, “İtk”, 6; Ebû Hâtim, *İlel*, 2/138; 4/713; Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü’t-Tirmizî*, s. 66, 69; Dârekutnî, *İlel*, 1/219; 2/41, 105, 227.

1.2.2.18. İhtisâr

Hadisin metninde râvilerden birisi tarafından yapılan kısaltmalar da rivayetlerin farklılaşmasına ve muhalefete sebep olmuştur. Bu durum “filanca bunu ihtisar etti” ifadesiyle illetlendirilmiştir. Abdürrezzâk’ın, Ma’mer > Zührî > Enes tarikiyle rivayet ettiği Hz. Peygamber’in namazda parmağıyla işaret ettiğini bildiren haber, bunun bir örneğidir. **Ebû Hâtim**, bu rivayetin aslında hastalığı döneminde cemaate namaz kıldırın ve bir keresinde kendisinin mescide girdiğini görünce geri çekilmeye yeltenen Hz. Ebû Bekir’e Hz. Peygamber’in işaret ettiğini anlatan hadisin kısaltılmış hali olduğunu belirtmiş, Abdürrezzâk’ın bunu ihtisar ettiğini ve teşehhüde parmakla işarette bulunma babında yer vererek hata ettiğini söyleyerek onun rivayetini illetlendirmiştir.⁴⁵⁵

Bir başka örnekte **Ebû Dâvud**, Şuayb b. Ebî Hamza > Muhammed b. el-Münkedir > Câbir tarikiyle gelen “Ateşin değdiği şeyler hakkında Allah Rasulü’nün son uygulaması abdesti terk etmekti.” mealindeki hadisin değerlendirmesinde “Bu, ilk hadisten ihtisar edilmiştir.” demiştir.⁴⁵⁶ **İbn Hibbân** da “Bu, uzunca bir hadisten muhtasar bir haberdir.” demiş ve Şuayb b. Ebî Hamza’nın, ateşin değdiği şey sebebiyle abdestin gerekliliğinin mutlak olarak nesh olduğu sanısıyla bunu ihtisar ettiğini, hâlbuki bunun, sadece deve eti haricindeki gıdaların tüketilmesi sebebiyle abdest yükümlülüğünü neshettiğini söylemiştir.⁴⁵⁷ **Beyhakî** de Şuayb’ın hadisinin Üsame b. Zeyd ve İbn Cüreyc’in İbnü’l-Münkedir’den nakletmiş oldukları rivayetin ihtisarı olduğuna işaret etmiştir.⁴⁵⁸

Tahavî de Hz. Peygamber’in cünüp iken abdest almadan uyuduğuna dair nakledilen rivayeti bazı kimselerin “Bu hadis ğalattır. Çünkü bu hadis Ebû İshak’ın uzunca bir

⁴⁵⁵ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 2/380. Diğer bazı örnekler için bkz. a.g.e., 2/327; 4/7-8, 278.

⁴⁵⁶ Ebû Davud, “Tahâret”, 75 (وهذا اختصار من الحديث الأول).

⁴⁵⁷ İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/416 (هذا خبر مختصر من حديث طويل اختصره شعيب بن أبي حمزة متهما لنسخ إيجاب الوضوء مما مست النار) (مطلقا وإنما هو نسخ لإيجاب الوضوء مما مست النار خلا لحم الجوز فقط هذا حديث مُضطربُ المتن ، إنما هو...ويُحتمل أن يكون شعيبٌ حدَّث به) (من حفظه فوهم فيه). İbn Hazm ise ihtisar iddiasının zandan ibaret olduğunu, her iki metnin de iki ayrı rivayet sayılması gerektiğini söylemiştir. İbn Hazm, *Muhallâ*, 1/243.

⁴⁵⁸ Beyhakî, *Sünen*, 1/156.

hadisten ihtisar ettiği ve hataya düştüğü muhtasar bir hadistir.” diye değerlendirdiklerine yer vermiştir.⁴⁵⁹

1.2.2.19. Cem'

İki veya daha fazla hocanın hadisini, aralarında bulunan sened veya metin farklarına işaret etmeksizin bir isnad ile rivayet etmeyi ifade etmek için “جَمَعَ الشُّيُوخَ” veya “يَجْمَعُ” ifadesi kullanılmıştır.⁴⁶⁰ Bu şekilde birleştirilen hadislerin, ayrı ayrı rivayetlerinden farklılıklar içermesi, cem' edilen hadisin illetlendirilmesine sebep olmuştur. İbn Receb, bu konuyu *İlel* şerhi'nde “Hocaları müstakil zikrettiğinde değil de cem' ettiğinde rivayeti zayıf olanlar” başlığı altında müstakil olarak incelemiş ve şunları söylemiştir: “Bir kimse birkaç kişinin hadisini birleştirip tek bir siyak ile zikreder de o kimselerin rivayetlerindeki lafızlar müttefekun aleyh olmazsa (bu, kabul edilmez). Cem', ancak hocalarının ittifak ve ihtilaf ettiği hususları bilen, hadisinde sağlam, hâfız bir kimseden kabul edilir.”⁴⁶¹ İbn Receb, devamında Zührî'nin, ifk hadisinde ve başka bazı rivayetlerinde yaptığı cem'in kabul edildiğini, ancak rivayetlerdeki farklılıkları iyi zabt edemeyen İbn İshâk, Vâkîdî ve başkalarından kabul edilmediğini belirtmiş, Şu'be'nin de, Avf el-A'râbî'yi bu hususta eleştirdiğini söylemiştir.⁴⁶² Şu'be'nin, talebesi İbn Uleyye'ye: “Atâ'nın birkaç hocasından tahdis ettiğini yazma; tek bir hocadan tahdis ederse onu yaz!” şeklinde tembihte bulunmasında⁴⁶³ da cem' illetine dikkat çektiği görülür.

Çağdaş araştırmacılardan Mâhir Yâsin Fahl, cem'u'ş-şüyûh konusunu isnada ve metne taalluk etmesi yönünden ikiye ayırmış, her birisini ayrıca iki başlıkta incelemiştir. Buna göre hadisin metnine yönelik olan cem', aynı manadaki hadisler arasında ise mana ile

⁴⁵⁹ Tahavî, *Şerhu Meâni'l-âsar*, 1/125 (هَذَا الْحَدِيثُ غَلَطٌ لِأَنَّهُ حَدِيثٌ مُخْتَصَرٌ مُخْتَصَرُهُ أَبُو إِسْحَاقَ مِنْ حَدِيثِ طَوِيلٍ فَأَخْطَأَ فِي اخْتِصَارِهِ إِيَّاهُ). İbn Hazm, buna itiraz ederek bu rivayetin muhtasar olduğunu söyleyen kimsenin hata yaptığını belirtmiştir. Bkz. İbn Kayyim, *Tehzîbü's-Sünen*, 1/278-279.

⁴⁶⁰ İbn Hacer, bu konuyu “müdreç” bahsinde ele almıştır (İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 93). Ancak ta'lîl yapılırken cem' lafzının müstakil kullanılması ve cem'de tedlis ihtimalinin bulunması sebebiyle ayrı olarak incelenmesi uygun görülmüştür. Hadislerin birleştirilerek nakledilmesini ifade eden “telfik” kelimesine ise rivayet asrı eserlerinde rastlanmamıştır.

⁴⁶¹ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 261-262. İbn Receb'in bu ifadesinde, rivayetlerdeki ittifak ve ihtilaf edilen noktaların bilinmesinden kastı, bu hususların bilinip mana bozulmayacak şekilde rivayetlerin cem edilmesi olmalıdır.

⁴⁶² İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 262.

⁴⁶³ Ukaylî, *Duafâ*, 3/398-399.

rivayet meselesine girer ve kabul edilir. Ancak metinler bariz farklılıklar içeriyorsa, bu şekildeki râvilerin cem' edilmesi, ancak rivayetlerdeki ihtilaf ve ittifak noktalarını bilen, mutkin hâfızlardan kabul edilir. İsnada bakan yönüyle cem'e gelince, burada sika ve zayıf râvilerin rivayetleri birleştirilmişse ihtiyatlı olunmalıdır. Cem' edilen rivayetler arasındaki ihtilaf, vakf ve ref' ihtilafı veya irsâl ve vasl ihtilafı gibi senedin sonunda ise yahut da birinde râvî ziyadesi varsa, bu durumda cem', her bir rivayetin farkı açıklanmadıkça kabul edilemez.⁴⁶⁴

Hocaların cem edilmesiyle illetlendirilen bir hadise **Ahmed b. Hanbel**'in değerlendirmelerinde rastlamak mümkündür. O, Hammâd b. Seleme'nin müşriklerin kaplarıyla ilgili hadisi Eyyûb ve Katâde > Ebû Esmâ > Ebû Sa'lebe el-Huşenî > Hz. Peygamber isnadıyla naklederken rivayetlerinde farklılık bulunan iki hocayı tek bir isnadda birleştirerek hata ettiğini belirtmiştir.⁴⁶⁵ Ahmed b. Hanbel, İbn İshak'ı,⁴⁶⁶ Yahyâ b. Maîn, Abdurrahmân b. Abdillâh el-Amrî'yi; Ya'kûb b. Şeybe ise İbn Uyeyne'yi benzer hataları sebebiyle eleştirmiştir.⁴⁶⁷

Dârekutnî'nin zikrettiği bir başka örnek şöyledir: Süfyân es-Sevrî, hangi günahın daha büyük olduğuna ilişkin hadisi, Vâsıl, Mansûr ve el-A'meş'ten ayrı senedlerle nakletmiştir. Süfyân'ın talebelerinden İbn Mehdî ve İbn Kesîr, her üç hocayı birleştirerek rivayeti Ebû Vâil > Amr b. Şurahbîl > İbn Mes'ud senediyle; Yahyâ b. Saîd ise rivayetleri ayırmış ve Vâsıl'ın hadisini Ebû Vâil > İbn Mes'ud senediyle nakletmiştir. Dârekutnî, Şu'be ve Mehdî b. Meymûn'un da bu konuda Yahyâ b. Saîd'in rivayetine mutabaat ettiklerini söylemiş, Sevrî'nin, iki öğrencisine, üç hocanın rivayetini farka işaret etmeden birleştirerek rivayet etmesini hatalı bulmuştur.⁴⁶⁸

Dârekutnî, aralarında fark bulunmadığından hocaları cem' etmenin hadisin sıhhatine zarar vermediği bazı rivayetlere de işaret etmiştir. Mesela Abdühayr ve Ebû Cuhayfe,

⁴⁶⁴ Fahl, *el-Câmi' fi'l-ilel*, 2/396-397.

⁴⁶⁵ Bkz. İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 261-262.

⁴⁶⁶ Ahmed, *İlel* (Mervezî), s. 25.

⁴⁶⁷ Bkz. İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 262.

⁴⁶⁸ Dârekutnî, *İlel*, 5/223. Diğer bir örnek için bkz. a.g.e., 7/164.

ümmetin en hayırlılarına dair hadisi Hz. Ali'den ayrı ayrı nakletmişlerdir. Dârekutnî, bazı sikaların bu hadisi her iki râviyi cem' ederek rivayet ettiklerini belirtmiştir.⁴⁶⁹

İbn Adiy ve Dârekutnî, hocaların cem edilmesini bir başka tabir daha kullanarak حمل şeklinde ifade etmişlerdir. Örneğin Hz. Ömer'in insanlara teşehhüdü öğrettiğine dair haberi Zührî, Urve > Abdurrahman b. Abdulkârî > Ömer tarikiyle; Hişâm b. Urve ise babası > Ömer tarikiyle rivayet etmiştir. Hadisi hem Zührî hem de Hişâm'dan alan İbn Uyeyne, rivayeti esnasında ikisini tek senedde birleştirmiş ve Zührî'nin isnadıyla nakledivermiştir. Dârekutnî, bu durumu “İbn Uyeyne, Hişâm'ın hadisini Zührî'nin hadisine kattı (حمل).” diyerek ifade etmiştir.⁴⁷⁰

1.2.2.20. İztırâb

“Hadislerin isnad ve lafızları açısından birbirine tercih edilemeyecek veya birbiriyle uzlaştırılmayacak şekilde aykırı olması” şeklinde tarif edilen ıztırâb kavramı,⁴⁷¹ illeti ifade etmek için kullanılan kelimelerdendir. Mesela **Ebû Dâvud**, teyemmüm hadisini İbn Uyeyne'nin, bazen Ubeydullâh > babası veya Ubeydullâh > İbn Abbâs şeklinde, bazen İbn Abbâs'tan bazen de Abbâs'tan rivayet ettiğini söylemiş ve ıztırâba düştüğünü belirtmiştir.⁴⁷² **Ebû Hâtim**, Sa'd b. Ebî Vakkas'tan nakledilen “Kureyş'i küçük göreni Allah değersizleştirsin.” hadisinin isnadında râvîlerin ihtilaf ettiklerini ve ıztırâba düştüklerini belirterek rivayeti illetlendirmiştir.⁴⁷³ **Tirmizî**, çocuğa cenaze namazı kılınmayacağına dair Câbir hadisinin, bazılarınca merfû', bazılarınca mevkûf nakledilerek ıztırâba düştüğünü söylemiştir.⁴⁷⁴ **Dârekutnî**, altın ve ipeğin yasaklanmasına dair hadiste Yahyâ b. Ebî Kesîr'in ıztırâba düştüğünü belirtmiştir.⁴⁷⁵

⁴⁶⁹ Dârekutnî, *İlel*, 4/37; 6/43, 8/65.

⁴⁷⁰ Dârekutnî, *İlel*, 2/181. Benzer örnekler için bkz. İbn Adiy, *el-Kâmil*, 1/478; 2/300; 4/395, 453, 515; Dârekutnî, *İlel*, 5/223 834; 6/253 1113; 6/259 1116; 14/77 3434. Aynı kullanımı Beyhakî'de de görmek mümkündür. Bkz. Beyhakî, *el-Kübrâ*, 2/49; 7/109; a.mlf., *Şuabu'l-îmân*, 2/404.

⁴⁷¹ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 124; Aydınlı, *Hadis İstilahları*, s. 121.

⁴⁷² Ebû Dâvud, “Tahâret”, 123. Diğer bir örnek için bkz. a.g.e., “Salât”, 317.

⁴⁷³ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 6/393.

⁴⁷⁴ Tirmizî, “Cenaiz”, 44. Diğer birkaç örnek için bkz. “Tahâret”, 38; “Salât”, 127, 184; “Büyü”, 49.

⁴⁷⁵ Dârekutnî, *İlel*, 7/74. Diğer bazı örnekler için bkz. a.g.e., 10/198, 288; 11/343, 13/116.

Her ne kadar İbnü's-Salâh, muhalif rivayetlerden birinin diğerine tercih edilebilir olduğu durumda, ıztırâb vasfının ortadan kalktığını söylemiş olsa da⁴⁷⁶ rivayet asrı eserlerinde rivayetlerden birinin tercih edildiği durumlarda da ıztırâb kelimesi kullanılmıştır. Mesela **Ebû Zür'a**'nın, İbn Mes'ud'dan nakledilen bir hadisin senedinde râvilerin ıztırâba düştüklerini söyledikten sonra Sevrî'nin daha hafız olduğuna işaret etmesinden, onun rivayetini tercih ettiği anlaşılmaktadır.⁴⁷⁷ **Ebû Hâtim**, Hz. Ali'nin Yemen'de verdiği bir fetvanın Hz. Peygamber'e sorulmasına dair hadiste râvilerin ıztırâba düştüklerini belirtmiş, ancak Seleme b. Küheyl'in rivayetini tercih etmiştir.⁴⁷⁸ Dârekutnî, bir hadiste isnadda ıztırâb olduğunu söyledikten sonra isminde ihtilaf edilen râvînin isminin doğrusunu vermiş, ancak onun mechûl olması yüzünden hadisin sâbit olmadığını belirtmiştir.⁴⁷⁹

Hatta bazen ıztırâb bulunduğu belirtilen birbirinden farklı senedlerin ikisinin de sahih olacağı belirtilmiştir. Hacamatçının kazancının temiz olmayacağını haber veren Râfî b. Hadîc hadisindeki ıztırâbın kendisine sorulması üzerine **Buhârî**, her iki tarikin de sahih olduğunu, Yahyâ b. Ebî Kesîr'in, rivayeti her iki yolla da naklettiğini belirtmiştir.⁴⁸⁰

Bazen ıztırâbın kimden kaynaklandığı belirtilerek illetlendirme yapılmıştır. Mesela **Ebû Zür'a**, bir hadisin farklı tariklerine işaret ettikten sonra ıztırâbın Âsım b. Ubeydillâh'tan kaynaklandığını belirtmiştir.⁴⁸¹ **Ebû Hâtim**, bir hadisteki ıztırâbın sorumlusunun muztaribü'l-hadîs bir râvî olan el-Kâsım b. Avf olduğunu söylemiştir.⁴⁸² Ömer b. Kays'ın bir defasında Atâ > İbn Abbâs > Ebû Bekir; bir defasında Atâ > İbnü'l-Müseyyeb > Ebû Bekir; bir defasında ise Zührî > İbnü'l-Müseyyeb > Ebû Bekir şeklinde naklettiği hibeden dönme ile alakalı rivayet için **Dârekutnî** Ömer b. Kays'ın

⁴⁷⁶ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 124.

⁴⁷⁷ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 3/26.

⁴⁷⁸ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 5/715 (قد اختلفوا في هذا الحديث فاضطربوا والصحيح حديث سلمة بن كهيل).

⁴⁷⁹ Dârekutnî, *İlel*, 1/456.

⁴⁸⁰ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelüt-Tirmizî*, s. 98.

⁴⁸¹ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 1/410.

⁴⁸² İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 5/678.

zayıf bir râvi olduğunu ve rivayetin isnadında ıztrâba düştüğünü belirtmiştir.⁴⁸³ Başka bir rivayette ıztrâbın, kendisinden rivayette sikaların ihtilafının çokluğu sebebiyle Abdulmelik b. Umeyr'den kaynaklandığını belirtmiştir.⁴⁸⁴ Yine **Dârekutnî**, farklı hadisler için “Bundaki ıztrâb Âsım’dan kaynaklanır, çünkü o seyyiü’l-hıfz bir râvidir.”⁴⁸⁵ “İsnaddaki ıztrâb Âsım b. Ubeydillâh’tan kaynaklanıyor, ondan rivayeti nakledenlerden değil!”⁴⁸⁶ “Bundaki ıztrâb Amr b. Dînâr’dan kaynaklanıyorsa benziyor, çünkü o zayıf, zabtı noksan birisidir.” diyerek ıztrâbın kaynağını açıklamıştır.⁴⁸⁷

ıztrâb kelimesi, “karıştırmak, hata etmek” manasında sözlük anlamında da kullanılabilmiştir. Meselâ Ebû Hâtim, Hammâd b. Seleme’nin, > Hişâm b. Urve > babası > Ömer b. Ebî Seleme tarikiyle naklettiği bir hadisi karıştırdığını (اضْطَرَبَ فِيهِ) belirterek rivayetin Hişâm > babası > Ümmü Seleme şeklinde olması gerektiğini, Hammâd’ın zikrettiği senedle sadece bir hadisin bilindiğini söylemiştir.⁴⁸⁸

1.2.2.21. Nesh

İbnü’s-Salâh, illeti, isnad ve metinde bulunan ve hadisin sıhhatini zedeleyen gizli kusurlar şeklinde tarif ettikten sonra, illet kelimesinin, hadisi sahlilikten zayıflığa götüren ve kendisiyle ameli engelleyen başka sebepler için de kullanıldığını belirtmiş, ardından Tirmizî’nin neshi illet olarak değerlendirdiğini zikretmiştir.⁴⁸⁹ Irâkî, Tirmizî’nin bu isimlendirmesine, neshin, hadisle amel noktasında illet kabul edilebileceğini, ancak hadisin sıhhatini zedeleyen bir illet olarak görülemeyeceğini söyleyerek açıklık getirmiştir.⁴⁹⁰ Nitekim İbn Huzeyme, Ebû Hüreyre’nin rivayet ettiği

⁴⁸³ Dârekutnî, *İlel*, 1/257.

⁴⁸⁴ Dârekutnî, *İlel*, 1/529 (الإسناد من عبد الملك بن عمير ، لكثرة اختلاف الثقات عنه في الإسناد).

⁴⁸⁵ Dârekutnî, *İlel*, 1/387.

⁴⁸⁶ Dârekutnî, *İlel*, 1/533. فبان الاضطراب في الإسناد من قبل عاصم بن عبيد الله ، لا من قبل من رواه عنه .

⁴⁸⁷ Dârekutnî, *İlel*, 1/424. وَيُشْبِهُ أَنْ يَكُونَ الاضطرابُ فِيهِ مِنْ عَمْرٍو بْنِ دِينَارٍ ، لِأَنَّهُ ضَعِيفٌ قَلِيلُ الصَّنْبِطِ . Farklı örnekler için bkz. a.g.e., 2/158, 184; 3/186, 214, 277..

⁴⁸⁸ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 5/593. Kelimenin sözlük manasında kullanıldığı, bu rivayetin Hammâd’dan farklı bir şekilde nakledildiğinin tespit edilememesinden ve Dârekutnî’nin, rivayetdeki illeti Hammâd’ın hatası (vehem) ile ifade etmesinden anlaşılmaktadır. Krş. Dârekutnî, *İlel*, 15/32.

⁴⁸⁹ İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, s. 123.

⁴⁹⁰ Irâkî, *Şehu’t-Tabsıra*, 1/289.

cünüb olarak sabahlayan kimsenin oruç tutamayacağına dair hadisin nakil bakımından sabit olduğunu ancak hükmünün mensûh olduğunu söylemiştir.⁴⁹¹

Bununla birlikte ille eserlerinde bazı hadislerin neshedilmiş olmakla illetlendirildiği görülür. Mesela **Ebû Hâtim**, inzal vuku bulduğu takdirde guslün gerekeceğini belirten Übey b. Ka'b ve Ebû Saîd'den nakledilen الماء من الماء hadisinin mensûh olduğunu, Sehl b. Sa'd'ın Übey b. Ka'b'dan naklettiği hadisin bunu neshettiğini söyleyerek rivayeti değerlendirmiştir.⁴⁹² Yine rükûda ellerin dizlerin arasına koyulması ile alakalı İbn Mes'ud hadisinin mensûh olduğunu belirtmiştir.⁴⁹³

Diğer rivayet asrı eserlerinde de bazı hadislerin mensûh olduğuna dikkat çekilmiştir. Mesela **Buhârî**, Hz. Ali'nin, mut'a izni ile alakalı hadisin neshedildiğini belirttiğine yer vermiştir.⁴⁹⁴ Yine imamın oturarak kıldırması halinde cemaatin de oturması gerektiğine dair hadisin mensuh olduğunu hocası Humeydî'nin sözü olarak zikretmiştir.⁴⁹⁵ **Müslim**, önceleri içki kapları olarak kullanılan eşyanın kullanılmasını yasaklayan hadisin mensûh olduğunu belirtmiştir.⁴⁹⁶ **Ebû Davud**, sadece cumartesi günü oruç tutmaktan men eden hadisi rivayet ettikten sonra bunun mensûh olduğunu belirtmiştir.⁴⁹⁷ Bir başka yerde akşam namazında kıraatin uzun olması ile alakalı rivayetlerin, daha sahih rivayetlerde "Âdiyât sûresi kadar" okunmasının yeterli olduğu belirtildiğinden mensûh olduğunu söylemiştir.⁴⁹⁸ **İbn Huzeyme**, namazda dizlerden önce ellerin yere konulması hakkındaki İbn Ömer rivayetinin mensûh olduğunu söylemiş, bunun nesh edilmiş olduğunu anlayamayan bazı âlimlerin bununla ihticac etmede hata ettiklerini belirtmiştir.⁴⁹⁹

⁴⁹¹ İbn Huzeyme, *Sahîh*, 3/249 (و الخبر ثابت صحيح من جهة النقل إلا أنه منسوخ لا أن أبا هريرة غلط في رواية هذا الخبر).

⁴⁹² İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 1/572.

⁴⁹³ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 2/107-108.

⁴⁹⁴ Buhârî, "Nikâh", 32.

⁴⁹⁵ Buhârî, "Merdâ", 12.

⁴⁹⁶ Müslim, "Eşribe", 6. bâb başlığı.

⁴⁹⁷ Ebû Dâvud, "Savm", 51.

⁴⁹⁸ Ebû Dâvud, "Salât", 133. Diğer örnekler için bkz. "Dahâyâ" 1; "Cenâiz", 39; "Et'ime", 26.

⁴⁹⁹ İbn Huzeyme, *Sahîh*, 1/318.

1.2.2.22. Ğayr-i mahfuz

İlletli durumu ifade etmek için kullanılan bir diğer kavram “ğayr-i mahfûz” tabiridir. Mahfûz, sened veya lafızları itibariyle birbirine muhalif olan rivayetlerden, râvî sayısının çokluğu veya râvîlerinin sikalık bakımından üstünlüğü sayesinde diğerine tercih edilen hadis diye tarif edilmiş, tercih edilmeyen rivayete ise “şâz” tabir olunmuştur.⁵⁰⁰ Her ne kadar İmâm Şâfi’nin “Şâz hadis, sikanın, başkasının rivayet etmediği bir hadisi rivayet etmesi değil, güvenilir râvîlere muhalefet ettiği bir hadis rivayet etmesidir.” şeklinde tanımı zikredilmiş olsa da⁵⁰¹ rivayet asrı ile eserlerinde şâz kelimesi kullanılmamış, bunun yerine “ğayr-i mahfûz” tabiri kullanılmıştır. Bu durum, Müslim’in, sikalar tarafından rivayet edilen sahih haberlere aykırılığı ifade etmek için bu tabiri kullanmasında açıkça görülmektedir.⁵⁰²

Buhârî, Ma’mer’in > Zührî > Sâlim > babası tarikiyle naklettiği Ğaylân b. Seleme’nin müslüman olduğunda on hanımı olduğuna dair rivayeti ğayr-i mahfûz olarak değerlendirmiş, doğrusunun bunun mürsel olması gerektiğini belirtmiştir.⁵⁰³ **Müslim**, Zü’l-Yedeyn hadisinin rivayetinde Zührî’nin, Hz. Peygamber’in namazda yanılma sebebiyle sehiv secdesi yapmadığına dair rivayetini bu konudaki diğer hadislerle muhalif olduğu gerekçesi ile ğayr-i mahfûz olarak değerlendirmiştir.⁵⁰⁴ Muhammed b. Yahyâ ez-Zührlî’ye, Ravh > İsmâîl b. Müslim > Zührî > Übey b. Ka’b b. Mâlik > babası > Hz. Peygamber tariki ile nakledilen ceninin öldürülmesinin annesinin öldürülmesi anlamına geldiğini bildiren hadis sorulduğunda bunun ğayr-i mahfûz olduğunu söylemiştir.⁵⁰⁵ **Tirmizî**, Leys b. Sa’d ve başkalarının > İbn Aclân > Saîd el-Makburî > racül > Ka’b b. Ucre tarikiyle naklettikleri bir hadisi Şerîk’in > İbn Aclân > babası > Ebû Hüreyre

⁵⁰⁰ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 71. Sehâvî, şâzzın, illeti bilinmeyen hadis olduğunu, münekkidin bunun hatalı olduğunu bilmesi, ancak bu bilgisini destekleyecek bir delil ortaya koyamaması yönüyle illet kavramına benzediğini söylemiştir. Sehâvî, *Fethu’l-muğîs*, 2/8.

⁵⁰¹ Hâkim, *Ma’rife*, s. 394. Hâkim’in Şâfi’nin talebesi Yûnus b. Abdila’lâ’dan naklen yer verdiği bu tanım, Şâfi’nin mevcut eserlerinde tespit edilememiştir. Ancak Şâfi, sahih hadisin şartlarını zikrederken kelimeyi kullanmaksızın şâz konusuna yer vermiştir (Bkz. Şâfi, *Risâle*, s. 371)

⁵⁰² Müslim, *Temyîz*, s. 183, 184 (وهذا خبر غلط غير محفوظ، لتتابع الأخبار الصحاح برواية الثقات على خلاف ذلك).

⁵⁰³ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelû’t-Tirmizî*, s. 116-117. Diğer bazı örnekler için bkz. a.g.e., s. 67, 97, 108, 153.

⁵⁰⁴ Müslim, *Temyîz*, s. 183.

⁵⁰⁵ Ebû Zür’a, *Ecvibe*, 2/748-749.

tarikiyle naklettiğini söylemiş, bunun ğayr-i mahfûz olduğunu ifade etmiştir.⁵⁰⁶ **Dârekutnî**, Hz. Peygamber'in Fecr sûresi 17-19. ayetlerindeki fiilleri “yâ” harfî ile okuduğuna dair rivayeti Zührî > Sâlim > babası ve Zührî > Ebû Seleme > babası tarikleri ile nakledildiğini belirttikten sonra her ikisinin de ğayr-i mahfûz olduğunu söylemiştir.⁵⁰⁷

Ğayr-i mahfûz terkiibini **Ebû Hâtim**, hadisin sâbit olmadığını ifade etmek için de kullanmıştır. Bu kullanımı ile o, diğer hadislere muhalefet durumunu kastetmeyip, hadisin sabit olmadığını söylemek istemiştir. Mesela Hasen el-Basrî'nin, Seleme b. Muhabbık'tan semi'tü lafzı ile rivayet ettiği şekilde nakledilen hadis için Ebû Hâtim, “Kanaatimce bu, sâbit olmayan bir hatadır.” demiştir.⁵⁰⁸ Yine Talha b. Ubeydillâh b. Kureyz'in, Ümmü Seleme'den nakletmiş olduğu önceki kitaplarda geçen Hz. Peygamber'in sıfatlarına dair rivayet için “Bu hadis bana göre sabit değildir.” demiş, Talha'nın Ümmü Seleme'den semainin olmadığını ve hadisin Ka'b el-Ahbâr'ın sözlerine benzediğini belirtmiştir.⁵⁰⁹

1.2.2.23. Nekâret

“İnkâr etti, kabul etmedi, tanımadı, hoş karşılamadı” manalarına gelen “أَنْكَرَ” fiili⁵¹⁰ ve bunun ism-i mef'ûlü olan “münker” kelimesi illeti ifade etmek için kullanılan kelimelerdendir. Sözlükte “ma'rûfun zıddı”na karşılık gelen münker, kabul edilmeyen, hoş görülmeiyeni ifade eder.⁵¹¹ Hadis âlimlerinin kabul etmeyip reddettikleri zayıf-mevzû' her çeşit hadisi ifade etmek için kullanılan bu kelime, ıstılahta “sikâların rivayet ettiğine muhalif olan hadis” ve “zayıf râvînin, rivayetinde teferrüd ettiği hadis” şeklinde tanımlanmıştır.⁵¹² Benzer tanımların rivayet sırasında da yapıldığı görülmektedir. Mesela

⁵⁰⁶ Tirmizî, “Salât”, 284. Diğer bazı örnekler için bkz. “Zekât”, 17; “Savm”, 10, 24; “Hac”, 26..

⁵⁰⁷ Dârekutnî, *İlel*, 4/276. Diğer bazı örnekler için bkz. a.g.e., 5/40; 6/51; 7/215..

⁵⁰⁸ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 4/176 (هذا عندي غلط غير محفوظ).

⁵⁰⁹ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 6/476 (هذا حديث عندي غير محفوظ، ولا أحسب سمع طلحة من أم سلمة، ويُشبهه أن يكون هذا من كلام كعب). Diğer bir örnek için bkz. a.g.e., 1/526.

⁵¹⁰ İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-lüğa*, 5/476; İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, 50/4539.

⁵¹¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, 50/4539.

⁵¹² İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 109-110.

Müslim, münker (hoş görülmeyip, reddedilen) rivayeti ve hatası çok olan kimselerin hadislerine eserinde yer vermediğini belirtirken, bir hadisin, başka sikaların rivayetlerine isnad veya metnindeki lafız farklılığı açısından muhalif olması ile münker olduğunun anlaşılacağını söylemiştir.⁵¹³ **Ebû Dâvud** ise kitabında, bir konuda başka bir hadis bulamadığında münker rivayete yer verdiğini ve durumunu açıkladığını belirtmiştir.⁵¹⁴

Kelimenin fiil halinde kullanımı, isim formunda kullanılmasından daha öncedir. **Saîd b. el-Müseyyeb**'in, Hz. Peygamber'in Meymûne ile ihramlı iken evlendiğine dair İbn Abbâs hadisini münker saydığı nakledilmiştir.⁵¹⁵ **Şu'be**'nin, İbn Ebî Zi'b'in Zührî'den mürsel olarak naklettiği bayram namazına giderken tekbir getirme ile alakalı hadisi reddettiği, İbn Ebî Zi'b'e de bunu rivayet etmemesini öğütlediği nakledilmiştir.⁵¹⁶

Münker kelimesine ise ilk olarak İbn Mehdî ve Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın sözlerinde rastlanır. **İbn Mehdî**, Sevrî > Ebû Kays Abdurrahmân b. Servân > Hüzeyl > Muğîre b. Şu'be isnadıyla nakledilen Hz. Peygamber'in iki çorap ve iki nalin üzerine meshettiğini anlatan rivayet için; "Muğîre'nin bu hadisi münkerdir. Bu, sadece Ebû Kays'ın hadisinden rivayet edilmiştir." demiştir.⁵¹⁷ Ebû Dâvud, İbn Mehdî'nin bu tenkidine işaret ettikten sonra rivayetin Muğîre'den "Mestler üzerine meshetti" şeklinde bilindiğini zikretmiştir.⁵¹⁸

Cerh ifadesi olarak "münkeru'l-hadîs" terimini ilk kullanan kimse olduğu belirtilen⁵¹⁹ **Yahyâ b. Saîd el-Kattân**, el-Muğîre b. Ebî Kurra > Enes senediyle gelen tevekkül

⁵¹³ Müslim, "Mukaddime", s. 10.

⁵¹⁴ Ebû Dâvud, *Risâle*, s. 67 (وإذا كان فيه حديث منكر بينته أنه منكر وليس على نحوه في الباب غيره).

⁵¹⁵ Hâkim, *Ma'rife*, s. 411. İbnü'l-Müseyyeb için kullanılan bu inkâr kelimesinin, onun, haberin aslının olmadığı görüşünde olması ve rivayeti mevzû' kabul etmesini anlattığı belirtilebilir. Çünkü diğer hadislere açıkça muhalif olan bu sözün, Hz. Meymûne'nin yeğeni olan İbn Abbâs tarafından nakledilmiş olması ihtimal dâhilinde değildir. Şu halde uydurmaya benzer (şibhü'l-vaz') bir durum söz konusudur ve bu sebeple İbnü'l-Müseyyeb hadisi reddetmiştir.

⁵¹⁶ Ahmed, *İlel*, 2/310 (دخل شعبة على بن أبي ذئب فنهاه أن يحدث به وقال لا تحدث بهذا وأنكره شعبة). Şu'be'nin red sebebi zikredilmese de bunda, rivayetin mürsel olması, bu lafızla sadece bu tarikten bilinmesi ve aynı konuda İbn Ömer'den merfû' rivayetin nakledilmiş olması etkili olmalıdır (Bkz. Elbânî, *İrvâü'l-ğalîl*, 3/123).

⁵¹⁷ Ahmed, *İlel*, 3/367.

⁵¹⁸ Ebû Dâvud, "Tahâret", 61.

⁵¹⁹ Yücel, *Hadis Istılahları*, s. 170; A.mlf., *Tenkit Terimleri*, s. 77.

hadisinin münker olduğunu belirtmiştir. Tirmizî, onun bu değerlendirmesini verdikten sonra bu hadisin Enes'ten sadece bu yolla bilindiğini, aslında Amr b. Ümeyye'nin hadisi olduğunu söylemiştir.⁵²⁰

İbnü'l-Medîni, Nu'mân b. Râşid > Zührî > Saîd > Ebû Hüreyre tarikiyle naklettiği sağ elle yemeyi tavsiye eden hadisi, Zührî'nin diğer öğrencilerine muhalif olması ve Nu'mân'ın mutâbii olmaması gerekçesiyle, “münker” olarak değerlendirmiştir.⁵²¹ Yine onun, Hz. Peygamber'in bir adamı hacretmesine dair Enes hadisinin Yezîd b. Zürey'dan rivayet edilmesini kabul etmediği (أنكره) nakledilmiştir.⁵²²

Ahmed b. Hanbel, Süleymân b. Hayyân > Sevr b. Yezîd > Ebu'z-Zübeyr > Câbir > Hz. Peygamber isnadıyla gelen tek parmakla selam vermenin yahudi âdeti olduğunu bildiren hadisi şiddetle reddetmiş (أنكره جدا) ve münker olduğunu söylemiştir.⁵²³ Taberânî'nin, bu hadisin, Hz. Peygamber'den sadece bu isnad ile bilindiğini belirterek isnaddaki teferrüde dikkat çekmesinden,⁵²⁴ Ahmed b. Hanbel'in, mutlak teferrüdü münker olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır.

Ahmed b. Hanbel'in, gerek hadisi reddetmek, gerekse râvîleri cerh etmek için “münker” kelimesini pek çok yerde kullandığı görülür.⁵²⁵ Oğlu, onun bir hadis için kullandığı “münker” ifadesinin hadisin isnadını reddettiği şeklinde anlaşılması gerektiğini belirtmiştir.⁵²⁶ O, “münker” tabirini mevzû' hadis manasında da kullanmış,⁵²⁷ birçok hadisi münker olduğu gerekçesiyle eserinden sildirmiştir.⁵²⁸

⁵²⁰ Tirmizî, “İlel”, s. 895.

⁵²¹ İbnü'l-Medîni, *İlel*, s. 75.

⁵²² Dârekutnî, *İlel*, 12/44.

⁵²³ Ahmed, *İlel*, 1/557.

⁵²⁴ Taberânî, *el-Evsat*, 4/361. Hadis için bkz. Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 3/397.

⁵²⁵ Bkz. Ahmed, *İlel*, 1/219, 235, 300, 373, 399, 485; 2/24, 44, 216, 281, 372, 557...; İbn Kudâme, *Müntehab*, s. 41, 42, 44, 46, 51, 57, 67..

⁵²⁶ Ahmed, *İlel*, 3/377 (قال أبي هذا الحديث منكر كأنه أنكر إسناده).

⁵²⁷ Ahmed, *İlel*, 1/558 (هذا حديث أراه موضوعا أنكره من حديث محمد بن سالم); 3/318 (ليس هذا بشيء هذا باطل أنكره من حديث معاوية بن (هذا الحديث موضوع هذا حديث الكذابين منكر الإسناد) 3/463 (هشام

⁵²⁸ İbn Kudâme, *Müntehab*, s. 191, 204, 214...

Münker, **Buhârî, Ebû Zür’a, Ebû Hâtim** gibi ilel bilginlerinin de sık kullandığı, râvîyi cerhin yanısıra,⁵²⁹ hadisi illetlendirme lafızlarındandır.⁵³⁰ Ebû Zür’a ve Ebû Hâtim, sadece tek yolla bilinen, râvisi mechûl olan ve asılsız haberler için bu kelimeyi kullanmışlardır.⁵³¹

Bazı muhaddisler, münker lafzını kullandıkları kimi yerlerde, hadisi ret gerekçelerini açıklamışlardır. Mesela **Ebû Dâvud**, İbn Cüreyc > Zührî > Enes tarikiyle nakledilen tuvalete girerken yüzüğün çıkarılması hakkındaki hadisin bu senedini münker olarak değerlendirmiş, bu hadisin İbn Cüreyc > Ziyâd b. Sa’d > Zührî > Enes senediyle bilindiğini belirtmiştir.⁵³² Uzanarak uyuyan kimsenin abdestinin bozulacağını haber veren hadisin, sadece Ebû Hâlid ed-Dâlânî > Katâde tarikiyle bilindiğini belirterek münker olduğunu söylemiştir.⁵³³ **Ebû Hâtim**, kusurunu tam anlayamasa da bir hadisi, semâ’ ettiğinden beri reddettiğini söylemiş, daha sonra onun sahih yoldan nakledildiğini görünce, önceki rivayette sikâ râvî Mutarrif’in hadisi iyi zabt edemediğini anladığını belirtmiştir.⁵³⁴ **Nesâî**, Ca’fer b. Süleymân > Atâ b. es-Sâib > Ebû Abdurrahmân > İbn Mes’ûd > Peygamber tarikiyle “Biriniz hapşırduğunda Elhamdülillâh, desin..” hadisini naklettikten sonra; “Bu hadis **münkerdir**. Ca’fer b. Süleymân’ın bunu Atâ b. es-Sâib’den ihtilattan sonra dinlediği kanaatindeyim. Atâ, Basra’ya iki kere gelmiştir. İlk geldiğinde kendisinden dinleyenlerin semâi sahîh, son geldiğinde dinleyenlerin semâları zayıftır (lâ şey’). Hammâd b. Zeyd’in ondan semâ’ı sahihtir.” demiştir.⁵³⁵ Yine o, Muhammed b. Abdillâh el-Ensârî > Habîb eş-Şehîd > Meymûn b. Mihrân > İbn Abbâs tarikiyle rivayet edilen Hz. Peygamber’in ihramlı ve oruçlu iken hacamat yaptırdığına

⁵²⁹ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü’-t-Tirmizî*, s. 108, 113, 125; İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 2/51, 375-376, 582, 615; 3/427...

⁵³⁰ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü’-t-Tirmizî*, s. 95, 99, 131, 194; İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 1/476, 506, 561, 565, 576, 598...

⁵³¹ Bkz. İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 2/344 (‘مُحَمَّدُ بْنُ الْعَلَاءِ مَجْهُولٌ’), 386, 404 (‘مُنْكَرٌ’، لا أصل له) 3/308 (‘شَيْبَةٌ’، مُنْكَرٌ، لا أصل له)؛ 297-298 (‘مُنْكَرٌ’، لم يروه غيرُ ابنِ أَبِي حَبِيبَةَ) 4/204 (‘مُنْكَرٌ جَدًّا’، باطلٌ بهذا الإسناد) 556 (الموضوع)، 5/26 (‘الشَّفْعَةُ’، وضربنا عليه منكر)؛ 6/103 (‘لَيْسَ لَهُ أَصْلٌ’، منكر)؛ 6/646 (‘حَدِيثٌ بَاطِلٌ لَا أَصْلَ لَهُ’). “Bâtıl” ile aynı manada kullanımı için bkz. a.g.e., 5/262; 6/646.

⁵³² Ebû Dâvud, “Tahâret”, 10.

⁵³³ Ebû Dâvud, “Tahâret”, 80.

⁵³⁴ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 2/97-98 (‘سَمِعْتُ هَذَا الْحَدِيثَ عَنْ عِبَادَةَ مُنْدُ حَبِيبٍ، وَكُنْتُ أَنْكَرُهُ، وَلَمْ أَفْهَمْ عَوْرَتَهُ حَتَّى رَأَيْتُهُ الْآنَ فَعَلِمْتُ أَنَّ مُحَمَّدَ بْنَ (مُطَرِّفٍ لَمْ يَضِيحْ هَذَا الْحَدِيثَ، وَكَانَ مُحَمَّدُ بْنُ مُطَرِّفٍ ثِقَةً’).

⁵³⁵ Nesâî, *el-Kübrâ*, 6/65.

dair rivayet⁵³⁶ için “Bu, **münker**dir. Bunu Habîb’den, Ensârî’den başkasının rivayet ettiğini bilmiyorum. Belki o, bu isnad ile Hz. Peygamber’in Meymûne ile evliliğini anlatmayı kastetmiştir.” demiştir.⁵³⁷

1.2.2.24. Bâtıl

“Boşa gitme, heder olma” manalarına gelen بطل kökünden türeyen bâtil kelimesi, “hakkın, hakikatin zıttı” anlamında olup, çoğulu أباطيل veya بواطل şeklindedir.⁵³⁸ بطل kökü, Kur’ân’da “boşa gitti, heba oldu” anlamında,⁵³⁹ bâtil kelimesi ise “hakkın karşıtı”⁵⁴⁰ manasında pek çok ayette kullanılmıştır. Bir hadiste de velisinin izni olmadan evlenen kimsenin nikâhının boşa gideceği, geçersiz ve yok hükmünde olacağı bâtil kelimesi ile ifade edilmiştir.⁵⁴¹

Bâtıl, hadis ilminde aslı olmayan, mevzû’ haber manasında kullanılmıştır. Hatta Tirmizî’nin tahrîc ettiği yalanı terk eden kimseye cennette köşk vadeden bir hadiste, yalan “bâtıl” kelimesiyle açıklanmıştır.⁵⁴² Râvîler hakkında değerlendirmeler yapan İbnü’l-Mübârek gıybetle itham edilince; “(Râvîlerin durumunu) açıklamazsak hak bâtıldan (doğru yalandan) nasıl ayırt edilecek?” diye cevap vermiştir.⁵⁴³ Fahreddin er-Râzî, hadislerin düzenli bir şekilde tespitinin yapıldığı bir dönemde araştırılan, ancak kitaplarda ve hafızalarda izine rastlanmayan bir rivayetin bâtil olduğuna hükmederken⁵⁴⁴ aslı olmayan haberleri kastetmiştir.

⁵³⁶ Tirmizî, “Savm”, 61; Nesâî, *el-Kübrâ*, 6/65. Rivayet İkrime > İbn Abbâs tarikiyle ve başka yollardan sahih olarak nakledilmiştir. Bkz. Buhârî, “Savm”, 11, 32; Ebû Dâvud, “Savm”, 30. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü’l-Mülakkın, *el-Bedru’l-münîr*, 5/670.

⁵³⁷ Nesâî, *el-Kübrâ*, 2/235. Hatîb el-Bağdâdî de Habîb’in, Meymûn b. Mihrân’dan Yezîd b. el-Esam’ın Meymûne hakkındaki rivayetini nakletmiş olduğunu belirtir ve onun hizmetçilerinden birinin (ğulâm) İbn Abbâs hadisini buna karıştırıverdiğini söyler (Hatîb, *Târîhu Bağdât*, 5/410. Ayrıca bkz. İbn Ebî Hâtîm, *İlel*, 3/242).

⁵³⁸ İbn Fâris, *Mu’cem*, 1/258; İbnü’l-Esir, *Nihâye*, 5/570; İbn Manzûr, *Lisânü’l-arab*, 4/302.

⁵³⁹ A’râf, 7/118.

⁵⁴⁰ Enfâl, 8/8; Ra’d, 13/17; İsrâ, 17/81; Hac, 22/62.

⁵⁴¹ Bkz. Ebû Dâvud, “Nikâh”, 20; Tirmizî, “Nikâh”, 14; İbn Mâce, “Nikâh”, 15.

⁵⁴² Tirmizî, “Birr ve Sıla”, 57 (من ترك الكذب وهو باطل بني له في ربح الجنة); İbn Mâce, “İftitâh”, 7.

⁵⁴³ Fesevî, *el-Ma’rife ve’t-târîh*, 3/56-57.

⁵⁴⁴ İbn Hacer, *Nüket*, 2/846. Aynı husus Beyhakî tarafından “batıl” kelimesi olmaksızın ifade edilmiştir (Bkz. Beyhakî; *Menâkibu’ş-Şâfi’î*, 2/321).

Bâtıl kelimesi, rivayet asrında da ‘aslı olmayan, uydurma söz’ manasında kullanılmıştır. Mesela **İbn Maîn**’e; Abdurrezzâk > Ma’mer > Ebû İshâk > Âsım b. Damra > Ali > Hz. Peygamber tarikiyle sargı üzerine mesh yapılabileceğine ilişkin bir rivayetin ezberinde olup olmadığı sorulunca; “Bâtıldır. Bunu Ma’mer kesinlikle rivayet etmemiştir. Abdurrezzâk bunu nakletseydi kanı helal olurdu.” demiştir.⁵⁴⁵ **Ahmed b. Hanbel**’in de aynı isnad için; “Bâtıl, böyle bir şey yok (leyse min hâzâ şey’). Bunu kim tahdis etmiş?” dediği, kendisine; ‘Zührî’nin arkadaşı’ olduğu bilgisi aktarılınca onu çok ağır ifadeler kullanarak tenkit ettiği nakledilmiştir.⁵⁴⁶ Yine o, bir başka rivayet için “kizb” ve “bâtıl” kelimelerini birlikte kullanmıştır.⁵⁴⁷ Bir diğer rivayete “bâtıl” dedikten sonra bunun İsmâil b. Ayyâş’ın vehminden kaynaklandığını belirtmiştir.⁵⁴⁸

Ebû Zür’a, teyemmümün iki darb ile olacağı hakkındaki İbn Ömer hadisini, râvîlerinden Süleymân b. Ebî Dâvud’un zaifu’l-hadîs, rivayetin bâtıl olduğu tespitiyle illetlendirmiştir.⁵⁴⁹ Ebû Zür’a’nın “bâtıl”⁵⁵⁰ ve “bâtıl, ğayru sâbit”⁵⁵¹ lafızlarını kullandığı başka rivayetler de vardır. **Ebû Hâtim**, kendisinin “bâtıl” dediği bir hadise Ebû Zür’a’nın “kizb” dediğini veya kendisinin “kizb” dediğine Ebû Zür’a’nın “bâtıl” dediğini görünce kizb ile bâtılın aynı şey olduğunu vurgulamıştır.⁵⁵² Yine o, “bâtıl”⁵⁵³ diyerek illetlendirdiği pek çok rivayetin yanı sıra, birçok değerlendirmesinde “bâtıl” ve “kizb”;⁵⁵⁴ “bâtıl” ve “mevzû”;⁵⁵⁵ “bâtıl” ve “la asle lehu”;⁵⁵⁶ “bâtıl” ve “münker”⁵⁵⁷

⁵⁴⁵ Yahyâ b. Maîn, *İlel*, s. 81-82 (no: 168); İbn Adiy, *el-Kâmil*, 1/123; İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, 2/199.

⁵⁴⁶ Ahmed, *İlel* (Mervezî), s. 116-117. Diğer bazı örnekler için bkz. Ahmed, *İlel*, 2/44, 318, 392, 557; 3/318, 381; İbn Kudâme, *Müntehab*, s. 104.

⁵⁴⁷ Ahmed, *İlel*, 2/318. Benzer bazı örnekler için bkz. İbn Kudâme, *Müntehab*, s. 88, 301. “Münker” ve “bâtıl” kelimelerini birlikte kullandığı da olmuştur. Bkz. a.g.e., 207.

⁵⁴⁸ Ahmed, *İlel*, 3/381.

⁵⁴⁹ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 1/605. Benzer örnekler için bkz. a.g.e., 1/623; 2/453, 522; 4/541; 5/427; 6/410..

⁵⁵⁰ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 1/605; 4/296.

⁵⁵¹ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 4/100.

⁵⁵² İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 1/349-351.

⁵⁵³ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 2/10, 205, 311, 344, 359, 384-385, 407, 417, 443, 461...

⁵⁵⁴ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 1/560; 3/648, 654; 5/100; 6/145. Bir rivayette de “bâtıl”la birlikte “müfte‘al” kelimesini kullanmıştır. Bkz. a.g.e., 4/218.

⁵⁵⁵ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 2/332; 3/630; 6/27, 211.

kelimelerini birlikte kullanmıştır. **Ebû Dâvud**, Yahyâ b. Feyyâz'ın > Hemmâm b. Yahyâ > Katâde tarikiyle naklettiği Katâde'nin veya Hasen el-Basrî'nin bir sözünü bâtil olarak değerlendirmiştir.⁵⁵⁸ **İbn Hibbân** da pek çok yerde rivayetleri bâtil olmakla illetlendirmiştir.⁵⁵⁹

Dârekutnî'nin değerlendirmelerinde de “bâtil” kelimesi görülür. Mesela hadis uydurmakla suçladığı Cerîr b. Eyyûb el-Becelî'nin rivayet ettiği bir haber için “batıldır” demiştir.⁵⁶⁰ **Hâkim**, Mâlik > İbn Şihâb > Urve > Aişe isnadıyla nakledilen “Allah Rasulü hiçbir yemeği ayıplamazdı, iştahı varsa yer, yoksa bırakırdı.” hadisinin sikalarca rivayet edildiğini, ancak bunun Mâlik'in hadisinden bâtil olduğunu belirtmiş, bu isnadla başka bir hadisin kastedilmiş olması gerektiğini söylemiştir.⁵⁶¹

“Bâtil” olarak değerlendirilen bir hadis, daha sonra aslı bulununca illetlendirmeden vazgeçilmiştir. Mesela **Yahyâ b. Maîn**, Ebû Muâviye > el-A'meş > Atıyye > Ebû Saîd > Hz. Peygamber isnadıyla gelen “Hasan ve Hüseyin cennet gençlerinin efendileridir.” hadisini; ‘Bu haber Ebû Muaviye'den bâtildir. Bunu Süveyd b. Saîd'den başkası rivayet etmemiştir. Süveyd ise bu hadisi sebebiyle cerh edilmiştir.’ diye illetlendirmişti. Onun bu değerlendirmesini nakleden **Dârekutnî**; “Önceleri bu hadisi Yahyâ'nın dediği gibi sanıyorduk. Süveyd, bu hadisi rivayet ederken büyük bir (hatalı) iş yapmıştı. Daha sonra 357 senesinde Mısır'a geldim ve bu hadisi Mancınıkî diye tanınan Ebû Ya'kûb İshâk b. İbrâhîm'in *Müsned*'inde buldum. Bu, sika biriydi ve hadisi Ebû Küreyb > Ebû Muaviye şeklinde Süveyd'in dediği gibi aynen rivayet etmişti. Böylece Süveyd kurtulmuş, hadis sıhhate kavuşmuş oldu.”⁵⁶² demiştir.

⁵⁵⁶ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 4/579; 6/103, 209...

⁵⁵⁷ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 3/556.

⁵⁵⁸ Ebû Dâvud, “Büyü””, 49.

⁵⁵⁹ İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/270; *Mecrûhîn*, 1/25, 110, 119, 129, 130, 141...

⁵⁶⁰ Dârekutnî, *İlel*, 8/275. Diğer bazı örnekler için bkz. a.g.e., 6/273; 12/190; 13/102; 15/9.

⁵⁶¹ Hâkim, *Ma'rife*, s. 246 (هذا إسناد تداوله الأئمة والتقات وهو باطل من حديث مالك وإنما أريد بهذا الإسناد..).

⁵⁶² Dârekutnî, *Suâlâtü's-Sehmî*, s. 216.

1.2.2.25. Lâ asle leh / Lâ yesihhu hâzâ / Ğayru sâbit

Hadisin sahih olmadığını, zayıf yahut mevzû' olduğunu ifade eden “Lâ asle leh”, “lâ yesihhu hâzâ”, “ğayru sâbit (an fülân)”, “lâ yesbüt an fülân” “lâ tehıllü rivâyetühû” lafızları da ilel kitaplarında çokça kullanılmıştır.

Mesela Yahyâ b. Maîn, Hz. Peygamber'in ayakları şişinceye kadar namaz kılmasına dair hadisin Mis'ar > Katâde > Ened tarikiyle nakledilmesini لا أصل له diyerek illetlendirmiştir.⁵⁶³ **Ebû Hâtım**, cumanın bir rekatına yetişen kimsenin tamamına yetişmiş olacağını müjdeleyen hadis için لا أصل له ifadesini kullanmıştır.⁵⁶⁴ Lâ asle lehû tabiri, sıklıkla kizb, mevzû, bâtıl, münker kelimeleri ile birlikte kullanılmıştır.⁵⁶⁵

İlel konusunda mütehasıs olduğu bilinen Ahmed b. Sâlih (ö. 248/862), Hz. Peygamber'in cünüp iken gusül almadan uyuduğuna dair nakledilen Hz. Âişe hadisi hakkında; “Bu hadisin rivayet edilmesi caiz değildir (لا يحل أن يروى هذا الحديث).” demiştir.⁵⁶⁶

Buhârî, müslümanlara öşür gerekmeyeceğine dair Atâ > Harb b. Ubeydillâh > Dedesi tarikiyle nakledilen hadisin isnadında ıztırâb olduğundan sahih olmadığını belirtmiştir (ولا يصح هذا).⁵⁶⁷ **Ebû Hâtım**, Hz. Peygamber'in toprakla taharet yaptığını anlatan hadisin sahih olmadığını, hatta bu konuda hiçbir sahih hadis bilmediğini söylemiştir.⁵⁶⁸

Müslim, Eymen > Ebu'z-Zübeyr > Câbir > Hz. Peygamber tarikiyle gelen “بسم الله وبالله” şeklindeki tahıyyat hadisinin isnad ve metin bakımından sâbit olmadığını söylemiştir.⁵⁶⁹ **Ebû Zür'a**, Mûsâ b. Mutayr'ın rivayet ettiği talak konusundaki bir hadisin sübutunu reddederek zayıf olduğunu bildirmiştir.⁵⁷⁰ **Ebû Hâtım**, Evzâi > Atâ >

⁵⁶³ İbn Ebî Hâtım, *İlel*, 2/512.

⁵⁶⁴ İbn Ebî Hâtım, *İlel*, 2/554.

⁵⁶⁵ İbn Ebî Hâtım, *İlel*, 1/556, 265; 2/264, 283, 332, 404; 4/41, 57; 579...

⁵⁶⁶ İbn Receb, onun bu ifadesini “Yani kesin hatalıdır, illetini açıklamaksızın rivayeti caiz olmaz!” şeklinde açıklamıştır. Bkz. İbn Receb, *Fethu'l-bârî*, 1/362.

⁵⁶⁷ Kâdı Ebû Tâlib, *İlelü't-Tirmizî*, s. 86. Diğer bir örnek için bkz. a.g.e., s. 190.

⁵⁶⁸ İbn Ebî Hâtım, *İlel*, 1/542. Diğer bir örnek için bkz. a.g.e., 1/551; 4/116-117.

⁵⁶⁹ Müslim, *Temyîz*, s. 189 (غير ثابت الإسناد والمتن جميعا.. فلا يثبت ما زاد فيه).

⁵⁷⁰ İbn Ebî Hâtım, *İlel*, 4/100.

İbn Abbâs isnadıyla gelen ümmetten hatanın kaldırıldığını bildiren hadisin sahih olmayıp, isnadının da sübut bulmadığını söylemiştir.⁵⁷¹ Ayrıca **Ahmed b. Hanbel**, ilim tahsilinin farziyetine işaret eden hadisin;⁵⁷² **Ebû Hâtîm** ise sakalın hilallenmesi hakkında bir hadisin sâbit olmadığını belirtmişlerdir.⁵⁷³

Dârekutnî'nin illetlendirmelerinde bu ibarelerin her birini kullandığı görülür. O, İbn Uleyye'nin > Nâfi > İbn Ömer isnadıyla mevkûf olarak naklettiği namazda kıraat ile alakalı hadisi İbn Uleyye > Eyyûb > Ebu'z-Zübeyr > Câbir > Hz. Peygamber şeklinde merfû nakleden Sehl b. el-Abbâs et-Tirmizî'nin rivayetini, aslının olmadığını söyleyerek illetlendirmiştir (لا أصل له).⁵⁷⁴ Velîd b. Seleme'nin Ömer b. Kays yoluyla Hz. Ebû Bekir'den naklettiği hibeden dönme hakkındaki rivayet için; "Ebû Bekir'den böyle bir rivayet sahih değildir (لا يصح هذا)" demiştir.⁵⁷⁵ Şirkin karıncanın ayak sesi kadar gizli olduğuna ilişkin bir rivayet hakkında ise "Böyle bir rivayet ne İsmâîl'den ne de Sevrî'den sahihtir (لا يصح)" demiştir.⁵⁷⁶ Mürcie ve Kaderiyye'nin cennete giremeyecek iki grup şeklinde takdim edildiği rivâyetin Hz. Ebû Bekir'den sâbit olmadığını söylemiştir (لا يثبت عن ابي بكر).⁵⁷⁷ Alî b. Abdila'lâ > Ebû Nu'mân > Ebû Vakkâs > Selmân tarikiyle gelen münafıklığın alametleri konusundaki hadisin muztarib, Alî b. Abdila'lâ'nın zayıf bir râvî, Ebû Nu'mân'ın da mechûl olduğunu söylemiş ve hadisin sabit olmadığını belirtmiştir (غير ثابت).⁵⁷⁸

1.3. İlel Literatürü

Rivayet asrında illet kavramı ve illeti ifade etmek için kullanılan kelimelerin örneklerini, bu konuya hasredilmiş özel edebiyatta bulmak mümkündür. Bu kitaplarda, sıhhati zedeleyen gizli ve açık illetlere yer verildiği gibi, sıhhate bir hâlel getirmeyen

⁵⁷¹ İbn Ebî Hâtîm, *İlel*, 4/117 (ولا يثبتُ إسنادُهُ).
(ولا يصحُّ هذا الحديثُ ، ولا يثبتُ إسنادُهُ).

⁵⁷² İbn Kudâme, *Müntehab*, 128.

⁵⁷³ İbn Ebî Hâtîm, *İlel*, 1/553.

⁵⁷⁴ Dârekutnî, *İlel*, 13/342.

⁵⁷⁵ Dârekutnî, *İlel*, 1/213.

⁵⁷⁶ Dârekutnî, *İlel*, 1/193. Diğer örnekleri için bkz. 1/173, 215, 217, 224, 246...

⁵⁷⁷ Dârekutnî, *İlel*, 1/282. Diğer örnekleri için bkz. 1/224, 258, 276; 2/163...

⁵⁷⁸ Dârekutnî, *İlel*, 1/186. Diğer örnekleri için bkz. 1/191, 242, 246, 261, 282...

bazı hususlar da illet olarak zikredilmiştir. İbn Receb, bu kitaplar hakkında “İlel konusundaki ilk eserler olmasaydı, bu ilim bugün tam anlamıyla bilinemezdi. Bu sebeple bu ilmin tasnif edilmesi ve erken dönem imamlarının sözlerinin nakledilmesinde gerçekten büyük bir maslahat vardır.” demiştir.⁵⁷⁹

Rivayet asrında ilelü'l-hadîs konusunda yazılan eserleri iki kısımda incelemek mümkündür.⁵⁸⁰ Birincisi, ilel ve ricâl bilgisini birlikte içeren kitaplardır. Yahyâ b. Maîn'in *et-Târîh ve 'l-ilel* İbnü'l-Medînî'nin *İlelü 'l-hadîs ve ma'rifetü 'r-ricâl* ve Ahmed b. Hanbel'in *el-İlel ve ma'rifetü 'r-ricâl* adlı eserleri bu türdendir. Bu eserlerde sadece rivayetlerdeki illetlere değinilmez; bunun yanı sıra isimlerinden de anlaşılacağı üzere ricâle dair bilgiler de verilir. Hatta bu türden bilgiler çoğunluktadır. Bilgiler, talebelerinin hocalarına sordukları sorular üzerine tedvin edilmiş gözükmetedir. Bu sebeple dağınık haldedir. İlele dair verilen malumat ise, çok sınırlı ve çoğu zaman açık değildir.

İkinci kısım, sadece rivayetlerdeki illetlere has kılınan kitaplardır. Bu kitaplar, hadis kitapları gibi, ale'l-ebvâb ve ale'r-ricâl tasnif edilmiştir. Bir konu veya râvî başlığında ilgili rivayetler sıralanır ve illeti açıklanır. Sözelimi İbnü'l-Medînî, Ya'kûb b. Şeybe ve Bezzâr'ın *Müsned*'leri ile Dârekutnî'nin *el-İlelü 'l-vâride*'si ale'r-ricâl; Tirmizî'nin *el-İlelü 'l-kebîr*'i, Hallâl'ın *İlel*'i ve İbn Ebî Hâtim'in *el-İlel*'i ale'l-ebvâb tasnif edilmiş eserlerdir.

Bunların yanısıra İbn Şihâb ez-Zührî'den nakledilen illetli hadisleri cem eden Zühli'nin (ö. 258/872) *İlelü ehâdîsi 'z-Zührî*'si, İbnü'l-Medînî'nin *İlelü Hadîsi İbn Uyeyne*'si, İbn Hibbân'a nispet edilen *İlelü Hadîsi 'z-Zührî*, *İlelü Hadîsi Mâlik*, *İlelü Hadîsi Ebî Hanîfe* adlı eserler gibi bir hadisçinin illetli rivayetlerini; İbn Müzeyyen'in (ö. 259/873) *İlelü hadîsi 'l-Muvatta*'ı ve Ammâr eş-Şehîd'in (ö. 317/929), *İlelü 'l-ehâdîs fî kitâbi 's-Sahîh li Müslim b. el-Haccâc*'ı, Dârekutnî'nin *et-Tetebbu'u* gibi belli bir kitaptaki illetli hadisleri; Abdullâh b. Yûsuf el-Cürcânî'nin (ö. 489/1096) *İlletü 'l-hadîsi 'l-müselsel fî yevmi 'l-îd* adlı eseri gibi belirli bir hadisin illetini; İbn Ebî Hayseme'nin *Kitâbu 'z-Zekât*

⁵⁷⁹ İbn Receb, *Şerhu İleli 't-Tirmizî*, s. 13.

⁵⁸⁰ İlel eserleri birbirinden farklı bazı tasniflere tabi tutulmuştur. Bkz. İbn Receb, *Şerhu İleli 't-Tirmizî*, s. 303; Fahl, *el-Câmi' fî 'l-ilel*, 1/154-156 (Mahtût ve mefkûd eserler; matbu' eserler; yeni çalışmalar; illetli hadisleri içeren diğer eserler).

ve *Ebvâbu'l-Emvâl bi İlelihi mine'l-Hadîs* adlı eseri gibi belirli bir konudaki hadislerin illetlerini bir araya getiren çalışmalar da kaynaklarda zikredilmiştir. Ayrıca İbn Adiy'in *el-Kâmil fî duafâi'l-muhaddisîn ve ileli'l-hadîs*'i gibi bazı ricâl kitaplarında râvîler tanıtıldıktan sonra râvînin illetli hadislerine örnekler verilerek ilel bilgisi işlenmiştir.

İlel kitaplarının bir kısmı, illetleri tespit eden ilel bilginine sorular sorulmak suretiyle veya ondan nakillerde bulunan talebelerince telif edilmiştir. Meselâ İbn Uyeyne'nin hadislerindeki ileli, onun öğrencisi Alî İbnü'l-Medîni telif etmiştir. Bu sebeple kitap İbnü'l-Medîni'ye nispet edilmiştir.⁵⁸¹ Bu durum sebebiyle bazı eserler, müellifleri ile birlikte nakilde buldukları hocalarına; bazı eserler ise müellifleri ile birlikte rivayet eden râvilerine nispet edilmiştir. İbnü'l-Medîni'nin *İleli hâdisi İbn Uyeyne*'sinin İbn Uyeyne'ye; Ahmed b. Hanbel'in *İlel*'inin, râvîsi Abdullah b. Ahmed'e nispeti gibi.

İsminde illet/ilel kelimesinin geçtiği her eser, ilel ilmi ile alakalı olmayabilir. Mesela Şâfiî'nin *Risâle*'sinde yer alan "Bâbu'l-ilel fî'l-ehâdis" başlığı ile Hakîm et-Tirmizî'nin *İsbâtü'l-ilel* adlı kitabının hadis ilmindeki ilel ile doğrudan ilgisi bulunmamaktadır.⁵⁸² Buna mukabil, hadislerin illetlerini konu edinen her kitabın isminde de illet/ilel kelimesi bulunmayabilir. Mesela İbnü'l-Medîni ve Ya'kub b. Şeybe'nin *Müsned*'leri, Müslim'in *Temyîz*'i, Ebû Zür'a'nın *Ecvibe*'si, ilel eserlerinden olmakla birlikte isimlerinde ilel kelimesi yer almaz.⁵⁸³ Ayrıca sadece ilel kitabı olmamakla birlikte, içinde ilel bilgisine de yer verilen hadis kitapları, şerhler ve usûl eserleri de bulunmaktadır.

Herhangi bir kaynakta ismi tespit edilemese de ilel konusunda ilk telifin, ilel ilminin inceliklerini araştırdığı belirtilen Şu'be b. el-Haccâc (ö. 160/776) tarafından yapıldığı iddia edilmiştir.⁵⁸⁴ Bu iddia, İbn Receb'in; "Şu'be ilel ilminin inceliklerini araştırmıştır.

⁵⁸¹ Bkz. Hâkim, *Ma'rife*, s. 274. Nitekim Ali es-Sayyâh, "Bazı araştırmacılar, Sehâvî'nin 'Ali İbnü'l-Medîni'nin rivayeti ile İbn Uyeyne'den nakledilen illetler' sözüne binaen ilel konusundaki ilk eserin İbn Uyeyne'ye ait olduğunu söylemişlerdir... Ancak araştırmalarım neticesinde, kitabı İbn Uyeyne'ye nispet eden kimseyi bulamadım." demiştir. Ali es-Sayyâh, *Cühûdu'l-muhaddisîn*, s.180.

⁵⁸² Bkz. Alî es-Sayyâh, *Cühûdu'l-muhaddisîn*, s. 184. Hakîm et-Tirmizî'nin bu eseri, bazı ibadetlerin, emir ve yasakların hikmetleri hakkında olup Halid Zehrî tarafından Camiatü Muhammed el-Hamîs yayınları arasında Rabat'ta neşredilmiştir (1998).

⁵⁸³ Bkz. Fahl, *el-Câmi' fî'l-ilel*, 1/53.

⁵⁸⁴ Düzenli, *Hadislerde Gizli Kusurlar*, s. 29.

Bu ilmin ondan sonraki üstadları, onu takip etmişlerdir.⁵⁸⁵ sözüne dayanmaktadır. Ancak İbn Receb, bu konuda Şu'be'nin bir telifi olduğundan söz etmemiş, onun, rivayetlerin illetleri konusunda söz sahibi olduğuna dikkat çekmiştir. Nitekim Ahmed b. Hanbel, *İlel*'inde Ebû Dâvud et-Tayâlisî yoluyla Şu'be'den pek çok bilgi ve değerlendirme nakletmiştir.⁵⁸⁶

Şu'be'nin iki talebesi Süfyân b. Uyeyne (196/811) ve Yahyâ b. Saîd el-Kattân'a (198/813) da ilel eserleri nispet edilmiştir. Bu eserlerin, *el-İlel an İbn Uyeyne*⁵⁸⁷ ve *el-İlelü'l-menkûletü an Yahyâ el-Kattân*⁵⁸⁸ diye adlandırılmasından, her ikisinin de eserlerin râvîsi Alî İbnü'l-Medînî tarafından telif edildiğini söylemek mümkündür. İbn Hacer, Şâfi'nin telif ettiği *İhtilâfu'l-hadîs* adlı eseri de illet kitapları arasında saymıştır.⁵⁸⁹

İsminde “ilel” kelimesi bulunan ilk eserler, şîh müellifler Ebû Muhammed Yûnus b. Abdirrahmân'ın (ö. 208/823) *el-İlelü'l-kebîr*⁵⁹⁰ ve *İlelü'l-hâdîs*,⁵⁹¹ Ebû Alî el-Hasen b. Mahbûb b. Vehb eş-Şerrâd el-Becelî'nin (ö. 224/839) *İlelü'l-ehâdîs*⁵⁹² ve Ebû Abdillâh Muhammed b. Hâlid el-Berkî el-Kummî'nin (ö. h. 3. asır başları) *İlelü'l-ehâdîs*⁵⁹³ adlı kitaplarıdır. Üçüncü asırda şîa müelliflerinin makâsîd-ı şerîa konusunda çokça telif

⁵⁸⁵ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 67.

⁵⁸⁶ Örneğin bkz. Ahmed, *İlel*, no: 258-259, 261, 275, 1810, 1816, 1817, 1819-1825, 1827, 3018, 5068, 5069, 5071, 5076..5083, 5084, 5107, 5108..

⁵⁸⁷ Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, 3/323.

⁵⁸⁸ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 303. Hatîb el-Bağdâdî, bu eserinin adını *el-İlel* olarak vermiş ve doğrudan Yahyâ el-Kattân'a nispet etmiştir (Bkz. Tahhân, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 291).

⁵⁸⁹ İbn Hacer, *Mu'cem*, s. 159.

⁵⁹⁰ Necâşî, *Ricâl*, s. 428.

⁵⁹¹ İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, 276; Necâşî, *Ricâl*, s. 428; Zirikî, *A'lâm*, 8/261-262.

⁵⁹² Dârakutnî, *İlel* (Mahfûzurrahmân Zeynullah), I, 47 (muhakkikin notu). Aynı müellife *et-Târih* adlı bir eser daha nispet edilir (Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, I, 580). Tûsî, onun ismini Hasen b. Mahbûb es-Serrâd veya ez-Zerrâd Ebû Alî olarak vermiş, Ca'fer-i Sadık'ın 60 kadar öğrencisinden ilim aldığı ve 204 yılında vefat ettiğini söylemiş, kendisine pek çok kitap nispet etmiştir. Ancak bunlar arasında *İlel* bulunmamaktadır (Tûsî, *Fihrist*, s. 75-76). İbnü'n-Nedîm'in *Fihrist*'inde Berkî'nin kitapları arasında zikredildiğinden Kehhâle, *İlelü'l-ehâdîs* adlı eseri ona nispet etmiş olmalıdır (Bkz. İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, 277).

⁵⁹³ İbn Nedîm, *Fihrist*, 277 (*el-Mektebetü's-şâmîle* üzerinde yapılan taramada *Kitâbu ileli'l-ehâdîs* olarak zikredilen bu eser *Fihrist*'in matbu nüshasında *Kitâbu'l-ehâdîs* olarak görülmektedir); Necâşî, *Ricâl*, s. 320.

yaptıkları bilgisinden hareketle bu eserlerin, dini hükümlerin illetleri ve makâsıdı (ilelü’ş-şeriâ) konusunda olduğu öne sürülmüştür.⁵⁹⁴ Nitekim Şeyh Sadûk’un (ö. 381/991) eserleri içinde günümüze ulaştığı belirtilen Ebû Muhammed el-Fadl b. Şâzân en-Nîsâbü’rî’ye (ö. 260/874) ait *Kitâbu’l-ilel*’ini konu edinen makalede bu hususa dikkat çekilmiştir.⁵⁹⁵

Verilen bu bilgilerden sonra rivayet asrında eser telif eden ilel bilginlerinin bir listesini yazdıkları ilel eserleriyle birlikte kronolojik olarak vermek yerinde olacaktır. Eserler zikredilirken bugün mevcudiyeti bilinen neşredilmiş eserler hakkında kısa bilgiler verilecek, diğer eserlerin sadece isimleri verilip, bu eserlere yapılan atıflara dipnotta işaret edilecektir.

1. Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848): *et-Târîh*⁵⁹⁶ ve *’l-ilel* adıyla bilinen bu eser, ilel konusunda bugün mevcut olan ilk eserdir. Râvîsi Abbâs b. Muhammed ed-Dûrî (ö. 271/884) olan eseri İbn Maîn’in değil, talebesinin tedvin ettiği söylenmiştir.⁵⁹⁷ İbn Maîn’e nispet edilen bir de *el-İlel ve ma’rifetü’r-ricâl*⁵⁹⁸ adlı eser vardır. Bu eser, müstakil bir çalışma olmayıp, Abdullâh b. Ahmed b. Hanbel’in, babasının cevaplarını derlediği aynı isimli eserde, Abdullâh’ın, İbn Maîn’e sorduğu sorularının bir araya getirilmesi ile oluşturulmuştur.
2. Ali İbnü’l-Medîni (ö.234/848): İlel konusunda birden fazla eser telif etmiştir: *İlelü’l-hadîs ve ma’rifetü’r-ricâl ve’t-târîh; İlelü’l-müsned*⁵⁹⁹ veya *el-Müsned bi ilelihî*,⁶⁰⁰ *el-İlelü’l-müteferrika (30 cüz)*,⁶⁰¹ *el-İlel*,⁶⁰² *el-İlel (14 cüz)*,⁶⁰³ *İlelü Hadîsi*

⁵⁹⁴ Ali es-Sayyâh, *Cühûdü’l-muhaddisîn*, s. 182-183. Sayyâh’ın bu konuda zikrettiği, eserleri günümüze ulaşmamış *Kitâbu’l-ilel* sahibi diğer imâmî müellifler şöyledir: Ali b. el-Hasen b. Ali b. el-Feddâl (ö. 270/883), Ali b. İbrâhim b. Hâşim el-Kummî (ö. 307/919’dan sonra), Ahmed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Kummî (ö. 350/961), Ali b. Ebî Sehl Hâtim el-Kazvîni (ö. 350/961’dan sonra), Ebu’l-Hasen Muhammed b. Ahmed b. Dâvud el-Kummî (ö. 368/978). Bu eserlerin isimleri Necâşî’nin *Ricâl*’inde *Kitâbu’l-ilel* olarak zikredilmiştir.

⁵⁹⁵ Bozan, “Fazl b. Şâzân ve Kitâbü’l-İlel’i”, s. 74-75.

⁵⁹⁶ İbnü’n-Nedîm, *Fihrist*, s. 287.

⁵⁹⁷ İbnü’n-Nedîm, *Fihrist*, s. 287. Bu eser ve müellifi hakkında ayrıntılı bilgi için Erdiç Ahatlı’nın hazırladığı *Yahyâ b. Maîn ve Cerh Ta’dildeki Metodu* adlı yüksek lisans tezine bakılabilir (Bursa, 1992).

⁵⁹⁸ Ebû Abdülhâdi Muhammed el-Cezâiri’nin tahkiki ile neşredilmiştir (Dâru İbn Hazm, h.1424).

⁵⁹⁹ Hâkim, *Ma’rife*, s. 274; Zehebî, *Siyer*, 11/60. 30 cüzden müteşekkildir.

⁶⁰⁰ İbnü’n-Nedîm, *Fihrist*, s. 286.

*İbn Uyeyne (13 cüz),*⁶⁰⁴ *el-Mie ve'n-neyyif ve's-sittûn min ileli'l-hadîs*⁶⁰⁵ bunlardandır. Ayrıca Muhammed b. Yahyâ, İbnü'l-Medîni'nin elinde, “el-Mie ve'n-niyf ve's-sittîn min ileli'l-hadîs” yazılı bir kitap gördüğünü söylemiştir.⁶⁰⁶ Bu eserlerden sadece, Hemmâm Abdürrahîm'in *el-İlelü'l-müteferrika*'nın bir parçası olduğunu tahmin ettiği,⁶⁰⁷ Mahfûzurrahmân'ın ise Ebu'l-Hasen Muhammed b. Ahmed b. el-Berâ'nın (ö. 291/904), İbnü'l-Medîni'den rivayet ettiği müstakil bir eser olabileceğini söylediği⁶⁰⁸ küçük bir risale günümüze ulaşabilmiş, Muhammed Mustafa el-A'zamî tahkiki ile basılmıştır.⁶⁰⁹ Bunlardan başka İbnü'l-Medîni'nin şu eserlerinde de ilele dair tespitlerinin olduğu söylenebilir: *el-Vehm ve'l-hatâ* (5 cüz),⁶¹⁰ *İhtilâfu'l-hadîs* (5 cüz)⁶¹¹, *el-Müdellesîn, ed-Duafâ* (10 cüz), *el-Esmâ ve'l-künâ* (8 cüz),⁶¹² *el-Künâ* (5 cüz).⁶¹³

3. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855): *Ma'rifetü'r-ricâl ve ilelü'l-hadîs*⁶¹⁴ adıyla bilinen eserde, daha çok ricâl bilgisinin ele alındığı daha önce zikredilmişti. Ahmed b.

⁶⁰¹ Hâkim, *Ma'rife*, s. 275.

⁶⁰² İbnü'n-Nedim, *Fihrist*, s. 286. İsmâil b. es-Salt'ın (ö. 286'dan sonra) yanında İbnü'l-Medîni'den naklettiği hacmi küçük bir ilel kitabının bulunduğu kaydedilmiştir (Hatîb, *Târîhu Bağdât*, 6/280).

⁶⁰³ İsmâil b. İshâk b. İsmâil, Ebû İshâk el-Ezdî el-Kâdî'nin (ö. 282/895) İbnü'l-Medîni'den yazdığı bilgilerden oluşan 14 cüzlük bir eserdir (Hâkim, *Ma'rife*, s. 274; Hatîb, *Câmi*, 2/466).

⁶⁰⁴ Hâkim, *Ma'rife*, s. 274. 13 cüzden müteşekkildir.

⁶⁰⁵ Hatîb, *el-Câmi*, 2/452. Muhammed b. Yahyâ, İbnü'l-Medîni'ye ait bir kitabın üzerinde bu başlığı gördüğünü söylemektedir.

⁶⁰⁶ Hatîb, *el-Câmi*, 2/452.

⁶⁰⁷ Hemmâm Abdürrahîm, *el-İlel fi'l-hadîs*, 1/57.

⁶⁰⁸ Dârekutnî, *İlel*, 1/48 (muhakkikin notu).

⁶⁰⁹ Beyrût: el-Mektebu'l-İslâmî, 2.bsk., 1980. İbn Receb, *Şerhu'l-İleli't-Tirmizî* sinde bu esere atıfta bulunmuştur (s. 253). Nitekim Hatîb el-Bağdâdî, İbnü'l-Medîni'nin kitaplarının hemen hepsinin kaybolduğunu söylemiştir. Bkz. *el-Câmi*, 2/467.

⁶¹⁰ Hâkim, *Ma'rife*, s. 274.

⁶¹¹ Hâkim, *Ma'rife*, s. 275.

⁶¹² İbnü'n-Nedim, *Fihrist*, s. 286.

⁶¹³ Ukaylî, *Duafâ*, 3/238 (muhakkikin notu). Cüz sayıları için bkz. a.g.e. Hâkim, *Ma'rife*, s. 274.

⁶¹⁴ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 196. İlel muhakkikleri ise, eserin isminin yazma nüshada *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl* şekilde oluşundan hareketle bu ismin ya Ahmed b. Hanbel, ya oğlu Abdullah, ya da râvîsi Ebû Alî es-Savvâf tarafından konulduğunu söyler (Bkz. *İlel*, 1/85). Abdullah b. Ahmed, babasının 700 bin hadisten seçerek oluşturduğu

Hanbel'in oğulları Abdullah⁶¹⁵ ve Sâlih'in⁶¹⁶ yanı sıra el-Mervezî⁶¹⁷ ve el-Meymûnî⁶¹⁸ tarafından rivayet edilen eser İsmail Cerrahoğlu ve Talat Koçyiğit'in tahkiki ile 2 cilt;⁶¹⁹ Vasıyyullâh b. Muhammed Abbâs'ın tahkiki ile *el-İlel ve Ma'rifetü'r-ricâl* adıyla 4 cilt olarak basılmıştır.⁶²⁰ İbnü'n-Nedîm'in kısaca *el-İlel* diye zikrettiği eser de muhtemelen budur.⁶²¹

4. Muhammed b. Abdullah b. Ammâr b. Sevâde, Ebû Ca'fer el-Mahremî el-Mevsilî (ö. 242/856): *İlelü'l-hadîs ve ma'rifetü's-şüyûh*⁶²²
5. Amr b. Alî, Ebû Hafs el-Fellâs (ö. 249/864): Dârekutnî, bazı kimselerce İbnü'l-Medîni'ye tercih edildiğini belirttiği Fellâs'ın, *el-Müsned*, *el-İlel* ve *et-Târîh* adlı üç eserini zikretmiştir.⁶²³ Hatîb de ona *el-İlel* adlı eser nispet etmiştir.⁶²⁴ Fellâs'a ait olan *et-Târîh* adlı kitapta ilel bilgisinin yer almadığı özellikle söylenmiştir.⁶²⁵
6. Buhârî (ö. 256/870): İbn Hacer, İbn Mende'den naklen, Buhârî'nin *el-İlel* isimli bir eserinin olduğuna yer vermiştir. Râvîsi Ebû Muhammed Abdullâh b. eş-Şarkî'dir.⁶²⁶

Müsned'inde, illetlerini de birlikte zikrettiği bazı muallel hadislerle de yer verdiğini belirttikten sonra, başka muallel rivayetleri -sahîh olarak tahrîc edilmesin diye- *Kitâbü'l-İlel*'de zikrettiğini söylemiştir (Bkz. İbn Hayr, *Fehrese*, s. 117). Ukaylî, bu kitabı hocası Abdullah b. Ahmed'den kiraat ile aldığını söyler (*وقرأت على عبد الله بن أحمد كتاب العلل عن أبيه* (*Duafâ*, 3/239). İbn Ebî Hâtîm de Abdullah'ın kendisine babasının mesâilini ve "İlelü'l-hadîs"i yazdığını söylemiştir (*el-Cerh*, 5/7). İbn Ebî Hâtîm'in bu sözlerinde geçen "İlelü'l-hadîs" ibaresi, doğrudan kitap adı olabileceği gibi, hadislerin illetleri manasında kullanılmış da olabilir. Kitap adı olduğu düşünüldüğünde ise kimin eseri olduğu konusu gündeme gelecektir.

⁶¹⁵ Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel (ö. 290/903): *İlel*'in râvîsidir.

⁶¹⁶ Sâlih b. Ahmed, Ebu'l-Fadl eş-Şeybânî (ö. 266/879).

⁶¹⁷ Ahmed b. Muhammed b. el-Haccâc el-Mervezî (ö. 275/888): Ahmed b. Hanbel'in *İlel*'inin râvîsidir.

⁶¹⁸ Abdülmelik b. Abdülhamîd, Ebu'l-Hasen el-Meymûnî (ö. 274/887).

⁶¹⁹ İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1987.

⁶²⁰ Riyâd: Dâru'l-Hânî, 2001; Riyâd: Dâru'l-Kabes, 2006. Son cildi fihristtir.

⁶²¹ İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, s. 285.

⁶²² Hatîb, *Târîhu Bağdât*, 5/416; İbn Asâkir, *Târîh*, 53/376. Râvîsi, Hüseyin b. İdrîs el-Heravî'dir.

⁶²³ Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 3/293.

⁶²⁴ Tahhân, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 291.

⁶²⁵ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 180.

⁶²⁶ İbn Hacer, *Mu'cem*, s. 158; A.mlf., *Hedyü's-sârî*, 2/1315.

7. Muhammed b. Yahyâ ez-Zühlî (ö. 258/872): Zührî'nin hadislerindeki illetlere dair telif ettiği *İlelü Hadîsi'z-Zührî*⁶²⁷ adlı eseri çok rağbet görmüş, Dârekutnî, kendi ilminin yetersizliğini görmek isteyen kimsenin bu eseri incelemesini söylemiştir.⁶²⁸
8. İbn Müzeyyen, Yahyâ b. Zekeriya el-Kurtubî (ö. 259/873): Tulaytula asıllı Mâlikî fakihi olan İbn Müzeyyen, *Muvatta'* hadislerinin illetlerine dair *el-Müstaksıye* isimli bir eser telif etmiştir.⁶²⁹
9. Müslim (ö. 261/874): Rivayetleri hatalı yapan hususları açıkladığı *et-Temyîz*⁶³⁰ adlı eserinin küçük bir parçası günümüze ulaşmıştır. Hâkim, ona *el-İlel* isiminde farklı bir eser daha nispet etmiştir.⁶³¹ İbn Hacer, onun, Amr b. Şuayb'ın tenkit edilen hadislerini bir araya getirdiği bir risalesini daha illel kitapları arasında zikretmiştir.⁶³² Müslim'in, *Evhâmu'l-Muhaddisîn*⁶³³ adlı eserinde de hadisçilerin hatalı rivayetlerini ele alındığı söylenebilir.
10. Ya'kûb b. Şeybe, Ebû Yûsuf es-Sedûsî (ö. 262/875): Aşere-i mübeşşere, İbn Mes'ûd, Utbe b. Ğazvân, Abbâs ve mevâliden bazı kimselerin rivayetlerini toplayan *el-Müsned* adlı eseri, "muallel müsned" olarak nitelenmiş, eserin çok güzel olduğu, ancak tamamlanamadığı belirtilmiştir.⁶³⁴
11. Ebû Zür'a er-Râzî, Ubeydullah b. Abdilkerim, (ö. 264/878): İlele dair görüşleri genelde İbn Ebî Hâtim tarafından nakledilen Ebû Zür'a'nın *İlel* adlı bir eserinin

⁶²⁷ İbn Abdilber, bu esere atıfta bulunmuştur (*Temhîd*, 8/320; 11/82).

⁶²⁸ Sülemî, *Suâlât*, s. 132; Zehebî, *Tezkira*, 2/87.

⁶²⁹ İbn Ferhûn, *Dibâc*, 2/361; Ziriklî, *A'lâm*, 8/134.

⁶³⁰ İbn Hayr, *Fehrese*, 181. Bu eser Hatîb'in Dımaşk'a getirdiği eserleri arasında yer almaktadır (Bkz.. Tahhân, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 296).

⁶³¹ Zehebî, *Siyer*, 12/579; A.mlf., *Tezkira*, 2/126.

⁶³² *Cüz'ü me'stenkera ehlü'l-ilmî min Hadîsi Amr b. Şuayb*. Bkz. İbn Hacer, *Mu'cem*, s. 159.

⁶³³ Zehebî, *Siyer*, 12/579. Mustafâ Bâhû, İbnü'n-Nedîm'e atfen, Müslim'e *el-Müsned bi İlelihî* isiminde bir eser daha nispet etmiştir (*el-İlle ve Ecnâsühâ*, s. 34). Ancak bu eser, *Fihrist*'te İbnü'l-Medîni'ye nispet edilmektedir. Bkz. İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, s. 286.

⁶³⁴ Hatîb, *Târîhu Bağdât*, 14/281; Zehebî, *Siyer*, 12/476; A.mlf., *Tezkira*, 2/118. Ezherî, Ya'kûb b. Şeybe'nin tam bir müsned telif etmediğini söylemiştir (Irakî, *Şerhu't-Tabsıra*, 2/56).

- olduğu zikredilmiştir.⁶³⁵ Ayrıca talebesi Berzeî'nin, ona sorduğu soruları bir araya getirdiği *el-Ecvîbe*⁶³⁶ adlı eserinde ilele dair oldukça çok bilgi yer almaktadır.
12. Hattâb b. Bişr (ö. 264/878): Ahmed b. Hanbel'e sorduğu soruların cevaplarını derlediği *Suâlât*'ı, İbn Hacer'in ilel kitapları arasında zikrettiği eserlerdendir.⁶³⁷
 13. İsmâîl b. Abdullah b. Mes'ûd, Ebû Bişr el-İsfehânî (ö. 267/880): Sehâvî'nin ilel musanniflerini sayarken yer verdiği⁶³⁸ "Semmûye" lakablı İsmâîl el-İsfehânî'nin *el-Fevâid*⁶³⁹ isimli eserinden başka herhangi bir eseri tespit edilememiştir.
 14. Ahmed b. Muhammed b. Hâni, Ebû Bekr el-Esram (ö. 273/886): İbn Hacer, onun Ahmed b. Hanbel'e sorduğu soruların cevaplarını derlediği *Suâlât*'ını⁶⁴⁰ ilel eserleri arasında zikretmiştir.⁶⁴¹ Kendisine *el-İlel*⁶⁴² (*ve Ma'rifet'r-Ricâl*)⁶⁴³ adlı bir eser de nispet edilmiştir. Ancak bu eserin, râvisi olduğu Ahmed b. Hanbel'in *İlel*'i⁶⁴⁴ olması; ilelü'l-hadîs konusunda bir eserin bulunduğu⁶⁴⁵ şeklindeki ifadelerle de *Suâlât*'ın kastedilmiş olması muhtemeldir.
 15. İbn Kuteybe, Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî (ö. 276/889): *el-Mesâil* ve *İhtilâfû'l-hadîs* adlı eserlerini İbn Hacer, ilel kitapları arasında zikretmiştir.⁶⁴⁶

⁶³⁵ Hatîb el-Bağdâdî'nin Dımaşk'a getirdiği kitaplara dair risalesinde zikredilir. Bkz. Tahhân, *Hatîb el-Bağdâdî*, s. 291.

⁶³⁶ Sa'dî el-Hâşimî'nin tahkiki ile Medine'de 1982 yılında neşredilmiştir.

⁶³⁷ İbn Hacer, *Mu'cem*, s. 158.

⁶³⁸ Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, 2/378. Başka kaynakta yer almayışı İsmâîl el-Kâdî (ö. 282/895) ile karıştırılmış olabileceği düşüncesini akla getirmektedir.

⁶³⁹ İbn Hacer, *Mu'cem*, s. 300; Ziriklî, *A'lâm*, 1/318.

⁶⁴⁰ Hayrullah eş-Şerîf tahkikiyle neşredilmiştir (Riyâd: Dâru'l-Âsime, h. 1422).

⁶⁴¹ İbn Hacer, *Mu'cem*, s. 466.

⁶⁴² İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, s. 285. Bu eser Hatîb'in Dımaşk'a getirdiği eserleri arasında yer almaktadır (Bkz.. Tahhân, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 291).

⁶⁴³ Kettânî, *Risâle*, s. 323.

⁶⁴⁴ Hatîb, *Târîhu Bağdât*, 2/131.

⁶⁴⁵ Hatîb, *Târîhu Bağdât*, 5/110; Zehebî, *Tezkira*, 2/114.

⁶⁴⁶ İbn Hacer, *Mu'cem*, s. 159.

16. Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890): İlele dair değerlendirmeleri oğlu tarafından derlenen Ebû Hâtim'e, İbn Nâsiruddîn, râvîsi Muhammed b. İbrâhîm el-Kettânî olan *el-İlel* adında bir eser nispet etmiş ve birkaç yerde ondan alıntı yapmıştır.⁶⁴⁷
17. Tirmizî (ö. 279/892): İsminden illetli hadislere de yer verdiği anlaşılan, sonuna "İlel" başlıklı bir bölüm eklediği *Sünen*'inden başka, başta Buhârî olmak üzere hocalarının rivayetlerdeki illetlere dair cevaplarını bir araya getirdiği *el-İlel*⁶⁴⁸ *el-Kebîr* adlı eseri meşhurdur. Bu eser Ebû Tâlib el-Kâdî'nin (ö. 608/1212) konularına göre tertibi ile neşredilmiştir.⁶⁴⁹ İki eserin birbirine karışmaması için *Süneni*'nin sonundaki bölüme *el-İlelü's-Sağîr*⁶⁵⁰ denilmesi yaygınlık kazanmıştır.
18. Ebû Zür'a ed-Dımeşkî, Abdurrahmân b. Amr (ö. 280/893): Ahmed b. Hanbel'in öğrencilerinden olan Ebû Zür'a ed-Dımeşkî, *et-Târîh ve İlelü'r-ricâl*⁶⁵¹ adında bir eser telif etmiştir. Eserin bir parçası Fâtih Kütüphanesi'nde 4520 numarada kayıtlıdır.⁶⁵²
19. İbrâhîm b. İshâk, Ebû İshâk el-Harbî (ö. 285/898): Hadis ilmini iyi bildiği ve ilel konusunda bilgili olduğu söylenmiştir.⁶⁵³ Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*'inde iki yerde Ebû İshâk el-Harbî'nin kendi telifi olduğunu belirttiği *el-İlel* adlı eserine atıf yapmıştır.⁶⁵⁴ İki yerde ise kitabın adını *el-İlel ve 't-târîh* olarak zikretmiştir.⁶⁵⁵

⁶⁴⁷ İbn Abdinnâsir, *Tavzihu'l-müştebih*, 1/225; 5/285; 7/174.

⁶⁴⁸ İbnü'n-Nedim, *Fihrist*, s. 289.

⁶⁴⁹ Eser, Subhî es-Samerrâî ve arkadaşlarının tahkiki ile Âlemü'l-Kütüb tarafından Beyrût'ta (1989), Hâmid Abdullâh el-Mahallâvî'nin tahkiki ile Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye tarafından Beyrût'ta (2011) neşredilmiştir.

⁶⁵⁰ Eserin Ebu'l-Abbâs el-Mahbûbî rivayeti, "Kitâbu'l-İlel" başlığıyla, ayrıca *Şifâu'l-ğalel fî şerhi Kitâbi'l-İlel* adıyla (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2006) *Sünen*'in sonunda tab edilmiş; ayrıca İbn Receb tarafından şerh edilmiş ve farklı tahkiklerle yayınlanmıştır. Süyûtî, *Şifâu'l-ğalel*'i İbn Hacer'in eserleri arasında zikretmiş (Bkz. Süyûtî, *Nazmu'l-ıkyân fî a'yâni'l-a'yân*, s. 47), bu bilgi sonraki eserlerde tekrarlanmıştır (Bkz. Dârekutnî, *İlel*, 1/56 (muhakkikin mukaddimesi); Kandemir, "İbn Hacer", *DİA*, 19/520; Fahl, *el-Câmi' fî'l-ilel*, 1/38). Ayrıca Mübârekfûrî'nin *Tuhfetü'l-ahvezî*'de *İlel*'i bu isimle vererek şerh etmesi, *Şifâu'l-ğalel* isminin onun şerhinin adı zannedilmesine yol açmıştır (Bkz. Ebû Ya'lâ el-Beydâvî, *et-Ta'likâtü'l-müstazrafe*, 8/22; Özşenel, "Mübârekpûrî", *DİA*, 31/429). Araştırmamızda *Şifâu'l-ğalel* adının nereden geldiğine dair net bir bilgiye ulaşamadık.

⁶⁵¹ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-hanâbile*, 1/206; İbn Müflih, *el-Maksadu'l-erşed*, 2/100; Ziriklî, *A'lâm*, 3/320. Kâtip Çelebi, eserin ismini *el-İlel* şeklinde (Bkz. *Keşfü'z-Zünûn*, 1/1440); Güler ise *el-Ehâdis ve'l-hikâyât ve'l-ilel ve's-suâlat* şeklinde vermiştir (Güler, *Hadis İlimleri Literatürü*, s.213).

⁶⁵² Ziriklî, *A'lâm*, 3/320.

⁶⁵³ Hatîb, *Târîhu Bağdât*, 6/28 (حافظا للحديث مميزا لعله).

⁶⁵⁴ Moğultay, *İkmâl*, 1/190; 2/205 (وقال أبو إسحاق الحربي في كتاب العلال تأليفه). Bkz. İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/97; 2/18; 5/308.

20. Bezzâr (ö. 292/905), *el-Müsned (el-Bahru 'z-Zehhâr)*⁶⁵⁶
21. Abdullâh b. Muhammed, Ebû Alî el-Belhî (ö. 295/907): Târîh ve ilel konusunda kitaplarının olduğu söylenmiştir.⁶⁵⁷
22. İbrâhîm b. Ebî Tâlib Muhammed b. Nuh b. Abdullâh\ Ebû İshâk en-Nîsâbûrî (ö. 295/907): Ahmed b. Hanbel'in talebelerindedir. İleli cem ettiği zikredilmiştir. *el-İlel* adlı eseri imlâ ettirdiği söylenmiş,⁶⁵⁸ ancak bunun kendisine ait bir eser mi olduğu, yoksa Ahmed b. Hanbel'in *İlel*'i mi olduğu açıklanmamıştır.
23. Muhammed b. Ahmed b. Züheyr b. Harb b. Ebî Hayseme (ö. 297/910), *Kitâbu 'z-zekât ve ebvâbu 'l-emvâl bi ilelihî mine 'l-hadîs*.⁶⁵⁹
24. Ahmed b. Hârûn, Ebû Bekr el-Berdîcî (ö. 301/914): İbn Receb'in, "İlel konusunda temâyüz etmiş hafızlardandır" dediği ve görüşlerine çokça yer verdiđi⁶⁶⁰ Berdîcî'nin *Ma'rifetü 'l-muttasıl mine 'l-hadîs ve 'l-mürsel ve 'l-maktû' ve beyânu 't-turuki 's-sahîha* adlı eseri, ilel ve tarih kitapları arasında zikredilmiştir.⁶⁶¹
25. Ahmed b. Şuayb, Ebû Abdurrahmân en-Nesâî (ö. 303), *Müsnedü Hadîsi 'z-Zührî bi ilelihi ve 'l-keâm aleyhi*⁶⁶²
26. Zekerîya b. Yahyâ, Ebû Yahyâ el-Basrî es-Sâcî (ö. 307/919): İbn Adî ve İbn Mende'nin hocası olan Sâcî'nin ilele dair eseri *İlelü 'l-hadîs*'tir.⁶⁶³ İbn Abdilber, bu esere *Kitâbu 'l-İlel* diyerek atıfta bulunmuştur.⁶⁶⁴

⁶⁵⁵ Moğultay, *İkmâl*, 1/286; 2/350 (وقال الحافظ أبو إسحاق الحربي في كتاب العلال والتاريخ).

⁶⁵⁶ Üçüncü bölümde ayrıntılı olarak işlenecektir.

⁶⁵⁷ Hatîb, *Târîhu Bağdât*, 10/93; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü 'z-zeheb*, 2/219. Zehebî, eserlerin adını *el-İlel* ve *et-Târîh* olarak vermiştir (Zehebî, *Siyer*, 13/529).

⁶⁵⁸ Zehebî, *Tezkira*, 2/157 (جمع الشيوخ والعلل.. وقد أملى كتاب العلال); Süyûtî, *Tabakâtü 'l-huffâz*, s. 284.

⁶⁵⁹ İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, 286; İsmâîl Paşâ, *Hedîyye*, 2/24.

⁶⁶⁰ İbn Receb, *Şerhu İleli 't-Tirmizî*, s.178 (وكان من أعيان الحفاظ المبرزين في العلال), 138, 145, 151, 178..

⁶⁶¹ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 175.

⁶⁶² İbn Hayr, *Fehrese*, s. 122.

⁶⁶³ Zehebî, *Tezkira*, 2/201; İsmâîl Paşâ, *Hedîyye*, 1/196; Zirîklî, *A'lâm*, 3/47. *Fehrese*'de eserin ismini *ed-Duaîfâ ve 'l-mensûbine ile 'l-bid'a ve 'l-ilel* şeklinde geçmektedir (s.178). Sanki ona ait iki ayrı eser, peş peşe zikredilmiş olduğundan tek eser gibi algılanmıştır. Çünkü İbn Hacer, ilk eserin adını *ed-Duaîfâ ve 'l-mensûbine ile 'l-bid'a* şeklinde zikretmiştir (İbn Hacer, *Mu'cem*, s.171).

⁶⁶⁴ İbn Abdilber, *Câmiu beyâni 'l-ilm*, 2/161.

27. el-Velîd b. Ebân b. Bûne, Ebu'l-Abbâs el-İsbehânî (ö. 310/922): *el-Müsnedü'l-Muallel*⁶⁶⁵
28. Ahmed b. Muhammed b. Hârûn, Ebû Bekr el-Hallâl (ö. 311/923): Ahmed b. Hanbel'in öğrencilerinden olan Hallâl da, *el-İlel* adında bir eser telif etmiştir.⁶⁶⁶ Bu kitaptan İbn Kudâme'nin yaptığı seçkinin bazı kısımları bugüne ulaşmış ve *el-Müntehab mine'l-İlel* adıyla yayınlanmıştır.⁶⁶⁷
29. Muhammed b. Ebu'l-Hüseyn b. Ammâr, Ebu'l-Fazl el-Cârûdî el-Heravî eş-Şehîd (ö. 317/929): Müslim'in *Sahîh*'inde geçen otuz küsur hadisin illetini açıklayan küçük bir risale yazmıştır.⁶⁶⁸ *İlelü'l-Ehâdîs fî Kitâbi's-Sahîh li Müslim b. el-Haccâc* ismiyle telif edilen bu risale Alî b. el-Hasen el-Eserî'nin tahkiki ile neşredilmiştir.⁶⁶⁹
30. Abdullah b. Hanîn b. Abdillâh, Ebû Muhammed el-Kilâbî el-Kurtubî (ö. 318/930): "İbn Ehî Rebî' es-Sabbâğ" diye bilinen müellifin *Ma'rifetü'r-Ricâl ve İleli'l-Hadîs* adında bir kitabından bahsedilmiştir.⁶⁷⁰
31. Ukaylî, Muhammed b. Amr, Ebû Ca'fer el-Mekkî (ö. 322/933): *Duafâ* adlı eseri ile tanınan Ukaylî'nin ilele dair bir eserinin olduğu, kendi ifadesinden⁶⁷¹ anlaşılrsa da, başka kaynaklarda bu esere herhangi bir atıf tespit edilememiştir.
32. İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938): Daha çok babası ve Ebû Zür'a'ya sorduğu illetleri konularına göre tasnif ederek oluşturduğu, 2840 rivayet içeren, kısaca *el-İlel* olarak bilinen, *Kitâbu'l-İlel ve beyânu mâ vaka'a mine'l-hatâ' ve'l-halel fî ba'zı turuki'l-*

⁶⁶⁵ İsmâil Paşâ, *Hediyye*, 2/500; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 13/169. Dedesinin ismi "Tûme" ve "Bûka diye de okunmuş, ancak İbn Hacer, "Bûne" olması gerektiğini belirtmiştir (Bkz. İbn Hacer, *Tebîru'l-müntebih*, 1/111. Eserin adına "muallel" eki ilk kaynaklarda bulunmamaktadır (Bkz. Ebû Nuaym, *Târîhu İsbehân*, 2/310-311; Zehebî, *Tezkire*, 3/6).

⁶⁶⁶ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-hanâbile*, 2/12; İsmâil Paşâ, *Hediyye*, 1/57.

⁶⁶⁷ İbn Kudâme el-Makdisî, *el-Müntehab mine'l-İlel li'l-Hallâl* (thk. Târik b. İvâdillâh), Riyâd: Dâru'r-Râye, 1998.

⁶⁶⁸ Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 2/28; Zehebî, *Tezkire*, 3/37.

⁶⁶⁹ Riyâd: Dâru'l-Hicre, 1991, 184s. Eser, Yavuz Köktaş tarafından tercüme edilerek makale olarak yayınlanmıştır. Bkz. Yavuz Köktaş, "Müslim'in Sahîh'ine Yapılan En Eski Tenkid: Ebu'l-Fadl el-Herevî'nin İlelü'l-Ahâdîs Fî Kitâbi's-Sahîh Li-Müslim Adlı Eserinin Takdim ve Tercümesi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2005, cilt: V, sayı: 3, s. 29-56.

⁶⁷⁰ İbn Ferhûn, *Dibâc*, 1/436; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 6/51.

⁶⁷¹ Ukaylî, *ed-Duafâ*, 4/351 (سنأتيه على تمامه في كتاب العلال). Düzenli, Uğur'dan naklederek, eserin ismini *İlelü'l-hadîs ve ma'rifetü'r-ricâl* şeklinde vermiştir. Ancak referans verilen yerde bu kayda rastlanmamıştır (Kırş. Düzenli, *Hadislerde Gizli Kusurlar*, s. 35; Uğur, *Hadis Terimleri*, s. 161).

*ehâdîsi 'l-merviyye fi 's-sünneti 'n-nebeviyye*⁶⁷² adlı eseri telif etmiştir. İbn Abdilhâdî es-Sâlihî (ö. 744/1343), eserde geçen rivayetlerin tarihlerini zikretmek suretiyle bu eseri şerh etmeye başlamış, ancak 96 hadisi yazabilmiştir.⁶⁷³ *İlel* üzerine muhtelif çalışmalar yapılmıştır.⁶⁷⁴ İbn Ebî Hâtîm'in, *el-Merâsîl* adlı eseri de ilel ile yakından ilgilidir.

33. İbn Hibbân (ö. 354/965): İlel konusunda *İlelü Hadîsi 'z-Zühri*,⁶⁷⁵ *İlelü Hadîsi Mâlik*,⁶⁷⁶ *İlelü Menâkibi Ebî Hanîfe ve mesâlibihî*, *İlelü mâ esnede Ebû Hanîfe*⁶⁷⁷, *İlelü evhâmi ashâbi 't-tevârîh*⁶⁷⁸ eserlerini telif ettiği zikredilen İbn Hibbân'ın, kullandığı ifadelerden *ed-Duafâ bi 'l-ilel*,⁶⁷⁹ *Şerâitü 'l-ahbâr*,⁶⁸⁰ *el-Cem beyne 'l-ahbâr ve nefyü 't-tezâd ani 'l-âsâr*⁶⁸¹ adlı eserlerinin bulunduğu naşılmaktadır. *el-*

⁶⁷² İbn Ebî Hâtîm, *Kitâbü 'l-ilel* (nşr. Ebû Alî en-Nazîf), Beyrût: Dâru 'l-Kütübi 'l-İlmiyye, 2006, 2cilt; (thk. Komisyon), Riyâd: Hâlid b. Abdîrahmân el-Cüreyşî, 2006, 7 cilt.

⁶⁷³ İbn Abdilhâdî, *Şerhu İleli İbn Ebî Hâtîm* (thk. Mustafa Ebu 'l-Ğayz – İbrâhîm Fehmi), Kahire: el-Fârûku 'l-Hadîsiyye, 2002.

⁶⁷⁴ Bu çalışmalardan bazıları şöyledir:

- Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî, *Fevâid fî kitâbi 'l-İlel li İbn Ebî Hâtîm*, Riyâd: Dâru Atlas, 1999;
- Halit Boz, *İbn Ebî Hâtîm ve İlelü 'l-Hadîs Adlı Eseri*, (Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 1997;
- Rahile Yılmaz, *İbn Ebî Hâtîm er-Râzî'nin İlelü 'l-Hadîs Adlı Eserinde Vasledilmekle İletli Saydığı Mürsel Rivâyetler*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2008;
- Abdusselâm Ahmed Muhammed Ebû Semha, *el-Münker: dirâse nazariyye ve tatbikiyye fî kitâbi İleli 'l-hadîs li İbn Ebî Hâtîm*, (Yüksek Lisans Tezi), Ürdün Üniversitesi, 1999;
- Zeyneb el-Aydân, *Mefhûmu 'l-münker fî İleli 'l-hadîs li İbn Ebî Hâtîm: tahkîk ve dirâse*, (Yüksek Lisans Tezi), er-Riâsetü 'l-Âmme li Ta'limi 'l-Benât (Suudi Arabistan), 1417;
- Râşid Muhammed Mes'ud el-Matrûşî, *et-Tercihu bi 'l-karâin fî kitâbi İleli 'l-hadîs li 'l-imâm el-hâfiz Abdîrahmân b. Ebî Hâtîm er-Râzî* (Yüksek Lisans Tezi), Şarka Üniversitesi, 2008.

⁶⁷⁵ 20 cüz. Bkz. Hatîb, *Câmi'*, 2/468. *İlelü Menâkibi 'z-Zühri* diye de kaydedilmiştir (Zehebî, *Siyer*, 16/95). İbn Hibbân, Zühri'nin hayatını ve şahsiyetini de işlediğini söylediği *el-İlel* adlı eserine *Mecrûhîn*'inde atıf yapmıştır (İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 1/41).

⁶⁷⁶ 10 cüz. Bkz. Bkz. Hatîb, *Câmi'*, 2/468.

⁶⁷⁷ Her biri 10 cüz. Bkz. Hatîb, *Câmi'*, 2/468.

⁶⁷⁸ *İlelü evhâmi 'l-müerrihîn* şeklinde de zikredilen bu eserin 10 cüz olduğu söylenmiştir. Bkz. Hatîb, *Câmi'*, 2/468.

⁶⁷⁹ Bkz. İbn Hibbân, *Sikât*, 1/13.

⁶⁸⁰ Bkz. İbn Hibbân, *Sikât*, 1/12; a.mlf., *Mecrûhîn*, 1/86.

⁶⁸¹ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 2/14.

Mecrûhîn'i başta olmak üzere diğer birçok eserinde de ilâh bilgisi bulunan İbn Hibbân'ın *Sahîh*'indeki değerlendirmeleri *İlelü'l-ahbâr fî ma'rîfeti ruvvâtî'l-âsâr* adlı eserde bir araya getirilmiştir.⁶⁸²

34. el-Hasen b. Abdirrahmân İbn Hallâd, Ebu Muhammed er-Râmhürmüzî (ö. 360/970), *el-İlel fî muhtâri'l-ahbâr*⁶⁸³
35. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed, Ebû Alî el-Mâsercisî en-Neysâbûrî (ö. 365/975): 1300 cüzden müteşekkil muallel bir müsned tasnif ettiği zikredilmiştir.⁶⁸⁴
36. Muhammed b. Muhammed b. Ya'kûb b. İsmâîl, Ebu'l-Hüseyn el-Haccâcî en-Nîsâbûrî el-Mukriî (ö. 368/978): 80 küsur cüzden müteşekkil *el-İlel* adlı eserini seksen yaşlarında bile okuttuğu nakledilmiştir.⁶⁸⁵
37. Muhammed b. Muhammed, Ebû Ahmed el-Hâkim el-Kerâbisî (ö. 378/988), *el-İlel*⁶⁸⁶
38. Abdurrahmân b. Abdillâh, Ebu'l-Kâsım el-Cevherî el-Ğâfikî (ö. 381/990): Mısırlı Mâlikî âlimlerinden olup *Müsnedü'l-Muvatta*⁶⁸⁷ adlı eserinde rivayetlerin illetlerini de ele aldığı belirtilmiştir.⁶⁸⁸
39. Dârekutnî (ö. 385/995): Talebesi Berkânî'ye yazdırdığı, onun da müsned tarzında tertip ettiği *İlelü'l-hadîs*⁶⁸⁹ veya *el-İlelü'l-kebîr*⁶⁹⁰ diye de bilinen *el-İlelü'l-vâride fî'l-ehâdisi'n-nebeviyye* adlı eseri Mahfûzurrahmân Zeynullah'ın tahkiki ile 9 cilt olarak neşredilmiştir.⁶⁹¹ Dârekutnî'nin, *el-İlzâmât*,⁶⁹² *et-Tettebbû'*,⁶⁹³ *el-İstidrâkât*,⁶⁹⁴

⁶⁸² nşr. Yahyâ b. Abdillâh el-Bekrî eş-Şehrî, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2001.

⁶⁸³ İsmi, *el-Felek* şeklinde de kaydedilmiştir. İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, s. 172; İsmâîl Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, 2/315.

⁶⁸⁴ Zehebî, *Tezkira*, 3/111; Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*, 3/336; 4/441.

⁶⁸⁵ Hatîb, *Târîhu Bağdât*, 3/223; Zehebî, *Tezkira*, 3/104.

⁶⁸⁶ Zehebî, *Tezkira*, 3/123; Ziriklî, *A'lâm*, 7/20.

⁶⁸⁷ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 78.

⁶⁸⁸ Zehebî, *Siyer*, 16/436.

⁶⁸⁹ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 172. Bkz. Çakan, "Dârekutnî", *DİA*, 8/489.

⁶⁹⁰ Kettânî, *Risâle*, s. 323.

⁶⁹¹ Riyâd: Dâru Taybe, 1985.

⁶⁹² İbn Hayr, *Fehrese*, s. 172.

Tashîfu'l-muhaddisîn,⁶⁹⁵ *el-Ehâdis elletî hûlîfe fihâ Mâlik b. Enes*⁶⁹⁶ adlı eserleri de ilel ile doğrudan alakalı kitaplardır.

40. el-Hasen b. Muhammed, Ebû Alî ez-Zeccâcî (ö. 400/1010), *el-İlel*⁶⁹⁷
41. Muhammed b. Abdillâh, Ebû Abdillâh el-Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014), *el-İlel*⁶⁹⁸
42. Ahmed b. Muhammed, Ebû Bekr el-Berkânî (ö. 425/1034): Dârekutnî'nin *İlel*'ini yazan ve tertip eden Berkânî'nin Dârekutnî'ye sorduğu soruları derlediği *Suâlât*'ı ilel kitapları arasında zikredilmiştir.⁶⁹⁹
43. Ali b. Ahmed İbn Hazm, Ebû Muhammed el-Kurtubî (ö. 456/1064), *Muhtasar fi ileli'l-hadîs*⁷⁰⁰
44. Abdullah b. Yûsuf, Ebû Muhammed el-Cürcânî (ö. 489/1096): Tek bir hadisin illetine dair *İlletü'l-hadîsi'l-müselsel fi yevmi'l-îd* adlı eseri bulunmaktadır.⁷⁰¹

Hicrî beşinci asır sonrasında da ilelle alakalı çalışmalar devam etmiştir. İlele dair kitapları listeleyen çalışmalarda genellikle en son İbn Hacer'in eserleri, özellikle de *ez-Zehru'l-matlûl fi'l-haberi'l-ma'lûl*⁷⁰² adlı mefkûd eseri zikredilmiştir.⁷⁰³ Bununla birlikte özellikle son dönemde ilel konusunda bir kısmına giriş bölümünde işaret edilen pek çok araştırmancının varlığını hatırlatmakta fayda vardır.

⁶⁹³ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zünûn*, 2/1403. Ebû Abdirrahmân el-Vâdîî'nin tahkiki ile *el-İlzâmât* ile birlikte neşredilmiştir (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985, 415s).

⁶⁹⁴ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 173.

⁶⁹⁵ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 173.

⁶⁹⁶ İbn Hacer, *Mu'cem*, s. 160. Ebû Abdilbârî el-Cezâirî'nin tahkiki ile neşredilmiştir (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1997, 192 s.).

⁶⁹⁷ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zünûn*, 2/1160; Kehhâle, *Mu'cem*, 3/284.

⁶⁹⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zünûn*, 2/1160.

⁶⁹⁹ İbn Hacer, *Mu'cem*, s. 159. Mecdî es-Seyyid İbrâhîm'in tahkiki ile neşredilmiştir (Kâhire: Mektebetü'l-Kur'ân, ts, 94 s.).

⁷⁰⁰ Zehebî, *Siyer*, 18/195.

⁷⁰¹ Elbânî, *Fihrisü'l-mahtûtât*, s. 335.

⁷⁰² Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, 1/225; Süyûtî, *Nazmu'l-ıkyân fi a'yâni'l-a'yân*, s. 47.

⁷⁰³ Bkz. Dârekutnî, *İlel*, 1/56 (muhakkikin mukaddimesi); Fahl, *el-Câmi' fi'l-ilel*, 1/38; Ali es-Sayyâh, *Cuhûdu'l-muhaddisîn*, s. 175.

BÖLÜM 2: İLLET TESPİTİNİN DAYANAKLARI

Hadislerin sahih olanını olmayanından ayırt edebilmek, râvî hatalarını tespit edip düzeltmek, uzmanlık ve tecrübe gerektiren bir iştir. Hadis rivayeti ve ilmi ile meşgul olanların çokluğu düşünüldüğünde illet uzmanlarının sayıca az olması da bunu destekler mahiyettedir. İbn Mende; “Allah, bu haberleri bilmeyi, hadisçi olduğunu iddia eden çoğu kimseden yalnızca az bir kısmına has kılmıştır.”¹ diyerek bu hususa dikkat çekmiştir. İlet, hadis ilminin en karışık ve en ince meselelerinden biri olarak takdim eden İbn Hacer de bunu ancak, Allah’ın parlak bir zekâ, engin bir hafıza, râvîlerin dereceleri hakkında tam donanım, isnad ve metinler konusunda kuvvetli bir meleke bahsettiği kimselerin anlayabileceğini belirtmiş, bu yüzden illet konusunda hadis bilginlerinden çok azının söz söyleyebildiğini ifade etmiştir.²

Ahmed b. Sâlih, “sarraf” metaforu kullanarak hadislerin sıhhat değerlendirmesi ile ilgili şöyle demiştir: “Hadisi bilmek, altını sahtesinden ayırmayı bilme gibidir. Çünkü cevheri, ancak onun ehli bilir. Bu hususta basiretli olan kimseye; ‘Bunun sahte olduğunu nereden bildin?’ diye sorulsa, (bilgisini kanıtlayacak) bir delili yoktur.”³ Bununla beraber altını sahtesinden ayırt edebilme işinin belli bir ilgi, tecrübe ve uzmanlık gerektirmesi gibi, hadisteki illetleri tespit edip bilmenin de bazı dayanakları vardır. Müslim’in; “Rivayetlerin toplanması ve birbirleri ile mukayese edilmesi sayesinde hadisin sahihi sakiminden ayırt edilir, zayıf haberlerin râvîleri hafız râvîlerden ayrılır.”⁴ şeklindeki ifadesi bunun ipuçlarını vermektedir. Hatîb el-Bağdâdî ise hadisin illetini bilmenin yolunun, tariklerinin toplanması, râvîlerinin rivayetlerdeki ihtilaflarının incelenmesi, hıfz melekeleri ile itkan ve zabt derecelerinin araştırılmasından geçtiğini vurgulamıştır.⁵

¹ İbn Receb, *Şerhu İleti't-Tirmizî*, s. 10.

² İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 92. Modern araştırmacılar, illet ilmi konusunda yetkinliği bulunan âlimlerin bir listesini zikrederler. Alî es-Sayyâh, İbn Hâcer ile bitirdiği 154 isim zikretmiştir (Bkz. *Cuhûdu'l-muhaddîsîn*, s. 15-21). Mâhir Yâsin Fahl’ın tespitinde ise İbn Hacer’den sonra 6 isim daha ilave edilmek suretiyle 176 isim bulunmaktadır (Fahl, *el-Câmi’ fi'l-ilel*, 1/41-49).

³ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 1/389-390.

⁴ Müslim, *et-Temyîz*, s. 209.

⁵ Hatîb, *el-Câmi’*, 2/452.

Buna göre “görüşü kuvvetli, mutkin, hafız bir muhaddis, hadisin kendisine ulaşan bütün tariklerini toplar. Her birinin râvîlerini inceler. Adalet ve zabt durumlarını gözden geçirir. Bu araştırması sonucu râvînin, hadisi rivayette tek kalıp kalmadığını ve/veya kendisinden daha kuvvetli râvîlere muhalif kaldığı noktaları belirler. Böylece râvînin vehmi, mürsel veya munkatî' hadisi sağlam göstermesi, hadisleri birbirine katması gibi kusurlar taşıyıp taşımadığını tespit eder. Bu inceleme neticesinde hadis hakkında hüküm verir.”⁶

İllet konusunu ilk defa müstakil bir başlık altında inceleyen Hâkim, illet tespitinin hıfz, marifet ve fehm ile yapılabileceğini belirtmiştir. Bunlardan hıfz, muallilin illet tespitine ehil olması; marifet, muallilin birikim sahibi olması; fehm ise verileri değerlendirip bir sonuca varması olarak tanımlanabilir. Bu bölümde illet tespitinin dayandığı bu esaslar incelenecektir.

Her ne kadar genel bir durumu ifade etmek için er-Rebî b. Huseym (ö. 65/685?); “Bazı hadisler vardır ki gün ışığı gibi açıktır, onları tanırsın. Bazıları da vardır ki gece karanlığı gibi karadır, reddedersin.”⁷ demiş olsa da tüm rivayetler için aynı şeyin söylenmesi mümkün değildir. Çünkü illetin tespiti, muallilin yetkinlik, bilgi birikimi ve değerlendirme kabiliyetine göre farklı süreç ve yöntemler gerektirebilir. İbnü'l-Medîni, bazen bir hadisin illetini kırk yıl sonra tespit edebildiğini söylemiştir.⁸ İbn Kesîr, hadislerdeki illetler hakkında hüküm vermenin, hadisçilerin bilgilerine, uzmanlıklarına, hadisin tariklerine hâkimiyetlerine ve Allah Rasûlü'nün insanların laflarına benzemeyen sözlerinin letafetinin tadına varma derecelerine göre farklılık arz ettiğini, kiminin zan ile hüküm verip, kiminin ise tevakkufu tercih ettiğini belirtmiştir.⁹ İbn Hacer de kimi zaman bir âlimin hadisteki illete vakıf olamayıp, onu sahih kabul ettiğini, ancak bir başkasının o illeti fark edip hadisi bu gerekçeyle reddedebildiğin dikkat çekmiştir.¹⁰

⁶ Uğur, *Hadis Terimleri*, s. 156. Ayrıca bkz. Süyûtî, *Tedribü'râvî*, s.216.

⁷ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, s. 316; İbn Adiy, *Kâmil*, 1/135; Hatîb, *Kifâye*, s. 462.

⁸ Hatîb, *el-Câmi*, 2/385.

⁹ İbn Kesîr, *İhtisâru Ulûmi'l-hadis*, s. 89.

¹⁰ İbn Hacer, *Nüket*, 1/271.

İlletin esasının, özel ilgi ve uğraşı (temerrüs) ile uzun tecrübe olduğunu söyleyen¹¹ günümüz araştırmacılarından Mâhir Yâsin Fahl, illet tespit yollarını dokuz madde halinde şöyle zikreder: 1. Hadisin tüm tariklerini toplamak, 2. Toplanan tarikleri karşılaştırmak, 3. Râvilerin mertebelerini bilmek, 4. Râvînin hocasından hadisi nasıl aldığı konusunu derinlemesine düşünmek (teemmül), 5. Râvilerin isimlerini, künyelerini, lakaplarını ve neseplerini bilmek, 6. Râvilerin özelliklerine ve zekâlarına dikkat etmek, 7. İlim ehlinin sözlerini dayanak almak ve onları hüküm için kaynak kabul etmek, 8. Râvilerin doğum ve ölüm tarihleri ile rihle yapmış olanları bilmek, 9. Hadis merkezlerini ve ekollerini bilmek.¹²

Rivayet arasındaki durumun genel görünümünü verdiği düşünüldüğünden bu çalışmada illet tespitinin dayanakları, Hâkim'in "hıfz, ma'rifet, fehmi" şeklinde zikrettiği üç esasa karşılık gelen, sırasıyla yetkinlik, birikim ve değerlendirme başlıklarında incelenecek, bunların dışında kalan illet tespit yöntemlerine de kısaca temas edilecektir.

2.1. Yetkinlik

Kaynaklarda illel bilgininde bulunması gereken şartlara dair özel bir malumata rastlanmamakla birlikte bu konuda sayıları oldukça az muhaddisin ön plana çıkmış olması, illel uzmanlarını diğer hadisçilerden ayıran bazı özelliklerinin olduğuna delalet etmektedir. Hadis ve râvîleri hakkında bilgi sahibi olunması veya hadisin başka tariklerden araştırılması illet tespiti için yeterli olmayabilir. Bu birikimi harmanlayıp araştırmasını doğru sonuca ulaştıracak bir melekenin muallilde bulunması gerekir. Buradan hareketle illet tespitinin ilk dayanağının illel konusunda yetkin olma hususu olduğu söylenebilir. Nitekim İbn Ebî Hâtim, hadislerin sahihinin sakiminden nasıl ayırt edileceği sorusuna "Allah'ın kendilerine bu fazileti bahşettiği uzman âlimlerin tenkidi ile" diye cevap vermiştir.¹³ Hâkim de, illet tespitinin dayanağı olarak zikrettiği kavramlardan "hıfz" ile muallilin illel araştırması yapmak ve bir sonuca varmak için ehil olmasını kastetmiş olmalıdır.

¹¹ Fahl, *el-Câmi' fi'l-illel*, 1/32.

¹² Fahl, *el-Câmi' fi'l-illel*, 1/107-116. Bu kısım "Hadis İlminde İletî Tespit Yolları" başlığı ile çevrilmiş ve yayımlanmıştır (Bkz. *Usûl Dergisi*, 27, 2017, s.137-146).

¹³ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 1/2.

İlet tespitine ehil olabilmek için illel bilgininin öncelikli olarak râvîlerde aranan şartları¹⁴ haiz olması gerekir. Yahya b. Maîn, bu şartları şu şekilde sıralar: “Muhaddis dört haslete muhtaçtır: İlim talebi ile tanınmış olmak, bid’atten uzak durmak, doğru sözlülük ve büyük günahlardan kaçınmak.”¹⁵ Osman b. Hurrezâz et-Taberî (ö. 282/895) de, hadis âliminde şu beş hasletin aranması gerektiğini belirtir: “İyi bir akıl, din, zabt, zanaatta uzmanlık ve güvenilirlik.”¹⁶ Bu ve benzeri tariflerden hareketle hadis ve fıkıh bilginlerinin râvîde aradıkları iki temel özellik adalet ve zabt olarak tespit edilmiştir. Adalet, kişinin müslüman, âkil ve bâliğ olması, günahattan ve murûeti zedeleyecek hususlardan uzak durması; zabt ise râvînin, tahammül ettiği hadisi edâ edinceye kadar koruması şeklinde ifade edilmiştir.¹⁷

Hadislerdeki ilk bakışta farkedilemeyen kusurları keşfedip sıhhat tespiti yapacak muhaddiste, bunlara ilaveten daha sıkı şartların gözetilmesi tabiidir. Râvîlerin rivayetlerini bilip hıfz etmeleri, yaşamlarında sünnet ve âsârı esas almaları, sahip oldukları rical bilgisiyle râvîler hakkında cerh ve ta’dîl yapmaları gerekçesiyle hadis ilminin ve hadisin sahihini zayıfından ayıran sebepleri bilmenin ehl-i hadise has bir iş olduğunu belirten Müslim, onların yaptıkları değerlendirmelerin rasgele olmayıp eserinde örneklerini zikrettiği şevahid ve delillere dayandığını vurgular.¹⁸ Müslim’in bu ifadelerinden hareketle illel bilgininin, hadisle işigali kendisine meslek edinmiş olması yanında hadisleri tarikleriyle bilmesi ve râvîleri hakkında yeterli birikime sahip olması gerektiği söylenebilir.

İbnü’l-Esîr (ö. 606/1210), *Câmiu’l-usûl* mukaddimesinin başlarında Rasûlullah’ın hadisleri ve sahabenin âsârı bilgisine sahip olacak kişinin dinin emir ve nehiyelerine uyarak nefsinin arındırılması, kalbinden ve dilinden yanlış düşünceleri gidermesi gerektiğini belirttikten sonra bu ilme talip olan kimsede bulunması gereken nitelikleri şöyle sıralar:

¹⁴ Râvîde aranan şartlar konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Aşikkutlu, *Hadiste Rical Tenkidi*, s.83-109.

¹⁵ Sehâvî, *el-Cevâhir ve’d-dürer*, 1/78.

¹⁶ İbn Asâkir, *Târih*, 38/425.

¹⁷ Bkz. İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, s. 136; İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s.58-59.

¹⁸ Müslim, *Temyîz*, s. 218.

“...(iyi bir) dil ve i’rab bilgisinden sonra, hadis ilminin usûlünü, ahkâmını, kaidelerini, şartlarını, kavramlarını vukufiyetle bilmeye ihtiyaç duyar. Muhaddisler arasında bilinen bu bilgileri şöyle detaylanabiliriz: 1. râvîlerin isimleri, nesepleri, yaşları ve vefat tarihlerini içeren rical ilmi; 2. râvîlerin özellikleri ve rivayetlerinin kabulünü sağlayan şartların bilgisi; 3. râvîlerle alakalı diğer hususların, hadisleri tahammül keyfiyetlerinin ve tariklerin bilgisi; 4. râvîlerin kullandıkları lafızlar, semâ' ettikleri hadisleri nakletme metotları, kendilerinden ilim alanların dereceleri bilgisi; 5. hadisin manen ve ihtisar ile nakledilmesinin caiz olduğu, hadiste ziyade ve hadisten olmayanın hadise eklenmesi, sikanın ziyadede tek kalması bilgisi; 6. müsned rivayet, şartları, âlf ve nâzil isnad bilgisi; 7. munkatı', mevkûf, mu'dal ve başka çeşitleriyle mürsel hadis ve mürselin kabulündeki farklı görüşler bilgisi; 8. cerh ve ta'dîlin geçerliliği ve pratikteki karşılığı ile mecrûh râvîlerin tabakaları bilgisi; 9. sahih ve uydurma hadisin kısımları, haberin sahih, hasen, zayıf, garîb gibi çeşitlere ayrılması bilgisi; 10. mütevatir ve âhâd haberler, nâsîh mensûh gibi hadis imamlarının üzerinde durdukları meseleler bilgisi. Bunları iyi bilen kimse bu ilim yuvasına kapısından girmiş ve her yönüyle bu ilmi kuşatmış demektir. Her ne kadar hadis ilmi ile irtibatlı olsalar da daha çok fıkhnın inceleme sahasına dâhil olan mütevâtir-âhâd bilgisi ve nâsîh mensûh bilgisi dışındaki bu bilgilere vukûfiyetine göre muhaddisin derece ve rütbesi tayin edilir...”¹⁹

Cerh ve ta'dîl yapacak kimsenin, dini bütün, takva ve insaf ehli olmanın yanı sıra, ilim talibi ve bu konuda araştırma sevdalısı olmadan, ehli ile çokça müzakere etmeden, nice geceleri uykusuz geçirmeden, dikkatli, mutkin ve iyi anlayış sahibi olmadan, âlimlerin meclisine sık gidip gelmeden uzman olamayacağını belirten Zehebî'nin ifadelerinden,²⁰ benzer özelliklerin cerh ve ta'dîl yapacak kimselerde de bulunması gerektiği sonucuna varılabilir.

Mâhir Yâsin Fahl, ilel ilminde yer edinebilmek adına ömürden ferağat edilmesine ihtiyaç olduğunu; bu ilmin, tam bir vera, araştırma (bahs), tetkik (istikra), inceleme (nazar), karşılaştırma (muvazene) hususunda sabır ve tahammül gerektirdiğini, sünnetten olan bir şeyin sünnetten çıkarılmaması, sünnet olmayan bir hususun da sünnet

¹⁹ İbnü'l-Esîr, *Câmiu'l-usûl*, 1/36-38.

²⁰ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 1/4.

olarak kabul edilmemesi için tüm bunların sağlam bir inanca sahip olma zarureti ile birlikte olması gerektiğini söyler.²¹

Bu zikredilenlerden hareketle ilelü'l-hadîs ile uğraşanların sahip olması gereken özelliklerin bir kısmının doğuştan sahip olunan, bir kısmının da sonradan kazanılan özellikler olduğu söylenilebilir. Yetkinlik için aranan bu özellikleri adalet ve zabt başlıkları altında şu şekilde sınıflandırmak mümkündür:

2.1.1. Adalet

Adalet, kişinin, dînî hükümlere uygun yaşaması, kendisini küçük düşürecek kötülüklerden uzak durması, işlerinde hakikati gözetmesi, dini yaşantısını ve şahsiyetini zedeleyecek sözlerden kaçınması durumu diye tarif edilir.²² Müslüman olmak, buluğa ermek, aklı yerinde olmak, şirk, günah ve bidatten kaçınarak takvalı yaşamak ve murûeti zedeleyici hususlardan uzak durmak adaletli olmanın şartları arasında sayılmıştır.²³ Bu şartlardan birinin eksik olması, râvînin adaletini zedeleyen bir husus olarak takdim edilmiştir. Behz b. Esed (ö. 200'den sonra), basit para işlemlerinde bile iki adil şahitin arandığını belirtmiş, Allah'ın dininin ise adil kimselerden alınmaya daha layık olduğunu ifade etmiştir.²⁴ Bu sebeple devrinin büyük hadis hafızlarından sayılan, aynı zamanda rical bilgini olan Süleymân b. Dâvud eş-Şâzekûnî (ö. 234), adalet yönünden eksik görüldüğü için rivayetleri kabul görmemiştir.²⁵ Aynı şekilde Şâfiî'nin öğrencilerinden Hüseyin b. Ali el-Kerâbîsî (ö. 248 veya 256) ilminin ve eserlerinin çokluğu ile anılan bir fakih, sika bir kimse olarak tanındığı halde, halku'l-Kur'ân meselesindeki görüşünün de etkisiyle "aklı kıt" olmakla itham edilmiş ve görüşleri terk edilmiştir.²⁶

²¹ Fahl, *el-Câmi' fi'l-ilel*, 1/50.

²² Hatîb, *Kifâye*, s. 94.

²³ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 58; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, s. 260. Hanefiler, rivayetin kabulü konusunda râvînin Müslümanlığını ilan etmesini ve açıkça günah işlemekten sakınmasını yeterli görmüşlerdir. Bkz. Hatîb, *Kifâye*, s. 96.

²⁴ İbn Adiy, *Kâmil*, 1/251.

²⁵ İbn Ebî Hâtîm, *Cerh*, 4/114-115; İbn Hibbân, *Sikât*, 8/279; Zehebî, *Tezkira*, 2/56; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 3/84.

²⁶ Bkz. İbn Hibbân, *Sikât*, 8/189 (ولكن أفسده قلة عقله.); İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 2/310-311; *Lisânü'l-Mizân*, 2/303-304.

Cerh ve ta'dîl yapacak kimsede aranan iyi niyet ve tarafsızlık şartı,²⁷ muallil için de söz konusu edilebilir. Adalet vasfının “takvalı ve murûet sahibi olma” kısmına dahil edilebilecek bu iki özellik, gerek râvîleri gerekse rivayetin muhtevasını değerlendirme esnasında muallilde bulunması gerekir. Su-i niyet sahibi, belli bir mezhep veya fırkanın tarafgiri olan kimsenin, rivayetteki illetlere dair yaptığı değerlendirmeler dikkate alınmayacaktır. Usul eserlerinde muallilde bulunması gereken şartlar işlenmediği için gündeme gelmeyen bu iki mesele, ilel ilminin, cerh ve ta'dîlin de aralarında bulunduğu pek çok hadis bilgisini içermesi sebebiyle, muallilde aranan özelliklerden sayılmalıdır.²⁸ Çünkü mezhep taassubu güden veya akranına haset eden kimsenin, muarızlarının rivayetlerinde kusur arar hale geleceğini, onların rivayetlerinin sıhhati konusunda müteşeddîd davranacağını, böylece değerlendirmelerinde isabetli olamayacağını tahmin etmek zor değildir. Ahmed b. Hanbel'in *İlel*'inde siyasî bir bilgiyi naklettikten sonra İbn Ebî Zi'b'in, akranı Mâlik hakkında söylediği şu söze yer vermesinden, bu hususa dikkat çektiğini anlamak mümkündür: “İbn Ebî Zi'b, kendisine Mâlik'in alışveriş yapan tarafların muhayyer olacaklarını belirten hadis ile amel etmediği bildirilince; “Mâlik, tevbeye çağrılır, kabul ederse tamam, kabul etmezse boynu vurulur.” demiştir.²⁹ Onun, bu sözlerinde teşeddüde düştüğü açıkça görülmektedir. Oysa Mâlik'in, hadisi reddetmeyip farklı yorumladığı söylenmiştir.³⁰

Bir kimsenin adaletinin neye göre belirleneceği konusu ikinci asırdan itibaren gündeme gelmiş bir meseledir. Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Velid b. Müslim ve İbnü'l-Mübârek'in bir mecliste bu konuyu ele aldıkları nakledilmiştir. Söz konusu mecliste İbnü'l-Mübârek, ilim ehlinin kendisinden razı olduğu ve hadislerini yazdığı kimsenin

²⁷ Halku'l-Kur'an meselesi gibi farklı düşüncelerden kaynaklanan siyasî - itikadî görüş ayrılıkları ve hadisçilerin bazı konularda hissî davranmaları nedeniyle akranların birbirleri hakkındaki cerhleri muteber sayılmamıştır. Sübkî, *Kâide fi'l-cerh ve't-ta'dîl* adlı eserinde bu meseleyi örnekleriyle ele alır (bkz. s.22-48). Cerh ve ta'dîl yapacak kimsede aranan şartlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İtr, *Usûlü'l-cerh ve't-ta'dîl*, s. 117-139; Aşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 67-74.

²⁸ Zehebî, bunları muhaddisin özellikleri arasında zikretmiş ve kişisel arzu ve istekleri ağır basanlar ile belli bir görüş veya mezhebin fanatığı olan kimselerin hadis ilmi ile uğraşma zahmetinde bulunmamaları gerektiğini söylemiştir. Bkz. Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 1/4.

²⁹ Ahmed b. Hanbel, bu bilgiye İbn Ebî Zi'b'in halife Ebû Ca'fer'in huzuruna geldiğini, Mâlik'in ise gelmediğini belirttikten sonra yer vermiştir (Ahmed, *İlel*, 1/539). Sübkî, İbn Ebî Zi'b'in bu sözüne itibar edilmeyeceğini söyler (Bkz. Sübkî, *Kâide fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, s. 30).

³⁰ Fesevî, *Ma'rife*, 1/686; Hatîb, *Târîhu Bağdât*, 2/301.

adil olup şahitliğinin kabul edileceğini söylemiş, Sevrî de bunu tasdik etmiştir.³¹ İbn Hibbân'a göre adalet, bir kimsenin çoğu davranışının Allah'a taat doğrultusunda olmasıdır.³² Adil ise, hakkında cerh ifadesi bulunmayan kimsedir. Ona göre cerh, adaletin zıddıdır; dolayısıyla hakkında herhangi bir cerh bulunmayan kimse adildir.³³ Bir kimsenin âdil olması, ya iki âlimin o kimsenin adil oluşuna şahitlik etmesiyle, yahut râvînin adaletinin şöhret bulmasıyla tespit edilir.³⁴

Adalet, ne râvînin rivayetinin kabulü ne de muallil için illet tespitinde gerekliliği bakımından tek başına yeterli değildir. Bu sebeple râvîde bulunması gereken diğer özellik olan “zabt”la birlikte değerlendirilmesi gerekir.

2.1.2. Zabt

Zabt, râvînin, hafızasından naklettiğinde rivayeti ezberlemiş, kitaptan rivayet ettiğinde ise kitabına yazdıklarını iyi kaydetmiş, gafletten berî, dikkatli ve uyanık olmasını, ayrıca manen rivayet ediyorsa hadisin anlamını bozacak şeyleri bilmesini ifade eder.³⁵ Bir kimsenin zâbtı, rivayetlerinin zabt ve itkan ile bilinen sikaların rivayetleriyle karşılaştırılmasıyla tespit edilir. Rivayetleri, sika râvîlerin rivayeti ile paralellik arz eden kimsenin zâbt olduğuna hükmedilir. Burada rivayetin büyük kısmının veya manasının muvafık olması da kişinin zabt ile vasıflanması için yeterli görülmüştür. Şayet râvînin çoğu rivayeti, sikaların rivayetine muhalif olursa zabtının kusurlu olduğu anlaşılır ve rivayetleri ile ihticac edilmez.³⁶

Adalet, kişinin akıllı ve takvalı bir müslüman olmasını ifade ettiğinden hadis rivayeti veya râvî değerlendirmeleri ile bağı sadece râvînin yalancı olması veya yalanla itham edilmesi yönüyle sağlanır. Oysa zabt, bütün yönleriyle doğrudan râvî ve rivayeti ile ilgilidir. Dolayısıyla adalet ve zabt, râvî değerlendirmelerinde birbirini tamamlayan iki unsur olmakla birlikte, rivayetlerde bulunan illetlerin belirlenmesinde râvîlerin

³¹ İbn Adiy, *Kâmil*, 1/193.

³² İbn Hibbân, *Sahîh*, 1/151.

³³ İbn Hibbân, *Sikât*, 1/13.

³⁴ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 136.

³⁵ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 136.

³⁶ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 137.

zabtlarının tespitinin daha fazla rol oynayacağı aşikârdır. Çünkü adalet yönüyle tenkit edilmiş bir râvînin rivayetleri doğrudan reddedilirken, zabtı yönünden eleştirilen râvîlerin rivayetleri incelenmekte, birbirleri ile mukayese edilmekte ve bir değerlendirmeye tabi tutulmaktadır. Buradan hareketle zabt sıfatının daha çok meselenin pratik yönü ile bağlantılı olduğunu ifade etmek mümkündür.

Râvîyi illet tespitine ehil kılma yönüyle zabtı, şu başlıklar altında ele almak mümkündür:

2.1.2.1. Zekâ ve Yatkınlık

Sünnetullah gereği insanların anlama ve kavrama düzeyleri bir değildir. Bazıları işittiği bir bilgiyi anında anlayıp hafızasına kazırken, bazıları defaatle okumasına rağmen bilgiyi hafızada tutamamaktadır. İbn Hacer şöyle der: “Bunu ancak, Allah’ın derin bir idrak kabiliyeti (fehm ğâyıs), kapsamlı bir birikim, râvîlerin derecelerine vukûfiyet ve keskin bir bilgi bahşettiği kimse yerine getirebilir. Bu sebeptendir ki bu konuda hadis ilminde öne çıkmış az sayıdaki otorite söz söyleyebilmiştir. Allah bunu bilmeyi yalnızca kendilerine lutfettiği, bu ilmin derinliklerine onları muttali kıldığı için bu konuda kaynak onlardır.”³⁷ Mahir Yasin Fahl ise “Engin rivayet bilgisi ile rızıklandırılmış, aynı zamanda kıvrak zekâlı, anlayışı keskin, araştırması titiz, tecrübesi çok olan kimseler illeti fark edebilir.”³⁸ diyerek aynı hususa işaret etmiştir.

Bir bilgiyi anlama konusunda insanların merak düzeyleri ve ilgi alanlarının farklılığı da etkilidir.³⁹ Sözelimi hadis ve sünnete ilgi duyan, bu alanda bir şeyler öğrenmeyi arzu eden kimsenin, istediğini daha rahat öğreneceği öngörülebilir. Farklı ilimlerde ihtisaslaşmayı doğuran sebeplerden biri de budur. Tabakat kitaplarında örnekleri çokça görüleceği üzere bazı âlimler tefsirde ön planda iken, bazıları siyer ve meğazide, bazıları ise hadis ve ricali ilminde temeyyüz etmiştir.

Branşlaşma hususunda hadis ilimleri de kendi aralarında sınıflandırmaya tabidir. Hadis ilmiyle iştigal edenlerin “sadece hadis hıfzı ile meşgul olanlar, rical uzmanı olanlar, fikhu’l-hadîsi bilenler, ilele vakıf olanlar” gibi niteliklerle vasıflandırıldığı

³⁷ İbn Hacer, *Nüket*, 2/711.

³⁸ Fahl, *el-Câmi’ fi’l-ilel*, 1/34.

³⁹ Bkz. Kaya, “Eğitimde Merak ve İlgi”, s. 104.

görülmektedir. Bu ilimlerin bir kısmı veya çoğunda temeyyüz eden muhaddislere de rastlamak mümkündür. Mesela ilel ilminin öncüsü sayılan Şu'be hakkında; “Şu'be, hadis konusunda gerçekten basiret ve anlayış sahibidir. Sanki o, bu iş için yaratılmıştır.” denilmiştir.⁴⁰ Süfyân es-Sevrî, genç yaşta Merv'e geldiğinde insanların onu görmek için heyecanlandıkları ve onun gençliği karşısında hayretlerini gizleyemedikleri nakledilmiştir.⁴¹ Onun otuz yaşlarında iken ders verir hale geldiğini kaynaklar zikretmektedir.⁴² Yine bazı hadis otoriteleri tarafından “hadis ilmi için yaratılan isimler” şeklinde övgü cümleleri sarf edilmiştir.⁴³ Benzer şekilde hadisleri anlama konusunda Ahmed b. Hanbel, onlara vukûfiyet konusunda Ali İbnü'l-Medînî, ezberlemede İbn Ebî Şeybe ve yazı ile kaydetme hususunda Yahyâ b. Maîn'in zirveyi temsil ettiği ifade edilmiştir.⁴⁴ Yine ileli en iyi bilen İbnü'l-Medînî olduğu söylenmiştir.⁴⁵

Râvinin zabt özellikleri arasında yer alan zekâ ve yatkınlığın iki temel unsuru olduğu söylenebilir:

2.1.2.1.1. Hafıza Gücü

İlletin tespit edilebilmesi için tüm tariklerin bilinmesi, râvîlerin ve rivayetlerinin tanınması gerekliliği muallilin güçlü bir hafızaya sahip olmasını zorunlu kılar. Genellikle hadis ricali hakkında kullanılan bir terim olan “hafız” kelimesine şu anlamlar yüklenmiştir: “Hz. Peygamber'in sünnetini iyi bilen; hadislerin isnadlarını birbirinden ayırt edebilecek kadar basiretli; sıhhati konusunda marifet ehlinin görüş birliği içinde olduğu veya râvîlerin durumuna ilişkin farklı görüşler sebebiyle ihtilaf ettiği hadisleri ezberleyen; “hüccet, sika, vasat, la be'se bihi, sadûk, sâlih, şeyh, leyyin, zayıf, metrûk, zâhibü'l-hadîs” (gibi) cerh ta'dîl lafızlarının farklarını bilen; an'ane ve en'ene gibi lafız farklılıklarıyla nakledilen rivayetleri birbirinden ayırt ederek bu rivayetlerdeki ismin sahabi mi tâbiî mi olduğu konusundaki hüküm farklılığını bilen; edâ sîgalarından “kâle”

⁴⁰ İbn Ebî Hâtîm, *Cerh*, 1/129.

⁴¹ Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 6/360; Zehebi, *Siyer*, 7/236.

⁴² İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-Safve*, 3/147.

⁴³ İbn Ebî Hâtîm, *Cerh*, 1/222. Yahya b. Yeman'a göre Veki bunlardan biridir.

⁴⁴ İbn Ebî Hâtîm, *Cerh*, 1/293, 319. İbn Ebi Hatim, bu sözü el-Kasım b. Sellâm'a atfetmektedir.

⁴⁵ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 1/52.

ile an'aneli rivayetlerin arasındaki nüansı fark edebilen -ki mu'an'an rivayet, müdellis olan kimselerden kabul edilmez-; bir vehm/yanılgı sonucu hadis metninde yer alan lafzı tespit edebilen; hadise bittiği için hadisin bir parçası gibi olan müdrec sözleri asıl metinden ayırabilen; hadis ilminin yardımıyla râvilerin hallerini iyi araştıran kimsedir. İlim, kendisini bu işe vakfetmeye gelmez."⁴⁶ Hâfız olarak vasıflanan kimsenin hadisler hakkındaki değerlendirmelerinin kabul edileceğini, hadisin sahih veya illetli olduğu şeklindeki tespitine itibar edileceğini söyleyen Hatîb el-Bağdâdî, oldukça az kimsenin taşıdığı hafız vasfını, muhaddislerin derecelerinin en üstünü olarak takdim etmiştir.⁴⁷ Bu hususu destekleyen çarpıcı bir istatistikle durumu ortaya koymak gerekirse Zehebî'nin, yaşadığı asra kadarki dönemde hâfız olarak değerlendirdiği râvîlerin sayısı, binlerce hadis râvîsi içerisinde sadece 1176 rakamına ulaşır.⁴⁸

Kişinin hâfız sayılacak kadar hadis bilgisine sahip oluşu, ilel konusundaki yetkinliği açısından önem arz eder. Bunun içindir ki ilel uzmanları, güçlü hafızaları ile şöhret bulan kimseler arasından çıkmıştır. Hatta bazı ilel uzmanlarının, hadisleri yazmayı, rivayet esnasında yazılı nüsha kullanmayı yahut kitabeti, yalnızca ezberlemeye yardımcı olan bir araç olarak görüp hıfızdan sonra yazdığını imha edişi, hafıza gücünü kanıtlayan hususlar arasında zikredilmiştir.⁴⁹ İlel bilginlerinin hafıza güçlerine dikkat çeken ifadelerden bir kısmını zikretmek konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Dönemin meşhur hadis hafızları arasında yer alan Katâde'nin, kendi hadislerini, öğrencisi olan aynı zamanda rical ve ilel ilminin kurucusu olduğu ileri sürülen Şu'be'ye sorduğu ifade edilmiştir.⁵⁰ Süfyân es-Sevrî'nin, duyduğu her şeyi ezberleyecek, hatta hafızasını başka şeylerin meşgul etmesinden endişe edecek kadar;⁵¹ onun talebesi Yahyâ

⁴⁶ Hatîb, *el-Câmi'* (Tahhân), 2/173.

⁴⁷ Hatîb, *el-Câmi'* (Tahhân), 2/172.

⁴⁸ Bu rakam Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî'nin neşrettiği *Tezkiratü'l-huffâz*'ın Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye baskısındaki rical sayısıdır.

⁴⁹ Ahmed, *İlel*, 1/216; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, s. 381, 382.

⁵⁰ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 1/127.

⁵¹ Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 6/368; İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 1/409; İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, 1/461. Şu'be; "Süfyân'ın hıfzı benden daha kuvvetlidir. Süfyân, bir kimseden bana her ne rivayet etmişse, onu, o kimseye sorduğum vakit bana Süfyân'ın rivayet ettiği gibi bulmuşumdur." der (Ebû Dâvud, *Suâlâtü'l-Âcurrî*, s. 195). Yahya b. Said; "İnsanların hıfzı en kuvvetli olanı Süfyân, sonra Şu'be idi." "Süfyân, A'meş'in hadislerini A'meş'ten iyi bilirdi." diyerek onu över (İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 6/343; Zehebî, *Siyer*, 7/239).

b. Saîd el-Kattân'ın, hocasından dinlediği hadisleri eve dönünce yazacak kadar hafızasının kuvvetli olduğu zikredilmiştir.⁵² “Hâfızların efendisi” olarak takdim edilen⁵³ Yahyâ b. Maîn'in bilmediği bir hadisin hadis olamayacağı,⁵⁴ Ali İbnü'l-Medîni'nin hadisi ve illetleri bilmede insanlar içinde bir alem olduğu,⁵⁵ Ahmed b. Hanbel'in, kitaplarının baş tarafında o kitabı işittiği kimselerin isimlerini yazmadığı, bunların hepsini ezbere bildiği söylenmiştir.⁵⁶ Eline aldığı bir kitaptaki hadisleri bir defa mütalaa etmek suretiyle ezberleyiverdiği⁵⁷ anlatılan Buhârî'nin hafızasının sınındığına ve her seferinde bu sınamayı geçtiğine ilişkin nakledilenler malumdur.⁵⁸ Ebû Nuaym Fadl b. Dükeyn de Yahyâ b. Maîn ve Ahmed tarafından imtihana tabi tutulmuştur.⁵⁹ Ebû Zür'a er-Râzî, birine ödünç verdiği bir kitabını altı ay sonra geri aldığıında yedi yerde değişiklik yapıldığını tespit etmiş, bu tespiti kitaptakileri ezberlemiş olması sayesinde yapabildiğini belirtmiştir.⁶⁰ İbrahim en-Nehaî'nin (ö. 96/714): “Bana Ebû Zür'a b. Cerîr'den (ö.?) rivayette bulun. Çünkü ona aynı hadisi iki sene sonra sordum, hiçbir harf eksiltmeden nakletti.” sözünden⁶¹ bu araştırma ve sınama işinin erken dönemde başladığı anlaşılmaktadır.

2.1.2.1.2. İdrak Kabiliyeti

İlel ilmüne vukûfiyet açısından hafız olmak tek başına yeterli bir kriter değildir. Bunun için hıfzedilen rivayet ve rical bilgisinin harmanlanması, sınıflandırılması ve yeri geldiğinde kullanılmasını sağlayacak bir meziyet gerekir. İbn Receb ‘Önemli Bir Kaide’ başlığı altında şu cümlelere yer verir: “Hafızlar içinde uzman münekkitler, hem hadisle

⁵² İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 1/248.

⁵³ Zehebî, *Tezkira*, 2/14.

⁵⁴ Hatîb, *Târîhu Bağdât*, 14/180.

⁵⁵ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 1/319.

⁵⁶ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 1/296.

⁵⁷ İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 487.

⁵⁸ Bkz. Hatîb, *Târîhu Bağdât*, 2/20; Zehebî, *Tezkira*, 2/104; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 479, 487.

⁵⁹ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 1/35.

⁶⁰ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 1/333.

⁶¹ İbn Adiy, *Kâmil*, 1/99.

çok iştigal etmeleri (mümârese) hem de ricâl bilgisinde derinleşmeleri ve her birinin hadislerini bilmeleri sayesinde bir hadisin filanın hadisine benzeyip benzemediğini anlayabilecek özel bir yeteneği haizdir (fehm hâss). Bu sayede hadisleri illetlendirirler. Bu, belli bir ifadeye dökülemeyen, ehlinin sadece fehm ve marifet ile ulaştığı bir durum olup, bu melekeleriyle onlar sair ilimlerle uğraşanlardan ayrılırlar.”⁶² İbn Receb, bu ifadesini Ahmed b. Hanbel’den naklettiği şu sözlerle örneklendirir: Ahmed b. Hanbel, Sa’d b. Sinân hakkında şöyle demiştir: “Onun hadisi, Enes’in hadisine değil, Hasen’in hadisine benziyor.” İbn Receb, bu değerlendirmeden, Sa’dın Enes’ten merfû' olarak naklettiği hadislerin, Hasen el-Basrî’nin sözlerine ve mürsel rivayetlerine benzediğinin kastedildiğini söylemiş ve aynı kanaati Cûzcânî’den (ö. 259/873) de nakletmiştir.⁶³ Bir başka örnekte İbnü’l-Medîni, el-Kâsım b. Yezîd b. Abdillâh b. Kasîr > babası > Atâ > el-Fadl b. Abbâs > Hz. Peygamber tarihiyle veda hutbesi hakkında nakledilen hadis hakkında; “Bu, kussâsın sözlerine benziyor; Atâ b. Ebî Rabâh’ın hadislerine değil.” demiştir.⁶⁴ İbn Receb, buradan hareketle uzman bilginlerin Hz. Peygamber’in kelimâna benzeyen ve benzemeyen sözleri birbirinden ayırt ettiklerini belirtir.⁶⁵ Örneklerden anlaşılacağı üzere illet tespiti için râvîlerin hadislerinin ezberlenmesi yeterli olmayıp, farklı hadislerin birbirinden ayırt edilebilmesi de büyük önem taşımaktadır.

Bundan hareketle illel bilgini, rivayetlerdeki kusurları ayırt edebilme yönüyle sarrafa benzetilmiş,⁶⁶ işin zorluğunu ifade etmek üzere illel tespiti adeta ilham hüviyetinde görülmüş, hatta avâma göre kehanet bile sayılabildiği vurgulanmıştır. **Abdurrahmân b. Mehdî**’nin “Hadisi bilmek ilham işidir. Hadisi illetlendiren âlime; ‘Bunu nereden söyledin?’ desen, sana cevap veremez.”⁶⁷ “Bizim hadisi reddetmemiz, cahil kimselere göre bir kehanet sayılır.”⁶⁸ sözleri burada örnek olarak hatırlanabilir. Yine İbn Mehdî,

⁶² İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, s. 286.

⁶³ Bkz. İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, s. 286.

⁶⁴ İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, s. 290.

⁶⁵ İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, s. 292.

⁶⁶ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 1/389-390; Hatîb, *el-Câmi*’, 2/383, 384; İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 92.

⁶⁷ Hâkim, *Ma’rife*, s. 377. Bu söz İbn Ebî Hâtim’in *İlel*’inde İbn Nümeyr’e atfedilmiştir. İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 1/388. سمعتُ محمد بن عبد الله بن نمير , يقول : قال عبد الرحمان بن مهدي : معرفة الحديث إلهام. قال ابن نمير : وصدق لو قلت له : من أين قلت ؟ لم يكن له جواب.

⁶⁸ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 1/389.

yalancı râvîleri nasıl bildiği kendisine sorulduğunda “Doktorun, mecnunu tanıması gibi!” diyerek benzer bir cevap vermiştir.⁶⁹

Her ne kadar illeti bilmek, ilham ve kehanete benzetilmişse de İbn Mehdî'nin sarraf metaforu, bu ilmin bir birikim ve tecrübe gerektirdiğini göstermektedir. Çünkü hiç kimse doğuştan sarraf olmaz, mesleğin inceliklerini sonradan öğrenir. Bu bilgilerinden hareketle sahteyi gerçeğinden ayırt eder. İlel bilgini de böyledir. Bunun bir örneğini **İbn Mehdî**'den nakledilen şu bilgide görmek mümkündür: İbn Mehdî'nin bulunduğu bir ortamda Horasanlı birisi kalkıp; “Ebû Saîd! Hasen'in Hz. Peygamber'den rivayet ettiği ‘Kim namazda gülerse, abdestini de namazını da iade etsin.’ hadisi hakkında ne dersin?” diye sormuştu. İbn Mehdî, “Bunu sadece Hafsa bint Sîrîn, *عن أبي العالية عن النبي*, şeklinde rivayet etmiştir.” diyerek cevap vermişti. Kendisine bu kanaatinin sebebi sorulunca; “Sarrafı bir dinarı götürdüğünde sana; ‘Bu, sahtedir’ dese, ona bu kanaate nasıl vardığını soruyor musun demiş, sonra da gerekçesini şöyle açıklamıştır: “Bu hadisi sadece Hafsa bint Sîrîn bu isnadla nakletmiştir. Hişâm b. Hassân, bunu Hafsa'dan duymuş ve Hasen'e rivayet etmiş, ancak Hasen ‘Allah Rasulü şöyle buyurdu.’ diyerek tahdis etmiştir. “O halde Zührî bunu nereden semâ' etmiş?” diye sorulunca; “Süleyman b. Erkam, Hasen ve Zührî'nin yanına sık gider gelirdi. Bu hadisi Hasen'den duymuş, Zührî ile müzakere etmişti. Zührî bunu “Allah Rasulü şöyle buyurdu.” diyerek onun gibi nakletmiştir.” diye cevap vermiştir.⁷⁰ Buradan hareketle İbn Mehdî'nin, bu sözleriyle illet tespitinin ilham ve kehanetten ibaret oluşunu değil, işin zorluğunu ve herkesin anlayamayacağını kastettiği söylenebilir.

İbn Hacer bu durumu şöyle izah etmiştir: “Bazen muallil, tıpkı sarraf gibi, tespit ettiği illeti ispatlayacak bir delil sunmaktan aciz kalır.”⁷¹ “Bazen illet bilgini, iki rivayetten birini diğerine tercih edişinin sebebini izah edemez. Nitekim sarrafın, paranın sahte olduğunu ayırt edebilmesi de böyledir. Bu sebeple kendisine müracaat edilen bir imam, hadisin illetli olduğuna hükmettiğinde evlâ olan, tıpkı hadisin sıhhatine hükmettiğinde olduğu gibi bu hususta da ona ittibâ etmektir.”⁷² **Ebû Zür'a**'dan bu konuda nakledilen

⁶⁹ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 1/252; İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 1/35; İbn Adiy, *Kâmil*, 1/198.

⁷⁰ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, s. 312.

⁷¹ İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 92.

⁷² İbn Hacer, *Nüket*, 2/711.

şu ta'lîl buna örnektir: İbn Ebî Hâtim, Ebû Zür'a'ya Hz. Peygamber'in kadınlar için ham ipek ve işlenmiş ipekte bir mahsur görmemesine dair Bakıyye > Ubeydullâh > Nâfi' > İbn Ömer tarikiyle gelen hadisi sorduğunda Ebû Zür'a, bu hadisin münker olduğunu söylemişti. İbn Ebî Hâtim; "Herhangi bir illetini biliyor musun/söyleyebilir misin?" dediğinde ise; 'Hayır!' cevabını vermişti.⁷³

Muallilin, rivayetteki illeti fark edebilmesine dair bir diğer örnek **Şu'be**'den nakledilir. Yahyâ b. Saîd, Şu'be'nin Ebû İshâk > Ebu'l-Ahvas > Abdullah isnadı ile gelen sağa sola selam verme ile alakalı hadisi kabul etmediğini; yine Hammâd > İbrâhîm > Abdullah tariki ile gelen merfû' rivayeti de reddettiğini nakleder.⁷⁴ Şu'be'nin bu tarikleri red gerekçesine dair herhangi bir bilgi nakledilmemiştir. Ancak İbrâhîm en-Nehaî'nin sahabenin hiçbirinden semâ'ı olmadığı bilgisinin⁷⁵ onu bu düşünceye sevk etmiş olması muhtemeldir.

Şu'be'nin akranı olan **Süfyân es-Sevrî** de, fark ettiği bir illete şöyle işaret etmektedir: Bir ilim meclisinde Zâide, Şu'be > Seleme b. Kuheyl > Saîd b. Cübeyr tarikiyle tefsire dair bir rivayet zikretmişti. Mecliste bulunan Sevrî: "Şüphe yok ki sen sika birisin. Bize rivayet ettiğin kişi de sika birisi. Ancak bunun Seleme'nin rivayetlerinden olduğuna gönlüm rıza göstermiyor." dedi. Ardından bir kâğıt isteyip, Şu'be'ye mektup yazdı. Şu'be'den gelen cevapta onun böyle bir hadisi Seleme'den nakletmediği, Umâre b. Ebî Hafsa'nın Hucr el-Hicrî > Saîd b. Cübeyr kanalıyla kendisine rivayet ettiği bildiriliyordu.⁷⁶

Sevrî'nin talebesi **İbn Mehdî**'den ise şöyle bir bilgi nakledilmiştir: Ebû Avâne'nin yanındaydım. A'meş'ten bir hadis nakletti. Dedim ki: 'Bu rivayet senin hadisinden değildir.' 'Hayır, hadisimdendir.' dedi. 'Değildir!' dedim, 'Hayır, hadisimdendir.' dedi. Yine 'Değildir.' deyince 'Tamam o zaman ruloyu (derc) getir.' dedi. Çıkardım, ona baktı, hadis orada yoktu. Bunun üzerine; 'Doğru söyledin Ebû Saîd! Bunu nereden

⁷³ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 4/334.

⁷⁴ Ahmed, *İlel*, 1/310-311.

⁷⁵ İbnü'l-Medîni, *İlel*, s. 60; İbn Ebî Hâtim, *Merâsîl*, s. 9.

⁷⁶ İbn Receb, bu hadiseden hareketle Süfyân gibi âlimlerin Peygamber'e ait sözleri tanıdıklarını ve bir sözün ona ait olup olmadığını bilebildiklerini söyler. İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 292.

bildin?’ diye sordu. Dedim ki: ‘Genç iken müzakere esnasında duymuştun, aklında kalmış. Ama onu semâ’ ettiğini zannettin.’⁷⁷

Yahyâ b. Maîn de bir keresinde Ali b. Âsım’ın bir hadisini reddetmiş ve şöyle demiştir: “Bu, senin hadisinden değildir. Sana anlatılan, zikredilip de kalbine düşmüş/aklına girmiş şeylerdendir. Böylece sen semâ’ etmediğin halde onu semâ’ ettiğini sandın. Ama o senin hadisinden değildir.”⁷⁸ Bir başka örnekte İbn Maîn, Nuaym b. Hammâd’ın İbnü’l-Mübarek > İbn Avn.. diyerek naklettiği hadislere itiraz edip, bunların İbnü’l-Mübarek’e ait olmadığını söylemiş, ilk başta sinirlenen Nuaym b. Hammâd kitaplarını kontrol edip gelince “Nerede o, Yahyâ’nın hadiste mü’minlerin emiri olmadığını iddia edenler?” diyerek hatasını kabul etmiştir.⁷⁹ Yine İbn Maîn’e; “Abdurrezzâk > Ma’mer > Ebû İshâk > Âsım b. Damra > Ali > Peygamber tarikiyle onun sargı üzerine meshettiği senin ezberinde var mı?” denilince; “Bâtıldır. Bunu Ma’mer kesinlikle rivayet etmemiştir. Abdurrezzâk bunu nakletseydi kanı helal olurdu. Bunu Abdurrezzâk’tan kim nakletmiş?” dedi. Fulan kişi veya Muhammed b. Yahyâ, dediler. Yahyâ: “Hayır, vallahi! Onu Ma’mer rivayet etmedi. Ma’mer bunu rivayet etmişse (bunu ispat için) onun, şuradan Mekke’ye kadar delil getirmesi gerekir.” dedi.⁸⁰ Ahmed b. Hanbel’in de aynı isnad için; “Bâtıl, böyle bir şey yok (ليس من هذا شيء). Bunu kim tahdis etmiş?” dediği, kendisine; ‘Zührî’nin arkadaşı’ denilince onu çok ağır ifadeler kullanarak tenkit ettiği nakledilmiştir.⁸¹

⁷⁷ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 1/51; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 17/440; İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, s. 112.

⁷⁸ İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, s. 112.

⁷⁹ Zehebî, *Siyer*, 11/89-90.

⁸⁰ Yahyâ b. Maîn, *İlel*, s. 81-82 (no: 168); İbn Adiy, *el-Kâmil*, 1/123; İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, 2/199.

⁸¹ Ahmed, *İlel* (Mervezî), s. 116-117. İbn Receb, Abdurrezzâk’ın gözlerini kaybettikten sonra bazen telkin kabul ettiğini belirterek, onun ehl-i beyte dair bazı rivayetleri için de aynı şeyin düşünülebileceğini söylemiştir. Ancak o, Abdurrezzâk’tan nakledilen bazı rivayetlerin, zayıf kimselerce nakledilmiş olmasına ve dolayısıyla aslının olmadığına da dikkat çekmiştir (İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, 2/198). Ne var ki bu rivayet Abdurrezzâk ve İbn Mâce tarafından Muhammed b. Ebân el-Belhî ve ed-Deberî > Abdurrezzâk > İsrâîl b. Yûnus > Amr b. Hâlid > Zeyd b. Alî > babası > dedesi > Ali tarikiyle tahrîc edilmiştir (Abdurrezzâk, *Musannef*, 1/161; İbn Mâce, “Tahâret”, 134. Ayrıca bkz. Dârekutnî, *Sünen*, 1/226). Ancak Ebû Hâlid el-Vâsıtî diye de bilinen Amr b. Hâlid, ittifakla yalancı ve metrûk bir râvidir (Bkz. İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 1/555-556; İbn Adiy, *el-Kâmil*, 5/123; İbn Abdilhâdî, *Şerhu İleli İbn Ebî Hâtim*, s. 333). Şâfiî’nin Hz. Ali’den böyle bir hadisin nakledildiğini söylediği, ancak isnadını sahih bulmadığı nakledilmiştir (Beyhakî, *el-Kübrâ*, 1/228; *Ma’rifetü’s-sünen*, 2/40-41; وَلَوْ عَرَفْتُ إِسْنَادَهُ بِالصَّحَّةِ قُلْتُ بِهِ. İbn Abdilhâdî, *Şerhu İleli İbn Ebî Hâtim*, s. 333. Benzer bir rivayet çok zayıf bir yolla merfû’ olarak İbn Ömer’den de nakledilmiş (Bkz. Dârekutnî, *Sünen*, 1/205), ayrıca mesele ile alakalı bazı âlimlerin görüşleri de zikredilmiştir (İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 2/119, 120; Abdurrezzâk, *Musannef*, 1/161).

Ahmed b. Hanbel'in fark edip doğrusunu açıkladığı bir örnek ise şöyledir: Ubeydullah b. Mûsâ'nın Süfyân b. Hakîm b. ed-Deylem > Ebû Bürde > babası kanalıyla naklettiği "Allah, aramızda dört veya beş hüküm ikame etti..." şeklindeki rivayet Ahmed b. Hanbel'e arz edilince o, şu cevabı verdi: "Bu hadis A'meş'in Amr b. Mürre > Ebû Ubeyde > Ebû Mûsâ senediyle naklettiği rivayettir.⁸² Bu, Amr b. Mürre'nin hadisinin lafzıdır. Sanırım Ubeydullah b. Mûsâ bir isnadı diğer bir isnada idhal etmiş."⁸³ Ahmed b. Hanbel, basireti ve rivayetlere olan vukûfiyeti ile nakledilen metnin bu isnada ait olmadığını, filancanın hadisi olduğunu söylemiştir. Yine Ahmed b. Hanbel'in mescidinde cumanın kimlere farz olduğu konusunu konuşurlarken Ahmed b. el-Hasen, bu konuda Haccâc b. Nusayr > Muârik b. Abbâd > Abdullah b. Saîd el-Makburî > babası > Ebû Hüreyre > Hz. Peygamber isnadıyla bir hadis nakleder. Rivayetin Hz. Peygamber'den olmasına hayret eden Ahmed b. Hanbel, hadisi dinleyince Ahmed b. el-Hasen'e kızar ve iki kere; "İstiğfar et Rabbine!" diye çıkışır.⁸⁴ Tirmizî, Ahmed'in bu tutumunun gerekçesini, onun bu zayıf isnadlı rivayetin Hz. Peygamber'den nakledilmiş olacağına ihtimal vermemesi şeklinde izah etmiştir.⁸⁵

Adeta bir meleke haline gelen illeti hemen fark edebilme yeteneğinin bir diğer örneği şudur: Racâ el-Hâfız'ın, İbnü'l-Medîni > Muâz b. Hişâm > babası > Amr b. Dînâr > İkrime > İbn Abbâs tarikiyle "Hz. Peygamber, kişinin gece vakti ailesinin yanına gelmesini yasakladı" hadisini tahdis ettiğinde **Ebû Zür'a er-Râzî**, hemen rivayeti reddettiğini (فأنكرته), daha sonra İbnü'l-Medîni'ye rastlayıp kendisine bunu sorduğunda onun "Kim bunu benden nakletmişse aklından zoru vardır (مجنون). Ben bunu asla rivayet etmedim. Bu rivayeti Muâz b. Hişâm'dan kesinlikle duymadım." diye cevap verdiğini anlatır.⁸⁶ Bu örnekte Ebû Zür'a'nın kendisine nakledilen bir rivayeti doğrudan reddettiği, ancak emin olabilmek için ilk fırsatta sahibine sorma yoluna gittiği ve rivayetin asılsız olduğunu teyit ettiği görülmektedir.

⁸² Müslim, "İmân", 293, 295; İbn Mâce, "Mukaddime", 13; Ahmed, *Müsned*, 32/296, 404-405.

⁸³ Ahmed, *İlel*, 1/556.

⁸⁴ Tirmizî, "İlel", s. 887; İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 26.

⁸⁵ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 26. Ayrıca bkz. Tirmizî, "Cum'a", 8.

⁸⁶ Ebû Zür'a, *Ecvibe*, 2/387-388.

İlel bilgininin illeti idrak etmesinin örneklerini çoğaltmak mümkündür. Hadisin illetli olduğunun fark edildiği ancak illetin neden ve kimden kaynaklandığının tespit edilemediği bir örnekle bu konu sonlandırılacaktır: İbn Huzeyme, fitir sadakası hadisinde “buğday”ın (حنطة) zikredilmesi hususunda şöyle der: “Ebû Saîd’in haberinde buğdayın zikredilmesi mahfûz değildir. Bu hatanın (وهم) kimden kaynaklandığını bilmiyorum.”⁸⁷

Örneklerden anlaşılacağı üzere güçlü hafızaları ve sağlam birikimlerini kıvrak zeka ve anlama kabiliyetleri ile birleştiren ilel uzmanları, garip ve/veya hatalı buldukları rivayetleri reddetme yoluna gitmişlerdir. Bu meziyet, İbn Hacer’in dediği gibi⁸⁸ Allah’ın, dinini korumak adına ilel uzmanlarına bahşetmiş olduğu bir özelliktir.

Muasır âlimlerden Muallimî ilel bilgininde bulunması gereken müktesebatı zikrettikten sonra hadis melekesinin elde edilmesi ile alakalı şunları söylemektedir: “Bu, tam bir uyanıklık, derin anlayış, ince zeka, kızgınlık anında nefse mâlik olma, hevalara yönelmeme, uygun olan ve muhalif olan görüşe karşı insafli olma ve diğer bazı konularla birlikte (düşünülmeli)dir. Bu mertebe, uzak ama faydası büyük, sadece temayüz etmiş kimselerin ulaşacağı bir hedeftir. Bu sebeple söz konusu ilimle meşgul olanlar oldukça azınlıktadır. Öyle ki onlar, diğerlerine olan üstünlükleri ile hadisçilerin önderleri haline gelmişlerdir.”⁸⁹

2.1.2.2. Bilgi ve Tecrübe

2.1.2.2.1. Hadis Bilgisi

Zabtın en önemli unsurlarından birisi, kişinin iyi bir hadis bilgisine sahip olması, öğrenim ve öğretim adabını bilip buna göre hareket ederek ilimde belli bir tecrübe elde etmesidir. Hatîb el-Bağdâdî, hadisin sahihini zayıfından ayırt etme bilgisini, “Uzun süreli bir deneyim ve özel ihtimam sonucu Allah’ın kalplerde halk ettiği bir ilim” şeklinde tavsif etmiştir.⁹⁰ İbn Hibbân da hadisleri değerlendirme konusunda öne çıkan kimselerin edinmiş oldukları bilgi ve tecrübeyi ifade ederken onların hadis ezberlemede

⁸⁷ İbn Huzeyme, *Sahih*, 4/89. Bu rivayet ileride ayrıntılı incelenecektir.

⁸⁸ İbn Hacer, *Nüket*, 2/711.

⁸⁹ Subeyhî, *en-Nüketü'l-ciyâd*, s.128.

⁹⁰ Hatîb, *el-Câmi*, 2/382.

son derece titiz olduklarını, çokça hadis yazıp, sık sık ilim seyahatleri yaptıklarını, sünnetlere göre hareket ettiklerini, ilim ehli ile müzakereler yapma, eser tasnif etme ve ilmi başkalarına öğretme konusunda gayret sarf ettiklerini, hatta hadislerdeki harf sayılarını sayabilecek; hadise bir elif veya vav harfi eklenmiş olsa, onu anında ortaya çıkarabilecek kıvama geldiklerini belirtmiştir.⁹¹

Hadis bilgisinin mahiyeti hakkında fikir verecek bir değerlendirme İbn Receb tarafından dile getirilmiştir. O, hadisin sahihini zayıfından ayırt etmenin iki yolu olduğunu belirtir: Birincisi hadisin ricalini, sikalık ve zayıflık durumlarını bilmektir. Sika ve zayıf râvîler birçok tasnifte tedvin edilmiş, onların durumlarını açıklayan telifler yaygınlaşmış olduğundan bu, kolaydır. İkinci yol ise sikaların derecelerini ve herhangi bir ihtilaf durumunda hangisinin tercih edileceğini bilmektir. Bu iki yolun iyi bilinmesi ve çokça uygulanması ile ilminin inceliklerine vakıf olmayı sağlayacaktır.⁹²

Alâî (ö. 761/1359) de hadis bilgisinin gerekliliğine şu sözleri ile dikkat çeker: “Bir sözü incelemek sûretiyle onun mevzû olduğunu, yalnızca hadislerin tamamına veya büyük bir bölümüne vukufiyeti bulunan İmâm Ahmed, İbnü'l-Medîni, Yahyâ b. Maîn gibi erken dönem âlimleri yahut sonraki nesilden Buhârî, Ebû Hâtim, Ebû Zür'a; sonrasında Nesâî, sonra da Dârekutnî gibi büyük hâfızlar ortaya koyar.”⁹³ Devamında bir hadisin uydurma olup olmamasının genellikle tariklerin bir araya getirilmesi ve farklı şehirlerdeki rivayetlerin bilinmesiyle tespit edilebileceğini vurgulayan Alâî, bu isimlerin mertebesine (yeterli hadis bilgisine) ulaşamamış kimselerin hadisi bulamamalarını gerekçe göstererek hadisin uydurma olduğuna hükmedemeyeceğini belirtir.

İbn Receb, sayılarının azlığına işaret ettiği illet uzmanı münekkit âlimlerle ilgili şu tespit ve değerlendirmelerde bulunur: “Hadis tenkidi konusunda ilk söz söyleyen kimse İbn Sîrîn'dir. İbn Sîrîn'i, Eyyûb es-Sahtiyânî takip etmiş, ondan da Şu'be bu ilmi almıştır. Şu'be'den Yahyâ el-Kattân ve İbn Mehdî, bu ikisinden de Ahmed, İbnü'l-Medîni ve İbn Maîn almışlardır. Onlardan da Buhârî, Ebû Dâvud, Ebu Zür'a ve Ebû Hâtim gibileri almıştır. Öyle ki Ebû Zür'a kendi dönemi için ‘Bunu iyi anlayan ne kadar

⁹¹ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 1/54-55.

⁹² İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 185.

⁹³ İbn Hacer, *Nüket*, 2/847; İbn Arrâk, *Tenzîhü's-Şerîa*, 1/7.

da az insan kaldı.⁹⁴ demiştir.”⁹⁵ İbn Receb’e göre Nesâî, Ukaylî, İbn Adiy ve Dârekutnî gibi isimler, bu ilmin sonraki dönemdeki temsilcileridir.

Bir çok hadis âlimi, ilel uzmanlarının bilgi ve tecrübe konusundaki yetkinliklerine ilişkin değerlendirmelerde bulunmuş, çeşitli kriterler öngörmüş ve bazı kıyaslamalar yapmıştır. Bunlardan birkaçı şu şekildedir:

Süfyân es-Sevrî hakkında talebesi Yahya b. Said şunları söyler: “Şu’be’den daha çok sevdiğim kimse yoktur. Bence hiç kimse Şu’be’ye muadil olamaz. Ancak Süfyân ona muhalefet ederse ben Süfyân’ın sözünü alırım.”⁹⁶ “Süfyân, A’miş’in hadislerini A’miş’den iyi bilirdi.”⁹⁷ Zehebî de Sevrî’nin rivayetlerinin, senedleriyle ve sıhhat durumlarına işaret edilerek yazıldığında on cilt kadar tutacağını söylemiştir.⁹⁸

Bir diğer ilel bilgini **Abdurrahmân b. Mehdî** hakkında İbnü’l-Medînî şöyle der: “İnsanlar arasında hadisi en iyi bilen kişi Abdurrahmân b. Mehdî idi... O, kendi hadisini ve başkalarının hadislerini bilirdi. Kendisine bir kişiden bir hadis nakledildiğinde; ‘Bu, hatalıdır.’ der, sonra ‘Bu hocaya hadis, şunun hadisinden, şu vecihten gelmiş olmalı!’ diyerek sebebini açıklardı. Sonra bakardık, dediği gibi bulurduk.”⁹⁹

Bizzat kendi eliyle bir milyon hadis yazdığını belirten¹⁰⁰ **Yahyâ b. Maîn** hakkında Ahmed b. Hanbel, Yahyâ’nın bilmediği, kabul etmediği bir hadisin hadis olamayacağını söylemiştir.¹⁰¹ Aynı değerlendirme **Ebû Zür’a** için de söylenmiştir: İshak b. Râhûye, Ebû Zür’a’nın bilmediği herhangi bir rivayetin aslı olamayacağını belirtmiştir.”¹⁰²

⁹⁴ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 1/356.

⁹⁵ İbn Receb, *Câmiu’l-ulûm ve’l-hikem*, s. 256 (..فالجهاذة النقاد العارفون يعلل الحديث أفراد قليل من أهل الحديث جدا). Hadis tenkidi konusunda bu tespiti yapan İbn Receb’in, Eyyûb es-Sahtiyânî’nin öğrencilerinden bahsederken Şu’be’ye hiç yer vermemesi gariptir. O, Eyyûb’un öğrencilerinden en üstününün onunla 20 sene kadar birlikte olan Hammâd b. Zeyd; en fazla rivayette bulunanların ise Hammâd ve Süleymân b. Harb olduğunu belirtmiş, ardından İsmail b. Uleyye, Sevrî ve Abdülvâris’in isimlerini saymıştır. Bkz. İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, s. 205-206.

⁹⁶ Zehebî, *Siyer*, 7/237.

⁹⁷ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 6/343; Zehebî, *Siyer*, 7/239.

⁹⁸ Zehebî, *Siyer*, 13/323; Özdirek, “Süfyân es-Sevrî”, s. 25.

⁹⁹ Hatîb, *Târîhu Bağdât*, 10/245.

¹⁰⁰ Zehebî, *Siyer*, 11/85.

¹⁰¹ Zehebî, *Siyer*, 11/80.

¹⁰² İbn Adiy, *Kâmil*, 1/228.

İlet tespitinin hadis bilgi ve tecrübesi gerektirdiğine dair şu meşhur örneğin de zikredilmesi yerinde olacaktır: Bir adam, bir defterle **Ebû Hâtim**'e gelir ve bir takım hadisler sorar. Ebû Hâtim, bazı hadislerin râvîlerince karıştırılmış olup hatalı olduğunu, bazısının bâtil, bazısının yalan, bazısının münker, bazısının sahih olduğunu söyler. Adam bu kanaatlere nasıl vardığını, kendisine birisinin haber verip vermediği sorar. Ebû Hâtim; “Hayır” der ve “Bu cüzün kimin rivayeti olduğunu bilmiyorum, fakat bunun hatalı, bunun bâtil, bunun münker olduğunu biliyorum.” diye cevap verir. Adamın; “Gaybî bilgi mi iddia ediyorsun?” sorusuna da hayır cevabını verir. Bunun üzerine adam; “Peki, söylediklerinin delili ne?” diye sorar. Ebû Hâtim, kendisine sorduğu hadisleri bu alanda iyi olduğunu düşündüğü bir başka hocaya daha sormasını, şayet soracağı şahısla aynı cevapta birleşirlerse sözlerinin rasgele değil, belli bir bilgi ve kavrayış ürünü olarak sarf edildiğinin anlaşılacağını belirtir. O şahıs, Ebû Hâtim'in değerlendirmelerini bir kâğıda kaydeder. Sonra Ebû Zür'a'ya gider, aynı hadisleri ona da sorup onun verdiği cevapları yazar getirir. Sonuçta iki bilginin değerlendirmelerinin de benzer olduğu görülür. Adam, hocaların birbirleri ile görüşmeksizin aynı cevapları vermelerine şaşırır ve bunun nasıl olduğunu sorar. Ebû Hâtim bunun üzerine “Gördün ki biz bu işi rasgele yapıyor değiliz. Yaptığımız değerlendirmeleri bize verilen bir ilim ve marifet üzere söylüyoruz.” dedikten sonra dediklerinin doğruluğunu altının sahtesini gerçeğinden ayıran sarrafın durumu ile yakutu camdan ayırt eden cevhercinin durumuna benzetir ve bu bilginin kendilerine sunulan bir lütuf olduğunu söyler.¹⁰³

Ebû Hâtim'in, kendisinin işitmediği sahih müsned bir hadis rivayet eden kimseye (her hadis için) bir dinar vereceğini hadis hafızlarından Ebu'l-Velîd et-Tayâlisî'nin huzurunda ilan etmesi¹⁰⁴ onun ilimde ulaştığı enginliği göstermesi açısından yeterlidir. Benzer husus Ahmed b. Hanbel, Buhârî ve Ebû Zür'a gibi isimler için de söz konusudur. Ebû Zür'â, kendisiyle yaptığı müzakereler neticesinde Ahmed b. Hanbel'in ezberinde bir milyon hadis bulunduğuna dikkat çekmiştir.¹⁰⁵ Buhârî'nin *Sahîh*'ini altı yüz bin hadis arasından seçerek oluşturduğunu belirtmesi¹⁰⁶ de kayda değerdir.

¹⁰³ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 1/349-351.

¹⁰⁴ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 1/355.

¹⁰⁵ İbn Asâkir, *Târih*, 5/296; İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 83.

¹⁰⁶ Hatîb, *Târihu Bağdât*, 2/8; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 24/449.

2.1.2.2.2. Ricâl Bilgisi

Hadisin senedini oluşturan ravilerin durumlarına ilişkin bilgi, hadis bilgisinin önemli bir bölümüne tekabül eder. Muallilin **ricâl bilgisinin** genişliği, kendisini illet tespitinde yetkin kılan önemli bir unsurdur. Bu nedenle cerh ve ta'dîl ilmi ile iştigal etmesinin yanında hadis ricâli hakkında uzmanlaşmış olan Süfyân es-Sevrî, hadis rivayetinde yalan söyleyen hiç kimsenin kendisinin gözünden kaçmayacağı iddiasında bulunabilmiştir.¹⁰⁷ Nitekim rical konusunda onun, Şu'be'den daha bilgili, daha basiretli olduğu ileri sürülmüştür.¹⁰⁸

Hadis âlimlerinin birbirlerinin rical bilgisine ilişkin değerlendirmeleri, râvi ve rivâyet bilgisinin önemine işaret eder mahiyettedir. Söz gelimi rical konusunda, hoca-talebe ilişkilerini bilmede Şu'be'nin en bilgili kimse olduğu da zikredilmiştir.¹⁰⁹ Ahmed b. Hanbel, yalancıların yalanını ortaya çıkarması yönüyle Yahyâ b. Maîn'in sanki bu iş için yaratıldığını ifade etmiştir.¹¹⁰

İlel uzmanı olarak şöhret bulmuş Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, İbn Ebî Hâtim gibi muhaddisler, aynı zamanda rical dair eserleri ile dikkat çekmektedir. Buhârî'nin genç yaşta telif ettiği ve ilk dönemin en hacimli tabakât kitapları arasında yer alan *Târîhu'l-Kebîr*'i örnek olarak verilebilir. Ayrıca İbn Ebî Hâtim'in *Takdime*'de haklarında bilgi verdiği cerh ta'dîl uzmanlarının çoğunun aynı zamanda ilel bilgini olması burada hatırlanmalıdır. Kendini ilme adayın herkesin Hz. Peygamber'in sünnetini ezberleme ve anlama hususunda belli bir yetkinlik kazanması (tefakkuh) gerektiğini öne süren İbn Hibban ise, bunun ancak ravilerin tarihini bilmek ve zayıf ravileri sika ravilerden ayırt etmekle mümkün olacağını belirtir. Zira bunlar bilinmediğinde sahih sakîmden; müsned, mürselden; mevkûf, munkatî'dan tam manasıyla ayırt edilemez.¹¹¹

¹⁰⁷ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/21; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, s. 318;

¹⁰⁸ Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 6/360; Zehebî, *Siyer*, 7/239.

¹⁰⁹ Tirmizî, "İlel", s. 890; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 1/127.

¹¹⁰ Zehebî, *Siyer*, 11/80.

¹¹¹ İbn Hibbân, *Sikât*, 1/8.

Ravi ve rivayet bilgisine ilişkin yetkinlik ve **deneyim**, illetli rivayetlerin nakledilmesini önlemiş ve rivayetlerdeki illetin tespitinde önemli bir rol oynamıştır. Farklı isim ve künyesiyle anılan bir ravinin iki ayrı kimse olarak yahut aynı isimli farklı ravilerin tek bir kişi olarak nitelendirildiği pek çok hatalı nakil, rical konusunda bilgi ve tecrübe sahibi kimseler tarafından tespit edilmiştir.¹¹²

2.1.2.2.3. Kitap Bilgisi

Hadis bilgisinin önemli kısımlarından birisi de **kitap bilgisidir**. Kaynaklar incelendiğinde illel bilginlerinin, râvîlere ait hadis nüshaları ve bu nüshaların râvîleri hakkında bilgi sahibi oldukları anlaşılmaktadır. Sözelimi İbnü'l-Medîni'nin "İbn Cüreyc'in kitabında bulunan "uhbirtü an Dâvud b. el-Husayn" ve "uhbirtü an Sâlih Mevla et-Tev'eme" şeklinde rivayet edilen hadislerin tümü İbrâhîm b. Ebî Yahyâ'nın kitaplarından (alınma)dır."¹¹³ ifadesi illel bilginlerinin rivayet nüshalarına olan vukufiyetini gösterir bir örnektir. Öyle ki onların, uydurma rivayetleri içeren nüshalardan bile haberdar olduğu bilinmektedir. Nitekim Ahmed b. Hanbel, Ma'mer'in, > Ebân > Enes tarikiyle olan sahifesini gizli gizli yazarken gördüğü Yahya b. Maîn'e, uydurma olduğunu bildiği bu nüshayı niçin yazdığını sormuş, o da, başkalarının bu nüshadaki bir rivayeti Ma'mer > Sâbit > Enes tarikiyle naklediverdiğinde onun uydurma olduğunu belirtebilmek için bu nüshayı yazıp ezberlediğini ifade etmiştir.¹¹⁴ İletlerini açıklamak üzere yer verdiği uydurma rivayetlerin kizb sayılamayacağını ifade eden¹¹⁵ İbn Hibbân'ın sık sık çeşitli nüshalara atıfta bulunması,¹¹⁶ illel bilginlerinin elinde uydurma nüshaların bulunduğuna işaret etmektedir.

Hadislerin illetine dair açıklamaların kısa ve öz oluşu, illel uzmanlarının belli bir bilgi seviyesine sahip olduklarını kanıtlar mahiyettedir. Çünkü illel bilginleri genelde değerlendirmelerini bir veya birkaç kelime ile yapmışlar, sorulmadığı müddetçe illetlendirmelerine ilişkin ayrıntı zikretmemişlerdir. Oğlunun Ahmed b. Hanbel'e

¹¹² Ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 291-292.

¹¹³ Hâkim, *Ma'rife*, s. 361.

¹¹⁴ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 1/34. Uydurma nüshaların yazılarak kaydedilmesine dair örnekler için bkz. a.g.e., s. 158, 217.

¹¹⁵ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 1/149.

¹¹⁶ Bkz. İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 1/250, 251, 256, 295, 319, 348, 351, 358, 362, 377, 379, 394, 405, 409, 410, 412...

yönelttiği sorular, Tirmizî'nin Buhârî'ye sordukları ve İbn Ebî Hâtim'in babası ile Ebû Zür'a'ya sordukları sorularda aynı durum söz konusudur. Bu durum, o dönemde söz konusu değerlendirme ve gerekçelerinin, alanda birikimi olan kimseler tarafından kolaylıkla anlaşıldığını gösterir. Zira bu kimseler ihtiyaç hissettiklerinde, yapılan değerlendirmelerin gerekçelerini hocalarından öğrenebilmişlerdir.¹¹⁷

2.1.2.2.4. İlim Talebi

Hadis bilgi ve birikimi sağlayan hususlardan bir diğeri, **ilim talebinde bulunmak** ve ilim niyeti ile yolculuklar yapmaktır. İlim elde etmek için muhaddislerin benimsediği bu rihle geleneğine, ilel bilginleri de katılmışlardır. İlel ilminin kendisiyle başlatıldığı Şu'be'nin çok gezen, dolaşıp duran bir muhaddis olduğu ifade edilmiştir.¹¹⁸ Onun, tek bir hadisin kaynağını araştırmak için hac niyeti olmaksızın Mekke'ye, sonra Medine'ye, daha sonra da Basra'ya gitmesi bu söylemi desteklemektedir.¹¹⁹ İbnü'l-Mübârek'in ilim talebi uğruna gitmedik mekân bırakmadığını¹²⁰ dile getiren Ebû Hâtim'in de bu uğurda ne meşakkatlere katlandığını oğlu müstakil bir başlıkta ele almıştır.¹²¹ Ebû Zür'a, elde etme gayesiyle çıktığı yolculuğunda beş yıl,¹²² Ebû Hâtim ise ilk seferinde yedi yıl hiç memleketine dönmemişlerdir.¹²³ Buhârî, Şam, Mısır ve Cezire bölgesine iki, Basra'ya dört kere gittiğini, Hicaz'da altı sene kaldığını ifade etmiş, Kûfe'ye kaç defa gittiğini ise saymadığını belirtmiştir.¹²⁴

¹¹⁷ Mesela bkz. Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü't-Tirmizî*, s. 98, 181; İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 2/39, 271, 289-290, 3/382, 6/552-553, 557-558. Bu konuda akla gelen bir diğer ihtimal, ilel bilginlerinin, ilele dair eserlerini öncelikle kendileri için telif etmiş olmaları hususudur. Hadisleri değerlendirirken istifade edebilecekleri, hocalarından öğrendikleri veya araştırma suretiyle tespit ettikleri sonuçları gerektiğinde hatırlamalarını sağlayacak kısa notlar şeklinde tutmuşlar, daha sonra bu notlar öğrencileri tarafından rivayet edilmiştir. Sonuçta kendilerinin sahip oldukları arka plan bilinmedikçe onlardan nakledilen bu notların gerekçelerinin anlaşılması mümkün olamamaktadır.

¹¹⁸ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 1/45.

¹¹⁹ Ukaylî, *Duafâ*, 2/192; İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 1/28-29; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, s. 313-314; Dârekutnî, *İlel*, 2/114; Hatîb, *Kifâye*, s. 429. Benzer bir kaynak araştırması için bkz. Hatîb, *Kifâye*, s. 430.

¹²⁰ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 1/264.

¹²¹ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 1/363-366 (Bâbu mâ lekıye ebî mine'l-mukâsât fi talebi'l-ilm).

¹²² İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 1/340.

¹²³ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 1/359.

¹²⁴ İbn Hacer, *Hedyü's-sârf*, s. 479.

İlim talebinde süreklilik ve tekrar, râvînin zabtını sağlam tutan hususlardandır. İlel bilginlerinin ilmi hayatlarında bu iki özellik açıkça görülür. Şu'be, kendisinden bir hadis naklettiği kimseyi birden fazla, on hadis naklettiği kimseyi ise ondan fazla dinlediğini vurgulamıştır.¹²⁵ Altmış yıldır ilimle uğraştığını dile getiren Süfyân es-Sevrî, kendisine sorduğu bir hadise cevap alamayınca ağlayan bir kimseye; “Bizim kırk yılda öğrendiğimizi sen bir anda almak istiyorsun” diye çıkışmıştır.¹²⁶ İbn Maîn’in, Hammâd’ın hadislerini 17 kişiden yazdığı halde araştırmaya devam etmesi,¹²⁷ aynı hadisi otuz kişiden¹²⁸ veya 50 vecihten¹²⁹ yazması ilmin tekrar ve süreklilik gerektirdiğine işaret etmektedir.

Hatîb el-Bağdâdî şöyle demiştir: “Bazı hadislerin illeti gizlidir; ancak derin bir araştırma ile ve uzun bir zaman geçtikten sonra o illete vâkıf olunabilir. Nitekim Ali İbnü’l-Medînî, kimi zaman bir hadisin illetini kırk sene sonra anlayabildiğini söylemiştir.”¹³⁰ Ebû Hâtim, Dârekutnî gibi muhaddisler, bazı hadisler hakkındaki görüşlerini sonradan değiştirebilmiştir.¹³¹ Bu durum, illeti tespitinde bilgi ve tecrübenin sürekli yenilenmesi gerektiğini göstermektedir. Musannif muhaddislerin, eserlerinde zaman zaman çeşitli değişiklikler yapması, buna rağmen eserlerinde naklettikleri bazı hadislerin sonraki âlimler tarafından illetlendirilmesi, Hatîb’in bu tespitini doğrular mahiyettedir. Nitekim Mâlik’in bazı rivayetleri Müslim tarafından,¹³² aynı zamanda birer ilel bilgini olan Buhârî ve Müslim’in tahrîc etmiş olduğu hadisler de Dârekutnî tarafından illetlendirilmiştir.¹³³ Bu durum, zaman içerisinde devam eden incelemenin, bazı illetlerin tespitini sağladığını ispat eder mahiyettedir.

¹²⁵ İbn Adiy, *Kâmil*, 1/159.

¹²⁶ Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 6/365.

¹²⁷ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 1/34-35.

¹²⁸ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 1/35.

¹²⁹ Zehebî, *Siyer*, 11/85.

¹³⁰ Hatîb, *el-Câmi'*, 2/385.

¹³¹ Mesela bkz. İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 2/335; 6/54-55, 558; Dârekutnî, *Suâlâtü's-Sehmî*, s. 216.

¹³² Bkz. Müslim, *Temyîz*, s. 219, 220.

¹³³ Dârekutnî, *Sahihayn*'da bulunan bazı hadisleri *el-İlzâmât ve't-tetebbu'* adlı eserinde değerlendirerek illetlendirmiştir. Ancak İbn Hacer, *Fethu'l-bârî* mukaddimesinde onun değerlendirmelerini cevaplandırmıştır (Bkz.

2.1.2.3. Dikkat ve Uyanıklık

Hadis rivayetinde ihtiyatlı davranmak, sabit olduğunu kesin olarak anlamadıkça hadisi kabul veya rivayet etmemek “tesebbüt” kelimesi ile ifade edilmiştir.¹³⁴ İlel uzmanı olarak bilinen muhaddislerin tesebbüt ehli oldukları zikredilmiş, zaman zaman bu bilginler arasında tesebbüt mukayesesi yapılmıştır. Mesela Yahyâ b. Saîd el-Kattân hakkında Ahmed b. Hanbel “Basra’da tesebbütün son noktası” demiştir.¹³⁵

Hadis öğrenim ve öğretiminde râvîlerin tesebbüt ehli oluşu üzerinde hassasiyetle durulmuştur. Öyle ki hadis öğrenirken veya rivayet ederken mütesahil davranmakla ve basit hataları çokça yapmakla bilinen kimselerin rivayetleri kabul görmemiştir.¹³⁶ Bu durum başta ilel mütehasısları olmak üzere muhaddisleri, aynı rivayeti birden fazla semâ' etmek suretiyle hocalarının hata yapıp yapmadıklarını kontrol etmeye yöneltmiştir. Söz gelimi kendisine bir hadis sorulan Şu’be, daha bir kere semâ' ettiğini belirterek hadisi nakletmekten geri durmuştur.¹³⁷ Şu’be’nin bu tutumunu talebesi Hammâd da “Şu’be bana muhalefet ederse ona tabi olurum. Çünkü o, semâ' eder, sonra tekrar semâ' ederdi. Ben ise bir kere semâ' ile yetinirim.” diyerek teyit etmiştir.¹³⁸ Şu’be’nin, naklettiği her hadisi birden fazla dinlediği daha önce zikredilmişti.¹³⁹

Yahyâ b. Maîn’in, işittiği rivayetlerin kaynaklarını sorgulama noktasındaki hassasiyeti de burada hatırlatılabilir. Hammâd b. Seleme’nin hadislerindeki hatanın kimden kaynaklandığını tespit etmek için onun hadislerini on yedi farklı kimseden dinlemesi ve bununla da yetinmeyip diğer öğrencilerine sorması,¹⁴⁰ bir hadisi otuz kişiden yazması¹⁴¹

İbn Hacer, *Hedyü’s-sâri*, s. 923-998). Dârekutnî’nin ilgili değerlendirmeleri üzerine Zehra Ülgür tarafından “Dârekutnî’nin Sahîh-i Buhârî’de İletli Gördüğü Rivayetler ve Tahlîlî” başlığıyla doktora çalışması hazırlanmaktadır.

¹³⁴ Aydınlı, *Hadis İstılahları*, s. 318.

¹³⁵ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 1/246.

¹³⁶ İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, s. 145-146.

¹³⁷ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 1/34.

¹³⁸ İbn Adiy, *Kâmil*, 1/162.

¹³⁹ İbn Adiy, *Kâmil*, 1/159. Şu’be’nin bir hadisi bir kere semâ' etmekle yetinmeyip defaatle sorması ve semâ' etmesine dair örnekler için bkz. İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 1/161, 164, 168, 174.

¹⁴⁰ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 1/34-35.

¹⁴¹ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 1/35.

ve yine sıkıntılı bir iş olduğunu belirterek hadislerin elli kere yazılmasını tavsiye etmesi¹⁴² İbn Maîn'in bu hassasiyetinin birer göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Bu hususta Muhammed b. Hâtım b. Muzaffer (ö.?), isnadın bu ümmete has bir nimet olduğunu zikrederken şöyle demiştir: “Bu ümmet, hadisi, döneminde tanınmış, sıdk ve emanet ile şöhret bulmuş sikaların kendileri gibi sika olan kimselerden nakletmesi suretiyle alır; sonra hıfz, zabt ve ilim meclislerinde bulunma bakımından üstün olanları tabaka tabaka ayrıntılı bir şekilde araştırır; sonra hadisi yirmi vecihten yazar, nihayet hadisi yanlış (غلط) ve sürçmelerden (زلل) arındırır, kelimelerini sağlam kaydeder ve tek tek okur. Bu, Allah'ın bu ümmete bahsettiği en büyük nimetlerdendir.”¹⁴³

Hadisler hakkında değerlendirmede bulunurken aceleci olmamak da dikkatin bir tezahürü olarak görülebilir. Ebû Zür'a, bir hadisin iki tarikenden hangisinin daha uygun olduğu kendisine sorulduğunda önce “Allahu a'lem” demiş, bir müddet düşündükten sonra tercihte bulunmuştur.¹⁴⁴

Râvînin zabt özelliğinin bir gereği, müteyakkız olması ve rivayetlerinin muhafazası noktasında titiz davranmasıdır. Kitaptan rivayet ediyorsa kitabını iyi muhafaza etmesi, mana ile rivayet ediyorsa manayı bozacak hususları bilmesi, hadisinden olmayan bir rivayetin kendisine telkin edilmesini fark etmesi, kendisine sorulan soruyu doğru anlaması ve ona göre cevap vermesi gibi hususlar râvînin dikkat ve teyakkuzuyla doğrudan ilgilidir. Bu sebeple râvîler rivayet ettikleri hadisleri biliyor, kendilerinden bunların dışında bir şey rivayet edildiğinde müdahale ediyorlardı. Meselâ Teymî'nin kendisinden bir rivayet naklettiğini öğrenen İbn Sirin bu rivayeti yalanlanmış, bunun üzerine Teymî, “Bana müezzîmiz, İbn Sîrîn'den nakletti.” diye rivayeti tekrar nakletmek zorunda kalmıştı. Sonrasında rivayet müezzine sorulmuş, o da adamın birinin bunu İbn Sîrîn'den tahdis ettiğini ifade etmiştir.¹⁴⁵ Görüldüğü üzere İbn Sîrîn, dikkati ve tecrübesi sayesinde yanlış rivayeti tespit etmiştir.

¹⁴² Hatîb, *el-Câmi*, 2/212.

¹⁴³ Hatîb, *Şeref*, s. 40.

¹⁴⁴ İbn Ebî Hâtım, *İlel*, 6/35.

¹⁴⁵ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 23.

İlel bilginlerinin dikkat ve tessebütüne ilişkin tabakat ve ilel kitaplarında pek çok örnek bulmak mümkündür. Sözelimi Ahmed b. Hanbel, kendisinden nakledilen bir rivayet gördüğü zaman hemen müdahale etmiştir. İbnü'l-Hımmânî'nin, ondan İshâk el-Ezrak > Şerîk > Beyân > Kays > el-Muğîre b. Şu'be > Hz. Peygamber isnadıyla naklettiği “Namazı serin vakte erteleyin!” hadisi kendisine okunduğunda bunu tahdis etmediğini söyleyerek râvîyi yalanlamıştır. İbnü'l-Hımmânî'nin, bu hadisi İsmail b. Uleyye'nin kapısında müzakere esnasında kendisinden semâ' ettiği iddiası hatırlatılınca “Doğru değil! Ben bu hadisi İshak'tan o günden sonra semâ' ettim. O günlerde de bu hadisin garîb olduğunu bilmiyordum. Bu gençler benden bunu daha sonra sordular.” diye cevap vermiştir.¹⁴⁶

Bir başka örnek de şöyledir: Ebû Zür'a'ya bir adam bir hadis nüshası gösterip okumasını söylemiş, Ebû Zür'a nüshayı inceledikten sonra bunu nerden bulduğunu sorduğunda adam; “Yûsuf el-Varrâk'ın bir kitabının başında (zahr).” diye cevap vermiştir. Bunun üzerine Ebû Zür'a, bunun kendi hadisinden olduğunu, ancak bunu hiç rivayet etmediğini belirtmiş, adamın; “Sen, rivayet edip etmediklerinin hepsini bilir misin?” diye sorması üzerine Ebû Zür'a; “Evet, evimde hiçbir hadis yoktur ki, onun yerini biliyor olmayayım.” diye cevap vermiştir.¹⁴⁷ Nitekim bir keresinde Ebû Zür'a, bazı hadis cüzlerini ehl-i hadisten birine ödünç vermiş, adam cüzleri geri getirdiğinde bazı yerlerde değişiklik yapıldığını fark etmiş, bu yerlere tek tek işaret ettikten sonra o nüshadakilerin hepsini hocasından aldığı zaman ezberlediğini haber vermiştir.¹⁴⁸ Bir başka seferde oruçla alakalı kitabını Bağdatlı birine ödünç vermiş, geri aldığı bir yerde değişiklik yaptığını fark etmiş ve: “Bunu bana kim yapmak isteyebilir? Ne (yapacağını) zannediyor?” diyerek hayretini dile getirmiştir.¹⁴⁹

Rivayetleri değerlendirme konusunda ilel bilginlerinin sahip olduğu hassasiyetin, sonraki dönemde bazı hadisçiler ve fakihler tarafından gerektiği gibi sürdürülmediği ileri sürülmüştür. İbn Receb bu hususa şöyle temas etmiştir: “Sonraki dönem fakihlerinin çoğu, râvîlerinin sikalığına bakmışlar ve hadisin sahih olduğunu

¹⁴⁶ Ahmed, *İlel*, 3/40.

¹⁴⁷ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 1/333.

¹⁴⁸ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 1/332.

¹⁴⁹ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 1/333.

zannetmişlerdir. Onlar, sikalar tarafından rivayet edilen her hadisi sahih zannederler. İlelü'l-hadis ilminin inceliklerini kavrayamayan bu kimselere Tahavî, Hâkim, Beyhakî gibi sonraki dönem hadisçilerinden bazıları da muvafakat ederler.¹⁵⁰ Nitekim Hâkim'in *Müstedrek*'i incelendiğinde onun birçok rivayeti değerlendirirken "Bu rivayetin râvîleri sika kimseler olup, Buhârî ve Müslim ricalindedir / İkisinin şartına göre sahihtir. / Bunun bir illetini bilmiyoruz. Ancak onlar bunu tahrîc etmemişlerdir." gibi ifadeler kullandığı görülür.¹⁵¹

2.1.2.4. Ehli ile Müzakere Etmek¹⁵²

Bilginin kontrolü ve doğruluğunun tespiti için o bilgiye vakıf âlimlerle teşrik-i mesai yapmak, hocaların meclisine çokça katılmak (mücâlese), onlarla birlikte bulunmak (mülâzeme), hadisleri müzakere etmek suretiyle kazanılan deneyim (müzâkere, mümârâse), râvînin zabtı açısından büyük fayda sağlamıştır. Sahabeden Hz. Ali, Ebû Saîd el-Hudrî ve İbn Abbâs ile önde gelen tâbiûnun alimlerinin, müzakere etmeyi tavsiye ve teşvik ettiklerine dair nakiller bulunmaktadır.¹⁵³ Nitekim hocalarla müzakerenin ihmal edilmesinin, ilmi tüketiceği ifade edilerek müzakerenin önemine dikkat çekilmiştir.¹⁵⁴

Hâkim şöyle der: "Sahih hadis, sadece rivayet edilmiş olması ile anlaşılmaz; anlayış, hıfz ve kesret-i semâ' ile bilinebilir. Hadisteki gizli illetleri ortaya çıkarabilmek için, anlayış ve marifet ehli ile müzakereden daha faydalı olacak bir yöntem yoktur. Bunun gibi sahih isnadlı hadisler *Sahîhayn*'da bulunmadığında, rivayette illet olup olmadığına dair hadisçinin iyi bir araştırma yapması ve illet konusunda bilgi sahibi olan kimselerle müzakerede bulunması gerekir."¹⁵⁵

¹⁵⁰ İbn Receb, *Fethu'l-bârî*, 1/362. İbn Receb'in bu muhaddisler için kullandığı "müteahhirûn" kelimesi ıstılahi anlamda değil, sözlük anlamında olmalıdır.

¹⁵¹ Bkz. Hâkim, *Müstedrek*, 1/23, 182, 281.

¹⁵² Müzakere kelimesi burada "makbul sayılmayan bir hadis tahammül şekli"ni ifade eden terim anlamında değil, sözlük anlamında kullanılmıştır.

¹⁵³ Bkz. Râmhurmuzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, s. 546-548.

¹⁵⁴ İbn Adiy, *Kâmil*, 1/140. Bu ifade, Zührî'den nakledilmektedir.

¹⁵⁵ Hâkim, *Ma'rifê*, s. 249.

Aynı hususu Beyhakî de vurgulamaktadır. O, hadislerin sahihini sakiminden ayırabilmenin (sadece) râvilerin adalet ve cerh durumlarının tespiti ile bilinemeyeceğini; bilakis semâ'ın çok olması, hadis ehlinin meclislerine katılma (mücâlese) ve onlarla müzakerede bulunma, muhaddislerin kitaplarını inceleme ve rivayetlerine vâkîf olma ile bilineceğini söylemiştir. Nitekim bu vukûfiyet sayesinde şâz kalan bir hadisin illetinin tespit edilebilmesi mümkündür.¹⁵⁶

Ehli ile müzakere, illel bilginine, illet tespitinde kolaylık ve katkı sağlamaktadır. Nitekim hoca ile beraber bulunmanın onun rivayetlerindeki hataları tespitinde kolaylık sağlayacağına dikkat çekilmiştir.¹⁵⁷ Hata hocanın kendisinde değil de hocalarında olsa bile fikir alışverişinin yapıldığı müzakere ortamı, bu hatanın tespitini kolaylaştırabilir. Nitekim İbn Hacer bir âlimin kimi zaman bir hadiste bulunan illete vakıf olamayıp, onu sahih kabul ettiğini, ancak bir başkasının o illeti fark edip hadisi bu gerekçeyle reddedebildiğini ifade etmiştir.¹⁵⁸

İllel bilginlerinden nakledilen bilgiler, illetin tespitinde müzakerenin önemine işaret eder mahiyettedir. Sözelimi Ebû Hâtim şunu anlatır: “Bir gün Ebû Zür’a ile aramızda hadisin (sahihinin sakiminden) ayırt edilmesi ve (doğrusunun) bilinmesi hususunda (bir müzakere) geçti. Ebû Zür’a, hadisleri zikrediyor, sonra illetlerini söylüyordu. Aynı şekilde ben de hadisleri, illetlerini ve râvilerin hatalarını zikreliyordum. Bana: “Ebû Hâtim! Bu ilmi anlayanlar azaldı. Hâlbuki bu ilim ne izzetli bir ilim! Bu ilmi bilen bir veya iki kişi de ölecek olursa, bu işi iyi yapacak âlim sayısı ne kadar azalır! Bazen bir hususta şüpheleniyorum veya hadisteki bir şey zihnimi meşgul ediyor, bu konuda seninle bir araya gelmek dışında sadırma şifa cevap verecek birini bulamıyorum.” dedi. Bunu diyalogu nakleden İbn Ebî Hâtim, babasının da aynı durumda olduğunu belirttiğini eklemiştir.¹⁵⁹ Müzakerenin önemine işaret eden bir diğer husus da, Ebû

¹⁵⁶ Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen*, 1/144.

¹⁵⁷ Bkz. İbn Kayyim el-Cevziyye, *Furûsiyye*, s. 239.

¹⁵⁸ İbn Hacer, *Nüket*, 1/271.

¹⁵⁹ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 1/356.

Zür'a'nın, bir hadisin illetinin tespitinde, kendisi, İbn Vâra ve Ebû Hâtim'in teyidini bir kriter olarak önermesidir.¹⁶⁰

İlel konusundaki öncülükleri ve telif ettiği eserleriyle bilinen Yahyâ b. Maîn, İbnü'l-Medînî ve Ahmed b. Hanbel'in birçok defa bir araya geldiği, birlikte ilim yolculuğuna çıktığı nakledilir.¹⁶¹ Hatta Yahyâ b. Maîn, İbnü'l-Medînî, Ahmed b. Hanbel, İshâk b. Râhûye, İbn Ebî Şeybe ve Ebû Hayseme'nin birlikte yetiştikleri ifade edilmiştir.¹⁶² İlk dönem ilel kitaplarının bir kısmı, talebenin muhtelif hocalarına yönelttiği sorular neticesinde oluşturulmuştur. Yahyâ b. Maîn'e yöneltilen sorulardan oluşan suâlât kitapları,¹⁶³ Tirmizî'nin, hocaları Dârimî, Buhârî ve Ebû Hâtim ile müzakere sonucu yazdığı *İlel*'i; İbn Ebî Hâtim'in Ebû Zür'a ve babasına soruları ile oluşturduğu *İlel*'i bu türdendir. Ayrıca ilel bilginlerinin ilim aldığı hocaların sayısının çok olması, hadislerin farklı tariklerini tespit edip isnadı güçlendirme gayesinin yanı sıra, hadisleri başka hocalarla müzakere ederek doğruluğu teyit etme amacı ile de izah edilebilir.

Alanda uzman kimselerin telifatının özenle mütalaa edilmesinin de müzakere işlevi göreceği belirtilmiştir. İbn Receb, ilel ilminin uzun bir deneyim ve ehli ile bol müzakere gerektirdiğini, müzakere edecek bir âlimin bulunmaması durumunda ise Yahyâ el-Kattân ve ondan ilim alan Ahmed, İbnü'l-Medînî gibi bu konuda yetkinliğini kanıtlamış imamların sözlerinin mütalaaasının gerektiğini ifade eder. Ona göre kişi, eserleri inceleyip iyice anladığında, kendisinde bir kuvve-i nefis ve meleke oluşacak, böylece bu konuda söz söyleme yetkinliğine ulaşacaktır.¹⁶⁴ Bunun pratikteki uygulaması şu örnekte açıkça görülür: Yezîd b. Hârûn'un anlattığına göre Basralı muhaddisler bir konuda ihtilaf ettikleri vakit (rivayetin doğrusunu görmek için) Abdülvâris'in kitabına başvuruyorlardı.¹⁶⁵

¹⁶⁰ Hâkim, *Ma'rife*, s. 378; Hatîb, *el-Câmi'*, 2/384-385. Ebû Hâtim de hadis ehlinin bir hususta ittifak etmelerinin hüccet olduğunu belirtmiştir. Bkz. İbn Ebî Hâtim, *Merâsîl*, s. 192.

¹⁶¹ Bkz. İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 84, 86.

¹⁶² Zehebî, *Siyer*, 11/78.

¹⁶³ Suâlât kitapları hakkında Bekir Kuzudişli danışmanlığında Mustafa Tatlı tarafından *Hadis Edebiyatında Suâlât Türü Eserler* başlığıyla bir yüksek lisans tezi hazırlanmış ve neşredilmiştir (Mustafa Tatlı, *Ricâl Bilgisinin Tespiti: Suâlât Literatürü*, İstanbul: Beka Yayınları, 2016).

¹⁶⁴ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 185-186.

¹⁶⁵ İbnü'l-Medînî, *İlel*, s. 178.

İlet tespitinin dayanaklarından olan yetkinlik, genel anlamda, özel gayret ve zaman gerektiren bir meziyettir. Muhaddisin yetkinliğe ulaşabilmesi için rivayetler ve râvîleri hakkında bilgi sahibi olması bir zorunluluktur. Şu halde ilel bilgininin, hadisleri tanıma melekesi kazanmasının amillerinden olan ravîler ve rivayetleri hakkındaki birikim konusu ele alınmalıdır.

2.2. Birikim

İletin tespiti, muallilin farklı konularda belli bir bilgi birikimine sahip olmasını gerekli kılmaktadır. Rivayetlerdeki kusurların farkına varabilmek için iyi bir ilmî alt yapı ve donanım şarttır. Hâkim'in, illeti belirleme yolları arasında yer verdiği "marife" kavramı ile karşılanabilecek bu husus, ilel bilgininin gerek râvîlere, gerekse rivayetlere dair geniş bilgi sahibi olmasını ifade eder. İbn Şihâb ez-Zührî'nin, cumartesi günü oruç tutmanın keraheti hakkındaki Sammâ hadisini reddettiği ve bu rivayeti tanıdıktan sonra (ba'de ma'rifetihî bihi) onu ilim ehlinin hadisinden kabul etmediği nakledilmiştir.¹⁶⁶ Bu ifadede ma'rifet kelimesinin "bilmek, tam bilgi sahibi olmak" manasında kullanıldığı görülmektedir.

Ricâl ve rivayetlere olan vukûfiyet, rivayetlerin sened ve metninde bulunabilecek her türlü illeti tespitinde kolaylık sağlar. "Ta'lîl yapanın illeti nasıl bildiği" sorusuna muhtelif ilel bilginlerinin net bir cevap veremeyişini, birikim kavramı ile açıklamak mümkündür. İlel uzmanı, rivayetlerin lafızlarına olan vukûfiyeti sayesinde metindeki yanlışlıkları; isnad bilgisi ve râvîler hakkındaki birikimi ile de senedlerdeki hataları tespit ediyor olmalıdır. Bu sebeple ilel konusunda söz söyleyecek kimsenin, yetkinliği yanında, iyi bir ilmî birikiminin olması önem arz edecektir.

Muasır âlimlerden Muallimî hadis melekesinin elde edilmesinin, ilel bilgininde bulunması gereken yetkinlikle beraber şunları içermesi gerektiğini söyler:

"Bu meleke, boş durmakla verilmez. Bu ancak ilim talebinde uzun seyahatlerin, sema' ve kitabete eğilmenin, hocaların hadislerini incelemenin, râvîlerin isim, künye, lakap, nesep ve memleketlerinin, doğum ve ölüm tarihlerinin, ilim talebine ve semaya başlama vakitlerinin, bir şehirden diğerine yaptıkları yolculukların, şehirlerde hangi hocalardan semâ' ettiklerinin, her şehirde kimin semanın olduğunun, ne zaman, nasıl ve kiminle işittiğinin, kitabının/yazdıklarının

¹⁶⁶ Tahavî, *Şerhu Meâni'l-âsâr*, 2/81.

muhteviyatını bilmenin semeresidir. Yine bu meleke, râvinin kendisinden rivayette bulunduğu hocaların durumlarının, memleketlerinin, ölüm tarihlerinin, hadisi rivayet ettikleri zamanın, tahdîste takip ettikleri adetlerin bilinmesinin; insanların bu hocalardan naklettikleri, râvinin o hocalara arz ettikleri rivayetlerin ve açıklaması sözü uzatacak daha başka şeylerin bilinmesiyle elde edilir.

Aynı zamanda bu (birikim), rivayet edilmiş haberlere vâkıf olma genişliği, râvîlerin sair durumlarının ayrıntılı bilinmesi, yine râvîlerin huyları, gayeleri ve meyilleri konusunda, ayrıca gevşeklik ve yalana davetiye çıkararak sebepler, hatanın bulunduğu yerler ve eksikliğin girdiği yerler hususunda uzmanlığın bir sonucudur.”¹⁶⁷

Muallilin sahip olması gereken ilmî birikimi, “râvî” ve “rivayet” bilgisi şeklinde iki başlık altında incelemek mümkündür:

2.2.1. Râvî Bilgisi

Hadisin iki parçasından birini sened teşkil eder. İletinin çoğu zaman senette yer aldığı tespiti,¹⁶⁸ senedi oluşturan râvîlerin isim, künye, nisbe, doğum-ölüm tarihleri, adalet ve zabt özellikleri ve hocalarıyla ilişkileri gibi hususların bilinmesini, kısaca râvîlerin tanınmasını gerekli kılmaktadır. Bu nedenle ricâl bilgisi, İbnü'l-Medînî tarafından, ilmin yarısı olarak tavsif edilmiştir.¹⁶⁹

Burada râvîlere ilişkin ricâl eserlerinde derlenen ve yeri geldiğinde illet tespitinde kullanılan bilgiler birkaç başlık altında ele alınacaktır.

2.2.1.1. Kimlik Bilgisi

İsim, künye ve nisbe benzerlikleri, râvîlerin baba, dede ve büyük dedelerine nispet edilebilir olması, isnadlarda yer alan râvîlerin doğru tanınmasını gerekli kılmaktadır. Ricâl kitaplarının yanı sıra mu'telif ve muhtelif, müttefik ve müfterik gibi özel ihtisas kollarının da konusunu teşkil eden bu bilgiler, senedlerdeki hataların tespitinde önemli rol oynar. Mesela Ahmed b. Hanbel, Muhammed b. Ka'b'dan rivayetleri bulunan “Sâlih b. Hassân” veya “İbn Ebî Hassân” diye bilinen râvîyi “Medineli ve leyse bi şey” olarak

¹⁶⁷ Subeyhî, *en-Nüketü'l-ciyâd*, s.128.

¹⁶⁸ İbnü's-Salah, *Mukaddime*, s. 121.

¹⁶⁹ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, s. 320.

tanımlamıştır.¹⁷⁰ Oysa Buhârî, Müslim, Tirmizî, İbn Hibbân, Hatîb ve Zehebî gibi âlimler, bu isimlerin farklı kimseler olduğunu belirtmişlerdir. Buhârî de, Salih b. Hassan'ı münkeru'l-hadis olarak vasıflandırırken; İbn Ebî Hassân'ın, İbn Ebî Zi'b'in kendisinden rivayette bulunduğu sika biri olduğunu belirtmiştir.¹⁷¹ Şu halde râvinin isminin yanlış bilinmesi, rivayet hakkındaki kanaati büyük ölçüde değiştirebilmektedir. Nitekim ravi isimleri konusunda gevşeklik gösteren kimsenin hata yapma ihtimaline vurgu yapılmıştır.¹⁷²

İsim bilgisinin illet tespitinde kullanılmasına ilişkin şu örnekler zikredilebilir:

Sika râvî Ubeydullah el-Kavârîrî'nin, İbn Mehdî > Câmi' b. Matar > Ebû Zeviyye (أبو زوية) isnadıyla naklettiği bir rivayet **Yahyâ b. Maîn**'e sorulunca o, Ubeydullâh'ın burada tashîf yaparak hata ettiğini söylemiş, bu sözün Câmi b. Matar > Ebû Ru'be (أبو رؤبة) şeklinde nakledildiğini, zaten Ebû Zeviyye diye birinin bilinmediğini belirterek cevap vermiştir.¹⁷³ İbn Hacer de 'Ebû Zeviyye' isminin mechûl olduğunu, İbn Maîn'in tespitinin yerinde olduğunu belirtmiştir.¹⁷⁴ İsimlerin imlâda birbirine benzemesinden kaynaklanan hata 'Ebû Zeviyye' isimli bir râvînin bilinmemesi ile illetlendirilmiş, Ubeydullâh isimli râvî diğer tariklere muhalif nakli sebebiyle hatalı görülmüştür.

Diğer bir örnek Ma'mer b. Râşid'in, Abdulazîz mevlâ Enes > Enes tarihiyle naklettiği sahurda bereket olduğunu haber veren hadistir. **Ahmed b. Hanbel**, Ma'mer'in Abdülaziz isimli râvînin Enes'e nisbeti konusunda yanlışlığına dikkat çekerek, doğrusunun "mevlâ Bünâne (Bünâneoğullarının mevlâsı)" olması gerektiğini ifade etmiştir.¹⁷⁵ Bünâneoğulları yurduna yerleşen Abdulazîz b. Suheyb, Enes b. Mâlik'in önde gelen talebelerindedir. Her ne kadar muhtemelen Enes ile sık görüşmesi

¹⁷⁰ Ahmed, *İlel*, 1/540-541.

¹⁷¹ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 4/275; Tirmizî, "Libâs", 38; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/399; Zehebî, *Mizân*, 2/291; İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/191. Şu halde Ahmed b. Hanbel ya sehven iki râvîyi tek zannetmiş, ya da Sâlih b. Hassân'ın 'İbn Ebî Hassân' olarak da zikredilebildiğine dikkat çekmek istemiş olmalıdır.

¹⁷² Hâkim, *Ma'rîfe*, s. 532.

¹⁷³ Yahyâ b. Maîn, *İlel*, s. 89-90 (190); Ahmed, *İlel*, 3/19. Bu rivayet başka kaynaklarda bulunamamıştır.

¹⁷⁴ İbn Hacer, *Tebîru'l-müntebih*, 2/612.

¹⁷⁵ Ahmed, *İlel*, 1/400; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 18/148. Ma'mer'in hatalı rivayeti için bkz. Abdurrezzâk, *Musannef*, 4/227. Rivayeti Şu'be, Ebû Avâne, Hammâd b. Zeyd, Alî b. el-Mübârek, Hişâm b. Hassân gibi râvîler 'Abdulazîz b. Suheyb an Enes' şeklinde nakletmişlerdir. Bkz. Buhârî, "Savm", 20; Müslim, "Sıyâm", 45, 46; Ebû Avâne, *Müsne'd*, 2/177-179.

sebebiyle “mevlâ Enes” olarak anıldığı söylenmiş olsa da¹⁷⁶ Ahmed b. Hanbel, râvînin kimlik bilgisinden hareketle Ma’mer’in yanlış olduğunu belirtmiştir.

Benzer bir durum tâbîundan Ebû Sâlih künyeli râvîlerin karıştırılmasında da görülebilir. Muhammed b. Cuhâde > Ebû Sâlih > İbn Abbâs tarihiyle rivayet edilen kabir ziyaretinin yasaklanması konusundaki hadisin râvisinin Ebû Sâlih el-Mîzân,¹⁷⁷ Ebû Sâlih Bâzâm mevlâ Ümmi Hâni¹⁷⁸ veya Ebû Sâlih es-Semmân¹⁷⁹ olduğu ileri sürülmüştür. **Ahmed b. Hanbel**, râvînin kimliği konusundaki ihtilafları rivayetteki şahsın Ebû Sâlih Bâzâm olduğunu belirterek gidermeye çalışmıştır.¹⁸⁰ Yine Ahmed b. Hanbel, Muhammed b. Ca’fer’in Şu’be’den naklettiği Hâlid > Ebû Bişr el-Anberî > İbnü’s-Selib > babası tarihiyle gelen rivayeti kimlik bilgisinden hareketle illetlendirmiştir. Şöyle ki o, râvînin isminin İbnü’t-Telib şeklinde olması gerektiğini belirtmiş, Şu’be’nin pepe olduğunu ve Muhammed b. Ca’fer’in o ismin doğrusunu anlayamadığını da gerekçe olarak belirtmiştir.¹⁸¹ Ebû Dâvud ve Beyhakî de Ahmed b. Hanbel’den naklen bu bilgiye işaret etmişlerdir.¹⁸²

Bir başka örnek şöyledir: Muhammed b. Bişr, Hz. Peygamber’in tek parça elbise ile namaz kıldığı hakkındaki hadisi Ubeydullâh b. Ömer > Zührî > Amr b. Ebi’l-Esed isnadıyla rivayet etmişti. Bu rivayette Muhammed b. Bişr’in hata yaptığını öne süren **Tirmizî**, râvînin isminin Ömer b. Ebi Seleme, babasının isminin ise Abdullah b. Abdilesed olduğunu ifade etmiştir.¹⁸³ Râvînin isim bilgisini ayrıca zikreden Tirmizî, “Ömer b. Ebî Seleme Abdillâh b. Abdilesed” olan râvînin ismini Muhammed b. Bişr’in,

¹⁷⁶ İbn Sa’d, *Tabakât*, 7/245. Halîfe b. Hayyât, onu Enes’in mevlâsı olarak zikretmiştir (*Tabakât*, s. 216). Nitekim İbn Uleyye, ondan “Abdülazîz mevlâ Enes” diyerek rivayette bulunmuştur. Bkz. Ebu’s-Şeyh, *Ahlâku’n-nebî*, s. 35; Fâkihî, *Fevâid*, 1/173; Temmâm er-Râzî, *el-Fevâid*, 2/211. Ayrıca bkz. İbnü’l-Cevzî, *Telkîh*, 1/386.

¹⁷⁷ İbn Hibbân, *Sahîh*, 7/452, 453.

¹⁷⁸ İbnü’l-Ca’d, *Müsned*, s. 224; Mizzî, *Tuhfetü’l-eşraf*, 4/368-369.

¹⁷⁹ İbn Cümei’, *Mu’cemü’s-şuyûh*, s. 266; Fahl, *el-Câmi’ fi’l-ilel*, 1/368.

¹⁸⁰ Ahmed, *el-Câmi’ fi’l-ilel*, 2/210; Fahl, *el-Câmi’ fi’l-ilel*, 1/368. İbn Hacer de bu görüştedir. Bkz. İbn Hacer, *Tehzîb*, 10/344.

¹⁸¹ Ahmed b. Hanbel, *İlel*, 2/158.

¹⁸² Ebû Dâvud, “İtk”, 6; Beyhakî, *el-Kübrâ*, 10/284. İbn Ebî Âsım ve *el-Kübrâ*’sında Nesâî de rivayete bu şekilde yer vermesine rağmen ismi Ebu’t-Telib şeklinde doğru olarak vermiştir. Krş. İbn Ebî Âsım, *el-Âhâd ve’l-mesânî*, 2/389; Nesâî, *el-Kübrâ*, 3/186.

¹⁸³ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü’t-Tirmizî*, s. 70.

Amr b. Ebi'l-Esed şeklinde hatalı okuduğuna dikkat çekmek istemiş olmalıdır. Sanki bu isim “Ömer b. Ebî (Seleme Abdillâh b. Abdi)l-esed” şeklinde okunmuşken râvî, aradaki kısmı iyi zabt edememiş, “Ömer”i de “Amr” şeklinde okuyuvermiştir.

Rical birikimini *es-Sikât* ve *el-Mecrûhîn* adlı eserleriyle ortaya koyan **İbn Hibbân**'ın yer verdiği şu örnekte de râvîlerin kimlik bilgilerinin illet dayanağı olarak kullanılmasına rastlanır. O, hocası Ebû Arûbe el-Hüseyn b. Muhammed'in, ..Ubeydullâh b. Amr > Zeyd b. Ebî Enîse > Cünâde b. Ebî Ümeyye > Mekhûl > Ebû İdrîs.. tarihiyle naklettiği rivayeti değerlendirirken bu seneddeki Cünâde'nin İbn Ebî Hâlid olması gerektiğini zikretmiş, İbn Ebî Ümeyye'nin Mekhûl'den daha kadim olan bir tâbî olduğunu, buna karşılık İbn Ebî Hâlid'in tebeu tâbîfından kabul edildiğini belirtmiştir. Her iki ravinin de Şamlı ve sika oluşu sebebiyle hocasının yanıldığını ifade etmiştir.¹⁸⁴

Dârekutnî'nin de kimlik bilgisinden hareketle illetlendirme yaptığı görülmektedir. İbn Uyeyne, Hz. Ebû Bekir'in Müzdelife'de “Kuzah” denilen yerde vakfe yaptığını anlatan Cübeyr b. el-Huveyrîs rivayetini, Muhammed b. el-Münkedir > Saîd b. Abdurrahmân b. Yerbû' > Cübeyr > Hz. Ebû Bekir tarihiyle rivayet etmişti. Tarikleri arasında tercih edilen bu rivayet hakkında Dârekutnî, İbn Uyeyne'nin hata yaptığını (vehm), sözü edilen râvînin isminin Abdurrahmân b. Saîd b. Yerbû' olması gerektiğini belirtmiş,¹⁸⁵ nesep bilginlerinin de aynı kanaati paylaştığını eklemiştir.¹⁸⁶ Bu husus, aynı zamanda illel âlimlerinin, râvîler hakkındaki bilgiler konusunda diğer ilim dallarını uzmanlarından istifade ettiklerini, mesela bu örnekte görüldüğü üzere, râvîlerin kimlik bilgilerinin tespitinde nesep ve ricâl kaynaklarından yararlandıklarını göstermektedir.

Kimlik bilgisinin hadis metninde yer alan isimlerdeki hatayı düzeltmek için kullanıldığına da dikkat çekmek yerinde olacaktır. **Ebû Dâvud**, Müsedded > Bişr b. el-Mufaddal > Abdullah b. Muhammed b. Akîl > Câbir b. Abdillâh tarihiyle, ensardan bir kadının iki kız çocuğu ile gelip Hz. Peygamber'e; 'Ey Allah'ın Rasûlü! Bunlar Uhud (savaşı) günü senin yanında savaşırken şehid edilen Sabit b. Kays'ın kızlarıdır. Bunların amcaları mallarının ve miraslarının tümünü (ellerinden) aldı ve onlara hiçbir şey bırakmadı. Ey Allah'ın Rasûlü! (Bu hususta) ne buyurursun? Allah'a yemin ederim ki

¹⁸⁴ Bkz. İbn Hibbân, *Sahîh*, 5/394.

¹⁸⁵ Dârekutnî, *İlel*, 1/338-339.

¹⁸⁶ Dârekutnî, *İlel*, 1/350.

bunlar malları olmadıkça asla evlenemezler.’ diye fetva sorduğu rivayete yer vermiş, ardından şu açıklamayı yapmıştır: “Bişr, bu rivayette (Sabit b. Kays’ın kızları diyerek) hata etti (أخطأ). Onlar Sa’d b. er-Rebî’in kızlarıydı. Sâbit b. Kays, (Uhud’da değil) Yemâme’de şehit edilmiştir.”¹⁸⁷

Görüldüğü üzere Ebû Dâvud, hadiste bahsi geçen sahabiler hakkındaki bilgiye dayanarak Bişr b. el-Mufaddal’ın rivayetini illetlendirmiştir. Kızların babası Uhud’da şehit edilen Sa’d b. er-Rebî’dir. Bişr’in zikrettiği Sâbit ise Yemâme Savaşı’nda şehit edilmiş bir kimsedir. Bu tespiti zikreden Ebû Dâvud’un hatayı Bişr’e atfetmesi, rivayetin doğru halinin Bişr’in hocası Abdullâh’tan, farklı râvilerce nakledilmesinden kaynaklanıyor olmalıdır. Nitekim Ebû Dâvud, Bişr’in rivayetinden sonra Dâvud b. Kays ve başka râvîlerin bu hadisi Abdullâh’tan naklettiklerine işaret etmiş ve bunun daha doğru (أصح) olduğunu belirtmiştir.¹⁸⁸

Râvînin karakterinin bilinmesinin de illet tespitinde etkili olduğu görülür. İsmâil b. Ayyâş, Hz. Peygamber’in Uhud’da amcasına yapılan müsleye karşılık müşriklerden yetmiş kişiye müsle yapmak istediğini ancak daha sonra bundan vazgeçtiği ve amcasını defnedip cenaze namazını on tekbirle kıldığını dair rivayeti “Abdülmelik b. Ebî Ğaniyye veya bir başkasından” diyerek Hakem b. Uteybe > Mücâhid > İbn Abbâs tarikiyle nakletmişti. Abdullah b. Ahmed, bu rivayeti babasına sorduğunda o şöyle cevap vermiştir: “Bu, Hasen b. Umâre’nin hadisindedir, İbn Ebî Ğaniyye’nin değil! İbn Ebî Ğaniyye, bunu rivayet etmeyecek kadar Allah’tan daha fazla korkar.”¹⁸⁹ **Ahmed b. Hanbel**, metnin muhtevasını da göz önünde bulundurarak, böylesi bir rivayetin, takvalı biri olarak bildiği İbn Ebî Ğaniyye’den nakledilmiş olamayacağını öne sürerek itiraz etmekte, rivayetin bir başka râvînin hadisinden bilindiğini de belirtmektedir.

¹⁸⁷ Ebû Dâvud, “Ferâiz”, 4.

¹⁸⁸ Ebû Dâvud, “Ferâiz”, 4. Doğru rivayeti Ahmed b. Hanbel, Ubeydullâh > İbn Akîl tariki ile; İbn Mâce, Süfyân b. Uyeyne > İbn Akîl tariki ile; Tirmizî, Ubeydullâh b. Amr > İbn Akîl ve Şerîk > İbn Akîl tariki ile tahrîc eder. Tirmizî, ayrıca, rivayetin sadece İbn Akîl yoluyla bilindiğini de söyler (Ahmed, *Müsned*, 23/108; İbn Mâce, “Ferâiz”, 2; Tirmizî, “Ferâiz”, 3. Ayrıca bkz. İbn Sa’d, *Tabakât*, 3/524; Ebû Ya’lâ, *Müsned*, 4/34; Tahavî, *Şerhu Müşkili’l-âsâr*, 3/320; Hâkim, *Müstedrek*, 4/333-334, 342). Rivayeti Bişr tarikiyle Dârekutnî de tahrîc etmiştir. Dârekutnî, Bişr’in öğrencisi Ahmed b. el-Mikdâm’dan hadis tam halini, Eyyûb b. Selîm el-A’ver’den ise kısa halini nakleder. Ardından İbn Akîl’den doğru nakleden rivayetlere yer verir. Buna göre Dâvud b. Kays yanında, Ubeydullâh b. Amr, İbn Uyeyne, Şerîk, Furât b. Süleymân ve Yezîd b. İyâd da rivayeti Sa’d b. er-Rebî diyerek rivayet etmişlerdir (Bkz. Dârekutnî, *Sünen*, 4/79). Beyhakî de hem Bişr rivayetine hem de Dâvud b. Kays rivayetine yer vererek hataya dikkat çekmiştir (Bkz. Beyhakî, *el-Kübrâ*, 6/229. Ayrıca bkz. Vâhidî, *Esbâbu’n-nüzûl*, s. 96-97).

¹⁸⁹ Ahmed, *İtel*, 3/402 (هذا من حديث الحسن بن عمارة ليس هذا من حديث بن أبي غنية بن أبي غنية أتى الله من أن يحدث بمثل هذا).

2.2.1.2. Semâ' Bilgisi

İlletin genellikle isnadlarda bulunduğu ve daha çok mevsûl-mürsel ihtilafı şeklinde olduğu düşünüldüğünde isnadın ittisali için -dolayısıyla sıhhati için- rivayetleri nesilden nesile nakleden râvîlerin hoca-talebe ilişkilerinin bilinmesi önem arz eder. İlet tespitinde çokça kullanılan yöntemlerden biri de râvi ile hocası arasında semâ' bulunup bulunmadığının belirlenmesidir. Semâ', "Bir hadisi veya hadis kitabını hocadan bizzat işiterek onun rivayet hakkını elde etme (ahz, tahammül) yöntemi" olarak tarif edilir.¹⁹⁰ İbn Receb, ilk illel uzmanları arasında kabul edilen Şu'be b. el-Haccâc, Yahyâ el-Kattan, Ahmed b. Hanbel, İbnü'l-Medîni ve sonraki bilginlerin, râvî ile hocası arasında semâ' bulunmadığı gerekçesi ile ta'lîl yaptıklarını belirtir. Bu ta'lîl, "Filan râvi filan hocadan semâ' etmedi." veya "Ondan semâ'ı sahih değil." ifadeleri kullanılarak yapılmaktaydı.¹⁹¹

Semâ' tespiti ile ilgili olarak, öğrencinin hocasından semâ'nın tespitinin ilk zamanlarda büyük ölçüde râvînin kendi beyanlarına ve güvenilirliğine dayandığı, öğrenci ile hocanın zaman ve mekân bakımından karşılaşma imkânı ile öğrencinin ilim adamları arasında tanınması gibi konular üzerinde durulduğu ifade edilmiştir. Semâ' bilgilerinin, râvînin kendi ifadeleri, akranları tarafından verilen bilgiler ve rivayetlerinin incelenmesi suretiyle râvîler arasında bilindiği belirtilmiş, bu bilgilerin râvîler arasında şifâhî veya kitâbî olarak nakledilmiş olması ihtimali yanında, II/VIII. yüzyıl sonlarında semâ' kayıtlarının varlığını gösteren işaretlerin varlığından bahsedilmiştir.¹⁹²

Semâ' bilgisinin illet tespitine katkısını semâ'ın tespit şekline göre birkaç başlık altında ele almak mümkündür:¹⁹³

¹⁹⁰ Aydın, "Semâ", *DİA*, 36/457. Semâ kavramı, "Semâ', kırâat, icâzet, münâvele, mükâtebe gibi muteber bir yolla hadis öğrenme, hadis alma." şeklinde geniş manası ile de kullanılmıştır (Bkz. Aydın, *Hadis İstülahları*, s. 274). Bazı râvîlerin hocalarından semâ'ları hakkında ricâl bilgilerinin ihtilaflarının bundan kaynaklandığı söylenebilir. Mesela Cemil b. Zeyd'in İbn Ömer'den semâ'ı hakkında Ahmed b. Hanbel şöyle bir bilgi nakleder: Ebû Bekir b. Ayyâş, Cemil'e 'Bu hadisler İbn Ömer'in hadisleri mi?' diye sormuş, o ise; 'Ben İbn Ömer'den bir şey işitmiş değilim. Bana İbn Ömer'in hadislerini yaz, dediler. Ben de Medine'ye geldim ve onları yazdım.' cevabını vermiştir (Bkz. Ahmed, *İlel*, 1/484). Buna göre onun, İbn Ömer'den semâ'ı yoktur. Ancak Buhârî, Ahmed'in naklettiği bu bilgiyi görmesine rağmen onun İbn Ömer'den semâ'ının olduğunu söylemiş (Bkz. Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, 2/215; 7/223), İsmâil b. Zekeriyâ'nın ondan 'haddesenâ İbn Ömer' diyerek naklettiği bir rivayete işaret etmiştir (Buhârî, *et-Târihu'l-levsat*, 2/75).

¹⁹¹ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 148.

¹⁹² Aydın, "Semâ", *DİA*, 36/458.

¹⁹³ Hoca ile talebe arasındaki semâ'nın bilinmesi kimi zaman illet tespitinde kullanılmış olsa da, adem-i semâ' her zaman illet olarak değerlendirilmediğini, bir başka ifade ile doğrudan semâ' yanında diğer bazı hadis alma

2.2.1.2.1. Râvînin Açıklaması

Semâ'nın var olup olmadığı ve niceliği bazen rivayeti nakleden râvînin kendi beyanı ile tespit edilmiş, bu bilgidен hareketle rivayetler illetlendirilmiştir. Mesela Yezîd b. Hârûn, Şu'be > Eş'as b. Süleym > Amr b. Meymûn > Ebû Hüreyre tarikiyle rivayet ettiği “Kim imanın lezzetini bulmak isterse (sevdiğini) sadece Allah için sevsin, başkası için değil!” şeklindeki merfû' rivayette “Yahyâ b. Ebî Süleym” yerine “Eş'as b. Süleym” ismini zikrederek hata etmiştir. **Ahmed b. Hanbel**'in bunu kendisine sorması üzerine bu hadisi Bağdat'ta Şu'be'den dinlediğini, meclisin en sonunda oturduğunu ve işittiğinden beri bu kısımda şüpheye düştüğünü ifade etmiş, isim zikretmekten vazgeçerek “an racul” yazdırmıştır.¹⁹⁴ Ne var ki onun rivayeti Yezîd > Şu'be > Eş'as b. Ebi'ş-Şa'sâ (Süleym) > Amr şeklinde öğrencisi Talîk b. Muhammed tarafından nakledilmiştir.¹⁹⁵

Şu'be ve İbn Uyeyne'nin, Muhammed b. Abdirrahmân > Süleymân b. Yesâr > Abdullâh b. Utbe > Ömer isnadıyla rivayet ettikleri “Kişi iki kere nikâhlanır, iki kere boşanır. Kadın iki hayız dönemi sayar, hayız görmüyorsa iki ay bekler.” rivayetini¹⁹⁶ Süfyân es-Sevrî de Muhammed b. Abdirrahmân'dan nakletmiştir. Sevrî'nin gözde talebelerinden İbn Mehdî, hocasına bu rivayet hakkında sorduğunda Sevrî, “Ben bunu Muhammed'den işitmedim.” demiştir. Öte yandan İbnü'l-Medîni, İbn Uyeyne'nin “Bunu Süfyân b. Saîd es-Sevrî'ye ben tahdis ettim.” dediğini nakletmiştir. Dârekutnî, hem hoca, hem talebeden nakledilen bu bilgilerden hareketle Sevrî'nin bu rivayette İbn Uyeyne'den tedlis yaptığını belirterek rivayeti illetlendirmiştir.¹⁹⁷

yöntemlerinin de semâ' ile bir kabul edildiğini, dolayısıyla bazı alimlerin bu bilgileri illet olarak değerlendirmedeğini hatırlatmak gerekir.

¹⁹⁴ Ahmed, *İlel*, 1/228, 527-528. (مَنْ أَحَبَّ أَنْ يَجِدَ طَعْمَ الْإِيمَانِ فَلْيُجِبْ لِلَّهِ عَزَّ وَجَلَّ، لَا يُجِبُّ إِلَّا لِلَّهِ)

¹⁹⁵ Bezzâr, *Müsned*, 17/80. Öncesinde doğru rivayeti zikreden Bezzâr, Yezîd tarikini bu bilgiyi kullanarak değil, Yezîd'in teferrüdü ve rivayetin Ebû Belc'in rivayeti ile bilinmesi gerekçesiyle illetlendirmiştir. Rivayeti *İlel*'inde değerlendiren Dârekutnî ise muhalefete dikkat çekmiş, ayrıca Yezîd'in bunu Şu'be'den “Yahyâ b. Ebî Süleym” olarak duyduğunu ancak hatalı rivayet ettiğini de belirtmiştir (Dârekutnî, *İlel*, 8/326). Rivayetin doğrusunu Muhammed b. Ca'fer ve Ravh, Şu'be > Ebû Belc.. şeklinde nakletmişlerdir (Bkz. Ahmed, *İlel*, 1/229, 528; Bezzâr, *Müsned*, 17/79; Beyhakî, *Şuabu'l-îmân*, 11/309).

¹⁹⁶ Şâfiî, *Müsned*, 1/298; Abdurrezzâk, *Musannef*, 7/221, 274; Dârekutnî, *Sünen*, 3/308.

¹⁹⁷ Dârekutnî, *İlel*, 1/589. فدل هذا على أن الثوري دلسه عن ابن عيينة. Sevrî ve İbn Uyeyne'nin ilgili sözlerini başka kaynaklardan bulamadık.

Benzer bir durum Saîd b. Ebî Bürde'den, babası > dedesi yoluyla nakledilen iki kişinin bir deve de hak iddia etmesi hakkındaki hadiste görülmektedir. Tirmizî, bu hadisi Buhârî'ye sormuş, o: "Bu hadis, Simâk b. Harb'ın Temîm b. Tarafa'dan olan rivayetine (veya hadîs nüshasına) dönüyor. Hammâd b. Seleme, Simâk'ın 'Bunu Ebû Bürde'ye ben tahdis ettim.' dediğini nakleder." şeklinde cevap vermiştir.¹⁹⁸ Burada Buhârî, Simâk'ın bu açıklamasından hareketle rivayet hakkında değerlendirmede bulunmuş, Tirmizî de hocasının bu değerlendirmesini *İlel*'inde ele alarak bunun bir illetlendirme olduğuna işaret etmiştir.

Vekî'in, el-Müsennâ b. Saîd > Katâde > Beşîr b. Nehîk > Ebû Hüreyre tarihiyle rivayet ettiği bir hadis de râvinin itirafından hareketle ğayr-i mahfûz addedilmiştir. Tirmizî, Vekî kanalıyla Beşîr'in şöyle dediğini nakletmiştir: "Ebû Hüreyre'ye bir kitap getirdim ve 'Bu hadis nüshasını senden rivayet edeyim mi?' dedim. O da 'Evet!' dedi."¹⁹⁹ Tirmizî söz konusu hadisi hocası Buhârî'ye de sormuş, o da Katâde'nin Beşîr'den, Beşîr'in de Ebû Hüreyre'den semâ'nın olmadığı kanaatinde olduğunu belirtmiştir.²⁰⁰

Tirmizî, semâ' bilgisinin râvinin itirafı ile tespit edilmesi hususunda şu bilgiye de yer verir: "Ebû Mukâtil es-Semerkindî, uzun hadisleri Avn b. Ebî Şeddâd'dan rivayet ederdi. Yeğeni, ona: 'Amca! Sen bunları Amr'dan işitmedin ki, haddesenâ demesen!' dediğinde 'Yeğenim! Bunlar güzel sözlerdir.' diye cevap vermişti."²⁰¹ Bu örnekte Ebû Mukâtil'in yeğeni, amcasının, sema'nın olmadığı hadisleri naklettiğini görünce onu uyarılmış ve bu durumu ikrar etmesini sağlamıştır.

Bazı râvîler, rivayet ettikleri hadisleri kimden semâ' ettiklerini özellikle belirterek rivayetlerinin daha sonraki râvîler tarafından yanlış nakledilmesini engellemişlerdir. Bu husus rivayetleri genelde meşhur bir yolla (câdde) gelen râvinin, belli rivayetleri bu yoldan almaması durumunda önem arz eder. Meselâ Hişâm b. Urve, hırsızlık yapan

¹⁹⁸ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelû't-Tirmizî*, s. 141. İbn Ebî Hâtim ise Saîd b. Ebî Bürde'nin dedesinden semâ'nın olmadığını söylemiştir (İbn Ebî Hâtim, *Merâsîl*, s. 76, no: 269).

¹⁹⁹ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelû't-Tirmizî*, s. 138.

²⁰⁰ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelû't-Tirmizî*, s. 138. (لا أرى له سماعاً من بشير...) Tirmizî, ayrıca Yahyâ b. Saîd'in, el-Müsennâ b. Saîd > Katâde > Büşeyr b. Ka'b el-Adevî > Ebû Hüreyre tarihiyle aynı hadisi rivayet ettiğini de zikrederek, doğrusunun bu olduğunu belirtmiştir. Tirmizî, "Ahkâm", 20.

²⁰¹ Tirmizî, "İlel", s. 887.

kölenin elinin kesilip kesilemeyeceğine dair hadisi >Yahyâ b. Saîd > Urve isnadıyla naklettikten sonra, bunu babasından değil, Yahyâ'dan işittiğini özellikle belirtmiştir.²⁰² Yahyâ > Urve tarikiyle bundan başka bir hadis naklettiğini tespit edemediğimiz²⁰³ Hişâm, kendisinin meşhur isnadı olan babasından bunu işitmediğini söyleyerek rivayetin yanlış nakledilmesini önlemek istemiş ve görülebildiği kadarıyla başarılı da olmuştur. Benzer şekilde, Ebû Osmân en-Nehdî'nin dostu olduğunu belirten Eyyûb'un ondan iki hadis haricinde bir şey ezberlemediğini vurgulaması, konunun örnekleri arasında zikredilebilir.²⁰⁴

Benzer bir itiraf Katâde'den de nakledilmiştir. Katâde, birçok hadis semâ' ettiği hocası Saîd b. el-Müseyyeb'den beş hadisi Dâvud b. Ebî Âsım yoluyla aldığını, bunları Saîd'den semâ' etmediğini belirtmiş ve hadisleri saymıştır.²⁰⁵ Nitekim bunlar arasında yer alan, Hz. Ömer'in hanımlarından birini boşamadığına dair rivayet Saîd b. Ebî Arûbe > Katâde > Saîd b. el-Müseyyeb isnadıyla nakledilmiş, Ahmed b. Hanbel, bu rivayeti *İlel*'inde zikretmek sûretiyle rivayetteki yanlışlığa işaret etmiştir.²⁰⁶

Ayrıca bazı râvîlerin, belirli hadisleri hocalarından semâ' edip etmedikleri, talebeler tarafından sorgulanmış ve bu bilgiler kaydedilmiştir. Sözelimi, Süfyân b. Uyeyne, Zührî'den naklettiği bir sözü bizzat ondan işitip işitmediği sorulduğunda hayır cevabını vermiştir.²⁰⁷ Yine Süfyân, Yahyâ b. Saîd > Amr b. Yahyâ > babası isnadıyla naklettiği hamâm ve mezarlık dışında her yerin mescid olduğu ile alakalı rivayeti semâ' etmediğini belirtmiştir.²⁰⁸ Mâlik'ten nakledilen şu sözler de konunun örnekleri arasında zikredilebilir: “Zührî'nin meclisinde otururduk. ‘İbn Ömer şöyle dedi.’ diye rivayette

²⁰² Ahmed, *İlel*, 1/259, 3/387. Rivayete bu haliyle sadece Beyhakî'nin atıf yaptığını tespit edebildik (Bkz. Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen*, 1/397).

²⁰³ Hişâm'ın Yahyâ'dan naklettiği başka rivayetler vardır. Bkz. Tahavî, *Şerhu Meâni'l-âsâr*, 4/188; Taberânî, *el-Evsat*, 3/260, 274; Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen*, 9/237.

²⁰⁴ Ahmed, *İlel*, 1/260; 2/497. Hatta Eyyûb'un Ebû Osmân'dan rivayetinin bulunup bulunmadığı Yahyâ'ya sorulmuş, onun “Evet, ondan rivayet etti.” demesi üzerine bu hayretle karşılanmış ve “Ondan işitti mi?” şeklinde teyid için tekrar sorulmuştur (Ahmed, *İlel*, 3/15).

²⁰⁵ Ahmed, *İlel*, 3/324-325.

²⁰⁶ Ahmed, *İlel*, 3/330.

²⁰⁷ Ahmed, *İlel*, 1/187. İda أتاها قبل أن يكفرَ كَفَّرَ مرتين şeklindeki bu söz Süfyân'dan kaydedilmemiş, Ma'mer tarikiyle *Musannef*'te zikredilmiştir (Abdurrezzâk, *Musannef*, 6/432 (عليه كَفَّرَ تان). Ayrıca bkz. Dârekutnî, *Sünen*, 1/317, 318).

²⁰⁸ Ahmed, *İlel*, 1/192.

bulunurdu. Bir defasında İbn Ömer'den naklettiklerini kimden aldığı kendisine sorulunca, 'Oğlu Sâlim'den!' cevabını vermişti."²⁰⁹ Ebû Bekr b. Ayyâş, Cemîl b. Zeyd'e "Bu hadisler İbn Ömer'in hadisleri mi?" diye sorunca o şöyle dedi: "Ben İbn Ömer'den bir şey işitmiş değilim. Bana İbn Ömer'in hadislerini yaz, dediler. Ben de Medine'ye geldim ve onları yazdım."²¹⁰ Yahya b. Saîd el-Kattân, Abbâd b. Mansûr'a İkrime'den rivayet ettiği iki hadisi kimden semâ' ettiğini sormuş, o da "haddesenî İbn Ebî Yahyâ an Dâvud b. el-Husayn an İkrime.." diyerek cevap vermiştir.²¹¹ Örneklerini çoğaltabileceğimiz bu bilgiler, doğrudan yapılan ta'lillerde kullanılmasa bile rivayetlerin illetten hâlî olarak nakledilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Nitekim bu bilgilerin, illel kitaplarında yer almasını bu gerekçe ile izah etmek mümkün gözükmemektedir.

2.2.1.2.2. Ders Arkadaşının veya Akranının Bildirmesi

Semâ' bilgisinin tespitindeki bir diğer yol, râvîlerin ders arkadaşları veya akranlarından gelen bilgilerdir. Bir râvînin, hocasının hangi meclisinde bulunduğu, bulunduğu meclisteki durumu, rivayeti işittiği hocası ve rivayeti tahammül yolu hakkında, o râvînin aynı mecliste bulunan ders arkadaşları veya râvînin durumundan haberdar olan akranlarından bilgi alınmıştır. Mesela Şu'be, Seleme > Ebû Amr eş-Şeybânî > İbn Mes'ûd tarikiyle naklettiği rivayetten sonra Süfyân es-Sevrî'nin bu rivayeti Seleme'den işitmediğini belirtmiştir.²¹² Kaynaklarda semâ' bulunup bulunmadığı bilgisi içeren bunun gibi pek çok örnek bulunmaktadır. Râvînin arkadaşlarından nakledilen bu semâ' bilgileri, yeri geldiğinde illetin belirlenmesinde kullanılmıştır. Bunun birkaç örneği şöyledir:

²⁰⁹ Ahmed, *İlel*, 1/294. Zührî > İbn Ömer şeklinde nakledilen rivayetler için bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 4/293; İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 4/527-528; Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü't-Tirmizî*, s. 79, 128; Beyhakî, *el-Kübrâ*, 5/43.

²¹⁰ Ahmed, *İlel*, 1/484.

²¹¹ Ukaylî, *Duafâ*, 3/136, İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 2/166. İbn Hibbân bu bilgiyi zikrettikten sonra onun İkrime'den naklettiklerinin hepsini bu yolla aldığını belirtmiş ve örnekler zikretmiştir.

²¹² Ahmed, *İlel*, 1/351; 2/26. Hatta Süfyân'ın bu rivayeti işitmemesine Şu'be'nin hamdettiği nakledilmiştir (Hatîb, *el-Câmi'*, 2/203). Nitekim Süfyân'ın Seleme'den herhangi bir rivayetini tespit edemedik.

Cerîr b. Hâzim (ö. 170/786?), Sâbit > Enes > Hz. Peygamber tariki ile “*Namaz için kamet getirildiğinde beni görmedikçe ayağa kalkmayın!*” hadisini nakletmişti.²¹³ Rivayeti işiten Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795) buna itiraz ederek şöyle demiştir: “Sâbit el-Bünânî’nin (ö. 127/744) meclisinde idik. Haccâc es-Savvâf (ö. 143/760), > Yahyâ b. Ebî Kesîr > Abdillâh b. Ebî Katâde > babası > Hz. Peygamber tarikiyle bu hadisi nakletti. Cerîr, bunu kendilerine Sâbit’in naklettiğini zanne(derek hata e)tmiş (*فظن أنه (سمعه يعني من ثابت*)²¹⁴.”

Bu örnekte Hammâd b. Zeyd, ders arkadaşının rivayette hata yaptığını tespit etmektedir. Buna göre Cerîr b. Hâzim, Sâbit’in dersi esnasında dalgınlık yaşamış, bu arada Haccâc’ın zikrettiği rivayeti defterine kaydetmiş olmalıdır. Hammâd’ın, ders arkadaşı Cerîr hakkındaki bu tespiti onun rivayetindeki illeti ortaya çıkarmıştır. Ne var ki Cerîr’in hatalı rivayeti kaynaklarda yerini almıştır. Bu rivayete *Sünen*’inde yer veren Tirmizî, hocası Buhârî’den naklen bu illet bilgisine işaret etmiştir (*وهم جرير بن حازم*).²¹⁵

Benzer bir örnek Nesâî tarafından zikredilmiştir. O, Süfyân > Atâ b. es-Sâib > Arfece > Utbe b. Ferkad isnadıyla Ramazan ayının faziletini konu alan bir rivayeti zikrettikten sonra bunun hatalı olduğunu belirtip doğrusunu şu şekilde tahrîc eder: “..Bize Şu’be, Atâ b. es-Sâib’den, o da Arfece’den şunu tahdis etti. Arfece dedi ki: Utbe b. Ferkad’ın da bulunduğu bir evdeydim. Bir hadis rivayet edeyim istedim. Aramızda Allah Rasûlü’nün ashabından hadis konusunda benden daha iyi durumda olduğunu sandığım birisi de vardı. Bu şahıs (benden önce davranarak) Hz. Peygamber’den şunu rivayet etti...”²¹⁶ Ahmed b. Hanbel de Süfyân’ın bu rivayette yanıldığını, Utbe’nin bu rivayeti

²¹³ Tayâlisî, *Müsned*, 3/515 (2140); Abd b. Humeyd, *Müsned*, 1/375; Tirmizî, “Cum’a”, 21; Tahavî, *Şerhu Müşkili’l-âsâr*, 10/391 (4205); Taberânî, *el-Mu’cemu’l-evsat*, 9/150. Abd b. Humeyd’in Cerîr’in oğlu Vehb’den naklettiği rivayet, an’ane ile değil, Cerîr’in ‘semi’tü Sâbit el-Bünânî’ lafzıyla zikredilmiştir.

²¹⁴ Ahmed, *İlel*, 2/83; 3/128; Tirmizî, “Cum’a”, 21; Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü’t-Tirmizî*, s. 78; Ukaylî, *Duafâ*, 1/198-199; Dârekutnî, *İlel*, 12/22; İbn Adiy, *el-Kâmil*, 2/127; İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, s. 247. Ahmed b. Hanbel, bu bilgiyi hocası İshâk b. İsa b. Necîh el-Bağdâdî’den nakletmektedir. Bu bilgiye göre İshâk b. İsa, Hammâd’a Cerîr’in söz konusu rivayetini nakletmekte, o da bunu reddederek bu açıklamayı yapmaktadır (Ahmed, *İlel*, 2/83). Buhârî ise bu bilgiyi “yurvâ an Hammâd” şeklinde temrîz sîğası ile anlatır (Bkz. Tirmizî, “Cum’a”, 21).

²¹⁵ Tirmizî, “Cum’a”, 21.

²¹⁶ Nesâî, “Sıyâm”, 5; a.mlf., *el-Kübrâ*, 2/66-67.

Hız. Peygamber'den semâ' etmediğini, o şahsın bunu Utbe'ye rivayet ettiğini belirterek Süfyân rivayetini illetlendirmiştir.²¹⁷

Bir diğerk misal Hammâd ve el-Hakem b. Uteybe'nin, İbrâhîm en-Nehaî > Ebû Abdillâh el-Cedelî > Huzeyme b. Sâbit isnadıyla rivayet ettiği mestler üzerine mesh etme süresi ile alakalı hadistir.²¹⁸ Bu rivayet İbrâhîm'in, Cedelî'den semâ' etmediği bilgisi ile illetlendirilmiştir. İletin dayanağı ise Şu'be'nin "İbrâhîm en-Nehaî, Ebû Abdillâh el-Cedelî'den mesh hadisini semâ' etmedi." sözüdür.²¹⁹ Şu'be'nin bu tespiti neye dayanarak yaptığına dair herhangi bir açıklama bulunmamaktadır. Buna mukabil Mansûr b. el-Mu'temir'den bu rivayetle ilgili şöyle bir ifade nakledilmiştir: "İbrâhîm et-Teymî'nin yanında idik. İbrâhîm en-Nehaî de yanımızdaydı. İbrâhîm et-Teymî, bize Amr b. Meymûn > Ebû Abdillâh el-Cedelî > Huzeyme > Hz. Peygamber isnadıyla mestlere mesh konusunda bir hadis tahdis etti."²²⁰ Buna göre o, İbrâhîm en-Nehaî'nin ders arkadaşıdır ve mesh hadisini aynı mecliste birlikte Teymî'den semâ' etmişlerdir. Üstelik rivayet Ebû Abdillâh el-Cedelî'den doğrudan değil, Amr b. Meymûn aracılığıyla nakledilmiştir. Şu'be ve sonraki münekkidler, İbrâhîm en-Nehaî'den gelen tariki reddetmelerinde onun ders arkadaşından gelen bu bilginin etkili olduğu söylenebilir.

Bir râvînin, hocasından semânın olup olmadığı bilgisi, o râvînin kendi talebeleri tarafından da haber verilmiştir. Tirmizî, Hz. Peygamber'in sakalını hilallemesi ile alakalı İbn Uyeyne > Abdulkerim b. Ebi'l-Muhârik > Hassân b. Bilâl > Ammâr b. Yâsir isnadıyla gelen hadisi, İbn Uyeyne'nin hocası hakkındaki: "Abdulkerîm, sakalı

²¹⁷ Ahmed, *İlel*, 3/165. Mizzî, Şu'be rivayetinin tercih edilme sebebi olarak Atâ b. es-Sâib'in hafızasının değiştiğini, ondan rivayet edenlerin en sağlamlarının Şu'be, Sevrî, Hammâd b. Zeyd ve İsrâil olduğunu zikretmiştir (Mizzî, *Tuhfetü'l-esrâf*, 7/235). *İlel* muhakkiki, Utbe b. Ferkad'ın sahâbi olduğunu hatırlatarak, Utbe'nin, rivayeti o sahâbiden işittikten sonra Hz. Peygamber'den de semâ' etmiş olabileceğini veya rivayetin sahâbi mürseli olarak değerlendirilebileceğini söylemiştir (Bkz. Ahmed, *İlel*, 3/165).

²¹⁸ Tayâlisî, *Müsned*, 2/546; Ahmed, *Müsned*, 36/174, 195, 200; Ebû Dâvud, "Tahâret", 60; Tirmizî, "Tahâret", 71. Bu kaynaklardan sadece Tirmizî, Nehaî nisbesini zikretmiş olup, diğerkleri sadece "İbrâhîm" olarak zikretmişlerdir. Ayrıca Hâris b. Yezîd el-Uklî ve Ebû Ma'ser de rivayeti Nehaî yoluyla nakletmişlerdir (Beyhakî, *el-Kübrâ*, 1/278. Ayrıca bkz. Taberânî, *es-Sağîr*, 2/273).

²¹⁹ Ahmed, *İlel*, 1/295; Tirmizî, "Tahâret", 71; İbn Ebî Hâtîm, *Merâsîl*, s. 9. Buhârî, Ebû Abdillâh el-Cedelî'nin Huzeyme'den semânının bilinmediğini söyler ve rivayeti sahîh bulmadığını belirterek rivayeti bir başka açıdan eleştirir (Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü't-Tirmizî*, s. 55).

²²⁰ Tirmizî, "Tahâret", 71; Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü't-Tirmizî*, s. 55. Tirmizî, hadîse, Saîd b. Mesrûk'un İbrâhîm et-Teymî'den rivayeti ile yer vermiştir. Bkz. a.y.

hilalleme hadisini Hassân b. Bilâl'den işitmedi.” sözü ile illetlendirmiştir.²²¹ Bir başka örnekte Matar el-Varrâk'ın Zehdem'den naklettiği yemin kıssası ile alakalı rivayet, Matar'ın talebesi Sabit b. Hammâd'ın, hocasının bu rivayeti Zehdem'den semâ' etmediğini, el-Kâsım b. Âsım yoluyla Zehdem'den aldığını bildirmesinden hareketle Dârekutnî tarafından illetlendirilmiştir.²²² Yine Şu'be'nin, Mansûr > Hayyân el-Cu'fî > Süveyd b. Ğafle > Ali isnadıyla rivayet ettiği miras ile ilgili hadisin sonunda “Bunu Süfyân bize tahdis etmişti. Süfyân Mansûr'a gitti ve ona bunu tahdis etti. Ancak ben hadisi unuttum ve daha sonra Mansûr'a bunu sordum. O da bana haber verdi. Böylece ben onu Mansûr'dan hıfzettim. Mansûr'un bunu Hayyân'dan semâ' ettiğini sanmıyorum.” demiştir.²²³ Şu'be'nin bu ifadelerinden hadisi aldığı hocası Mansûr'un rivayetinde -şayet Mansûr bunu başka bir zaman Hayyân'dan işitmemişse- inkîât' olduğu anlaşılmış olmaktadır.

2.2.1.2.3. Tarih Bilgisi

Hoca ile talebe arasındaki semâ'nın bilinmesinde râviler hakkındaki bazı tarihî bilgilerden de hareket edilmiştir. Mesela Hasen el-Basrî'nin İbn Abbâs'tan naklettiği “حَطْبًا ابْنِ عَبَّاسٍ” şeklinde başlayan fitır sadakası ile alakalı rivayet, râvilerine ilişkin tarihî bir bilgiye dayanılarak tenkit edilmiş, râvîleri sika ve meşhur kimseler olsa da rivayet mürsel sayılmıştır.²²⁴ Şöyle ki **Buhârî**, Yezîd b. Hârûn'dan bu şekliyle gelen rivayetin, başkalarınınca *خطب ابن عباس* şeklinde rivayet edildiğine dikkat çekmiş,²²⁵ ayrıca “Bu

²²¹ Tirmizî, “Tahâret”, 23.

²²² Dârekutnî, *İlzmât*, s. 168-169.

²²³ Ahmed, *İlel*, 3/273.

²²⁴ Bkz. İbn Abdilhâdî, *Tenkîh*, 3/124; Zeylaî, *Nasbu'r-râye*, 2/419.

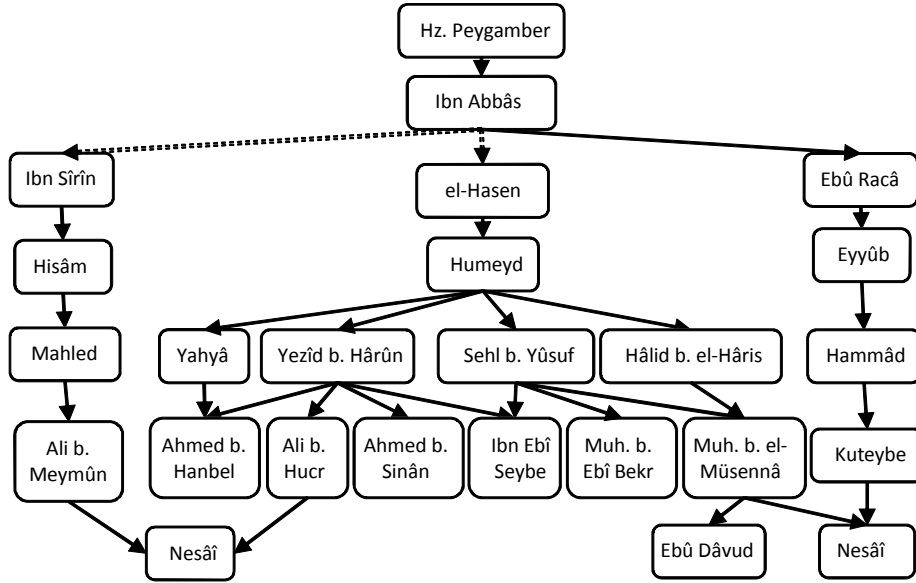
²²⁵ Rivayetin *خطب ابن عباس* şekli için bkz. Ebû Dâvûd, “Zekât”, 21 (1622). Ahmed b. Hanbel'in Yezîd'den naklettiği rivayet de matbu *Müsned*'lerde bu şekildedir (Ahmed, *Müsned*, 5/323). Nesâî'nin Alî b. Hucr'dan; Dârekutnî'nin ise Alî b. Abdillâh b. Mübeşşir > Ahmed b. Sinân tarihiyle naklettiği rivayet de hâkezâ böyledir (Nesâî, *el-Kübrâ*, 2/313; 3/42; Dârekutnî, *Sünen*, 3/88). Ayrıca hitabe lafzı bulunmayan rivayetler için bkz. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 6/500; 7/69; Ahmed, *Müsned*, 3/463; Nesâî, “Zekât”, 36 (2505); *el-Kübrâ*, 3/39-40; Dârekutnî, *Sünen*, 3/88.

Araştırmamız sonucunda rivayetlerin çoğunun *خطب ابن عباس* şeklinde geldiği görülmüştür. Üstelik Tirmizî'nin sözünü ettiği Yezîd'in hatalı rivayeti kaynaklarda bulunamamıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla rivayeti *حَطْبًا* şeklinde Muhammed b. Ebî Bekr, Sehl b. Yûsuf'dan nakletmiş, ancak bu, doğru bulunmamıştır (Beyhakî, *el-Kübrâ*, 4/168 *حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ إِسْحَاقَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَبِي بَكْرٍ حَدَّثَنَا سَهْلُ بْنُ يُونُسَ حَدَّثَنَا حَمِيدُ الطَّوِيلُ عَنِ الْحَسَنِ قَالَ : حَطْبًا. وَرَوَاهُ مُحَمَّدُ بْنُ الْمُثَنَّى عَنْ سَهْلِ بْنِ إِسْمَاعِيلَ*). Ahmed b. Hanbel de bu rivayet için “Hasen'in İbn Abbâs'tan rivayeti mürseldir. Bu hutbe bize Ebû Racâ el-Utâridî'den rivayet edildi.” demiştir (İbn Ebî Hâtim, *Merâsil*, s. 33; Beyhakî, *el-Kübrâ*, 4/168.

şekilde (olmalı!) Çünkü İbn Abbâs, Hz. Ali döneminde Basra’da, Hasen el-Basrî ise hem Hz. Osmân, hem de Hz. Ali döneminde Medine’de bulunuyordu.” diyerek râvi hakkındaki tarih bilgisini rivayeti illetlendirmede gerekçe olarak sunmuştur.²²⁶ Aynı tespit **İbnü’l-Medînî** tarafından da dile getirilmiştir. O, bu hadis için Hasen’in İbn Abbâs’tan işitmediğini, hatta onu görmediğini, İbn Abbâs Basra’da iken onun Medine’de olduğunu söyleyerek²²⁷ hadisin isnadının mürsel olduğuna işaret etmiştir.²²⁸ Bezzâr da İbn Abbâs’ın Cemel vakası sıralarında Basra’da bulunduğunu, buna karşılık Hasen’in Sıffin günlerinde Basra’ya geldiğini, dolayısıyla birbirlerini Basra’da görmesinin muhal olduğunu belirterek onun **حَطَبْنَا** ifadesinin reddedildiğini söylemiştir.²²⁹

Nesâî de rivayeti Ebû Racâ’dan nakletmiş ve en doğrusunun bu tarik olduğunu belirtmiştir (Nesâî, “Zekât”, 36, no: 2507; *el-Kübrâ*, 3/40).

Rivayetin ulaşabildiğimiz isnadlarını şu şekilde göstermek mümkündür:

²²⁶ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelû't-Tirmizî*, s. 88-89.

²²⁷ İbn Ebî Hâtim, *Merâsil*, s. 33; Beyhakî, *el-Kübrâ*, 4/168.

²²⁸ İbnü'l-Medînî, *İlel*, s. 60 (حَدِيثٌ بَصْرِيٌّ وَإِسْنَادُهُ مُرْسَلٌ).

²²⁹ Zeylaî, *Nasbu'r-râye*, 1/90; 2/419. Zeylaî'nin, Bezzâr'a nispet ettiği ve *Müsned*'in "Saîd b. el-Müseyyeb'in Ebû Hüreyre'den rivayetleri" kısmının akabinde geçtiğini söylediği bu bilgi, mevcut *Müsned*'de ve *Keşfu'l-estâr*'da bulunamamıştır. Ebû Ya'lâ'nın zikrettiği bir rivayette Hasen, İbn Abbâs'tan naklederken *أخبرني* kelimesini kullanmıştır (Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 4/402, no: 2524). Ancak bu rivayet kabul görmemiş olacak ki ilel bilginleri onun semâ'ını reddetmişlerdir. Hasen'den gelen bu rivayeti Muhammed b. Sîrîn de İbn Abbâs'tan nakletmiş, ancak onun da İbn Abbâs'ı görmediği bilgisi bulunduğundan rivayeti mürsel kabul edilmiştir (İbnü'l-Medînî, *İlel*, s. 60; Beyhakî, *el-Kübrâ*, 4/168). Nesâî, Hişâm'ın, İbn Sîrîn'den naklettiği bu rivayetiyle Hasen tarikine muhalefet ettiğini açıkça

Bu rivayetin değerlendirilmesinde **İbnü'l-Medîni** ve **Bezzâr** tarafından bir başka husus daha vurgulanmıştır. Bu da Hasen el-Basrî'nin **حَطَبْنَا** ifadesini **أهل البصرة** (yani 'Biz Basralılara hitap etti') manasında kullandığı bilgisidir.²³⁰ Bezzâr, Hasen'in semâ' etmediği kimselerden rivayette bulunurken doğru sözlü olmakla birlikte **حَدَّثْنَا** ve **حَطَبْنَا** gibi ifadeleri tevil ederek kullandığını zikreder. Yani o "bize" kelimesiyle Basralıları kastediyordur.²³¹ Benzer şekilde Hasen el-Basrî'den nakledilen Sürâka hadisinde de Hasen'in kullandığı **حَدَّثَ النَّاسَ أَنْ سُرَّاقَةً حَدَّثَهُمْ** ibaresinin **حَدَّثَ النَّاسَ** şeklinde anlaşılması gerektiği sonucuna varılmıştır.²³² Onun el-Esved b. Serî'den semâ'ı hususunda da aynı durum söz konusudur. Hasen'in kullandığı **حَدَّثْنَا الْأَسْوَدَ حَدَّثَهُمْ** ve **حَدَّثْنَا الْأَسْوَدَ**²³³ ifadelerinin **أهل البصرة** şeklinde anlaşılması gerektiği söylenmiştir.²³⁴

Benzer bir örnek, Hasen el-Basrî'nin bâhiyede yaşadığı bilinen ed-Dahhâk b. Süfyân'dan bir şey işitmediğinin nakledilmesidir. Şöyle ki **İbnü'l-Medîni**, Hz. Peygamber'in Dahhâk'a yediği şeyleri sorduğu rivayet kendisine sorulduğunda; "Hadis Basralıdır, isnadı munkatı'dır. Çünkü Hasen, Dahhâk'tan semâ' etmemiştir. Dahhâk, bâhiyede yaşardı. (Bu sebeple) ondan semâ' etmemiştir." şeklinde cevap vermiştir.²³⁵

söyler (Nesâî, "Zekât", 36, no: 2505-2506; *el-Kübrâ*, 3/39-40). Hişâm rivayeti için ayrıca bkz. İbn Huzeyme, *Sahih*, 4/88; Dârekutnî, *Sünen*, 3/73.

²³⁰ Beyhakî, *el-Kübrâ*, 4/168; Zeylaî, *Nasbu'r-râye*, 1/90; 2/419; İbn Abdilhâdî, *Tenkîh*, 3/124. Nitekim bu tür bir kullanım Hasen'den başka bazı muhaddislerden de vâkidir. Sâbit'in **عَمْرَانُ بْنُ حُصَيْنٍ** ifadesi ile Mücâhid'in **خَرَجَ عَلَيْنَا** ifadesinin aynı şekilde bir kullanım olduğu söylenmiştir (Beyhakî, *el-Kübrâ*, 4/168; İbn Abdilhâdî, *Tenkîh*, 3/125).

²³¹ Zeylaî, *Nasbu'r-râye*, 1/90; 2/419.

²³² Bkz. İbnü'l-Medîni, *İlel*, s. 54. Rivayetteki hatanın kendisine izafe edildiği Alî b. Zeyd b. Cüd'an zayıf bir râvi olmakla birlikte bu bilgi ile kitaplarında zikredilmiştir (Ahmed, *İlel*, 2/48; İbn Ebî Hâtim, *Merâsil*, s. 40. Ayrıca bkz. İbn Asâkir, *Târîh*, 41/498; İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/234).

²³³ Abdurrezzâk, *Musannef*, 11/122; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 1/445; Nesâî, *el-Kübrâ*, 5/26; Tahavî, *Şerhu Müşkili'l-âsar*, 4/14; Hâkim, *Müstedrek*, 2/123; Beyhakî, *el-Kübrâ*, 9/77.

²³⁴ Zeylaî, *Nasbu'r-râye*, 1/90.

²³⁵ İbnü'l-Medîni, *İlel*, s. 55; İbn Ebî Hâtim, *Merâsil*, s. 42. Ahmed b. Hanbel, bu rivayeti Ahmed b. Abdilmelik > Hammâd b. Zeyd > Alî b. Cüd'an > Hasen > Dahhâk senedi ile zikretmiştir. **عَنْ عَلِيِّ بْنِ جُدْعَانَ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ الصَّخَّالِ بْنِ سَفْيَانَ** (Ahmed, *Müsned*, 25/24). Taberânî, Muâz b. el-Müsennâ > Müsedded > Hammâd tariki ile (Taberânî, *el-Kebîr*, 8/299); Beyhakî ise Hammâd b. Seleme > Alî b. Cüd'an > Hasen tariki ile bunu zikreder (Beyhakî, *Şuabu'l-îmân*, 13/83). Bu tarihlerde rivayet bu iki ravî arasında 'an lafzı ile nakledilmiş, İbnü'l-Medîni'nin zikrettiği semâ' bilgisine atf yapılmamıştır. Yahyâ b. Maîn'e Hammâd b. Zeyd ve Hammâd b. Seleme'nin bu rivayetleri sorulduğunda o, İbn Seleme'nin Alî b. Zeyd b. Cüd'an'ın hadislerini daha iyi bildiğini söylemiştir. (İbn Maîn, *Suâlâtu İbni'l-Cüneyd*, s. 442, no: 840). Bu bilgide Hammâd b. Seleme'nin tariki Alî b. Zeyd b. Cüd'an > Ebû Osmân > Hz. Peygamber şeklinde verilmiştir. Ancak yukarıda geçtiği üzere Ahmed b. Hanbel ve Taberânî, Hammâd b. Zeyd'in rivayetine yer vermişlerdir.

Muhtemeldir ki İbnü'l-Medîni, Hasen'in bu rivayetinde semâ'a delalet eden bir lafız göremediğinden araştırma yoluna gitmiş ve Dahhâk'ın bâdiyede yaşadığı bilgisinden hareketle semâ'ın olmadığı kanaatine ulaşmıştır.

Bir başka örnekte Süfyân es-Sevrî'nin Ebû İshâk > Alî b. Rebîa isnadıyla naklettiği “Hz. Ali'nin terkisinde idim. O bineğe bindiğinde üç kere hamd etti ve binit duasını okudu.” hadisi için **Yahyâ b. Saîd el-Kattân**: “Bunun Alî b. Rebîa'nın hadisinden olmasına şaşırıyordum. Çünkü Ali b. Rebîa, Hz. Ali döneminde çok küçüktü. Süfyân bize Ebû İshâk > Alî b. Rebîa tarikiyle rivayet edene kadar onun Hz. Ali'nin terkisinde olmasını kabul etmedim.” diyerek tarih bilgisinden hareketle söz konusu rivayeti ihtiyatla karşıladığını ifade etmiştir.²³⁶

Velîd b. Müslim, meleklerin münakaşa edişini ele alan hadisi²³⁷ Abdurrahmân b. Yezîd b. Câbir > Hâlid b. el-Leclâc > Abdurrahmân b. Âiş > Hz. Peygamber yoluyla rivayet etmiştir. Bu rivayette İbn Âiş, hadisi “سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ” diyerek nakletmektedir. Ancak **Buhârî**, İbn Âiş'in Hz. Peygamber'e yetişmediğini (لَمْ يُدْرِكْ) söyleyerek Velîd'in rivayetinin doğru olmadığını belirtmiştir.²³⁸

Abdurrahmân b. Sâbit'in Hz. Ebû Bekir'den naklettiği Mürcie ve Kaderiyye'nin cennete giremeyecek iki sınıf oluşuna ilişkin rivâyet,²³⁹ İbn Sâbit'in Hz. Ebû Bekir'e yetişmediği gerekçesi ile illetlendirilmiştir.²⁴⁰ Çokça irsâl yapmakla tanınan sika râvî İbn Sâbit, h. 118 yılında vefat etmiştir. Hz. Ömer'den rivayeti bulunmakla birlikte ona yetişmediği kaydedilmiştir. Hz. Ebû Bekir'den rivayetine dair bir bilgi ise zikredilmemiştir.²⁴¹ Hz. Ömer'e yetişemeyen bir râvînin Hz. Ebû Bekir'e yetişmesi daha zordur. Öyle görünüyor ki **Dârekutnî** de semâ'ya dair bir bilgi edinmediğinden ona yetişmediğini söyleyerek rivayeti illetlendirmiştir.

²³⁶ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 3/202-203. Söz konusu rivayette Yahyâ el-Kattân, Ebû İshâk'ın Ali b. Rebîa'dan semâ' edip etmediğini de sorgulamış ve isnadın munkatî olduğunu tespit etmiştir (Bkz. a.g.e.).

²³⁷ Ahmed, *Müsned*, 27/171; 36/423; Tirmizî, “Tefsîr”, 39; Dârimî, “Rû'yâ”, 12.

²³⁸ Tirmizî, “Tefsîr”, 39; Kâdî Ebû Tâlib, *İlelû't-Tirmizî*, s. 221. Buhârî, rivayetin doğru naklini ise İbn Âiş > Mâlik b. Yehâmir > Muâz b. Cebel şeklinde vermiştir.

²³⁹ İbn Adiy, *Kâmil*, 6/257; İbn Büsrân, *Emâli*, s. 134.

²⁴⁰ Dârekutnî, *İlel*, 1/351.

²⁴¹ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 282.

Doğum ve ölüm tarihi bilgilerinden hareketle semâ' olup olmadığının belirlenmesi ve bunun illet tespitinde kullanılmasına ilişkin şu örnekler de zikredilebilir: Abdurrahman b. Üzeyne'nin, babası tarikiyle Hz. Peygamber'den naklettiği yemin ile alakalı rivayet,²⁴² Üzeyne'nin Hz. Peygamber'i idrâk etmemesi bilgisinden hareketle mürsel olarak değerlendirilmiştir.²⁴³ Alkame b. Vâil'in babasından rivayet etmiş olduğu bir hadis, Alkame'nin, babası Vâil'in ölümünden altı ay sonra doğduğundan hareketle illetlendirilmiştir.²⁴⁴ Benzer şekilde babasından nakilde bulunan Abdulcebbar b. Vâil'in, babasının vefatından sonra dünyaya geldiği belirtilmiştir.²⁴⁵ Kertenkele etinin yenebileceğine dair Katâde'nin Süleymân el-Yeşkûrî > Câbir b. Abdillâh > Ömer isnadıyla naklettiği rivayet, Katâde'nin (d. 60-61/680 / ö. 117/735) Süleymân'dan semâ'ı olmadığı gerekçesi ile tenkit edilmiş, Süleymân'ın Câbir b. Abdillâh'tan (ö. 78/697) önce vefat etmiş olması buna gerekçe gösterilmiştir.²⁴⁶

İhtilata²⁴⁷ uğrayan râvîlerin kadîm rivayetleri ile sonraki rivayetlerinin ayırt edilmesinde de târîh bilgisi kullanılmıştır. Buna dair bir örneği Ebû Dâvud *Sünen*'inde zikreder. O, Muâz b. Muâz ile Ravh'ın Saîd b. Ebî Arûbe > Katâde > Enes.. tarikiyle naklettikleri rivayete yer verdikten sonra, Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın bu hadisi eleştirdiğini, çünkü bunun, Saîd'in ihtilatından önceki rivayetlerinden olmadığını, onun 145 yılında hafızasının zayıfladığını, bu rivayeti de ancak son döneminde rivayet etmiş olacağını söyler.²⁴⁸ Ne var ki rivayet Buhârî ve Müslim tarafından Ravh, Muâz ve Abdula'lâ'nın Saîd'den nakli ile üç ayrı tarikle tahrîc edilmiştir.²⁴⁹

²⁴² Tayâlisî, *Müsned*, 2/711; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 7/554; İbn Ebî Âsım, *el-Âhâd ve'l-mesânî*, 4/569; Taberânî, *el-Kebîr*, 1/297; Kudâî, *Müsnedü's-Şihâb*, 1/309.

²⁴³ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelu't-Tirmizî*, s. 159. Üzeyne'nin sahabi olup olmadığı hususunda ihtilaf bulunmaktadır. Buhârî, onun Hz. Peygamber'i idrak edemediğini söylerken (Kâdî Ebû Tâlib, *İlelu't-Tirmizî*, s. 159); İbn Hibbân, onu sahabeden saymış, bazıları ise tâbiünun ilk tabakasından saymışlardır (İbn Hacer, *İsâbe*, 1/40-41).

²⁴⁴ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelu't-Tirmizî*, s. 136-137.

²⁴⁵ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelu't-Tirmizî*, s. 150.

²⁴⁶ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelu't-Tirmizî*, s. 184.

²⁴⁷ İhtilat, aslında zâhirî bir illet olmakla birlikte, râvîlerin ihtilat eden kimseden semânın vakti konusunda bir kapalılık bulunabilmektedir. Bu sebeple ihtilat da gizli illetten sayılmıştır. Bir râvînin ihtilat edip etmediği, aynı rivayetin kendisinden birden fazla dinlenilmesi suretiyle araştırılmaktaydı. Bkz. Fahl, *el-Câmi' fi'l-ilel*, 1/86-88.

²⁴⁸ Ebû Dâvud, "Cihâd", 122 (no: 2695) قَالَ أَبُو دَاوُدَ كَانَ يَحْبِي بِنُ سَعِيدٍ يَطْعُنُ فِي هَذَا الْحَدِيثِ لِأَنَّهُ لَيْسَ مِنْ قَدِيمِ حَدِيثِ سَعِيدٍ لِأَنَّهُ تَغَيَّرَ سَنَةً (no: 2695) أَمَّا عُبَيْدُ اللَّهِ بْنُ أَبِي رَافِعٍ فَهُوَ يَخْرُجُ فِي هَذَا الْحَدِيثِ إِلَّا بِأَخْرَجَهُ. Ancak Ebû Dâvud, İbnü'l-Kattân'ın bu görüşünü benimsememiş olmalıdır. Çünkü hem rivayete *Sünen*'inde yer vermiş, hem de hadisi Saîd'in iki ayrı öğrencisinden nakletmiştir. Üstelik Âcurrî,

Râvîlerin doğum ve ölüm tarihlerinin bilinmesi zaman zaman hatalı rivayetlerin önüne de geçmiştir. Meselâ Vekî bir keresinde “Saîd b. el-Müseyyeb’i işittim.” deyivermiş; Ahmed b. Hanbel; “Ondan işittin ha!” deyince o; “Yani Saîd b. el-Müseyyeb’e bir bedevî sordu.” diyerek rivayeti semi’tü demeden nakletme yoluna gitmiştir.²⁵⁰ Burada Vekî’in yanlışlıkla söylediği “işittim” ifadesini, öğrencisinin ikazıyla düzelttiği görülmektedir. İbnü’l-Müseyyeb’in vefatı (94/713) ile Vekî’in doğum tarihi (128 veya 129/746-747) göz önünde bulundurulduğunda Ahmed b. Hanbel’in, hocasını tashihi daha kolay anlaşılacaktır. Nitekim onun bu tashihi Vekî’in hatalı rivayetinin naklini önlemiştir.

2.2.1.2.4. Edâ Sîgaları

Ravîlerin, hocaları ile ilişkilerinin belirlenmesinde rical bilgisinin yanı sıra rivayet lafızlarının büyük rolü bulunmaktadır. Yalan söylediğiyle ilgili bir kayıt bulunmayan râvînin, hocasından rivayette bulunurken “semi’tü”, “haddesenâ” ve “ahberanâ” gibi semâ’ ifade eden lafızları kullanması, -bazı özel kullanımlar olmakla beraber- genellikle hocasından bizzat hadis aldığını gösterir.

Rivayet lafızları, râvînin tedlis ile bilinmesi durumunda daha çok önem arz etmektedir. Müdellis bir râvînin, rivayetleri sahih yolla alıp almadığı öncelikle kullandığı semâ’ lafızlarından anlaşılır. Bu sebeple müdellis râvîlerin an’aneli rivayetlerine şüphe ile bakılmış, böyle durumlarda müdellisin aynı hocadan naklettiği diğer rivayetlerde semâ’ ifade eden sîgaları kullanıp kullanmadığı araştırılmıştır. Semâ’ lafzı kullanmışsa, hocadan semâ’ ihtimaline; “huddistü” ve benzeri ifadeleri kullanmışsa semâ’ın olmadığına hükmedilmiştir. Mesela Şu’be, hocası Katâde’nin tahdis ettiği rivayetlerin hangisinin muttasıl, hangisinin mürsel olduğunu onun kullandığı lafızlardan anladığını şu sözlerle ifade etmiştir: “Katâde, semâ’ ile aldığı rivayetlerde حَدَّثَنَا الْحَسَنُ، حَدَّثَنَا أَنَسٌ، حَدَّثَنَا أَبُو قَالَ أَبُو، قَالَ سَعِيدٌ gibi ifadeler kullanırken, işitmediği rivayetlere gelince قَالَ سَعِيدٌ ve الْمُطَرِّفُ gibi lafızlar kullanırdı.”²⁵¹

Ebû Dâvud’un Ravh’ın Saîd’den semâ’nın ihtilattan önce olduğunu söylediğine dair bir bilgi nakleder (Ebû Dâvud, *Suâlâtü’l-Âcurri*, s. 224).

²⁴⁹ Buhârî, “Cihâd”, 185; “Meğâzi”, 7; Müslim, “Cennet”, 78. Ayrıca bkz. Dârimî, “Siyer”, 22; Tirmizî, “Siyer”, 3.

²⁵⁰ Ahmed, *İlel*, 1/147.

²⁵¹ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 389.

Tedlis ile bilinen sika râvîlerin an'aneli rivayetlerinde de aynı husus geçerlidir. Her ne kadar râvinin sika olması sebebiyle isnad muttasıl gibi görünse de illel mütehasısları râvînin o şeyhten diğer rivayetlerini incelemek suretiyle bazen inkitâ'a işaret etmişler ve rivayeti ma'lûl saymışlardır. İbn Cüreyc'in bazı hocalarından rivayetleri buna örnek olarak gösterilebilir. İllel kitaplarında yer verilen ve inkitâ'ya işaret edilen bu rivayetlerden biri şöyledir:

حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ مَوْسَى حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ بَكْرٍ أَخْبَرَنَا ابْنُ جُرَيْجٍ عَنْ عِمْرَانَ بْنِ أَبِي أَنَسٍ عَنْ مَالِكِ بْنِ أَوْسِ بْنِ الْحَدَّثَانِ النَّضْرِيِّ عَنْ أَبِي ذَرٍّ قَالَ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ فِي الْإِبِلِ صَدَقْتُهَا وَفِي الْغَنَمِ صَدَقْتُهَا وَفِي الْبَقَرِ صَدَقْتُهَا وَفِي الْبَرِّ صَدَقْتُهَا.²⁵²

Tirmizî'nin *Sünen*'inde işaret ettiği ve *İllel*'inde yer verdiği bu rivayetin senedinde bulunan İbn Cüreyc, hocası İmrân'dan an'ane ile rivayette bulunmuştur. İbn Cüreyc, tedlis ile bilinen bir râvî olduğu için bu rivayeti bir şüphe uyandırmış ve Tirmizî'yi bu durumu hocası Buhârî'ye sormaya sevk etmiştir. Buhârî verdiği cevapta İbn Cüreyc'in İmrân'dan semâ' etmediğini belirtmiş ve bazı rivayetlerinde onun “huddistu an İmrân b. Ebî Üveys” ifadesini kullandığına işaret etmiştir.²⁵³ Ahmed b. Hanbel de rivayete yer verirken *أَخْبَرَنَا ابْنُ جُرَيْجٍ عَنْ عِمْرَانَ بْنِ أَبِي أَنَسٍ بَلَّغَهُ عَنْهُ* ifadesiyle isnaddaki kopukluğa dikkat çekmiştir.²⁵⁴

²⁵² İbn Cüreyc'den gelen rivayet için bkz. Ahmed, *Müsned*, 35/441; Kâdî Ebû Tâlib, *İllel't-Tirmizî*, s. 84; Dârekutnî, *Sünen*, 2/102; Hâkim, *Müstedrek*, 1/388. Bu hadis İbn Cüreyc'den başka Mûsâ b. Ubeyde tarafından da nakledilmiştir (Bkz. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 7/45; Bezzâr, *Müsned*, 9/340-341; Dârekutnî, *Sünen*, 2/100-101). İbnü'l-Kattân, rivayeti İmrân'dan nakleden diğer râvî Mûsâ b. Ubeyde'nin teferrüdü sebebiyle bu tariki de sahih kabul etmemiştir (İbnü'l-Kattân, *Beyânü'l-vehm*, 2/388; 5/55-56). Ayrıca Hâkim, sahih olarak nitelediği bir başka sened vermektedir (Hâkim, *Müstedrek*, 1/388; Saîd b. Seleme b. Ebî'l-Husâm > İmrân). Ancak bu tariki, Hâkim'in de hocası olan Da'lec b. Ahmed'den “haddesenâ min aslı kitâbihî” diyerek nakleden Dârekutnî, ilgili yerde rivayeti “Saîd b. Seleme haddesenâ Mûsâ an İmrân” şeklinde vermiştir. Gerek onun ifadesinden gerekse rivayette Mûsâ b. Ubeyde'nin teferrüd ettiği bilgisinden hareketle Dârekutnî'nin isnadının daha doğru olduğu söylenebilir.

²⁵³ Kâdî Ebû Tâlib, *İllel't-Tirmizî*, s. 84. el-Mektebetü's-şâmile programı üzerinden yapılan taramada İbn Cüreyc'e ait bu ifadeye ulaşılamamıştır. Hâkim ise rivayeti İbn Cüreyc'den başka bir tarik ile zikrettikten sonra İbn Cüreyc'in de buna mutâbaât ettiğini göstermek için onun rivayetine de yer vermiş ve her iki isnadın da *Sahihayn* şartlarına uyduğunu belirtmiştir (Hâkim, *Müstedrek*, 1/388). Matbu nüshada hatâen “tâbeahû İbn Cerîr” ifadesi kullanılmıştır. Ancak hemen sonrasında zikredilen rivayette İbn Cüreyc'in mutâbî olduğu görülmekte, ayrıca muteahhir kitaplarda yapılan atıflarda hep İbn Cüreyc ismi zikredilmektedir (Bkz. İbnü'l-Kattân, *Beyânü'l-vehm*, 5/55-56; Zeylaî, *Nasbu'r-râye*, 2/376). Zeylaî, Hâkim'in zikrettiği bu iki tarikin medâr râvîsi olan İmrân'ın sadece Müslim'in ricalinden olduğuna işaret ederek Hâkim'in, bu rivayeti *Sahihayn* şartlarına uygun görmesini tenkit etmektedir (Zeylaî, *Nasbu'r-râye*, 2/376-377). Rivayette İbn Cüreyc'e mutâbî olan Mûsâ b. Ubeyde'nin çok zayıf bir râvî olduğu özellikle vurgulanmıştır. Hatta Buhârî, ondan hiçbir şey yazmadığını, Tirmizî'nin sorduğu soruya cevabında dile getirmiştir (Bkz. Kâdî Ebû Tâlib, *İllel't-Tirmizî*, s. 84).

²⁵⁴ Ahmed, *Müsned*, 35/441. Ahmed'in zikrettiği “belağ” ifadesi İbn Cüreyc'in rivayeti İmrân'dan semâ' ile değil de vicâde yoluyla almış olabileceğini, yani güvenilir olup olmadığı hususunda tereddüt bulunan bir nüshadan nakletmiş olabileceğini hatırlatmaktadır. Nitekim “belağ” kelimesi bu manada kullanılmıştır (Bkz. Aydın, *Hadis İstılahları*, s.

Saîd b. Ebî Arûbe'nin Ebu't-Teyyâh'tan sema'nının olmayışı da rivayet lafızlarından anlaşılmiş gözükmetedir. Bilindiği üzere İbn Ebî Arûbe, ömrünün sonunda ihtilat etmiş, tedlis ile bilinen sika bir râvîdir. Onun Ebu't-Teyyâh'tan rivayet ettiği tek hadiste semâ'ya delalet eden bir tahdis sîgası kullanmamış olması ricâl bilginlerini temkinli davranmaya sevk etmiştir. Bu rivayet şöyledir:²⁵⁵

حَدَّثَنَا رَوْحٌ قَالَ حَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي عَرُوبَةَ عَنْ أَبِي النَّيَّاحِ عَنِ الْمُغِيرَةِ بْنِ سُبَيْعٍ عَنْ عَمْرِو بْنِ حُرَيْثٍ عَنْ أَبِي بَكْرٍ الصِّدِّيقِ قَالَ حَدَّثَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّ الدَّجَالَ يَخْرُجُ مِنْ أَرْضٍ بِالْمَشْرِقِ يُقَالُ لَهَا خُرَّاسَانُ يَتَّبِعُهُ أَقْوَامٌ كَأَنَّ وُجُوهُهُمْ الْمَجَانُّ الْمَطْرَقَةُ.

Ahmed b. Hanbel'in tahrîc ettiği bu rivayette İbn Ebî Arûbe'nin Ebu't-Teyyâh'tan an'ane ile nakilde bulunduğu görülüyor. Tedlis ile bilinen İbn Ebî Arûbe'nin Ebu't-Teyyâh'tan başka rivayeti olmadığından ve bu rivayette de semâ' sîgası kullanmadığından ondan semâ' etmediği sonucuna varılmıştır. Bunu ilk dile getiren isim **Bezzâr**'dır. O, Muhammed b. el-Müsennâ yoluyla Ravh'tan naklettiği rivayetle ilgili olarak, bu rivayeti naklettikten sonra, İbn Ebî Arûbe'nin işitmediği bazı kimselerden irsâl yaptığını belirtmiş, حَدَّثَنَا veya سَمِعْتُ gibi lafızları kullandığında ise güvenilir olduğunu söylemiştir.²⁵⁶ Bir başka yerde ise onun Ebu't-Teyyâh'tan semâ'nının bulunmadığına işaret etmiş, ayrıca sözü edilen hadisin Ebu't-Teyyâh'tan İbn Şevzeb yoluyla rivayet edildiğine ilişkin nakillere yer vermiştir.²⁵⁷ Bezzâr dışında Tirmizî ve İbn Mâce de rivayeti tahrîc etmişlerdir.²⁵⁸ Tirmizî, rivayetin hasen-garîb olduğunu belirtmiş, Abdullah b. Şevzeb ve başkalarının bunu Ebu't-Teyyâh'tan naklettiklerini, Ebu't-Teyyâh'ın ise rivayette tek olduğunu ifade etmiştir.²⁵⁹ Tabakât kaynaklarından Saîd b. Ebî Arûbe ve Ebu't-Teyyâh hakkındaki bilgilere bakıldığında semâ'nın olup

40.) Rivayetin sıhhati ve ahkâmı hakkındaki tartışmalar için bkz. İbnü'l-Kattân, *Beyânü'l-vehm*, 2/388; 5/55-56; İbn Abdilhâdî, *Tenkîh*, 2/220-221; Zeylaî, *Nasbu'r-râye*, 2/376-378; İbnu'l-Mulakkin, *el-Bedru'l-münîr*, 5/586-591).

²⁵⁵ Ahmed, *Müsned*, 1/190, 209.

²⁵⁶ Bezzâr, *Müsned*, 1/112.

²⁵⁷ Bezzâr, *Müsned*, 1/112, 198.

²⁵⁸ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 21/216; Abd b. Humeyd, *Müsned*, 1/30; İbn Mâce, "Fiten", 33; Tirmizî, "Fiten", 58; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 1/38; Hâkim, *Müstedrek*, 4/526. Muhammed b. Kesîr ve Ebû İshâk el-Fezârî'nin İbnü'ş-Şevzeb'den naklettikleri tarih için bkz. Bezzâr, *Müsned*, 1/112, 198; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 1/39; Taberânî, *eş-Şâmiyyîn*, 2/251.

²⁵⁹ Tirmizî, "Fiten", 58.

olmamasına işaret edilmediği görülür. Hatta gerek Nesâî gerekse sonraki bilginler, İbn Ebî Arûbe'nin semâ' etmediği halde rivayette bulunduğu isimleri zikrederken Ebu't-Teyyâh'ı saymamışlardır.²⁶⁰ Şu halde semâ'nın olmadığı bilgisinin, İbn Ebî Arûbe'nin kullandığı an'ane lafzından hareketle tespit edilmiş olduğunu öne sürmek mümkündür.

Zührî'nin bazı rivayetleri Kabîsa'dan semâ' etmediği bilgisi de kullandığı rivayet lafızlarından anlaşılmuştur.²⁶¹ Mesela ninenin mirastaki payı hakkındaki rivayette râvî İbn Uyeyne, hocası Zührî'nin bir kere قال قبيصة diyerek, bir defasında ise رجل عن قبيصة diyerek rivayeti naklettiğini belirtmiştir.²⁶² İlgili rivayeti inceleyen **Dârekutnî** şu değerlendirmeyi yapmıştır: Zührî'nin talebelerinden Mâlik ve Ebû Üveys, Zührî ile Kabîsa arasında Osmân b. İshâk isimli râvî, İbn Uyeyne ise müphem bir râvî zikretmiştir. Ancak Yûnus b. Yezîd, Ukayl, Şuayb, Ma'mer, Evzâî, Eş'as, Üsâme b. Zeyd, İbrâhîm b. İsmâîl b. Mücemma', Sâlih b. Keysân ve Yezîd b. Ebî Habîb, rivayeti Zührî > Kabîsa şeklinde nakletmişlerdir. Buna rağmen doğrusu Mâlik ve Ebû Üveys'in nakli olmalıdır. Çünkü Zührî, bu rivayeti Kabîsa'dan işitmemiş, Osmân b. İshâk'tan almıştır.²⁶³ Dârekutnî, bu sonuca nasıl vardığı konusunda başka bir açıklama yapmamıştır. Ancak öncesinde zikredilen İbn Uyeyne'nin ifadesinden Zührî'nin bu rivayeti Kabîsa'dan semâ' etmediği anlaşılmaktadır. Çünkü o, rivayette bulunurken tahdîs sîgası kullanmadığı gibi, bazen قال diyerek rivayeti muteber bir yolla almadığını hissettirmiş, bazen de arada açıkça başka bir râvî zikretmiştir. Şu halde ziyâde bulunan isnad, ittisal şartını taşımaya daha layık gözükmektedir. Muhtemelen Dârekutnî'nin daha çok râvîden gelen rivayeti bırakıp Mâlik ve Ebû Üveys'in ziyadeli tarîkini tercih etmesinde bu etkili olmuştur.²⁶⁴

Bazı rivayet lafızlarında sema' olmama ihtimalinin bulunması rivayetlerin daha ayrıntılı incelenmesini gerektirmiş, bu inceleme neticesinde inkıtâ' olup olmadığı tespit edilmiştir. Abdurrezzâk'tan nakledilen aşağıdaki rivayette bu durum görülmektedir:

²⁶⁰ Bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 11/9-10.

²⁶¹ Zührî'nin Kabîsa'dan tahdîs sîgası kullandığı sahih rivayetler vardır. Bkz. Buhârî, "Nikâh", 28.

²⁶² Tirmizî, "Ferâiz", 10.

²⁶³ Dârekutnî, *İlel*, 1/303-305.

²⁶⁴ Zührî'nin Kabîsa'dan naklettiği bir başka hadis de daha sonraki dönemde yine rivayet lafızlarından hareketle illetlendirilmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 15/542-543.

حدثنا محمد بن سهل ثنا عبد الرزاق قال: ذكر الثوري عن أبي إسحاق عن زيد بن يثيع عن حذيفة قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إن وليتموها أبا بكر فقوي أمين لا تأخذة في الله لومة لائم، وإن وليتموها عليا فهاد مهدي يقيمكم على طريق مستقيم.

Rivayetdeki râvîlerin hepsi birbirleri ile hoca-talebe ilişkileri bulunan kimselerdir. Öyle ki Abdurrezzâk – Sevrî ilişkisi ile Sevrî – Ebû İshâk es-Sebîî’ ilişkisi şöhret bulmuştur. Ancak metinde görüldüğü üzere rivayeti Abdurrezzâk, ذكر الثوري diyerek nakletmiştir. Sevrî ile Ebû İshâk arasında ise an'ane bulunmaktadır. Bu durum, muhaddisleri araştırmaya sevk etmiştir. İsnadı bu şekilde gören kimsenin senedin muttasıl olduğunu düşüneceğini öne süren **Hâkim**, senedde iki yerde inkıtâ’ olduğunu belirtmiş ve Abdurrezzâk’ın bu hadisi Sevrî’den, Sevrî’nin de Ebû İshâk’tan semâ’ etmediğini iddia etmiştir. O, bu iddiasını hadisin Abdurrezzâk’ın bir başka öğrencisi Muhammed b. Ebi’s-Serî tarafından الثوري عن سفیان الثوري şeklinde nakledildiği; Abdurrezzâk’a mutâbi olan Abdullah b. Nümeyr’in ise ثنا سفیان الثوري ثنا şeklinde rivayet ettiği bilgisi ile delillendirmiştir.²⁶⁵ **Taberânî** de hadisi birçok kimsenin الثوري عن عبد الرزاق عن şeklinde rivayet ettiğini, ancak bunun hatalı olduğunu, doğrusunun ise İbn Ebi’s-Serî ve ona mutâbaat eden Muhammed b. Mes’ûd el-Acemî’nin rivayeti olduğunu belirtir.²⁶⁶ Anlaşılan o ki Abdurrezzâk ve Sevrî’nin hocalarından rivayetlerinde semâ’ lafızlarının yer almayışı, rivayetin diğer tariklerini araştırmaya sevk etmiş, semâ’ lafzı bulunan diğer tarikler muttasıl kabul edilmiş, Muhammed b. Sehl ve mutâbîlerinin rivayeti inkıtâ’ ile illetlendirilmiştir.

Benzer bir örnek İbn İshâk için de zikredilmiştir. Ahmed b. Hanbel, onun rivayette bulunurken tahdîs sîgasına yer vermeksizin ذَكَرَ ifadesini kullanmasının semâ’ın bulunmayışı anlamına geldiğini belirtmiştir.²⁶⁷

İbn Sîrîn’in, İbn Abbâs’tan semâ’ının bulunmadığı bilgisi de rivayet lafızlarından anlaşılmıştır. Şöyle ki Yahyâ b. Maîn, İbnü’l-Medînî ve Ahmed b. Hanbel, İbn Sîrîn’in

²⁶⁵ Hâkim, *Ma’rife*, s.185-186. Hâkim, Nu’mân b. Ebî Şeybe’nin rivayetini *Müstedrek*’inde (3/142) de zikretmiştir. Ayrıca bkz. İbn Adiy, *Kâmil*, 6/541-542; Hatîb, *Târîhu Bağdât*, 3/302; 11/47; İbn Asâkir, *Târîh*, 42/420. İbn Nümeyr rivayeti için bkz. Hatîb, *Târîhu Bağdât*, 3/302; 11/47; İbn Asâkir, *Târîh*, 42/419, 420; 44/235. İbn Adiy ayrıca Abdurrezzâk’tan الثوري عن سفیان الثوري عن العلاء بن يحيى أنا يحيى بن العلاء şeklinde bir rivayet daha zikreder (6/542). Buna göre Yahyâ b. el-Alâ, Nu’mân b. Ebî Şeybe’ye mutâbaat etmektedir. İbn Adî, rivayetin ilk kısmındaki problemin Abdurrezzâk’tan kaynaklanmadığını, ondan nakilde bulunanların hepsinin zayıf kimseler olduğunu da belirtir.

²⁶⁶ Hatîb, *Târîhu Bağdât*, 3/302.

²⁶⁷ Ahmed, *Müsned*, 26/256. Ahmed, onun bu ifadeyi kullandığında doğru söylediğini de ilave eder.

İbn Abbâs'tan semâ'nın olmadığını söylemişler,²⁶⁸ bu tarikle gelen rivayetler “mürsel”²⁶⁹ ve “münker”²⁷⁰ kabul edilmiştir. Bu tespit İbn Sîrîn'in ondan rivayetlerinde kullandığı “nübbi'tü” ifadesinden anlaşılmıştır. Nitekim Ahmed b. Hanbel, onun, rivayetlerinde hep “نُبِّئْتُ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ” ifadesini kullandığını belirtmiştir.²⁷¹

İlel ve tabakât kitaplarında zikredilen iki râvî arasında semâ' bulunmadığı bilgisinin tespitinde de rivayet lafızlarının etkili olduğu söylenebilir. Söz gelimi Buhârî'nin sirke ile ilgili Şa'bi > Ümmü Hâni tarikiyle gelen rivayeti, “Şâ'bi'nin Ümmü Hâni'den semâ'nı bilmiyorum.” diyerek değerlendirmesinden²⁷² bunu anlamak mümkündür. Benzer şekilde Tahavî'nin Kays b. Sa'd > Amr b. Dînâr > İbn Abbâs isnadıyla naklettiği Hz. Peygamber'in yemin ve şahid ile hükmettiğine dair hadisi Kays b. Sa'd'ın Amr b. Dînâr'dan herhangi bir tahdiste bulunmadığı gerekçesiyle illetlendirmesi buna örnek teşkil etmektedir.²⁷³

2.2.1.2.5. Semâ' ile Alakalı Naklî Bilgiler

Râvilerin semâ' bilgileri, ricâl uzmanlarınca tespit edilerek kaydedilmiş ve nesilden nesile nakledilmiş, bu kayıtlar yeri geldiğinde illet tespitinde kullanılmıştır. Meşhur müdellislerden İbn Cüreyc hakkında söylenenler burada örnek olarak zikredilebilir. Şöyle ki muhtelif kişilerce onun, Amr b. Şuayb, İmrân b. Ebî Enes, Ebu'z-Zinâd, Ebu Süfyân Talha b. Nâfi, Useyb b. Küleyb, Habîb b. Ebî Sâbit, Mücâhid, Zührî,²⁷⁴ el-

²⁶⁸ Ahmed, *İlel*, 1/487 (1123), 2/534 (3526); İbn Maîn, *Târîh*, 4/203 (3960); İbn Ebî Hâtim, *Merâsîl*, s. 187; İbn Abdilhâdi, *Tenkîh*, 3/107, 388; Zeylaî, *Nasbu'r-râye*, 3/157.

²⁶⁹ Beyhakî, *el-Kübrâ*, 4/329. Buhârî de İbn Sîrîn > İbn Abbâs tarikiyle gelen bir rivayete *Sahîh*'inde yer verdikten sonra bu hadisin Eyyûb ve Âsım > İkrime > İbn Abbâs tariki ile geldiğine işaret etmiştir (Buhârî, “Et'ime”, 17). Nitekim İbn Hacer, Buhârî'nin diğer tariklere işaret etmesinden onun İbn Sîrîn'in İbn Abbâs'tan semâ'nın olmadığını ima ettiğinin anlaşılacağını belirtmiştir (İbn Hacer, *Fethu'l-bâri*, 12/328). Ne var ki Buhârî'nin her iki tariki de zikretmesi, ikisini de tashîh ettiği anlamında anlaşılabilir.

²⁷⁰ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 2/600-601 (627).

²⁷¹ İbn Ebî Hâtim, *Merâsîl*, s. 186. Bu ifade Şu'be'nin Hâlid el-Hazzâ'dan naklettiği rivayette “İbn Sîrîn, nübbi'tü an İbn Abbâs diyerek rivayet ettiklerini Muhtâr es-Sekafî zamanında Kûfe'de İkrime'den işitmiştir.” şeklinde zikredilmiştir (Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 25/344). Buradan İbn Sîrîn'in İbn Abbâs'tan an'aneli rivayetleri dışında farklı tahammül sîgaları ile rivayetlerinin de olduğu anlaşılmaktadır.

²⁷² Kâdî Ebû Tâlib, *İlelu't-Tirmizî*, s. 188 (لا أعرف للشعبي سماعا من أم هانئ).

²⁷³ Tahavî, *Şerhu Meâni'l-âsâr*, 4/145.

²⁷⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/359.

Muttalib b. Abdillâh,²⁷⁵ gibi kimselerden semâ'nın bulunmadığı zikredilmiştir. Bu bilgiler rivayetlerdeki inkıtâ'yı ortaya koymak maksadıyla illel bilginlerince kullanılmıştır. Meselâ Buhârî, Tirmizî'nin sorusu üzerine İbn Cüreyc'in Amr b. Şuayb'dan rivayet ettiği fitır sadakası ile ilgili hadisi bu zaviyeden illetlendirmiştir.²⁷⁶ Yine onun, İmrân b. Ebî Enes'ten naklettiği develerin zekâtı hususundaki Ebû Zer rivayetini aynı gerekçe ile eleştirmiştir.²⁷⁷ Aynı şekilde Ebû Hâtim, onun, Habîb b. Ebî Sâbit'ten naklettiği baldıra bakmamayı tavsiye eden Hz. Ali rivayetini Habîb'den duymadığı ve tedlis yaptığı gerekçesiyle hatalı bulmuştur.²⁷⁸ İbnü'l-Medîni, İbn Cüreyc'in kitabında bulunan أَخْبَرْتُ عَنْ صَالِحِ مَوْلَى التَّوَامَةِ ve أَخْبَرْتُ عَنْ دَاوُدَ بْنِ الْحَصِينِ hadislerinin tümünün İbrâhîm b. Ebî Yahyâ'nın kitaplarından olduğunu belirtmiştir.²⁷⁹ Bu konuda örnekleri çoğaltmak mümkündür.

İşaret etmek gerekir ki tabakât eserlerinde mutlak olarak zikredilen bu semâ' bilgilerinin belirli rivayet veya rivayetlerle sınırlı olması da ihtimal dâhilindedir. Meselâ İbn Maîn, İbn Cüreyc'in Habîb b. Ebî Sâbit'ten iki hadisten başka bir şey semâ' etmediğini nakleder.²⁸⁰ Yine Mücâhid'den sadece bir haber (harf) semâ' ettiğini belirtir.²⁸¹ O, İbn Tâvûs'tan da tek bir rivayet nakletmiştir.²⁸² Dârekutnî, Ebû Hureyre'nin sağ el ile yeme ve içme ile ilgili hadisini Zührî'den doğrudan değil en-Nu'mân b. er-Râşid kanalıyla,²⁸³ bir başka rivayeti de Ebu'z-Zinâd'dan doğrudan değil Ziyâd b. Sa'd kanalıyla rivayet ettiğini nakleder.²⁸⁴

²⁷⁵ Dârekutnî, *İlel*, 12/171; İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/359.

²⁷⁶ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü't-Tirmizî*, s. 88. Hatta Ahmed b. Hanbel, İbn Cüreyc'in yetimin malının zekâtı konusundaki hadiste Amr ile likasının olmadığını söylemiştir (Bkz. Zehebî, *Siyer*, 6/332; *Tezkira*, 1/128).

²⁷⁷ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü't-Tirmizî*, s. 84.

²⁷⁸ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 6/50-51. Benzer örnekler için bkz. a.g.e. 731, 794, 2416; Ebû Dâvûd, "Hudûd", 13; Nesâî, "Kat'u's-sârik", 13 (4982); a.mlf, *el-Kübrâ*, 4/347; 5/142; İbn Hibbân, *Sahih*, 4/271; 9/141; Dârekutnî, *İlel*, 9/194; 10/312; 12/13; 12/171, 356; 15/152.

²⁷⁹ Hâkim, *Ma'rife*, s. 361-362.

²⁸⁰ İbn Maîn, *Târih* (ed-Durî), 3/130; İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/359.

²⁸¹ İbn Maîn, *Târih* (ed-Durî), 3/130; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 1/245.

²⁸² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 1/245.

²⁸³ Dârekutnî, *İlel*, 9/194.

²⁸⁴ Dârekutnî, *İlel*, 10/312. Benzer örnekler için bkz. a.g.e. 12/13, 356; 15/152. Ayrıca bkz. İbn Ebî Hâtim, *Merâsil*, 1/131, 133; *İlel*, 4/187-189; 5/407-411, İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 267.

Sema' ile alakalı naklî bilgilerden hareketle illet tespitine İbn İshâk'ın > Zührî > Urve > Aişe > Hz. Peygamber senediyle rivayet ettiği misvak kullanılan namazın faziletine işaret eden hadisi örnek göstermek mümkündür. Bu hadis hakkında Ebû Zür'a; İbn İshak'ın, Muâviye b. Yahyâ es-Sadeî ile birlikte Irak'tan Rey'e yolculuk yaptığını, hadisi de yolda ondan semâ' ettiğini söylemiştir. Saîd b. Amr **el-Berzeî** (ö. 292/905), Ebû Zür'a'nın verdiği bu bilgiden hareketle rivayeti, İbn İshak'ın tedlis yaptığı gerekçesiyle illetlendirmiştir.²⁸⁵

Bir başka örnekte Şu'be ve Hâlid el-Hazzâ'dan (ö. 141) nakledilen "Muhammed b. Sîrîn'in İbn Abbâs'tan naklettiği rivayetleri Muhtâr es-Sekafî zamanında Kûfe'de karşılaştığı İkrime'den duyduğu"²⁸⁶ şeklinde zikredilen bilgi, bu iki râvî arasında semâ'ın olmadığını tespit etmekte etkili olmuştur.²⁸⁷

Tedlisle bilinen râvîlerin tedlis yaptıkları rivayetleri ayırt edebilmek için, onların görüştüğü hocalar veya semâ' ile aldıkları rivayetler hakkında da bilgiler nakledilmiştir. Söz gelimi İbnü'l-Medîni, Abdurrahmân b. Abdillâh el-Hüzelî hakkında "Babası ile likası var." ve "Babasından iki hadis semâ' etmiştir: Kertenkele hadisi ve Velîd b. Ukbe'nin namazı geciktirmesiyle ilgili rivayet." diye açıklamada bulunmuştur.²⁸⁸ Yine İbnü'l-Medîni'nin Katâde'nin rivayetleri hakkında "Şu'be, Katâde'nin semâ' edip etmediği hadisleri birbirinden ayırmayı en iyi bilen kişidir." tespiti de burada zikredilebilir.²⁸⁹

Araştırma esnasında, illet tespitinde çokça kullanılan bu tür semâ' bilgilerinin illet bilginlerine nasıl ulaştığına ilişkin somut bir delil tespit edilemedi. Bu bilgilerin râvîlerin öğrencileri veya akranlarından şifâhî olarak ve nesilden nesile nakledilmiş

²⁸⁵ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 1/330. Rivayet için bkz. Ahmed, *Müsned*, 43/361; Dârekutnî, *İlel*, 14/92; Beyhakî, *Sünen*, 1/38; Hâkim, *Müstedrek*, 1/146. İbn Huzeyme, "Şayet sahihse..." diye açtığı bâb başlığında zikrettiği bu rivayetten sonra "Bu haberin sıhhatini istisna tuttum; çünkü İbn İshak'ın Zührî'den semâ' etmediği, ondan tedlis yaptığı yönünde bir endişem var." demektedir (Bkz. İbn Huzeyme, *Sahih*, 1/71).

²⁸⁶ İbnü'l-Medîni, *İlel*, s. 60; İbn Ebî Hâtim, *Merâsîl*, s. 187; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 3/328; İbn Asâkîr, *Târihu Dimaşk*, 53/185; İbn Hacer, *Fethu'l-bâri*, 12/328.

²⁸⁷ Bu hadis "Rivayet lafızları" başlığında da ele alınmış, İbn Sîrîn'in İbn Abbâs'tan rivayetlerinde kullandığı "nübbi'tü" ifadesine vurgu yapılmıştır.

²⁸⁸ İbn Hacer, *Tehzib*, 6/195.

²⁸⁹ Hâkim, *Ma'rife*, s. 356.

olduğu düşünölebileceği gibi, bu kimselerin yazılı notlarından veya semâ'/tabaka kayıtlarından²⁹⁰ öğrenilmiş olması da muhtemeldir.

Râvînin, hocasından belirli bazı hadisleri işitmiş veya işitmemiş olmasına dair naklî bilgilerden hareketle yapılan illet tespitine ise şu örnek zikredilebilir: Ahmed b. Hanbel'in verdiği bilgiye göre Hakem'in Miksem'den gelen rivayetlerinin dört tanesi sahih kabul edilmiş, diğerlerinin semâ' yoluyla değil kitaptan öğrencildiği öne sürölmüşdür. Bunlar, vitr, azîmetü't-talâk ve Hz. Ömer'in sabah namazında kunut yaptığına ilişkin hadisler ile Miksem'in avlanan ihramlı hakkındaki görüşünü yansıtan rivayettir. Ne var ki Haccâc'dan, bu tarik ile elli kadar hadis rivayet edilmiştir. şu'be ise Hakem'den rivayet edilen sadece bu dört rivayetin semâ' olduğunu belirtmiştir.²⁹¹ Benzer bir bilgide şu'be'nin, sayılarını beş olarak tespit ettiği bu hadisleri saydığı zikredilmiştir.²⁹² Yukarıdaki hadislere bir de onun Abdulhamîd b. Abdirrahman'dan naklen rivayet ettiği hayız konusundaki hadisi eklenmiştir.²⁹³ Bu bilginin illet tespitinde kullanılışı Tirmizî'nin değerlendirmelerinde yer almaktadır. O, Hakem > Miksem tarihiyle zikrettiği bir hadisin şu'be'nin saydıkları arasında yer almadığını, bu hadisi Hakem'in Miksem'den semâ' etmediğini belirtmiştir.²⁹⁴ Yine o hacda Mina'da bulunmakla ilgili bir başka hadisi bu tarik ile naklettikten sonra şu'be'nin; 'Hakem, Miksem'den beş hadisten başkasını semâ' etmedi.' dediği ve bu hadisleri saydığı bilgisine yer vermiş, bu hadisin şu'be'nin saydıkları arasında bulunmadığına dikkat çekmiştir.²⁹⁵

²⁹⁰ Semâ'/tabaka kayıtları bilgisi ileride müstakil bir başlıkta ele alınacaktır.

²⁹¹ Ahmed, *İlel*, 1/536-537; 3/35. İbnü'l-Medîni (Hâkim, *Ma'rife*, s. 369) ve Ebû Dâvud (Ebû Dâvud, *Risâle*, s. 75) da bu görüştedir.

²⁹² Tirmizî, "Cum'a", 28.

²⁹³ Fesevî, *el-Ma'rife*, 2/584. Hayız konusunda Hakem > Abdulhamîd > Miksem tarihiyle nakledilen hadis için bkz. Ebû Dâvud, "Tahâret", 107; Nikâh, 48; Nesâi, "Tahâret", 182.

²⁹⁴ Tirmizî, "Cum'a", 28 (no: 527). Tirmizî, ayrıca rivayetin garîb olduğunu ve sadece bu vecihten bilindiğini de belirtir.

²⁹⁵ Tirmizî, "Hac", 50. Tirmizî, bir önceki açıklamasında Hakem'in Miksem'den rivayetlerinin sayısının 3 tane olduğunu belirtmişken, burada 5 rakamını vermektedir. Ahmed b. Hanbel ise 4 demiştir. Bu farklılığın sebebi olarak şu'be'nin farklı zamanlarda farklı sayıları vermiş olması veya bu beş rivayetin merfû'-mevkûf-maktû' şeklinde ayrılıp birinde maktû' bir rivayetin, diğerinde ise hem maktu hem mevkuf rivayetin çıkarılması ile kalan sayıların ifade edilmiş olması düşünölebilir.

Yine Hakem'in Miksem'den nakletmiş olduğu Hz. Peygamber'in ihramlı ve oruçlu iken hacamat yaptırdığına dair rivayet, semâ' bulunmadığı gerekçesi ile reddedilmiştir.²⁹⁶

Ahmed b. Hanbel bu hususta, Şu'be'nin Hakem'in oruçlu olduğu halde hacamat yaptırmayla ilgili hadisi semâ' etmediğini belirttiğine yer vermiştir.²⁹⁷

Bir başka örnek, Hz. Meymûne'nin Hz. Peygamber ile nikâhlanmasının amcası Abbâs eliyle olduğu rivayetidir. Oğlunun sorusu üzerine Ahmed b. Hanbel, bu rivayet için Şu'be'nin "Hakem, Miksem'den dört hadis işitti, bu, onlardan değildir." ifadesini zikretmiştir.²⁹⁸ Müslim'in yer verdiği başka bir bilgiye göre ise Şu'be, talebesi Tayâlisî'ye, "Hasen b. Umâra'nın Hakem'den aslı olmayan şeyler naklettiği" yönünde uyarıda bulunurken Hakem > Miksem tarikiyle rivayet ettiği Hz. Peygamber'in Uhud şehitlerine cenaze namazı kılıp defnettiğine dair rivayeti örnek vermiştir.²⁹⁹

Ne var ki, tenkit edilmiş olsa da kitaptan rivayet, hadis tahammülünde kullanılmıştır. Nitekim Hakem'in Miksem'den sadece 3 ila 5 rivayetinin semâ' olduğunu belirten Şu'be'nin bizzat kendisi, saydığı bu hadisler dışında bir rivayeti nakletmiştir.³⁰⁰ Bunun dışında gerek Haccâc'ın diğer rivayetleri, gerekse A'meş, Mes'ûdî, Mansûr, İbn Ebî Leylâ gibi pek çok kimsenin Hakem > Miksem tarikiyle naklettiği rivayetler hadis kaynaklarında yer almıştır.³⁰¹ Buna göre ya illetli görülen rivayetlerdeki her illetin, hadisin sıhhatine zarar vermediği düşünülecek ya da semâ' (bizzat hocanın ağzından hadis alma) dışındaki tahammül yollarının da semâ' gibi muteber sayıldığı kabul edilecektir.

Bir başka örnek şöyledir: Ebû İsmâîl Beşîr'den, Ebu'l-Hakem Seyyâr > Târik > Abdullah > Hz. Peygamber tariki ile nakledilen "Kime yoksulluk isabet ederse.."

²⁹⁶ Nesâî, *el-Kübrâ*, 2/235.

²⁹⁷ Ahmed b. Hanbel, *İlel*, 3/93. حدثني أبي قال سمعت يحيى قال قال شعبة لم يسمع الحكم حديث مقسم في الحجامة في الصيام عن مقسم. Ayrıca bkz. İbnü'l-Mülakkın, *el-Bedru'l-münir*, 5/670.

²⁹⁸ Ahmed b. Hanbel, *İlel*, 3/35.

²⁹⁹ Müslim, "Mukaddime", Bâb no: 5, s. 19.

³⁰⁰ Nesâî, "Siyâm", 54 (2287, 2289); İbn Huzeyme, *Sahih*, 4/162.

³⁰¹ Dârimî, "Tahâret", 112; "Menâsik", 46; "Siyer", 65; İbn Mâce, "İkâme", 123; "Menâsik", 66; Ebû Dâvud, "Menâsik", 59, 64; Tirmizî, "Hac", 50, 58, 60, 62, 63 ("hasen-sahih"); "Cenâze", 39; "Fezâilü'l-cihâd", 17; "Cihâd", 35; "Tefsîr", 10; İbn Huzeyme, *Sahih*, 4/162, 247, 265.

hadisi³⁰² Ahmed b. Hanbel'e arz edilince, o, senedde Ebu'l-Hakem olarak zikredilen şahsın Ebu Hamze olması gerektiğini, Ebu'l-Hakem'in Târik'tan bir şey rivayet etmediğini belirtmiştir.³⁰³ Ahmed b. Hanbel, Vekî'den naklettiği "Ebu'l-Hakem Seyyâr" şeklindeki rivayeti de,³⁰⁴ Ebu'l-Hakem ile Târik arasında semâ' bulunmadığı gerekçesiyle illetlendirmiştir. O daha sonra, Süfyân es-Sevrî'nin Abdurrezzâk'ın da içinde bulunduğu bir mecliste Ebû İsmâîl Beşîr'in, Ebû Hamze Seyyâr'dan olan bu rivayetini imla ettirdiğini belirtmiştir.³⁰⁵ Vekî'den başka Fadl b. Dükeyn, Muhammed b. Bişr, Yahyâ b. Âdem, Mahled b. Yezîd, Abdullah b. Dâvud el-Hureybî, Ebû Ahmed ez-Zübeyrî, rivayeti "Ebu'l-Hakem Seyyâr" diyerek nakletmişlerdir.³⁰⁶ Dârekutnî bu isimleri verdikten sonra bunun hatalı olduğunu, doğrusunun "Ebû Hamze Seyyâr" olması gerektiğini, Sevrî'nin bu şekilde naklettiğini, Ebu'l-Hakem Seyyâr'ın Târik'tan semânın ve rivayetinin olmadığını belirtmiştir.³⁰⁷

Hişâm b. Urve'nin, babası > Hz. Aişe tarihiyle naklettiği Hz. Peygamber'in ihram giymeden önce güzel koku sürdüğüne dair rivayeti³⁰⁸ de bu konuya örnek teşkil eder. Şöyle ki: Hişâm'ın kardeşi Osmân, rivayeti babasından nakletmiş ve Hişâm'ın bunu kendisinden rivayet ettiğini söylemiştir.³⁰⁹ Dârekutnî, onun bu sözünden hareketle rivayet ile ilgili ihtilafları zikrettikten sonra Hişâm'ın, hadisi kardeşi Osmân'dan

³⁰² Rivayetin doğrusu Beşîr > Ebû Hamze > Târik tarihiyle kaynaklarda yer almıştır (Bkz. Ahmed, *Müsned*, 6/415; Ebû Dâvud, "Zekât", 28). Rivayet ayrıca "an Seyyâr" şeklinde künyesiz olarak da yer almıştır (Bkz. İbnü'l-Mübârek, *Zühd*, 1/34; Hennâd, *Zühd*, 1/328; Tirmizî, "Zühd", 18 (hasen-sahih-garib); Bezzâr, *Müsned*, 4/286; Hâkim, *Müstedrek*, 1/407). Bezzâr, bu tarik ile bundan başka iki rivayet daha zikreder ve bunların sadece bu tarikle bilindiğini söyler (Bezzâr, a.g.e.).

³⁰³ Ahmed, *Müsned*, 7/264; *İlel*, 1/329.

³⁰⁴ Ahmed, *Müsned*, 7/263-264.

³⁰⁵ Ahmed, *İlel*, 1/330. Ahmed b. Hanbel, Sevrî rivayetini Vekî' rivayetinden sonra zikretmiş ve doğrusunun bu olduğunu belirtmiştir (Ahmed, *Müsned*, 7/264). Rivayeti İshâk b. Süleymân er-Râzî de Beşîr'den nakletmiştir (Bkz. Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 9/216).

³⁰⁶ Bkz. İbn Ebî Şeybe, *Müsned*, 1/347; Ahmed, *Müsned*, 7/263; Şâfiî, *Müsned*, 2/200; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 9/275; Dârekutnî, *İlel*, 5/115.

³⁰⁷ Dârekutnî, *İlel*, 5/116. İbn Hacer de, Dârekutnî'nin Buhârî'nin onun Târik'tan işittiğini söylemesinin vehm olduğunu belirttiğini; Müslim, Nesâî, Dûlâbî ve İbn Hibbân'ın bu konuda Buhârî'ye katılarak hata ettiklerini söylemiştir (İbn Hacer, *Tehzîb*, 4/256-257).

³⁰⁸ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 8/221; Dârimî, "Menâsik", 10; İbn Hibbân, *Sahih*, 9/86.

³⁰⁹ Şâfiî, *Müsned*, 1/120; Humeydî, *Müsned*, 1/105-106; Ahmed, *Müsned*, 42/171; *İlel*, 1/192. Rivayet için ayrıca bkz. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 8/217; Ahmed, *Müsned*, 40/125; Müslim, "Hac", 36; Nesâî, "Menâsik", 41.

dinlemiş olması gerektiğini ileri sürmüş, onun bazen irsâl yaptığını belirtmiş ve İbn Uyeyne'nin, rivayeti önce Hişâm > Osmân > babası tarikiyle nakledip, daha sonra Osmân ile karşılaştığını ve hadisi ondan da işittiği söylediğini nakletmiştir.³¹⁰

2.2.1.2.6. Semâ'/Tabaka Kayıtları

Bir hadis meclisinde bulunan hoca ve öğrencilerin isimlerinin, meclisin yer ve tarihine dair bilgilerle birlikte kaydının tutulması “semâ' veya tabaka kaydı” olarak isimlendirilmiştir.³¹¹ Hadis meclisine katılıp hocadan semâ' edenlerin kayıt altına alınmasını hedefleyen bu uygulama ile râvîlerin hangi hocalardan hangi hadisleri işittikleri tespit edilmeye çalışılmış, bu bilgiler daha sonraki nesiller tarafından muhtemelen ittisal şartını tespit için kullanılmıştır.

Muasır araştırmacılardan Salâhuddin el-Müneccid, semâ' kaydı uygulamasının ilk üç asırda görülmediğini, bu dönemde ilim tahsilinin sözlü rivayet yolu ile olduğunu, bir kıraat icazetine ancak dördüncü asırda rastladığını belirtmiş, semâ' kayıtlarının, medreselerin tesisi ile yani beşinci asırda başladığını iddia etmiştir.³¹² Ne var ki semâ' ve icâzet kayıtlarının çok daha önceleri tutulmaya başladığını gösteren bazı haberlere dayanılarak kendisine itirazlar yöneltilmiş, bununla beraber bu yöntemin hocadan sözlü olarak rivayet izni almakla başladığı ve uzun bir süre böyle devam ettiği ifade edilmiştir.³¹³ Nitekim Kuteybe b. Saîd'in, Tebûk seferinde namazların cem edilmesine ilişkin Leys b. Sa'd > Yezîd b. Ebî Habîb > Ebu't-Tufeyl > Muâz b. Cebel isnadıyla naklettiği hadis³¹⁴ hakkında, bizzat, bu hadisi, kendisinden Ahmed b. Hanbel, İbnü'l-

³¹⁰ Dârekutnî, *İlel*, 15/53. *el-Müsnedü'l-musannef* yazarları da Dârektunî'nin bu değerlendirmesini benimsemiş gözükmektedirler (Bkz. Beşşâr Avvâd vd., *el-Müsnedü'l-musannef*, 38/25). Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde Hişâm'ın kardeşinden naklettiği tarik ile İbn Uyeyne'nin Osmân'dan naklettiği tarik arasına yine Hişâm'dan gelen bir başka rivayet karışmıştır. Bu karışma, İbn Uyeyne tarihinde bulunan Osmân b. Urve'nin 'Hişâm bunu benden nakleder' açıklamasının aradaki rivayet için söylenmiş olduğu izlenimini vermiş gözükmektedir. Bu durum *Müsned* muhakkikinin de gözünden kaçmış olmalıdır. Nitekim muhakkik, dipnotta araya giren rivayeti Hişâm'ın hem kardeşinden hem de babasından dinlemiş olabileceğine dair açıklama yapma ihtiyacı hissetmiştir (Krş. Ahmed, *Müsned*, 42/171-172 “Osmân'ın yukarıdaki ifadeleri Hişâm'ın hadisini illetli yapmaz. Görünen o ki Hişâm, bunu kardeşi Osmân'dan işitmiş, daha sonra da babası Urve'den aracısız işitmiştir”). Oysa İbn Uyeyne'nin Osmân'dan sadece bir hadis işittiğine dair verdiği bilgi *Müsned* müellifi Ahmed b. Hanbel tarafından *İlel*'inde zikredilmiştir (1/192) ki bu rivayet de Hz. Peygamber'in ihram giymeden önce koku süründüğüne dair olan rivayet olmalıdır.

³¹¹ Bkz. Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, 3/93-94.

³¹² Müneccid, “İcâzâtü's-semâ”, s. 232-233.

³¹³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Aydın, *Hadis Yazıları*, s. 120-121.

³¹⁴ Ahmed, *Müsned*, 36/413; Ebû Dâvud, “Salât”, 274; Tirmizî, “Cuma”, 42; İbn Hibbân, *Sahih*, 4/313, 465.

Medîni, Yahyâ b. Maîn, İbn Ebî Şeybe, Ebû Hayseme gibi yedi ismin rivayet ettiğini ve elindeki hadis nüshasının üstünde bu isimlerin kaydının yer aldığını söylemesi,³¹⁵ derslere katılan râvî kayıtlarının hocalar tarafından tutulduğunu göstermektedir.

Araştırma esnasında rivayet asrı kitaplarında tabaka kayıtlarına işaret edilerek semâ' bilgisine ulaşıldığı ve bu bilgiden hareketle illetlendirme yapıldığını kanıtlayan herhangi bir örneğe rastlanmamıştır. Ancak hoca ile talebe arasındaki semâ'a dair değerlendirmelerde bu tür tabaka kayıtlarının kullanılmasını ihtimal dâhilinde görmek mümkündür.

2.2.1.2.7. Diğer Karineler

Semâ' bilgisinin tespitinde Ebû Hâtim, “akıl yürütme” denilebilecek farklı bir üsûl daha kullanmıştır. Şöyle ki o, Nu'mân b. el-Münzir > Mekhûl > Anbese > Ümmü Habîbe > Hz. Peygamber isnadı ile nakledilen “Her kim bir gün ve gecede 12 rekat namaza devam ederse, ona cennette bir ev inşa edilir.” hadisi ile ilgili şöyle demiştir: “Bu hadisin bir illeti vardır. Bunu İbn Lehîa, > Süleymân b. Mûsâ > Mekhûl > Anbese'nin bir azatlısı > Anbese > Ümmü Habîbe > Hz. Peygamber isnadı ile rivayet etmiştir. Bu durum, Mekhûl'ün Anbese ile karşılaşmadığına delildir. İbn Lehîa'nın rivayeti bunu ifsat etmiştir... İbn Lehîa'nın rivayetinde fazladan bir râvî vardır. Şayet bir râvî eksikliği söz konusu olsaydı, İbn Lehîa için bunu ezberlemek daha kolay olurdu.”³¹⁶ Burada Ebû Hâtim, hafızası bakımından tenkit edilen İbn Lehîa'nın rivayetini, senedde fazladan bir râvînin bulunmasından hareketle doğru kabul etmiştir. Ona göre şayet senedde Anbese'nin azatlısı yer almamış olsaydı, hafızası kötü olan İbn Lehîa bunu daha kolay aklında tutacaktı.

Karşılaşmadıkları bilinen râvîlerin, birbirlerinden semâ' etmemiş olmaları da bir nevi akıl yürütme sayılabilir. Örneğin Dârekutnî, Saîd b. el-Müseyyeb'in Ebu'd-Derdâ'dan semâ'nın olmadığını şöyle gerekçelendirmiştir: “Saîd'in Ebu'd-Derdâ'dan semâ'ı sabit değildir; çünkü o ikisi hiç karşılaşmamışlardır.”³¹⁷

³¹⁵ Hâkim, *Ma'rife*, s. 396-397.

³¹⁶ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 2/425-427.

³¹⁷ Dârekutnî, *İlel*, 6/204 (1070).

Semâ' bilgisinin tespiti konusunda dikkat çekilmesi gereken hususlardan biri de bazı râvîlerin bazı hocalardan semâ'ının olup olmadığı hususunda farklı görüşlerin varlığıdır.³¹⁸ Bir hoca ile talebesi arasında semâ' bulunmadığına işaret eden bir ricâl âlimine karşılık bir başka bilgin, ikisi arasında sahih semâ'nın varlığını kabul edip, bu kanalla gelen rivayetleri nakledebilmiştir. Kaynaklarda bunun örneklerini çokça görmek mümkündür. Mesela Yahyâ b. Maîn, Katâde'nin Racâ b. Hayve'den semâ'ının olmadığını söylerken, Ahmed b. Hanbel, ondan rivayetinin bulunduğunu savunmuştur.³¹⁹ Hasen el-Basrî'nin Abdullah b. Amr ve Amr b. Tağlib'den semâ'ı hakkında İbnü'l-Medînî semâ'ın olmadığını,³²⁰ Ebû Hâtim ise olduğunu³²¹ öne sürmüştür. Bir başka örnekte Hz. Osmân'ın rivayet ettiği Rasûlullah'ın abdesti konusundaki rivayet, Süfyân es-Sevrî'nin öğrencilerince Hz. Osman'ın iki ayrı talebesinden rivayet edilmiştir. Şöyle ki: Ebû Nuaym, Ebû Huzeyfe, Abdullah b. Velîd el-Adenî, Yezîd b. Ebî Hakîm, Eşcaî, Firyâbî, hadisi Sevrî > Ebu'n-Nadr > Büsr b. Saîd > Osmân tarikiyle naklederken;³²² Vekî ve Zübeyrî, Sevrî > Ebu'n-Nadr > Ebû Enes > Osmân tarikiyle zikretmişlerdir.³²³ Bu ihtilafta Ebû Zür'a ve Ebû Hâtim, Büsr'ün Osman'dan rivayetinin mürsel, Ebû Enes rivayetinin muttasıl, diğer rivayetin (ki sadece Firyâbî'nin ismini zikretmişlerdir) hatalı olduğunu söylerken; Ebû Alî el-Ğassânî, Vekî'in hatalı olduğunu belirtmiş;³²⁴ Dârekutnî de, çoğunluğun rivayetinin daha doğru olduğunu ifade etmiştir.³²⁵ Bu ihtilafları, âlimlerden birinin o râvînin semâ'ına dair bir bilgi veya rivayete ulaşması veya semâ'ın olmadığını söyleyen bilginin nisbî cerh bilgisine işaret etmesi ile izah etmek mümkündür. Semâ' lafzının farklı anlamlarıyla

³¹⁸ Semâ' bilgisinde ihtilaflar hakkında geniş bilgi ve örnekler için bkz. Fahl, *el-Câmi' fi'l-ilel*, 1/333-357.

³¹⁹ Ahmed, *İlel*, 1/362. Krş. İbn Ebî Hâtim, *Merâsil*, 172; İbn Hacer, *Tehzib*, 8/319.

³²⁰ İbn Ebî Hâtim, *Merâsil*, 1/41, 43.

³²¹ İbn Ebî Hâtim, *Merâsil*, 1/44, 46. Hasen el-Basrî'nin, kendilerinden semâ'ın bulunup bulunmadığı hususunda ihtilaf olan râvîler hakkında bilgi için bkz. Aydınlı, "Hasan Basri: Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri", *Atatürk Ün. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 8 (1988), s. 102-112; *Hadis Yazıları*, s. 189-200.

³²² Ahmed, *Müsned*, 1/523; Dârekutnî, *Sünen*, 1/147; Beyhakî, *el-Kübrâ*, 1/127.

³²³ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 1/260-261; Ahmed, *Müsned*, 1/465; Müslim, "Tahâret", 9; Dârekutnî, *Sünen*, 1/148.

³²⁴ Nevevî, *Minhâc*, 3/114.

³²⁵ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 1/612; Dârekutnî, *İlel*, 2/19-21.

kullanılması, sözgelimi hocadan bizzat işitme vuku bulmamış münâvele, vicâde gibi bazı rivayet şekillerinin, semâ' sayılmış olması da mümkündür.³²⁶

Bu arada semâ' bilgisinin tespitinde hataların olabilirliği de göz ardı edilmemelidir. Örneğin Şu'be, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Yahyâ b. Maîn ve Ebû Hâtim, Mücâhid'in Aişe'den semâ'nın olmadığını söylemişlerdir.³²⁷ İbn Ebî Hâtim de Mûsâ el-Cühenî'nin Mücâhid > Aişe senediyle naklettiği Hz. Peygamber'in belli bir miktar su ile yıkandığına dair rivayeti *Merâsîl*'inde zikretmiştir.³²⁸ Yahyâ b. Saîd el-Kattân, “عن مجاهد أخرجت إلينا عائشة أو حدثتني عائشة” şeklinde nakledilen Mûsâ el-Cühenî'nin bu rivayetini Şu'be'ye sormuş, onun Mücâhid'in Aişe'den semâ'nı kabul etmediğini öğrenmiştir.³²⁹ Buhârî de Mücâhid'in semâ' ettiği kimseler arasında Aişe'yi zikretmemiştir.³³⁰ Ancak *Sahîh*'inde “Mücâhid an Aişe” yoluyla bir rivayete iki ayrı yerde farklı hocalarından nakille yer vermiş, üstelik mutâbi'ler de zikretmiştir.³³¹ Buhârî'nin rivayeti ilk zikrettiği yerde Şu'be tarikini vermesi dikkate değerdir. Çünkü Mücâhid'in Aişe'den semâ'nın olmadığı görüşünün kaynağı Şu'be'nin kendisidir. Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın semâ'nın olmadığı yönündeki tespiti, görüşünü naklettiği hocası Şu'be'den kaynaklanmış olmalıdır. Yahyâ b. Maîn ve Ebû Hâtim, Yahyâ el-Kattân'ın öğrencileridir. Şu halde Şu'be, semâ'nın olmadığını söylemesine rağmen A'meş'ten Mücâhid > Aişe senediyle bu rivayeti nakletmiştir. Bu çelişik durumu İbn Hibbân şu açıklaması ile çözmeye çalışır: “Aişe, 57 yılında vefat etti. Mücâhid ise 21 yılında Hz. Ömer döneminde doğdu. Bu tespit Mücâhid'in Aişe'den semâ'nın olmadığını iddia edenlerin hataya düştüklerini

³²⁶ Bkz. Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, s. 450-452. İmâm Mâlik'in kıraat, semâ' ve münâveleyi bir saydığına dair bkz. Hatîb, *el-Kifâye*, s. 270, 273, 276. Aydınlu, bu hususta şunları söyler: “Semâ' hadis alma yöntemlerinin esası ve en yaygın şekli olmuş, diğer yöntemler ya hakikaten veya hükmen semâ' olarak değerlendirilmiştir.” (Aydınlu, “Semâ”, *DİA*, 36/457; a.mlf., *Hadis İstihlaları*, s. 274).

³²⁷ İbn Maîn, *Târîh*, 1/77; 2/139; İbn Ebî Hâtim, *Merâsîl*, 1/203, 205. Bkz. Zeylaî, *Nasbu'r-râye*, 3/94.

³²⁸ İbn Ebî Hâtim, *Merâsîl*, 1/203.

³²⁹ İbn Ebî Hâtim, *Merâsîl*, 1/203.

³³⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 7/411.

³³¹ Buhârî, “Cenâiz”, 97; “Rikâk”, 42. Âdem > Şu'be > A'meş > Mücâhid > Aişe; Abdullâh b. Abdulkuddûs > A'meş..; Muhammed b. Enes > A'meş..; Alî b. el-Ca'd, İbn Ar'ara, İbn Ebî Adiyî > Şu'be.. Diğer hadis âlimleri de rivayet yer vermişlerdir. Bkz. İshâk b. Râhûye, *Müsned*, 3/623 (en-Nadr > Şu'be); İbnü'l-Ca'd, *Müsned*, s. 450 (Şu'be); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 42/296 (İbn Mehdî > Şu'be); Dârimî, “Siyer”, 68 (Saîd b. er-Rebî' > Şu'be); Bezzâr, *Müsned*, 18/233 (İbn Ebî Adiyî > Şu'be); Nesâî, “Cenâiz”, 52 (Bîşr b. el-Mufaddal > Şu'be). İbn Hacer, İbn Mehdî'nin de hadisi Şu'be'den naklettiğini zikreder. Ayrıca A'meş'ten nakledilen farklı yollara da işaret eder. Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/198-199. Bunun dışında da Mücâhid > Aişe yoluyla hadisler nakledilmiştir. Bunlardan birine Müslim yer verir. Bkz. Müslim, “Hac”, 133.

gösterir.”³³² Buhârî şârihlerinden İbn Hacer, Ebû Hâtîm’in semâ’ı reddettiği görüşünü, Buhârî’nin zikrettiği bir başka rivayette Mücâhid’in semâ’ sîgası kullandığı gerekçesiyle reddeder.³³³ Nitekim bir rivayette Mücâhid حَدَّثَنِي عَائِشَةَ demektedir.³³⁴ Aynî ise Mücâhid’in Aişe’den semâ’ı konusunda ihtilafın bulunduğunu, İbn Hibbân, İbn Maîn, İbnü’l-Kattân ve Şu’be’nin semâ’ı reddettiğini, buna mukabil İbnü’l-Medîni, Buhârî ve Müslim’in ise kabul ettiğini belirterek meseleye temas eder.³³⁵

İki râvî arasında semâ’ın bilinmiyor olması da illel kitaplarında rivayetler değerlendirilirken göz önünde bulundurulmuş hususlar arasında yer almaktadır. Mesela Buhârî, bazı rivayetlerde “Fülânın fülândan semâ’ının olup olmadığını bilmiyorum.” diyerek illetlendirme yapmıştır.³³⁶

Farklı metotlarla tespit edilen ve ilk dönemlerde sözlü olarak, daha sonra yazıyla birlikte nakledildiği söylenen semâ’ bilgileri, zamanla kitaplarda toplanmıştır. Özellikle rivayetlere medâr olan meşhur râvîlerin hocalarına dair listeler oluşturulmuştur. Söz gelimi Ahmed b. Hanbel, Mis’ar’ın ve diğer Kûfelilerin semâ’ edip Şu’be’nin semâ’sının olmadığı kişiler,³³⁷ Şu’be’nin rivayette bulunduğu Süfyân es-Sevrî’nin semâ’sının olmadığı kişiler,³³⁸ Şu’be’nin ‘gördüm’ dediği kişiler³³⁹ ve Süfyân’ın rivayette bulunduğu Şu’be’nin semâ’ etmediği kişiler³⁴⁰ başlıklarını taşıyan uzun listeler kaydetmiştir.

³³² İbn Hibbân, *Sahih*, 7/290.

³³³ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/699. İbn Hacer’in bahsettiği semâ’ ifadeli rivayeti Buhârî’de bulamadık.

³³⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 40/292; Nesâî, “Tahâret”, 144. Ancak bu rivayetin Şu’be’nin tenkit ettiği Mûsâ el-Cühenî rivayeti olması muhtemeldir. Belki de Şu’be’nin semâyı kabul etmemesi bu rivayete hastır. Ne var ki Ahmed b. Hanbel سَمِعْتُ عَائِشَةَ ifadesi ile bir başka rivayet daha zikreder. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 40/51.

³³⁵ Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 5/55. İbn Hibbân’ın semâ’ı kabul ettiğine yukarıda işaret edilmişti.

³³⁶ Bkz. Kâdî Ebû Tâlib, *İlel’-t-Tirmizî*, s. 58, 144.

³³⁷ Ahmed, *İlel*, 1/471 (23 isim).

³³⁸ Ahmed, *İlel*, 1/472 (40 isim)

³³⁹ Ahmed, *İlel*, 1/472-475 (161 isim). Ahmed b. Hanbel bu isim listesini Şu’be’nin, Ebû Âmir Abdulmelik b. Amr isimli sika ve hâfız olan (Zehebî, *Siyer*, 17/476) bir talebesinden tahdis sîgası ile nakletmektedir.

³⁴⁰ Ahmed, *İlel*, 1/475-477 (101 isim). Bunlar arasında Ma’n b. Abdurrahmân’dan Şebâbe > Şu’be yoluyla bir rivayet bulunduğunu söyleyen Ahmed b. Hanbel, bu rivayeti reddetmiştir. Bkz. a.g.e.

2.2.1.3. Cerh ve Ta'dîl Bilgisi

İlletli rivayetlerdeki hatalar râvîlerden kaynaklandığı için illet tespitinde râvîlerin adâlet ve zabt durumlarının bilinmesi büyük önem arz eder. Her ne kadar Hâkim en-Nîsâbûrî, illeti tanımlarken “Cerh konusunun bunda yeri yoktur.”³⁴¹ dese de ilel kitaplarındaki değerlendirmeler, illetlerin tespitinde cerh ve ta'dîl bilgilerinden yararlanıldığını göstermektedir. Bir râvinin vehm sahibi, müdellis, muhtelit, seyyiu'l-hıfz olduğunun bilinmesi rivayetlerine ihtiyatlı yaklaşılmasını gerekli kılmış, bu ve buna benzer râvîlerin durumları iyiden iyiye araştırılmıştır. Öte yandan mecruh râvîlerin sağlam rivayetlerinin bulunma ihtimali ve hakkında nisbî cerh-ta'dîl bulunan râvîler hakkındaki tespitler bu râvîlerin rivayetlerine ayrı bir özen gösterilmesini gerektirmiştir.

Rivayetlerdeki hatalar sadece mecruh râvîlerden kaynaklanmamış, sika râvîler de kimi zaman hata etmiş, eksik ve/veya yanlış rivayette bulunmuş, birbirlerine muâriz hadisler nakledebilmişlerdir. Tüm bu kusurlar da ricâl bilgilerin kayıtlarına alınmış ve ilel bilgilerin tespitinde kullanılmıştır. Özellikle sika râvîler arasındaki derecelendirme bu açıdan oldukça önemlidir. “Medâr” diye adlandırılan ve rivayetlerin senedlerinin kesiştiği konumda olan kimselerden hadis nakleden öğrencilerin hangisinin rivayetinin tercih edileceği hususunda bu derecelendirmeden faydalanılmıştır.

Sayılan bu nedenlerden ötürü illet ve illetin kaynağı tespit edilirken râvîlerin halleri hakkında bilgi sahibi olunması gerekli görülmüştür.³⁴² Cerh-ta'dîl değerlendirmelerinin illet tespitinde kullanılması birkaç başlık altında ele alınabilir:

2.2.1.3.1. Râvîlerin Güvenilirlik Derecelerinin Bilinmesi

Tabakât ve ilel eserlerinde çokça örneği görülen hususlardan biri de râvîlerin birbiriyle kıyaslanması ve herhangi bir muhalefet durumunda tercih edilecek rivayete ilişkin yorum ve analizlerde bulunulmasıdır. Sözelimi Tirmizî, ilim ehlinin ancak hıfz, itkân sahibi olmak ve tessebüt göstermekle saygınlık kazanacağını söylemiş,³⁴³ ilim ehlinin hıfz ve itkân konusunda birbirlerinden üstünlüklerine dair pek çok bilginin

³⁴¹ Hâkim, *Ma'rife*, s. 376.

³⁴² Bkz. Hemmâm Abdurrahîm, *el-İlel fi'l-hadis*, s. 124; Mâhir Yasîn, *el-Câmi' fi'l-ilel*, 1/109.

³⁴³ Tirmizî, “İlel”, s. 889.

nakledildiğini belirtmiş, bu çerçevede bazı örnekler zikretmiştir.³⁴⁴ İbn Receb, Tirmizî'nin "İlel" kitabına yazdığı tetimmesinde bu husus üzerinde ısrarla durmuştur. Ona göre hadisin sahih veya zayıflığını belirlemede ve ilel ilminin inceliklerine vâkıf olmada sikasıyla zayıfıyla râvileri bilmenin yanında, sika râvilerin kendi aralarındaki mertebeleri ve herhangi bir ihtilaf durumunda tercihe şâyân olanın hangisi olduğunun bilinmesi de önemlidir. Bunu bilmek ise uzun bir deneyim, bol müzakere ve Yahyâ el-Kattân, İbnü'l-Medîni, Ahmed b. Hanbel gibi bu işin üstadlarının sözlerini mütalaa etmeyi gerektirir.³⁴⁵ Alâî de "Bunu ancak Allah'ın, anlayış, ... ve merâtib-i ruvâta vukufiyet bahşettiği kimseler yapar." sözleriyle râvilerin mertebelerini bilene kadar münekkidin illet tespitine kalkışmaması gerektiğine vurgu yapar.³⁴⁶ Ravîlerin güvenilirlik derecelerinin bilinmesiyle ilelü'l-hadis inceliklerine vukûfiyetin hasıl olacağını vurgulayan İbn Receb, yukarıdaki şartları zikrettikten sonra bunları yerine getiren kişinin bu konuda söyleyebilme melekesi kazanmış olacağını ifade eder ve ardından isnadların çoğunun kendilerinde deveren ettiği sika râvîlerin öğrencilerinin derecelerini ayrıntısıyla ele alır.³⁴⁷

Sika râvîler arasındaki derecelendirmeye işaret eden birçok kelime kullanılmıştır. İsm-i tafdil sığasıyla kullanılan bu kelimeler şunlardır: Ahfez, esbet, evsak, ervâ, eşher, a'lem, ecder, ensak li'l-hadîs, ebsar bi'l-hadîs, etemmü hadisen, enass, emerru fih, efdal, ecvedü isnaden, ahsenü sevkan li'l-hadîs, esrad, enbel, enkâ, hayr, etkan, ecell, âmen, ekallu rivâyeten ani'z-zuafâ, ekallu hataen, ekallu sekatan, a'raf fî, eşbeh, ev'â, ecme', evsa', efkah, ekteb... Bu değerlendirmeler genelde râvîlerin rivayetlerinin mukayeseli incelenmesi sonucu elde edilmekle birlikte, bazen de râvîlerin kendileri veya ders arkadaşları hakkındaki kanaatlerini paylaşmaları neticesinde tespit edilmekteydi:

2.2.1.3.1.1. Râvînin Açıklaması

Râvîlerin, rivayet konusunda kendilerinden üstün gördükleri isimlere işaret etmelerine dair nakledilenler, rivayetlerin ihtilafı halinde belirleyici olmuştur. Mesela Şu'be'nin

³⁴⁴ Tirmizî, "İlel", s. 890.

³⁴⁵ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 185.

³⁴⁶ İbn Hacer, *Nüket*, 2/777; Fahl, *el-Câmi' fi'l-İlel*, 1/109.

³⁴⁷ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 185-221.

“Süfyân benden daha iyi hafızdır. Onun naklettiği rivayetleri hocalarına sorduğumda aynen onun zikrettiği gibi olduğunu görürdüm.” sözü³⁴⁸ Tirmizî tarafından illet tespitinde kullanılmıştır. O, Süfyân > Alkame b. Mersed > Ebû Abdirrahmân es-Sülemî > Hz. Osmân > Hz. Peygamber tarikiyle zikrettiği “Sizin en hayırlınız veya üstünüz Kur’ân’ı öğrenen ve öğreteninizdir.” hadisinin akabinde bu rivayeti Şu’be’nin, Alkame > Sa’d b. Ubeyde > Sülemî... yoluyla naklettiğini zikretmiş ve Muhammed b. Beşşâr’ın Süfyân hadisinin daha doğru olduğunu söylediğine yer vermiştir. Şu’be’nin rivayetinin isnadına Sa’d b. Ubeyde’yi eklediğini belirten Tirmizî, onun yukarıdaki sözünü de zikrederek Süfyân’ın hadisinin daha doğru olduğu kanaatine varmıştır.³⁴⁹

Yine bismelenin açıktan okunup okunmayacağı ile ilgili meşhur örnekte Süfyân’ın rivayetinin Şu’be’nin rivayetine tercih edilmesinde Şu’be’nin bu beyanı etkili olmuştur. Beyhakî, ilgili rivayetin akabinde Şu’be’nin bu itirafına yer vermiştir.³⁵⁰

2.2.1.3.1.2. Râvînin Rivayetlerinin Bilinmesi

Râvîlerin kıyaslanması ile yapılan değerlendirmeler, daha çok rivayetlerin incelenmesi sonucunda anlaşılmış olmalıdır. Râvînin, bir hocasından naklettiği rivayetlerin, o hocanın yazılı malzemesi veya diğer öğrencilerinin rivayetleri ile karşılaştırılması neticesinde râvîlerin sağlamlık ve güvenilirlik dereceleri belirlenmiştir. Kıyaslama yapılırken zikredilen, özellikle, “etemmü hadisen”, “enassu”, “ensak li’l-hadîs”, “ebsar bi’l-hadîs”, “emerru fih”, “ecvedü isnaden”, “ahsenü sevkan li’l-hadîs”, “ekallü hataen”, “ekallü sekatan”, “esrad” gibi ibarelerin, râvîlerin rivayetlerinin tanınması ve incelenmesi neticesinde serd edildiği anlaşılmaktadır.

Mesela bir önceki konuda zikredilen Şu’be’nin Süfyân es-Sevrî hakkındaki sözü, aynı zamanda birçok rical bilgini tarafından da tahkik edilmiş ve bu tespitler illet tespitinde gündeme gelmiştir. Namazda Fatıha’dan sonra “Âmin!” denmesi ile alakalı rivayetin değerlendirilmesinde Yahyâ b. Saîd’in; “Bana göre Şu’be’ye denk biri yoktur. Ancak

³⁴⁸ Tirmizî, “Fezâilü’l-Kur’ân”, 15; “İlel”, s. 890; Ebû Dâvud, *Suâlâtü’l-Âcurrî*, s. 195; İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, s. 59.

³⁴⁹ Bkz. Tirmizî, “Fezâilü’l-Kur’ân”, 15. سفیان أحفظ : قال شعبة : سفيان أشبه.. قال شعبة : سفيان أحفظ. وقد زاد شعبة في إسناد هذا الحديث سعد بن عبيدة وكان حديث سفيان أشبه.. قال شعبة : سفيان أحفظ. مني وما حدثني سفيان عن أحد بشيء فسألته إلا وجدته كما حدثني.

³⁵⁰ Beyhakî, *Ma’rifetü’s-sünen*, 2/384.

Süfyân ona muhalefet ettiğinde Süfyân'ın görüşünü alırım.”³⁵¹ sözü ile Yahyâ b. Maîn; “Her kim Süfyân'a bir konuda muhalefet ederse, söz Süfyân'ın görüşüdür. Şu'be de dâhil.”³⁵² tespitinin zikredilmiş olması buna örnektir.

İbn Hibbân, hadis münekkidlerinin, râvilerin rivayetleri konusunda yeterli deneyim ve birikime sahip olduklarını şu örneklerle dile getirir:

“Onlar, Vekî b. el-Cerrâh, “حدثنا النضر عن عكرمة” dediğinde her ikisi de İkrime'nin öğrencisi, Vekî'in hocası olan sika râvî en-Nadr b. Arabî el-Harrânî ile zayıf râvî en-Nadr b. Abdirrahmân el-Hazzâz'ın rivayetlerini ayırt ederler. Hafs b. Ğıyâs “حدثنا أشعث” dediğinde her ikisi de Hasen'in talebesi, Hafs'ın hocası olan sika râvî Eş'as b. Abdilmelik'in rivayetlerini zayıf râvî Eş'as es-Sevvâr'ın rivayetlerinden ayırt ederler. Abdurrezzâk “حدثنا عبيد الله بن عمر عن نافع” ve “حدثنا عبد الله بن عمر عن نافع” dediğinde biri sika diğeri zayıf olan ve birinin isminden yâ harfi düştüğünde birbirlerine karışması muhtemel olan iki râvînin rivayetlerini ayırt ederler. İbn Ebî Adiy, شعبة عن قتادة ve سعيد عن قتادة tarikleri ile rivayette bulunduğu Şu'be ve Saîd isimlerinin imlâda karışma ihtimaline karşın ‘Bu, Şu'be'nin hadisinden değildir.’ ‘Şu, Saîdin hadisinden değildir.’ diyerek rivayetleri ayırt ederler. Hatta hadis “İbn Ebî Adiy, Yezîd b. Zürey', Ğunder an Saîd ve Şu'be an Katâde” şeklinde birleştirilmiş olsa, bunu bile ayırt edebilirler. Böylece Yezîd b. Zürey'in Saîd'den rivyeti, Ğunder'in Şu'be'den rivyetinden; Yezîd'in Şu'be'den rivyeti de Ğunder'in Şu'be'den rivyetinden tefrik edilmiş olur. Çünkü Saîd ömrünün sonlarında ihtilat etmiştir. Dolayısıyla son döneminde kendisinden alınan hadisler düzgün (müstakim) değildir...”³⁵³

Rivayetlerinden hareketle râvîler hakkında yapılan bu değerlendirmeler, illel ilmi ile cerh-ta'dîl arasındaki bağa işaret etmektedir. Sözelimi Ahmed. b. Hanbel'e, Muğîre b. Ziyâd el-Mevsîlî sorulunca, “muztaribü'l-hadîs” olduğunu belirtmiş ve şu gerekçeleri sıralamıştır: “İbn Cüreyc ve Abdullah'ın Atâ'nın sözü olarak naklettikleri rivyeti Atâ > İbn Abbâs tarikiyle rivayet etti. Atâ > Anbese > Ümmü Habîbe tarikiyle bilinen ‘kim günde 12 rekat namaz kılsa..’ hadisini Atâ > Aişe tarikiyle rivayet etti. Atâ'nın bir

³⁵¹ Tirmizî, “Fezâilü'l-Kur'ân”, 15; Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü't-Tirmizî*, s. 65; Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen*, 2/384; İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 59.

³⁵² Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen*, 2/384.

³⁵³ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 1/55.

başkasından naklettiği ‘Peygamber seferde namazı kısalttı, bazen de tam kıldı.’ hadisini Atâ > Aişe tarikiyle rivayet etti. Muğîre’nin ref ederek rivayet ettiği tüm hadisler münkerdir.”³⁵⁴ Bu örnekte görüldüğü üzere cerh-ta’dîl bilgini, râvî hakkındaki kanaatine, onun rivayetlerinden hareketle ulaşmaktadır.

2.2.1.3.2. Râvînin Zayıflığının Bilinmesi

Müteahhirûn ıstılâhında illet, ‘sikaların rivayetinde bulunan gizli kusur’ şeklinde tanımlansa da illel kitaplarına bakıldığında birçok yerde hatalı rivayetin zayıf bir râvîden kaynaklandığı veya rivayetin tenkit edilmesinde râvînin zayıf olmasının etkili olduğu görülür. Nitekim illel bilginleri ricâl hakkındaki cerh-ta’dîl bilgilerinden hareketle bazı rivayetleri illetlendirmişlerdir. Mesela Yahyâ b. Maîn’e, Hâris en-Nakkâl’ın İbn Uyeyne’den rivayet ettiği Âsım b. Küleyb’in Vâil hadisi sorulunca o şöyle demiştir: “Âsım b. Küleyb’in hadisini İbn Uyeyne’den nakledenlerin hepsi habîs bir yalancıdır. Hâris ise leyse bi şey’dir!”³⁵⁵ Burada ve benzer örneklerde doğrudan illet kelimesi kullanılmamış olsa da değerlendirmelerin illel eserlerinde zikredilmesi, bunların illet olarak algılandığını göstermektedir. Sonraki dönem muhaddislerinin “أعله بفلان / Filan(ın zayıflığı) ile illetlendirdi.” şeklinde ifadeler kullanmaları da buna işaret etmektedir.³⁵⁶

Örnek vermek gerekirse Buhârî’nin râvîlerin zayıflığına vurgu yaptığı çok sayıda illetlendirme mevcuttur. Sözelimi o, et suyunun biraz çok koyulması ile alakalı Müslim b. İbrâhîm > Muhammed b. Fezâ > babası > Alkame b. Abdullah el-Müzenî > Abdullâh el-Müzenî senediyle gelen rivayeti; “Muhammed b. Fezâ, zayıf bir râvî olup şarap satardı. Babası Fezâ ise mechûl birisidir. Rivayet Alkame’den sadece bu yolla bilinmektedir.” diyerek illetlendirmiştir.”³⁵⁷ Diğer bir değerlendirmesinde Amr b. Mâlik > Cârîye b. Herim > Abdullah b. Büsr > Ebû Kebşe > Hz. Ebû Bekir > Hz. Peygamber isnadıyla nakledilen “men kezebe” rivayetini; “Bu isnaddaki Amr b. Mâlik kezzâb bir râvîdir. Ebû Ca’fer el-Müsnedî’nin kitabını ödünç almış, içine ilavelerde bulunmuştur.”

³⁵⁴ Yahyâ b. Maîn, *İlel*, s. 107-108 (no: 247-248); Ahmed, *İlel*, 1/404; 3/28, 35, 163. İlgili rivayetler için bkz. Dârekutnî, *İlel*, 14/388; 15/276.

³⁵⁵ Yahyâ b. Maîn, *İlel*, s. 52; Ahmed, *İlel*, 2/606. İbn Uyeyne’nin Âsım b. Küleyb’den naklettiği tek rivayet olarak Hz. Peygamber’in namazını tasvir eden Vâil b. Hucr hadisini bulabildik. Bu hadisi Âsım’dan İbn Uyeyne dışında pek çok kişi de nakletmiştir. Bkz. Beyhakî, *el-Kübrâ*, 2/72.

³⁵⁶ Örnekleri için bkz. Zeylaî, *Nasbu’-râye*, 1/99; 2/420; 3/220, 289, 350; İbn Hacer, *Fethu’l-bâri*, 1/514; 4/165.

³⁵⁷ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelu’t-Tirmizî*, s. 188.

diyerek reddetmiştir.³⁵⁸ Yine Tirmizî'nin kendisine sorduğu biri merfû' diğeri mevkûf yolla gelen, metinleri aynı iki rivayeti, her iki rivayette de bulunan râvî Yezîd b. Ziyâd ed-Dımaşkî'nin “münkeru'l-hadîs, zâhib” olduğunu belirterek illetlendirmiştir.³⁵⁹ Bir başka örnekte sihirbazın haddi ile alakalı Cündüb rivayetinin, râvîlerinden İsmâîl b. Müslim sebebiyle değersiz olduğunu (lâ şey') belirtmiştir.³⁶⁰ Benzer şekilde elbiseyi yamamak ile alakalı Aişe rivayetini râvîsi Sâlih b. Hassân'ın “münkeru'l-hadîs” olduğunu belirterek illetlendirmiştir.³⁶¹ Yine ganimet malına hainlik yapanın malının yakılacağına dair rivayetin râvîsi Sâlih b. Muhammed b. Zâide için de “münkeru'l-hadîs, zâhib” ifadelerini kullanmış ve ondan rivayet almadığını belirtmiştir.³⁶² Bir başka rivayeti ise ‘münker’ olarak değerlendirip, râvîsi Süayr b. el-Hıms'ın ‘kalîlü'l-hadîs’ olduğunu ve kendisinden münker rivayetlerin nakledildiğini ifade etmiştir.³⁶³ Tirmizî, bir kısım sika râvînin, kendisinde zayıflık ve ğaflet hali bulunan bazı kimselerden rivayette bulduklarına da dikkat çekmiş ve bu sebeple sikaların (böyle) insanlardan her rivayet ettiğine itibar edilmemesi ve yalan söylemekle itham edilen veya çok hata yapan ğaflet sahibi kimselerin rivayetinden uzak durulması gerektiğini vurgulamıştır.³⁶⁴ Diğer ilel bilginlerinin³⁶⁵ değerlendirmelerinde de râvîlerin zayıflıkları gerekçe olarak zikredilmiştir. Sözelimi Ebû Zür'a, teyemmümün iki darb ile olacağı hakkındaki İbn Ömer hadisini, râvîlerinden Süleymân b. Ebî Dâvud'un zaifu'l-hadîs, rivayetin bâtil olduğu tespitiyle illetlendirmiştir.³⁶⁶ Ebû Hâtim, “Her bir saçın altında cünüplük vardır.” şeklindeki Ebû Hüreyre rivayetini râvîsi el-Hâris b. Vecîh'in zaifu'l-hadîs, rivayetinin

³⁵⁸ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelu't-Tirmizî*, s. 210.

³⁵⁹ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelu't-Tirmizî*, s. 147.

³⁶⁰ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelu't-Tirmizî*, s. 151.

³⁶¹ Tirmizî, “Libâs”, 38; Kâdî Ebû Tâlib, *İlelu't-Tirmizî*, s. 182.

³⁶² Kâdî Ebû Tâlib, *İlelu't-Tirmizî*, s. 152.

³⁶³ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelu't-Tirmizî*, s. 194. Diğer örnekler için bkz. s. 182 (Ubeydullah b. Ebî Humejd'in zayıflığı); s. 195 (Mûsâ b. Muhammed et-Teymî'nin münkeru'l-hadîs olması).

³⁶⁴ Tirmizî, “İlel”, s. 887-888.

³⁶⁵ Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn'in eserlerinde de bazı rivayetlerde râvîlerin zayıflıklarına işaret edilmiştir. Ancak bu eserlerin isimlerinde ilel yanında “ma'rifetü'r-ricâl” de olduğu için buradaki örnekler diğer ilel kitaplarından seçilmiştir. Günümüze sadece bir kısmı ulaşmış olan *Temyîz*'de ise bu konuda örnek bulunamamıştır.

³⁶⁶ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 1/605. Benzer örnekler için bkz. a.g.e., 1/623; 2/453, 522; 4/541; 5/427; 6/410..

ise münker olduğunu söyleyerek illetlendirmiştir.³⁶⁷ Benzer şekilde Bezzâr, Hz. Peygamber'in Hz. Ebû Bekir'e öğrettiği dua ile alakalı rivayeti, teferrüdün yanı sıra râvilerinden el-Hakem b. Abdullâh'ın çok zayıf bir râvî olduğu gerekçesiyle illetlendirmiştir.³⁶⁸

Râvînin zayıflığının illetlendirmeye gerekçe teşkil etmesi, sonraki dönemde de devam etmiştir. Mesela Dârekutnî, bir rivayetin isnadındaki râvî düşmesini rivayeti nakleden Amr b. Dînâr'ın zabt noksanlığına bağlayarak: “İsnaddaki ıztırâb Amr b. Dînâr'dan kaynaklanıyorsa benziyor. Çünkü o zayıf, zabtı noksan bir râvîdir.” şeklinde açıklamada bulunmuştur.³⁶⁹ Yine altın ve gümüş kaplardan su içilmesini yasaklayan hadisin değerlendirmesinde “Cerîr b. Abdulhamid bunu, Müslim b. el-A'ver > Ebû Vâil > Racul > Ömer tariki ile rivayet etmiştir. Müslim el-A'ver zayıf bir râvîdir. Bu hadisi A'meş, Ebû Vâil > Huzeyfe > Ömer yoluyla nakletmiştir ki A'meş'in hadisi daha doğrudur.” diyerek râvînin zayıflığını dile getirmiştir.³⁷⁰ Beyhakî de Ebû İshak'ın Esved'den rivayet ettiği cünüp olarak uyumak ile alakalı Aîşe hadisini değerlendirirken şunları söylemiştir: “Müslim, *Sahîh*'inde bu hadisi Yahyâ b. Yahyâ ve Ahmed b. Yûnus'tan ‘قَبْلَ أَنْ يَمَسَّ مَاءً’ ifadesi olmaksızın tahrîc etmiştir. Çünkü hâfız muhaddisler bu lafız sebebiyle rivayeti eleştirmiş ve bu ibarenin, Esved dışında bir kişiden alındığını iddia etmişlerdir (tevehhemû). Çünkü Ebû İshak kimi zaman tedlis yapardı. Bu sebeple muhaddisler, İbrahim en-Nehâî ve Abdurrahmân b. Esved'in Ebû İshak rivayetine muhalif olarak Esved'den naklettikleri hadislerle ihticac ederek Ebû İshak'ın bu rivayetini onun tedlisinden saymışlardır.³⁷¹

2.2.1.3.3. Nisbî Cerh ve Ta'dîlin Bilinmesi

Râvî tenkidinde dikkat gerektiren hususlardan biri olan şartlı/nisbî cerh-ta'dîl³⁷² konusunda söylenenleri bilmenin illet tespitinde önemli bir yeri vardır. Cerh ve ta'dîlin

³⁶⁷ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 1/476. Benzer örnekler için bkz. a.g.e., 1/506, 551, 606; 2/10, 113, 156, 202, 215, 233..

³⁶⁸ Bezzâr, *Müsned*, 1/131. Benzer örnekler için bkz. a.g.e., 3/215, 295; 5/294; 6/292; 12/33, 196; 13/473..

³⁶⁹ Dârekutnî, *İlel*, 1/424.

³⁷⁰ Dârekutnî, *İlel*, 1/578. Benzer örnekler için bkz. a.g.e., 1/430, 479, 544, 563, 679..

³⁷¹ Beyhakî, *Sünen*, 1/202.

³⁷² Ayrıntılı bilgi için bkz. Aşıkkutlu, *Hadiste Rical Tenkidi*, s. 162.

zaman, mekân, hoca veya rivayet şartları ile sınırlandırılmasına vakıf olmak, râvîlerin hangi tür rivayetlerine nasıl bakılması gerektiği hususunda yardımcı olur. İbn Receb, *İlel* şerhinin tetimmesinde bu konuda nakledilen tespitler için bir bölüm ayırmış, bu bölümde aslında sika olup ricâl eserlerinde zaman, mekân ve hoca kaydı ile cerh veya ta'dîl edilmiş râvîleri ele almış, bunların ilgili rivayetlerinde nasıl bir tutum sergilenmesi gerektiğine dikkat çekmiştir.³⁷³

Nisbî cerh konusunda verilen meşhur örneklerden biri, Ma'mer b. Râşid hakkında mekân şartına bağlı yapılan cerhtir. Ma'mer'in kitaplarından uzak olduğu döneme rastlayan Basra'daki rivayetlerinde çok hata yaptığı kabul edilen bir husustur. Bu bilgi illet tespitinde şöyle kullanılmıştır: Ma'mer, "Hz. Peygamber'in, Es'ad b. Zürâre'yi hastalığını tedavi için dağladığını haber veren hadisi, Yemen'de "Zührî > Ebû Ümâme b. Sehl" şeklinde mürsel,³⁷⁴ Basra'da "Zührî > Enes" şeklinde muttasıl rivayet etmiştir. Ancak Basra'daki rivayetleri zayıf kabul edildiği için bu rivayetin muttasıl şeklinin illetli olduğu söylenmiştir. Ma'mer'in Yemenli öğrencisi Abdurrezzâk, rivayeti şöyle nakleder:

أخبرنا عبد الرزاق عن معمر عن الزهري عن أبي أمامة بن سهل بن حنيف قال دخل رسول الله صلى الله عليه و سلم على أسعد بن زرارة وبه وجع يقال له الشوكة فكواه حوران على عنقه فمات فقال النبي صلى الله عليه و سلم بئس الميت لليهود يقولون قد داواه صاحبه أفلا نفعه.

Ebû Ümâme b. Sehl b. Huneyf şöyle dedi: Allah Rasulü (s.a.) "şevket" denilen ağırlı hastalığı bulunan Es'ad b. Zürâre'nin yanına girdi ve onu dağladı. Derken Es'ad vefat etti. Hz. Peygamber bunun üzerine şöyle buyurdu: Yahudiler için ne talihsiz bir ölü! Onlar; 'Onu arkadaşı tedavi etti, hiç mi yararı dokunmadı.' dediler."³⁷⁵

Tirmizî'nin Basralı râvî Yezîd b. Zürey'dan naklen zikrettiği muttasıl rivayet ise şöyledir:

³⁷³ Bkz. İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 222-262.

³⁷⁴ Taberânî, *el-Kebîr*, 6/83. Rivayetin râvîsi Ebû Ümâme Es'ad b. Sehl b. Huneyf, rivayette söz konusu olan sahâbî Es'ad b. Zürâre'nin kızının oğludur. Akabe biatlarına katılan Es'ad b. Zürâre, hicretten sonra dokuzuncu ayda vefat etmiştir (İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/611). Doğum tarihi hicretin sekizinci yılı olarak verilen Ebû Ümâme'nin, yaşı küçük olmakla birlikte, Hz. Peygamber'i gördüğü, ancak ondan semâmin olmadığı zikredilmiş, sahabiliğinde ihtilaf edilmiştir (İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/231).

³⁷⁵ Abdurrezzâk, *Musannef*, 10/407.

حدثنا حميد بن مسعدة حدثنا يزيد بن زريع أخبرنا معمر عن الزهري عن أنس : أن النبي صلى الله عليه وسلم كوى اسعد بن زرارة من الشوكة.

Enes'ten rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber, Es'ad b. Zürâre'yi şevket hastalığını tedavi etme amacıyla dağladı.”³⁷⁶

Yukarıda görüldüğü üzere hadisi Ma'mer'den Basralı öğrencisi Yezîd b. Zürey' ve meşhur öğrencisi Abdurrezzâk rivayet etmiştir. Tirmizî'nin *Sünen*'inde yer verdiği Yezîd rivayeti hatalı bulunmuş, gerekçe olarak rivayetin Basralı râvîden gelmesinden hareketle Ma'mer'in bunu Basra'da iken hatalı rivayet etmiş olması zikredilmiştir. Bu gerekçeyi zikredenlerin ilki tespit edebildiğimiz kadarıyla **Bezzâr**'dır. Her ne kadar ondan önce Ebû Hâtim, Ma'mer'in hatalı olduğunu, rivayetin doğrusunun Ebû Ümâme tariki olduğunu belirtse de o, bu nisbî cerh bilgisine değinmemiştir.³⁷⁷ Bezzâr ise Ma'mer'in Basra'da hata yaptığına işaret ederek Ebû Ümâme'den gelen rivâyetin doğru olacağını ifade etmiştir.³⁷⁸ **Dârekutnî** de Ma'mer'in, hadisi bu şekliyle Basra'da rivayet ettiğini ve hata ettiğini belirtmiş, doğru tarike yer vermiştir.³⁷⁹ **İbn Abdilber** ise hadisin Zührî > Enes tarikinin sadece Ma'mer yoluyla bilindiğini ve rivayetin bu şekliyle Ma'mer'in Basra'da hatalı naklettiği hadislerden olduğunu söylemiştir. Ayrıca o İbn Cüreyc, Yûnus b. Sem'ân ve Yûnus b. Yezîd'in rivayetin Ebû Ümâme kanalını zikrettiklerini belirterek Yezîd rivayetinin muhâlif olduğuna da işaret etmiştir.³⁸⁰ **İbn Asâkir**, el-Abbâs b. Yezîd el-Bahrânî'nin, Yezîd rivayetini naklettikten sonra, “Bu, Ma'mer'in Basra'da iken hata ettiği rivayetlerdendir. Çünkü yanında kitap bulunmuyordu. Bu sebeple bu rivayette hata etti (عَلَطَ).” dediğini; ayrıca Abdurrezzâk'ın “Ma'mer (Yemen'e) geldiğinde ‘Basra'da iki hadiste hata ettim. Biri Zührî'den naklettiğim bu hadis, diğeri...’ dedi.” şeklindeki sözlerini nakletmiştir.³⁸¹ **İbn Hacer**,

³⁷⁶ Tirmizî, “Tıb”, 11.

³⁷⁷ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 6/19, 242. Tirmizî de Yezîd rivayetini zikrettikten sonra rivayetin garîb olduğunu belirterek illetlendirme yapmıştır (Tirmizî, “Tıb”, 11).

³⁷⁸ Bezzâr, *Müsned*, 13/13.

³⁷⁹ Dârekutnî, *İlel*, 12/201.

³⁸⁰ İbn Abdilber, *İstizkâr*, 8/415; a.mlf., *Temhîd*, 24/60-61. Ayrıca Saîd b. Ya'kûb'un Yezîd rivayetine de yer veren İbn Abdilber, bu rivayette الشوكة kelimesinin bir başka hastalık olan الشوصة (zâtu'l-cenb hastalığı) olarak zikredilmesinin de hatalı olduğuna dikkat çeker (Bkz. a.g.e.).

³⁸¹ İbn Asâkir, *Târîh*, 59/392.

Ma'mer'in Basra'da hatalı olduğuna dikkat çekerek Ebû Ümâme tarikinin mahfûz, Enes tarikinin şâz olduğunu belirtmiştir.³⁸² Bununla birlikte Basralı râvîlerden Cerîr b. Hâzim³⁸³ ve Abdul'a'lâ³⁸⁴ da rivayeti Yezîd gibi Enes tariki ile nakletmişlerdir.³⁸⁵ Vâkıdî ise rivayetin doğrusunu Ma'mer'den naklederek Abdurrezzâk'a mutâbaât etmiştir.³⁸⁶ Ayrıca Sâlih b. Keysân,³⁸⁷ İbn Cüreyc,³⁸⁸ Yûnus b. Sem'ân,³⁸⁹ Yûnus b. Yezîd,³⁹⁰ Zem'a b. Sâlih³⁹¹ ve zayıf râvî Ya'kûb b. Atâ³⁹² da rivayeti Zührî > Ebû Ümâme kanalıyla mürsel olarak nakletmişlerdir.

Rivayetin senedleri ile alakalı durumu bir şema üzerinde göstermek mümkündür:

³⁸² İbn Hacer, *İsâbe*, 1/55.

³⁸³ Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 10/27.

³⁸⁴ İbn Hacer, *İsâbe*, 1/55.

³⁸⁵ Hâkim, rivayetin *Sahihayn* şartlarına uygun olduğu halde tahrîc edilmediğini söylemiştir. Hâkim, *Müstedrek*, 3/187; 4/417. Yezîd rivayeti için ayrıca bkz. Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 6/274; Beyhakî, *el-Kübrâ*, 9/342. Şuayb el-Arnaût da rivayetin Buhârî'nin şartına uygun olup sahih olduğunu söylemiştir. İbn Hibbân, *Sahih*, 13/443 (muhakkikin notu).

³⁸⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/611.

³⁸⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/610. Aynı yerde Câbir ve ashabdan birisinin daha rivayetine yer verilmiştir. İbn Hacer, ayrıca Yahyâ b. Muhammed rivayetini zikreder. Bkz. İbn Hacer, *İsâbe*, 6/365.

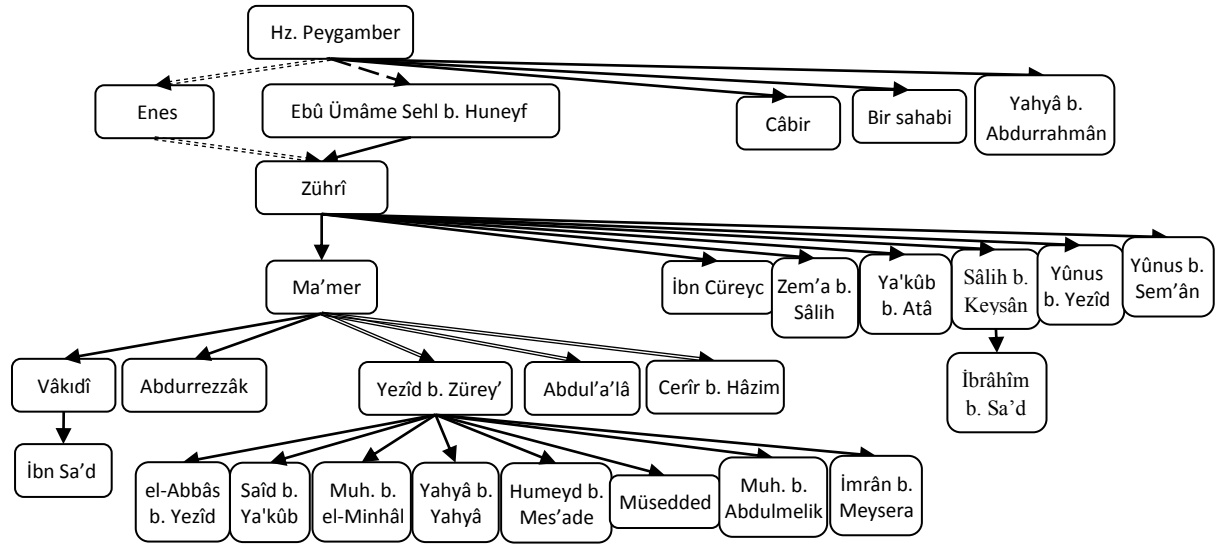
³⁸⁸ İbn Abdilber, *İstizkâr*, 8/415; a.mlf., *Temhîd*, 24/61.

³⁸⁹ İbn Abdilber, *İstizkâr*, 8/416; a.mlf., *Temhîd*, 24/61.

³⁹⁰ Hâkim, *Müstedrek*, 4/214; İbn Abdilber, *İstizkâr*, 8/415; a.mlf., *Temhîd*, 24/61.

³⁹¹ İbn Hacer, *İsâbe*, 1/55. Ancak Zem'a'nın rivayeti de hatalı bulunmuştur. Çünkü bu rivayet Zührî > Ebû Ümâme b. Sehl b. Huneyf > Ebû Ümâme Es'ad b. Zürâre tariki ile nakledilmiştir. İbn Hacer, bu tarihteki "an Ebî Ümâme Es'ad b. Zürâre" ifadesindeki 'an lafzının rivayet anlamı taşımayıp 'hikâye etme' (kıssa) kastedildiğini vurgulamıştır. Çünkü torun olan Ebû Ümâme, dedesinden işitmemiş, muhtemelen rivayeti ailesinden birinden öğrenmiştir. İbn Hacer, *Ta'cîlü'l-menfaa*, 1/300.

³⁹² Taberânî, *el-Kebîr*, 6/83.

Şemada görüldüğü üzere Yezîd'in hatalı rivayeti pek çok kimse tarafından nakledilmiş, buna mukabil illel bilgileri hadisin doğrusuna dikkat çekmişlerdir.

Ma'mer'in aynı gerekçe ile tenkit edilen bir diğer hatası da Basra'da "Zührî > Sâlim > babası" tarikiyle rivayet ettiği Ğaylân'ın Müslüman olduğu esnada on hanımının bulunduğu dair rivayeti Yemen'e döndüğünde munkatî/maktu' olarak nakletmesidir.³⁹³

Mekân şartına bağlı nisbî cerh ile alakalı bir başka örnek Ma'mer'in talebesi Abdurrezzâk ile ilgilidir. Ahmed b. Hanbel, hocası Abdurrezzâk'ın, Süfyân es-Sevrî'den > Kays b. Müslim > el-Hasen b. Muhammed > Hz. Aişe tarikiyle naklettiği "Allah Rasulü'ne ihramlı olduğu esnada bir av parçası ikram edilmiş, ancak o, bundan yememiştir." hadisini³⁹⁴ reddetmiş ve "Bu, Abdurrezzâk'ın Sevrî'den Mekke'de semâ' ettiği (bir rivayet)tir. (هذا سماع مكة)" demiştir.³⁹⁵ Abdurrezzâk aynı rivayeti Ma'mer > Abdulkerim Ebû Ümeyye > Kays... tarikiyle de zikretmiştir.³⁹⁶ Ahmed b. Hanbel, onun Sevrî'den Mekke'de iken yaptığı rivayetlerin çok problemlî (مضطرب جدا) olduğunu

³⁹³ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 239. (أن غيلان أسلم وتحتة عشر نسوة). İbn Cüreyc'in de Basra'da iken naklettiği rivayetlerde problemlerin olduğu, özellikle Zührî'den nakillerinde tedlis yaptığına dair bkz. İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/677; Fahl, *el-Câmi' fi'l-ilel*, 1/234-237.

³⁹⁴ Abdurrezzâk, *Musannef*, 4/427 (8324); Ahmed, *Müsned*, 43/64.

³⁹⁵ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 241.

³⁹⁶ Abdurrezzâk, *Musannef*, 4/427 (8325). İbn Abbas'tan da benzer bir rivayet nakledilmiştir. Bkz. a.g.e.; Tahavî, *Şerhu Meâni'l-âsâr*, 2/169. Sa'b. b. Cessâme'den de aynı muhtevada bir hadis nakledilmiştir (Ahmed, *Müsned*, 26/355; Buhârî, "Cezâü's-sayd", 6; Müslim, "Hac", 50-55; Tahavî, *a.g.e.*, 2/169-170). Rivayeti İbn Cüreyc de Abdulkerim > Kays... tariki ile nakletmiştir (Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 8/84, no: 4617).

söylemiş,³⁹⁷ ancak rivayete Süfyân > Abdulkerîm > Kays > el-Hasen b. Muhammed > Hz. Aişe senediyle yer vermiştir.³⁹⁸ Sadece Ahmed b. Hanbel'den gelen bu eleştirinin gerekçesi *Suâlât*'ta açıkça ifade edilmezken, Süfyân'ın Yemen'de iken Abdurrezzâk'ın da bulunduğu bir mecliste Kâdî Yûsuf'a imla ettirdiği bilgisine yer verilir. Ahmed b. Hanbel, acaba hocası Abdurrezzâk'ın rivayetlerini incelemek suretiyle mi bu yargıya varmıştı? Yoksa Mekke'de kitapları yanında olmadığı, işittiklerini kaydetmediği, bu sebeple hata yaptığı gibi bir bilgiye mi sahipti? Çünkü Abdurrezzâk'ın hafızadan rivayetlerinde hata yaptığı bilinen bir husustur.³⁹⁹ Ya da acaba Abdurrezzâk, Süfyân'ın saklandığı ve sıkıntıda olduğu sıralarda mı Mekke'de kendisiyle görüşmüştü de sahih semâ' elde edememişti? Bütün bu ihtimaller akla gelmekle birlikte, konuyla ilgili kesin bir kanate varmak güç gözükmektedir. Ancak Ahmed b. Hanbel'in, hocasının tüm rivayetlerini tetkik ettiğinden böyle bir sonuca ulaştığı en kuvvetli ihtimal olarak durmaktadır.

Mekân şartına bağlı cerhin bir başka örneği, Yûnus b. Yezîd'in kitaplarının yanında olmadığı Mekke yıllarında yaptığı rivayetlerdir. Ebû Hâtim bu gerekçe ile onun bir hadisini illetlendirmiştir.⁴⁰⁰

Nisbî cerh ile ilgili bir başka husus, zaman içinde râvînin halinde, rivayetlerini etkileyecek bir değişikliğin meydana gelmesidir. Mesela Abdurrezzâk, Hz. Ömer'in yeni bir elbise giydiğine dair Ma'mer > Zührî > Sâlim > Babası > Hz. Peygamber senediyle gelen rivayeti Sevrî > Âsım b. Ubeydullah > Sâlim > babası senedi ile nakletmiştir.⁴⁰¹ Ancak bu sened için **Taberânî**, Abdurrezzâk'ın bu rivayeti gözlerini kaybettikten sonra rivayet ettiğini, bu nedenle de hata yaptığını, bu senedi

³⁹⁷ Ahmed, *Min Suâlati Ebî Bekr el-Esram*, s. 26; İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 218, 240.

³⁹⁸ Ahmed, *Müsned*, 40/155. Ayrıca bkz. Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 8/83-84 (4616); 8/246-247 (4827); Tahavî, *Şerhu Meâni'l-âsâr*, 2/168-169.

³⁹⁹ İbn Hibbân, *Sikât*, 8/412; İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 233.

⁴⁰⁰ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 3/382-383. Bir diğer örnek için bkz. a.g.e., 3/704.

⁴⁰¹ Taberânî, *ed-Duâ*, s. 981; Beyhakî, *ed-Deavâtu'l-kebir*, 2/204. Bu isnadda Sevrî'nin rivayeti aldığı Âsım, zayıf kabul edilmiş bir râvidir (İbn Hacer, *Takrîb*, s. 228-229). Ancak Hamza b. Muhammed el-Kinânî'nin (ö. 357), "Bu rivayeti Ma'mer'den başkasının Zührî'den naklettiğini bilmiyorum ve sahih olduğunu da sanmıyorum" dediği nakledilmiştir (Mizzî, *Tuhfetü'l-eşraf*, 5/397).

Abdurrezzâk'tan sadece üç kişinin naklettiğini, doğrusunun Ma'mer > Zührî tariki olduğunu söyleyerek illetlendirme yapmıştır.⁴⁰²

Benzer gerekçe ile reddedilen bir başka örneği Ebû Bekr el-Esram şöyle anlatır: Ahmed b. Hanbel'e النار جبار hadisi soruldu, o bunun batıl olduğunu belirtti ve rivayeti Abdurrezzâk'tan kimin tahdis ettiğini sordu. Ahmed b. Şebbûye'nin naklettiğini söyleyince şöyle dedi: “Onlar, Abdurrezzâk'tan gözlerini kaybettikten sonra işitmişlerdi. Abdurrezzâk telkine maruz kalırdı. Bu hadis onun kitaplarında mevcut değildir. Onlar, Abdurrezzâk'tan gözlerini kaybettikten sonra telkin edilen, kitaplarında olmayan hadisleri isnad ediyorlar.”⁴⁰³

İbn Lehîa'nın durumunun bilinmesi de burada zikredilebilir. Hâlid b. Hıdâş'ın anlattığına göre İbn Vehb, İbn Lehîa'nın ilk zamanlarda “لو كان القرآن في إهاب ما مسته النار” hadisini Ukbe b. Âmir'den merfû' olarak nakletmediğini, ancak sonradan bu şekilde naklettiğini söylemiştir.⁴⁰⁴ Ahmed b. Hanbel'in bu bilgiyi başka bir değerlendirme yapmadan zikretmesinden, onun, İbn Lehîa'nın merfû' rivayetinin hatalı olduğu hususunda İbn Vehb ile aynı kanaati paylaştığı söylenebilir.

Benzer bir durum Evzâî'nin Yahya b. Ebî Kesîr'den rivayetleri için de söz konusu edilmiş, onun, Yahyâ'dan naklettiği bazı rivayetler hatalı bulunmuştur. Ahmed b. Hanbel, Evzâî'nin > Yahyâ > Ebî Seleme > Ebû Hüreyre tarikiyle naklettiği أن النبي سئل hadisini reddetmiş ve bunun Evzâî'nin hatası olduğunu söylemiştir.⁴⁰⁵ O, **Evzâî'nin Yahyâ'dan olan kitabının kaybolduğunu**, onun rivayetlerini hafızadan nakletmek durumunda kaldığını bildirerek bu durumun sebebini de açıklamıştır.⁴⁰⁶ Ayrıca Evzâî'nin, onun hadisini iyi ezberleyemediğini ve çok hata yaptığını söylemiş, bir rivayeti Yahyâ > Ebû Kılâbe > Ebu'l-Muhâcir şeklinde naklettiğini, doğrusunun

⁴⁰² Ahmed, *Müsned*, 9/442 (Muhakkikin notu); İbn Hibbân, *Sahîh*, 15/321 (muhakkikin notu). Taberânî'nin *Duâ*'sında zikrettiği belirtilen bu ifadeler İbn Hacer'in *Netâic*'inde yer almaktadır (İbn Hacer, *Netâicü'l-efkâr*, 1/140).

⁴⁰³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 18/57; İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 231.

⁴⁰⁴ Ahmed, *İlel*, 3/268. Bu rivayetle birlikte İbn Vehb'in, İbn Lehîa'nın hadisini Hâlid'in yazmadığını görünce: “İbn Lehîa konusunda ben başkaları gibi değilim!” dediği, bunun üzerine onun da yazdığı zikredilmiştir.

⁴⁰⁵ Ahmed, *İlel* (Mervezi), s. 113-114; İbn Kudâme, *el-Müntehab*, 173.

⁴⁰⁶ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 194, 252-253. ولم يكن عنده في كتاب ، إنما كان يحدث به من حفظه ويهم فيه... قال أحمد : كان كتاب الأوزاعي عن يحيى بن أبي كثير قد ضاع منه فكان يحدث عن يحيى بن أبي كثير حفظاً.

Ebu'l-Mühelleb olacağını belirtmiştir.⁴⁰⁷ Ancak Evzâî'nin hata payı düşük olsa gerektir. Çünkü onun Yahyâ'dan olan pek çok rivayeti hem haddesenâ lafzı ile hem de an'aneli olarak başta *Sahihayn* olmak üzere kaynaklarda yer almıştır.⁴⁰⁸ İlel kitaplarında yapılan taramada Ahmed'den nakledilen bu iki örnek dışında sadece birkaç yerde Evzâî'ye nispet edilen hatalar görülmüştür.⁴⁰⁹ Şu halde ya Ahmed'in dediği gibi onun Yahya'dan rivayetlerinde çok hata yaptığı bilindiğinden bu hatalı rivayetleri ayıklanmış, ya da Evzâî'nin hafızası sağlam olduğundan kitabının kaybolması rivayetlerinin geneline zarar vermemiş, hataları bu örneklerle sınırlı kalmış olmalıdır. İsmi yanlış telaffuz edilerek bir başkası ile karıştırılması herkesin rivayetinde karşılaşılabilecek muhtemel bir hatadır. Dolayısıyla dikkat edilmesi gereken husus, ilk rivayettir. Çünkü bu isnad doğrudan 'münker' olarak değerlendirilmiştir. Tirmizî de Velîd b. Müslim > Evzâî yoluyla naklettiği bu rivayeti Ebû Hüreyre hadisinden bilmediğini söyleyip bunun hasen-sahih-garîb bir rivayet olduğunu belirtmiştir.⁴¹⁰ Şayet bu tarik hatalı ise hata neden Evzâî'ye nispet edilmiş de ondan nakilde bulunan ve tedlis yapmakla meşhur olan Velid veya sonraki bir râvî için öngörülmemiştir? Nitekim Evzâî > Yahyâ > Ebû Seleme > Ebû Hüreyre > Hz. Peygamber tarihiyle gerek Velid'den gerekse başkalarından farklı rivayetler nakledilmiştir.⁴¹¹ Kaynaklarda Basralı olan Yahyâ b. Ebî Kesîr'in hadis rivayet etmeye başladıktan sonra Yemâme'ye yerleştiği,⁴¹² Evzâî'nin, ondan Basra'da⁴¹³ ve özellikle de Yemâme'de semâ' ettiği,⁴¹⁴ kitaplarını onun yanına

⁴⁰⁷ Ahmed, *İlel* (Mervezi), s. 114-115.

⁴⁰⁸ Buhârî, "Vudû", 19; "Ezân", 109, 163; "Zekât", 4; "Savm", 55; "Lukata", 7; "Bed'ü'l-halk", 11...

⁴⁰⁹ Darekutnî, *İlel*, 4/271; 7/34; 9/276; 15/144, 384. Bu örneklerden sonuncusu hariç diğerlerinde Evzâî'den gelen tarik tercih edilmemiştir. Sonuncusunda da وَقَوْلُ الْأَوْزَاعِيِّ وَهُمْ denilerek bizzat Evzâî'den kaynaklanan bir hataya işaret edilmiştir.

⁴¹⁰ Tirmizî, "Menâkıb", 1 (3618).

⁴¹¹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 3/387, 434; 12/190, 255; Ahmed, *Müsned*, 14/155; 16/147, 570; Buhârî, "Bed'ü'l-halk", 11; Müslim, "Müsâfirîn", 234; Ebû Dâvud, "Menâsik", 14; Bezzâr, *Müsned*, no: 8582, 8583, 8584, 8594, 8595, 8596, 8597, 8598, 8599, 8600-8610; Nesâî, "Sıyâm", 31, 49; a.mlf., *el-Kübrâ*, 2/81, 101, 452; İbn Huzeyme, *Sahih*, 3/115; 4/288... Dârekutnî'nin *İlel*'inde de bu rivayetlerden bazıları zikredilmiştir (8/15, 26; 9/238, 281, 282, 292, 322, 344; 10/166; 14/304). Dârekutnî, bazısında Evzâî tarihini tercih ederken (6/141); bazısında diğer tarihin doğruya daha yakın olduğunu belirtmiştir (8/48-49; 9/250, 276, 277; 11/77). İbn Ebî Hâtim de bu tarikle gelen bazı rivayetleri hatalı bulmuş (no: 487, 579, 600, 717, 956); bazılarını ise tamamen reddetmiştir (no: 432, 483).

⁴¹² Ebû Dâvud, *Suâlâtü'l-Âcurrî*, s. 364; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/141;

⁴¹³ Ebû Dâvud, *Suâlâtü'l-Âcurrî*, s. 364.

⁴¹⁴ Ahmed, *İlel* (Vasiyyullah), 1/306; Ebû Dâvud, *Suâlâtü'l-Âcurrî*, s. 364.

geldikten sonra tasnife başladığı⁴¹⁵ bilgilerine yer verilmiştir. Bu durumda Ahmed b. Hanbel'in zikrettiği “kitabın kaybolması” gerekçesi daha iyi anlaşılacaktır. Çünkü Yahyâ'nın yanında iken Evzâî'nin kitapları bulunuyordu. Ahmed'in tenkidi doğru kabul edilirse kitabını daha sonra kaybetmiş olmalıdır. Ancak Evzâî'nin Yahyâ'dan yazdığı kaç kitabının olduğu, bunlardan ne kadarını kaybettiği, ne zaman kaybettiği soruları muallaktadır. Çünkü rivayet kaynaklarında onun Yahyâ'dan naklettiği rivayetlerin sayısı azımsanamayacak nispettedir. Üstelik İbnü'l-Medîni, Yahyâ'dan rivayet edenler arasında en sağlam râvî olarak Hişâm'dan sonra Evzâî'yi saymıştır.⁴¹⁶ Bu sebeple Evzâî'nin sadece bu hadisi içeren kitabının kaybolmuş olduğu veya kitaplarının İbnü'l-Medîni'nin ölümünden sonra kaybolduğu varsayılmalıdır. O takdirde de neden bu bilginin sonraki bilginlerce ele alınmadığı gündeme gelecektir. Çünkü rical değerlendirmelerinde Yahyâ'dan rivayetlerinde hata yaptığı belirtilen Evzâî bu yönde tenkit edilmiştir. Ancak kitabının kaybolduğuna işaret edilmemiştir. Sonuçta Evzâî'nin hafızasının çok güçlü olduğu, Yahyâ'dan naklettiği pek çok rivayet ve kitabın bulunduğu, rivayet sayısı çok olduğu için bazı hatalar yaptığı ve hatalı rivayetlerin diğer rivayetlere muhalefeti nedeniyle tespit edilip ayrıştırıldığı ileri sürülebilir.

Kitabın kaybedilmesine ilişkin bir diğer örnek Hammâd b. Seleme ile ilgilidir. Ahmed b. Hanbel'in verdiği bilgiye göre Hammâd, Kays b. Sa'd'dan naklettiği kitabını kaybetmiş, ezberinden rivayet etmesi sebebiyle de hataya düşmüştür. Yahyâ el-Kattân, Hammâd'ın bu şekilde naklettiği bir rivayeti görünce şaşırılmış ve “Şayet bu doğruysa, o yalancı konumuna düşer!” demiştir.⁴¹⁷ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, Yahyâ'nın bu değerlendirmesinin sebebini babasına sorduğunda şu cevabı almıştır: “Çünkü Hammâd, Kays'tan ‘Atâ > İbn Abbâs > Hz. Peygamber’ şeklinde merfû' bazı hadisler rivayet etmiştir. Hammâd b. Seleme'nin Kays'tan olan kitabı kaybolmuştu da ezberinden rivayet ediyordu. Onun durumu budur!”⁴¹⁸

⁴¹⁵ Hatîb, *el-Câmi'*, 2/424; İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 11.

⁴¹⁶ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 194; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 30/221.

⁴¹⁷ Ahmed, *İlel*, 3/127; a.mlf., *Suâlâtu Ebî Dâvud*, s. 230-231. (إن كان ما يروي حماد بن سلمة عن قيس بن سعد حقا فهو... قلت له: ماذا؟ قال: ذكر كلاما. قلت: ما هو؟ قال: كذاب). Ayrıca bkz. İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 245. Hammâd'ın Kays'tan olan kitabını Haccâc el-Ahvel'e ödünç verdiği, onun da Mekke'ye götürdüğü ve kitabın kaybolduğunu söylediği nakledilmiştir. Bkz. Beyhakî, *el-Kübrâ*, 4/94.

⁴¹⁸ Ahmed, *İlel*, 3/127 (قلت لأبي: لأي شيء هذا؟ قال: لأنه روى عنه أحاديث رفعها إلى عطاء عن بن عباس عن النبي صلى الله عليه وسلم. قال (أبي): ضاع كتاب حماد بن سلمة عن قيس بن سعد، فكان يحدثهم من حفظه، فهذه قضيتة).

Görüldüğü üzere Hammâd'ın, kitabını kaybetmesi ve hafızasının ezberden rivayette yetersiz kalması, rivayetlerinde hata yapmasına yol açmıştır. Beyhakî'nin ifadesine göre ömrünün sonlarına doğru hafızası da iyice zayıflayan Hammâd'ın diğer rivayetlere muhalefet arz eden nakilleri ve Kays'tan olan ferd rivayetleri ile ihticac edilmemiştir.⁴¹⁹ Hatta Hammâd'ın bizzat tasnif ettiği eserleri kendisinden semâ' eden kimsenin hadisi zayıf görülmüş, ancak yanında bulundurduğu hocalarının nüshalarını ondan işitenlerin semâ'ları ise ceyyid kabul edilmiştir.⁴²⁰ Mesela Hammâd'ın Kays > Atâ > Ebû Hüreyre tariki ile merfû' olarak naklettiği rivayet Cerîr b. Hâzım'ın Kays'tan naklettiği mevkuf rivayete muhalefet etmiş, rivayetin diğer tariklerinin de mevkuf olmasından hareketle Hammâd'ın merfû' rivayeti illetlendirilmiştir.⁴²¹ Bir başka rivayette Cerîr'e muhalefetinden ötürü Hammâd'ın, râvilerden iki ismi atladığı belirtilmiştir.⁴²² Yine Hammâd'ın, > Kays > Ebû Bekr b. Hazm tarikiyle naklettiği bir rivayet, kitabının kaybolmuş olması dolayısıyla hafızasının yetersiz kalması gerekçesiyle tenkide maruz kalmış ve munkatı' sayılmıştır.⁴²³

Yine Muhammed b. Abdillâh el-Ensârî'nin de kitaplarını kaybettikten sonra, hizmetçisi Ebû Hakîm'in yazdıklarından nakilde bulunduğu, bu sebeple de rivayetlerine hatalar karıştığı söylenmiş, bazı rivayetleri bu gerekçe ile reddedilmiştir.⁴²⁴ Ali b. Müshir için de aynı durum söz konusudur. Ahmed b. Hanbel, onun, kitaplarını yitirdikten sonra nakilde bulunduğu gerekçesiyle hata ettiğini öne sürerek bir hadisini reddetmiştir.⁴²⁵

⁴¹⁹ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 245.

⁴²⁰ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 246. *إن من سمع من حماد تصانيفه فليس حديثه بذاك ومن سمع منه النسخ التي كانت عنده عن شيوخه فسماعه جيد*

⁴²¹ Dârekutnî, *İlel*, 11/15. *وَخَالَفَهُ جَرِيرُ بْنُ حَازِمٍ ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ ، وَرَفَعَهُ ، عَنْ عَطَاءٍ ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ ، وَرَفَعَهُ ، وَخَالَفَهُ جَرِيرُ بْنُ حَازِمٍ .* İlgili rivayet şöyledir: *مَهْرُ الْبَغِيِّ وَأَجْرُ الْحَجَّامِ سُحْتٌ ، وَتَمَنُّ الْكَلْبِ سُحْتٌ .* رواه عن قيس بن سعد مؤثراً

⁴²² İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 3/347 (no: 920). Hammâd'ın söz konusu rivayetini kaynaklarda bulamadık. Cerîr rivâyeti için bkz. Müslim, "Cihâd", 140; Dârimî, "Siyer", 32. Başka tarikler için bkz. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 17/578.

⁴²³ Ebû Dâvûd, *Merâsîl*, s. 210-211; Beyhakî, *el-Kübrâ*, 4/94; a.mlf., *es-Suğrâ*, 3/152-153; İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 245; İbn Abdilhâdî, *Tenkîh*, 2/171.

⁴²⁴ Bkz. Hatîb, *Târîhu Bağdât*, 5/410 (Ahmed b. Hanbel'den naklen). Ayrıca bkz. İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 3/242; Ahmed b. Hanbel de Muâz b. Muâz ve Yahyâ b. Saîd'in bu tariki reddettiklerini belirtir. Ancak gerekçesini açıklamaz (Ahmed, *İlel*, 1/320).

⁴²⁵ Bkz. İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 233. Ali b. Müshir'in görme yetisini kaybettiği gerekçesiyle de bazı rivayetleri illetlendirilmiştir. Bkz. a.g.e., s. 232-233.

Herhangi bir nedenden ötürü rivayet ettiği hadisi unutan veya daha sonra hatırlayamayan sikaların durumunun bilinmesini de burada zikretmek gerekir. Meselâ Ebû Dâvud'un tahrîc ettiği bir hadiste Süheyl b. Ebî Sâlih'in rivayet ettiği hadisi unuttuğu, daha sonra o hadisi kendi talebesinden naklettiği görülmektedir. Ebû Dâvud, hadisi önce Rebîa > Süheyl > babası tariki ile zikretmiş, ardından Süheyl'in bunu, kendisinden Rebîa'nın naklettiğini söyleyerek Rebîa'dan rivayet ettiğine yer vermiştir.⁴²⁶ Ravînin naklettiğini unutmamasına ilişkin bir başka örnekte İbn Mehdî, Süfyân es-Sevrî'ye "Sen, Şu'be'den, o el-Hakem'den, o İbrâhîm'den, o Abîde'den cariyesini boşayan adam hakkındaki rivayeti tahdis etmiştin!" demiş, Süfyân ise, bunu tahdis etmediğini söylemiştir. Ancak Ahmed b. Hanbel, bu rivayeti Abdülmelik ez-Zimârî'nin kendilerine Süfyân'dan Yemen'de tahdis ettiğini belirterek, sika râvî Süfyân'ın daha önce rivayet etmiş olduğu bir hadisi unuttuğuna işaret etmiştir.⁴²⁷ Bir diğer örnek Eyyûb'un, Katâde > İbn Semure'nin azatlısı Kesîr > Ebû Seleme > Ebû Hüreyre > Hz. Peygamber tarikiyle naklettiği boşama ile alakalı hadistir. Eyyûb, bu rivayeti daha sonra Kesîr'e sormuş, ancak o bunu bilememiştir (فلم يعرفه). Bu durumu Katâde'ye haber verince de o, Kesîr'in, naklettiği hadisi unuttuğunu söylemiştir.⁴²⁸ Dârekutnî ve Hatîb, rivayetini unutan râvileri *Cüz' men haddese ve nesiye* adlı eserlerinde toplamışlardır.⁴²⁹

2.2.1.3.4. Mecrûh Râvînin Sağlam Rivayetlerinin Bilinmesi

Nisbî cerhin çeşitleri arasında değerlendirilebilecek bir husus da herhangi bir münekkîd tarafından cerh edilmiş bir râvînin, doğru olarak rivayet ettiği hadislerin bilinmesidir.

⁴²⁶ Ebû Dâvud, "Akdiye", 21, no: 3610-3611. İmâm Şâfî şu bilgiyi kaydeder: "Abdülazîz dedi ki: 'Süheyl'e bu hadisi sordum, 'Bunu bana Rebîa -ki o bana göre sikadır- benim kendilerine bunu tahdis ettiğimi haber verdi, ancak benim ezberimde yok (ولا أحفظه).' dedi.' Süheyl'e hafızasının bir kısmını götüren bir musibet (illet) isabet etmişti de hadisini bir kısmını unutmuştu.." Şâfî, *Müsned*, 1/150; Ebû Dâvud, "Akdiye", 21.

⁴²⁷ Ahmed, *İlel*, 3/360-361. Sika râvînin rivayet ettiğini unutmamasının cerh sayılıp sayılmayacağına dair bkz. Hatîb, *Kifâye*, s. 156-157.

⁴²⁸ Tirmizî, "Talâk", 3; Ebû Dâvud, "Talâk", 13; Nesâî, "Talâk", 11; Kâdî Ebû Tâlib, *İlel'u't-Tirmizî*, s. 121. Buhârî, bu rivayetin mevkûf olmasının daha doğru olduğunu söylemiş; Nesâî de merfû' tarik için 'münker' ifadesini kullanmıştır. Mübârekfûrî, bir hocanın, bir hadisi naklettiğini reddetmesi Ebû Dâvud'un zikrettiği lafızda olduğu gibi kesinlik ifade eden cezm sığası ile gelmişse, bunun hadisin sıhhatini zedeleyen bir illet olacağını; cezm sığası olmayıp sadece hadisi bilememe şeklinde ise bunun sıhate zarar vermeyeceğini söylemiştir (Bkz. Mübârekfûrî, *Tuhfetu'l-ahvezî*, 4/290).

⁴²⁹ Kettânî, *Risâle*, s. 90; *Hadis Literatürü*, s. 136.

Bir veya birkaç hatalı rivayeti sebebiyle ve rivayetlerinde karışıklık olduğu gerekçesiyle cerh edilmiş bir râvînin sağlam rivayetleri, dönemindeki diğer râvîlerin verdiği bilgiler ışığında ve rivayetlerinin incelenmesi sonucu illel uzmanları tarafından kayıt altına alınmıştır. Bu kayıtlar, yeri geldiğinde illet tespitinde kullanılmıştır.

Mesela Cerîr er-Râzî'nin, hocaları Eş'as ve Âsım'dan naklettiği hadis nüshalarını karıştırdığı nakledilmiştir. Ahmed b. Hanbel, Cerîr'in Eş'as b. Sevvâr'dan bir şey işitip işitmediği kendisine sorulduğunda şu cevabı vermiştir: “Evet, ama Eş'as ve Âsım el-Ahvel'in hadislerini karıştırdı. Ta ki Behz b. Esed geldi ve ‘Bu Âsım'ın hadisi, şu Eş'as'ın hadisi’ dedi. Böylece insanlar hadisleri tanıdı ve rivayet ettiler.”⁴³⁰ Nitekim Yahya b. Maîn'e niçin Cerîr'den nakilde bulunduğu sorulduğunda ‘Durumu açıklandı ya!’ diye cevap vermiştir.⁴³¹ Görüldüğü üzere Cerîr'in sika talebesi Behz b. Esed, hocasının rivayetlerindeki karışıklığı gidermiştir. Bu bilginin pratikteki uygulaması Cerîr'in hatalı rivayet ettiği bir hadiste görülmektedir. Sika kimselerin Âsım > Enes senediyle naklettikleri Hz. Peygamber'in ölümü temenni etmeyi yasakladığına dair rivayeti Cerîr, Eş'as > en-Nadr b. Enes > Enes tarikiyle rivayet etmiştir. Dârekutnî, Cerîr'in bu rivayetinde hatalı olduğunu, bu rivayetin Eş'as'ın değil, Âsım'ın hadisinden olduğunu söylemiştir.⁴³²

Süfyân es-Sevrî'nin de zayıf râvî Kelbî'den rivayette bulunduğu ve “Ben onun rivayetlerinin doğru olanlarını yalanlarından ayırıyorum.” dediği bilinmektedir.⁴³³ İbn Receb, bu konuda Süfyân'ın Kelbî'den rivayetinin onu ta'dîl manasına gelmeyeceğini, onun râvînin durumunu ve rivayetindeki garipliği göstermek için ondan rivayette bulunduğunu ve öğrencilerinin de niçin ondan rivayet ettiğini bildiklerini ifade etmiştir.⁴³⁴ Nitekim Sevrî'nin Kelbî'den naklettiği bir rivayetin sonunda Ebû Zür'a;

⁴³⁰ Ahmed, *İlel*, 1/543. Ayrıca bkz. İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 265.

⁴³¹ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 265.

⁴³² Dârekutnî, *İlel*, 12/98. وَيُقَالُ : إِنَّ جَرِيرًا اخْتَلَفَ عَلَيْهِ . وَهُمْ فِيهِ جَرِيرٌ لِأَنَّ هَذَا لَيْسَ مِنْ حَدِيثِ أَشْعَثَ إِنَّمَا هُوَ مِنْ حَدِيثِ عَاصِمِ الْأَحْوَلِ ، وَقَالَ : إِنَّ جَرِيرًا اخْتَلَفَ عَلَيْهِ . Cerîr'in Eş'as'den başka nakilleri de kaynaklarda yer almıştır. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 2/23; 6/517; 7/386; 10/628; 11/211, 320; Bezzâr, *Müsned*, 5/409; Taberânî, *el-Kebîr*, 19/230; 20/427; 25/52; a.mlf., *eş-Şâmiyyîn*, 3/222.

⁴³³ Tirmizî, “İlel”, s. 887; İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 2/256.

⁴³⁴ İbn Receb, *Şerhu İlel*, s. 28.

“Sevrî bunu, Kelbî’ye itiraz etmek için zikretmiş olmalıdır.” diyerek illete işaret etmiştir.⁴³⁵

2.2.1.4. Hadis Merkezleri Bilgisi

İslam coğrafyasının genişlemesi ile farklı bölgelere yerleşen sahabilerin etrafında oluşan ilim halkaları, zamanla bu yerleri, insanların muhtelif hadisçilerden semada bulunmak için sık sık gidip geldikleri ilim merkezleri haline getirmiştir. Bu merkezlerin başında sahabenin bulunduğu Mekke ve Medine, sonra Basra ve Kûfe, daha sonra da Bağdat, Şam, Mısır ve Horasan bölgeleri gelir. Belirli hadis merkezlerinin ve buralara mensup râvîlerin rivayetlerinde tespit edilen genel özelliklerin bilinmesi, illet tespiti için önemli bir kriterdir. Medineliler’in Kûfeliler’den rivayetlerinde hata paylarının yüksek olması,⁴³⁶ Kûfeliler’in hadislerinde tedlis ve râfızîlik ihtimalinin yüksek olması, Basralılar’ın hadislerinde nâsibîlik, ircâ ve i’tizal etkilerinin bulunması, Şamlılar’ın diğer hadis ekolü mensuplarından rivayetlerinin çoğunun zayıf olması⁴³⁷ gibi genel bilgiler, söz konusu râvîlerin rivayetlerinin bu özellikler dikkate alınarak incelenmesini sağlayacak, bu da illet tespitini ve doğru rivayetin tercihinin kolaylaştırıcaktır. Mesela Şu’be, abdestten sonra namaz kılınması ile ilgili hadisi araştırması esnasında: “Bu nasıl bir hadis? Bir ara Kûfe menşeli idi, Mekkî oldu, sonra Medenî oldu, sonra da Basralı oldu.”⁴³⁸ diyerek rivayetin garipliğine dikkat çekmiştir. Nisbî cerh-ta’dîl kapsamında da değerlendirilebilecek olan bu tarz genellemeler illet tespitinde kullanılmıştır.

Benzer şekilde Kûfeliler’in Ubeydullâh b. Ömer el-Amrî’den rivayetlerinin,⁴³⁹ Evzâî’nin öğrencisi Şamlı muhaddis Velîd b. Müslim’in Dımaşk dışında naklettiği rivayetlerin,⁴⁴⁰ Şamlı muhaddis İsmâîl b. Ayyâş el-Hımsî’nin Şamlılar dışındaki kimselerden rivayetlerinin,⁴⁴¹ İbn Ebi’z-Zinâd’ın Bağdat’ta naklettiklerinin,⁴⁴²

⁴³⁵ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 4/442.

⁴³⁶ Hâkim, *Ma’rifetü*, s. 384.

⁴³⁷ Hemmâm Abdurrahîm, *el-İlel fi’l-hadis*, s. 124.

⁴³⁸ Ebû Nuaym, *Hilyetü’l-evliyâ*, 7/148.

⁴³⁹ İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, s. 241.

⁴⁴⁰ İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, s. 241.

⁴⁴¹ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 1/124; İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, s. 242.

Şamlılar'ın Züheyr b. Muhammed'den rivayetlerinin,⁴⁴³ Yemenli muhaddis Ma'mer b. Râşid'den Basra'da semâ' edenlerin rivayetlerinin,⁴⁴⁴ sorunlu olduğu; Mes'ûdî'den Kûfe'de semâ' edenlerin rivayetlerinin sahîh, Bağdat'ta semâ' edenlerin rivayetlerinin karışık (muhtelit) olduğu⁴⁴⁵ bilgileri bunlardan birkaçıdır.

Bu tür bilgilerin illet tespitinde kullanımının bir örneği, Hâkim'in zikrettiği şu rivayette görülmektedir:

حدثنا أبو عباس محمد بن يعقوب قال ثنا محمد بن إسحاق الصنعاني قال ثنا بن أبي مریم قال حدثنا محمد بن جعفر بن أبي كثير عن موسى بن عقبة عن أبي إسحاق عن أبي بردة عن أبيه أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: إني لأستغفر الله وأتوب إليه في اليوم مائة مرة.

Ebû Abbâs Muhammed b. Ya'kûb bize tahdis etti. Dedi ki: Bize Muhammed b. İshâk es-Sâğânî tahdis etti. Dedi ki: İbn Ebî Meryem şunu rivayet etti: Dedi ki: Muhammed b. Ca'fer b. Ebî Kesîr, bize Mûsâ b. Ukbe'den, o, Ebû İshâk'tan; o, Ebû Bürde'den; o, babasından Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu rivayet etti: “*Şüphesiz ben, bir günde yüz kere Allah'tan bağışlanma diler, tevbe ederim.*”⁴⁴⁶

Hâkim, hadis ilminde deneyim kazanmamış bir kimsenin, bu rivayetin isnadına baktığında sıhhat şartlarını taşıdığı kanaatine varacağını öne sürer. Oysa ona göre Medîneliler, Kûfeliler'den rivayetlerinde çokça hata yapabilmektedirler.⁴⁴⁷ Bu rivayette de Medîneli râvî Mûsa b. Ukbe, Kûfeli Ebû İshâk'tan rivayetinde hataya düşmüş ve hadisin senedini Ebû Bürde > babası şeklinde sevketmiştir. Hâlbuki Kûfeli sika muhaddisler Mis'ar, Şu'be ve başkaları rivayeti Amr b. Mürre > Ebû Bürde > el-Eğar el-Mûzenî tariki ile nakletmişlerdir. Müslim de hadisi Hammâd b. Zeyd > Sâbit el-Bünânî > Ebû Bürde > el-Eğar isnadı ve إنه ليغان على قلبي وإني لأستغفر الله في اليوم مائة مرة

⁴⁴² İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 240; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 17/99.

⁴⁴³ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 243.

⁴⁴⁴ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 209, 239.

⁴⁴⁵ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 241. Diğer örnekler için bkz. Müslim, *Temyîz*, s. 191, 196-198, 198-200; İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 239-244.

⁴⁴⁶ Ahmed, *Müsned*, 38/365, 389-390; Bezzâr, *Müsned*, 7/372.

⁴⁴⁷ Hâkim, *Ma'rifetü*, s. 384.

lafzıyla tahrîc etmiştir.⁴⁴⁸ Görüldüğü üzere Hâkim, rivayeti değerlendirirken ‘Medineliler’in Kûfeliler’den rivayette bulunurken çok hata yaptığı’ genel bilgisini kullanmıştır.

Bir başka örnekte İsmâil b. Ayyâş’ın Irak ve Hicazlılar’dan rivayetleri ‘kıymetsiz (lâ şey)’ olarak değerlendirilmiştir. Nitekim onun el-Müsennâ b. es-Sabbâh > Amr b. Şuayb > babası > dedesi > Sürâka b. Mâlik isnadıyla nakletmiş olduğu babaya karşılık oğula kısas uygulanıp uygulanamayacağına dair rivayet Buhârî tarafından bu gerekçe ile illetlendirilmiştir.⁴⁴⁹

İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*’sinde hadis ekollerini ayrıntısı ile ele almış, ekollerin meşhur muhaddislerini ve bunların öğrencileri hakkındaki söylenenleri derlemiş, bu bilgilerin İlel İlmî’ndeki önemine dikkatleri çekmiştir.⁴⁵⁰

2.2.1.5. Râvînin Tanınmaması

Hadislerin senedlerindeki râvîlerden birinin veya birkaçının tanınmaması (cehâletü’r-râvî) da hadis illetlendirme sebepleri arasında yer almıştır. Bir râvîden sadece bir kişinin rivayette bulunması veya râvîden tek bir rivayetin gelmiş olması, râvînin meşhur olmaması gibi sebeplerle belirli bir rivâyetin isnadındaki herhangi bir râvînin şahsının veya vasfının tanınmaması rivayeti illetlendirmeye gerekçe teşkil etmiştir.

Sözgelimi şefaât hakkında Ebû Neâme Amr b. İsâ el-Adevî > Ebû Hüneyde el-Berâ b. Nevfel > Vâlân el-Adevî > Huzeyfe > Ebû Bekr tarikiyle şefaât hakkında nakledilen

⁴⁴⁸ Hâkim, *Ma’rifetü’l-Muvattâ’*, s. 384. Rivayet için bkz. Ahmed, *Müsned*, 30/224; Abd b. Humejd, *Müsned*, s. 142; Müslim, “Zikir”, 41, 42; Ebû Dâvud, “Vitr”, 26; Nesâî, *el-Kübrâ*, 6/116; İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/211. Ebû İshâk’ın Ebû Bürde’den rivayetine Dârimî yer vermiştir (Dârimî, “Rikâk”, 15). Ancak burada “babası” kısmı bulunmamakta, Ebû Bürde kardeşi ile birlikte doğrudan Peygamber’den nakilde bulunmaktadır. Ahmed b. Hanbel ve Bezzâr’ın naklinde ise “babası” kısmı da zikredilmiştir (Bkz. Ahmed, *Müsned*, 38/365, 389-390; Bezzâr, *Müsned*, 7/372). Mûsa b. Ukbe’nin rivayetiyle gelen hadis ise aslında Zührî > Ebû Seleme > Ebû Hüreyre isnadıyla والله إني لأستغفر الله وأتوب إليه في الشكلinde rivayet edilmiştir (Bkz. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 15/231; 19/332; Ahmed, *Müsned*, 16/204; 14/191; 15/501; Buhârî, “Deavât”, 3; Tirmizî, “Tefsîr”, 47; İbn Mâce, “Edeb”, 57). Rivayeti Ebû Bürde’nin oğlu Saîd de babası > dedesi yoluyla nakletmiştir. Ancak bu isnad garîbirdir (Bkz. Bezzâr, *Müsned*, 8/119).

⁴⁴⁹ Kâdî Ebû Tâlib, *İleli’t-Tirmizî*, s. 143. هو حديث إسماعيل بن عياش وحديثه عن أهل العراق وأهل الحجاز كأنه شبه لا شيء ولا يعرف. Ayrıca râvîlerinden Müsennâ’nın da hadiste zayıf olduğu belirtilmiş ve rivayetin farklı tariklerine işaret edilmiştir. Bkz. Tirmizî, “Diyât”, 9.

⁴⁵⁰ İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, s. 187-221.

rivâyet buna örnektir.⁴⁵¹ Bu hadisi **Bezzâr**, hem Vâlân'ın hem de Ebû Hüneyde'nin sadece bu rivayet ile tanınmaları gerekçesiyle illetlendirmiş, buna rağmen rivayetin sonraki tabakada pek çok kişi tarafından nakledildiğine işaret etmiştir.⁴⁵² **İbn Huzeyme** de rivayete yer verdiği *Tevhîd*'inde “Şayet hadis sahih ise” şartını zikrederek açtığı bâb başlığından sonra bu hadise yer vermiş ardından şu açıklamayı yapmıştır: “Ben, bu bâbda rivayetin sıhhatini istisna tutmuştum. Çünkü bâbı açtığım vakit bu rivayetten başka Vâlân'dan nakledilen bir haber bilmiyordum. Ancak Mâlik b. Umeyr el-Hanefî de ondan bir rivayet nakletmiştir. Ne var ki o rivayetinde “el-Adevî” yerine “el-İclî” ifadesini kullanmıştır.”⁴⁵³ Öyle anlaşılıyor ki sika bir râvî olan Vâlân, rivayet sayısının az olması yüzünden meşhur olmamış bir râvîdir. Nitekim **Dârekutnî**, bu rivayeti Vâlân'ın meşhur olmaması gerekçesiyle illetlendirmiş, **İbnü'l-Cevzî** de Vâlân'ın mechûl olduğunu belirtmiştir.⁴⁵⁴ Bu husus, kendisinin rivayet ettiği ve sadece onun kanalıyla gelen uzunca bir rivayet hakkında illel bilgilerini temkinli davranmaya sevk etmiştir. Böylece onun rivayeti, kendisinin meşhur olmaması, fazla tanınmaması sebebiyle illel eserlerinde zikredilmiştir. Ne var ki ricâl kaynaklarına bakıldığında İbn Kırfe diye de bilinen Vâlân b. Büheys el-Adevî için İbn Maîn sika vasfını kullanmış, Buhârî ise onun ismini zikretmekle yetinmiş, herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.⁴⁵⁵ Ancak İbn Ebî Hâtim babasından naklen Vâlân isimli üç râvîye yer vermiştir: Kendisinden Mâlik b. Umeyr'in rivayette bulunduğu Vâlân el-Hanefî, kendisinden Ebû Hüneyde'nin rivayette bulunduğu Vâlân b. Behmes (Kırfe) el-Adevî ve mechûl râvî Vâlân Ebû Urve el-Murâdî.⁴⁵⁶ İbn Hibbân ise Vâlân el-Hanefî'yi

⁴⁵¹ Ahmed, *Müsned*, 1/193; İbn Ebî Âsım, *Sünne*, 2/35, 78; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 1/56; İbn Huzeyme, *Tevhîd*, 1/468-470; Ebû Avâne, *Müsned*, 1/151; İbn Hibbân, *Sahîh*, 14/493.

⁴⁵² Bezzâr, *Müsned*, 1/151-152. İlgili rivayeti Ebû Neâme'den Nadr b. Şümeyl rivayet etmiş, ondan da Hallâd b. Eslem, Ebû Mûsâ İshak b. İbrahim, İshâk b. Râhûye, İbrahim b. İshâk el-Bünânî et-Talekânî, Saîd b. Mes'ûd, Muhammed b. Racâ, İsa b. Ahmed, Hüdbe b. Abdülvehhâb, Ahmed b. Saîd ed-Dârimî, Ahmed b. Mansûr el-Mervezî gibi birçok isim nakletmiştir. Bkz. Bezzâr, a.g.e. (muhakkikin notu).

⁴⁵³ İbn Huzeyme, *Tevhîd*, 1/470. İbn Huzeyme bahsettiği rivayete de devamında yer vermiştir. Bu rivayet Saîd b. Mansûr tarafından “an Mâlik b. Umeyr enne Vâlân” şeklinde tahrîc edilmiştir (Bkz. Saîd b. Mansûr, *Sünen*, 5/84). Rivayeti Abdurrezzâk da tahrîc etmiş, ancak Vâlân'ın künyesi ve nisbesi “Ebû Urve el-Murâdî” olarak zikredilmiştir (Bkz. Abdurrezzâk, *Musannef*, 4/484). İbn Ebî Şeybe'nin (*Musannef*, 2/515) “an Mâlik b. Umeyr kâle haddesenî men raâ Huzeyfe” şeklinde zikrettiği tarihteki isimsiz râvînin de Vâlân olma ihtimalinden söz edilebilir.

⁴⁵⁴ Dârekutnî, *İlel*, 1/226 (ووالان غير مشهور إلا في هذا الحديث، والحديث غير ثابت); İbnü'l-Cevzî, *İlel*, 2/922-923.

⁴⁵⁵ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 8/185; İbn Hibbân, *Sikât*, 5/497; İbn Hacer, *Ta'cîlü'l-menfaa*, 2/342-343.

⁴⁵⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/43.

Sikât'ında zikretmiş ve onun rivayetine *Sahîh*'inde yer vermiştir.⁴⁵⁷ Öte yandan Mizzî ve İbn Hacer, Mâlik b. Umeyr'in rivayette bulunduğu isimler arasında Vâlân el-İclî ismine yer vermişlerdir.⁴⁵⁸ Şu durumda Vâlân el-Adevî, Vâlân el-İclî ve Vâlân el-Hanefî ayrı şahıslar mıdır, yoksa aynı kişi midir? İbn Huzeyme'nin Vâlân'ın şefaahat hadisinden sonra, ondan Mâlik b. Umeyr'in de başka bir rivayeti naklettiğini zikretmesi, onun cehalet durumunu nefyetmek için olmalıdır. Yani İbn Huzeyme bunları aynı kişi olarak değerlendirmiştir. Dârekutnî ve İbnü'l-Cevzî ise ya İbn Huzeyme'nin kitabına sonradan eklediği anlaşılan ifadelerine ulaşamamış olacaklar -ki Dârekutnî'nin onun öğrencilerinden pek çok nakli vardır- ya da bunları ayrı kimseler olarak kabul etmişler ki Vâlân'ın mechûl olduğunu zikretmişlerdir.

Bir başka örnek Seyyâr b. Mağrûr'un⁴⁵⁹ Hz. Ömer'den naklettiği sırtlara secde yapılabileceğini haber veren hadistir. Bu hadisi Seyyâr'dan Simâk b. Harb nakletmiş, ondan da Ebu'l-Ahvas ve Esbât b. Nasr rivayet etmişlerdir.⁴⁶⁰ **İbnü'l-Medîni**, Seyyâr isimli râvînin cehaleti sebebiyle rivayetin isnadının mechûl olduğunu *İlel*'inde zikretmiştir.⁴⁶¹ **Dârekutnî** de Seyyâr'ın mechûl olduğunu, kendisinden sadece Simâk b. Harb'in rivayette bulunduğunu ve bundan başka müsned bir rivayetini bilmediğini zikrederek bu rivayete *İlel*'inde yer vermiştir.⁴⁶²

Yahyâ b. Mâin'den nakledilen bir diğer örnek ise şöyledir: O, Ebû Hâlid Yezîd b. Abdillâh el-Beyserî'nin İbn Cüreyc > Habîb > Âsım > Hz. Alî > Hz. Peygamber tarihiyle rivayet ettiği "Baldırını açma! Canlı olsun ölü olsun kimsenin baldırına da

⁴⁵⁷ İbn Hibbân, *Sikât*, 5/497; a.mlf., *Sahîh*, 14/493.

⁴⁵⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 27/152; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 4/14 (şamile 10/18).

⁴⁵⁹ Her iki tarihte de râvînin ismi Seyyâr b. Ma'rûr şeklinde zikredilen bu rivayet hakkında Yahyâ b. Mâin şöyle der: "Bu (şahsın ismi) -ğayn harfiyle- Seyyâr b. Mağrûr'dur. Bu iki râvînin "Ma'rûr" şeklindeki kullanımı nerden aldıklarını bilemiyorum!" Bkz. Dârekutnî, *İlel*, 1/566.

⁴⁶⁰ Tayâlisî, *Müsned*, 1/69; Ahmed, *Müsned*, 1/342; Beyhakî, *Sünen*, 3/182-183; *Ma'rife*, 4/324. Ömrünün sonlarında ihtilata uğrayan ve hafızası yönünden eleştirilen Simâk b. Harb'in Ebu'l-Ahvas'den gelen rivayetlerinin sağlam olduğu zikredilmiştir (Sülemî, *Suâlât*, s. 90).

⁴⁶¹ İbnü'l-Medîni, *İlel*, s. 93; İbn Hacer, *Ta'cîlü'l-menfaa*, 1/633-634. İbnü'l-Medîni'nin talebesi Buhârî ise onun hakkında bir değerlendirme yapmamıştır (Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, 4/159).

⁴⁶² Dârekutnî, *İlel*, 1/566. Heysemî de Seyyâr'ın cehâletine işaret etmiştir. Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, 2/114. Ancak İbn Hibbân Seyyâr'a *Sikât*'ında yer vermiştir (İbn Hibbân, *Sikât*, 4/334; İbn Hacer, *Ta'cîlü'l-menfaa*, 1/633-634).

bakma!” hadisini⁴⁶³ “O ikisi (Habîb ile Âsım) arasında sika olmayan bir kimse var. Bunu İbn Cüreyc’den sadece Ebû Hâlid rivayet etmiştir, onun da kim olduğu bilinmez!” diyerek illetlendirmiştir.⁴⁶⁴

Konuyla ilgili şu örneklere de yer vermek mümkündür: **Ahmed b. Hanbel**, Ebû Mûsâ el-Herevî > Muhammed b. Fudayl > el-Eclah > Ebu’z-Zeyyâl tarikiyle nakledilen rivayet hakkında “Ebu’z-Zeyyâl da kimmiş? O, ez-Zeyyâl b. Harmele olacak!” diyerek rivayeti kabul etmemiştir.⁴⁶⁵ **Ebû Hâtim**, İbn Ömer’in babasından naklettiği “Kıyamet günü bir tellal şöyle seslenir: ‘Allah’ın düşmanları kalksın! Onlar Kaderiyye’dir.” hadisini, râvîsi Habîb b. Ömer’in zayıflığı ve tanınmaması ile illetlendirerek münker olarak değerlendirmiştir. Kendisinden sadece Bakıyye’nin rivayet etmiş olduğunu da belirtmiştir.⁴⁶⁶ Fıtr b. Halife’nin Hz. Ebû Bekir’den naklettiği “Ümmetinden iki sınıf cennete giremez..” şeklindeki rivayeti **Dârekutnî**, Fıtr’dan rivayet eden Muhammed b. Abdirrahmân el-Kuşeyrî’nin mechûl olduğunu zikrederek reddetmiştir.⁴⁶⁷

Râvinin cehâletinin illet olarak değerlendirilip değerlendirilmemesi konusunda mütekaddimûn ve müteahhirûn muhaddislerin uygulamasının farklılığına işaret eden Mâhir Yâsin Fahl, müteahhirûn âlimlerin, çoğunlukla mechûlu’l-aynı reddederken, mechûlu’l-hâl râvîleri kabul ettiklerini belirtmiş; buna mukabil mütekaddimûn âlimlerin cehâleti mutlak olarak kabul veya reddetmediklerini, cehâleti başlı başına hadis için bir illet olarak görmediklerini iddia etmiştir.⁴⁶⁸ Yukarıda zikredilen örnekler incelendiğinde onun bu iddiasının bir genelleme olduğu ve gerçeği tam manasıyla yansıtmadığı anlaşılacaktır.⁴⁶⁹

⁴⁶³ Ahmed, *Müsned*, 2/405.

⁴⁶⁴ İbn Hazm, *Muhallâ*, 3/214. Hadisi Ravh b. Ubâde ve Haccâc da İbn Cüreyc’den rivayet etmişler, ancak bu da İbn Cüreyc ile Habîb arasında semain olmadığı gerekçesiyle illetlendirilmiştir. Bkz. İbn’l-Esîr, *Câmiu’l-usûl*, 5/451 (muhakkikin notu).

⁴⁶⁵ Ahmed, *İlel*, 3/348.

⁴⁶⁶ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 6/622. هَذَا حَدِيثٌ مُنْكَرٌ، وَحَبِيبُ بْنُ عُمَرَ ضَعِيفُ الْحَدِيثِ، مَجْهُولٌ، لَمْ يَرَوْهُ عَنْهُ غَيْرُ بَقِيَّةٍ. Ayrıca bkz. Dârekutnî, *İlel*, 1/456 (sual 115). وهو مجهول والحديث غير ثابت

⁴⁶⁷ Dârekutnî, *İlel*, 1/351. مُحَمَّدٌ هَذَا مَجْهُولٌ فَالْحَدِيثُ غَيْرُ ثَابِتٍ.

⁴⁶⁸ Fahl, *el-Câmi’ fi’l-ilel*, 1/126.

⁴⁶⁹ Mechûl râvinin rivayetinin hükmü konusundaki görüşler için bkz. Yücel, *Tenkîl Terimleri* s. 67-69.

2.2.2. Rivayet Bilgisi

İlet tespitine dayanak teşkil eden birikimi oluşturan bir diğer husus da rivayet bilgisidir. Cerh ve ta'dîl dışındaki isnadla alakalı bilgiler, engin rivayet kültürüne vâkıf olma, rivayetlerin lafız ve özelliklerine hâkimiyet gibi konular rivayet bilgisini oluşturmaktadır. Dönemin ilim geleneğinde önemli bir yer edinen seyahatler, muhaddislerin çevresinde oluşan ilim meclislerinin ve telif edilen eserlerin takip edilmesi, râvîlerin rivayet bilgisini artırmış, bu bilgiler nesilden nesile iletilerek kaydedilmiştir. İlet sahasındaki birikim ve tecrübeleri ile temayüz eden bilginlerin, rivayetlerdeki hataları tespit edebilmelerinde, rivayetlere ilişkin sahip oldukları bu bilgilerin büyük etkisi olduğu görülür. Bu bölümde temas etmeyi planladığımız, illet tespitinde kullanılan rivâyet bilgisini birkaç başlık altında incelemek mümkündür:

2.2.2.1. Belli Râvîlerin Hadisinde İhtisas Bilgisi

Hadisleri hıfz ve kitabet ile kayıt altına alma, belli bir hocanın rivayetlerine özel ilgi gösterme, onun meclislerine devam etme veya kendisine uzun süre mülâzemet etme, hocanın kendi kitaplarına ve elinde bulunan diğer nüshalara sahip olma, hadis rivayetine özel ilgi duyma gibi sebeplerle bazı râvîler, bir kısım hocalarının rivayetleri konusunda temâyüz etmiştir. Meselâ İbrâhîm en-Nehâî, hadisleri tam rivayet etme hususunda Sâlim b. Ebi'l-Ca'd'ın kendisinden daha iyi olduğunu belirtmiş, bunun sebebini de İbn Ebi'l-Ca'd'ın hadisleri yazmasıyla izah etmiştir.⁴⁷⁰ Yahyâ b. Saîd, Süfyân'ın, kitaba müracaat ettiği için Şu'be'ye kıyasla daha az hata yaptığını ifade etmiştir.⁴⁷¹ Medine'de on yıl gibi uzun bir müddet sadece ilim talebi için kaldığından olsa gerek,⁴⁷² Yahyâ b. Ebî Kesîr'in, Medinelilerin rivayetlerini Zührî'den sonra en iyi bilen kişi olduğu belirtilmiştir.⁴⁷³ Benzer şekilde İbn Sîrîn'in hadislerini en iyi bilen Eyyûb olduğu, İbn Avn'ın onun rivayetini duyunca kendi rivayetini terk ettiği;⁴⁷⁴ Eyyûb es-Sahtiyânî'nin

⁴⁷⁰ Tirmizî, "İlel", s. 889.

⁴⁷¹ Ahmed, *İlel*, 3/238; İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 69 (سفيان أقل سقطاً لأنه يرجع إلى كتاب).

⁴⁷² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/142; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 31/510.

⁴⁷³ Tirmizî, "İlel", s. 889; İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 58.

⁴⁷⁴ Tirmizî, "İlel", s. 890; İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 58.

hadislerini en iyi bilen (أعلم ، أثبت) Hammâd b. Zeyd olduğu öne sürülmüştür.⁴⁷⁵ Bu durum, Hammâd'ın, âmâ olduğu için bütün duyduklarını ezberlemesi ve Eyyûb ile 20 sene mücâlese ettiği yönündeki beyanı ile açıklanmaya çalışılmıştır.⁴⁷⁶ Öte yandan Hammâd'ın, Şu'be'ye muhalif olduğunda kendi görüşünü terk ettiği kaydedilmiştir. Yine kendi ağzından bunun gerekçesi, Şu'be'nin bir hadisi bir defa semâ' etmekle yetinmemesi ile yani hadis tahammülüne olan özel ilgisi ile açıklanmıştır.⁴⁷⁷ Şu'be'nin hadislere gösterdiği özeni, talebesi Ebû Dâvûd şöyle anlatmıştır: “Şu'be dedi ki: Kendisinden bir hadis aldığım kişiye bir kereden fazla gitmişimdir. Kendisinden on hadis naklettiğim kişiye on kereden fazla gitmişimdir. Elli hadis naklettiğime elliden fazla, yüz hadis naklettiğime ise yüzden fazla gitmişimdir...”⁴⁷⁸ Başka bir örnek verilecek olursa, Zührî'nin önde gelen talebelerinden olan Ukayl'ın, hizada ve seferde Zührî ile birlikte olduğu,⁴⁷⁹ bu sayede ondan rivayetlerinde lafızlara daha sadık kaldığı⁴⁸⁰ nakledilmiştir.

Bu tür bilgiler hem illet tespitinde hem de muhâlif rivayetler arasında tercihte bulunulurken kullanılmıştır. Meselâ Zâide, Süfyân es-Sevrî'nin A'meş'in hadislerini A'meş'ten daha iyi bildiğini şu anısını anlatarak ifade etmiştir: “A'meş'e gelirdik ve bize rivayette bulunurdu. Böylece ondan pek çok şey yazdık. Daha sonra bunları Süfyân'a sorduğumuzda, o ‘Bu A'meş'in hadislerinden değil!’ dedi. ‘Bize o rivayet etti.’ desek de kabul etmedi ve ‘İsterseniz gidin ve sorun!’ dedi. A'meş'e gidip sorduğumuzda ‘Süfyân doğru söylemiş, bu bizim hadisimizden değil!’ cevabını verdi.”⁴⁸¹ Hasan b. Ayyâş'ın (ö. 172/788) anlattığına göre de Süfyân, ‘Bu, onun hadisidir.’, ‘Şu, onun hadisi değildir.’ diyerek hangi hadislerin ona ait olduğunu

⁴⁷⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 1/181; 3/139; İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 205, 206.

⁴⁷⁶ İbn Maîn, *Târîh*, 4/214. Ayrıca bkz. İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 206-207.

⁴⁷⁷ Tirmizî, “İlel”, s. 890; İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 67.

⁴⁷⁸ Tirmizî, “İlel”, s. 890. Şu'be, sözünün devamında Habbân el-Kûfî'yi istisna tutmuş, ona bir sonraki gidişinde vefat etmiş olduğunu bildirmiştir. Tirmizî'nin Abd b. Humeyd > Tayalisi yoluyla naklettiği bu bilgiyi başka bir kaynaktan tespit edemedik. Ayrıca bkz. İbn Adiy, *Kâmil*, 1/75.

⁴⁷⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/43.

⁴⁸⁰ Ahmed, *İlel*, 2/348; İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 190.

⁴⁸¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 1/71; İbn Kudâme, *el-Müntehab*, s. 322.

açıklamıştır.⁴⁸² Nitekim Yahyâ b. Saîd el-Kattân, A'meş > Habîb > Urve > Aişe isnadıyla nakledilen bir hadis için Sevrî'nin bu hususta daha bilgili olduğunu ve onun, bu rivayette Habîb'in Urve'den semâinin olmadığı görüşünde olduğunu kaydetmiş⁴⁸³ ve rivayet bu sebeple zayıf kabul edilmiştir.⁴⁸⁴ Buhârî de Süfyân ve Ebu'l-Ahvas'ın farklı isnadla A'meş'ten naklettikleri bir rivayette Süfyân'ın tarihinin daha sahih olduğunu söylemiştir.⁴⁸⁵

Bir hocanın rivayetlerinde uzmanlık, o hocadan nakledilen rivayetlerdeki hataların tespitini kolaylaştırmış ve rivâyetlerin doğrusunu idrak etmeyi mümkün kılmıştır. Mesela Ebû İshâk es-Sebî'nin rivayetlerinde en sağlam râvî kabul edilen Süfyân es-Sevrî;⁴⁸⁶ Ma'mer ve Kays b. Rebî el-Esedî > Ebû İshâk > racül (Âsım b. Damra) > Hz. Ali tarikiyle nakledilen yeşilliklerde zekât yükümlülüğü aranmayacağını bildiren rivâyeti,⁴⁸⁷ “Bu, Ebû İshâk'ın rivayetlerinden değil!” diyerek reddetmiştir.⁴⁸⁸ Yine Süfyân, hayızlı iken eşine yaklaşan kişinin durumunu açıklayan rivâyeti,⁴⁸⁹ Abdülkerîm Ebû Ümeyye > Miksem > İbn Abbâs kanalıyla mevkûf nakletmiş; kendisine bu rivayetin merfû' olduğu söylenince, bunu reddetmiş ve “Ebû Ümeyye'yi ben daha iyi bilirim.” cevabını vermiştir.⁴⁹⁰

⁴⁸² Burada şu hususu hatırlatmak gerekir ki meşhur muhaddislerden olan A'meş, kendinden küçüklerden rivayetlerinde çokça tedlis yapardı. Süfyân'ın burada kastettiği de onun, hadisi doğrudan işitmeyip, bir başkasından aldığı olmalıdır. Bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 1/70-71 (nâşirin notu). Süfyân'ın rivayetlerde düzeltmeler yaptığı başka örnekler için bkz. a.g.e. Süfyân'ın A'meş'ten rivayetlerinin diğer râvîlerin rivayetlerine tercih edildiğine dair örnekler için bkz. Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü't-Tirmizî*, s. 75; İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 2/472, 3/256, 5/43, 6/416; Dârektunî, *İlel*, 1/262; 4/118. Buna mukabil A'meş'in hadislerinde diğer öğrencilerin birkaçı Sevrî'ye muhalefet ettiğinde Sevrî'nin hatalı bulunduğu da olmuştur. Mesela bkz. İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 5/641.

⁴⁸³ Dârektunî, *Sünen*, 1/139; Beyhakî, *el-Kübrâ*, 1/125.

⁴⁸⁴ İbn Abdilhâdî, *Şerhu İleli İbn Ebî Hâtim*, 1/145. Ayrıca bkz. Tirmizî, “Tahâret”, 63; Dârektunî, *Sünen*, 1/139; Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü't-Tirmizî*, s. 53.

⁴⁸⁵ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü't-Tirmizî*, s. 219.

⁴⁸⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 1/66.

⁴⁸⁷ Abdurrezzâk, *Musannef*, 4/120; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 6/440.

⁴⁸⁸ Ahmed, *İlel*, 1/503. İbn Hibbân, Kays b. Rebî'nin rivayetlerini tetkik ettiğini, onu gençliğinde sadûk ve me'mûn iken yaşlandığında hafızasının zayıfladığını ve hadislerine ilavelerde bulunan çirkef bir evlatla imtihan olduğunu, hadislerinde münkerler çoğalıp ayrılamaz hale gelince, ihticac hususunda terke layık görüldüğünü belirtmiştir (İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/218. Ayrıca bkz. Zehebî, *Mizân*, 3/394).

⁴⁸⁹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 3/429; İbn Mâce, “Tahâret”, 129; Ebû Dâvud, “Tahâret”, 105; Bezzâr, *Müsned*, 11/55.

⁴⁹⁰ Ahmed, *İlel*, 1/456. Tirmizî, bu rivayetin hem merfû' hem mevkuf olarak nakledildiğini belirtir (Tirmizî, “Tahâret”, 103). Merfû' rivayet için bkz. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 3/429; Ahmed, *Müsned*, 3/473; 4/27, 28, 268,

İlel bilginlerinden Ebû Zür'a'nın, hocasının rivayetlerine hâkimiyetini ifade ederek illetlendirme yaptığı bir rivayet şöyledir: Ebû Zür'a'ya, Müsedded > Muhammed b. Humrân > Selm b. Abdurrahmân > Sevâde b. er-Rebî isnadıyla “Atların alınlarında hep hayır olacaktır.” hadisi⁴⁹¹ zikredilir. O, bunun Müsedded'in hadisinden olmadığını, Müsedded'den yedi binden fazla, hatta sekiz binden fazla, hatta ve hatta dokuz binden fazla hadis yazdığını, ama onun hiçbir zaman Muhammed b. Humrân ismini zikretmediğini söyler. Talebesi Berzeî, rivayeti Müsedded'den Yahyâ b. Abdek'un naklettiğini söyleyince Ebû Zür'a, “Yahyâ sadûk bir râvîdir, ancak bu, Müsedded'in hadisinden değil!” cevabını verir. Bunun üzerine Berzeî, Yahyâ'ya bir mektup yazar. Gelen cevapta; “Allah benden yazan varrâkın hayrını versin. Muallâ b. Esed'in hadislerini Müsedded'in hadisleri arasına dâhil edivermiş. Yirmi seneden beri bunu ayırt edemiyorum. Sonunda senin mektubun geldi de önceki rivayetimden rucû ettim.” yazılıdır.⁴⁹² Anlaşılan o ki hoca ile mülazemetin çok olması ve onun rivayet ettiklerinin bilinmesi, hadislerine aşinalık kazandırmakta, bu birikim sayesinde farklı bir rivayetin ondan nakli hemen fark edilmektedir.

Râvînin rivayetlerine vukûfiyet ile illetlendirmenin bir diğer örneği şudur: el-Kâsımu'l-Muttariz bir gün “عن أبي همام أو غيره عن الوليد عن سفیان” isnadıyla bir hadis rivayet eder. Hâfız Ebu Tâlib b. Nasr (ö. 323/935) “İsnaddaki Süfyan kimdir?” diye sorunca o; “es-Sevrî” cevabını verir. Ebu Tâlib “Hayır, İbn Uyeyne'dir. Çünkü el-Velid'in es-Sevrî'den rivayet ettiği mahfûz hadisler sayılıdır. Oysa el-Velid, İbn Uyeyne'nin hadisleriyle doludur.” der.⁴⁹³ Ebû Tâlib'in bu ifadesinden belirli râvîlerin özellikle az

359; 5/42; Ebû Dâvud, “Tahâret”, 105; Tirmizî, “Tahâret”, 103; İbn Mâce, “Tahâret”, 123. İbn Ebî Şeybe'nin zikrettiği bir rivayette bir adamın gelip İbn Abbâs'a bu konuda soru sorduğu ve bunun üzerine onun cevap verdiği bilgisi vardır (İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 3/429).

⁴⁹¹ Bu hadis Enes, İbn Ömer, Cerîr ve Urve b. el-Ca'd tarafından Hz. Peygamber'den nakledilmiştir. Bkz. Buhârî, “Cihâd”, 43; Müslim, “Zekât”, 26; “İmâre”, 96, 97, 98.

⁴⁹² Ebû Zür'a, *Ecvibe*, 2/579-580. Rivayeti Muallâ > Muhammed b. Humrân.. tarihiyle *et-Tarîhu'l-kebir*'inde Buhârî, ayrıca Ebû Avâne ve Taberânî zikretmiştir (Bkz. Buhârî, *et-Tarîhu'l-kebir*, 4/184; Ebû Avâne, *Müsned*, 4/447; Taberânî, *el-Kebîr*, 7/97). Yahyâ b. Râşid (İbn Ebî Âsım, *el-Âhâd ve'l-Mesânî*, 4/424) ve Kays b. Humrân ed-Dârimî (İbn Kâni', *Mu'cemu's-sahâbe*, 1/297) de Muallâ'ya mutâbaât ederler. Hadis ayrıca Müsedded tarafından altı ayrı hocasından farklı tarihlerle nakledilmiştir (Buhârî, “Cihâd”, 43; “Humus”, 8; “Menâkıb”, 28; Tahavî, *Şerhu Meâni'l-âsar*, 3/273; Taberânî, *el-Kebîr*, 2/338; 17/155; İbn Hacer, *İthâfu'l-mehera*, 9/41).

⁴⁹³ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, s. 285-286; İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 300. Irâkî, Ebû Tâlib'in bu cevabındaki çıkarımına itiraz ederek, onun “el-Velid'in es-Sevrî'den rivayet ettiği mahfûz hadisler sayılıdır. Oysa el-Velid, İbn Uyeyne'nin hadisleriyle doludur.” ifadesinden bu rivayetin de onlardan olduğu gibi bir sonuç çıkmayacağını belirtmiştir (Irâkî, *Takyîd*, s. 416). Süyûtî de tarih ve tabakat kitaplarında Velid'in İbn Uyeyne'den

rivayette buldukları hocalarından naklettikleri rivayetlerin bilinmekte olduğu anlaşılır. Buna göre kesîru'l-hadîs olan meşhur bir râvî, bir hocasından az sayıda rivayet nakletmişse, bunun özellikle kayıt altına alındığı ve hadis talebeleri tarafından öğrenildiği ileri sürülebilir. Bu şekilde rivayetler, bir başka râvîden gelen rivayetlerden ayırt edilmiş ve hatalı rivayetlerin önüne geçilmiştir.

Belirli râvîlerin rivayetlerinde uzmanlaşan isimlerin bilinmesi, rivayetlerin birbiriyle tearuzu durumunda tercihi kolaylaştıran bir rol üstlenmiştir. Mesela Hammâd b. Yahyâ el-Ebah'ın Sâbit > Enes tarikiyle merfû' olarak naklettiği ümmetin durumunu yağmur metaforu ile açıklayan rivâyet,⁴⁹⁴ hatalı bulunmuş, doğrusunun “an Sâbit ani'l-Hasen” şeklinde mürsel olduğu söylenmiştir. Bunun gerekçesi olarak Sâbit el-Bünânî'nin hadislerinde en sağlam râvîlerden kabul edilen Hammâd b. Seleme'nin, bu rivayeti mevkûf nakletmiş olması zikredilmiştir.⁴⁹⁵ Bu örnekte ilk tarikin hatalı olduğu, hadisin medârı olan Sâbit'ten nakleden kimselerin birbirlerine muhalif rivayetlerinden yola çıkılarak yapılan mukayese ile tespit edilmiş görünmektedir. Yani Sâbit'in rivayetlerine en çok Hammâd'ın vâkîf olduğu bilgisi, diğer rivayetin illetlendirilmesine dayanak teşkil etmiştir.

Belli râvîlerden rivayetlerde uzmanlık noktasında zamanla bazı genelgeçer bilgiler oluşmuş, aynı hocadan rivayet edenler derecelere ayrılmıştır. Bu çerçevede belirli râvîlere, gruplara veya şehirlere has bazı bilgiler tespit edilerek ricâl ve usûl kitaplarında kayıt altına alınmıştır. Meselâ İsmâîl b. Ayyâş'ın Şamlı sikalardan rivayetlerinde sika olduğu, Iraklılar'dan rivayetlerinde ise zayıf olduğu söylenmiştir.⁴⁹⁶ “Hasen el-Basrî'nin ‘Hz. Peygamber şöyle buyurdu’ dediği şeylerin ikisi hariç hepsinin aslını bulduk” “Mâlik'in mürselleri bana hoş gelir.” “Mücâhid'in ve Saîd b. Cübeyr'in mürselleri

rivayetine dair bir şey göremediğini, aksine onun Sevrî'den rivayetinin zikredildiğini, zaten İbn Uyeyne'nin Velîd'den bir müddet önce vefat etmiş olduğunu söylemiştir (Süyûtî, *Tedrib*, s. 582). Söz konusu rivayet, kaynaklarda tespit edilememiştir.

⁴⁹⁴ Tirmizî, “Edeb”, 81.

⁴⁹⁵ Ahmed, *İlel*, 3/314-315; İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 201. Tirmizî, muttasıl rivayeti “hasen-garîb” olarak değerlendirmiş (Tirmizî, “Edeb”, 81), Bezzâr ise râvîlerinden Hammâd b. Yahyâ'nın sağlam bir râvî olmaması ve teferrüd etmesi gerekçesiyle illetlendirmiştir (Bezzâr, *Müsned*, 13/304).

⁴⁹⁶ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 1/125; İbn Maîn, *Suâlâtü Osmân*, s. 68-69 (muhakkikin notu). Buna dair bazı örnekler rical bilgisi kısmında “Hadis Merkezlerinin Bilinmesi” başlığı altında zikredilmiştir.

Atâ'nın mürsel rivayetlerinden daha iyidir.” şeklindeki değerlendirmeler de özellikle medâr olan râvîlerin rivayetlerinin hadis âlimlerince bilindiğini gösterir.⁴⁹⁷

2.2.2.2. Rivayetın Belli Bir Râvî Yoluyla Bilinmesi

Bazı rivayetler, râvîsinin uzun bir ömür sürmesi ve böylece âlî isnad sahibi olması, hoca ile birlikteliğinin çok olması, hıfzının daha iyi olması, nüshasının güvenilir olması gibi sebeplerle herhangi bir tabakada tek bir râvî yoluyla meşhur olmuştur. Böyle râvîlerden gelen hadisler başka birinden nakledildiğinde hata hemen fark edilmiştir. Şu örnekler burada zikredilebilir:

Cerîr b. Hâzim, Hz. Peygamber'in kılıcının kabzasının gümüş olduğunu haber veren rivayeti Katâde > Enes tarikiyle nakletmişti. Kendisine bu rivayet zikredilen Ebû Cüzey Nasr b. Tarîf: “Vallahi hata etti (كَدَبَ), bunu Katâde bize ancak Saîd b. Ebi'l-Hasen'den nakletti.” diyerek rivayetin Saîd yoluyla bilindiğini belirtmiş; Ahmed b. Hanbel de bu bilgiden hareketle Cerîr rivayetini illetlendirmiştir.⁴⁹⁸ Bir başka örnekte Ahmed b. Hanbel, kendisine İbn Ebî Şeybe'nin Şerîk > Yahyâ b. Saîd > Saîd b. el-Müseyyeb tariki⁴⁹⁹ ile naklettiği yahudi ve hıristiyanların diyeti hakkında Hz. Ömer'in hükmü ile alakalı rivayet sorulunca bunu kabul etmemiş ve bunun Hakem'in rivayet ettiği Sâbit el-Haddâd'ın hadisi olduğunu söylemiştir. Ayrıca Katâde'nin de bunu Saîd'den naklettiğini belirtmiştir.⁵⁰⁰ Yine Ahmed b. Hanbel'e Alî b. el-Mübârek > Yahyâ b. Ebî Kesîr > Ebû Meymûne > Ebû Hüreyre⁵⁰¹ isnadıyla “Kocası tarafından boşanan bir kadın Hz. Peygamber'e geldi..” hadisi nakledilince şöyle demiştir: “Yahyâ'nın bunu ancak Hilâl b. Üsâme'den (an Ebî Meymûne) semâ' ettiği kanaatindeyim.”⁵⁰² Hakikaten bu

⁴⁹⁷ Bkz. Tirmizî, “İlel”, s. 892.

⁴⁹⁸ Ahmed, *İlel*, 1/239-240. Ancak Cerîr'in bu rivayeti kaynaklarda yer almıştır. Bkz. Dârimî, “Siyer”, 21; Ebû Dâvud, “Cihâd”, 64; Tirmizî, “Cihâd”, 16; Nesâî, “Zinet”, 120; a.mlf., *el-Kübrâ*, 5/508; Dârekutnî, *İlel*, 12/150; Beyhakî, *el-Kübrâ*, 4/143.

⁴⁹⁹ Dârekutnî, *Sünen*, 3/131, 170.

⁵⁰⁰ Ahmed, *İlel*, 1/285-286. *عن هذا حديث ثابت الحداد رواه الحكم عنه*. Sâbit el-Haddâd tariki için bkz. Şâfiî, *Ümm*, 4/289; 7/324; Dârekutnî, *Sünen*, 3/146, 170; Beyhakî, *el-Kübrâ*, 8/100. Katâde tariki için bkz. Dârekutnî, *Sünen*, 3/130.

⁵⁰¹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 10/173; Ahmed, *Müsned*, 15/480; Tahavî, *Şerhu Meâni'l-âsâr*, 8/99; Beyhakî, *el-Kübrâ*, 8/3; a.mlf., *es-Suğrâ*, 6/551.

⁵⁰² Ahmed, *İlel*, 1/340.

rivayet Hilâl b. (Ali b.) Üsâme (Ebû Meymûne) > Ebû Meymûne Süleym tarikiyle kaynaklarda yerini almıştır.⁵⁰³ Ahmed b. Hanbel, rivayetinin Hilâl b. Üsâme tarikiyle geldiğini bildiği için Yahyâ'nın doğrudan Ebû Meymûne'den naklettiği rivayeti illetlendirmiş olmalıdır.⁵⁰⁴

Rivayetinin belli bir râvî yolu ile bilinmesinin örneklerine Buhârî'nin değerlendirmelerinde de rastlamak mümkündür. Bir keresinde o, Hz. Peygamber'in Ramazan orucunu daha çok 29 gün tuttuğuna ilişkin Ebû Saîd hadisini sadece el-Kâsım b. Mâlik'in hadisinden bildiğini söylemiştir.⁵⁰⁵ Aynı şekilde kuşluk namazı ile ilgili, Enes b. Mâlik'ten nakledilen rivayeti, Yûnus b. Bükeyr'in hadisinden bildiğini belirtmiş, başkasından naklini bilmediğini söyleyerek illetlendirmiştir.⁵⁰⁶ Yine Tirmizî'de yer alan bir bilgiye göre Buhârî, ismid (sürme) tavsiyesine dair İbn Ömer hadisini Sâlim'den Osman b. Abdilmelik'in naklettiğini ifade etmiş ve bunu başkasının hadisinden bilmediğini belirtmiştir.⁵⁰⁷ Benzer şekilde Tirmizî, kâfirin yedi mide ile yediğini haber veren rivayeti Ebû Küreyb, Ebu's-Sâib ve Hüseyin b. el-Esved'in Ebû Üsâme'den rivayet ettiklerini zikrettikten sonra bunu Buhârî'ye sorduğunu, onun 'Bu Ebû Küreyb'in hadisidir.' dediğini nakletmiştir. Kendisine aynı hadisi başkalarının da rivayet ettiği bildirilince bunu hayretle karşılamış ve sadece Ebû Küreyb'in hadisinden bildiğini belirtmiştir.⁵⁰⁸ Yine cennet ehli ile alakalı bir hadisin sorulması üzerine Buhârî; "Bu Hişam ed-Destüvâî'nin hadisi!" demiş ve sadece bu yolla bilindiğini belirtmiştir.⁵⁰⁹

⁵⁰³ Abdurrezzâk, *Musannef*, 7/158; Humeydî, *Müsned*, 2/464; Dârimî, "Talâk", 16; Ebû Dâvud, "Talâk", 34; Tirmizî, "Ahkâm", 21; Nesâî, "Talâk", 52; İbn Mâce, "Ahkâm", 22; Bezzâr, *Müsned*, 16/261; İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 4/106. Zeylaî, Ebû Hâtim'den naklen, Yahyâ rivayetini Ziyâd b. Sa'd rivayetinin kuvvetlendirdiğini belirtmiştir (Zeylaî, *Nasbu'r-râye*, 3/269). Rivayet Hilâl b. Ebû Meymûne > Ebû Hureyre şeklinde mürsel olarak da zikredilmiştir (Şâfiî, *Müsned*, 1/288; Saîd b. Mansûr, *Sünen*, 2/140, no: 2275).

⁵⁰⁴ Ancak Zeylaî, rivayeti Hilâl > Ebû Meymûne yoluyla zikrettikten sonra Ebû Meymûne'nin mechûl olup olmadığı tartışmalarına girmiş, neticede mechûl olmadığına delil olarak Yahyâ b. Ebî Kesîr'in de bu hadisi ondan naklettiğini delil olarak göstermiştir. Bkz. Zeylaî, *Nasbu'r-râye*, 3/269.

⁵⁰⁵ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü't-Tirmizî*, s. 91.

⁵⁰⁶ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü't-Tirmizî*, s. 76.

⁵⁰⁷ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü't-Tirmizî*, s. 179.

⁵⁰⁸ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü't-Tirmizî*, s. 187. فقلت له حدثنا غير واحد عن أبي أسامة فجعل يتعجب منه ولم يعرفه إلا من حديثه.

⁵⁰⁹ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü't-Tirmizî*, s. 207. Diğer örnekleri için bkz. a.g.e., s. 93, 98, 138, 190.

Bir başka örnek şöyledir: Alî İbnü'l-Medînî, “Kim bir cenazeye katılırsa ona bir kırat (sevap) vardır..” hadisinin Amdulmelik b. Umeyr > Sâlim el-Berrâd > Ebû Hüreyre tarikiyle nakledildiğini, ancak İbn Ebî Hâlid'in bunu Sâlim el-Berrâd > İbn Ömer şeklinde rivayet ettiğini belirtmiş, ilk rivayeti doğrularken ikincinin hatalı olduğunu ifade etmiştir.⁵¹⁰ Buhârî de hocasının görüşünü desteklemiş ve Hz. Aişe'nin, hadisin Ebû Hüreyre'den rivayet edilmesine İbn Ömer tarafından yöneltilen itirazları reddetmesi ve Ebû Hüreyre rivayetini tasdik etmesinden hareketle bu kanaate ulaştığını açıklamıştır.⁵¹¹ Şu durumda hadis Ebû Hüreyre tariki ile bilinmekteyken; İbn Ömer'in bunu bir başkasından duyduğu, sonra Hz. Aişe'ye sorduğu nakledilmiştir. Buradan hareketle hadisin İbn Ömer'in doğrudan Hz. Peygamber'den rivayeti gibi nakledilmesi illetli sayılmıştır.⁵¹²

Tirmizî'nin de benzer değerlendirmeleri bulunmaktadır. Mesela birkaç sahabiden nakledilen “İslam, garîp başladı, garîp olarak dönecektir. Ne mutlu o gariplere!” hadisini Tirmizî, İbn Mes'ûd tarikiyle garîb saymış, gerekçe olarak bu rivayeti sadece Hafs b. Gıyâs > el-A'meş > Ebû İshâk > Ebu'l-Ahvas > İbn Mes'ûd isnadıyla bildiğini belirterek Hafs'ın teferrüd ettiğine dikkat çekmiştir.⁵¹³

Konu ile ilgili zikredilen bir başka örnek de şudur: Abdullah b. Dînâr'ın İbn Ömer > Peygamber isnadıyla naklettiği velâ hakkının satış ve hibesinin yasaklanması hakkındaki hadis,⁵¹⁴ rivayetinde teferrüd eden Abdullah b. Dînâr'ın hadisi olarak bilinir. Ubeydullah b. Ömer, Şu'be, Sevrî, Mâlik, İbn Uyeyne ve başkaları bunu kendisinden rivayet etmişlerdir.⁵¹⁵ Bu hadis, İbn Dînâr'dan başka kimselerden nakledildiğinde illetli sayılmış ve reddedilmiştir. Meselâ Yahyâ b. Süleym⁵¹⁶ ve Ebû Damra Enes b. İyâd,⁵¹⁷

⁵¹⁰ İbnü'l-Medînî, *İlel*, s. 76.

⁵¹¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 2/273-274.

⁵¹² İbnü'l-Medînî, *İlel*, s. 76; Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü't-Tirmizî*, s. 110; Dârekutnî, *İlel*, 11/16, 12/409.

⁵¹³ Tirmizî, “İmân”, 13 (هذا حديث حسن صحيح غريب من حديث ابن مسعود إنما نعرفه من حديث حفص بن غياث عن الأعمش...تفرد به) (حفص). Ayrıca bkz. Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü't-Tirmizî*, s. 208.

⁵¹⁴ Tirmizî, “Büyü”, 20; “Velâ”, 2; Buhârî, “İtk”, 10; Müslim, “İtk”, 16.

⁵¹⁵ Tirmizî, “Büyü”, 20; “Velâ”, 2; “İlel”, s. 893; İbn Ebî Hâtım, *İlel*, 4/565-566; Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü't-Tirmizî*, s. 126.

⁵¹⁶ Tirmizî, “Büyü”, 20; “Velâ”, 2; “İlel”, s. 893; Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü't-Tirmizî*, s. 126; İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 133.

aynı hadisi Ubeydullâh b. Ömer > Nâfi' > İbn Ömer senediyle nakletmişler, ancak bu rivayetler hatalı görülmüştür. Aynı şekilde Kabîsa > Sevrî > Ubeydullâh > Nâfi' > İbn Ömer tarikiyle nakledilen rivayet, râvîlerinden Eşnânî'nin uydurması kabul edilmiştir.⁵¹⁸

Rivayetin belli bir râvî yoluyla bilinmesi sonraki dönemde de illet tespitine dayanak olarak kullanılmıştır. Nitekim Hasen b. Yezîd'in Süddî > Ebû Abdirrahmân es-Sülemî > Hz. Ali isnadıyla naklettiği Ebû Talib'in vefatı ile ilgili hadisi İbn Adiy, "Bu hadisi Süddî'den Hasen dışında kimsenin rivayet ettiğini bilmiyorum. Hadisin bilinen medârı Ebû İshâk es-Sebî > Nâciye b. Ka'b > Hz. Ali şeklindedir." diyerek illetlendirmiştir.⁵¹⁹ Yine İbn Adiy, Amr b. Mâlik > Cârîye b. Heram > Abdullah b. Büsr > Ebû Kebşe > Hz. Ebû Bekir > Hz. Peygamber tarikiyle nakledilen men kezebe hadisinin Cârîye'nin öğrencisi Yahyâ b. Bistâm el-Musaffer'e ait olduğunu, Amr b. Mâlik, Ömer b. Yahyâ el-Eylî ve Alî b. Karîn el-Bağdâdî'nin, hadisi ondan alıntıladıklarını (سرقوه منه) belirterek illeti bildirmiştir.⁵²⁰ Dârekutnî de Hammâd b. Seleme'nin > Kays'tan bir şeyh > babası tarikiyle naklettiği kefenin sıkıca bağlanmamasına dair hadisi⁵²¹ bu gerekçe ile illetlendirmiştir. Şöyle ki hadisin Hammâd'dan bu isnad ile bilinmekte iken, Muhammed b. Mus'ab'ın, bunu Hammâd > Ebu'l-Uşerâ > babası tarikiyle rivayet ettiğini söylemiştir.⁵²²

Yanlışlıkla tek isnadla nakledilen iki ayrı rivayetin ayırt edilmesinde de rivayetlerden biri veya her ikisinin geldiği tarikin yahut rivayetlerin medârının bilinmesi rol oynamıştır. Meselâ Nâfi > İbn Ömer > Hz. Ömer isnadı ile mevkûf olarak nakledilen "فَرَّقُوا بَيْنَ الْحَجِّ وَالْعُمْرَةِ ، فَإِنَّهُ أَتَمُّ لِحْجِكُمْ" Hac ve umreyi ayrı ayrı yapınız. Bu, haccınızın tam olması için daha iyidir." şeklindeki rivayetle⁵²³ Ubeydullâh > Âsım b. Ubeydillâh > Abdullâh b. Âmir b. Rebîa > babası > Hz. Ömer > Hz. Peygamber isnadı ile gelen "تَابِعُوا"

⁵¹⁷ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 3/612 (no: 1130).

⁵¹⁸ Dârekutnî, *Suâlâtü'l-Hâkim*, s. 163.

⁵¹⁹ İbn Adiy, *Kâmil*, 3/172.

⁵²⁰ İbn Adiy, *Kâmil*, 1/85-86.

⁵²¹ Ahmed, *Müsned*, 34/306.

⁵²² Dârekutnî, *İlel*, 13/281.

⁵²³ Mâlik, *Muvatta*, "Hac", 67 (no: 796); Tahavî, *Şerhu Meâni'l-âsâr*, 2/147; Beyhakî, *el-Kübrâ*, 5/5.

Hac ve umreyi ardı ardına (birlikte) yapın; çünkü bu ikisi fakirliği ve günahları yok eder.” şeklindeki rivayet⁵²⁴ İsmâîl b. Müslim el-Mekkî tarafından Ubeydullâh b. Ömer > Nâfi’ > İbn Ömer > Hz. Ömer tariki ile Hz. Ömer’in hitabesi olarak nakledilmiştir.⁵²⁵ Dârekutnî, rivayetin “Hac ve umreyi birlikte yapın..” kısmının, Nâfi’nin hadisinden değil, Âsım b. Ubeydullâh tarikinden bilinmesinden hareketle İsmâîl b. Müslim’in⁵²⁶ rivayetini illetlendirmiştir.⁵²⁷

2.2.2.3. Belirli İsnadla Belirli Hadislerin Bilinmesi

İlet tespitindeki önemli hususlardan biri de rivayetlerin, isnadlarıyla birlikte bilinmesidir. İlel bilginleri, vukûfiyetleri sayesinde isnadlarda meydana gelen hataları fark ettikleri gibi, isnadların hangi hadise ait olduğunu da bilebiliyorlardı. Özellikle belli bir senedle meşhur olan hadis nüshaları ile bazı rivayetlerin, hangi isnad ile nakledildiği kolaylıkla biliniyordu. Şayet rivayet bilinen isnadı ile nakledilmezse kabul görmüyor ve hatalı bulunuyordu. Mesela Şebâbe b. Sevvâr’ın Şu’be > Bükeyr b. Atâ > Abdurrahmân b. Ya’mer > Hz. Peygamber tariki ile rivayet ettiği bazı içki kaplarının kullanımını yasaklayan hadis⁵²⁸ bu açıdan hatalı bulunmuştur. Tirmizî, illetin sebebini, hadisçiler nezdinde Bükeyr b. Atâ > Abdurrahmân b. Ya’mer > Hz. Peygamber tariki ile “Hac Arafat’tır.” hadisinin bilindiğini söyleyerek açıklamıştır.⁵²⁹ Buna göre Şebâbe, bir rivayetin isnadını başka bir hadis metninin isnadı olarak zikretmiştir. Nitekim Buhârî,

⁵²⁴ İbn Mâce, “Menâsik”, 3; İbn Ebî Âsım, *el-Âhâd ve’l-mesânî*, 1/76. Âsım’dan gelen diğer tarikler için bkz. Abdurrezâk, *Musannef*, 5/3; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 8/22, 31; Ahmed, *Müsned*, 1/303; 24/460, 463, 464; İbn Mâce, “Menâsik”, 3; Ebû Ya’lâ, *Müsned*, 1/176; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 1/404; İbn Ebî Âsım, *el-Âhâd ve’l-mesânî*, 1/77, 78; Taberânî, *el-Evsat*, 5/352. Fâkihî, Eyyûb b. Mûsâ > Nâfi’ > İbn Ömer tarikinden sadece bu kısmı rivayet eden bir isnada yer vermiştir. Bkz. Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 1/405.

⁵²⁵ Dârekutnî, *İlel*, 1/381 (فَارْتَقُوا بَيْنَ الْحَجِّ وَالْعُمْرَةِ ، فَإِنَّهُ أَمُّ لِحْجِكُمْ ، وَتَابِعُوا بَيْنَ الْحَجِّ وَالْعُمْرَةِ فَإِنَّهُمَا يَنْفِيَانِ الْفَقْرَ وَالذُّنُوبَ).

⁵²⁶ Fakîh bir râvî olup, hadiste zayıftır. İbn Hacer, *Takrîb*, s. 49.

⁵²⁷ Dârekutnî, *İlel*, 1/381. Ebû Hâtim de Ebû Hâlid el-Ahmer > İbn Aclân > Ubeydullâh b. Abdillâh > Abdullâh b. Âmir.. isnadıyla nakledilen rivayetin hatalı olduğunu belirtmiş, doğrusunun İbn Aclân > Âsım b. Ubeydillâh > Abdullâh b. Âmir.. olması gerektiğini söylemiştir (İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 3/320-321).

⁵²⁸ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 12/186; *Müsned*, 2/441; Tirmizî, “İlel”, s. 894; İbn Mâce, “Eşribe”, 13; Nesâî, “Eşribe”, 31; İbn Ebî Âsım, *el-Âhâd ve’l-Mesânî*, 2/159.

⁵²⁹ Tirmizî, “İlel”, s. 894. Ayrıca bkz. İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, s. 174. Bu hadisi zikredilen yolla Şu’be ve Süfyân rivayet etmiştir. Şu’be rivayeti için bkz. Tayâlisî, *Müsned*, 2/643; Ahmed, *Müsned*, 31/63, 64, 65, 284; Dârimî, “Menâsik”, 54; Tirmizî, “Hac”, 57; “Tefsîr-Bakara”, 1; Dârekutnî, *Sünen*, 2/241; Hâkim, *Müstedrek*, 2/279. Süfyân rivayeti için bkz. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 8/269; *Müsned*, 2/440; Ebû Dâvud, “Menâsik”, 68; Nesâî, “Menâsik”, 211, 213; Tirmizî, “Hac”, 57; “Tefsîr-Bakara”, 1; İbn Mâce, “Menâsik”, 57.

hadisin bu yolla sadece Şebâbe'den bilindiğini söylemiş ve sahih olmadığını belirtmiş;⁵³⁰ Ebû Hâtim de aslının bilinmediğini söyleyerek rivayeti reddetmiştir.⁵³¹

Tirmizî, Abdurrezzâk'ın Ma'mer > Yahyâ b. Ebî Kesîr > İbrâhîm b. Abdillâh > es-Sâib b. Yezîd > Râfi' b. Hadîc > Hz. Peygamber tarikiyle naklettiği "Hacamat yapan ve yaptırmanın orucu bozulmuştur." hadisini hocası İshâk b. Mansûr'a sormuştu. O, bunun yanlış olduğunu belirtince illetini öğrenmek istemişti (ما علته). Hocası, verdiği cevapta Hişâm ed-Destüvâî'nin Yahyâ > İbrâhîm > es-Sâib > Râfi' > Hz. Peygamber isnadıyla "Hacamatçının kazancı pistir..." hadisini naklettiğini söylemişti.⁵³² Bu örnekte İshâk b. Mansûr'un, bir isnad ile belli bir hadisi bilmesinden hareketle illetlendirme yaptığı görülmektedir.

Benzer gerekçe ile illetlendirmeye Dârekutnî'nin değerlendirmelerinde de rastlanır. O, sabah kalkıldığında elleri kaba daldırmadan önce yıkamayı emreden hadisi, İshâk b. Râhûye > Muâz b. Hişâm > babası > Matar el-Varrâk > Dahîl b. Ebi'l-Halîl > İkrime > İbn Abbâs > Ebû Hüreyre > Hz. Peygamber isnadıyla nakleden İbn Şîrûye'nin bir hadisi bir başka hadis ile karıştırdığını, çünkü bu isnadla Ebû Hüreyre'nin mevkûf bir sözünün bilindiğini söylemiştir.⁵³³ Yine o, Muhammed el-Bâğândî'nin > Süfyân b. Vekî' > İbn Ebî Adiy > Eş'as b. Abdilmelik > Bekr el-Müzenî > İbn Ömer > Hz. Peygamber isnadıyla naklettiği "Şaka yaparım, ama hakikatten başkasını söylemem!" hadisinin mahfûz olmadığını öne sürerken gerekçe olarak bu isnad ile "Allah, nimetlerinin izini kulunun üzerinde görmek ister." hadisinin bilindiğini belirtmiştir.⁵³⁴ Aynı şekilde Ca'fer b. Mükrim'in Bursânî > Yûnus > Zührî > Enes > Hz. Peygamber isnadıyla naklettiği Hz. Peygamber ve ilk iki halifenin namaza Fatiha ile başladıklarını haber veren rivayeti, "vehem" olarak değerlendirmiş ve bu isnad ile Bursânî'nin, Hz. Peygamber ve ilk iki halifenin cenazenin önünden yürüdüklerini bildiren hadisi rivayet ettiğini belirtmiştir.⁵³⁵

⁵³⁰ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü't-Tirmizî*, s. 190. Ayrıca bkz. İbn Receb, *Şerhu İlelü't-Tirmizî*, s. 174 (سألت محمدا فقال هذا حديث (شبابه عن شعبة لم يعرفه إلا من حديث شباية قال محمد ولا يصح هذا الحديث عندي).

⁵³¹ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 4/449 (هذا حديثٌ مُنكرٌ لم يروه غيرُ شباية ولا يُعرفُ له أصلٌ).

⁵³² Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü't-Tirmizî*, s. 97.

⁵³³ Dârekutnî, *İlel*, 7/261.

⁵³⁴ Dârekutnî, *İlel*, 12/406.

⁵³⁵ Dârekutnî, *İlel*, 12/204.

2.2.2.4. Râvilerin Hadis Sayısının Bilinmesi

Bazı râvilerin rivayet etmiş oldukları hadis sayıları sınırlıdır ve bunlar hadis imamlarınca bilinmektedir. Bir râvînin, tüm rivayet etmiş olduğu hadislerin sayısı bilinebildiği gibi, bazı hocalarından nakletmiş olduklarının sayıları da bilinebilir. Her râvînin hocasından rivayet ettiği hadis sayısının; hadisçilerin nüsha veya sahife diye adlandırdıkları bir râvînin tek isnadla rivayet ettiği hadislerin ve râvînin hocasından semâ' etmediği hadislerin bilinmesi, muallil için gerekli görülmüştür. Yine muallil için kaçınılmaz olan hususlardan biri de belli bir konudaki hadisleri (ehadîsü'l-bâb) bilme zorunluluğudur. Nitekim bir konudaki hadislerin şahitlerini bilmeyen birinin, onları hatalı zannetmesi sebebiyle illetli sayılan hadislerin yanı sıra bu tür isnadlarla gelen ve sahih bir aslı olmayan rivayetlerin varlığı bir gerçektir. Bu sebeple muhaddisler buna azami itina göstermişlerdir.⁵³⁶

Kaynaklarda râvîlerin, hocalarından sınırlı sayıda rivayet işitmiş veya işitmemiş olmasına ilişkin naklî bilgiler bulunmaktadır. Mesela Hüseyim'in Câbir el-Cu'fî'den sadece iki hadis işittiği söylenmiştir. Şöyle ki Ahmed b. Hanbel, Hüseyim'in Câbir'den rivayetleri kendisine sorulduğunda, sadece iki hadisin semâ', diğerlerinin tedlîs olduğunu belirtmiş,⁵³⁷ bu iki hadisin neler olduğunu açıklamıştır.⁵³⁸

Çalışmamız esnasında bu tür bilgilerin kaynağına ilişkin, bazı râvîlerin itirafları dışında bir şey tespit edilememiştir. Şu kadar var ki o dönemde hadis nüshalarının yaygın olarak kullanılmasının hadis sayıları hakkında bir fikir verdiği söylenebilir. Hadis sayısının, bizzat râvi tarafından açıklanmasına şu örnek gösterilebilir: Süfyân b. Uyeyne, Osmân b. Urve'den sadece bir hadis ezberlediğini,⁵³⁹ Yahyâ b. Saîd'den sadece üç hadis işittiğini söylemiştir.⁵⁴⁰ Ayrıca Amr b. Yahyâ'nın > babası > Hz. Peygamber isnadıyla

⁵³⁶ Fahl, *el-Câmi' fi'l-ilel*, 1/166.

⁵³⁷ Ahmed, *İlel*, 1/255.

⁵³⁸ Ahmed, *İlel*, 2/250. Ayrıca bkz. Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, 11/56.

⁵³⁹ Ahmed, *İlel*, 1/192. Rivayet için bkz. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 8/217; Ahmed, *Müsned*, 40/125; Müslim, "Hac", 36; Nesâî, "Menâsik", 41. Süfyân'ın tahdîs sığası ile Osmân b. Urve'den naklettiği bu hadisin ardından Osmân'ın, "(Hişâm) bunu benden nakleder." dediği belirtilmiştir (Şâfî, *Müsned*, 1/120; Humeydi, *Müsned*, 1/105-106; Ahmed, *Müsned*, 42/171; *İlel*, 1/192).

⁵⁴⁰ Ahmed, *İlel*, 1/192.

naklettiği hamam ve mezarlık dışında tüm yeryüzünün mescid mahiyeti taşıdığını haber veren rivayeti⁵⁴¹ Yahyâ b. Saîd'den semâ' etmediğini belirtmiştir.⁵⁴²

Bir râvînin rivayet sayısına dair bilgiler, bazen ondan nakledilen rivayetlerin doğruluğunun tespitinde kullanılmıştır. Mesela Şu'be, Hakem'in Miksem'den işittiklerinin 3 veya 5 hadis olduğunu ifade etmiş ve bunları tek tek saymıştır.⁵⁴³ Ahmed b. Hanbel, buna dayanarak Hakem'in Miksem'den gelen diğer rivayetlerinin semâ' değil de kitaptan olduğunu belirtmiştir.⁵⁴⁴ Bu bilginin illet tespiti esnasında kullanılışı şu örnekte açıkça gözükmektedir: Hakem'in Miksem'den nakletmiş olduğu Hz. Peygamber'in ihramlı ve oruçlu iken hacamat yaptırdığına dair rivayet, semâ'ın olmadığı gerekçesi ile reddedilmiştir.⁵⁴⁵ **Ahmed b. Hanbel** bu hususta Şu'be'nin "Hakem, Miksem'in oruçlu halde hacamat yaptırmayla ilgili hadisini semâ' etmedi." dediğini nakletmiştir.⁵⁴⁶ **Tirmizî**, Cuma günü yolculuk etme⁵⁴⁷ ve hacda Minâ'da bulunma⁵⁴⁸ ile alakalı rivayetleri Hakem > Miksem tarihiyle zikrettikten sonra bunların o beş hadis içinde yer almadığını belirterek rivayetteki illete işaret etmiştir.⁵⁴⁹ Tirmizî'nin bu tespitinde ondan gelen sayılı rivayetin bilgisine sahip oluşunun rol oynadığı aşikârdır. Aynı şekilde Ebû Dâvud sahih müsned hadis bulunmayan konularda mürsel müdelles rivayetlere de yer vereceğini belirtirken Hakem'in Miksem'den

⁵⁴¹ Ebû Dâvud, "Salât", 24; Tirmizî, "Salât", 119; İbn Mâce, "Mesâcid", 4; İbn Huzeyme, *Sahih*, 2/7; Hâkim, *Müstedrek*, 1/250.

⁵⁴² Ahmed, *İlel*, 1/192. Ahmed b. Hanbel, bu rivayet için "Süfyân bize bunu tahdis etmişti. Tedlis yapmış!" demiştir (Bkz. a.g.e.). Süfyân'ın söz konusu rivayetini tespit edemedik. İbn Mâce, Süfyân > Amr şeklinde bir rivayet zikretse de buradaki Süfyân, es-Sevrî olmalıdır. Dârekutnî, rivayetteki muhalefeti zikrederken İbn Uyeyne'nin ismini hiç zikretmemiştir (Bkz. Dârekutnî, *İlel*, 11/320-321).

⁵⁴³ Ahmed, *İlel*, 1/536-537; Tirmizî, "Cum'a", 28 (no: 527); Fesevî, *el-Ma'rife*, 2/584.

⁵⁴⁴ Ahmed, *İlel*, 1/536-537. *يقولون هي كتاب أرى حجاجا روى عنه عن مقسم عن ابن عباس نحو من خمسين حديثاً... وسمعت أبي مرة يقول قال شعبة هذه الأربعة التي يصحها الحكم سماع من مقسم.*

⁵⁴⁵ Nesâî, *el-Kübrâ*, 2/235.

⁵⁴⁶ Ahmed b. Hanbel, *İlel*, 3/93. *حدثني أبي قال سمعت يحيى قال قال شعبة لم يسمع الحكم حديث مقسم في الحجة في الصيام عن مقسم. أرى بكذا. إبن مولاك، el-Bedru'l-münir, 5/670.*

⁵⁴⁷ Tirmizî, "Cum'a", 28 (no: 527). Tirmizî, ayrıca rivayetin garîb olduğunu ve sadece bu vecihten bilindiğini de belirtir.

⁵⁴⁸ Tirmizî, "Hac", 50. Bu örnekler "Belirli Râvîlerin Rivayetlerinde Uzmanlık" başlığında ele alınmıştır.

⁵⁴⁹ Bazı râvîlerin belirli hocalardan belirli sayıdaki hadisi naklettiğine dair diğer bazı bilgiler için bkz. İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 279-284.

rivayetlerini örnek olarak zikretmiş ve sadece dört rivayetin semâ' olduğunu belirtmiştir.⁵⁵⁰

Bir başka örnekte Meymûn b. Mihrân'ın İbn Abbas'tan naklettiği rivayetlerin on beş adet olduğu belirtilmiş,⁵⁵¹ daha sonraları Hac sûresi 25. ayeti hakkında Meymûn > İbn Abbâs isnadıyla nakledilen rivayet, Meymûn'un hadislerinden sayılmamıştır.⁵⁵²

Benzer şekilde Şu'be'nin, Ebu'z-Zübeyr'den sadece bir hadis rivayet ettiği, bu rivayetin de “Hz. Peygamber'in Necâşi için cenaze namazı kılması” olduğu bilgisi kaydedilmiştir. **İbn Hibbân**, bu bilgiden hareketle Şu'be > Ebu'z-Zübeyr > Câbir isnadıyla nakledilen Hz. Peygamber'in Mekke'ye başında siyah bir sarıkla girdiğine dair haberin bâtil olduğunu belirtmiştir.⁵⁵³

2.2.2.5. Tahammül ve Eda Şeklinin Bilinmesi

Rivayet bilgisinin yanında rivayetin niceliğine ilişkin değerlendirmeler de illet tespitinde kullanılmıştır. Hadisi alırken mükâtebe, müzâkere gibi farklı tahammül yollarının, edâsı esnasında ise -farklı görüşler bulunmakla birlikte- manen rivayet, ihtisar ve telfik gibi işlemlerin caiz görülmesi rivayetlerde bazı hataları beraberinde getirmiştir. İlel bilginlerince rivayet şeklinin bilinmesi, bu hataların tespitinde rol oynamıştır. Bu hususta birkaç örnek zikretmek yerinde olacaktır:

Yazının gelişmişlik düzeyinin düşük olması, kitaptan rivayetlerde bazı hataları kaçınılmaz kılmıştır. Nitekim hocadan semâ' etmeden veya ona arz etmeden sadece kitaptan rivayet edilen haberlerde hata ihtimalinin bulunduğu belirtilmiştir.⁵⁵⁴ İbn Lehîa'nın, Hz. Peygamber'in mescitte hacamat yaptırdığına dair rivayetinin⁵⁵⁵ bu hususta bilinen en meşhur örnek olduğu söylenebilir. Müslim, İbn Lehîa'nın “Mûsâ b. Ukbe bana şöyle yazdı..” diyerek naklettiği bu haberi, mükâtebe ile, yani kendisine

⁵⁵⁰ Ebû Dâvud, *Risâle*, s. 74-75.

⁵⁵¹ İbnü'l-Mülakkın, *el-Bedru'l-münîr*, 5/670

⁵⁵² İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 3/589 (ليس هو من حديث ميمون بن مهران). Benzer bir örnek için bkz. a.g.e., 4/592.

⁵⁵³ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 1/166.

⁵⁵⁴ Müslim, *Temyîz*, 188.

⁵⁵⁵ Ahmed, *Müsned*, 35/484.

gelen mektuptan aldığı için İbn Lehfa'nın hataya düştüğünü tespit ederek, onun rivayetini illetlendirmiştir.⁵⁵⁶

Müzakere ortamında zikredilen hadislerin rivayeti esnasında da yanlış anlama ve nakiller söz konusu olmuştur. Mesela kâfirin yedi mide ile yediğini haber veren hadis, pek çok sahabe tarafından nakledilmiştir. Ebû Küreyb, bu hadisi Ebû Üsâme > Büreyd > dedesi > Ebû Mûsâ > Hz. Peygamber isnadıyla rivayet etmiş ve bu hadis Müslim, İbn Mâce, Tirmizî, Bezzâr, Ebû Ya'lâ, Tahavî ve İbn Hibbân tarafından tahrîc edilmiştir. Ebû Küreyb'e bu konuda Kâsım b. Ebî Şeybe, Ebû Hişâm er-Rifâî, Ebu's-Sâib, el-Hüseyin b. el-Esved, Muhammed el-Hibârî ve Muhammed b. Muharriz gibi isimler mutâbaat etmişse de hadis Ebû Küreyb'in hadisi olarak bilinmiştir.⁵⁵⁷ Nitekim İbn Receb, hadisi Ebû Üsâme'den nakleden tek sikanın Ebû Küreyb olduğunu söylemiştir.⁵⁵⁸ Hadisin Ebû Küreyb'in hadisinden bilindiğini belirten Buhârî, onun rivayetini farklı bir noktadan illetlendirerek: "Ebû Küreyb'in, bu hadisi Ebû Üsâme'den müzakere esnasında aldığını düşünüyoruz." demiştir.⁵⁵⁹ İbn Receb, sadece Buhârî'den nakledilen bu tenkidin, hadis için bir illetlendirme olduğunu söylemiş ve müzakere ile rivayetin, semâ' veya imlânın aksine bazı esneklikler içerdiğini belirtmiştir.⁵⁶⁰

Rivayetlerde hataya yol açan hususlardan biri de iki ayrı rivayetin birleştirilerek nakledilmesidir. Aynı konu hakkında vârid olsalar da rivayetlerin birleştirilmesi, farklı veya ziyade kelimeler sebebiyle hata ihtimalini doğurur. Birleştirilerek nakledilen rivayetin talebeler tarafından yanlış anlaşılma ve hatalı nakledilme olasılığı yüksektir. Bu sebeple rivayetlerin birleştirilmesi illet sebebi sayılmıştır. Mesela Ahmed b. Hanbel,

⁵⁵⁶ Müslim, *Temyîz*, 188. وابن لهيعة إنما وقع في الخطأ من هذه الرواية أنه أخذ الحديث من كتاب موسى بن عقبة إليه فيما ذكر، وهي الأفة التي (Müslim'in, bu hatayı tespitite rivayetin Büsr b. Saîd'den gelen diğer tariklere muhalif olmasını da göz önünde bulundurduğu belirtilmelidir.

⁵⁵⁷ Bkz. Tirmizî, "İlel", s. 894; Kâdî Ebû Tâlib, *İleli't-Tirmizî*, s. 187; Bezzâr, *Müsned*, 8/153 (وَالْحَدِيثُ يُعْرَفُ بِأَبِي كُرَيْبٍ).

⁵⁵⁸ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 175.

⁵⁵⁹ Tirmizî, "İlel", s. 894.

⁵⁶⁰ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 175. Hadisin diğer tarikleri incelendiğinde Ebû Üsâme'nin, bunu Ubeydullâh > Nâfi' > İbn Ömer tarikiyle naklettiği görülecektir. Hadis, bu isnad ile Ebû Küreyb (Tahavî, *Şerhu Müşkili'l-âsar*, 5/249), İbn Ebî Şeybe (*Musannef*, 12/418), Muhammed b. Abdirrahmân el-Cu'fî, Muhammed b. Sevâb el-Hibârî ve Muhammed b. Muhriz (Ebû Avâne, *Müsned*, 5/209) tarafından rivayet edilmiştir. Büreyd'den pek çok rivayeti bulunan Ebû Üsâme'nin, Büreyd'in hadisini okuttuğu bir dersinde Ubeydullah'tan bu rivayeti nakletmiş olması, Ebû Küreyb'in de dalgınlıkla bunu Büreyd'den olarak kaydetmiş olması ihtimal dâhilinde olup Buhârî'nin tespitini destekler mahiyettedir.

Hammâd b. Seleme'nin müşriklerin kaplarıyla ilgili hadisi Eyyûb ve Katâde > Ebû Esmâ > Ebû Sa'lebe el-Huşenî > Hz. Peygamber isnadıyla nakledeken rivayetlerinde farklılık bulunan Eyyûb ve Katâde'yi tek bir isnadda birleştirerek hata ettiğini belirtmiştir.⁵⁶¹

Humeydi'den nakledilen şu değerlendirme de bir çeşit illetlendirmedir: O, hocası İbn Uyeyne'nin, Hz. Peygamber'in cenaze için ayağa kalktığını bildiren Hz. Ali hadisini bazen İbn Ebî Nüceyh ve Leys > Mücâhid > Ebû Ma'mer isnadıyla rivayet ettiğini söylemiş, İbn Ebî Nüceyh'in rivayetinde Ebû Ma'mer'in olmaması gerektiğine dikkat çekmiştir.⁵⁶²

Benzer durumların, Dârekutnî tarafından da illet gerekçesi olarak takdim edildiği görülür. Söz gelimi Muhammed b. İsâ et-Tabbâ', müslümanın kanının üç şey dışında müslümana helal olmayacağı hakkındaki Hz. Osman hadisini, Hammâd > Yahyâ b. Saîd > Ebû Ümâme b. Sehl ve Abdullâh b. Âmir b. Rebîa > Hz. Osmân > Hz. Peygamber isnadıyla nakletmiştir. Dârekutnî, Abdullâh b. Âmir'in hadisinin Hz. Osman'dan mevkûf olarak nakledilen farklı bir rivayet olduğunu belirtmiş, Muhammed b. İsâ'nın iki ayrı rivayeti birleştirerek hata yaptığını işaret ederek onun rivayetini illetlendirmiştir.⁵⁶³ Yine en büyük günaha dair bir açıklamasını, İbn Mehdî ve Muhammed b. Kesîr, > Süfyân es-Sevrî > Vâsıl, Mansûr ve el-Ameş > Ebû Vâil > Amr b. Şurabhîl > Abdullah > Hz. Peygamber isnadıyla nakletmişlerdir. Dârekutnî, bu rivayeti Vâsıl'ın rivayetinin Ebû Vâil > Abdullah şeklinde olması gerektiğini ve Süfyân'ın rivayetleri birleştirdiğini söyleyerek illetlendirmiştir.⁵⁶⁴

Hadis rivayeti esnasında hoca veya talebenin elinde kitabın bulunmaması da rivayetlerde hata oluşmasına zemin hazırlamış, bu tür kusurlar özellikle *İlel* eserlerine

⁵⁶¹ Bkz. İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 261-262.

⁵⁶² Humeydî, *Müsned*, 1/28. Humeydî'nin, hocasının hadisleri birleştirerek naklettiğine dair başka değerlendirmeleri için bkz. a.g.e., 2/344, 346.

⁵⁶³ Dârekutnî, *İlel*, 3/61.

⁵⁶⁴ Dârekutnî, *İlel*, 5/223 (فَيْشِبُهُ أَنْ يَكُونَ التَّوْرِيُّ جَمَعَ بَيْنَ التَّلَاةِ). Bu iki örnekte de rivayetlerin cem edildiğini tespit, hadislerin, diğer tarikleriyle mukayesesi etkili olmuştur. Bezzâr'ın bazı değerlendirmelerinde de râvîlerden birinin, birden fazla rivayeti cem ettiğine -illet tespitine dayanak yapmaksızın- dikkat çektiği söylenebilir (Bkz. Bezzâr, *Müsned*, 5/351; 6/67; 12/141; 14/227).

konu olmuştur. Mesela sika bir râvi olan İkrime b. Ammâr'ın (ö. 160/776),⁵⁶⁵ hocası ve hemşerisi Yahyâ b. Ebî Kesîr'den rivayetleri muztarib kabul edilmiştir. Buna gerekçe olarak da bu rivayetlerin yazılı olarak onun elinde olmaması gösterilmiştir. Bu değerlendirme Yahyâ el-Kattân, Ahmed b. Hanbel ve Buhârî'den nakledilmiştir.⁵⁶⁶

Rivayetlerde hataya yol açan hususlardan bir diğeri rivayetin mana ile ya da özetlenerek nakledilmesidir. Hadislerin farklı lafızlarla nakledilmesi veya uzun hadislerin bir parçasının müstakil olarak rivayet edilmesi, yanlış anlaşılmaya imkân tanıdığından, rivayetin illetli kabul edilmesine gerekçe teşkil etmiştir. Bu illet, daha çok hadisin, diğer tariklerine muhalefetinden tespit ediliyor olsa da râvîlerden birinin hadisi özetle naklettiği bilgisi de illel eserlerinde kusur olarak zikredilmiştir. Örneğin Abdurrezzâk'ın Ma'mer > Zührî > Enes tarikiyle zikrettiği Hz. Peygamber'in namazda parmağı ile işaret ettiğine dair hadis, ihtisar gerekçesi ile illetlendirilmiştir. Bu rivayetin aslında Hz. Peygamber'in hasta olduğu dönemde, Hz. Ebû Bekir'in namaz kıldırıldığı esnada mescide girdiği vakit, namaz kıldırılmaya devam etmesi muradıyla parmağı ile işaretle bulunduğunu anlatan uzunca bir hadis olduğunu belirten Ebû Hâtim, Abdurrezzâk'ın bunu ihtisar edip "Teşehhüdde parmak ile işaretle bulunmak" bâbında zikrederek hataya düştüğünü ve yanlış bir anlam vehmettirdiğini söylemiştir.⁵⁶⁷

Râvîlerin nakilde bulunurken bir lafzı tam hatırlamayıp şüpheli ifade kullanmaları, kendi öğrencilerini veya daha sonraki bilginleri hadisin diğer tariklerini araştırmaya sevk etmiştir. Bu inceleme neticesinde kimi zaman şüphe giderilmiş, kimi zaman ise şüpheli rivayet eden râvînin hata ettiği sonucuna varılmıştır. Mesela Şu'be'nin, > Habîb b. Ebî Sâbit > Kâsım b. Ubeydillâh veya Ubeydullâh b. Kâsım > Ubeydullâh b.

⁵⁶⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 20/256-263; İbn Hacer, *Takrîb*, s. 336 (صدوق يغلط وفي روايته عن يحيى بن أبي كثير اضطراب ولم يكن له كتاب).

⁵⁶⁶ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 251 (حديثه عن يحيى بن أبي كثير خاصة مضطرب لم يكن عنده في كتاب). Ayrıca bkz. Ahmed, *İlel*, 2/494; Ebû Dâvud, *Suâlatü'l-Âcurri*, s. 364. Ne var ki İkrime'nin Yahyâ'dan rivayetlerine hadis kitapları yer vermiştir. Buhârî, bir rivayetini muallak olarak zikretmiştir. Müslim, Tirmizî, İbn Mâce, İbn Huzeyme, İbn Hibbân semâ' sığası ile rivayetini tahrîc etmiştir. Onun İbn Ebî Kesîr'den rivayetlerini tenkit eden üç bilginden Yahyâ el-Kattân'ın (ö. 198) onunla görüşmüş olması ve onu yakından tanımış olması gerekir. Nitekim onun, İkrime gibi Yemâme ehlinin hepsinin rivayetlerini zayıf bulduğu nakledilmiştir (Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 20/260; Zehebi, *Siyer*, 7/135). Ahmed b. Hanbel ve Buhârî'nin ise hocaları Yahya'nın görüşünü nakletmiş olmaları veya İkrime'nin rivayetlerini tetkik etmiş olmaları muhtemeldir.

⁵⁶⁷ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 2/380. Rivayetlerin mana ile rivayet gerekçesi ile illetlendirilmesine ise ilk dönem eserlerinde rastlanmamıştır. Bu hususta son dönem çalışmalarında verilen örnekler, rivayet asrı eserlerinde genellikle râvînin hatası veya vehmi ya da diğer tariklere muhalefeti ile illetlendirilmiş gözükmektedir. Bkz. Fahl, *el-Câmi' fi'l-ilel*, 3/61-91.

Abdillâh b. Utbe > Ebû Mes'ûd el-Bedrî tarikiyle râvînin ismi konusunda şüpheli ifade kullanarak naklettiği hilafetin Kureyşîliği hadisi, Şu'be'nin şüpheye düşmesi sebebiyle tenkit edilmiş, doğrusunun, Kâsım b. Muhammed b. el-Hâris > Ubeydullâh.. şeklinde A'meş tarafından nakledildiği belirtilmiştir.⁵⁶⁸

Hadisin şüphe sebebiyle illetlendirilmesine bir başka örnek şöyledir: Bir yitiğini mescitte ilan eden kimse hakkındaki haber, hem “Âsım el-Ahvel > Ebû Osmân > İbn Mes'ûd” tarikiyle, hem “Âsım > Ebû Osmân veya İbn Sîrîn” tarikiyle, hem de “Âsım > Şa'bî” tarikiyle nakledilmiştir. Dârekutnî, bu ihtilafın Âsım el-Ahvel'in, hadisi İbn Mes'ûd'dan nakleden kimse konusunda şüphe etmesinden kaynaklandığını öne sürmüştür.⁵⁶⁹ Yine “Şükreden bir kul olmayayım mı?” hadisi A'meş'ten farklı şekillerde nakledilmiş, Dârekutnî, “Bu ihtilaf A'meş'ten kaynaklanıyor olsa gerek. Çünkü o, bu rivayette şüphe etmiştir.” diyerek illetin sebebini açıklamıştır.⁵⁷⁰

Rivayetteki şüphe, doğrudan illet tespitinin bir dayanağı olmasa da rivayetin araştırılmasına ve nihayetinde ihtilafın bulunduğunu tespitte götüren bir karinedir. Ebû Dâvud, Tirmizî ve Nesâî, rivayetlerde bulunan şüpheli ifadeler pek çok yerde işaret etmişlerdir.⁵⁷¹ Ancak bu durum, muhaddislerin lafza bağlı kalmadaki ihtiyatlarından kaynaklandığı için genelde illet olarak değerlendirilmemiştir.

2.2.2.6. Râvînin Hatasına İlişkin İtirafının Bilinmesi

Bazen sika râviler, yaptıkları hatayı fark edip açıklamışlar ve düzeltmeye çalışmışlardır. Meselâ Muhammed b. Aclân, Saîd > Ebû Hüreyre şeklinde rivayet ettiği hadislerin bir kısmının Saîd > Ebû Hüreyre, bir kısmının ise Saîd > Racül/babası > Ebû Hüreyre tarikiyle geldiğini, bunları karıştırdığı için hepsini aynı naklediverdiğini itiraf etmiştir. Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın onun hakkındaki tenkidinin bundan kaynakladığı ifade edilmiştir.⁵⁷² İbnü'l-Medînî, muhtemelen bu gerekçeyle İbn Aclân'ın hatalı naklettiği

⁵⁶⁸ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelî't-Tirmizî*, s. 201.

⁵⁶⁹ Dârekutnî, *İlel*, 5/338.

⁵⁷⁰ Dârekutnî, *İlel*, 8/172-173. Diğer örnekler için bkz. a.g.e., 12/46, 58, 92, 206; 14/109

⁵⁷¹ Bkz. Ebû Davud, “Tahâret”, 123, 127, 143; “Salât”, 87, 151, 250, 271, 292, 350...; Tirmizî, “Et'ime”, 40; “Sıfatü'l-cenne”, 9; “Edeb”, 44; Tefsîru'l-Kur'ân”, 5, 18; “Menâkub”, 18...; Nesâî, “Tahâret”, 195; “Salât”, 22; “Sıyâm”, 82...

⁵⁷² Ahmed, *İlel*, 1/350; 2/22; 3/286; Tirmizî, “İlel”, s. 888; İbn Receb, *Şerhu İlelî't-Tirmizî*, s. 45, 46.

birkaç rivayete yer vermiştir. Şöyle ki İbn Ebî Zi'b'in Saîd > Abdullah b. el-Hâris'in mevlâsı Ebû İshâk > Ebû Hüreyre yoluyla naklettiği من اضطلع مضجعا لم يذكر الله فيه كان عليه⁵⁷³ ile yine İbn Ebî Zi'b'in Saîd > Abdurrahmân b. Mihrân > Ebû Hüreyre yoluyla naklettiği.. أن النبي صلى الله عليه وسلم كان يستعيز من أربع يقول..⁵⁷⁴ İbn Aclân, Saîd > Ebû Hüreyre şeklinde rivayet etmiştir.⁵⁷⁵ Nesâî de istiâze hadisini İbn Aclân tariki ile zikrettikten sonra Saîd'in bu rivayeti Ebû Hüreyre'den sema' etmediğini, kardeşinden naklettiğini belirtmiştir.⁵⁷⁶ İbnü'l-Medînî ve Nesâî'nin bu kanaate varmalarında İbn Aclân'ın sözünün etkili olduğu söylenebilir.

Bir başka hata itirafı, hakkında nisbî cerh yapılan Ma'mer b. Râşid'den nakledilmiştir. Basra'daki rivayetleri sebebiyle tenkit edilen Ma'mer, Yemen'e geldiğinde şöyle demiştir: 'Basra'da iki hadiste hata ettim (عَاطَتْ). Hz. Peygamber'in Es'ad b. Zürâre'yi dağladığını haber veren hadisi onlara Zührî > Enes tarikiyle naklettim. Oysa bunu Zührî bize Ebû Ümâme'den mürsel olarak tahdis etmişti. Bir de 'Ğaylân Müslüman oldu, on tane hanımı vardı..' hadisini Zührî > Sâlim > babası tarikiyle naklettim. Zihnim Zührî'nin > Sâlim > babası kanalıyla naklettiği 'Ğaylân b. Seleme hanımlarını boşadı ve mallarını evlatları arasında paylaştırdı..' rivayetine gitti.⁵⁷⁷ Ma'mer'in bu iki rivayetinin illetli sayılıp kabul görmemesinde, sikaların rivayetine muhalefetin etkili olduğu ve nisbî cerh bilgisinin yanısıra hatalı rivayetlerine dair yaptığı açıklamaların rol oynadığını söylemek mümkündür.⁵⁷⁸

Muallâ b. Esed'in rivayet ettiği "Atların alınlarında hep hayır olacaktır." hadisini Müsedded'den nakleden Yahyâ b. Abdek'un Berzeî'ye yazdığı; "Allah benden yazan varrâkın hayrını versin. Muallâ b. Esed'in hadislerini Müsedded'in hadisleri arasına

⁵⁷³ İbn Aclân > Saîd > Ebû Hüreyre tariki için bkz. Ebû Dâvud, "Edeb", 31t; Nesâî, *el-Kübrâ*, 6/107, 205. İbn Ebî Zi'b > Saîd > Ebû İshâk > Ebû Hüreyre tariki için bkz. Nesâî, *el-Kübrâ*, 6/107-108, 205.

⁵⁷⁴ İbn Mihrân'ın rivayetini bulamadık. Ancak Saîd > kardeşi Abbâd > Ebû Hüreyre tariki ile yer almıştır (Ebû Dâvud, "Salât", 368; Nesâî, "İstiâze", 18, 64; İbn Mâce, "Dua", 2; Ahmed, *Müsned*, 14/188, 386; 15/516). Hatalı bulunan İbn Aclân > Saîd > Ebû Hüreyre tariki de kaynaklarda yer almıştır (Bkz. Ebû Dâvud, "Salât", 368; Nesâî, "İstiâze", 64; İbn Mâce, "Mukaddime", 23; İbn Ebi Şeybe, *Musannef*, 15/70).

⁵⁷⁵ İbnü'l-Medînî, *İlel*, s. 78-79. Ne var ki İbnü'l-Medînî, rivayetler arasında tercihte bulunmamaktadır.

⁵⁷⁶ Nesâî, "İstiâze", 64.

⁵⁷⁷ İbn Asâkir, *Târih*, 59/392-393; İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 239.

⁵⁷⁸ Rivayetinin red gerekçesi olarak muhalefetin bulunması ve Ma'mer'in Basra'da rivayet etmiş olması zikredilmiştir (Kâdî Ebû Tâlib, *İleli't-Tirmizî*, s. 116-117; Dârekutnî, *İlel*, 13/123-124).

dâhil edivermiş. Yirmi seneden beri bunu ayırt edemiyorum. Sonunda senin mektubun geldi de önceki rivayetimden rucû ettim.” şeklindeki cevabı da burada tekrar zikredilebilir.⁵⁷⁹

Hata itirafı şeklinde olmasa da râviler rivayetlerde yaptıkları bazı tasarrufları hakkında da söz söylemişlerdir. Meselâ Süfyân b. Uyeyne, hac ve umre ile alakalı rivayetin akabinde “Bazen biz ‘ömrü uzatır’ ifadesini onlar -yani Kaderîyye- ihticâc için kullanırl endişesiyle atlar, zikretmezdik.” diyerek rivayeti bazen eksilterek naklettiğini açıklamıştır.⁵⁸⁰ Nitekim ‘ömrü uzatır’ kısmı bulunmayan rivayet Süfyân’dan nakledilmiştir. Ahmed b. Hanbel naklettiği rivayetin sonunda Süfyân’ın bu ziyadeyi zikretmediğini vurgulamıştır.⁵⁸¹

2.2.2.7. Sabit Olmayan İsnadların Bilinmesi

Rivayetlerin, senedleriyle biliniyor olması, geniş hadis müktesebatına vukufiyetleri şart koşulan ilel bilginlerinin, belli bir haberin kendisiyle sabit olmadığı isnadları fark edebilmesini sağlamıştır. İbn Receb, bu hususa *Şerhu İlel*’inde “Sahih olmayan isnadları bilmek” başlığı altında temas etmiş ve burada, rivayet dönemi bilginlerinin görüldüğünde doğrudan illetli olduğunu belirttikleri bazı isnadlara yer vermiştir.⁵⁸² Mesela Alî İbnü’l-Medîni, “Yahyâ b. Saîd el-Ensârî > Saîd b. el-Müseyyeb > Ebû Hüreyre > Hz. Peygamber” isnadıyla sahih müsned bir hadisin bulunmadığını söylemiştir.⁵⁸³ Ebû Bekr Ahmed el-Berdîci (ö. 301/914), bu tespite bir hadisi istisna tutarak katılmış, bunun dışında nakledilenleri zayıf râvîlerin vaslettikleri mürsel rivayetler olarak nitelemiştir.⁵⁸⁴

⁵⁷⁹ Ebû Zür’a, *Ecvibe*, 2/579-580. Bu bilgi “Belirli Râvîlerin Rivayetlerinde Uzmanlık” başlığında zikredilmiştir.

⁵⁸⁰ Humeydî, *Müsned*, 1/10.

⁵⁸¹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 8/22; Ahmed, *Müsned*, 24/464; İbn Mâce, “Menâsik”, 3. Ayrıca bkz. Beşşâr Avvâd vd., *el-Müsnedü’l-musannef*, 22/202.

⁵⁸² İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, s. 279 (“Zikru’l-esânîd elletî lâ yesbütü minhâ şey’ün ev lâ yesbütü minhâ illâ li-şey’in yesîr mea ennehû kad ruviye bihâ ekseru min zâlik”).

⁵⁸³ İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, s. 279. Bu tarikle gelen iki haber için bkz. Bezzâr, *Müsned*, 14/246; Beyhakî, *el-Kübrâ*, 4/226. Müsned olmayan rivayetler ise kabul görmüştür (Bkz. İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 5/674-675).

⁵⁸⁴ İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, s. 279.

Berdîcî ayrıca Katâde > Hasen > Enes > Hz. Peygamber isnadıyla sikalardan gelen bir hadisin kesinlikle bulunmadığını öne sürmüştür.⁵⁸⁵ Yine Katâde > Saîd b. el-Müseyyeb > Ebû Hüreyre > Hz. Peygamber isnadıyla olan bütün hadislerin ma'lûl olduğunu, Şu'be'nin bu isnadla naklettiği bir hadisin bulunmadığını belirtmiş, Saîd b. Ebî Arûbe ve Hişâm'ın bu isnadla naklettikleri birer hadisin de tartışmalı olduğunu söylemiştir.⁵⁸⁶ İbnü'l-Medînî ve Ahmed b. Hanbel, cenaze yıkayan kimsenin gusül almasını gerekli gören sahih bir hadisin bulunmadığını ifade etmişlerdir.⁵⁸⁷ Benzer şekilde Ebû Zür'a'nın, hacamatla ilgili bir rivayet hakkında o konuda sabit bir hadis olmadığı kanaatini taşıdığı nakledilmiştir.⁵⁸⁸ Ebû Hâtim, Hz. Peygamber'in toprak ile taharetlendiğini bildiren sahih hadis olmadığını,⁵⁸⁹ yine sakalın hilallenmesi konusunda Hz. Peygamber'den sabit bir hadis nakledilmediğini söylemiştir.⁵⁹⁰ Son olarak Dârekutnî de, kırk hadis ezberleme hakkındaki hadislerin tamamını zayıf olarak nitelemiş, bu konuda sâbit bir şey olmadığını ifade etmiştir.⁵⁹¹ İlel bilginlerinin bu değerlendirmelerinden, ilgili hadislerin nakledildiği isnadları illetlendirdikleri anlaşılmaktadır.

2.2.2.8. Rivayetin Bilinmemesi

Hadis illetlendirmelerinde “لم يعرفه” “لا أعرفه” şeklindeki lafızlara sıkça rastlanır. Hadis hafızı olarak şöhret bulmuş kimselerden nakledilen bu tür ifadeler illet sebebi sayılmıştır. İlel bilginleri, daha önce duymadıkları bir rivayet gördüklerinde veya belli

⁵⁸⁵ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 279. Bu tarikle tespit edebildiğimiz tek haber için Ebû Hâtim, mevzû' hükmü vermiştir (İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 6/183).

⁵⁸⁶ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 279. Bu tarikle gelen bir hadis için Tirmizî, “garîb” hükmü vermiş ve Buharî'nin bu haberi tanımadığını belirtmiştir (Tirmizî, “Savm”, 52. Ayrıca bkz. İbn Mâce, “Sıyâm”, 39; Bezzâr, *Müsned*, 14/242; 16/174). Hişâm'dan gelen iki hadis için bkz. Bezzâr, *Müsned*, 14/238, 239, 244; Nesâî, *el-Kübrâ*, 5/277; 6/352; Tahavî, *Şerhu Müşkili'l-âsâr*, 3/96, 97; İbn Hibbân, *Sahih*, 11/135; 14/598. Saîd'den gelen bir hadis için bkz. Bezzâr, *Müsned*, 14/238; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 10/241; Taberânî, *el-Evsat*, 5/114; a.mlf., *es-Sağîr*, 1/340. Ayrıca başka râvilerden gelen diğer haberler için bkz. Taberânî, *Müsnedü's-şâmiyyîn*, 4/23; a.mlf., *el-Evsat*, 3/144; 4/62; 5/65, 141; a.mlf., *es-Sağîr*, 1/285; 2/30.

⁵⁸⁷ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü't-Tirmizî*, s. 107.

⁵⁸⁸ Ebû Zür'a, *Ecvibe*, 2/757.

⁵⁸⁹ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 1/542. Diğer bir örnek için bkz. 1/550.

⁵⁹⁰ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 1/553.

⁵⁹¹ Dârekutnî, *İlel*, 6/33. Diğer bazı örnekler için bkz. a.g.e., 14/369.

bir tarikle bilinen bir rivayetin farklı bir yolla nakledildiğini gördüklerinde, rivayetten emin olamadıkları için “bilmiyorum” veya “bunu tanımıyorum/kabul etmiyorum” manasında “لا أعرفه” ifadesini kullanmışlardır. Uzman âlimlerin bu ifadeleri, rivayetin aslı olmadığı veya o vecihten doğru olmadığı şeklinde kabul görmüştür. Süyûtî, bu konuda İbn Hacer’in şöyle dediğini nakleder: “Hadislere vâkîf tenkitçi bir muhaddis herhangi bir hadis hakkında: ‘Bu hadisi bilmiyorum!’ derse bu, o rivayetin hadis olmadığına hamledilir.”⁵⁹² Süyûtî’ye göre, hadislerin tedvininden sonra tasnif edilmiş eserlere müracaat imkânının varlığı, böylece uzman ve hafız olan bir kimsenin başkasının rivayetlerinden habersiz olma ihtimalinin bulunmaması, nakledilen bu bilgilerin aslının olmadığına göstergesidir.⁵⁹³

Öte yandan, bir âlimin bütün hadisleri bilmesi mümkün değildir. Her ne kadar Süyûtî, “Bu, hadislerin kitaplarda toplanmasından önceydi... Hadislerin tedvininden sonra hadis âlimlerinin başkalarının nakledilen hadisleri bilmemesi mümkün değildir.”⁵⁹⁴ diyerek İbn Hacer’e bu hususta yöneltilen itirazları cevaplamaya çalışmış olsa da tedvin faaliyetlerinden sonra da bütün hadislerin bilinmemesi olağan karşılanmalıdır. Nitekim İzz b. Cemâa, böylesi bir ifadenin kullanılmış olmasının rivayetin kesin uydurma olduğu anlamına gelmeyeceğini, bunun gâlib zannı ifade ettiğini belirtir.⁵⁹⁵ Bu nedenle âlimlerin kullandıkları لا أعرفه veya لم يعرفه ifadeleri, ancak tüm hadis kitapları incelendikten sonra bir anlam ifade edecektir. Zira “Ben bunu bilmiyorum, ben işitmedim” ifadesi, o rivayetin olmamasını gerekli kılmaz. Bununla birlikte İbn Arrâk; Ahmed b. Hanbel, Alî İbnü’l-Medînî, Yahyâ b. Maîn; sonraki nesilden Buhârî, Ebû Hâtim, Ebû Zür’a; sonrasında Nesâî, sonra da Dârekutnî ve emsalleri gibi büyük hâfızların bir hadis hakkında لا أعرفه veya لا أصل له gibi ifadeleri kullanmalarının, o rivayetin uydurma olduğuna hükmetmeye yeteceğini söylemiştir.⁵⁹⁶ Ancak bu kanaati

⁵⁹² Süyûtî, *Tedrib*, s. 257.

⁵⁹³ Süyûtî, *Tedrib*, s. 257.

⁵⁹⁴ Bkz. Süyûtî, *Tedrib*, s. 257.

⁵⁹⁵ Bkz. Süyûtî, *Tedrib*, s. 241.

⁵⁹⁶ İbn Arrâk, *Tenzihü’ş-şerîa*, 1/7. Burada, rivayete “uydurma” vasfının verilmesinden sadece isnadın kastedilmiş olabileceğini hatırlatmakta fayda vardır. Yani لا أعرفه ifadesi ‘Hadisin bu isnadını bilmiyorum.’ manasına gelebilir. Bu durumda rivayetin diğer tarikleri incelenmelidir.

Ebû Ğudde'nin, "Bu konuda kendisine herhangi bir itiraz da gelmemişse (ولم يَتَعَقَّبْهُ)⁵⁹⁷ kaydı ile sınırlaması, meseleyi daha makul bir düzlemde izah eder mahiyettedir.

"لا أعرفه" veya "لم يعرفه" ifadeleri ile eserlerinde çokça kullanılmıştır. Sözelimi Tirmizî, hocası Buhârî'ye sorduğu bazı hadisleri onun bilemediğini/tanımadığını söyleyerek illetlendirme yapar. Buna ilişkin çok sayıda örnek arasından, eti yenen hayvanların bevli konusunda nakledilen Enes rivayetini zikretmek yeterli olacaktır. Tirmizî, el-Fadl b. Sehl > Yahyâ b. Ğaylân > Yezîd b. Zürey' > Süleymân et-Teymî > Enes isnadıyla naklettiği rivayeti Buhârî'nin bilemediğini belirtmiş, kendisi de söz konusu rivayetle alakalı bu ifadeyi sadece Yahyâ b. Ğaylân'ın kullandığını bildiğini söylemiştir.⁵⁹⁸ Yine Tirmizî, Hudeybiye'de kaçmamak üzere biat ettiklerini haber veren Câbir rivayetini Buhârî'nin bilemediğini/tanımadığını belirtmiş ve onun "Bu, -şayet mahfûz ise- hasen bir hadistir." dediğini nakletmiştir.⁵⁹⁹

Dârekutnî'nin abdestte sakalın hilallenmesi ile alakalı hadisin Mûsâ b. Servân > Talha b. Ubeydillâh b. Küreyz > Hz. Aişe şeklindeki isnadına yönelik yaptığı "İnsanların kullandığı mechûl bir isnad!"⁶⁰⁰ değerlendirmesi de bu başlık altında zikredilebilecek bir örnek teşkil eder.

لا أعرفه ifadesinden sonra bazen rivayet hakkında birtakım tahminlerde bulunulmuştur. Meselâ Buhârî, Humeyd > Enes tarikiyle nakledilen "Allah yolunda ölmek, borç haricindeki tüm hatalara keffâret olur." şeklindeki hadisi tanımadığını ifade etmiş (lem ya'rifhü), ardından da bu rivayetle Humeyd'in Enes'ten naklettiği 'Cennet ehli olup da dünyaya geri dönmeyi sadece şehit ister.' rivayetini kastetmiş olabileceğine ilişkin kanaatini açıklamıştır.⁶⁰¹

⁵⁹⁷ Alî el-Kârî, *el-Masnû'* (thk. Ebû Ğudde), s. 25 (Muhakkikin mukaddimesi).

⁵⁹⁸ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü't-Tirmizî*, s. 48-49.

⁵⁹⁹ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü't-Tirmizî*, s. 165. Buradaki "hasen" kelimesinin sözlük manasında kullanıldığını düşünmek daha uygundur. Diğer örnekler için bkz. a.g.e., s. 122, 172, 173 (فلم يعرفه وجعل) (يتعجب منه), 178, 180, 204, 215, 229, 230, 232.

⁶⁰⁰ Dârekutnî, *Suâlat*, s. 66. Matbu nüshada kelime "mahmûl" şeklinde hatalı geçmiştir. İbn Hacer'in *Tehzîb*'inde ise doğrusu zikredilmiştir (Bkz. 10/301).

⁶⁰¹ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü't-Tirmizî*, s. 172.

لا أعرفه ifadesi, kimi zaman belli bir isnadla takyid edilerek de kullanılmıştır. Mesela Tirmizî, Ümmü Süleym'in Hz. Peygamber'i namaz kılması için kendi evine davet ettiğini bildiren rivayeti Buhârî'ye sorduğunu ve onun, bu rivayeti Yahya b. Saîd'in hadisinden bilmediğini nakleder.⁶⁰² Yine mestler üzerine meshi konu alan Muğîre b. Şu'be hadisini, Ziyâd b. İlâka'nın Muğîre'den rivayeti şeklinde bilmediğini söyleyerek reddetmiştir.⁶⁰³ Benzer şekilde Oruçlunun hacamat yaptırmasının kerâhetini açıklayan hadisi Âsım'ın Hasen'den rivayeti şeklinde bilmediğini belirtmiştir.⁶⁰⁴ Bir diğer örnekte de “Kur'ân'ı çokça okuyarak hatırlayınız.” şeklindeki İbn Mes'ûd rivayetinin A'meş'in hadisinden ma'rûf olduğunu söyledikten sonra İbn Ebî Arûbe'nin A'meş'ten nakli şeklinde bilmediğini belirtmiş, üstelik İbn Ebî Arûbe'nin A'meş'ten hiç semâ'ını bilmediğini ve tedlis yaparak rivayette bulunduğunu eklemiştir.⁶⁰⁵ Buna benzer bir durum, teferrüdü belirtmek için kullanılan إلا من هذا الوجه ifadesi için de söz konusudur. Teferrüd konusu ileride ele alınacaktır.

2.3. Değerlendirme

İllet tespitinin dayanaklarından bir diğeri, sahip olunan yetkinlik ve birikim ile rivayetleri inceleyip değerlendirmektir. Bu özelliği ile illet tespitinin en önemli dayanağı sayılabilecek olan değerlendirme, Hâkim'in illet tespiti için zikrettiği hususlar arasında yer alan “fehm” kelimesi ile paralellik arz eder.

Rivâyetlerdeki kusurların bilinebilmesi için kaynak araştırması yapılması zorunludur. Bu sâikle hadisin tariklerini bir araya getirmenin illet tespitinde büyük bir önemi haiz olduğu zikredilmelidir. Kaynakları tespit edilmiş rivayet, mutâbi' ve şahidleri ile karşılaştırılır. Tariklerin mukayesesi sonucunda kendisinden daha sağlam bir rivayete muhalif olan rivayet illetlendirilir. Nitekim Hatîb el-Bağdâdî, bir hadisin illetini

⁶⁰² Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü't-Tirmizî*, s. 64. فلم يعرفه من حديث يحيى بن سعيد الأنصاري عن إسحاق بن عبد الله بن أبي طلحة عن أنس. Aynı rivayeti Bezzâr ve Evsat'ında Taberânî de zikretmişler ve Yahyâ b. Saîd'den sadece Yahyâ b. Saîd el-Ümevî ve Süleymân b. Kesîr'in rivayet ettiğini belirterek garâbete dikkat çekmişlerdir. Bezzâr, *Müsned*, 13/73; Taberânî, *el-Evsat*, 6/305.

⁶⁰³ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü't-Tirmizî*, s. 54. فأنكره ولم يعرفه من حديث زياد ابن علاقة عن المغيرة بن شعبة. Ziyâd b. İlâka'nın Muğîre'den birçok rivayeti bulunmaktadır.

⁶⁰⁴ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü't-Tirmizî*, s. 98. ولم يعرف حديث عاصم عن الحسن. Diğer örnekler için bkz. a.g.e., s. 75, 121, 131, 132, 179, 201,

⁶⁰⁵ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü't-Tirmizî*, s. 216.

bilmenin yollarını sayarken rivayetin tariklerinin toplanması ve râvîlerin ihtilâf ettikleri hususların incelenmesini zikretmiştir.⁶⁰⁶ Rivayette teferrüdün bulunması ise başlı başına bir illet sayılmıştır. Bu nedenle konu ile ilgili telif edilen eserlerde, illeti teferrüd olan rivayetlere sıkça rastlanır.

Değerlendirme, rivayetin kaynağının araştırılması ve diğer tarikleri ile karşılaştırılarak illetin tespit edilmesi aşamalarından oluşur. Ancak illeti tespitte mutlak surette bu aşamaların birlikte olması zorunlu değildir. Söz gelimi sadece kaynağının araştırılması sonucunda bile bir rivayetin illeti tespit edilebilir.

2.3.1. Hadisin Kaynağının Araştırılması

İlk asırlardan itibaren muhaddisler, isnada büyük önem vermişler, işittikleri hadislerin kaynaklarını araştırmak suretiyle isnad tespiti yoluna gitmişlerdir. Bununla da yetinmeyip zikredilen isnadlardaki râvîleri araştırmışlar, yaptıkları ilim yolculukları ile hadislerin onlar tarafından rivayet edilip edilmediğini tespitte gayret etmişlerdir. Önceleri daha çok şifâhî olarak takip edilen kaynak araştırması, zamanla bir zorunluluk halini almış ve isnad kullanımını yaygınlaştırmıştır. Zamanla râvî ve rivâyetlerin çoğalması, hafızanın zayıflaması gibi unsurlar sonraki yıllarda isnadların yazı ile de kayıt altına alınmasını gerektirmiş, isnadsız hadisler değersiz addedilmiştir.⁶⁰⁷

Râvîler elde ettikleri rivâyetlerin kaynak tespitini, hadisi aldıkları hocaya sormak veya yazılı nüshalardan araştırmak suretiyle yapmışlardır. İbnü'l-Medîni'nin mevcut *İlel*'ine başlarken: “نظرتُ فإذا الإسناد يدور على سبعة” Araştırmalarım sonucu gördüm ki isnadlar altı kişi etrafında deveren ediyor.”⁶⁰⁸ ifadesini kullanması, bu tespitin birtakım araştırmalar neticesinde ortaya çıktığını göstermesi açısından önemlidir. Tirmizî'nin, “Beni, Hûd, Vâkıa, Mürselât, Amme ve Tekvîr sûreleri ihtiyarlattı.” hadisindeki iki farklı tariki kendisine sorması üzerine Buhârî: “Müsaade et de araştırayım.” diyerek herhangi bir cevap vermekten kaçınmıştır.⁶⁰⁹ Benzer şekilde Ebû Hâtîm, kendisine sorulan bir hadis

⁶⁰⁶ Hatîb, *el-Câmi*, 2/452.

⁶⁰⁷ İsnad kullanımının tarihi seyri ve bu konudaki bazı iddialar hakkında geniş bilgi için bkz. Polat, *Hadis Araştırmaları*, s. 15-51.

⁶⁰⁸ İbnü'l-Medîni, *İlel*, s. 36.

⁶⁰⁹ Kâdî Ebû Tâlib, *İlel*'-Tirmizî, s. 222.

hakkında, “Bu hadisi incelemem devam ediyor. Bu hadis beni çok meşgul etti. Nihayet bir yerde mevkûf olarak gördüm.”⁶¹⁰ diye cevap vermiştir. Bu ifadelerden, hadislerin değerlendirilemesi işleminin titizlikle sürdürüldüğü ve kimi zaman incelemelerin uzun vakitler alabildiği anlaşılmaktadır.

Rivayetlerdeki illetin tespitinde etkili olan kaynak araştırmasını, şifahi ve yazılı kaynaklar başlıkları altında detaylandırmak mümkündür:

2.3.1.1. Şifâhî Kaynak

Hadisçilerin, rivayetlerde hata olup olmadığını tespit etmek için kullandıkları araştırma yöntemlerinden birisi rivayeti nakleden râvînin hocasına ulaşarak ondan nakledilen bilgiyi kontrol etmek olmuştur. Yani A şahsının B’den nakletmiş olduğu bir hadisi C râvîsi, A’dan işittikten sonra B’ye giderek hadisi bir de ondan dinliyor ve B’nin bunu kendisine doğru nakledip nakletmediğini test etmiş oluyordu. Mesela Şu’be, hocası Hakem’in, yahudi ve hıristiyanların diyeti ile ilgili Hz. Ömer’in görüşünü Saîd b. el-Müseyyeb’den nakletmesi üzerine, bunu bizzat Saîd’den işitip işitmediğini kendisine sormuş, o da bunu Sâbit el-Haddâd’dan işittiğini söylemiştir. Bunun üzerine Şu’be, Sâbit el-Haddâd’a giderek hadisi ona da sorarak teyit almıştır.⁶¹¹

Rivayetlerin kaynak araştırılmasına tabi tutulması erken dönemde başlamıştır. Ebu’l-Âliye’nin (ö. 90/708), Basra’da ahabdan nakledilen hadisleri, Medine’ye giderek kendilerinden işitmedikçe tatmin olmadıkları yönündeki ifadesi bunu göstermektedir.⁶¹² İsnadı ilk kullanan kimse⁶¹³ olarak nitelenen Zührî’nin, isnadsız hadis nakledenlere yönelttiği ikazlar da bu durumu destekler mahiyettedir.⁶¹⁴ Yahyâ b. Maîn’in, işittiği rivayetlerin kaynaklarını sorgulama hususundaki hassasiyeti de burada hatırlatılabilir. Nitekim onun, hadislerindeki hatanın kimden kaynaklandığını tespit etmek için

⁶¹⁰ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 6/49 (ولم أزل أفتش عن هذا الحديث ، وهمني جداً حتى رأيتَه في موضع).

⁶¹¹ Ahmed, *İlel*, 1/284-285.

⁶¹² Hatîb, *Kifâye*, s. 402-403.

⁶¹³ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 1/20. Mâlik tarafından yapılan bu niteleme, Zührî’nin, isnadı sık kullananlardan olması sebebiyle olmalıdır.

⁶¹⁴ Bkz. Hâkim, *Ma’rife*, s. 119; İbn Asâkir, *Târîh*, 55/333.

Hammâd b. Seleme'nin hadislerini on yedi farklı kimseden dinlemesi ve bununla da yetinmeyip diğer öğrencilerine sorması⁶¹⁵ daha önce zikredilmişti.

Râvîlerin hocalarını sınamak için de kullandıkları bu yöntem, rivayetlerdeki illetin belirlenmesinde önemli bir yere sahiptir. Sınama veya te'yid amaçlı yapılan bu araştırma ile hocanın nakletmediği bir rivayet veya zikretmediği bir ziyade tespit edilebilir. Meselâ Vekî', Süfyân > İbn Cüreyc > Atâ isnadıyla gelen muhtelia ile alakalı rivayeti⁶¹⁶ hocasının hocasına, yani İbn Cüreyc'e sormuş, o da bu rivayeti reddetmiştir (أَنْكَرَهُ).⁶¹⁷ Beyhakî, Vekî'in bu rivayetini zikrettikten sonra İbn Cüreyc'in red gerekçesini açıklamıştır. Ona göre İbn Cüreyc, hadisin bu lafız ile rivayetine itiraz etmektedir.⁶¹⁸

İlel bilginlerinin öncüsü kabul edilen Şu'be, el-Hasen b. Umâra'nın bazı hadislerini onun hocalarına sormak suretiyle araştırmış ve hatalı olduğunu ortaya koymuştur. Sözelimi onun el-Hakem > Miksem > İbn Abbâs isnadıyla naklettiği Hz. Peygamber'in Uhut şehitleri üzerine cenaze namazı kıldığı bilgisini el-Hakem'e sormuş, kendisinden böyle bir olayın vuku bulmadığı cevabını öğrenmiştir. Yine Hasen'in Hakem > Yahyâ el-Cezzâr > Alî isnadıyla naklettiği veled-i zinanın durumunu izah eden haberi sormuş, rivâyetin Hasen el-Basrî'nin Hz. Ali'den naklettiği hadis olduğu cevabını almıştır.⁶¹⁹

Şifâhî kaynak araştırmasının açık bir örneği şöyledir: Nasr b. Hammâd, Şu'be'nin yanında hadis müzakeresi yapılırken İsrâîl > Ebû İshâk > Abdullâh b. Atâ > Ukbe b. Âmir isnadıyla kelime-i şهادeti getiren kimseye cennetin hangi kapısından isterse girebileceğine dair hadisi rivayet etmişti. Şu'be bu rivayeti garipsemiş ve araştırma yoluna gitmiştir. Abdullah b. Atâ'ya bu hadisi sormuş, o, Sa'd b. İbrâhim'den işittiğini belirtmiş; Sa'd'la karşılaşınca ona sormuş, o, Ziyâd b. Mihrâk'tan işittiğini söylemiştir. Şu'be, "Bu hadis nasıl olur? Kufî idi, Medineli oldu, sonra Basra'ya döndü!" diye hayret etmiş; Ziyâd'la karşılaşp ona sorunca, o, Şehr b. Havşeb'in bunu Ebû Reyhane >

⁶¹⁵ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 1/32.

⁶¹⁶ Rivayeti Süfyân'dan Ebû Nuaym ve Kabîsa da bu şekilde rivayet etmişlerdir. Bkz. Beyhakî, *el-Kübrâ*, 7/314.

⁶¹⁷ Ahmed, *İlel*, 1/348.

⁶¹⁸ Beyhakî, *el-Kübrâ*, 7/314.

⁶¹⁹ Müslim, "Mukaddime", 7, s. 19; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, s. 320.

Ukbe tarikiyle naklettiğini söylemiştir. Şehr zikredilince Şu'be, hadisin hatalı olduğu konusunda yanılmadığına sevinmiştir. Dârekutnî, bu hadiseyi anlatırken Şu'be'nin hadisin isnadını araştırıp, rivayetin illetini ortaya çıkardığını belirtir.⁶²⁰

Benzer bir örnek İbnü'l-Medîni hakkında nakledilir: Hüseyin el-Eşkar, Nevf'in Hz. Ali'nin yanında gecelediğine dair rivayeti nakletmişti. Ali İbnü'l-Medîni, hocası Hüseyin'e bunu kimden işittiğini sordu. O da Şuayb b. Abdillâh > Ebû Abdillâh > Nevf isnadını zikretti. İbnü'l-Medîni, Şuayb'a gelerek rivayeti kimden semâ' ettiğini sordu. Şuayb, Ebû Abdillâh el-Cessâs'tan işittiğini, onun da Hammâd el-Kassâr'dan naklettiğini söyledi. İbnü'l-Medîni, Hammâd'la karşılaştığında ona bunu kimin rivayet ettiğini sordu. Hammâd ise hadisin Ferkad es-Sebehî'nin Nevf'ten rivayeti olarak kendisine ulaştığını (بلغني عن..) söyledi. Bu araştırma neticesinde İbnü'l-Medîni, hocası Hüseyin'in rivayetinde tedlis olduğunu tespit etmiştir.⁶²¹

Bir diğer örnekte İbnü'l-Medîni, Süfyân b. Uyeyne > Ziyâd b. İlâka > Üsâme b. Şerîk tarikiyle arapların Rasûlullah'a geldiklerinden bahseden hadis hakkında hocası İbn Uyeyne'ye 'Ziyâd b. İlâka'dan sonraki râvî kimdir?' diye sormuş. Hocası, Mis'ar b. Kidâm olduğunu söylemiş. İbnü'l-Medîni, Mis'ar'dan sonraki râvîyi sormuş. İbn Uyeyne de "Haddesena Ebû Üsâme" diye cevap vermiştir.⁶²² Böylece İbnü'l-Medîni, hocasının rivayetindeki tedlisi ortaya çıkarmıştır.⁶²³

Hadisin metni de şifahî kaynak araştırmasına konu olmuştur: İbn Mehdî, bir gün İbrâhîm b. Sa'd > Zührî > İbn Ka'b b. Mâlik > Hz. Ömer tarikiyle Hz. Ömer'in, göndereceği bir askeri birliğe hitap etmesine dair bir rivayet nakletmişti. Rivayette أسرف ifadesi geçmekteydi. Ahmed b. Hanbel, ona Ebû Kâmil'in bunu أشرف عليهم şeklinde zikrettiğini söyleyince İbn Mehdî, doğrusunu Behz'e sormasını istedi. Ahmed b. Hanbel, Behz'e gelerek rivayeti sordu. Behz de أشرف عليهم ifadesini kullandı. İbn Mehdî

⁶²⁰ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 1/32, 33; Dârekutnî, *İlel*, 2/114. Ayrıca bkz. Ukaylî, *Duafâ*, 2/192; İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 1/28-29; Râmürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, s. 313-314; Hatîb, *Kifâye*, s. 429. Hadis için bkz. Abdurrezzâk, *Musannef*, 1/45. Hâkim, söz konusu hadisi tahrîc etmiş ve Ebû İshâk'tan sahih olduğunu, ancak Şeyhayn'ın bunu almadıklarını belirtmiştir (Hâkim, *Müstedrek*, 2/400). Benzer bir kaynak araştırması için bkz. Hatîb, *Kifâye*, s. 430.

⁶²¹ Hâkim, *Mârife*, s. 359. Buna göre rivayetin tam senedi şu şekildedir: Şuayb b. Abdillâh > Ebû Abdillâh el-Cessâs > Hammâd el-Kassâr > ... > Ferkad es-Sebehî > Nevf.

⁶²² Hatîb, *es-Sâbık ve'l-lâhık*, s. 183.

⁶²³ Tedlis yapması ile bilinen râvilerin semâ' lafzı zikretmedikleri rivayetlerde bu tür sorgulamalar sıklıkla gündeme gelmiştir. Örnekleri için bkz. Ahmed, *İlel*, 1/294; İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 3/202-203.

bunu kabul etmek durumunda kaldı.⁶²⁴ Ahmed b. Hanbel, rivayetlerdeki farklılığı hocasına sormak suretiyle çözümlenmiş ve İbn Mehdî'nin hatalı olduğunu tespit etmiştir.

Bazen de illel bilgini kendisine sorulan hadisin hatalı olduğunu söylemiş ancak gerekçesini açıklamamıştır. Söz konusu yanlışlık, hadisin başka bir tarihinin bir başka âlimden işitilmesi ile öğrenilebilmiştir. Mesela İbn Ebi's-Selc, Mansûr b. Süfyân > Mûsâ b. A'yûn > Ubeydullâh > Nâfi.. tarikiyle gelen "İnsanoğlu oruç, namaz, zekat ve hac ibadetlerini yerine getirenlerden olsa bile kıyamet günü akletmesi nispetince mükafat görür." rivayetini Yahyâ b. Maîn'e iki veya üç sene boyunca sorduklarını anlatır. Onun bu rivayeti, bâtil olarak değerlendirdiğini ancak ikna edici cevap veremediğini belirten İbn Ebi's-Selc, Zekeriya b. Adiy'in gelip de hadisi Ubeydullâh b. Amr > İshâk b. Ebî Ferve şeklinde tahdis etmesiyle rivayetin doğrusunun anlaşıldığını ifade etmiştir.⁶²⁵

Rivayetin kaynağının belirlenmesinde şifahî kaynak araştırması her dönemde devam etmekle birlikte zaman içerisinde araştırmada yazılı kaynak kullanımı da yaygınlaşmıştır.

2.3.1.2. Yazılı Kaynak

Bir rivayetin tahammül veya edası esnasında tereddüt bulunması, hıfzından rivayeti zayıf kabul edilen râvîlerin yazılı nüsha kullanmadıklarında hata yapma ihtimalinin olması, rivayetin yazılı nüshadan teyidinin tesebbütün bir parçası kabul edilmesi gibi nedenlerle illel bilginleri, yazılı kaynaklara müracaat etmişler ve bu sayede bazı illetleri belirleyebilmişlerdir.

Meselâ Hemmâm b. Dînâr bir gün bir hadis rivayet etmişti. **Affân** ona itiraz ederek: "Yezîd b. Zürey' bize Saîd'den, o da Katâde'den bu hadise muhalif rivayette

⁶²⁴ Ahmed, *İlel*, 2/18; 3/157; İbn Kudâme, *Müntehab*, s. 198. *İlel* 3/157'de yanlış nakledenin Ebû Kâmil olduğu şeklinde geçmiştir ki bu hatalıdır. İbn Kudâme, ayrıca bu hatanın nereden kaynaklandığını sorduğunda Ahmed b. Hanbel: "Muhammed b. İshak sebebiyle olmalı. Çünkü İbn İshak, bazı kitapları İbn Mehdî'ye vermiş, o da onları istinsah etmişti. (من قبل محمد بن إسحاق، إنما كان محمد يعطيه كُتُباً فينسخها)." demiştir. İbn Mehdî'nin, rivayeti İbn İshak'tan münâvele yoluyla aldığı, bu da semâ' gibi makbul bir yol sayılmadığı için tedlis yaparak hocasını gizlemiş olması muhtemeldir. Ahmed b. Hanbel أشرف عليهم ifadesinin "yüksek bir mekândan onlara hitap etti." anlamında olduğunu belirtmiştir (Bkz. İbn Kudâme, *Müntehab*, s.198). Rivayet için ayrıca bkz. Abdurrezzâk, *Musannef*, 5/291; Ebû Dâvud, "Harâc", 18; Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen*, 13/124. Bu eserlerde ilgili kelime شرف عليهم şeklindedir.

⁶²⁵ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 5/156 (حتى قدم علينا زكريا) ، ولا يدفعه بشيء ، هو باطل ، فيقول : هو باطل ، ولا يدفعه بشيء ، حتى قدم علينا زكريا (5/156) ، فحدثنا بهذا الحديث عن عبيد الله بن عمرو ، عن إسحاق بن أبي فروة ، فأتيناها ، فأخبرناه فقال : هذا . (بن عدي ، فحدثنا بهذا الحديث عن عبيد الله بن عمرو ، عن إسحاق بن أبي فروة ، فأتيناها ، فأخبرناه فقال : هذا .

bulunmuştu.” dedi. Bunun üzerine Hemmâm gidip kitabı inceledi, sonra geri geldi ve şöyle dedi: “Ey Affân! Görmez misin bilmeyerek hata yapıyorum!” Bu bilginin devamında Affân, Hemmâm’ın yakın zamanda incelemiş olduğu kitaptan yaptığı rivayetlerde hatasının az olduğunu belirtmiştir.⁶²⁶ Nitekim Affân, Hemmâm’dan naklettiği bir hadisin sonunda onun, kitabından naklettiğini özellikle belirtmiştir.⁶²⁷

Raf’u’l-yedeynle alakalı Berâ’ hadisi yazılı kaynak kullanımına örnek olarak verilebilir. Bu hadis, Muhammed b. İbn Ebî Leylâ’dan, “Yezîd b. Ebî Ziyâd > İbn Ebî Leylâ”, “Muhammed’in kardeşi İsâ > babası İbn Ebî Leylâ”, “Hakem > İbn Ebî Leylâ” ve “Hakem ile Muhammed’in kardeşi İsâ > İbn Ebî Leylâ” isnadlarıyla nakledilmiştir.⁶²⁸ Ancak **Muhammed b. Abdullâh b. Nümeyr** (ö. 234/849), Muhammed b. İbn Ebî Leylâ’nın kitabını incelediğini ve onun bu hadisi Yezîd’den rivayet ettiğini bizzat gördüğünü söylemiştir.⁶²⁹ Osmân ed-Dârimî de rivayeti İbn Ebî Leylâ’dan nakledenlerin en sağlamının Yezîd olduğunu belirtmiştir.⁶³⁰ Ahmed b. Hanbel, Hakem b. İsâ’nın rivayetini zikrettikten sonra şöyle demiştir: Şüphesiz bu, İbn Nümeyr’in İbn Ebî Leylâ’nın kitabında gördüğü gibi Yezîd’in hadisidir.⁶³¹ Öyle anlaşılıyor ki aynı hadisin Muhammed b. İbn Ebî Leylâ’dan nakledilen farklı tarikleri, münekkidleri tetkike sevk etmiş, İbn Nümeyr bu amaçla İbn Ebî Leylâ’nın kitabını incelemiştir. Ahmed b. Hanbel, İbn Nümeyr’in bu tespitini doğrulamış, Dârimî ise yaptığı incelemeler neticesinde Yezîd rivayetinin diğer tariklerden üstün olduğunu söylemiştir.⁶³²

Bir başka örnek şöyledir: İbn Ebî Ravvâd > İbn Cüreyc > Yahyâ b. Saîd > Amra > Aişe > Hz. Peygamber isnadıyla akika konusundaki hadis **İbn Maîn**’e sorulmuştu. İbn Maîn,

⁶²⁶ Ahmed, *İlel*, 1/357; İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, s. 234-234. Yezîd b. Zürey’in, Saîd b. Ebî Arûbe’nin sahifelerini ezberlediği/muhafaza ettiği bilinmektedir *كان يزيد بن زريع يحفظ أصناف سعيد بن أبي عروبة* (Ahmed, *İlel*, 2/357).

⁶²⁷ Ahmed, *İlel*, 3/325-326.

⁶²⁸ Bkz. Ebû Dâvûd, “Salât”, 116; Şâfiî, *Müsned*, 1/176; Humeydî, *Müsned*, 2/316; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 2/414; Ebû Ya’lâ, *Müsned*, 3/248; İbn Hacer, *et-Telhisü’l-habîr*, 1/400-401.

⁶²⁹ Ahmed, *İlel*, 1/369.

⁶³⁰ İbn Hacer, *et-Telhisü’l-habîr*, 1/401.

⁶³¹ Ahmed, *İlel*, 1/369.

⁶³² Söz konusu rivayet “Râvînin kendi rivayetine muhalefeti” başlığı altında ayrıca incelenecektir.

bu hadisin İbn Cüreyc'in kitaplarında an Racül an Yahyâ şeklinde olduğunu söyleyerek İbn Ebî Ravvâd'ın rivayetinde tedlis olduğunu kitaptan hareketle tespit etmiştir.⁶³³

Bir diğer örnek **Alî İbnü'l-Medîni**'den nakledilir. Ebu't-Teyyâh isimli râvî, bir rivayetinde "Abdurrahmân b. Hanbeş" isimli râvinin ismini "Abdullah" şeklinde yazmıştır. Onun öğrencilerinden Ca'fer b. Süleymân bu hatayı fark edememiş, İbn Ebî Şeybe de bu rivayeti Affân kanalıyla ondan naklen tahrîc etmiştir.⁶³⁴ İbnü'l-Medîni, Ebu't-Teyyâh'ın kitabındaki bu hatayı tespit etmiş ve doğrusunu söylemiştir.⁶³⁵ Bu örnekte İbnü'l-Medîni'nin rivayetlerdeki ihtilafı fark ettiği, Ebu't-Teyyâh'ın kitabına baktığı ve ricâl konusundaki bilgisinden hareketle hatanın ondan kaynaklandığını tespit ettiği görülmektedir.

Ahmed b. Hanbel'den yazılı kaynak kullanımında pek çok örnek nakledilmiştir. Bunlardan bazıları şöyledir: O, hocası Vekî'in, bir rivayetin senedindeki bir râvînin ismini elindeki nüshadakinden farklı telaffuz ettiğini bildirir: "Bizim nüshamızda Süleymân b. Mûsâ şeklindeydi. Vekî', 'Mûsâ b. Süleymân' olarak söyledi."⁶³⁶ Yine o, "Vekî, Süleyman b. el-Muğîre yoluyla Muhammed b. Sîrîn'in "İbn Ömer'e, imamın arkasında kıraat meselesini sordum, imamın kıraatının yeterli olacağını söyledi." şeklindeki sözünü nakletmişti. Hâlbuki bizim nüshamızda Muhammed b. Sîrîn değildi. Bu rivayet Enes b. Sîrîn'den ma'ruftur."⁶³⁷ diyerek Vekî'in, eda esnasında hata ettiğine

⁶³³ Ahmed, *İlel*, 3/19. (هذا في كتب ابن جريج عن رجل عن يحيى عن عمرة عن عائشة عن النبي).

⁶³⁴ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 12/109; 15/317. Ahmed b. Hanbel, hadisi Affân ve Ebû Seleme el-Anezî'den aynı tarik ile nakletmiş, ancak hatayı düzelterek ismi 'Abdurrahmân' şeklinde vermiştir. Ebû Ya'lâ da Ebû Saîd el-Kavârîrî'den naklen bu şekilde zikretmiştir (Ahmed, *Müsned*, 24/200, 202; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 12/237).

⁶³⁵ İbnü'l-Medîni, *İlel*, s. 87. Rivayetteki ihtilafa Ebû Zür'a da dikkat çekmiş ve kendisine sorulan Affân tarikinde 'Abdullah' şeklinde zikredilmesini hatalı bulmuş, Kâvârîrî'nin naklini tercih ettiğini belirtmiştir (İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 5/440).

⁶³⁶ Ahmed, *İlel*, 1/147 (no: 42). Ne var ki Vekî'in bu konuda haksız olmadığı görülür. Şöyle ki; Vekî'in "Mûsâ b. Süleymân" şeklindeki rivayetini İbn Ebî Şeybe ondan nakletmiştir (*Musannef*, 4/142). Ancak Süleymân b. Mûsâ'nın ilgili rivayetini tespit edemedik. Süleymân b. Mûsâ'nın Kâsım b. Muhaymira'dan naklettiği nebiz ile alakalı bir rivayeti İbn Hacer, Ebû Ya'lâ'dan naklen zikretmiştir (Bkz. İbn Hacer, *el-Metâlib*, 8/659). Ancak bu rivayet mevcut *Müsned*'de Mûsâ b. Süleymân şeklinde geçmektedir (13/193). Evzâi > Mûsâ > el-Kâsım tarihiyle başka rivayetler de nakledilmiştir (Bkz. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 13/367; Ebû İshâk el-Fezârî, *Siyer*, s. 277; Mizzi, *Tehzibü'l-Kemâl*, 23/446; 29/74). Zikredilen bu şahısların baba-oğul olduğu bilinirse mesele daha iyi anlaşılacaktır. Her ikisinden de Evzâi ilim almıştır. Ancak Mizzi, el-Kâsım b. Muhaymira'dan rivayette bulunan isim olarak Mûsâ'yı zikretmektedir (Mizzi, *Tehzibü'l-Kemâl*, 29/73. Ayrıca bkz. a.g.e., 12/92-93).

⁶³⁷ Ahmed, *İlel*, 3/385.

işaret etmiştir. Bu iki örnekte Ahmed b. Hanbel'in, yazılı kaynağı kullanarak hocasının rivayetindeki farklılığı tespit ettiği görülmektedir.

Yine **Ahmed** b. Hanbel, Haccâc (b. Ertât)'ın "Amr b. Şuayb > babası > dedesi" tarikiyle "Hz. Peygamber, kızı Zeyneb'i Ebu'l-Âs'a yeni bir nikâh ile iade etti." şeklinde naklettiği rivayeti⁶³⁸ Haccâc'dan olan bir kitaba bakmak suretiyle araştırmıştır. Onun verdiği bilgiye göre kitapta bu rivayet "حدثني محمد بن عبيد الله العرزمي عن عمرو بن شعيب عن أبيه عن جده" şeklinde kaydedilmiştir.⁶³⁹ Ahmed b. Hanbel'in, Haccâc'ın tedlis ile bilinmesi sebebiyle rivayetini kitaplara bakmak suretiyle tetkik ettiği ve buradan hareketle onun Amr'dan semâ'nın olmayıp, hadisi zayıf ve metrûk bir râvî olan Arzemî'den tahdis ettiğini tespit ettiği⁶⁴⁰ anlaşılmaktadır.

Ahmed b. Hanbel'in, hocasının hatalı bir rivayetini düzeltmesi ile ilgili şu haber de burada zikredilebilir: Ebû Nuaym Fadl b. Dükeyn, Yasin Sûresi'nin 13. ayeti ile ilgili rivayeti naklederken "eş-Şeybânî an İkrime" demiş, Ahmed b. Hanbel ise 'ani's-Süddî' olacak, diye müdahale etmiştir. Bunun üzerine Ebû Nuaym bir kitap (sahîfe) çıkarmış ve kontrol etmiş, doğrusunun 'ani's-Süddî' olduğunu görmüştür.⁶⁴¹ Ahmed b. Hanbel, bu bilgiye *İlel*'inde yer vermek suretiyle hocasının rivayetinin hatası üzerine nakledilme ihtimaline karşı tedbir almış olmaktadır.

Ahmed b. Hanbel, Affân'ın bir hadiste hata yaptığını da kitaba bakmak suretiyle fark etmiştir. Şöyle ki Affân, Hemmâm > Katâde > Racul > Saîd tarikiyle "Bir yerde dört gün kaldığında (namazı) dört rekat kıl!" rivayetini nakletmişti. Ahmed b. Hanbel, kitapta bu rivayetin senedinde "ani'l-Kâsım" ifadesinin de bulunduğunu, ancak Affân'ın bunu ezberlemediğini/iyi muhafaza etmediğini söylemiştir.⁶⁴²

⁶³⁸ Ahmed, *Müsned*, 11/529; Tirmizî, "Nikâh", 42; İbn Mâce, "Nikâh", 60; Hâkim, *Müstedrek*, 3/639.

⁶³⁹ Ahmed, *İlel*, 1/313.

⁶⁴⁰ Bkz. Ahmed, *Müsned*, 11/529; *İlel*, 1/313. Onun bu tespitinde nakledilen bilginin, diğer rivayetlerdeki bilgi ile çelişmesi de etkili olmuş olmalıdır. Zira Hz. Peygamber'in Zeyneb'i yeni bir nikâh kıymadan kocasına verdiği meşhurdur (Ahmed, *Müsned*, 3/369; Ebû Dâvud, "Talâk", 23-24; Tirmizî, "Nikâh", 42; İbn Mâce, "Nikâh", 60; İbn Sa'd, *Tabakât*, 8/32, 33; Hâkim, *Müstedrek*, 2/201; 3/237, 638-639). Ancak bu hadisin isnadının daha iyi durumda olmasıyla birlikte Tirmizî, amelin Haccâc hadisi üzere olduğunu söyler (Tirmizî, a.g.e.).

⁶⁴¹ Ahmed, *İlel*, 1/301. Süddî rivayeti için bkz. Taberî, *Tefsîr*, 20/500.

⁶⁴² Ahmed, *İlel*, 3/328. Ahmed b. Hanbel, Katâde'nin "حدثني القاسم أن سعيد بن المسيب" dediğini de nakletmiştir. Ahmed, *İlel*, 3/329.

Sevr b. Yezîd > Racâ b. Hayve > Verrâd > el-Muğîre isnadıyla rivayet edilen Hz. Peygamber'in mestlerin üstünü de altını da mesh ettiğine dair rivayet için **Ahmed** b. Hanbel şöyle demiştir: “Nuaym b. Hammâd, bunu bana İbnü'l-Mübârek'ten, Velîd b. Müslim'in Sevr'den rivayet ettiği gibi tahdis etti. Ona: ‘Bunu (bu şekliyle) Velîd söylüyor. İbnü'l-Mübârek ise (Sevr'in sözünü) ‘Racâ'dan bana tahdis edildi.’ diye vermiş ve Muğîre'yi zikretmemiştir.” dedim... Nuaym, eski bir yazı ile yazılmış antika kitabını çıkardı. Bir de baktı ki bu “ani'l-Muğîre” ifadesi öncekine benzemeyen bir yazı ile iki satır arasına ilave edilmiş. Ona bunu anlattım ve isnaddaki bu ziyadenin aslı olmadığını belirttim. Daha sonra onun insanlara bu hadisi sildirdiğini işittim.”⁶⁴³ Bu örnekte, Ahmed b. Hanbel'in rivayete karşı zihninde oluşan şüphesini hocası ile paylaşarak rivayetin kaynağını sorgulaması üzerine yazılı kaynağın doğruluğu tespit edilmiştir.

Fellâs (ö. 249), > Ezher > İbn Avn > İbrâhîm > Abîde > Abdullah isnadıyla Hz. Peygamber'in “İnsanların en hayırlısı benim çağımdakilerdir.” hadisini Yahyâ b. Saîd'e naklettiğinde o, İbn Avn'ın hadisinde ‘an Abdillâh’ kısmının olmadığını söylemiştir. Fellâs, var olduğunda ısrar etmiş ve kendilerine Ezher'in bu şekilde naklettiğini söyleyince Yahyâ b. Saîd: “Ezher'i gördüm, kitabını getirmişti, içinde ‘an Abdillâh’ yoktu.”⁶⁴⁴ “Ezher, bu rivayeti Muhammed'in iki oğluna ‘an Abdillâh’ olmaksızın imla ettirdi.”⁶⁴⁵ diyerek Ezher'in rivayetindeki ziyadeyi yazılı kaynaktan hareketle illetlendirmiştir. Fellâs daha sonra Ezher ile görüştüğünü ve kitabını tekrar incelemesini söylediğini, bunu üzerine Ezher'in, girip kitabını araştırdığını ve çıktığında hadisi Abîde > Hz. Peygamber şeklinde sadece mürsel olarak bulduğunu anlatmıştır.⁶⁴⁶

Nesâî, Hârûn b. Abdillâh > Zeyd b. el-Hubâb > Muâviye b. Sâlih > Ebu'z-Zâhiriyye > Kesîr b. Mürre > Ebu'd-Derdâ > Hz. Peygamber isnadı ile zikrettiği her namazda kıraatin olup olmadığı hakkındaki bir rivayetin akabinde Ebu'd-Derdâ'nın sözünün

⁶⁴³ İbnü'l-Mulakkin, *el-Bedru'l-münîr*, 3/21.

⁶⁴⁴ Hâkim, *Ma'rife*, s. 212-213.

⁶⁴⁵ Dârekutnî, *İlel*, 5/187.

⁶⁴⁶ Hâkim, bu bilgiyi “Bu hadis, Müslim'de tahrîc edilmiştir ve ilginç bir illeti vardır.” diyerek nakletmiştir (Hâkim, *Ma'rife*, s. 212-213). Bezzâr, bu hadisin İbn Avn'dan “عن عبد الله رفعه” şeklinde sadece Ezher tarafından nakledildiğini (Bezzâr, *Müsned*, 5/185), oysa rivayetin Abdullâh tarikiyle sadece Mansûr > İbrâhîm > Abîde > Abdullah tarikiyle bilindiğini söylemiştir (Bezzâr, *Müsned*, 5/180).

hadisin bir parçası olarak görülmemesi için bunun Rasûlullâh'a nispetinin doğru olmayacağını, Ebu'd-Derdâ'nın sözü olduğunu belirtmiş; gerekçe olarak da bu kısmın kitapla birlikte okunmadığını göstermiştir.⁶⁴⁷

Kimi rivayetler de, râvîsinin kitaplarında bulunmamasıyla illetlendirilmiştir. Özellikle hıfzından rivayetinde problem görülen ve kendisinden hadis alınırken kitapları esas kabul edilen râvîlerden nakillerde bu husus gündeme gelmiştir. Mesela Abdurrezzâk'ın hıfzından rivayetinde hata yaptığı bilinmektedir. **Dârakutnî** şöyle der: “Abdurrezzâk, Ma'mer'den kitapta yer almayan hadisleri naklederken hata ederdi.”⁶⁴⁸ Yahyâ b. Maîn'in şu ifadesi de bu vakıayı teyit etmektedir. O şöyle der: “Abdurrezzâk'tan kitabından yazdıklarım haricinde bir şey yazmadım.”⁶⁴⁹ Buna binaen Abdurrezzâk'ın, > Ma'mer > Zührî > Ebû Seleme > Ebû Hüreyre tarikiyle merfû' olarak naklettiği الخيل المعقود في نواصيها الخير şeklindeki rivayeti⁶⁵⁰ Ahmed b. Hanbel ve Muhammed b. Yahyâ reddetmiştir. Muhammed b. Yahyâ, bunun gerekçesi olarak rivayetin Abdurrezzâk'ın asıl nüshasında bulunmadığını söylemiştir.⁶⁵¹ Hakikaten rivayet mevcut *Musannef* nüshasında bulunmamaktadır. Nihayetinde Abdurrezzâk'tan gelen tarike ve Dârekutnî'nin kaydettiği üzere⁶⁵² başka tariklere de muhalif olan bir bilginin yanlış olduğu onun kitaplarına bakılmak suretiyle tespit edilmiş görülmektedir.

Kitapta bulunmama ile alakalı Ahmed b. Hanbel'den nakledilen bazı illetlendirme örnekleri şöyledir: Abdurrezzâk'ın, > Ma'mer > Zührî > Sâlim > İbn Ömer isnadıyla naklettiği Hz. Ömer'in yeni bir elbise giymesi ile alakalı haber, **Ahmed** b. Hanbel tarafından kitaplarda yazılı olmadığı gerekçesi ile reddedilmiştir.⁶⁵³ Yine İbn

⁶⁴⁷ Nesâî, “İftitâh”, 31. الكتاب. هذا عن رسول الله صلى الله عليه وسلم خطأ إنما هو قول أبي الدرداء ولم يقرأ هذا مع الكتاب. Dârekutnî de bunu Hz. Peygamber'in Ebu'd-Derdâ'ya söylediği bir söz olarak nakledenin hatalı olduğunu söylemiştir. Dârekutnî, *İlel*, 4/255.

⁶⁴⁸ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 234.

⁶⁴⁹ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 233.

⁶⁵⁰ Bezzâr, *Müsned*, 14/284-285; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 10/408; Ebû Avâne, *Müsned*, 4/446 (7276).

⁶⁵¹ Ebû Zür'a, *Ecvibe*, 2/748; İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 234.

⁶⁵² Dârekutnî, İbrâhîm b. Sa'd'ın bu rivayeti Zührî'den mürsel naklettiğini belirterek mürsel-muttasıl ihtilafı açısından rivayeti illetlendirmiş, irsâlin doğru olduğunu belirtmiştir (Dârekutnî, *İlel*, 9/253-254). Bezzâr ise rivayetin Zührî > Ebû Seleme tarikinin sadece Abdurrezzâk yoluyla bilindiğini belirterek teferrüde işaret etmiştir. (Bezzâr, *Müsned*, 14/285).

⁶⁵³ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 233 (هذا كان يحدث به من حفظه ولم يكن في الكتب). Ne var ki bu rivayet, başta *Musannef* in sonunda neşredilen Ma'mer'in *Cami*'i olmak üzere bazı eserlerde yer almış (Abdurrezzâk, *Musannef*,

Uleyye'nin İbn Cüreyc > Süleymân b. Mûsâ > Zührî > Urve > Aişe > Hz. Peygamber tarihiyle naklettiği “Velisiz nikâh olmaz.” hadisinin akabindeki İbn Cüreyc'e ait ‘Daha sonra Zührî ile karşılaştım ve bu hadisi sordum. Onu kabul etmedi (لم يَعْرِفْهُ)’ sözü⁶⁵⁴ **Ahmed** b. Hanbel tarafından İbn Cüreyc'in kitaplarında olmadığı gerekçesiyle reddedilmiştir.⁶⁵⁵

Bir diğer örnekte Mücâhid b. Mûsa > Muhammed b. Ubeyd > Mis'ar > Yezîd el-Fakîr > Câbir kanalıyla merfû' olarak nakledilen yağmur duası ile ilgili rivayetin İbn Ubeyd'den olmasını reddeden Ahmed b. Hanbel şöyle demiştir: “Muhammed b. Ubeyd, Mis'ar'dan olan kitabını bize verdi. Biz de onu istinsah ettik. Ancak bu hadis onun içinde yoktu. Bu, leyse bi şey'dir. Muhammed'in kardeşi Ya'lâ ise bu hadisi bize Mis'ar > Yezîd kanalıyla mürsel olarak tahdis etti.”⁶⁵⁶ Ahmed b. Hanbel'in, hocası Muhammed b. Ubeyd'in kitabından istinsah ettiği nüshada bu rivayeti göremediğini ve rivayetin onun kardeşi Ya'lâ yoluyla bilindiğini belirterek illet tespiti yaptığı anlaşılmaktadır.

Bir başka örnek sika râvî İbrâhîm b. Sa'd ez-Zührî ile ilgilidir. Yahyâ b. Saîd el-Kattân ve Ahmed b. Hanbel, onun ezberden yaptığı rivayetlerde hata yaptığını, kitabından rivayette ise isabet ettiğini söylemişlerdir. Meselâ **Ahmed** b. Hanbel, İbrâhîm > babası > Enes > Hz. Peygamber tarihiyle nakledilen “İmamlar Kureyş'tendir.” hadisinin

11/223; Ahmed, *Müsned*, 9/440-441; Abd b. Humeyd, *Müsned*, 1/238; İbn Mâce, “Libâs”, 2; Bezzâr, *Müsned*, 12/253; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 9/402; Taberânî, *el-Kebîr*, 12/283-284; a.mlf., *ed-Duâ*, s. 980-981; Beyhakî, *ed-Deavâtu'l-kebir*, s. 203); sahih olduğunu belirtenler olmuştur (İbn Hibbân, *Sahih*, 15/320-321; Bûsürî, *Misbâh*, 4/82). Ancak Ma'mer'den sadece Abdurrezzâk'ın naklettiği gerekçesiyle illetlendirenler de vardır. Bkz. Bezzâr, *Müsned*, 12/253; Nesâî, *Amelu'l-yevm ve'l-leyl*, s. 275-276; İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 4/340-341 (no: 1470); Beyhakî, *ed-Deavâtu'l-kebir*, 2/205; İbn Hacer, *Netâicü'l-efkâr*, 1/136-138.

⁶⁵⁴ Ahmed, *Müsned*, 40/203; Tirmizî, “Nikâh”, 14. Bu söz, İbn Maîn tarafından, sadece İbn Uleyye'nin rivayetinde bulunmakla da illetlendirilmiştir. Ayrıca İbn Uleyye'nin kitaplarını Abdülmecîd b. Abdülazîz b. Ebî Ravvâd'ın kitaplarından tashih ettiği, İbn Cüreyc'den semâ' etmediği bilgisi de zikredilmiştir. Bkz. Tirmizî, a.g.e.; Dârekutnî, *İlel*, 15/14.

⁶⁵⁵ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 4/26-27 (لَكَانَ هَذَا فِي كُتُبِهِ، وَمُرَاجَعَاتِهِ). Ayrıca bkz. Beyhakî, *el-Kebîr*, 7/106.

⁶⁵⁶ Ahmed, *İlel*, 3/346-347. Mürsel rivayeti nakleden Ya'lâ, Ubeyd'in çocuklarından en sağlamı olarak değerlendirilmiştir (Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 32/391-392). Ne var ki hadisi Abd b. Humeyd, Ebû Dâvud, Ebû Avâne, Muhammed b. Ubeyd tarihi ile tahrîc etmiş, Hâkim de Şeyhayn'in şartlarına uygun sahih bir hadis olduğunu söylemiştir. Bkz. Abd b. Humeyd, *Müsned*, 1/338 (Muhammed b. Ubeyd); Ebû Dâvud, “Salât”, 261 (İbn Ebî Halef > Muhammed b. Ubeyd); Ebû Avâne, *Müsned*, 2/123 (Hasen b. Affân > Muhammed b. Ubeyd); Taberânî, *ed-Duâ*, s. 602 (Abdullah b. Ahmed'den); Hâkim, *Müstedrek*, 1/326. Hadis ayrıca Enes, Ka'b b. Mürre ve Abdullah b. Cerâd gibi sahâbilerden de nakledilmiştir. Dârekutnî de muhalefetten hareketle rivayetin mürsel olduğunu belirtmiştir. Dârekutnî, *İlel*, 13/391.

İbrâhim'in kitaplarında bulunmadığını belirterek "Bu tarikle gelen bir aslının olmaması gerekir." demiş ve rivayeti illetlendirmiştir.⁶⁵⁷

Ebû Sevâbe b. el-Mufaddal > babası > Ebu'z-Zinâd > Hârice b. Zeyd b. Sâbit > babası > Hz. Peygamber isnadıyla rivayet edilen "Harb, hiledir." hadisi için **Buhârî**, 'Mufaddal'ın kitaplarını araştırdık, ancak bu rivayeti bulamadık.' demiş, doğrusunun İbnü'l-Mufaddal > babası > İbn Aclân > Ebu'z-Zinâd.. şeklinde nakledildiğini belirtmiştir.⁶⁵⁸

Mestlere mesh ile alakalı hem İbn Fudayl > Husayn > Şa'bî > Muğîre > Hz. Peygamber tariki hem de İbn Uyeyne > Husayn > Şa'bî > Urve b. Muğîre > Muğîre > Hz. Peygamber tariki ile gelen rivayet **Ebû Zür'a**'ya sorulduğunda o şöyle cevap vermiştir: "Ben, Urve zikredilmeyen Şa'bî hadisini tercih ediyorum (emîlü). Çünkü (yanımda) Şa'bî'nin mesh konusunda asıl nüshası var!"⁶⁵⁹ Ebû Zür'a'nın, diğer tarik birkaç vecihten gelmiş iken bu tariki daha sahih kabul etmesi, muhtemelen bilgiyi elindeki yazılı kaynağı kullanarak teyit etmesinden kaynaklanmaktadır. Ne var ki Ebû Hâtim ve Dârekutnî, senedde Urve bulunan tariki tercih etmişlerdir.⁶⁶⁰

Ebû Hâtim, Velid > Evzâi > Yahyâ > Abdullah b. Ebî Katâde > Ebû Katâde > Hz. Peygamber tarikiyle nakledilen "Hırsızlık bakımından insanların en kötüsü, namazından çalan kimsedir." hadisini '**Böyle bir rivayet olsaydı, Velîd'in namazla ilgili hadisleri derlediği Kitâbu's-Salât adlı eserinde yer alırdı.**' diyerek reddeder.⁶⁶¹ Burada Ebû Hâtim'in, rivayeti "râvînin ilgili kitabında bulunmama" ile illetlendirdiği görülmektedir. Ancak Ebû Hâtim'in bu tespitine rağmen rivayet, hadis kaynaklarında yerini almıştır.⁶⁶²

⁶⁵⁷ İbn Kudâme, *Müntehab*, s. 159; İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 237; İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/106. ليس هذا في كتب إبراهيم، لا ينبغي أن يكون له أصل. Ahmed b. Hanbel bu rivayete *Müsned*'inde Bükeyr el-Cezerî > Enes tarikiyle yer vermiştir (Ahmed, *Müsned*, 19/318; 20/249). İbrâhim b. Sa'd'ın rivayeti de kaynaklarda yer almıştır (Bkz. Tayâlisî, *Müsned*, 3/595; Bezzâr, *Müsned*, 12/321; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 6/301; Ebu'l-Fadl ez-Zührî, *Hadîs*, s. 349-350; Beyhakî, *el-Kübrâ*, 8/144).

⁶⁵⁸ Kâdî Ebû Tâlib, *İleli't-Tirmizî*, s. 173 (نظرنا في كتب المفضل فلم نجد هذا فيه) Hatalı rivayeti kaynaklarda bulamadık. İbn Aclân rivayeti için bkz. Taberî, *Tehzîbü'l-Âsâr*, 3/123; Tahavî, *Şerhu Müşkili'l-âsâr*, 7/367; Taberânî, *el-Kebîr*, 5/136;

⁶⁵⁹ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 1/401-403.

⁶⁶⁰ Bkz. İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 1/403; Dârekutnî, *İlel*, 7/100.

⁶⁶¹ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 2/424. Rivayeti Velid'den el-Hakem b. Mûsâ ve Ebû Ca'fer es-Süveydî nakletmiştir.

⁶⁶² Dârimî, *Salât*, 78 (1328); İbn Huzeyme, *Sahîh*, 1/331; Taberânî, *el-Evsat*, 8/130; a.mlf., *el-Kebîr*, 3/242; Hâkim, *Müstedrek*, 1/229; Beyhakî, *el-Kübrâ*, 2/385.

Yine Ebû Hâtim İbn Uyeyne > İbn Ebî Arûbe > Katâde > Hassân b. Bilâl > Ammâr > Hz. Peygamber isnadıyla gelen abdestte sakalın hilallenmesi ile ilgili hadisi “Şayet sahih olsaydı İbn Ebî Arûbe’nin musannefâtında yer alırdı.” diyerek illetlendirmiştir.⁶⁶³

İbn Uyeyne, Hz. Peygamber’in sakalını hilallediğine dair hadisi Saîd b. Ebî Arûbe > Katâde > Hassân b. Bilâl > Ammâr b. Yâsir isnadıyla nakletmişti. **Ebû Hâtim**, İbn Uyeyne’den başkasının bunu Saîd b. Ebî Arûbe’den rivayet etmediğini belirtmiş ve “Şayet bu doğru (sahih) olsaydı İbn Ebî Arûbe’nin musannefatında mutlaka olurdu.” diyerek rivayeti illetlendirmiştir.⁶⁶⁴

Yazılı kaynaktan araştırma, illetli olduğu düşünülen bazı rivayetlerin doğruluğunu tahkik etmede de kullanılmıştır. Mesela Yahyâ b. Saîd el-Kattân, pek çok hadiste Hemmâm b. Dînâr’a muhalefet eder ve onun isnatlara ilave yaptığını söylerdi. Affân’ın verdiği bilgiye göre Muâz b. Hişâm geldiğinde onun kitapları incelenmiş ve Yahyâ’nın itiraz ettiği çoğu hadiste kitaptaki rivayetlerin Hemmâm’a muvafık olduğu görülmüştür. Hatta Yahyâ, Muâz b. Hişâm geldiğinde Affân’a, “Hemmâm nasıl demişti?” diye sorarak onun rivayetlerini Muâz’ın kitaplarındakilerle mukayese etmişti. Nihayetinde Yahyâ, Hemmâm’ı eleştirmeyi bırakmıştır.⁶⁶⁵ Ahmed b. Hanbel, *İlel*’in bir başka yerinde Hemmâm ve Muâz b. Hişâm’ın muvafık olarak rivayet ettikleri bir habere her ikisinin kanalıyla yer vermiştir.⁶⁶⁶

İlletin olmadığını tespit için kitap bilgisine başvurulmasının bir diğer örneği şöyledir: Süleymân et-Teymî, “haddesenâ Ebû Osmân” diyerek ondan “Hz. Peygamber beni ve Hasan’ı aldı ve ‘Allahım, bu ikisini ben seviyorum, sen de sev!’ buyurdu.” şeklindeki Üsâme hadisini rivayet etmişti. Yahyâ b. Maîn’in naklettiğine göre Teymî, bu rivayeti bu şekilde naklettikten sonra hadisin kimden olduğu konusunda şüphe ettiğini, ancak daha sonra incelediğini ve bu haliyle yazılı olarak kendi yanında bulduğunu

⁶⁶³ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 1/488.

⁶⁶⁴ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 1/488.

⁶⁶⁵ Ahmed, *İlel*, 1/226-227, 525; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, 9/108; İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, s. 234.

⁶⁶⁶ Ahmed, *İlel*, 3/327. Bununla birlikte Muâz b. Hişâm’ın Hemmâm’ın rivayetine muhalif olarak naklettiği bir hadis ise Hişâm’ın Hemmâm’dan daha hâfiz olduğu söylenerek tenkit edilmiştir (Bkz. İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 3/513-514).

söylemiştir.⁶⁶⁷ Bu şekilde Teymî, kitaba bakmak suretiyle naklettiği bilginin doğruluğunu teyit etmiştir.

2.3.2. Hadisin Tariklerinin Karşılaştırılması

İleti tespit dayanaklarından biri olan değerlendirmenin bir diğer aşaması ilgili hadisin tüm tariklerinin toplanması ve birbirleri ile mukayese edilmesidir. İbnü'l-Medîni, rivayetlerin doğrusunu yanlışından ayırt etmede hadisin tariklerini toplamanın önemini “Bir rivayetin bütün tarikleri toplanmadan hata ortaya çıkarılamaz.”⁶⁶⁸ sözü ile ifade etmiştir. İbnü'l-Mübârek ise “Hadisin sahih olmasını istersen, bazısını bazısına vuracaksın (mukayese edeceksin!)”⁶⁶⁹ diyerek tariklerin, birbirleriyle karşılaştırılarak değerlendirilmesinin önemine dikkat çekmiştir.

Taylandlı muasır âlim Rıza Ahmed Samedî'nin şu tespiti yerindedir: “Hatanın kaynağını tespit için râvilerin rivayetleri arasında karşılaştırma yapmak (muvâzene), hadislerin illetini bilme konusunda muhaddislerin kullandığı yöntemlerden en dakiki/en iyisi/en önde gelenlerindedir. Hatta bu, onların nezdinde tenkid usulünün beyni ve direğidir.”⁶⁷⁰

Rivayetlerin tariklerinin araştırılıp karşılaştırılması sonucu tespit edilen illetleri iki ana başlık altında toplamak mümkündür: Muhâlefet ve teferrüd. Nitekim İbnü's-Salâh, illet tespitinin özellikle râvînin teferrüdü ve başkalarının kendisine muhalefeti ile idrak edilebileceğini belirtmiştir.⁶⁷¹

Muhalefet ve teferrüdün illetin belirlenmesinde oynadığı bu rolü görebilmek için konuyu örnekleriyle ele almak yerinde olacaktır.

⁶⁶⁷ Ahmed, *İlel*, 3/217.

⁶⁶⁸ Hatîb, *Câmi*, 2/316.

⁶⁶⁹ Hatîb, *Câmi*, 2/452.

⁶⁷⁰ Samedî, *Nazariyyetü'l-ille*, s. 7.

⁶⁷¹ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 120 (ويستعان على إدراكها بتفرد الراوي وبمخالفة غيره له مع قرائن تنضم إلى ذلك).

2.3.2.1. Muhâlefet Tespiti

Bir râvînin ister zayıf isterse sika olsun kendisinden daha güvenilir râvîlere aykırı rivayette bulunmasına muhalefet denir.⁶⁷² İmâm Şâfiî, kişinin, kendisinden daha hafız kimselere muhalefet ederek veya o hadisi nakleden diğer râvîlerin söylemediği bir şeyi hadiste zikrederek hataya düşeceğini ifade etmiştir.⁶⁷³ Müslim, bir muhaddisin rivayetlerinde münkerlik alametinin, hafız ve makbul olan râvîlerin rivayetleri ile onun rivayetlerinin karşılaştırılması sonucunda tespit edileceğini, muhalefeti çok olduğunda ise o kimsenin hadislerinin terk edileceğini belirtmiştir.⁶⁷⁴ Onun bir rivayetdeki hataya işaret ederken; “Bu rivayetdeki hataya delil, Nâfi’nin ashabından hâfız kimselerin hadiste geçen siâyenin zıddı olacak manayı zikretmede ittifak etmeleridir. Mutkin hâfızların muhalefeti de hadisin zayıflığını gayrından ayırır, açıklar.”⁶⁷⁵ ifadelerini kullanması hadislerin sıhhatinin belirlenmesinde muhalefetin ne denli önemli olduğunu gösterir.

İbn Hacer de illetin belirlenmesinde muhalefetin rolüne işaret ederek râvîlerinin ittifakı halinde bir rivayetin illetten sâlim olduğunun ortaya çıkacağını ifade etmiştir. Râvîler ihtilaf etmişlerse, illetin ortaya çıkması mümkün olur. O halde gerçekte illeti ortaya koymanın dönüp dolaştığı esas, ihtilafın açıklanmasıdır.⁶⁷⁶

Rivayetin kaynağı araştırılıp tarikleri toplandığında muhalefet tespit edilmişse, bu durumda hatalı olduğu belirlenen tarik illetlendirilir, isabetli olduğu düşünülen tarik veya tarikler ise tercih edilerek tashih edilmiş olur. Neticede tercih etme imkânı bulunamamışsa, o halde rivayetin hükmü konusunda tevakkuf edilir.⁶⁷⁷

⁶⁷² Uğur, *Hadis Terimleri*, s. 262..

⁶⁷³ Şâfiî, *İhtilâfü'l-hadis* (thk. Rıfâat Fevzî), s. 305.

⁶⁷⁴ Müslim, “Mukaddime”, s. 10.

⁶⁷⁵ Müslim, *Temyîz*, 190.

⁶⁷⁶ İbn Hacer, *Nüket*, 2/710-711.

⁶⁷⁷ Tercih ile tevakkuf etmenin arasında bir de tereddüt halinin var olduğu söylenebilir. Bu hal, illel bilgininin, rivayetin tarikleri arasında tercihte bulunamamakla birlikte *أظن* veya *أحسب* gibi bir ifade ile tahminde bulunması durumudur. Bu çalışmada illet tespitinin dayanakları konu edildiğinden, illet tespitinin sonuçları üzerinde durulmamıştır. Tercih, tereddüt ve tevakkuf halleri hakkında ayrıntılı bilgi için Mâhir Yâsin’in çalışmasına müracaat edilebilir.

Cerh sebepleri arasında da zikredilen muhalefet, senedde veya metinde olmasına göre farklı isimlerle anılmıştır. Bu çalışmada, senedde veya metinde olması yönüyle değil, daha faydalı olduğu düşünüldüğünden muhalefet ettiği bilgiye göre kısımlara ayrılarak incelenecektir. Buna göre râvînin, sikaların hadisine, kendisinin önceki rivayetine, amel veya fetvasına, tarihi verilere muhalif rivayeti ile rivayetler arası muhalefet konuları ele alınacaktır.⁶⁷⁸

2.3.2.1.1. Sikaların Hadisine Muhalif Rivayet

“Muhalefet” kavramı genelde “sikât” sözcüğü ile birlikte zikredilir. Çünkü bir rivayetin doğru olup olmaması güvenilir râvîlerin rivayetleri ile mukayese edilerek anlaşılabilir. Dolayısıyla zayıf râvîlerin sikalara veya sika seviyesinde olmasa da râvînin kendisinden daha iyi durumda olan kimselere muhalif rivayetleri ile sika bir râvînin kendisinden daha sika bir râvîye veya kendisi gibi birkaç sikaya muhalif rivayetleri muhâlefet olarak değerlendirilmiş, râvînin zabt sıfatına yönelik tenkit sebeplerinden biri olarak “muhâlefetü’s-sikât” sayılmıştır. Ancak muhalefetin zabtı etkilemesi için belirli bir sayıya ulaşması esas olmalıdır. İnsanın hata yapabilir olması, bir veya birkaç muhalefetin, zabtı olumsuz yönde etkilememesini gerektirir. Nitekim Zerkeşî, muhâlefetü’s-sikât’ı gâlib ve nâdir olmak üzere iki kısma ayırmış, rivayet ettiklerinin çoğunda sikalara muhalefet eden kimsenin hafız olamayacağını, yani zabtının kusurlu olacağını; buna mukabil bazı rivayetlerinde sikalara muhalefet edenin bu naklettiklerinin şâz olarak değerlendirileceğini belirtmiştir.⁶⁷⁹

Sikaların rivayetlerine muhalif rivayetler, hadis usûlünde iki farklı kavramla ifade edilmiştir: Zayıf râvîlerin kendilerinden daha iyi durumda olan kimselere muhalif rivayetleri için “münker”; sika râvînin sikalara veya daha sika birine muhalif rivayeti için ise “şâz” terimi kullanılmıştır.⁶⁸⁰ Ne var ki istılahların gelişimini tamamlamadığı ilk

⁶⁷⁸ Bunlardan başka, hadislerin, Kur’ân ayetlerine veya amel-i ehl-i Medine’ye muarız olması sebebiyle illetlendirmeden bahsedilmekteyse de söz konusu rivayetler rivayet asrı ile eserlerinde Kur’ân’a muhalefetten değil, diğer gerekçelerle illetlendirilmiştir. Bu sebeple çalışmamızda bu ta’lil örneklerine yer verilmemiştir. Kur’ân ayetlerine muhalefet sebebiyle illetlendirilen rivayetlere, genelde, Sa’lebe hadisi, şahitle birlikte yemin hadisi, Fatma bint Kays hadisi, ölünün ardından ağlamanın ölüye azab olacağı hadisi ve dünyanın 6 günde yaratılması ile alakalı Müslim hadisi örnek olarak verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Fahl, *el-Câmi fi’l-ilel*, 2/402-418; Sa’d Abdurrahmân Ferec, “Ta’lîlü’l-hadîs bi muhalefeti zâhiri’l-Kur’âni’l-Kerîm”, *Mecelletü Külliyyeti’l-Ulûmi’l-İslâmiyye*, sayı: 37, 2014, ss. 117-179. Amel-i ehl-i Medine’ye muhalif rivayet örnekleri için bkz. Fahl, *el-Câmi’ fi’l-ilel*, 2/441-454.

⁶⁷⁹ Zerkeşî, *Nüket*, 1/102.

⁶⁸⁰ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 73.

dönemlerde bu kavramların her zaman için muhalefet ifade etmediğini belirtmek gerekir. Sözelimi Tirmizî, muhalefet olmamasına rağmen Eyyûb b. Vâkîd el-Kûfi'nin Hişâm'dan rivayet ettiği “Kim bir kavme misafir olursa onların izni olmadan oruç tutmasın!” merfû' hadisini, Hişâm'ın sika talebelerinin rivayet etmediğini belirterek “münker” olarak değerlendirmiştir.⁶⁸¹ Yine Ebû Dâvud, Ca'fer b. Burkân'ın Zührî'den sema' etmediği gerekçesiyle bir hadisin münker olduğunu söylemiştir.⁶⁸²

Her ne kadar Hâkim en-Nîsâbûrî, illetin daha çok sikaların hadislerinde vaki olduğunu;⁶⁸³ Zehebî, sika râvinin rivayet ettiğine zayıf bir râvinin muhalefet etmesi durumunda illetin sıhhati etkilemeyeceğini, dolayısıyla böylesi bir rivayetin ma'lûl olarak değerlendirilemeyeceğini;⁶⁸⁴ İbn Hacer ise, râvîsi meçhûl veya zayıf olan bir hadisin ma'lûl olarak isimlendirilemeyeceğini, ma'lûl rivayetin görünürde kusurlardan sâlim olması lazım geldiğini söylemiş olsa da⁶⁸⁵ gerek zayıf gerekse sika râvîlerin sikalara muhalif rivayet ettikleri hadisler ile eserlerine konu olmuştur. Müslim *Temyîz*'inde şöyle der: “Rivayetlerin hepsini toplamak ve birbiriyle mukayese etmekle sahihi sakiminden ayrılır; zayıf haberlerin râvîleri de böyle olmayan hafızlardan ayrılır. İşte bu yolla hafız, sika kimselerin rivayetlerine muhalif, münker sözler naklettikleri için Ömer b. Abdillâh b. Has'am ve benzerlerinden rivayeti zayıf saymışlardır.”⁶⁸⁶

Zayıf râvîlerin kendilerinden daha iyi durumda olan kimselere muhalif rivayetlerine en çok rastlanan eserler arasında Bezzâr'ın *Müsned*'i ve Dârekutnî'nin *İlel*'i zikredilebilir. Hatta Zehebî, “Dârekutnî, *İlel*'inde bu türden pek çok hadis zikretmekle doğru yapmamıştır. Çünkü böylesi bir durumda hüküm, sağlam râvînin rivayetine göredir. Meselâ sağlam râvî hadisi mürsel olarak nakletse, zayıf olan da muttasıl nakletse, onun muttasıl rivayetine iki sebepten ötürü itibar edilmez: Râvisinin zayıflığı ve sağlam râvînin irsal yapması ile onun rivayetinin ma'lûl olması.”⁶⁸⁷ diyerek Dârekutnî'yi

⁶⁸¹ Tirmizî, “Savm”, 70.

⁶⁸² Ebû Dâvud, “Et'ime”, 19 (no: 3774).

⁶⁸³ Hâkim, *Ma'rife*, s. 376.

⁶⁸⁴ Zehebî, *Mükaza*, s. 52.

⁶⁸⁵ İbn Hacer, *Nuket*, 2/710.

⁶⁸⁶ Müslim, *Temyîz*, s. 209.

⁶⁸⁷ Zehebî, *Mükaza*, s. 52.

eleştirmiştir. Müteahhirûn usûl kitaplarında tarifi yapılan illet kavramına göre doğru kabul edilecek bu ifadeler, illetin mütekaddim eserlerde daha geniş bir manada kullanıldığı göz önünde bulundurulduğunda isabetli gözükmemektedir. Çünkü rivayet asrında illet kelimesi, genelde rivayetteki her türlü kusuru ifade etmek için, özelde ise birçok kimsenin farkına varamadığı ancak uzman kimselerin tespit ettiği hataları anlatmak için kullanılmıştır. Mesela Müslim, metninde vehm bulunan hadislerden birini zikrettikten sonra “Haccâc, Eş’as, ed-Dâlâtî gibi râvîlerin, Eyyûb, Yahyâ b. Saîd, Cerîr, Leys, İbn Cüreyc, Ma’mer gibi râvîlerden herhangi birisine muhalefet ettiklerinde rivayetlerinin itibar görmeyeceğini, oysa ilgili rivayette hepsine birden muhalefet ettiklerini belirterek söz konusu rivayeti illetlendirmiştir.⁶⁸⁸ Haccâc, Eş’as ve ed-Dâlâtî, hata yapan sadûk ve zayıf râvîler olarak değerlendirilmişlerdir ve o rivayette sikalara muhalefet etmişlerdir. Müslim’in, hatalı rivayete, hadislerdeki illetleri açıkladığını belirttiği *Temyîz*’inde yer vermesi, o dönemde bu tür bilgilerin illet olarak değerlendirildiğini gösterir.

Rivayet asrı eserlerinde **zayıf râvînin kendilerinden daha iyi durumda olan kimselere muhalif rivayeti** gerekçesi ile illetlendirilen rivayetlerden birkaçı şöyledir:

Yahyâ b. Ukbe b. Ebi’l-Ayzâr, İnşıkak sûresinde secde yapılması ile alakalı rivayeti İbn Ebî Leylâ ve Ebû İdrîs el-Evdî > Âsım b. Behdele > Zirr b. Hubeş > Safvân b. Assâl isnadıyla merfû' olarak rivayet etmiştir. Oysa Süfyân es-Sevrî, Hammâd b. Seleme ve Ebû Bekr b. Ayyâş rivayeti Âsım > Zirr > Ammâr şeklinde mevkûf nakletmişlerdir. Bu muhalefete dikkat çeken **Ebû Zür’a**, Yahyâ’nın zayıf bir râvî olduğunu söyleyerek rivayetini hatalı ve münker saymıştır.⁶⁸⁹

Hâlid b. Yezîd el-Ezrak, “Kim bana altı hususta garanti verirse, ona cenneti garanti ederim..” hadisini Îsâ b. el-Müseyyeb > Ebû İshâk > Ebu’l-Ahvas > Abdullah > Hz. Peygamber tarikiyle rivayet etmişti. Bu hadis **Ebû Hâtîm**’e sorulduğunda o şöyle demiştir: “Bu hadisi sikalardan birinin rivayetinde “an Ebî İshâk an İbn Ebi’l-Husayn ennehû beleğahû ani’n-nebî” şeklinde gördüm. Bu şekli daha doğrudur (eşbeh).”⁶⁹⁰ Bu örnekte Ebû Hâtîm’in, hakkında “zayıf, şeyh, mahalluhu’s-sıdk” değerlendirmeleri

⁶⁸⁸ Müslim, *Temyîz*, s. 191.

⁶⁸⁹ İbn Ebî Hâtîm, *İlel*, 2/522.

⁶⁹⁰ İbn Ebî Hâtîm, *İlel*, 6/29.

bulunan İ̇sâ b. el-Müseyyeb'in⁶⁹¹ mevsul rivayetini, sikanın rivayetine muhalefet etmesi sebebiyle illetlendirdiği görölmektedir.

Bekr b. Yûnus b. Bükeyr, atların en hayırlısı ile alakalı hadisi Mûsâ b. Alî > babası > Ebû Katâde > Hz. Peygamber isnadıyla rivayet etmiştir. **Ebû Hâtım**, bu hadisin Mûsâ > babası > Hz. Peygamber şeklinde mürsel rivayet edildiğini, Bekr b. Yûnus'un zayıf bir râvî olduğunu belirterek rivayetini illetlendirmiştir.⁶⁹²

Vekî', vitir namazını kılmadan uyuyan kimse hakkındaki rivayeti Abdurrahmân b. Zeyd b. Eslem > babası > Atâ b. Yesâr > Ebû Saîd el-Hudrî > Hz. Peygamber isnadıyla من نام إذا استيقظ عن الوتر أو نسيه فليصل إذا ذكر وإذا استيقظ من نام عن وتره فليصل إذا şeklinde rivayet etmiştir. Kuteybe b. Saîd ise Abdullah b. Zeyd > babası > Hz. Peygamber tarikiyle mürsel olarak من نام عن وتره فليصل إذا şeklinde nakletmiştir. **Tirmizî**, Abdurrahmân b. Zeyd'in zayıf, Abdullah b. Zeyd'in ise sika olduğunu belirterek Kuteybe'den gelen tarikin daha sahih olduğunu ifade etmiştir.⁶⁹³

Sika bir râvinin başka sikaların rivayetine muhalefeti ile illetlendirilen hadislere ise şu örnekler zikredilebilir:

Mâlik ve İbn Aclân "Allah'a ve ahiret gününe inanan kimse komşusuna ikramda bulunsun." hadisini Saîd el-Makburî > Ebû Şureyh el-Huzâî tarikiyle nakletmişlerdir. **Alî İbnü'l-Medîni** bu rivayeti Abdurrahmân b. İshâk'ın, Saîd > Ebû Hüreyre isnadıyla rivayet ederek diğer ikisine mualefet ettiğini ve hata yaptığını söylemiştir.⁶⁹⁴

İbn Avn, esirlerin öldürölmesi ve fidye konusundaki hadisi İbn Sîrîn > Abîde b. Amr es-Selmânî > Hz. Peygamber tarikiyle nakletmiştir. Bu rivayet **Buhârî**'ye sorulduğunda o, insanların çoğunun bu hadisi "an İbn Sîrîn an Abîde" şeklinde mürsel naklettiklerini belirterek İbn Avn'ın rivayetini illetlendirmiştir.⁶⁹⁵

⁶⁹¹ İbn Ebî Hâtım, *Cerh*, 6/288; İbn Adiy, *Kâmil*, 5/252.

⁶⁹² İbn Ebî Hâtım, *İlel*, 3/334-336. Diğer bazı örnekler için bkz. a.g.e., 4/267-268; 554-555, 5/426-427; Dârekutnî, *İlel*, 1/, 254-256, 257, 272.

⁶⁹³ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü't-Tirmizî*, s. 75-76.

⁶⁹⁴ İbnü'l-Medîni, *İlel*, s. 78.

⁶⁹⁵ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü't-Tirmizî*, s. 163. Ayrıca bkz. Dârekutnî, *İlel*, s. 418.

Zeyd b. Ebî Üneyse, abdestte mestler üzerine mesh etmek ile ilgili hadisi Hammâd > Şa'bî > İbrâhîm b. Ebî Mûsâ > el-Muğîre b. Şu'be tarikiyle rivayet etmiştir. **Ebû Zür'a**, bu konuda Ebû İshâk es-Sebî, İbn Ebî Hâlid ve Husayn'ın ona muhalefet ederek hadisi Şa'bî > Urve b. el-Muğîre > el-Muğîre tarikiyle naklettiklerini belirtmiş, Hammâd'ın hata yaptığı söylemiştir.⁶⁹⁶

Zeyd b. Ebi'z-Zerkâ, "Hz. Peygamber, birbiriyle yarışa giren kimselerin yemeğini yemeyi yasakladı." hadisini Cerîr > ez-Zübeyr b. Hırrîr > İkrime > İbn Abbâs isnadıyla rivayet etmiştir. Bu rivayet için **Ebû Davud**, "Cerîr'den bunu nakledenlerin çoğu İbn Abbas'ı zikretmemişlerdir. Hammâd b. Zeyd, onu zikretmeyenlerdendir. Ancak Hârûn en-Nahvî, İbn Abbâs'ı zikretmiştir." diyerek rivayeti illetlendirmiştir.⁶⁹⁷ İbn Adiy de rivayeti "Bu hadiste aslolan mürsel olmasıdır, mevsûl olarak nakleden çok azdır!" şeklinde değerlendirmiştir.⁶⁹⁸

Süfyân b. Hüseyin, at yarışı ile ilgili hadisi Zührî > Saîd b. el-Müseyyeb > Ebû Hüreyre > Hz. Peygamber isnadı ile rivayet etmiştir. Zayıf bir râvi olan Saîd b. Beşîr, bu isnadda ona mütâbidir. Ancak Ma'mer, Şuayb, Ukayl gibi Zührî'nin önde gelen talebeleri bunu "ani'z-Zührî an ricâlin min ehli'l-ilm" diyerek nakletmişlerdir. **Ebû Dâvud**, bu hususa işaret ederek Süfyân b. Hüseyin'in rivayetini illetlendirmiş ve diğer tarikin daha sahih olduğunu belirtmiştir.⁶⁹⁹

Muhammed b. Ammâr el-Müezzîn ve İbn Tahmân, Hz. Peygamber'in sabah namazından sonra namaz kılan birisini görmesi ile alakalı hadisi Şerîk > Enes > Hz. Peygamber tarikiyle nakletmişlerdir. Mâlik, Sevrî ve Derâverdî ise Şerîk > Ebû Seleme b. Abdirrahmân şeklinde mürsel olarak rivayet ederek o ikisine muhalefet etmişlerdir.

⁶⁹⁶ İbn Ebî Hâtîm, *İlel*, 1/633. Bu râvi muhtemelen Hammâd b. Ebî Süleymân'dır.

⁶⁹⁷ Ebû Dâvûd, "Et'ime", 7. Hârûn en-Nahvî'nin Zübeyr'den rivayeti için bkz. Hâkim, *Müstedrek*, 4/129. Sika râvilerden Hammâd b. Zeyd'den başka Alî b. el-Câd da hadisi mürsel rivayet etmiştir (Bkz. İbnü'l-Ca'd, *Müsned*, s.458). Bakıyye ise hadisi İbnü'l-Mübârek > Cerîr tarikiyle mevsûl olarak nakletmiştir (Bkz. Beyhakî, *Şuabu'l-îmân*, 8/181). Rivayete ait başka tariklere ulaşamamıştır.

⁶⁹⁸ İbn Adiy, *Kâmil*, 2/270.

⁶⁹⁹ Ebû Dâvud, "Cihâd", 69. وهذا أصح عندنا Aslında sika bir râvi olan Süfyân b. Hüseyin, muhtemelen buna benzer rivayetleri sebebiyle Zührî'den rivayetlerinde sika sayılmamıştır (İbn Ebî Hâtîm, *Cerh*, 4/228; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 11/140).

Ebû Hâtim, bu muhalefete işaret ederek mürsel rivayetin daha doğru olduğunu söylemiştir.⁷⁰⁰

Süfyân es-Sevrî, savaşta kadınların öldürülmemesi hakkındaki rivayeti Ebu'z-Zinâd > el-Murakka' b. Sayfî > Hanzala el-Kâtib isnadıyla nakletmiştir. **Tirmizî**, bu hadisi birçok kişinin Ebu'z-Zinâd'dan “el-Murakka' > Rabâh b. er-Rebî ehî Hanzala el-Kâtib” şeklinde rivayet ettiklerini belirterek Süfyân'dan gelen rivayeti illetlendirmiştir.⁷⁰¹

Bakıyye b. el-Velîd, seferde namazı kısaltma ile alakalı hadisi Şu'be > ed-Dahhâk b. Humra > Habîb b. Ubeyd > Cübeyr b. Nüfeyr > Şurahbil b. es-Simt > Hz. Ömer isnadıyla rivayet etmiştir. Oysa Ğunder, Ubeyd b. Saîd el-Kuraşî, Âsım b. Alî, Tayâlisî gibi Şu'be'nin öğrencileri ona muhalefet ederek Şu'be > Yezîd b. Humeyr > Habîb b. Ubeyd.. tarikiyle nakletmişlerdir. **Dârekutnî**, bu muhalefete işaret ederek Bakıyye'nin rivayetini illetlendirmiştir.⁷⁰²

Sika râvinin, diğer sikalara hadisin metninde muhalefetine ise şu örnekler verilebilir:

Ebû Kays Abdurrahmân b. Servân, > Hüzeyl b. Şurahbîl > el-Muğîre b. Şu'be isnadıyla “Hz. Peygamber abdest aldı ve iki çorap üzerine meshetti.” hadisini rivayet etmişti.⁷⁰³ Birçok hadis kitabında yer alan bu hadis için **İbnü'l-Medîni**: “Mesh konusundaki Muğîre hadisini Medineliler, Kufeliler, Basralılar Muğîre'den rivayet etmişlerdir. Hüzeyl b. Şurahbîl ise bunu Muğîre'den ‘iki çorap üzerine meshetti’ diyerek nakletmiş ve insanlara muhalefet etmiştir.”; **Yahyâ b. Maîn** ise “Bu hadisi, Ebû Kays dışında insanların çoğu ‘mestler’ diye rivayet etmişlerdir.” diyerek muhalefete dikkat

⁷⁰⁰ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, no: 160. İlel kitaplarında sikanın, sikalara muhalifetiyle illetlendirilen pek çok örnek bulunmaktadır (Bkz. İbn Ebî Hâtim, *İlel*, no: 29, 49, 69, 168, 174, 265, 282, 314, 573, 653, 689, 1703, 2454, 2730). Hadislerdeki illetlere yeri geldiğinde işaret eden eserlerde de bunun örnekleri bulunmaktadır (Bkz. Ebû Dâvud, “Dahâyâ”, 3, no: 2791).

⁷⁰¹ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelî't-Tirmizî*, s. 164. İsmâîl b. Ebî Üveys, el-Muğîre b. Abdurrahmân, İbn Ebî'z-Zinâd, İbn Vehb rivayeti doğru nakleden sika kimselerdendir (Bkz. Ahmed, *Müsned*, 25/370, 372, 373; Tahavî, *Şerhu Müşkili'l-âsâr*, 15/438; a.mlf., *Şerhu Meâni'l-âsâr*, 3/221; Taberânî, *el-Kebîr*, 5/72; Hâkim, *Müstedrek*, 2/122). Ayrıca Mûsâ b. Ukbe, Murakka'dan bu şekilde rivayet etmiştir (Taberânî, *el-Kebîr*, 5/73). Süfyân'ın hatalı rivayeti için bkz. Tahavî, *Şerhu Meâni'l-âsâr*, 3/222.

⁷⁰² Dârekutnî, *İlel*, 1/579-580.

⁷⁰³ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 20/164; Ahmed, *Müsned*, 30/144; Müslim, *Temyîz*, s. 202; Ebû Dâvud, “Tahâret”, 62; Tirmizî, “Tahâret”, 74; İbn Mâce, “Tahâret”, 88; Nesâî, *el-Kübrâ*, 1/92.

çekmiştir.⁷⁰⁴ Müslim Ebû Kays rivayetine ‘metni mahfûz olmayan bir haber’ diyerek yer vermiş ve hatanın Ebû Kays’tan olmasının daha olası olduğunu belirtmiştir.⁷⁰⁵

Zü’l-Yedeyn hadisi diye bilinen Hz. Peygamber’in namazı yanılarak kısa kılması, sonrasında sehiv secdesi yaparak namazı tamamlaması hakkındaki rivayeti İbn Şihâb, “Allah Rasulü namazı sehiv secdesi yapmadan tamamladı.” şeklinde rivayet etmiştir. **Müslim**, Rasulullah’tan bu konuda nakledilen sahih haberlerin açıkça gösterdiği hususa muhalif olması gerekçesiyle Zührî’nin bu rivayette vehme düştüğünü belirtmiş ve onun rivayetini ğayr-i mahfûz olarak değerlendirmiştir.⁷⁰⁶

İbn Abbâs’ın Hz. Peygamber gece namazı kılarken onun solunda durması, Hz. Peygamber’in onu sağına geçirmesi ile alakalı hadisi Yezîd b. Ebî Ziyâd, > Küreyb > İbn Abbâs tarikiyle onun Allah Rasulü’nün sağında durduğu, ancak Hz. Peygamber’in onu soluna geçirdiği şeklinde kalbederek nakletmişti. **Müslim** onun bu rivayetini ğalat ve ğayr-i mahfûz olarak değerlendirmiş, gerekçesini ise “sikaların rivayeti ile gelen sahih haberlerin bu rivayetin hilafına olduğu” şeklinde açıklamıştır.⁷⁰⁷

Sika râvînin hadis(in senedin)de ziyade yaparak sikaların rivayetine muhalefeti konusunda Halîlî, sikaların mürsel naklettikleri bir hadisi, sikalardan birinin müsned rivayeti durumunda müsned olanın kabul edileceğini, sikaların irsalinin ona zarar vermeyeceğini söylemiştir.⁷⁰⁸ Ancak sikanın hata yaptığı (başka karinelere) biliniyorsa, bu durumda sikalara muhalif rivayetin illetli olacağını belirtmiştir.⁷⁰⁹

Sika bir râvînin kendisi gibi sika bir râvîye muhalefeti de üzerinde durulması gereken bir başka konudur. “Süfyân es-Sevrî gibi sika bir râvînin rivayetin, Mâlik gibi bir başka sika râvînin rivayetine muhalif olması durumunda nasıl bir yol izlenmesi gerektiği” konusunda kendisine sorulan soruya Dârekutnî şu şekilde cevap vermiştir:

⁷⁰⁴ Beyhakî, *el-Kübrâ*, 1/284. Ebû Kays’ın muhalefet ettiği isimler için bkz. Fahl, *el-Câmi’ fi’l-ilel*, 2/193-200.

⁷⁰⁵ Müslim, *Temyîz*, s. 202-203.

⁷⁰⁶ Müslim, *Temyîz*, s. 183. (وخبر ابن شهاب هذا في قصة ذي البدين وهم غير محفوظ لتظاهر الأخبار الصحاح عن رسول الله صلى الله عليه) وسلم في هذا).

⁷⁰⁷ Müslim, *Temyîz*, s. 184. (وهذا خبر غلط غير محفوظ، لتتابع الأخبار الصحاح برواية الثقات على خلاف ذلك). Müslim’in aynı gerekçe ile illettirdiği diğer haberler için bkz. a.g.e., s. 194-195, 205-206.

⁷⁰⁸ Halîlî, *İrşâd*, 1/163.

⁷⁰⁹ Halîlî, *İrşâd*, 1/166.

“Her iki sikanın ittifak ettiği kısmın sıhhatine hükmedilir. Sikalardan herhangi birinin rivayetinde ziyade varsa, hıfz ve sağlamlık yönünden daha önde olanın rivayeti, diğerinin rivayetine tercih edilir.”⁷¹⁰

Örnek olarak şu hadis zikredilebilir: Ebû Muâviye, namazı camide kılan kimsenin evi için bereket olsun diye evinde de bir miktar namaz kılmasını tavsiye eden hadisi el-A'meş > Ebû Süfyân > Câbir > Hz. Peygamber tarihiyle sevk etmiştir. Ancak Süfyân es-Sevrî, hadisi el-A'meş > Ebû Süfyân > Câbir > Ebû Saîd > Hz. Peygamber isnadıyla rivayet etmiştir. **Tirmizî**, Ebû Muaviye'nin senedde Ebû Saîd'i muhafaza edemediğini belirterek onun rivayetini illetlendirmiş ve Sevrî hadisinin daha sahih olduğunu söylemiştir.⁷¹¹

Bir başka örnek şöyledir: Rafu'l-yedeyn ile alakalı rivayeti Husayn, > Amr b. Mürre > Alkame b. Vâil > babası > Hz. Peygamber tarihiyle nakletmişti. Şu'be ise bunu Amr b. Mürre > Ebu'l-Bahterî > Abdurrahmân el-Yahsûbî > Vâil > Hz. Peygamber isnadıyla rivayet etti. Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah, Husayn'ın Şu'be'ye muhalefet etmiş olduğunu söyleyerek bu hadisi babasına sormuştu. **Ahmed b. Hanbel**, “Şu'be, Amr b. Mürre'den rivayette Husayn'dan daha sağlamdır. Şu'be'nin sözü doğrudur.” şeklinde cevap vermiştir.⁷¹²

Ne var ki hangi râvinin daha hâfız veya sağlam olduğu, cerh ve ta'dîl bilginleri nezdinde izafî olduğu için böylesi bir durumda hangi hadisin tercih edileceği de göreceli olmaktadır. Mesela Süfyân b. Uyeyne ve Hammâd b. Zeyd “Namaz için kamet getirildiğinde farz namazdan başka namaz kılınmaz.” hadisini Amr b. Dînâr > Atâ b. Yesâr > Ebû Hüreyre isnadıyla mevkûf nakletmişlerdir. Buna mukabil Eyyûb es-Sahtiyânî, Ziyâd b. Sa'd, Zekeriya b. İshâk, Muhammed b. Cühâde, Verka b. Ömer, İsmâîl b. Müslim, Hammâd b. Seleme hadisi aynı tarikle merfû' rivayet etmişlerdir. **Tirmizî**, Abdullâh b. Ayyâş b. Abbâs el-Kıtbânî'nin de > babası > Ebû Seleme > Ebû Hüreyre > Hz. Peygamber isnadıyla hadisi merfû' nakletmesini şâhid olarak zikrederek hadisin merfû' olmasının daha sahih olduğunu belirtmiştir.⁷¹³ **Ebû Zür'a** ise İbn

⁷¹⁰ Sülemî, *Suâlât*, s. 152.

⁷¹¹ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü't-Tirmizî*, s. 75.

⁷¹² Ahmed, *İlel*, 1/463.

⁷¹³ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü't-Tirmizî*, s. 74.

Uleyye'nin bunu Eyyûb > Amr > Atâ > Ebû Hüreyre şeklinde mevkûf olarak rivayet ettiğini belirterek mevkûf olanın daha sahih olduğunu söylemiştir.⁷¹⁴ Her ne kadar Amr b. Dînâr'ın hadislerinde en bilgili kimsenin İbn Uyeyne, sonrasında Sevrî, Şu'be ve Hammâd b. Zeyd'in olduğu⁷¹⁵ göz önünde bulundurulduğunda rivayetler arası bir tercih yapılabilir olsa da Ebû Zür'a'nın farklı kanaati hüküm konusunda acele edilmemesini gerekli kılmaktadır. Nitekim **Dârekutnî** ilgili hadisin muhtelif tariklerine işaret etmiş ancak herhangi bir tercihte bulunmamıştır.⁷¹⁶

Bir başka örnekte de Abbâd b. el-Avvâm, "Kardeşimiz Hüşeym, Husayn'ın (naklettiği) Amr b. Abdilmelik b. el-Huveyrîs hadisinde hata yaptı." demiştir. Ancak Ahmed b. Hanbel, Hüşeym'in isabet ettiğini, Abbâd'ın hatalı olduğunu söylemiştir.⁷¹⁷

Sikalar arasında ihtilafın bulunması durumunda, yani bazı sikalar bir şekilde, bazıları başka şekilde rivayet etmişlerse bu durumda şayet tercih yapılamıyorsa,⁷¹⁸ ya her iki rivayetin de doğru olduğuna hükmedilmiş yahut tevakkuf edilmiştir. Mesela insanların bir kötülük gördüklerinde düzelmezlerse o belanın akıbetine ortak olacaklarını haber veren hadisi bazı sikalar Kays b. Ebî Hâzim > Hz. Ebû Bekr > Hz. Peygamber tarikiyle müsned, diğer bazıları ise mevkûf rivayet etmişlerdir. Dârekutnî, bu rivayeti Kays'tan nakleden isimleri zikrettikten sonra "Bu hadisin bütün râvîleri sika kimselerdir. Sanki Kays bir defasında hadisi müsned, bir başka defasında ise bir çekinceден ötürü mevkûf nakletmiştir." diyerek her iki vechin de sabit olduğunu ifade etmiştir.⁷¹⁹ Ancak Câbir ve Ebû Saîd el-Hudrî'nin Hz. Ömer'den naklettikleri başka bir hadiste râvî A'meş'in öğrencileri arasındaki ihtilaf hakkında Ebû Hâtim ve Dârekutnî, "Doğrusunu en iyi Allah bilir!" diyerek herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.⁷²⁰

⁷¹⁴ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 2/276-277.

⁷¹⁵ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 197.

⁷¹⁶ Dârekutnî, *İlel*, 7/243-255.

⁷¹⁷ Ahmed, *İlel*, 1/533-534.

⁷¹⁸ Tercih imkânına örnek için bkz. Dârekutnî, *İlel*, 1/401-407.

⁷¹⁹ Dârekutnî, *İlel*, 1/306-311.

⁷²⁰ Ebû Hâtim, *İlel*, 5/652; Dârekutnî, *İlel*, 1/496-498.

2.3.2.1.2. Râvînin Kendi Hadisine Muhalif Rivayeti

Rivayetin tariklerinin karşılaştırılması suretiyle tespit edilen muhalefetin bir diğer türü, râvînin kendi rivayetine aykırı bir rivayette bulunmasıdır. Yahyâ b. Maîn, ‘İnsanlar Muhammed b. Amr’ın hadislerinden sakınırlar.’ dediğinde ona bunun illeti/sebebi sorulmuş, o da şöyle cevap vermiştir: ‘Bir sefer Ebû Seleme’den bir şeyi onun görüşü olarak nakleder, başka bir sefer an Ebî Seleme an Ebî Hüreyre şeklinde nakleder.’⁷²¹ Ziyâd b. Meymûn için de aynı eleştiri yapılmıştır. Yezîd b. Hârûn, ondan hiçbir rivayette bulunmayacağına yemin etmiş ve gerekçesini şu şekilde açıklamıştır: “Onunla karşılaştım ve bir hadis sordum. Bana Bekr el-Müzenî’den tahdis etti. Daha sonra tekrar sordum, bu sefer aynısını Muverrik’tan rivayet etti. Sonra tekrar sordum, bu kez de Hasen’den rivayet etti.”⁷²²

Râvî bir yerde bir şekilde, bir başka yerde farklı şekilde rivayet etmişse veya kitabından rivayet ile hıfzından rivayetinin farklı olduğu tespit edildiyse, râvî hakkındaki bilgilerden de istifade edilerek rivayetlerinden biri illetlendirilmiştir. Basra’da iken kitapları yanında olmadığı için birçok hata yaptığı tespit edilen Ma’mer b. Râşid’in durumu buna örnek olarak gösterilebilir. Ma’mer, *أسعد بن زرارة الشوكة* hadisini Yemen’de “Zührî > Ebû Ümâme b. Sehl” şeklinde mürsel, Basra’da “Zührî > Enes” şeklinde merfû’ rivayet etmişti. Basra’da kitapları yanında olmadığından buradaki rivayetlerinin zayıf olduğu bilindiği için rivayetindeki illet tespit edilmiştir. Nitekim Enes tariki ile rivayeti nakleden Yezîd b. Zürey’, Basralı bir râvîdir. Onun rivayetine yer veren **Tirmizî**, isnadın hasen-garîb olduğunu belirtmek suretiyle hataya işaret etmiştir. Dârakutnî de bu rivayetin Mâ’mer’in Basra’da naklettiği rivayetlerden olduğunu belirterek hatalı olduğunu söylemiştir.⁷²³ Hadisi rivayet eden diğer râvîler Sâlih b. Keysân, Yûnus b. Yezîd ve İbn Cüreyc rivayeti Ebû Ümâme’den nakletmişlerdir.⁷²⁴ Yezîd b. Zürey’in rivayeti bunların rivayeti yanında tek kalmıştır. Üstelik Yezîd b.

⁷²¹ İbn Ebî Hayseme, *Târîh*, 2/322; İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, s. 43.

⁷²² Müslim, “Mukaddime”, 5 (s. 19); İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, s. 54.

⁷²³ Tirmizî, “Tıb”, 11. Ayrıca bkz. Ebû Ya’lâ, *Müsned*, 6/274; İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 6/19, 242; İbn Hibbân, *Sahih*, 13/443; Dârekutnî, *İlel*, 8/331; Hâkim, *Müstedrek*, 3/187; 4/417; İbn Abdilber, *Temhîd*, 24/60; İbn Asâkir, *Târîh*, 59/392. Mahfûz rivayet için bkz. Abdurrezzâk, *Musannef*, 10/407; İbn Sa’d, *Tabakât*, 3/610, 611.

⁷²⁴ İbn Sa’d, *Tabakât*, 3/610, 611; Hâkim, *Müstedrek*, 4/214; İbn Abdilber, *Temhîd*, 24/61; a.mlf., *İstizkâr*, 8/415.

Zürey'dan rivayeti nakleden öğrencilerinden el-Abbâs b. Yezîd el-Bahrânî, rivayeti naklettikten sonra bunun Ma'mer'in Basra'da hatalı rivayet ettiği iki rivayetten biri olduğuna işaret etmiş ve diğer hatalı rivayeti de zikretmiştir.⁷²⁵ Ma'mer'in önde gelen öğrencilerinden Abdurrezzâk'tan da şu ifadeler nakledilmiştir: “Ma'mer (Basra dönüşü) bizim yanımıza geldiğinde ‘Basra’da iki hadiste hata ettim (ğalattu). Hz. Peygamber'in Es'ad b. Zürrâ'e'yi dağladığı hadisini onlara an Zührî an Enes tarikiyle naklettim. Oysa bunu Zührî bize Ebû Ümâme'den mürsel olarak tahdis etmişti. Bir de ‘Ğaylân Müslüman olduğunda on tane hanımı vardı..’ hadisini Zührî > Sâlim > babası tarikiyle naklettim. Kafam Zührî'nin > Sâlim > babası kanalıyla naklettiği ‘Ğaylân b. Seleme hanımlarını boşadı ve mallarını evlatları arasında paylaştırdı..’ rivayetine gitti.⁷²⁶

Yukarıda bahsi geçen ikinci hadiste ise Ma'mer, Basra'da “Zührî > Sâlim > İbn Ömer” tarikiyle rivayet ettiği أن غيلان أسلم وتحتة عشر نسوة hadisini Yemen'e döndüğünde munkatı' olarak nakletmiştir.⁷²⁷ Mevsûl rivayeti Ma'mer'den Muhammed b. Ca'fer, İsmâil b. Uleyye, Saîd b. Ebî Arûbe, Abdula'lâ b. Abdula'lâ, Yezîd b. Zürey', İsâ b. Yûnus, Sevrî, el-Fadl b. Mûsâ, Yahyâ b. Ebî Kesîr ve Mervân b. Muâviye rivayet etmiştir.⁷²⁸ **Buhârî**, Ma'mer'in Irak'ta naklettiği bu senedin mahfuz olmadığını belirtmiştir.⁷²⁹ **Tahavî**, hatalı rivayeti zikrettikten sonra rivayetin doğrusunun İbn Uyeyne ve Abdurrezzâk'ın Ma'mer > Zührî tarikiyle,⁷³⁰ Ukayl ve Mâlik'in de Zührî'den naklettiği munkatı' rivayet olduğunu belirtmiştir.⁷³¹ Ayrıca Abdurrezzâk'ın “Ma'mer, bize Ğaylân

⁷²⁵ İbn Asâkir, *Târîh*, 59/392; .

⁷²⁶ İbn Asâkir, *Târîh*, 59/392-393; İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 239.

⁷²⁷ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 239.

⁷²⁸ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 9/348; Ahmed, *Müsned*, 8/220, 251; 9/69, 393; İbn Mâce, “Nikâh”, 40; Tirmizî, “Nikâh”, 32; Bezzâr, 6016, 6017; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 9/325; Tahavî, *Şerhu Meâni'l-âsâr*, 3/252-253; İbn Hibbân, *Sahîh*, 9/463; Dârekutnî, *Sünen*, 3/269; *İlel*, 13/123. Rivayet ayrıca İbn Abbâs'tan da nakledilmiştir. Bkz. Dârekutnî, *Sünen*, 3/269 (93).

⁷²⁹ Tirmizî, “Nikâh”, 32; Kâdî Ebû Tâlib, *İlelu't-Tirmizî*, s. 116-117.

⁷³⁰ Abdurrezzâk, *Musannef*, 7/162; Ebû Dâvud, *Merâsîl*, s. 197-198; Tahavî, *Şerhu Meâni'l-âsâr*, 3/252-253 (no: 4855-4857); Dârekutnî, *Sünen*, 3/270. Ahmed b. Yûsuf es-Selemlî ise Abdurrezzâk'tan Sâlim tarikini nakletmiştir ki bunun hata olduğu belirtilmiştir (Bkz. Ebû Nuaym, *Ma'rife*, 4/2271).

⁷³¹ Tahavî, *Şerhu Meâni'l-âsâr*, 3/253.

b. Seleme hadisini hiçbir zaman müsned nakletmedi.” dediği nakledilmiştir.⁷³² Nitekim **Buhârî**, Şuayb b. Ebî Hamza ve başkalarının bu hadisi Zührî’den ‘Muhammed b. Süveyd es-Sekafî’den bana tahdis olundu ki (حَدَّثْتُ) diyerek naklettiğini, doğrusunun bu munkatî rivayet olduğunu eklemiştir.⁷³³

Yezîd b. Ebî Ziyâd da kendi rivayetine muhalefetle eleştirilen isimlerdendir. Onun tenkit edilen bir rivayetini Ebû Dâvud şu şekilde tahrîc eder:⁷³⁴

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الصَّبَّاحِ الْبَرَّازُ حَدَّثَنَا شَرِيكٌ عَنْ يَزِيدَ بْنِ أَبِي زِيَادٍ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي لَيْلَى عَنِ الْبَرَاءِ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - كَانَ إِذَا افْتَتَحَ الصَّلَاةَ رَفَعَ يَدَيْهِ إِلَى قَرِيبٍ مِنْ أُذُنَيْهِ ثُمَّ لَا يَعُودُ.

Rivayetin tenkit edilen yönü namazda ellerin sadece iftitah tekbirinde kaldırılıp, rukûya eğilirken ve rükûdan doğrulurken ellerin kaldırılmayacağını ifade eden ثُمَّ لَا يَعُودُ ifadesinin ziyade olduğudur. Bu hususla ilgili olarak hadisi Yezîd’den nakleden râvilerden İbn Uyeyne’nin iki talebesi Şâfî ve Humeydî, rivayeti İbn Uyeyne’den naklettikten sonra onun şu ifadelerine yer verirler:

ثنا سفيان قال ثنا يزيد بن أبي زياد بمكة... قال سفيان وقدم الكوفة فسمعتة يحدث به فزاد فيه ثم لا يعود فظننت أنهم لقتوه وكان بمكة يومئذ أحفظ منه يوم رأيتة بالكوفة وقالوا لي انه قد تغير حفظه أو ساء حفظه

“Yezîd b. Ebî Ziyâd bize Mekke’de tahdis etti... Süfyân dedi ki: Daha sonra Yezîd Kûfe’ye geldi. Onu ibaresini ekleyerek bu hadisi naklederken işittim. Anladım ki Kûfeliler ona telkin etmişler. O, Mekke’de iken Kûfe’de gördüğümde daha hâfız idi. (Kûfeliler) bana: ‘Onun hafızası değişti veya kötüleştirdi’ dediler.”⁷³⁵

Ebû Dâvud da Şerîk rivayetinin hemen akabinde İbn Uyeyne’nin rivayetine ve bu sözlerine yer vermiş, Yezîd’in iki farklı zamanda farklı rivayet ettiğine işaret etmiştir.

⁷³² İbn Abdilber, *İstizkâr*, 6/198. Bunların dışında rivayeti Yahyâ b. Sellâm, Mâlik > Zührî kanalıyla; Bahr es-Sekkâ, Zührî > Sâlim > babası kanalıyla; Seyf b. Ubeydullah el-Cermî ise, Serrâr b. Müceşşir > Eyyûb > Nâfi ve Sâlim > İbn Ömer tarihiyle rivayet etmiştir (Dârekutnî, *İlel*, 13/123-125).

⁷³³ Tirmizî, “Nikâh”, 32; Kâdî Ebû Tâlib, *İlel u’-Tirmizî*, s. 116-117. Ebû Hâtim ve Dârakutnî de benzer kanaat belirtmişlerdir (Bkz. İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 3/707-710; Dârekutnî, *İlel*, 13/123).

⁷³⁴ Ebû Dâvud, “Salât”, 116.

⁷³⁵ Şâfî, *Müsned*, 1/176; Humeydî, *Müsned*, 1/573. Ayrıca bkz. Ahmed, *İlel*, 1/368-369; Buhârî, *Raf’u’l-yedeyn*, s. 86; Ebû Dâvud, “Salât”, 116; Hatîb, *el-Fasl*, 1/399.

Şâfîî, Humeydî ve Ebû Dâvud'un, Süfyân'ın sözüne yer vermeleri onun görüşünü benimsediklerini ve rivayeti illetlendirdiklerini göstermektedir.⁷³⁶

İbn Uyeyne'nin bu sözlerini Yezîd'in bir başka talebesi Ali b. Âsım'ın ifadesi de desteklemektedir. Rivayeti önce Yezîd'in bir başka öğrencisi Muhammed b. Abdurrahmân b. Ebî Leylâ'dan ziyadeli olarak nakleden Ali b. Âsım, daha sonra Kûfe'ye geldiğinde Yezîd ile karşılaşmış, Yezîd ona rivayeti ziyadesiz olarak tahdis etmiştir. Ali b. Âsım, Muhammed b. Ebî Leylâ'nın rivayeti ondan ziyadeli naklettiğini söyleyince Yezîd, bu kısmı hatırlamadığını belirtmiştir.⁷³⁷ Hatayı Ali b. Âsım da aynı şekilde -yani aynı rivayeti hocadan birden fazla dinlemek suretiyle- tespit etmiş gözükmektedir.

Şu halde Yezîd b. Ebî Ziyâd, bu hadisi önceleri -Mekke'de olduğu dönem- doğru rivayet etmiş, sonraki bir dersinde veya bir dönem -Kûfe'de olduğu zaman- ziyadeli rivayet etmiş, daha sonra -yine Kûfe'deyken- ziyadeden vazgeçip doğrusunu nakletmiştir. Ancak bu kısa süre zarfında kendisinden hatalı rivayeti dinleyenler bu şekilde rivayet etmişler ve Yezîd'in bu rivayeti ilim ehli arasında bilinir olmuştur. Nitekim rivayeti Yezîd'den nakleden Şu'be,⁷³⁸ Sevrî,⁷³⁹ Hüseyim,⁷⁴⁰ Hâlid et-Tahhân,⁷⁴¹ Züheyr b. Muâviye,⁷⁴² Esbât,⁷⁴³ Sâlih b. Ömer,⁷⁴⁴ Hamza ez-Zeyyât,⁷⁴⁵ Abdullah b.

⁷³⁶ Süfyân'dan bu sözü nakleden râvîhakkında Hâkim, bu ziyadeyi sadece İbrâhîm b. Beşşâr er-Ramâdî'nin nakli ile bildiğini söylemiştir. Ramâdî'nin ise Süfyân'ın önde gelen talebelerinden sika biri olduğu, Süfyân ile 40 kûsür sene birlikteliğinin bulunduğu belirtilmiştir (Zeylaî, *Nasbu'r-râye*, 1/403). Ancak Şâfîî, Humeydî ve Abdullah b. Muhammed ez-Zühri de bu sözleri Süfyân'dan nakletmişlerdir (Şâfîî, *Müsned*, 1/176; Humeydî, *Müsned*, 1/573; Ebû Dâvûd, "Salât", 116).

⁷³⁷ Dârekutnî, *Sünen*, 1/294; Hatîb, *el-Fasl*, 1/400; İbn Hacer, *et-Telhîsü'l-habîr*, 1/401 (فَقُلْتُ لَهُ إِنَّ ابْنَ أَبِي لَيْلَى حَدَّثَنِي عَنْكَ (وَفِيهِ ثُمَّ لَا يَعُودُ قَالَ لَا أَحْفَظُ هَذَا

⁷³⁸ Ahmed, *Müsned*, 30/624; Dârekutnî, *Sünen*, 1/293.

⁷³⁹ Abdurrezzâk, *Musannef*, 2/70; Ahmed, *Müsned*, 30/631; Ebû Dâvûd, "Salât", 116.

⁷⁴⁰ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 2/406; Ahmed, *Müsned*, 30/441; Ebû Dâvûd, "Salât", 116.

⁷⁴¹ Ebû Dâvûd, "Salât", 116; Dârekutnî, *Sünen*, 1/294.

⁷⁴² Beyhakî, *el-Kübrâ*, 2/76.

⁷⁴³ Ahmed, *Müsned*, 30/615, 619

⁷⁴⁴ Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 3/255.

⁷⁴⁵ Taberânî, *el-Evsat*, 2/84.

İdrîs⁷⁴⁶ bu ziyadeyi nakletmemişlerdir. Bunlardan Sevrî, Şu'be, Züheyr ve Hüseyim'in Yezîd'den semâ'larının kadim olduğu özellikle belirtilmiştir.⁷⁴⁷ Rivayeti Yezîd'den Mekke'de dinleyen İbn Uyeyne'yi de burada zikretmek gerekir. Yezîd'in, kendi rivayetine muhalefedinin yanında isimleri zikredilen bu sika, hâfiz râvilerle muhalefetine de ayrıca işaret edilmiştir.⁷⁴⁸

Bununla birlikte ziyadeli rivayeti Yezîd'den Şerîk ve Muhammed b. Abdurrahmân b. Ebî Leylâ'nın⁷⁴⁹ yanı sıra İsmâil b. Zekeriyâ⁷⁵⁰ da rivayet etmiştir. Ayrıca Ebû Ya'lâ'nın İshâk b. İbrâhîm'den naklen zikrettiği Hüseyim⁷⁵¹ ve İbn İdrîs⁷⁵² tariklerinde de ziyade bulunmaktadır. Ancak Beyhakî, ziyadenin Yezîd'den son dönemlerinde dinleyenler tarafından nakledildiğini özellikle belirtmiştir.⁷⁵³ Hatîb el-Bağdâdî, bu ziyadeyi *el-Fasl li'l-müdreç* adlı eserinde zikretmiş ve bunun Hz. Peygamber'den sabit olmadığını, bunu Yezîd'in ömrünün sonlarında telkin olarak kabul ettiğini belirtmiştir.⁷⁵⁴ Sonuçta Yezîd'in önceki rivayetine ve sika râvilerin hadisine muhalif olarak zikrettiği bu ziyade, Humeydî'den itibaren birçok muhaddis tarafından onun eklemesi kabul edilmiş⁷⁵⁵ ve Şerîk'in Yezîd'den naklettiği bu rivayet reddedilmiştir.⁷⁵⁶ Ebû Dâvud'un Şerîk'in ziyadeli tarîkini verdikten sonra İbn Uyeyne'nin açıklamasına yer vermesi ve Hüseyim,

⁷⁴⁶ Ebû Dâvûd, "Salât", 116.

⁷⁴⁷ Buhârî, *Raf'u'l-yedeyn*, s. 86; Hatîb, *el-Fasl*, 1/395; Zeylaî, *Nasbu'r-râye*, 1/404; İbnü'l-Mülakkın, *el-Bedru'l-münîr*, 3/491.

⁷⁴⁸ Buhârî, *Raf'u'l-yedeyn*, s. 86-90; Ebû Dâvûd, "Salât", 116; İbnü'l-Mülakkın, *el-Bedru'l-münîr*, 3/488, 490, 491; İbn Hacer, *et-Telhîsü'l-habîr*, 1/400.

⁷⁴⁹ Ahmed, *İlel*, 1/369; Dârekutnî, *Sünen*, 1/294; Zeylaî, *Nasbu'r-râye*, 1/404; İbn Hacer, *et-Telhîsü'l-habîr*, 1/401.

⁷⁵⁰ Dârekutnî, *Sünen*, 1/293 (ثم لم يعد إلى شيء من ذلك حتى فرغ من صلاته).

⁷⁵¹ Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 3/248. İshâk b. İbrâhîm, rivayeti Hüseyim'den ziyadeli nakletse de İbn Ebî Şeybe ve Ahmed b. Hanbel ziyadesiz nakletmişlerdir (İbn Ebî Şeybe, *Musanef*, 2/406; Ahmed, *Müsned*, 30/441).

⁷⁵² Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 3/249 (ثم لم يرفعهما).

⁷⁵³ Beyhakî, *el-Kübrâ*, 2/76.

⁷⁵⁴ Hatîb, *el-Fasl*, 1/395. Ayrıca bkz. İbnü'l-Mülakkın, *el-Bedru'l-münîr*, 3/487.

⁷⁵⁵ Beyhakî, *el-Kübrâ*, 2/76 (وقال الحميدى فلما لقايل هذا يعنى للمختج بهذا : إنما رواه يزيد ، ويزيد يزيد) ; İbn Hacer, *et-Telhîsü'l-habîr*, 1/401. Humeydî'nin söz konusu ifadesinde "Yezid işte!" manasında Yezid'in ömrünün sonlarında telkin kabul etmesine yönelik bir cerh olduğu da düşünülebilir.

⁷⁵⁶ Dârekutnî, *Sünen*, 1/294 (وإنما لقن يزيد في آخر عمره ثم لم يعد فتلقته وكان قد اختلط). Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, 2/193 (Bezzâr'dan naklen). İbn Hacer, rivayeti reddedenlerden olarak Ahmed b. Hanbel, Yahyâ, Humeydî, Dârimî, Buhârî, Bezzâr gibi isimleri sayar (İbn Hacer, *et-Telhîsü'l-habîr*, 1/401).

Hâlid, İbn İdrîs'in ziyadesiz rivayet ettiklerine işaret etmesi, onun bu ziyadeyi kabul etmediğini hissettirmektedir.⁷⁵⁷

Hadisi Yezîd'den ziyadeli olarak nakleden ve hafızası yönünden tenkit edilen Muhammed b. Abdurrahmân b. Ebî Leylâ⁷⁵⁸ da rivayeti “kardeşi İsâ > babası İbn Ebî Leylâ”⁷⁵⁹ “Hakem > İbn Ebî Leylâ”⁷⁶⁰ ve “Hakem ve kardeşi İsâ > İbn Ebî Leylâ”⁷⁶¹ “kardeşi İsâ > Hakem > İbn Ebî Leylâ”⁷⁶² şeklinde farklı isnadlarla nakletmiştir. Nitekim bu ızırabı gidermek adına Muhammed b. Abdullâh b. Nümeyr, Muhammed İbn Ebî Leylâ'nın kitabını incelemiş ve rivayetin Yezîd'den olduğunu bizzat gördüğünü söylemiştir.⁷⁶³ Osmân ed-Dârimî de rivayeti İbn Ebî Leylâ'dan nakledenlerin en sağlamının Yezîd olduğunu belirtmiştir.⁷⁶⁴ Rivayeti Muhammed b. Abdurrahmân b. Ebî Leylâ'dan ziyadeli olarak nakleden Ali b. Âsım'ın yukarıda zikredilen ifadeleri de rivayetin Yezîd'den nakledildiğini göstermektedir. Buhârî, İbn Ebî Leylâ'nın rivayetini muallak olarak verdikten sonra onun bunu ezberden rivayet ettiğini, kitabından nakledenlerin ise rivayeti Yezîd'den naklettiklerini belirtmiş ve rivayetin sonuçta Yezîd'in telkin kabul etmesinde düğümlendiğini söylemiştir.⁷⁶⁵ Neticede Muhammed b. Ebî Leylâ, hafıza kötülüğü sebebiyle eleştirilmiş, rivayetin medârının Yezîd olduğu belirtilmiş, ancak Yezîd'in farklı zamanlarda muhtelif rivayeti de muztarib bulunmuş ve sonraki rivayetindeki ziyade reddedilmiştir.

Rivayetteki ziyadenin reddedilmesi hususunda namazda rukuya giderken ve rükûdan kalkarken ellerin kaldırılması hakkında ehl-i hadis ile ehl-i rey arasındaki ihtilafın etkili

⁷⁵⁷ *Sünen* şârihleri Hattâbî ve Sübkî de bu şekilde anlamış ve Şerîk'in teferrüdüne dikkat çekmişlerdir (Hattâbî, *Meâlim*, 1/194; Sübkî, *el-Menhel*, 5/157).

⁷⁵⁸ Ahmed, *İlel*, 1/369; Dârekutnî, *Sünen*, 1/294; Zeylaî, *Nasbu'r-râye*, 1/404; İbn Hacer, *et-Telhîsü'l-habîr*, 1/401.

⁷⁵⁹ Tahavî, *Şerhu Meâni'l-âsâr*, 1/224; Beyhakî, *el-Kübrâ*, 2/77; Zeylaî, *Nasbu'r-râye*, 1/404; İbn Hacer, *et-Telhîsü'l-habîr*, 1/401.

⁷⁶⁰ Beyhakî, *el-Kübrâ*, 2/77; Zeylaî, *Nasbu'r-râye*, 1/404; İbn Hacer, *et-Telhîsü'l-habîr*, 1/401.

⁷⁶¹ İbn Ebî Şeybe, *Musanef*, 2/414; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 3/248.

⁷⁶² Rivayeti bu şekilde zikreden Ebû Dâvûd, bu tarikin sahih olmadığını söylemiştir (“Salât”, 116).

⁷⁶³ Ahmed, *İlel*, 1/369.

⁷⁶⁴ İbn Hacer, *et-Telhîsü'l-habîr*, 1/401.

⁷⁶⁵ Buhârî, *Raf'u'l-yedeyn*, s. 89. Dârekutnî, İsmâil b. Zekeriya > Yezîd > Adiy b. Sâbit > el-Berâ şeklinde farklı bir tarik daha zikretmiştir. Ancak bu isnadda da Yezîd yer almaktadır (Dârekutnî, *Sünen*, 1/294).

olmuş olabileceği gibi bir düşünce de akla gelebilir. Ancak hadisi rivayet eden kimseler düşünüldüğünde çoğunluğun ziyadeyi nakletmedikleri görülür. Üstelik rivayetin medârı konumunda olan Yezîd b. Ebî Ziyâd, hayatının sonlarında hafıza bozukluğu sebebiyle tenkit edilmiş, zayıf kabul edilmiş ve şîî olduğu belirtilmiş bir râvîdir.⁷⁶⁶ Zaten bu sebeple olsa gerek İbn Hazm, “Bu rivayet sahih olsa bile Hz. Peygamber, elleri kaldırmamanın cevazını göstermek için böyle yapmıştır. Dolayısıyla bu rivayet ile İbn Ömer ve başkalarından nakledilen diğer hadislerle arasında bir çelişki durumu söz konusu değildir.” açıklamasında bulunmuştur.⁷⁶⁷

Önceki rivayetlerine muhalif nakillerde bulunduğundan dolayı tenkit edilmiş râvîlerden biri de İbn Ebî Leylâ’dır. Ebû Hâtim ve Tirmizî, hafızasının zayıflığı sebebiyle İbn Ebî Leylâ’nın kendi rivayetine muhalif rivayetin örneklerinin çok olduğunu belirtmişlerdir.⁷⁶⁸ Bu rivayetlerden birisi şöyledir: **Yahyâ b. Saîd** el-Kattân şöyle der: “Şu’be, hapşırma ile alakalı hadisi İbn Ebî Leylâ > kardeşi İsâ > Abdurrahmân b. Ebî Leylâ > Ebû Eyyûb > Hz. Peygamber tariki ile nakletti. Daha sonra İbn Ebî Leylâ ile karşılaştım. Bana (aynı hadisi) kardeşi İsâ > Abdurrahmân b. Ebî Leylâ > Hz. Ali > Hz. Peygamber tariki ile tahdis etti.”⁷⁶⁹

Râvînin kendi hadisine muhalif rivayeti, iki farklı rivayetten biri diğerine tercih edilemediği durumlarda ızdırab ile illetlendirilmiştir. Tirmizî’nin Abdurrezzâk > Ma’mer > Zeyd b. Eslem > babası > Hz. Ömer > Hz. Peygamber senediyle tahrîc ettiği ‘Zeytinyağını yiyin ve sürünün, çünkü o bereketli bir ağacın ürünüdür.’ hadisi böyledir. **Tirmizî**, yaptığı değerlendirmesinde Abdurrezzâk’ın bu hadisin senesinde karışıklığa düştüğünü (يضطرب), kimi zaman Hz. Ömer’den mevkûf, kimi zaman Eslem’den mürsel, kimi zaman ise ‘Hz. Ömer’in bunu Hz. Peygamber’den işittiğini zannediyorum.’ şeklinde şek ifade kullanarak rivayet ettiğini söylemiştir.⁷⁷⁰

⁷⁶⁶ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 531.

⁷⁶⁷ İbn Hacer, *et-Telhîsü’l-habîr*, 1/401. Hâzîmî de başka rivayetler varken muztarib olan rivayetin tercih edilemeyeceğini belirtmiş ve İbn Ömer’den nakledilen ellerin kaldırılacağına dair rivayetin daha doğru olduğunu söylemiştir (*Zeylâi, Nasbu’r-râye*, 1/403). Ancak ellerin sadece ilk tekerde kaldırılacağını ifade eden sahih rivayetler de bulunmaktadır (Bkz. Ebû Dâvûd, “Salât”, 116; Tirmizî, “Salât”, 76; Nesâî, “İftitâh”, 78).

⁷⁶⁸ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 2/132; Tirmizî, “İlel”, s. 888; İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, s. 49.

⁷⁶⁹ Tirmizî, “İlel”, s. 888; İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, s. 49. İbn Ebî Leylâ’dan kaynaklanan ızdırab örneği için bkz. İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 2/132; Dârekutnî, *İlel*, 2/223-225; 2/344-345, 9/119-120.

⁷⁷⁰ Tirmizî, “Et’ime”, 43.

Sendel lakabı ile bilinen Ömer b. Kays'ın, bir hadisi farklı zamanlarda farklı senedlerle rivayet ettiği nakledilmiş ve hadisi muztarib sayılmıştır. Ürdün kadısı Velîd b. Seleme'nin kendisinden naklettiği "Hibesinden dönen, kusmuğuna geri dönen köpek gibidir." şeklindeki Hz. Ebû Bekir rivayeti böyledir. O, bu rivayeti bir keresinde Atâ > İbn Abbâs > Hz. Ebû Bekir; bir keresinde Atâ > Saîd b. el-Müseyyeb > Hz. Ebû Bekir; başka bir kere ise Zührî > Saîd b. el-Müseyyeb > Hz. Ebû Bekir tarikiyle nakletmiştir. **Dârekutnî**, hem rivayetteki bu ızdıraba hem de Velîd b. Seleme'nin zâhibü'l-hadîs olduğuna işaret ederek rivayeti illetlendirmiştir.⁷⁷¹

Abdumelik b. Umeyr'den nakledilen "Ashabıma iyi davranın! Sonra ondan sonraki nesile.. Sonra yalan yayılacaktır.." şeklindeki Hz. Ömer rivayeti, râvînin kendi rivayetine muhalefeti konusundaki en güzel örneklerden biridir. Zira bu rivayet pek çok sika tarafından Abdumelik'ten farklı şekillerde nakledilmiştir. **Dârekutnî** bu tarikleri şöyle zikreder:

1. Cerîr b. Hâzım, Muhammed ez-Zehrânî, Kurra b. Hâlid, Cerîr b. Abdülhamîd ve bir görüşe göre Şu'be rivayeti Abdumelik > Câbir b. Semura > Hz. Ömer tarikiyle;
2. Abdullâh b. el-Muhtâr, Yûnus b. Ebî İshâk, İsrâîl b. Yûnus, Ma'mer, Abdülhakîm b. Mansûr, Hibbân b. Alî, Mendel b. Alî, Sevrî, bir görüşe göre Şu'be, Mes'ûdî, Dâvud b. ez-Zibrikân, el-Hüseyn b. Vâkîd, el-Husayn b. Vâkîd, Kazea' b. Süveyd ve Ebû Avâne rivayeti Abdumelik > İbnü'z-Zübeyr > Hz. Ömer tarikiyle;
3. Şeybân b. Abdirrâhmân, Şuayb b. Safvân, Zâide ve Ubeydullâh b. Ömer er-Rakkî rivayeti Abdumelik > Racül > İbnü'z-Zübeyr tarikiyle;
4. Abdülhamîd b. Mûsâ, Ubeydullâh > Abdumelik > Mücâhid > İbnü'z-Zübeyr > Hz. Ömer tarikiyle;
5. İmrân b. Uyeyne, Abdumelik > Rib'î b. Hırâş > Hz. Ömer tarikiyle;
6. Yahyâ b. Ya'lâ, Züheyr ve Muhammed b. Sâbit, Abdumelik > Kabîsa b. Câbir > Hz. Ömer tarikiyle;
7. Hammâd b. Seleme, Mes'ûdî ve Kays b. er-Rebî', Abdumelik > Racâ b. Hayve > Hz. Ömer tarikiyle;
8. İbn Uyeyne, Abdumelik > racül > Hz. Ömer tarikiyle rivayet etmiştir.

⁷⁷¹ Bkz. Dârekutnî, *İtel*, 1/257-258.

Dârekutnî, bu tarikleri zikrettikten sonra “Öyle görünüyor ki bu isnaddaki ıztırâb, kendisinden rivayette sikalârın ihtilafının çokluğu sebebiyle Abdülmelik b. Umeyr’den kaynaklanıyor.”⁷⁷² değerlendirmesinde bulunmuştur.

Bazen râvînin aynı rivayeti farklı nakletmesi râvînin kasıtlı tasarrufu olarak da görülmüştür. “İnsanlar bir kötülük gördüklerinde onu düzeltmezlerse Allah’ın o kötülüğü onların hepsine yayması yakın olur.” hadisini Kays b. Ebî Hâzim, bazen Hz. Ebû Bekir’in sözü olarak, bazen de merfû’ olarak nakletmiştir. Öyle ki her iki tarik de Kays’dan pek çok sika râvî tarafından nakledilmiştir. Tüm bu râvîlerin isimlerini zikreden **Dârekutnî**, rivayette bulunan muhalefet sebebiyle buna *İlel*’inde yer vermiş ve rivayetin sonunda şu açıklamayı yapmıştır: “Bu hadisin tüm râvîleri sikadır. Öyle görünüyor ki Kays b. Ebî Hâzim bir keresinde rivayet konusunda cesur davranmış ve isnadı tam yapmış; bir keresinde onu rivayet etmekten endişe etmiş ve Hz. Ebû Bekir’den mevkûf olarak nakletmiştir.”⁷⁷³

Râvîlerin hıfz durumlarındaki değişiklikleri ve kendi rivayetlerine muhalefet edip etmediklerini tespit için bir râvînin rivayetlerinin aynı olup olmadığı zaman zaman kontrol edilirdi. Mesela Yahyâ b. Maîn’in bir râvîyi birkaç kere dinlediği, rivayet ettiği hadisler sonradan rivayet ettikleri ile uyuşmuyorsa o râvîyi terk ettiği nakledilmiştir.⁷⁷⁴ Ahmed b. Hanbel de Süfyân b. Uyeyne’den من صام رمضان hadisini dört kere dinlediğini, bunlardan birinde Süfyân’ın من قام رمضان dediğini bildirmiştir.⁷⁷⁵

Önceki rivayetine muhalif rivayette bulunan bazı râvîlere, ders esnasında bu durum hatırlatılarak hatalı rivayetin tespiti ve tashihi sağlanmıştır. Mesela A’meş, “Rüya

⁷⁷² Dârekutnî, *İlel*, 1/529. Benzer bir örnek için bkz. Dârekutnî, *İlel*, 1/532-535.

⁷⁷³ Dârekutnî, *İlel*, 1/253 (suâl: 46).

⁷⁷⁴ Tirmizî, “İlel”, s. 888; İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, s. 39.

⁷⁷⁵ Ahmed, *Müsned*, 12/225; *İlel*, 1/169-170. Ahmed b. Hanbel, Süfyân’ın hata yaptığına dair bir değerlendirmede bulunmazken Ebû Avâne, Süfyân’ın من صام رمضان sözünün hatalı olduğunu belirtmiştir (Ebû Avâne, *Müsned*, 2/250 ..(وهم سفیان فيه فقال: من صام رمضان.. Ne var ki Süfyân’ın hatalı olduğuna dair bundan başka bir değerlendirme yapılmamış, rivayet ondan her iki şekilde de nakledilmiştir (Süfyân’dan gelen من صام رمضان rivayeti için bkz. Buhârî, “Fadlu İyleti’l-kadr”, 1; Ebû Dâvud, “Şehru Ramazan”, 1; Nesâî, “Sıyâm”, 39. Süfyân’ın من قام رمضان şeklindeki rivayeti için bkz. Nesâî, “Sıyâm”, 39; a.mlf., *el-Kübrâ*, 2/88, 276; 6/535; Bezzâr, *Müsned*, 14/273). İbn Abdilber ise rivayeti Süfyân’dan sadece Hâmid b. Yahyâ’nın من قام diye naklettiğini belirtmiş, ancak hata ettiğini söylememiştir (İbn Abdilber, *Temhîd*, 7/104-105). Zaten Hâmid, bu naklinde tek değildir. Ahmed b. Hanbel de Süfyân’dan hadisi bir keresinde bu şekilde duyduğunu söylemiş, Kuteybe ve Muhammed b. Abdullah b. Yezîd de ondan bu lafızla nakletmişlerdir (Nesâî, a.g.e.).

üçtür..” hadisini İbrâhîm > Abdullah tarikiyle rivayet etmişti. el-Müseyyeb b. Şerîk, ona: “Sen bunu bize Ebû Zabyân > Alkame > Abdullah diyerek tahdis etmiştin.” deyince A’meş, “Doğru söylediniz. Siz benden daha hafızsınız.” demiştir.⁷⁷⁶ Ahmed b. Hanbel, bu bilgiyi zikretmek suretiyle A’meş’in iki farklı rivayetine işaret etmiştir. Yine Ahmed b. Hanbel, Vekî’in bir keresinde Şu’be > Katâde > Vâki’ b. Sehbân isnadıyla rivayet ettiği bir hadisi,⁷⁷⁷ bir başka zamanda “Vâki’ b. Sehbâ” diye nakledeken işitmişti. Kendisine önceki rivayetini hatırlatınca Vekî’, hatasından dönmüş ve “İbn Sehbân” olduğunu söylemiştir.⁷⁷⁸ Ahmed b. Hanbel’in hocasının ilim meclisine devamı ve ders esnasındaki teyakkuzu, hocasının hatasını fark etmesini sağlamış, böylece rivayetin yanlış bir şekilde nakledilmesinin önüne geçilmiştir. Nitekim onun bu hatalı rivayeti kaynaklarda bulunmamaktadır. Ahmed b. Hanbel’in, Zeyd b. Hubâb’ın aynı hadisi nakledeken bir râvinin ismini kitabından nakledeken “Nimrân”, hıfzından nakledeken “Nimmâr” şeklinde farklı telaffuz ettiğine dikkat çekmesi de böyledir.⁷⁷⁹

Râvinin, daha önce hatalı naklettiği rivayetinden vazgeçmesi durumunda da kendi hadisine muhalefeti söz konusu olmaktadır. Bu durumda kendisinden, önce rivayette bulunanların rivayetleri illetli kabul edilmelidir. Meselâ Ebû Alî el-Hasen b. Ali’nin bildirdiğine göre Abde b. Süleymân, sağ elle yeme ile alakalı hadisi önce Hz. Ömer’den merfû’ olarak nakletmiş, daha sonra bundan dönerek İbn Ömer’den nakletmiştir.⁷⁸⁰ Ne var ki Süfyân b. Vekî,⁷⁸¹ ve Abdullah b. Ebân el-Kûfî⁷⁸² bunu Abde’den Hz. Ömer’in rivayeti olarak nakletmişlerdir. **Dârekutnî**, bu konudaki ihtilafı zikrettikten sonra Hz. Ömer’in zikredilmediği rivayetlerin doğru olduğunu söylemiştir.⁷⁸³

⁷⁷⁶ Ahmed, *İlel*, 1/404. Ebû Zabyân hadisi için bkz. Vekî, *Nüşatü Vekî ani’l-A’meş*, s. 59; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 16/59.

⁷⁷⁷ Bkz. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 12/43; 21/257; Beyhakî, *el-Kübrâ*, 9/351.

⁷⁷⁸ Ahmed, *İlel*, 1/311; 2/13. Başka bir örnekte Vekî’, “Süfyân > Rebî b. Ebî Râşid..” isnadıyla rivayet ettiği hadisi, sonra “Süfyân an Racül” diyerek nakletmiştir. Bkz. Ahmed, *İlel*, 1/335.

⁷⁷⁹ Ahmed, *İlel*, 1/159. Kaynaklarda Nimmâr ismini tespit edemedik.

⁷⁸⁰ Ebû Bekr en-Neccâd, *Müsnedü Ömer*, s. 84 (هذا الحديث وهم فيه عدة في قوله عن عمر ، ثم رجع عنه).

⁷⁸¹ Ebû Bekr en-Neccâd, *Müsnedü Ömer*, s. 83.

⁷⁸² Ebû Ya’lâ, *Müsned*, 1/183.

⁷⁸³ Dârekutnî, *İlel*, 1/420.

2.3.2.1.3. Râvînin Kendi Ameline veya Fetvasına Muhalif Rivayeti

Râvînin amel veya görüşünün, rivayet ettiği hadise muhalif olması, rivayetinin illetlendirilmesine gerekçe olmuştur. Mesela Hz. Peygamber'in hayızlı bir kadına "Kurû günlerinde namazı terk et!" demesi ile alakalı hadis, râvisi Hz. Aişe'nin görüşüne aykırı olduğu için hatalı bulunmuştur. **Ahmed b. Hanbel**: "Bunu Hz. Aişe'den nakledenlerin hepsi hata etmiştir; çünkü Aişe 'Kurû, tuhûrdur; hayz değil' derdi." diyerek illetlendirmiştir.⁷⁸⁴

Müslim, "İbn Ömer, hayatında sadece hurmadan sadaka vermiştir. Sadece bir sene hurma kıt olduğunda arpadan vermiştir."⁷⁸⁵ bilgisinden hareketle İbn Ömer'den nakledilen bir arpa çeşidi olan sültten ve kuru üzümünden sadaka verilebileceğine dair rivayetin⁷⁸⁶ sahih olamayacağını belirtmiştir.⁷⁸⁷ Ancak her ne kadar İbn Ömer'in sünnete olabildiğince ittibatı bilinse de bu rivayet için râvînin ameli, rivayete bir sınırlama olmayabilir. Dolayısıyla Müslim'in, bu rivayeti tenkidinde sadece râvînin ameline olan muhalefete itibar etmediği, bilakis rivayetin diğer tariklere muhalefetini itibara aldığı söylenebilir. Zaten o, öncelikle muhalif tarikleri zikretmiş, İbn Ömer'in ameline en son işaret etmiştir. Ebû Dâvud da illetlendirilen rivayeti zikrettikten hemen sonra İbn Ömer'in ameline işaret etmiştir.

İbn Ömer'den nakledilen bir başka rivayet de onun ameline ve ondan nakledilen diğer haberlere muhalefet sebebiyle illetlendirilerek tenkit edilmiştir. **Müslim**, "İbn Ömer'den nakledilen reddedilesi bir haber (خبر مستنكر)" diyerek verdiği İbn Ömer'in: "Allah Rasulü ile seferde ve hazarda namaz kıldım. Öğle namazını hazarda dört rekat, sonrasında iki rekat sünnet şeklinde kıldı. İkindiye sonrasında bir şey olmaksızın sadece dört rekat olarak kıldı. Akşam namazını üç rekat, sonrasında iki rekat sünnet şeklinde kıldı. Yatsı namazını dört rekat, sonrasında iki rekat sünnet şeklinde kıldı.." hadisini zikretmiş, ardından 'Bu hadise muhalif, doğruluğu ispatlanmış sahih isnadlar' diyerek İbn Ömer'in seferde öğle namazından sonra sünnet kılmadığına dair bir rivayete yer vermiş ve Hz. Peygamber'in seferde farz namazlardan önce ve sonra nafile kılmadığını

⁷⁸⁴ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 302.

⁷⁸⁵ Buhârî, "Zekât", 78; Ebû Dâvud, "Zekât", 20 (1615).

⁷⁸⁶ Ebû Dâvud, "Zekât", 20 (1614); Nesâî, "Zekât", 41.

⁷⁸⁷ Müslim, *Temyîz*, s. 212.

nakleden tariklere işaret etmiştir.⁷⁸⁸ O, zikrettiği bu bilgilerle, her ne kadar ‘Hafız muhaddisler rivayetin baş tarafı konusunda mutabıktırlar’ dese de, Atıyye el-Avfi’nin rivayet etmiş olduğu İbn Ömer rivayetini İbn Ömer’den nakledilen uygulama ve fetvaya muhalif olmakla illetlendirmiş olmaktadır.

İbn Huzeyme de, “Kûfeliler, İbn Ömer’den ucube bir rivayet nakletmişlerdir. Korkarım ki illetini açıklama amacı dışında bu hadisi nakletmek caiz değildir.” diyerek Atıyye ve Nâfi’den rivayet edilen Hz. Peygamber’in seferde farz namazlarla birlikte nafile namaz da kıldığına dair İbn Ömer hadisini zikretmiş, ardından şöyle demiştir: “Bu haberi Kûfelilerden bir grup Atıyye > İbn Ömer tarihiyle rivayet etmişlerdir. Eş’as b. Sevvâr, Firâs ve Haccâc b. Ertât onlardandır. Bazısı hadisi muhtasar nakletmiş, bazısı uzun haliyle zikretmiştir. Bu haberin İbn Ömer’den (naklinin) hata ve yanlıgı olduğu, hadis (ilmin)i bilen herhangi birine gizli kalmaz. Zira İbn Ömer seferde nafile namaz kılınmasını reddeder (يُنْكِرُ) ve şöyle derdi: ‘Nafile kılacak olsam (onun yerine farz) namazı tam kılardım.’ Ayrıca şöyle demiştir: ‘Allah Rasulü’nü seferde farzlardan ne önce ne de sonra nafile kılariken gördüm.’... İbn Ömer kendisi ‘Kılacak olsam namazı tam kılardım’ demişken, Hz. Peygamber’in seferde öğle namazının farzından sonra iki rekat kıldığını nasıl söylesin? Sonra da ‘Peygamber yaptı’ diye bunu yapanlara karşı çıksın? (Onun seferde farzlarla birlikte sünnet kılmadığını nakleden) Sâlim ve Hafs b. Âsım, İbn Ömer’i Atıyye’den daha iyi bilirler, onun hadisleri konusunda da ondan daha hafızdırlar... Sâlim ve Hafs’ın rivayetleri, Atıyye’nin İbn Ömer’den naklettiği haberin vehm olduğunu gösterir. (Ayrıca) İbn Ebî Leylâ, seferde nafile namaz konusundaki İbn Ömer hadisinin naklinde Nâfi ve Atıyye’yi tek bir senedde cem ederek hata yapmıştır.”⁷⁸⁹ İbn Huzeyme, İbn Ömer’in görüşünün, amelinin ve kendisinden nakledilen başka rivayetlerin muhalif olması gerekçesiyle onun bu rivayetini illetlendirmiştir.

Râvînin fetvasına aykırı rivayetin reddedilmesine dair bir diğer örnek şöyledir: Yahyâ b. Kesîr > Ebû Seleme > Ebû Hüreyre isnadıyla nakledilen meshin mukim kimse için bir

⁷⁸⁸ Müslim, *Temyîz*, s. 210.

⁷⁸⁹ İbn Huzeyme, *Sahîh*, 1/618-620. İbn Huzeyme devamında şunları da söyler: “Ne var ki bu, hakkında ‘Reddedilen şeyin var olduğu söylenen şeye karşı hüccet olması doğru değildir.’ dediğimiz türdendir. Yani İbn Ömer, Hz. Peygamber’i seferde nafile kılariken görmüş olmasa bile ondan başkası kılariken görmüştür. Bu konudaki hüküm, bir şeyi gördüğünü haber verendir, görmediğini değil!”

gün ve gece, yolcu için üç gün ve gece olduğuna dair merfû' rivayet,⁷⁹⁰ Ebû Hüreyre'nin meshi caiz görmediğine dair gelen rivayetlere muhalif olduğu gerekçesiyle illetlendirilmiştir. **Müslim**, Ebû Hüreyre'den nakledilen bu mesh hadisinin mahfûz olmadığını, Ebû Hüreyre'nin mestlere meshi kabul etmediğine dair nakledilen haberlerden hareketle onun Hz. Peygamber'den mesh hadisini bilmediğini (لم يحفظ) söylemiştir. Çünkü o, şayet bu hadisi biliyor olsaydı buna sarılma konusunda insanların en gayretlisi olurdu. Hâlbuki o, “Allah bize inek ve koyun derilerine meshetmemizi emretmedi.”⁷⁹¹ ve “Ha eşek sırtına meşetmişim ha mestlerime!”⁷⁹² ifadeleriyle bu konuda Allah Rasulü'nden bir bilgisinin olmadığını göstermektedir. Bu haberi ondan rivayet eden kimse ya bilerek, ya sehven hata etmiştir.⁷⁹³

Bir başka örnekte Amr b. Ebî Amr, İkrime > İbn Abbâs > Hz. Peygamber tarikiyle “Bir kimsenin bir hayvan ile ilişkiye girdiğini bulduğunuzda o kimseyi (hemen) öldürün, hayvanı da öldürün.” hadisi İbn Abbâs'tan gelen fetvaya aykırı olduğu için illetlendirilmiştir. **Tirmizî** bu rivayete yer verdikten sonra şöyle demektedir: “Bu hadisi sadece Amr b. Ebî Amr'ın hadisinden ve İkrime > İbn Abbâs > Hz. Peygamber isnadıyla biliyoruz. Oysa Süfyân es-Sevrî, > Âsım > Ebû Rezîn > İbn Abbâs tarikiyle İbn Abbâs'ın “Hayvanla ilişkiye girene had gerekmez!” dediğini nakletmiştir. Bu, önceki hadisten daha sahihtir ve ilim ehli nezdinde amel bu rivayete göredir.”⁷⁹⁴ Tirmizî, ayrıca bu hadisi Buhârî'ye sorduğunu, onun, Amr'ın sadûk bir râvî olup İkrime'den münker rivayetlerde bulunduğunu söylediğini ve Buhârî'nin fikhî görüşünün de Amr hadisi aksine olduğunu zikretmiştir.⁷⁹⁵ Her ne kadar Tirmizî, hadisi sadece Amr kanalıyla bildiğini söylese de Dâvûd b. el-Husayn da bunu İkrime'den rivayet

⁷⁹⁰ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 1/183, 184; İbn Mâce, “Tahâret”, 86.

⁷⁹¹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 1/183.

⁷⁹² Bkz. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 2/270.

⁷⁹³ Müslim, *Temyîz*, s. 209. Müslim devamında, tenkit ettiği rivayetin râvîsi Ömer b. Abdillâh b. Ebî Has'am gibi râvilerin, buna benzer sikaların rivayetlerine muhalif, münker rivayetleri sebebiyle zayıf kabul edildiğini ilave eder.

⁷⁹⁴ Tirmizî, “Hudûd”, 23; Kâdî Ebû Tâlib, *İlelu't-Tirmizî*, s. 151.

⁷⁹⁵ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelu't-Tirmizî*, s. 151. Ancak onun İkrime'den bütün rivayetlerinin muztarib olduğunu belirten Ahmed b. Hanbel, ıztırabın kaynağının Amr değil, İkrime olduğunu söylemiştir (Bkz. İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 252).

etmiştir.⁷⁹⁶ Ne var ki onun rivayeti hakkında da Ebû Hâtim “Bu hadis münkerdir. Bunu İsmâil b. İbrâhim b. Ebî Habîbe’den başkası rivayet etmemiştir.” demiştir.⁷⁹⁷ **Ebû Dâvud**, hadisi Amr tarikiyle zikrettikten sonra “Bu sağlam değildir... Âsım’ın hadisi Amr’ın hadisini zayıflatmaktadır.” diyerek muhalefete işaret etmiştir.⁷⁹⁸ **Tahavî** de şunları söyler: “Amr, tenkid edilmiş bir râvîdir. Diğer tarikin kendisine döndüğü İbn Ebî Habîbe ise hadis ehlinin hepsinin nezdinde metrûku’l-hadîs bir râvîdir. Ayrıca her iki hadisi de dikkate aldığımızda ikisinin de İbn Abbâs için merdûd olduğunu gördük. Nitekim İbn Abbâs’tan sahih vecihlerle gelen ve bu iki rivayette zikredilen işi reddeden bilgi olduğunu gördük. İbn Abbâs’ın hayvanla ilişkiye girene had gerekmediğine dair sözü, Ebû Hânîfe, Şu’be, İsrâîl, Ebû Bekr, Ebu’l-Ahvas, Şerîk, Sevrî, Ebû Avâne tarafından Âsım > Ebû Rezîn > İbn Abbâs tarikiyle bize nakledilmiştir. Bu zikrettiğimiz isnadlar, diğer iki tarikten daha güzeldir. Ancak önceki iki tarikin sahih olma veya ğayr-i sahih olma ihtimali mevcuttur. Şayet sahih değillerse, bu kadar söz yeter. Şayet sahih iseler, İbn Abbâs, kendi kanaatine göre neshin sabit olmadığı bir hususta Hz. Peygamber’den sonra ona muhalif bir şey söylemez. İşte bu, önceki iki hadisin (amelden) düştüğünün ve terk edilmesi gerektiğinin delilidir.”⁷⁹⁹

Râvînin amelîne muhalefeti sebebiyle illetlendirilen bir başka hadis şöyledir: Süleyman el-Ahvel ve Isl, Atâ > Ebû Hüreyre tarikiyle Hz. Peygamber’in namazda elbiseyi giymeden sırta almayı ve ağzı örtmeyi yasakladığına dair hadisi nakletmişlerdi. İbn Cüreyc ise Atâ’yı çoğu kere elbiseyi üstüne atmış vaziyette namaz kılarken gördüğünü söylemiştir. Bu iki bilgiyi birlikte zikreden **Ebû Dâvud**, Atâ’nın uygulamasının rivayet ettiği hadisi zayıf hale getirdiğini söyleyerek hadisi illetlendirmiştir.⁸⁰⁰

Râvînin amelîne muhalif rivayeti, Hanefî usûlcülerinin de üzerinde durduğu bir husus olmuştur. Şa’bî’nin rivayet ettiği bir hadise muhalif verdiği fetva sebebiyle Muhammed

⁷⁹⁶ İbn Mâce, “Hudûd”, 13; Dârekutnî, *Sünen*, 3/26.

⁷⁹⁷ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 4/204. Bunlardan başka Abbâd b. Mansûr, rivayeti İbn Abbâs’ın sözü olarak nakletmiştir (Ahmed, *Müsned*, 4/465). Ayrıca Abdulğaffâr b. Abdillâh > Alî b. Müshir > Muhammed b. Amr > Ebû Seleme > Ebû Hüreyre > Hz. Peygamber tarikiyle de nakledilmiş, ancak Ebû Ya’lâ, Abdulğaffâr’ın bu rivayetten rucû ettiğini belirtmiştir (Bkz. Ebû Ya’lâ, *Müsned*, 10/389; İbn Adiy, *el-Kâmil*, 1/106).

⁷⁹⁸ Ebû Dâvud, “Hudûd”, 30.

⁷⁹⁹ Tahavî, *Şerhu Müşkili’l-âsâr*, 9/437-440.

⁸⁰⁰ Ebû Davud, “Salât”, 85.

b. Hasen eş-Şeybânî'nin "İlk hadiste bir hata (وهم) vardır. Çünkü hadisi nakleden bizzat Şa'bî'dir. (Eğer sahih olsaydı) Peygamber'den naklettiğinin hilafına fetva vermezdi." şeklindeki değerlendirmesi,⁸⁰¹ râvînin rivayetine muhalif amelinin hadisin muhtevasını değerlendirme ölçütlerinden biri olarak kabul edildiğini gösterir. Serahsî bunu, "Râvînin, rivayetine muhalefeti, hadisi rivayet tarihinden sonraysa, hadis, delil olmaktan çıkar. Çünkü râvînin rivayet ettiği hadise aykırı fetvası veya ameli, o hadisin munkatî' olduğuna en açık delildir." şeklinde ifade etmiştir.⁸⁰² Nitekim Hz. Aişe'nin rivayet ettiği velisinin izni olmadan bir kızın nikâhlanamayacağını bildiren hadis, Hz. Aişe'nin kardeşi Abdurrahman'ın kızını o yokken nikâhlanması sebebiyle mensûh sayılmıştır. Yine Hz. Peygamber'in rukuya giderken ve rükûdan kalkarken ellerini kaldırdığına dair hadisi rivayet eden İbn Ömer'in kendi uygulamasının farklı olmasının, rivayetini hükümsüz kıldığı söylenmiştir.⁸⁰³ Hanefîlerin bu değerlendirmelerinin hadisin sıhhatinden ziyade, hadis ile amele yönelik olduğu hatırlatılmalıdır. Bir rivayetin hükmünün mensûh olması veya hüküm istinbatında hüccet olarak kabul edilmemesi, sıhhate yönelik bir değerlendirme değildir.

Râvînin amelinin, rivayet ettiği sahih hadise muhalif olmasının, her zaman rivayetin sıhhatine hâle getirdiği söylenemez. Çünkü râvî, terğîb ve terhîb konusunda naklettiği bir rivayet ile amel etmemiş olabilir. Veya rivayet ettiği hadis ile her zaman amel etmemiş olabilir. Veya rivayet sahih, ama hükmü mensûh olabilir. Bu sebepten ötürü Ebû Hüreyre'nin rivayet ettiği köpeğin yaladığı kabın, ilki toprak ile olmak üzere yedi kez yıkanması gerektiğine dair hadisin,⁸⁰⁴ Ebû Hüreyre'nin kendisinin böyle bir durumda üç kez yıkamayla yetinmesi ile sıhhatten düştüğü söylenmemiş, aksine çoğunluk, bu durumun rivayetin sıhhatini zedelediğini belirtmiştir.⁸⁰⁵ İbn Hazm da

⁸⁰¹ Özşenel, *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları*, s. 217 (Serhasî'den naklen).

⁸⁰² Serahsî, *Usûl*, 2/6.

⁸⁰³ Serahsî, *Usûl*, 2/6. Hanefîler, meseleye hüküm istinbatı açısından bakmışlardır. Hanefîlere göre râvînin rivayetine muhalif ameli hakkında bilgi için bkz. Serahsî, a.g.e.; Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı*, s. 168. Burada görüleceği üzere Hanefîler, rivayette ihticac konusunda râvînin ameline muhalif olmamasını da bir kıstas kabul etmektedirler.

⁸⁰⁴ Buhârî, "Vudû", 34; Müslim, "Tahâret", 89, 90; Tirmizî, "Tahâret", 68.

⁸⁰⁵ Bkz. Münâvî, *Fezvu'l-kadîr*, 4/272. Serahsî de Ebû Hüreyre'nin amelinden/fetvasından hareketle hadisin hükmünün neshedildiğini veya Hz. Peygamber'in üçten fazla yıkamaktan muradının nedb ifade ettiğini belirtmiş, hadisin sıhhati konusunda bir değerlendirmede bulunmamıştır (Bkz. Serahsî, *Usûl*, 2/6).

kişinin rivayet ettiği hadise aykırı amel etmesinin naklettiği rivayetin zayıflığını gerektirdiği iddiasına şaşkınlığını ifade etmiştir.⁸⁰⁶

Bununla birlikte İbn Receb, *İlel* şerhine tetimme olarak yazdığı bölümün son kısmında yer verdiği “Cerh ve Ta’dil İlminde Bazı Kaideler” başlığında “Rivayet ettiğine muhalif görüşü nakledilen râvinin hadisinin zayıf kabul edilmesi hususunda bir kaide”ye yer vermiş ve birkaç örnek zikretmiştir.⁸⁰⁷ Mâhir Yâsin Fahl ise münekkid muhaddisin, hadisin illetini tespit edebilmek için isnadların kendilerinde dönüp dolaştığı kimseleri (yani medâr ve üzerindeki râvileri) inceleyip onların veya onlardan birinin rivayet edilen hadise muhalif fikhî bir görüşünün olup olmadığını araştırması gerektiğini belirtmiştir.⁸⁰⁸

2.3.2.1.4. Tarihî Verilere Muhalif Rivayet

Tarih bilgisine aykırılık sebebiyle tenkit edilen hadisleri, senedinde ve metninde tezat bulunan rivayetler şeklinde ikiye ayırmak mümkündür. Senedde tarihi verilere muhalefet durumu, semâ'nın tespiti noktasında kullanılmıştır. Bunun bazı örnekleri “Birikim” başlığı altında incelendiğinden burada birkaç kısa örnek zikredilip, ardından metinde tarihi verilere muhalefet konusu işlenecektir.

Hasen el-Basrî'den nakledilen Sürâka hadisi, Sürâkâ'nın Hz. Osman döneminde vefat etmesi, Hasen'in o sıralar küçük yaşlarda olması sebebiyle garip karşılanmıştır. Ahmed b. Hanbel'e Hasen'in Sürâka'dan işitip işitmediği sorulduğunda ‘hayır’ cevabını vermiş ve bu hatanın râvî Alî b. Zeyd'den kaynaklandığına işaret etmiştir.⁸⁰⁹ Hasen'in Esved'den semâ'nın olmadığı da yine tarihi verilerden hareketle tespit edilmiştir. Esved'in, Hz. Ali döneminde Basra'dan ayrıldığı, bu sıralarda Hasen'in Medine'de

⁸⁰⁶ İbn Hazm, *Muhallâ*, 2/269 (وَالْعَجَبُ أَنَّهُمْ يَقُولُونَ إِنَّ الصَّاحِبَ إِذَا رَوَى خَيْرًا عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ثُمَّ خَالَفَهُ فَذَلِكَ دَلِيلٌ عِنْدَهُمْ) (على وَهْنِ الْخَيْرِ).

⁸⁰⁷ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 302.

⁸⁰⁸ Fahl, *el-Câmi' fi'l-ilel*, 1/139.

⁸⁰⁹ Bkz. İbnü'l-Medîni, *İlel*, s. 54; Ahmed, *İlel*, 2/48; İbn Ebî Hâtim, *Merâsîl*, s. 40. Ayrıca bk. İbn Asâkir, *Târih*, 41/498; İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/234.

bulunduğu gerekçe olarak söylenmiş,⁸¹⁰ bu tarikle nakledilen rivayetler ise munkatî/mürsel sayılmıştır.⁸¹¹

Hadisin muhtevasının tarihî verilere muhalif olmasına yine Hasen el-Basri'nin bir durumu örnek verilebilir. Onun, Zübeyr veya Talha'nın Hz. Ali'ye biatını anlatan rivayeti, onun Hz. Ali'yi Medine'de ancak çocukken gördüğü bilgisinden hareketle tenkit edilmiştir.⁸¹²

Bir başka örnek şöyledir: Abdurrezzâk'ın Mâlik'ten rivayet ettiği Hz. Peygamber'in Irak ehli için Karn mevkiini mikat mahalli tayin etmesi ile ilgili rivayet, asr-ı saadette "Irâk" isminin bilinmeyişi ile tenkit edilmiş ve illetli bulunmuştur. Bu konudaki diğer tarikler incelendiğinde metinde bulunan "Necd" kelimesinin⁸¹³ yerini, râvilerden birinin tasarrufu olarak daha sonraki dönemde aynı cihette bulunan "Irâk" sözcüğü almıştır. Müslim, "Irâk" kelimesini içeren Abdurrezzâk'ın rivayetini hatalı bulmuş ve ğayr-i mahfûz olduğunu belirtmiştir.⁸¹⁴ Hatalı rivayeti Mâlik'in diğer öğrencilerinden hiçbirinin nakletmemiş olması, hatanın Abdurrezzâk'ta olabileceğini akla getirirse de Abdurrezzâk'ın hadisi "semi'tü" ile nakletmesi, ayrıca "Medinelilerden biri bana Mâlik'in bu rivayeti kitabından sildiğini haber verdi." demesi,⁸¹⁵ hatanın onda olmadığını göstermektedir. Müslim, 'Irâk' ifadesinin hadisten olmayıp İbn Abbâs'a ait bir söz olabileceğini belirtmiştir. İbn Ömer'den nakledilen "İnsanlar, Irak tarafını Karn'a kıyas ettiler?"⁸¹⁶ şeklindeki söz, "Irak" kelimesinin râvî tasarrufu olduğuna işaret etmektedir.

Tarihî bilgilere aykırılıkla illetlendirilen bir diğer rivayet şu şekildedir: Ahmed b. Hanbel, Câbir b. Abdullah'ın, babasının terkisinde Bedir'e katıldığını, ama Hz.

⁸¹⁰ İbnü'l-Medînî, *İlel*, s. 55; Ebû Dâvud, *Suâlatü'l-Âcurrî*, s. 273-274; İbn Ebî Hâtim, *Merâsîl*, s. 39; Zeylaî, *Nasbu'r-râye*, 1/90; İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/295-296.

⁸¹¹ İbnü'l-Medînî, *İlel*, s. 55; Ahmed, *Müsned*, 24/352-356.

⁸¹² İbnü'l-Medînî, *İlel*, s. 54 (İbnü'z-Zübeyr şeklinde geçmiştir); İbn Ebî Hâtim, *Merâsîl*, s. 31-32, no: 92-93. Ancak Hasen'in Hz. Osmân'ı da gördüğü, Hz. Ali'ye biat edildiğinde 14 yaşlarında olduğu bilgisi doğru ise biat hadisesini gördüğünü anlatması pekâlâ imkân dâhilinde olacaktır (İbn Ebî Hâtim, *Merâsîl*, s. 31, no: 92).

⁸¹³ Buhârî, "Hac", 7, 8, 9, 10; Müslim, "Hac", 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18.

⁸¹⁴ Müslim, *Temyîz*, s. 212-215.

⁸¹⁵ Müslim, *Temyîz*, s. 212.

⁸¹⁶ Ahmed, *Müsned*, 8/23.

Peygamber'in ona ganimetten pay vermediğini Hüseyin b. Muhammed > Ebû Üveys > Muhammed b. İshâk tarikiyle nakletmiştir.⁸¹⁷ Ancak Câbir'in Bedir'e katılmadığı, buna babasının engel olduğu, babası Uhud'da şehit edilince hiçbir gazveden geri kalmadığı bizzat kendisinden nakledilmiştir.⁸¹⁸ Rivayeti değerlendiren Vâkîdî de, Câbir'in Bedir'e katılmadığını, bu rivayetin Iraklıların hatalarından olduğunu belirterek rivayeti illetlendirmiştir.⁸¹⁹

2.3.2.1.5. Diğer Hadislere Muhalefet

Muhalefet ile illetlendirmenin bir diğer türü, rivayetin Hz. Peygamber'den nakledilen diğer rivayetlere aykırı olmasıdır. Muhalefetin bu türü, sadece metindeki aykırılıklarla ilgili olduğundan bunun için “muâraza” kelimesi de kullanılmıştır. İlgili birkaç örnek şöyledir:

Sâlih b. Muhammed b. Zâide şöyle anlatır: Mesleme ile birlikte Rum diyarına girdik. Ganimet malından hırsızlık yapan bir adam getirildi. Mesleme, onun hakkında (ne yapması gerektiğini) Salim'e sordu. O da babası > Hz. Ömer > Hz. Peygamber isnadıyla: “Birini, ganimet malından hırsızlık yaparken bulursanız, onun malını yakın, kendisini de dövün!”⁸²⁰ hadisini nakletti. Sâlih şöyle devam etti: Onun malları arasında bir mushaf bulduk. Onu ne yapacağımız hakkında (yine) Sâlim'e sorduk. O da “Onu sat, parasını da tasadduk et!” dedi.⁸²¹

Görüldüğü üzere rivayette ganimet mallarından izinsiz alan kimsenin malının yakılması ve kendisinin darb edilmesi emredilmektedir. Tirmizî, bu hadisi **Buhârî**'ye sormuş, o da: “Hz. Peygamber'den ganimet malından çalma ile alakalı birçok hadis nakledilmiştir. Bunların hiçbirinde malların yakılması emredilmemiştir.”⁸²² şeklinde cevap vermiştir.

⁸¹⁷ Ahmed, *İlel*, 1/408. Bu rivayeti başka kaynaklarda tespit edemedik.

⁸¹⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 4/449; İbn Hacer, *İsâbe*, 1/223.

⁸¹⁹ Ebû Nuaym, *Ma'rife*, 2/530; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 4/448; İbn Hacer, *İsâbe*, 1/223.

⁸²⁰ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 14/505; 18/167; Dârimî, “Siyer”, 50; Bezzâr, *Müsned*, 1/235. إِذَا وَجَدْتُمُ الرَّجُلَ قَدْ غَلَّ فَأَحْرَقُوا مَتَاعَهُ وَاضْرِبُوهُ

⁸²¹ Ebû Dâvud, “Cihâd”, 135; Tirmizî, “Hudûd”, 28; Hâkim, *Müstedrek*, 2/127, 128-129.

⁸²² Buhârî ayrıca “Bu rivayeti sadece Sâlih b. Muhammed b. Zâide rivayet etmiştir. Bu kişi ise münkeru'l-hadistir, ben ondan rivayet almam.” demiştir. Tirmizî, bunu naklettikten sonra hadisin sadece bu vecihle bilindiğine ve garîb olmasına da işaret etmiştir (Tirmizî, “Hudûd”, 28; Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü't-Tirmizî*, s. 152). Dârekutnî râvisi Sâlih b. Muhammed'in zayıflığına işaret ederek mahfûz olanın bunun merfû' olmayıp Sâlim'in görüşü olduğunu belirtmiştir

Buhârî, Sâlih b. Muhammed'in tercemesinde de bu rivayeti zikretmiş, ardından İbn Abbâs'ın Hz. Ömer'den naklettiği, ganimet hırsızının mallarının yakılmasının söz konusu olmadığına dair rivayete işaret etmiştir.⁸²³ *Sahîh*'inde de Abdullah b. Amr'ın hadisinde malın yakılmasının zikredilmediğini ve bunun daha doğru olduğunu belirten⁸²⁴ Buhârî, ayrıca "Ashabımızın ileri gelenleri ganimet hırsızlığı hususunda bununla (İbn Abbâs > Hz. Ömer hadisi ile) ihticac etmişler, bu (Sâlim > İbn Ömer > Hz. Ömer isnadıyla gelen hadis) ise bâtıldır, leyse bi şey'dir." demiştir.⁸²⁵

Tahavî de rivayetin sünnete muhalefetine dikkat çeker. O, rivayeti Mûsâ b. İsmâîl > Derâverdi > Sâlih tarikiyle *عُنُقُوا قَدْ غَلَّ فَاضْرِبُوا عُنُقَهُ* şeklinde ziyadeli olarak verdikten sonra⁸²⁶ bunun makbul senedlerle gelen "Müslümanın kanı üç şey dışında Müslümana helal olmaz.." hadisine **muarız** olduğunu belirtir.⁸²⁷ İbn Abdilber de râvilerden birinin bu şekilde naklettiğini belirttikten sonra rivayetin öldürme ile alakalı kısmının "Müslümanın kanı üç şey dışında Müslümana helal olmaz.." ve "Haine, yan kesiciye, kapkaççıya el kesme cezası yoktur."⁸²⁸ şeklindeki sahih hadislerle **muâriz** olduğunu, ilim ehlinin ganimetten çalan kimsenin, çaldığını ganimet taksimi yapacak kişiye teslim etmesinin yeterli olduğunda icma ettiklerini söyler.⁸²⁹

(Dârekutnî, *İlel*, 1/429-430). Ebû Dâvud'un Velid b. Hişâm döneminde vuku bulan benzer bir durumda ganimet hırsızının malının yakıldığına dair rivayete yer vermesi ve "Bu, iki rivayetten daha sahih olanıdır." demesi onun da bu görüşte olduğunu -yani mevkûf kabul ettiğini- göstermektedir (Bkz. Ebû Dâvud, "Cihâd", 135. Ayrıca bkz. İbn Hacer, *et-Telhisü'l-habîr*, 4/210). Beyhakî, bu rivayeti de zikrettiği bâba "باب لَا يُقَطَّعُ مِنْ غَلٍّ فِي الْغَنِيمَةِ وَلَا يُحْرَقُ مَنَاعُهُ وَمَنْ قَالَ يُحْرَقُ" ismini vererek ganimet hırsızının malının yakılmayacağı görüşünü benimsediğini ima etmiş gibidir (Beyhakî, *el-Kübrâ*, 9/102). Ancak Ebû Dâvud, malın yakılacağına dair Abdullah b. Amr'dan gelen bir rivayete daha yer vererek bu uygulamanın bir aslının olduğuna işaret eder (Ebû Dâvud, "Cihâd", 135). Hattâbî ise âlimlerin ganimet hırsızının cezalandırılması hususunda ittifak ettiklerini, ancak malıyla cezalandırılması konusunda görüş ayrılığı olduğunu, Hasen el-Basrî, Evzâî, İshâk ve Ahmed b. Hanbel'in yakılması görüşünü, Mâlik, Şâfiî ve ehl-i rey'in ise cezanın mala değil bedene uygulanması gerektiği görüşünü benimsediklerini, hadisin vucûb ifade etmeyip, ikaz ve sakındırmak için olduğunu söylemiştir (Hattâbî, *Medâlimü's-Sünen*, 2/299). Şâfiî'den, "Şayet bu sahihse bile nesh edilmiştir." dediği nakledilmiş, ancak İbn Hacer, rivayet sahih olmadığı için böylesi bir yoruma ihtiyaç olmadığını belirtmiştir (İbn Hacer, *et-Telhisü'l-habîr*, 4/211).

⁸²³ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 4/291; İbn Adiy, *Kâmil*, 4/58.

⁸²⁴ Buhârî, "el-Cihâd ve's-Siyer", 190.

⁸²⁵ Bkz. Beyhakî, *el-Kübrâ*, 9/103.

⁸²⁶ Tahavî, *Şerhu Müşkili'l-âsâr*, 10/446.

⁸²⁷ Tahavî, *Şerhu Müşkili'l-âsâr*, 10/447.

⁸²⁸ Abdurrezzâk, *Musannef*, 10/209; Ebû Dâvud, "Hudûd", 13; Dârimî, "Hudûd", 8.

⁸²⁹ İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 2/22-23.

Her ne kadar Sâlih b. Muhammed zayıf, münkeru'l-hadîs kabul edilmiş, rivayet sadece onun kanalıyla gelmiş ve ondan da sadece Derâverdî nakletmiş olsa da⁸³⁰ Buhârî, Tahavî ve İbn Abdilber'in ifadelerinden bu rivayeti reddetmelerinde sahîh sünnete muhalefetin etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Bir diğer örnekte sika râvî Abdulmelik b. Ebî Süleymân'ın, Atâ > Câbir tarikiyle rivayet ettiği, şuf'a hakkı konusunda yolları bir olan gâib komşunun beklenmesi gerektiğine dair rivayet hakkında **Buhârî**; "Câbir'den (bu konuda) buna **muhalif** merfû' hadisler nakledilmiştir." diyerek illetlendirme yapmıştır.⁸³¹

Sika râvî el-Alâ b. Abdirrahman'ın > babası > Ebû Hüreyre isnadıyla rivayet ettiği "Allah Rasulü 'Şaban ayı yarıldığında artık oruç tutmayın.' buyurdu."⁸³² şeklindeki hadis de Hz. Peygamber'den gelen başka hadislere muhalif olduğu gerekçesiyle illetlendirilmiştir. İbn Mehdî'nin, Hz. Peygamber'in Şaban ve Ramazan ayı orucunu birleştirdiğine dair rivayetlerin bulunması sebebiyle bunu rivayet etmediği söylenmiş,⁸³³

Ahmed b. Hanbel ise "Bu, Hz. Peygamber'den rivayet edilen hadislerin **hilafı**nadır." diyerek bunu illetlendirmiştir.⁸³⁴ İbn Receb ilgili hadisle ilgili şunları söyler: "Âlimler bu hadisin sıhhati ve onunla amel noktasında ihtilaf etmişlerdir. Birçok kimse bunu tashih etmiştir. Tirmizî, İbn Hibbân, Hâkim, Tahavî ve İbn Abdilber bunlardandır. Ancak onlardan daha kıdemli (ekber) ve daha bilgili kimseler, rivayeti eleştirmişler ve

⁸³⁰ Hadisi Derâverdî'den Saîd b. Mansûr, Nuaym b. Hammâd, Nüfeylî, Ebû Saîd mevlâ Benî Hâşim, Yûsuf b. Selmân, Esed b. Mûsâ, Mûsâ b. İsmâîl, Dâvud b. Abdullah, Yahyâ b. Yahyâ, Ahmed b. Hâtîm, Muhammed b. Yahyâ b. Ebî Ömer, Muhammed b. Amr es-Sevvâk rivayet etmişlerdir. Bunlardan sadece Mûsâ b. İsmâîl'in rivayetinde "boynunu vurun" ifadesi geçmektedir (Bkz. Tahavî, *Şerhu Müşkili'l-âsâr*, 10/446).

⁸³¹ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelî't-Tirmizî*, s. 142 (ويروى عن جابر عن النبي صلى الله عليه وسلم خلاف هذا). İlim ehlinin bu hadis ile amel ettiğini belirten Tirmizî, rivayetin sadece Abdulmelik b. Ebî Süleymân yoluyla bilindiğini, Vekî'in bunu Şu'be > Abdulmelik yoluyla rivayet ettiğini belirtmiş (Tirmizî, "Ahkâm", 32), ayrıca hocası Buhârî'ye de sorarak bu tespitini teyit etmiştir. Tirmizî ayrıca Şu'be'nin, Süfyân es-Sevrî'nin "İlimde mîzân" dediği Abdulmelik'i, bu hadisi yüzünden terk ettiğini de belirtmiştir (Kâdî Ebû Tâlib, *a.g.e.*). Ahmed b. Hanbel ise onun sika olmakla birlikte şuf'a konusundaki hadisinin münker olduğunu belirtmiştir (Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2/656). Mübârekfûrî, bir kısım âlimlerin Abdulmelik'in hadiste idrâc yaptığını söylediklerini nakleder (Bkz. Mübârekfûrî, *Tuhfetü'l-ahvezi*, 4/510). Konu ile ilgili rivayetleri değerlendiren Zeylaî'nin, hadisler arasında muâraza olmadığını belirtmesine dair bkz. Zeylaî, *Nasbu'r-râye*, 4/173-174.

⁸³² Abdurrezzâk, *Musannef*, 4/161; Ebû Dâvud, "Savm", 12; Tirmizî, "Savm", 38; İbn Mâce, "Sıyâm", 5; Nesâî, *el-Kübrâ*, 2/172.

⁸³³ Ahmed, *İlel* (Mervezî), s. 123; Ebû Dâvud, "Savm", 12.

⁸³⁴ Ahmed, *İlel* (Mervezî), s. 123. Ebû Davud ve Nesâî ise bu rivayeti teferrüd ile illetlendirmişlerdir (Bkz. Ebû Dâvud, "Savm", 12; Nesâî, *el-Kübrâ*, 2/172).

‘Bu, münker bir hadistir.’ demişlerdir. İbn Mehdî, Ahmed, Ebû Zür’a, Esrem bunlardandır. Ahmed b. Hanbel, “Ramazandan bir veya iki gün öncesinde oruç tutmayın!” hadisi ile (çeliştiği için) bunu reddetmiştir. Çünkü bu hadisten anlaşılın, Ramazana iki günden fazla varsa oruç tutulabileceğidir.”⁸³⁵

Benzer bir örnekte Ebû Bekr el-Esrem, **Ahmed b. Hanbel**’in, cumartesi günü oruç tutmayı yasaklayan Abdullah b. Büsr rivayetini, cumartesi günü oruç tutulabileceğini gösteren diğer hadislere muhalif olmasından hareketle illetlendirerek oruca izin verdiğini belirtmiştir. Hz. Peygamber’in hangi gün daha fazla oruç tuttuğu kendisine sorulduğunda ‘Cumartesi ve Pazar’ cevabını veren Ümmü Seleme’nin hadisi; Hz. Peygamber’in, Cuma günü oruçlu olan Cüveyriye’ye önceki gün veya sonraki gün oruç tutup tutmayacağını sorduğu Cüveyriye hadisi; Hz. Peygamber’in bir öncesi veya sonrasıyla tutulmayacaksa Cuma gününün oruçlu geçirilmesini yasaklayan Ebû Hüreyre hadisi; Şevvâl, eyyâmü’l-bîd oruçlarının cumartesi gününe denk gelebilir olması Ahmed b. Hanbel lehine birer delil sayılmıştır.⁸³⁶ **Tahavî** de bu rivayeti: “Bu konuda nakledilen hadislerde cumartesi günü nafil oruç tutmanın mübahlığı vardır. Bu mübahlık, diğer hadislere muhalif olan, ulemanın elindeki şâz hadisten daha yaygın ve açıktır. Allah Rasulü aşure orucuna izin vermiş ve teşvik etmiştir. Ancak ‘Cumartesi gününe denk gelirse tutmayın.’ dememiştir..”⁸³⁷ şeklinde değerlendirmiştir.

Ebû Muâviye, > Hişâm > babası > Zeyneb > Ümmü Seleme isnadıyla Hz. Peygamber’in Ümmü Seleme’ye kurban bayramı gününde sabah namazını kendisi ile birlikte Mekke’de kılmasını emrettiğine dair bir hadis nakletmişti. **Müslim**, bu hadisin muhal olup, Ebû Muaviye’nin vehmi olduğunu belirterek Hz. Peygamber’in hac esnasında kurban bayramı günü sabah namazını Müzdelife’de kıldığını, sünnet olanın bu olduğunu, buna rağmen Ümmü Seleme’ye böyle bir emri vermiş olamayacağını söylemiştir.⁸³⁸

⁸³⁵ Bkz. İbn Receb, *Letâifü’l-meârif*, s.135; Fahl, *el-Câmi’ fi’l-ilel*, 2/180.

⁸³⁶ İbn Kayyim, *Tehzibü’s-Sünen*, 3/1185-1187.

⁸³⁷ Tahavî, *Şerhu Meâni’l-âsâr*, 2/80. Tahavî, devamında Dâvud orucunun ve eyyâm-i bîd orucunun tavsiye edilmesini de zikreder.

⁸³⁸ Müslim, *Temyîz*, s. 186 (وهذا الخبر وهم من أبي معاوية... هذا خير محال). Müslim ardından Ebû Muâviye’nin rivayetinin yanlışlığını gösteren haberlere yer vermiştir.

Bir diğerk örnek şöyledir: “Allah Rasulü Sa’d’dan başka kimseye anne ve babasını (anam babam sana feda olsun diyerek) birleştirmedir.” rivayeti Saîd b. el-Müseyyeb > Hz. Ali tarikiyle nakledilmiştir. **Dârekutnî** bunu değerlendirirken, Hz. Peygamber’den ez-Zübeyr b. el-Avvâm için de bu ifadeyi kullandığının sahih yolla geldiğini belirterek muhalefete işaret etmiştir.⁸³⁹

Hâkim, İbn Lehîa’nın Muhammed b. el-Münkedir > Câbir > Hz. Peygamber isnadıyla naklettiği “Hac ve umre gerekli iki farzdır.” hadisini Haccâc b. Ertât’ın İbnü’l-Münkedir > Cabir tarikiyle naklettiği “Bir adam Hz. Peygamber’e ‘Umre gerekli midir?’ diye sordu da o ‘Hayır, fakat umre yaparsan senin için daha hayırlı olur.’ buyurdu.” hadisine **muâriz** olduğu gerekçesiyle illettirmiştir.⁸⁴⁰ **Hâkim** Hz. Peygamber’in cünüp olarak uyuduğuna dair gelen Ebû İshâk rivayeti için ise şunları söyler: “Bu isnadların hepsi sahihtir ve bu iki haberden biri ötekine muarızdır. Medine ve Kûfelilerin haberleri abdestin olması gerektiği hususunda müttefiktir. Ebû İshâk es-Sebî’den gelen haberler ise buna muarızdır.”⁸⁴¹

Hanefî usülcüler de haber-i vâhidin “meşhûr sünnet”e⁸⁴² muhalefeti durumunda amel konusunda munkatî’ hükmünde olacağını söylemişlerdir. Serahsî şöyle der: “Haber-i vâhid, meşhur sünnete aykırı olduğunda kendisi ile amel noktasında munkatî’dir. Çünkü mütevatir veya müstefîz olan yahut kendisi ile amel hususunda icma edilmiş olan sünnet, yakînî ilim ifade etme konusunda Kitab mesabesinde. Uhdesinde şüphe barındıran ise yakîn karşısında merdûddur... Bundan ötürü bir şahid ve yeminle hüküm verme konusundaki haber ile amel edilmez. Zira Allah Rasûlü’nün “Delil getirmek, iddia sahibi, yemin ise inkâr eden içindir.” sözüyle gelen meşhur sünnete aykırıdır...

⁸³⁹ Dârekutnî, *İtel*, 2/268. Zübeyr için kullanılan ifade için bkz. Buhârî, “Menâkıb”, 13; Müslim, “Fezâilü’s-sahâbe”, 49. Ayrıca Dârekutnî, rivayeti Hz. Ali’den nakletme hususunda tek kalan İbn Uyeyne’nin, öğrencileri arasında rivayetin lafzı konusunda önemli bir fark olduğuna dikkat çeker. el-Hasen b. Bezzâr ve Humeyd b. er-Rebî’ rivayeti *ma jamea rasul Allah* diyerek rivayet etmişler (Tirmizî, “Edeb”, 61; “Menâkıb”, 26; Taberî, *Tehzîbü’l-âsâr*, 3/107); Humeydî ve başkaları ise *ma samעת النبي جمع*.. lafzıyla nakletmişlerdir (Tirmizî, “Edeb”, 61; Nesâî, *Amelü’l-yevm ve’l-leyl*, s. 226-228; Taberî, *a.g.e*). Dârekutnî, ikinci lafzın daha doğru olacağını belirtmiştir (Dârekutnî, *a.g.e*). İbn Hacer ise Hz. Ali’nin, Zübeyr hakkında söylenilene iştirmediği veya Uhud gününden bahsettiği için “Sa’d’dan başka hiç kimse..” diyerek haber verdiğini söyleyerek rivayetleri cem etme yoluna gitmiştir (İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 8/440).

⁸⁴⁰ Hâkim, *Ma’rife*, s. 412 (يعارضة حديث الحجاج).

⁸⁴¹ Hâkim, *Ma’rife*, s. 408.

⁸⁴² Hanefilere göre meşhur sünnet, “birinci tabaka olarak nitelenen sahâbe döneminde haber-i vâhid iken ikinci ve üçüncü tabakalar itibariyle tevâtür tanımına uygun hale gelen haber” ve “aslî bakımından âhâd, fer’î itibariyle mütevatir” şeklinde tanımlanmıştır. Bkz. Apaydın, “Meşhûr”, *DİA*, 29/368.

Yine bu prensip üzerine Ebû Hanife, Sa'd b. Ebî Vakkas'ın yaş hurmanın kuru hurma karşılığında satılması konusundaki hadisi ile amel etmemiştir. Hadiste Hz. Peygamber, hurmanın kurduğunda azalıp azalmadığını sormuş, sahabiler azaldığını söyleyince de "O halde olmaz!" buyurmuştur. Bu durumda bu haber, "Hurma, hurma ile misli misline.." şeklindeki meşhur sünnete aykırıdır.⁸⁴³

Rivayetin kendi içinde bulunan çelişki durumu, kimi zaman diğer hadislere muhalefetin yanında illet gerekçesi olarak zikredilmiştir. Mesela Seleme b. Verdân, Enes'ten naklettiği İhlas sûresinin Kur'an'ın dörtte birine denk olduğunu zikrettiği rivayette beş sûre saymış, ancak her biri için 'Kur'an'ın dörtte biri' tabirini kullanmıştır. **Müslim**, bu durumu "manasının sıhhati anlaşılamayan müstenker bir hadis" diyerek illetlendirmiştir. Bu haberin İhlâs sûresinin Kur'an'ın üçte birine denk olduğu şeklindeki sika râvilerin naklettiği meşhûr sahih hadislere muhalif olduğunu söyleyen Müslim, illetini açıklama gayesi dışında bu rivayetin Hz. Peygamber'den nakledilmesinin caiz olamayacağını da belirtmiştir.⁸⁴⁴

İbn Huzeyme de fitır sadakası ile alakalı Ebû Saîd rivayetini rivayetin çelişmesine dikkat çekerek şöyle illetlendirmiştir: "Bu hadiste buğdayın zikredilmesi mahfûz değildir. Bu vehmin kimden kaynaklandığını bilmiyorum. Ancak hadisin devamında bir adamın Ebû Saîd'e; 'Buğdaydan iki müd mü?' diye sorması ve onun bunun Muaviye'nin uygulamasından olduğunu belirtmesi, buğdayın rivayette zikredilmesinin hata veya vehm olduğunu gösterir. Çünkü Ebû Saîd, şayet Rasûlullâh zamanında buğdaydan sadaka verdiklerini bildirmiş olsaydı, o adamın bu şekilde bir soru sormasının anlamı olmazdı."⁸⁴⁵

Tarihî verilere muhalif rivayetler de aslında kendi içlerinde bir çelişki içermektedir. Mesela el-Muallâ b. İrfân, Ebû Vâil'den İbn Mes'ûd'un Sıffîn gününde bulunduğu dair bir haber rivayet etmişti. Ebû Nuaym Fadl b. Dükeyn "İbn Mes'ûd'un öldükten

⁸⁴³ Serahsî, *Usûl*, 1/367. Ancak bu son haberle amel noktasında İmâmeyn'in içtihadı farklı olmuştur (Bkz. a.g.e.). Usûl bilginlerinin hadisle ameli reddetme sebepleri Bilal Faysal el-Bahr tarafından tez olarak çalışılmış ve *İlletü'l-usûliyyîn fî reddi metni'l-hadîs ve'l-i'tizâr ani'l-ameli bihi* adıyla neşredilmiştir (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 2010).

⁸⁴⁴ Müslim, *Temyîz*, s. 195 (ثم ذكر في خبره من القرآن، إنها ربع القرآن، فقال ابن وردان في روايته: إنها ربع القرآن، ثم ذكر في خبره من القرآن (خمس سور يقول في كل واحد منها: ربع القرآن، وهو مستنكر غير مفهوم صحة معناه).

⁸⁴⁵ İbn Huzeyme, *Sahîh*, 4/90.

sonra diriltildiğini mi söylüyorsun?” diyerek onun bu rivayetindeki çelişkiyi ortaya koymuştur.⁸⁴⁶ **İbn Adiy**, İbn Mes’ud’un Hz. Osman’ın şehit edilmesinden önce, dolayısıyla Sıffın’dan seneler önce vefat ettiğini söyleyerek bu haberin aslının olmadığını belirtmiştir.⁸⁴⁷

2.3.2.2. Teferrüd Tespiti

“Bir hadisi rivayette tek kalmak; bir hadisi tek başına rivayet etmek” manasında⁸⁴⁸ kullanılan teferrüdün bilinmesi, illet tespitini sağlayan en önemli hususlardan biridir. Irâkî şöyle der: “İllet, uzman kimsenin fark edeceği bazı karinelerin yanısıra, râvînin teferrüdü ve başkasının kendisine muhalefeti ile anlaşılır.”⁸⁴⁹ Ebû Hâtim ise şöyle der: “Hadisin sıhhati, râvîlerinin adaleti ve sözün Peygamber sözü olmaya uygun olması ile ölçülür. Zayıf ve münkerliği ise adaleti olmayan kişinin rivayetinde teferrüd etmesi ile bilinir.”⁸⁵⁰

Teferrüdü ifade etmek için başlıca iki kavram kullanılmıştır: Ferd ve Garîb. Bu iki kavram arasında küçük bir nüans bulunmaktadır. Şöyle ki: Ferd hadis, mutlak veya nisbî olarak iki kısma ayrılmıştır. Herhangi bir tabakada râvî sayısı bire düşen, sadece tek bir isnad ile bilinen, mutâbi ve şâhidi olmayan hadisler, mutlak ferd kabul edilir. İsnadlar senedin mübtedasına doğru genişleme gösterdiğinden mutlak ferd daha çok sahabe ve tâbiûn tabakasında görülür. Ferd-i nisbî ise aslında birden çok kimse tarafından rivayet edilmiş olmakla birlikte herhangi bir hocadan sadece bir râvînin veya belirli bir şehrin râvîlerinin rivayet etmiş oldukları hadise, ayrıca zayıf râvîlerle beraber sadece bir sika râvînin rivayet etmiş olduğu hadise denir.⁸⁵¹ Ferd-i nisbî daha çok “garîb” kelimesi ile ifade edilmiştir.⁸⁵²

⁸⁴⁶ Müslim, “Mukaddime”, 5.

⁸⁴⁷ İbn Adiy, *el-Kâmil*, 6/369.

⁸⁴⁸ Aydınlı, *Hadis İstılahları*, s. 315.

⁸⁴⁹ Irâkî, *Şerhu’t-Tefsira*, 1/275.

⁸⁵⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, 1/351; İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, s. 292.

⁸⁵¹ Aydınlı, *Hadis İstılahları*, s. 76, 85.

⁸⁵² Bkz. İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 56-57; Uğur, *Hadis Terimleri*, s. 93-95; Aydınlı, *Hadis İstılahları*, s. 78, 85. Sika da olsa bir râvînin tek başına rivayet ettiği hadis için “münker” kelimesi de kullanılmıştır (Bkz. Aydınlı, *Hadis İstılahları*, s. 210). Hanefî usul bilgini Serahsî, Kur’an ve sünnete aykırı haber-i vahidleri “garîb” olarak isimlendirir ve merdûd sayar. Ona göre garib haberler Kur’an’ın zahirine aykırı olup ilk iki nesilde ulemanın amel etmediği,

Ferd ile garîb arasındaki fark konusunda Mâhir Yâsin şunları söyler: “Teferrüd kavramı, senedle alakalı bir hususu izah için kullanılır; garîb ise metin veya sened, yahut da hem metin hem sened ile alakalı bir hususu ifade etmek için kullanılır. Dolayısıyla “ğarâbet”, “teferrüd”den daha genel bir terimdir. Öte taraftan “teferrüd” kelimesinden ıstılâhî anlamdaki teferrüd anlaşılır. Oysa ğarabet, birçok manaya gelebilir; teferrüd manasında da kullanılabilir, hadisin sıhhat durumunu ifade etmek için bazı lafızlarla birlikte de kullanılabilir. Nitekim Tirmizî’nin, birçok hadis için “ğarîb-sahîh” ve “hasen-ğarîb” ibarelerini kullandığı görülür. Bazen de ğarîb kelimesini tek başına kullanmış, bununla hadisin zayıflığını kastetmiştir. Tirmizî, *Câmi*’inde, Ebû Nuaym *Hilye*’de bu metodu takip etmiştir. Buradan hareketle ğarîb ve ferd kavramları, en basit anlamıyla, isnad tabakalarından birinin mutâbîden ârî olması ve isnaddaki râvilerden birinin tek kalmasının belirlenmesi hususunda birleşir. Mütakaddimûna göre ğarîb kavramında ciddi eleştirel bir mana vardır. Mütahhirûnda ise böyle değildir...”⁸⁵³

Hâkim, teferrüd kavramını şâz hadisi tanımlarken de kullanmıştır. Ona göre şâz “sikalardan birinin teferrüd ettiği hadis”tir. Ancak Hâkim, hemen akabinde İmâm Şâfi’nin “Şâz hadis, sikanın başkasının rivayet etmediği bir hadisi rivayet etmesi değildir. Şâz, sikanın insanlara muhalefet ettiği bir hadis rivayet etmesidir.” sözüne yer vermiştir.⁸⁵⁴

Teferrüd edilen bir hadiste râvî sayısının tek olması, rivayetın sıhhati hakkında kesin bir hüküm içermemektedir. Ferd veya garîb hadis, sıhhat şartlarına göre makbul veya merdûd olabilir. Halîlî, meşhur sika bir hâfızın veya imamın, hafız ve imam kimselerden tek başına rivayet etmiş olduğu ferd hadislerin ittifakla sahih olduğunu belirtmiştir. Zayıf râvilerin imam ve hafızlardan tek başlarına naklettikleri hadisleri ise o isnad ile münker olarak değerlendirmiştir.⁸⁵⁵ Dolayısıyla teferrüd bulunan tüm rivayetleri ma'lûl kabul edip reddetmek doğru olmaz. Ne var ki *et-Teferrüd fi’s-sünen*

dolayısıyla da yalan olmaya yakın hale gelen haberlerdir (Serahsî, *Usûl*, 1/294. Bkz. Özşenel, “Serahsî’nin Hadis ve Sünnete Bakışı”, s. 263-264).

⁸⁵³ Fahl, *el-Câmi’ fi’l-ilel*, 2/173.

⁸⁵⁴ Hâkim, *Ma’rife*, s. 394.

⁸⁵⁵ Halîlî, *İrşâd*, 1/167-169. Halîlî, ikinci kısma verdiği örneğin sonunda “Bu (hadis), bu isnad ile münkerdir. Bunun ne Zührî’nin hadisinden ne de Mâlik’in hadisinden bir aslı vardır. Bundaki hata ise (rivayeti Mâlik’ten nakleden) İbn Ğazvân’dadır..” demektedir.

isminde müstakil bir eseri olduğu kaynaklarda zikredilen⁸⁵⁶ Ebû Dâvud, Mekkelilere yazdığı mektubunda “Mâlik ve Yahyâ b. Saîd gibi sika imamların rivayetinden bile olsa garîb hadis ile ihticac edilemeyeceğini söylemiştir.”⁸⁵⁷ Ebû Dâvud’un bu ifadesindeki garîb kelimesini ıstılahî manadan ziyade ‘pek bilinmeyen, meşhur olmayan’ şeklinde sözlük manasında ve hadisin zayıflığına işaret etmek için kullandığı söylenebilir. Çünkü sadece sika râvîlerin değil, zabtında bazı kusurlar bulunan râvîlerin bile teferrüd ettikleri rivayetler hadis mecmualarında yerini almıştır.

Ancak sika râvî ile zayıf râvînin teferrüdünün birbirinden farklı değerlendirildiğini hatırlatmakta fayda vardır. Sika bir râvînin hadisin tamamında teferrüd etmesi veya hadise diğer sikaların rivayetlerinde bulunmayan ve onların rivayetlerinden çıkan hükme münâfi olmayan bir eklemeye bulunması (ziyâdetü’s-sikât) kabul edilirken, zayıf râvînin teferrüdü münker olarak değerlendirilmiştir.⁸⁵⁸ Teferrüd eden râvî sika ise ve rivayet sahih hadisin diğer şartlarını taşıyorsa o rivayetin reddedilemeyeceği belirtilmiştir. Söz gelimi İbn Hacer, nice sika râvînin teferrüd ettiğine dikkat çekmiş, şayet sika kimse hâfız ise tek kalmasının ona bir zararı olmadığını söylemiştir.⁸⁵⁹ İbn Receb ise mütekaddimûn hafızlarının çoğunun, hadiste râvîlerden biri tek kaldığında, şayet sikalar buna muhalif rivayet etmemişlerse, hadisi ‘lâ yutâba’ aleyh’ diyerek değerlendirdiklerini; Zührî ve emsali gibi hıfzı çok, adaleti şöhret bulmuş kimselerden olmaması halinde bu teferrüdü illet kabul ettiklerini belirtmiştir. Hatta bazen büyük sikaların teferrüd ettikleri bazı hadislerin de reddedildiğini, bu konuda münekkitlerin belli bir kuralının olmayıp, her bir hadis için ayrı değerlendirmelerinin söz konusu olduğunu söylemiştir.⁸⁶⁰

⁸⁵⁶ İsmâil Paşa, *Hediyye*, 1/395; Kandemir, “Ebû Dâvud es-Sicistânî”, *DİA*, 10/121. Bu eser muhtemelen ileride geleceği üzere belli bölge halkının teferrüd ettiği hadisleri toplayan çalışmadır.

⁸⁵⁷ Ebû Dâvud, *Risâle*, s. 72. Ebû Yûsuf’un da “Ġarîb hadise tabi olan kimse yalan söylemiş olur.” dediği nakledilmiştir. Ahmed b. Hanbel: “Hadisin en şerlisi amel edilmeyen ve güvenilmeyen Ġarîb haberlerdir.” “Hadisi terk ettiler, Ġarîblere yöneldiler, onlardaki anlayış ne kadar da az!” demiştir (Bkz. Hatîb, *Kifâye*, 172). Yahyâ b. Maîn “Ġarîb haberler ne de yalan!” demiştir (İbn Maîn, *Târîh* (Dûrî), 541). Şu’be’ye kimlerin hadisi terk edilir diye sorulduğunda “Ma’rûf kimselerden, ma’rûfların bilmediği haberleri çokça rivayet eden kimselerin” diye cevap vermiştir (Hatîb, *Kifâye*, 173).

⁸⁵⁸ Bkz. İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, s. 108, 115.

⁸⁵⁹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 6/123.

⁸⁶⁰ İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, s. 138.

Buna göre teferrüdün, başlı başına bir illet değil, belirli bir güvenilirlik düzeyine ulaşamamış râvîlerin hadislerindeki illeti tespitinde bir ipucu olduğu söylenebilir. Çünkü adalet ve zabt sahibi olmakla bilinen râvîlerin teferrüdü doğrudan illet kabul edilmemiştir. Söz gelimi Müslim, “Zührî’nin Hz. Peygamber’den (s.a.) rivayet ettiği doksan kadar hadisi vardır ki, iyi senedlerle bu konuda kendisine katılan olmamıştır.”⁸⁶¹ derken Zührî’nin teferrüdüne dikkat çekmiş, ancak ilgili rivayete *Sahih*’inde yer vermiştir. Şu halde Zührî ve benzeri râvîlerin teferrüdlerinin, sıhhati zedeleyici bir illet kabul edilmediği söylenebilir.⁸⁶² Benzer şekilde Bezzâr da sikanın teferrüdünü hadisin sıhhatine zarar veren bir illet olarak değerlendirmemiştir. Nitekim o, Hişâm b. Hâlid > Velîd b. Müslim > Abdurrahmân b. Yezîd > İsmâil b. Ubeydillâh > Ümmü’-d-Derdâ > Ebu’-d-Derdâ > Hz. Peygamber isnadıyla nakledilen “Kulun eceli kendisini aradığı gibi, rızkı da arar.” hadisini sadece Ebu’-d-Derdâ yoluyla ve bu tarik ile bildiklerini, Velîd’den sadece Hişâm’ın naklettiğini belirtmiş, ardından “Hişâm’ın teferrüdü konusunda zikredilenler dışında isnadı sahihtir. Bunun bir illetini bilmiyoruz.” demiştir.⁸⁶³ Bununla birlikte illel eserlerinde sikaların teferrüd ettikleri rivayetlere teferrüde dikkat çekilerek yer verilmiştir. Bu husus, teferrüd eden sikanın başkalarına muhalif kalması gibi sebeplerle hatasının tespit edilmesi veya söz konusu teferrüdün, rivayetin sıhhatini etkilemeyen bir teferrüd olması ile açıklanabilirse de bu izahı temellendirmenin daha derin incelemeler gerektireceği açıktır.

Teferrüd ile illetlendirilen hadisler değerlendirilirken muallilin ulaşamadığı tariklerin bulunma ihtimalinin de göz önünde tutulması gerekir. Zira hadis tetkiki, sürekli okuma ve araştırma gerektiren bir husustur. Rivayete teferrüd hükmü vermiş muhaddisin, bir zaman sonra o hadisin farklı bir tarikini öğrenmesi mümkündür. Veya teferrüd ile illetlendirilen rivayetin mutâbileri başka muhaddislerce bilinebilir. Bunun için teferrüd değerlendirmelerinde لا نعلم يروى.. şeklindeki kalıbın sıklıkla kullanıldığı görülür. Bu kalıp, muhaddisin başka tariki bilmediğini ifade etmekle birlikte, farklı tariklerin olabileceği veya o tarikte bir hata bulunabileceği ihtimalini ortadan kaldırmaz. Mesela

⁸⁶¹ Müslim, “Eymân”, 5.

⁸⁶² Ancak bu râvîlerden bazılarının hadislerinde hata yapmış olma ihtimalleri göz ardı edilmemelidir. Böyle bir durumda söz konusu hadislerin illeti, bu râvîlerin yapmış oldukları hatalar olup, bunlar râvîlerin teferrüdlerinden ve/veya başkalarına muhalefetlerinden hareketle tespit edilir.

⁸⁶³ Bezzâr, *Müsned*, 10/37.

Mervân et-Tâtârî, abdestte sakalın hilallenmesine dair hadisi > Ebû İshâk el-Fezârî > Mûsâ b. Ebî Aişe > Enes > Hz. Peygamber tariki ile nakletmişti. **Ebû Hâtim**, bu hadisi ğarîb olarak bildiklerini, daha sonra bir başka tarikten görünce illetini tespit ettiklerini söylemiş ve rivayetin doğrusunu Hasen b. Sâlih > Mûsâ b. Ebî Aişe > Racül > Yezîd er-Rakkâşî > Enes > Hz. Peygamber isnadıyla zikretmiştir.⁸⁶⁴ Yine abdestin deve etinden gerektiği, koyun etinden gerekmediğine dair rivayet hakkında “Ben bu hadisi Yahyâ b. Kesîr’in teferrüdü sebebiyle reddederdim. Ancak daha sonra bu hadis için bir asıl buldum.” demiştir.⁸⁶⁵ **Bezzâr**’ın “Bu hadisi müsned olarak Hâris b. İmrân’dan başkasının rivayet ettiğini bilmiyoruz, onun mutabii de yoktur.”⁸⁶⁶ şeklinde değerlendirdiği bir hadisi İbn Ebî Hâtim ve Dârekutnî, Mendel ve Ebû Ümeyye b. Ya’lâ’dan da müsned olarak nakletmişlerdir.⁸⁶⁷

Teferrüd, حديث غريب, تفرّد به فلان عن فلان, تفرّد به فلان, انفرد به فلان, أغرب به فلان, تفرّد به فلان, ibareleriyle ifade edilmiştir. Görülebildiği kadarıyla “ferd” kelimesi, حديث فرد şeklinde kullanılmamış olup تفرّد ve انفرد fiilleri ile أفراد çoğulu kullanılmıştır. أغرب fiilinin kullanımı da oldukça azdır. Bu kelimenin ilk kullanımı İbn Ebî Şeybe’nin bir değerlendirmesinde görülür. İbn Mâce’nin nakletmiş olduğu bilgiye göre o, Hüseyin b. Alî > İbn Ebî Ravvâd > Sâlim > babası > Hz. Peygamber isnadıyla nakledilen, elbisenin yerde sürünmesinin kibir olduğuna dair hadis için ما أغربه şeklinde taaccüb ifadesi kullanmıştır.⁸⁶⁸ Aynı husus, çağdaşı Ahmed b. Hanbel’in bir değerlendirmesinde de vardır. O, Yahyâ b. Maîn > Hüşeym > Avvâm isnadıyla nakledilen Yesîr b. Amr’ın (hicretten sonra) muhacirler arasında doğduğu ve 85 yılında vefat ettiği bilgisi için ما أغربه şeklinde taaccüb belirtmiştir.⁸⁶⁹ Ebû Dâvud, Süleymân b. Kesîr > Yahyâ b. Saîd > Amra > Hz. Aişe isnadıyla gelen Mu’ta komutanlarının şehit edilmeleri üzerine Allah Rasulü’nün mescitte oturup hüznlendiğine dair rivayet için ‘Mescitte oturdu.’

⁸⁶⁴ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 1/527. Hadisin doğrusu için bkz. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 20/195; İbn Mâce, “Tahâret”, 50.

⁸⁶⁵ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 1/470. Onun, “asıl” kelimesinden ne kastettiğinin net olmadığını ifade etmek gerekir.

⁸⁶⁶ Bezzâr, *Müsned*, 18/107.

⁸⁶⁷ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 3/720-722; Dârekutnî, *Sünen*, 3/299; İbn Hacer, *İthâfu'l-mehera*, 17/342. Ne var ki Ebû Hâtim, rivayeti “lâ asle lehu”, “münker”, “bâtl” gibi ifadelerle illetlendirmiştir. Bkz. a.g.e.

⁸⁶⁸ İbn Mâce, “Libâs”, 9.

⁸⁶⁹ Ahmed, *İlel*, 2/594.

ifadesinde Süleymân b. Kesîr'in garîb kaldığını, bu ziyadeyi diğer râvîlerin rivayet etmediklerini söylemiştir.⁸⁷⁰ Bezzâr da iki hadisin tariklerini değerlendirirken râvîlerden birinin rivayetinin daha garîb olduğunu belirtirken bu kelimeyi kullanmıştır.⁸⁷¹ *Mâ ağrabe'l-Kûfiyyûn ani'l-Basriyyîn* ve *Mâ ağrabe'l-Basriyyûn ani'l-Kûfiyyîn* isimlerinde iki ayrı kitabından söz edilen İbn Hibbân'ın⁸⁷² da Bezzâr'ın kullanımına benzer bir değerlendirmesi bulunmaktadır.⁸⁷³

Ağrabe fiili en çok Dârekutnî'nin değerlendirmelerinde görülür. O, kırk kadar hadis için به / به أغرب فلان فيه / ifadesini kullanmıştır.⁸⁷⁴ Ancak Dârekutnî أغرب fiilini sadece teferrüdü değil, muhalefet durumunu belirtmek için de kullanmıştır. Mesela imama tabi olan kimsenin kıraati hakkında Hz. Ömer'in fetvasını anlatan hadisi Sevrî, Hüseyim, Hâlid el-Vâsıtî, Şerîk ve Hafs b. Ğıyâs, Şeybânî > Cevvâb et-Teymî > Yezîd b. Şerîk > Ömer isnadıyla rivayet etmişlerdir. Bunlardan Şerîk ve Hafs, rivayeti "imamın cehri okumasında da cemaatin kıraat yapması gerektiği" ilavesiyle nakletmişlerdir. Dârekutnî, bu iki râvînin Şeybanî'nin diğer öğrencileri karşısında yalnız kaldığını (أغربيا بها), ancak sika oldukları için ziyadelerinin makbul olduğunu belirtmiştir.⁸⁷⁵

Bunların yanında زاد فلان , أرسله فلان , أسنده فلان , لم يسنده إلا فلان , لم يتابع عليه , لم يروه... إلا فلان Bunların yanında زياد فلان , أرسله فلان , أسنده فلان , لم يسنده إلا فلان , لم يتابع عليه , لم يروه... إلا فلان gibi lafızlar da teferrüde işaret etmek için kullanılmıştır.

Daha iyi anlaşılması açısından teferrüd örneklerinin belirli başlıklar altında ele alınması uygun düşecektir:

⁸⁷⁰ Ebû Dâvûd, "Cenâiz", 25 (قوله " جلس في المسجد " أغرب به سليمان بن كثير ليس بقوله غيره).

⁸⁷¹ Bezzâr, *Müsned*, 9/103 (وَحَدِيثُ أَبِي بَكْرَةَ أَشْهُرُ وَأَحْسَنُ إِسْنَادًا وَحَدِيثُ جَابِرِ أَغْرَبَ), 110-111.

⁸⁷² Ebû Ya'lâ el-Beydâvî, *et-Tâ'likâtü'l-mustazrafe*, s.229. Zehebî, bu eserleri *Ĝarâibü'l-Kûfiyyîn* ve *Ĝarâibü'l-Basriyyîn* şeklinde zikreder (*Siyer*, 16/95).

⁸⁷³ Bkz. İbn Hibbân, *Sahih*, 12/264 (خبر الأعراب أغرب وخبر مسلم بن نذير أشهر).

⁸⁷⁴ Dârekutnî, *İlel*, 1/188; 2/22, 177, 225; 3/90, 117, 209, 266, 272; 4/50, 253; 5/69, 104, 313...

⁸⁷⁵ Dârekutnî, *İlel*, 2/225. Benzer örnekler için bkz. a.g.e., 3/117, 4/243.

2.3.2.2.1. Başka Tarihi Bulunmayan Fert Hadis (el-Ferdü'l-Mutlak)

Hadis usûlü eserlerinde⁸⁷⁶ ferd-i mutlak hadise verilen meşhur örneklerden biri Abdullâh b. Dînâr'ın İbn Ömer'den naklettiği velâ satışı ve hibesinin yasaklanmasına dair olan hadistir. Bu hadisin İbn Ömer'den rivayetinde İbn Dînâr, tek kalmıştır. Hatta Müslim, hadisi zikrettikten sonra: “Bu hadis için tüm insanlar Abdullah b. Dînâr'a muhtaçtırlar.”⁸⁷⁷ diyerek teferrüde işaret etmiştir. Şu'be'nin, İbn Ömer'den rivayette tek kaldığı için hocası Abdullah b. Dînâr'a, İbn Ömer'den bunu semâ' ettiğine dair yemin ettirdikten sonra kabul ettiği nakledilmiştir.⁸⁷⁸ **Tirmizî**, “Abdullah b. Dînâr bu hadisi İbn Ömer'den rivayette tek kalmıştır.”⁸⁷⁹ “Bu hadis hasen-sahihtir. Bunu ancak Abdullah b. Dînâr'ın İbn Ömer'den nakli ile biliyoruz.” demiş, sonrasında hadisi Nâfi' > İbn Ömer tarihiyle rivayet eden Yahyâ b. Süleym'in hatalı olduğunu belirtmiştir.⁸⁸⁰ Bu değerlendirmeye “*İlel*” diye bilinen kitabında yer vermesinden hareketle onun, teferrüdü illet olarak kabul ettiğini söylemek mümkündür.⁸⁸¹

Mutlak ferd hadislerine bir diğer örnek olarak sika râvî el-Alâ b. Abdirrahman'ın > babası > Ebû Hüreyre isnadıyla rivayet ettiği “Allah Rasulü ‘Şaban ayı yarıldığında artık

⁸⁷⁶ Bkz. İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 56; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, 3/381; Süyûtî, *Tedrib*, s. 196; Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar*, 1/490.

⁸⁷⁷ Müslim, “İtk”, 16.

⁸⁷⁸ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 1/170.

⁸⁷⁹ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü't-Tirmizî*, s. 126.

⁸⁸⁰ Tirmizî, “Büyü”, 20; Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü't-Tirmizî*, s. 126. Aynı hususa Bezzâr da işaret etmiştir. Bkz. Bezzâr, *Müsned*, 12/141.

⁸⁸¹ Nitekim sonraki dönem hadisçilerinin rivayet asrı bilgilerinin hadisler hakkındaki değerlendirmelerini اعله فلان بـ ifadesi ile nakletmeleri, bu değerlendirmelerin illet kabul edildiğini göstermektedir. Mesela İbnü'l-Kayyim bir hadis için اعله قوم بتفرد حماد ifadesini (*Tehzîb*, 2/257); İbnü'l-Mülakkın اعله البيهقي بتفردده ifadesini (*el-Bedru'l-münîr*, 6/551); İbn Hacer de اعله أحمد بتفرد معمر ifadesini (*et-Telhisü'l-habîr*, 3/347) kullanmışlardır. Son dönem araştırmacılarında bu kullanım daha yaygındır. Abdurrahmân Ahmed ve Adil Abdüşşekûr'un *el-Ehâdîs elletî eallehâ el-Buhârî fî kitâbihi et-Târîhi'l-kebîr*; Ömer Ebû Bekir'in *el-Ehâdîs elletî eallehâ en-Nesâî bi'l-ihtilâf ale'r-ruvvât*; Alî Sâlih'in *el-Ehâdîs elletî eallehâ el-İmâm en-Nesâî fî's-Süneni'l-kübrâ*; Abdülazîz el-Hüleyl'in *el-Ehâdîs elletî eallehâ İbn Huzeyme fî Sahîhihi fî kitâbi'l-vudû* adlı çalışmaları bunun en bariz örnekleridir. Mâhir Yâsin'in *el-Câmi fî'l-ilel ve'l-fevâid*'inde de birçok örnek bulmak mümkündür.

oruç tutmayın.’ buyurdu.”⁸⁸² şeklindeki hadis verilebilir. **Ebû Dâvud** ve **Nesâî**, bu hadisi el-Alâ’dan başkasının nakletmediğini söylemiştir.⁸⁸³

Bir başka örnekte Ebû Kays Abdurrahmân b. Servân, > Hüzeyl b. Şurahbîl > el-Muğîre b. Şu’be isnadıyla “Hz. Peygamber abdest aldı ve iki çorap üzerine meshetti.” hadisini rivayet etmişti.⁸⁸⁴ Birçok hadis kitabında yer alan bu hadis için **Nesâî**: “Bu rivayette Ebû Kays’a mutâbaat eden birini bilmiyoruz. Doğrusu Muğîre’den gelen ‘Hz. Peygamber, mestleri üzerine mesh etti.’ şeklindeki hadistir.” diyerek⁸⁸⁵ Ebû Kays’ın teferrüdüne dikkat çekmiştir.

Ferd-i mutlak hadisler, kimi zaman tâbiûn tabakasından sonra da tek kanalla gelebilmiştir. Hz. Ömer’in rivayet ettiği niyet hadisi böyledir. Bu hadisi Hz. Ömer’den sadece Alkame, ondan sadece Muhammed b. İbrâhîm, ondan da sadece Yahyâ b. Saîd rivayet etmiştir.⁸⁸⁶ **Bezzâr**’ın, bu rivayeti muallel hadisleri müsned tertibiyle derlediği kitabında zikretmesi, onun, teferrüdü illet olarak değerlendirdiğini göstermektedir.

Aynı şekilde kişinin, mahrem bir yakını köle edinmesi durumunda onun hür olacağına dair hadisi **Tirmizî** ve **Nesâî**, İbn Ömer’den sadece Abdullah b. Dînâr’ın, ondan sadece Süfyân es-Sevrî’nin, ondan da sadece Damra b. Rebîâ’nın rivayet etmiş olması⁸⁸⁷ ile illetlendirmiştir. Abdülhak el-İşbilî, bu duruma “Bu hadisi Damra’nın teferrüd etmesi ve kendisine mutabaatın olmaması ile illetlendiriyorlar.” diyerek işaret etmiş, İbnü’l-Kattân

⁸⁸² Abdurrezâk, *Musannef*, 4/161; Ebû Dâvud, “Savm”, 12; Tirmizî, “Savm”, 38; İbn Mâce, “Sıyâm”, 5; Nesâî, *el-Kübrâ*, 2/172.

⁸⁸³ Ebû Dâvud, “Savm”, 12; Nesâî, *el-Kübrâ*, 2/172. Tirmizî, ise bu hadisi “sadece bu vecihle ve sadece bu lafızla bilmekteyiz” demekle beraber hasen-sahih olarak değerlendirmiş ve Ebû Hüreyre’den nakledilen Ramazan ayından hemen önce oruç tutulmamasını zikreden hadise benzer olduğunu belirtmiştir (Tirmizî, “Savm”, 38).

⁸⁸⁴ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 20/164; Ahmed, *Müsned*, 30/144; Müslim, *Temyîz*, s. 202; Ebû Dâvud, “Tahâret”, 62; Tirmizî, “Tahâret”, 74; İbn Mâce, “Tahâret”, 88.

⁸⁸⁵ Nesâî, *el-Kübrâ*, 1/92.

⁸⁸⁶ Bkz. Bezzâr, *Müsned*, 1/380; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 1/50. Aynî, İbn Mende’den hadisin her tabakada mutabilerinin bulunduğunu nakletmiş, ardından sadece bu tarikin sahih olduğunu söylemiştir (Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 1/51-52). İbn Hacer ise, bazılarının bu hadisi ferd olduğu için merdûd kabul ettiklerine değindikten sonra hadisi Yahyâ b. Saîd’den sonra, ikiyüzcü, hatta Ebû İsmâîl el-Herevî’nin ifadesine göre yedyüz kişinin naklettiğini, ancak kendisinin yüz kadar tarike ancak ulaşabildiğini belirtmiş, Yahyâ’dan nakledenlerin çokluğu sebebiyle hadisin manen mütevatir kabul edilebileceğini söylemiştir (İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/33).

⁸⁸⁷ Tirmizî, “hata”; Nesâî ise “münker” kelimesini kullanmıştır (Tirmizî, “Ahkâm”, 28; Nesâî, *el-Kübrâ*, 3/173). Beyhakî ise “vehm” kelimesini kullanmış ve bu isnad ile aslolanın vela satışı ile ilgili hadis olduğunu belirtmiştir (Bkz. İbnü’l-Mülakkın, *el-Bedru’l-münîr*, 9/708).

da ona tabi olarak sika râvî olan Damra'nın teferrüdünün hadisin sıhhatine zarar vermeyeceğini belirtmiştir.⁸⁸⁸

Bir başka örnekte **Tirmizî**, Hammâd b. Seleme'nin Ebu'l-Uşerâ > babası > Hz. Peygamber tarikiyle naklettiği, hayvan boğazlamanın usulü ile alakalı hadisi: “Nice hadisler vardır ki ğarîbdir ve sadece tek bir vecihten bilinir. Hammâd b. Seleme'nin Ebu'l-Uşerâ'dan naklettiği hadis gibi. Bu hadiste Hammâd, Ebu'l-Uşerâ'dan rivayette teferrüd etmiştir. Ebu'l-Uşerâ'nın bundan başka babasından rivayeti de bilinmemektedir. Bu hadis ilim ehli nezdinde şöhret bulmuşsa, Hammâd b. Seleme'nin hadisinden yayılmıştır. Bunu ancak onun hadisinden bilmekteyiz.” diyerek illetlendirmiştir.⁸⁸⁹

Süfyân b. Uyeyne > Amr > Ebu'l-Abbâs > Abdullah b. Amr isnadiyla nakledilen Hz. Peygamber'in Tâif muhasarası hakkındaki hadis de “ğarîb sahih” olarak değerlendirilmiştir. **Hâkim**, bu hadisi Abdullah b. Amr'dan, sadece Ebu'l-Abbâs'ın; ondan sadece Amr b. Dinâr'ın; ondan da sadece Süfyân'ın rivayeti ile bildiğini söylemiş ve rivayeti ilel konusuna örnek olarak zikretmiştir.⁸⁹⁰

Ferd-i mutlak olan bazı hadisler hakkında ilel bilgileri sıhhat değerlendirmesinde bulunmuşlar ve rivayeti reddetmişlerdir. Mesela **Ahmed b. Hanbel**, Vekî'in Süfyân > Mansûr > İbrâhîm tarihi ile naklettiği zimmîyi hataen öldüren Müslümanın durumu hakkındaki “İkisinin keffareti de aynıdır.” hadisini, Vekî'den başka hiç kimsenin rivayet etmediğini belirtmiş, bunun hatalı olduğunu söylemiştir.⁸⁹¹

Yine Hilâl b. Miklâs es-Sayrafî > Ebû Bısr > Ebû Vâil > Ebû Saîd > Hz. Peygamber isnadiyla gelen “Kim helal lokma yer, sünnete göre amel eder, insanlar da onun kötülüklerinden emin olurlarsa, cennete girer.” hadisi sadece İsrâîl tarafından nakledilmiş, rivayet bu sebeple kabul görmemiştir. Tirmizî, bu hadisi **Buhârî**'ye

⁸⁸⁸ İbnü'l-Kattân, *Beyânü'l-vehm*, 5/437 (عللوا هذا الحديث بأن ضمرة تفرد به ، ولم يتابع عليه). Ayrıca bkz. İbnü'l-Mülakkın, *el-Bedru'l-münîr*, 9/708-709.

⁸⁸⁹ Tirmizî, “İlel”, s. 893; “Et'ime”, 5.

⁸⁹⁰ Hâkim, *Ma'rife*, s. 329. Rivayet için bkz. Buhârî, “Meğâzî”, 58; Müslim, “Cihâd”, 82.

⁸⁹¹ Ahmed, *İlel*, 1/325 (حَدَّثَنَا وَكَيْعٌ ، قَالَ : حَدَّثَنَا سُفْيَانُ ، عَنْ مَنْصُورٍ ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ ، قَالَ : كَفَّارَتُهُمَا سَوَاءٌ). Hâlbuki rivayeti Abdurrezzâk da “Zimmînin diyeti Müslümanın diyeti (gibi)dir.” şeklinde Sevri'den nakletmiştir (Bkz. Abdurrezzâk, *Musannef*, 10/98). Ayrıca Ebû Hanîfe > Hammâd > İbrâhîm tarihi ile de nakledilmiştir. (Ebû Yûsuf, *Âsâr*, s.218; Şeybânî, *Âsâr*, s. 511. Ahmed b. Hanbel'in rivayetin bu şekildeki lafzını kastetmiş olması da ihtimal dâhilindedir.

sorduğunu ve onun bunu sadece İsrâîl'in hadisinden bildiğini ve zayıf gördüğünü söylemiştir.⁸⁹²

Nuaym b. Hammâd'ın > İbn Uyeyne > Ebu'z-Zinâd > el-A'rec > Ebû Hüreyre > Hz. Peygamber isnadıyla rivayet ettiği “Sizler öyle bir zamandasınız ki sizden biriniz emredilen şeylerin onda birini terk ederse helak olur. Sonra öyle bir zaman gelecek ki emredilen şeylerin onda birini yapan kimse kurtulacaktır.” hadisi de teferrüd ile illetlendirilerek terk edilmiştir. **Tirmizî**, “Bu hadis ğarîbdir, onu sadece Nuaym b. Hammâd'ın Süfyân'dan rivayeti ile bilmekteyiz.” demiş,⁸⁹³ Taberânî ve Ebû Nuaym da Nuaym'ın teferrüdüne dikkat çekmiştir.⁸⁹⁴

2.3.2.2.2. Belli Bir Hususta Rivayette Tek Kalınması (el-Ferdü'n-Nisbî)

Ferd-i nisbî konusu esasında muhalefet başlığı altında değerlendirilebilir. Çünkü ferd-i nisbî olan hadisin, başka tariklerden rivayeti söz konusudur. Zira bir rivayetin ferd-i nisbi olması, herhangi bir hususta aynı hadisin diğer tariklerinden farklı olması ile anlaşılır. İlel bilginleri bunu ifade etmek için “teferrüd/ğarîb” kelimelerini kullandıklarından bu çalışmada bu başlık altında değerlendirilecektir.

Teferrüd ile illetlendirilen rivayetlerin çoğunun bu şekilde olduğunu söylemek mümkündür. İletlendirmenin çeşitliliği, konunun alt başlıklar altında ele alınmasının daha uygun olduğu kanaatini doğurmuştur:

2.3.2.2.2.1. Sikalardan Birinin Bir Hususta Teferrüd Etmesi

“Sikalarnın Hadisine Muhalif Rivayet” konusunda geçtiği üzere bir hadisi rivayet eden sikalardan sadece birisinin senedde veya metinde yapmış olduğu bir ziyade veya ihtisar,

⁸⁹² Tirmizî, “Sıfatu'l-kıyâme”, 60 (هذا حديث غريب لا نعرفه إلا من هذا الوجه من حديث إسرائيل... سألت محمد بن إسماعيل عن هذا الحديث (فلم يعرفه إلا من حديث إسرائيل ولا أدري ما هذا الحديث وعرف هذا الحديث من هذا الوجه) Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü't-Tirmizî*, s. 205 (وضعفه). Ayrıca bkz. Taberânî, *el-Evsat*, 4/25 (لا يروى هذا الحديث عن أبي وائل عن أبي سعيد إلا بهذا الإسناد تفرد به إسرائيل).

⁸⁹³ Tirmizî, “Fiten”, 79.

⁸⁹⁴ Taberânî, *es-Sağîr*, 2/274; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 7/316. Ebû Hâtim de bu hadisin hata olduğunu, doğrusunun Leys > Ma'rûf > el-Hasen isnadıyla mürsel olduğunu belirtmiştir (İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 6/599-600). Zehebî, bu hadisin değerlendirmesinde şöyle demiştir: “Nuaym bu münker haberde teferrüd etti.. Nuaym'ın bunu nereden getirdiğini bilmiyorum. Nuaym şöyle demiştir: ‘Bu hadisi reddediyorlar. Ben Süfyân ile birlikteyken bir şey geçti de Süfyân onu reddetti, sonra bana bu hadisi nakletti.’ Derim ki: O, bu haberin lafzını Süfyân'dan işittiğini söylemesinde doğrudur. Görünen o ki -Allahu a'lem- Süfyân, bunu isnadsız bir şekilde, kendi sözü olarak söylemiştir. Zikrettiği isnad, rivayet etmek istediği hadisindi. Münker bir şeyi görünce şaşırıp ve bu isnadı zikrettikten sonra bu sözü deyiverdi. Yanında bulunan Nuaym da, o isnadın bu söz için olduğunu sandı.” (Zehebî, *Siyer*, 10/606).

teferrüd olarak değerlendirilmiştir. Bununla beraber hadisin sadece bir sika tarafından bilinmesi veya bir sikanın diğer sikaların rivayetlerinde bulunmayan ve onların rivayetlerinden çıkan hükme münâfi olmayan bir lafzı hadise eklemesi (ziyâdetü's-sikât), hadisin sıhhatini olumsuz yönde etkileyen bir husus olarak görülmemiştir.⁸⁹⁵ Bunun bilinen en meşhur örneği fitır sadakası rivayetinde Mâlik'in bir ziyadede teferrüd etmesidir. Nâfi' > İbn Ömer tarikiyle nakledilen hadisin metni “Allah Rasulü Ramazan ayında fitır sadakasını hür veya köle, erkek veya kadın herkes üzerine farz kıldı.” iken Mâlik'in rivayetinde “Müslümanlardan” kaydı bulunmaktadır. **Tirmizî**, rivayeti değerlendirirken “Mâlik, من المسلمين ziyadesi ile rivayet etmiştir. Onun dışındakiler ise bu ilaveyi zikretmemişlerdir.” diyerek Mâlik'in teferrüdüne işaret etmiştir.⁸⁹⁶ *İlel*'inde konuyu tekrar gündeme getirerek Mâlik'in ziyadesi ile Eyyûb es-Sahtiyânî, Ubeydullah b. Ömer ve başkalarının ziyadesiz rivayetine işaret ettikten sonra hıfzına güvenilmeyecek bazı kimselerin de bunu Mâlik'in rivayeti gibi ziyadeli naklettiklerini söylemiş, ayrıca pek çok kimsenin, Mâlik'in hadisini alıp onu delil olarak kullandıklarını belirtmiştir.⁸⁹⁷

Buhârî, Hz. Aişe'nin naklettiği “İçinde hurma bulunmayan ev ahalisi aç kalır.” hadisi ile sirke hadisini Süleymân b. Bilâl'den Hişâm b. Urve > Urve > Hz. Aişe tarikiyle sadece Yahyâ b. Hassân'ın rivayet ettiğini söylemiş; **Tirmizî**, hurma hadisi için “Hasen-ğarîbdir. Hişâm'ın hadisinden sadece bu vecihle biliyoruz.”; sirke hadisi için “Bu vecihten hasen-sahîh-ğarîbdir, Hişâm'ın hadisinden olarak sadece Yahyâ rivayeti ile bilmekteyiz.” demiştir.⁸⁹⁸ **Ebû Hâtim** de Mervân b. Muhammed > Süleymân b. Bilâl.. isnadı ile kendisine sorulan her iki hadisin bu isnad ile münker olduğunu belirtmiştir.⁸⁹⁹

⁸⁹⁵ Bkz. İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 115.

⁸⁹⁶ Tirmizî, “Zekat”, 35. Mâlik'in sikalar arasında tek kalması hususunda teferrüd kelimesini kullanan isim İbnü's-Salâh'tır (Bkz. *Mukaddime*, s. 116). Tirmizî, teferrüd kelimesini kullanmaksızın, hatta zayıf da olsa mutabilerinin bulunduğunu belirterek Mâlik'in ziyadesine işaret etmiştir.

⁸⁹⁷ Tirmizî, “İlel”, s. 894. Nitekim Mâlik rivayetini Buhârî ve Müslim tahrîc etmişlerdir (Buhârî, “Sadakatü'l-fitır”, 2; Müslim, “Zekat”, 12).

⁸⁹⁸ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelî't-Tirmizî*, s. 186 (لا أعلم أحدا روى هذين الحديثين غير يحيى بن حسان عن سليمان بن بلال ولم يعرفهما محمد إلا) (من هذا الوجه); Tirmizî, “Et'ime”, 17, 35.

⁸⁹⁹ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 6/131.

Bununla beraber hem hurma hadisi,⁹⁰⁰ hem sirke hadisi⁹⁰¹ kaynaklarda yer almıştır. Ancak her iki hadis farklı tariklerle de kaynaklarda yer almıştır. Sirke hadisi Hz. Aişe'den İbn Ebî Müleyke yoluyla; hurma hadisi ise Zührî > Urve > Aişe ve Ebu'r-Ricâl > Amra > Aişe tarikleriyle nakledilmiştir. Ayrıca sirke hadisi Câbir, Enes, İbn Abbâs, Ebû Hüreyre, Ümmü Hâni, Ümmü Sa'd, es-Sâib b. Yezîd gibi sahabilerce; hurma hadisi de Ümmü Râfi Selma tarafından Hz. Peygamber'den nakledilmiştir.⁹⁰² Şu halde illel bilginlerinin hadis hakkındaki değerlendirmeleri nisbî teferrüd olmaktadır. Onları bu sonuca ulaştıran husus hakkında İbn Ammâr eş-Şehîd, Müslim'in *Sahih*'inde bulunan illetli rivayetleri derlediği eserinde Ahmed b. Sâlih'in şu değerlendirmesine yer verir: "Süleymân b. Bilâl'in kitaplarını inceledim, ancak bu iki hadisin aslını bulamadım." Ahmed b. Sâlih devamında > İbn Ebî Üveys > İbn Ebi'z-Zinâd > Hişâm > Ensardan bir adam isnadıyla "Allah Rasûlü bir gruba 'Katıgımız nedir?' diye sordu. Onlar 'Sirkedir.' dediler. Bunun üzerine 'Sirke ne güzel katıktır!' buyurdu." şeklindeki rivayete yer vermiştir.⁹⁰³

Ahmed b. Sâlih'in bu değerlendirmesine Süleymân b. Bilâl'in, sika bir muhaddis olduğu ve rivayet ettiği tüm hadisleri kitaplarına kaydetmeme ihtimali bulunduğu hareketle itiraz edilmiştir.⁹⁰⁴ Burada mesele Ahmed b. Sâlih'in kullandığı "asl" kelimesinde düğümlenmektedir. Ancak bu konuda kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Hem Süleyman b. Bilâl, hem Yahyâ b. Hassân sika kimseler olup, hoca-talebe ilişkileri bulunmaktadır. Şu halde Buhârî ve Ebû Hâtim'in eleştirilerinin ya farklı bir sebebi olmalı, ya da sadece rivayetin teferrüdüne dikkat çekmek istedikleri düşünülmelidir. Ancak sika bir râvî olan Mervan b. Muhammed et-Tâtârî, Yahyâ b. Hassân'a mutâbaat etmiştir. O zaman ya onların bu tarike muttali olmadıkları

⁹⁰⁰ Dârimî, "Et'ime", 26; Müslim, "Eşribe", 152; Tirmizî, "Et'ime", 17. Hadis, Mervân b. Muhammed > Süleymân b. Bilâl.. tarikiyle de tahrîc edilmiştir (İbn Mâce, "Et'ime", 38; Ebû Dâvud, "Et'ime", 42).

⁹⁰¹ Dârimî, "Et'ime", 18; Müslim, "Eşribe", 164. Müslim ayrıca bu hadise Mûsa b. Kureş > Yahyâ b. Sâlih el-Vehhâzî > Süleymân b. Bilâl tarikiyle yer vermiştir (Müslim, "Eşribe", 165). İbn Mâce, bu hadisi Mervân b. Muhammed > Süleyman b. Bilal tarihi ile nakletmiştir (İbn Mâce, "Et'ime", 33).

⁹⁰² Tirmizî, "Et'ime", 17, 35; Ebû Dâvud, "Et'ime", 40; İbn Mâce, "Et'ime", 33; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 12/434; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 7/423; Ebû Avâne, *Müsned*, 5/197-198; Taberânî, *el-Evsat*, 2/359; 7/87; a.mlf., *el-Kebîr*, 7/159.

⁹⁰³ İbn Ammâr eş-Şehîd, *İlelü'l-ehâdis*, s. 109.

⁹⁰⁴ Bkz. İbn Ammâr eş-Şehîd, *İlelü'l-ehâdis*, s. 109 (muhakkikin notu); Alî es-Sayyâh, *Cuhûdü'l-muhaddisîn*, s. 155. Alî b. el-Hasen el-Eserî ile es-Sayyâh, ayrıca rivayeti reddeden Ebû Hâtim ve Buhârî'yi de tenkit etmişlerdir. Bkz. a.y.

düşünülecek ya da teferrüd edenin Yahyâ değil, Süleymân b. Bilâl olduğu akla gelecektir. Hişâm b. Urve gibi birçok öğrencisi bulunan bir râviden, hadisi bu isnadla sadece Süleymân b. Bilâl'in nakletmiş olması bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Nitekim Müslim, hadisleri meşhur olan muhaddislerin, öğrencilerinden birinin diğer öğrencileri tarafından bilinmeyen bir rivayetinin kabul edilmesinin mümkün olmadığını belirtmiştir.⁹⁰⁵

Kuteybe b. Saîd'in > Leys b. Sa'd > Yezîd b. Ebî Habîb > Ebu't-Tufeyl > Muâz b. Cebel isnadıyla naklettiği Tebûk seferinde namazların cem edilmesine dair rivayet⁹⁰⁶ de teferrüd ile illetlendirilmiştir. **Ebû Dâvud**, bu rivayeti sadece Kuteybe'nin rivayet ettiğini söyleyerek illetin teferrüd olduğunu belirtmiştir.⁹⁰⁷ **Tirmizî**'nin şu ifadeleri ise hadisteki teferrüdün nisbî olduğunu göstermektedir: “Muaz hadisi hasen-ğarîb bir hadistir. Kuteybe bunda tek kalmıştır. Bunu Leys'ten nakleden Kuteybe'den başka kimseyi bilmiyoruz. Muaz hadisi ilim ehline Ebu'z-Zübeyr'in Ebu't-Tufeyl'den rivayet etmesiyle bilinir. Kurre b. Hâlid, Sevrî, Mâlik ve başkaları bunu Ebu'z-Zübeyr'den nakletmişlerdir.”⁹⁰⁸ **Hâkim** ise hadisi şöyle değerlendirir: “Bu hadisin râvîleri sika imamlardır. Hadis, isnad ve metin bakımından şâzdır, ancak kendisiyle illetlendirebileceğimiz bir illetini bilmiyoruz. Hadis, ‘an Ebi'z-Zübeyr an Ebi't-Tufeyl’ şeklinde Leys'in yanında veya ‘an Ebi-Zübeyr’ şeklinde Yezîd b. Ebî Habîb'in yanında olsaydı, bununla hadisi illetlendirirdik. Ancak bu olası iki illeti bulamadığımızdan hadis illetli (muall) olmaktan çıkmıştır. İnceledik ve Yezîd b. Ebî Habîb'in Ebu't-Tufeyl'den bir rivayetini bulamadık. Aynı şekilde bu metni bu bağlamıyla Ebu't-Tufeyl'in öğrencilerinden herhangi birisinin yanında tespit edemedik. Yine bunu Muaz b. Cebel'den rivayet edenlerin hiçbiri yanında ‘an Ebi't-Tufeyl’ diye bulamadık. Sonunda dedik ki: Bu hadis şâzdır.”⁹⁰⁹ Hâkim bu açıklamadan sonra Kuteybe'nin, bu hadisi, kendisinden Ahmed b. Hanbel, İbnü'l-Medînî, Yahyâ b. Maîn, İbn Ebî Şeybe, Ebû Hayseme gibi yedi ismin rivayet ettiğine dair sözüne yer vermiş ve “Hadis imamları,

⁹⁰⁵ Müslim, “Mukaddime”, 1, s. 11.

⁹⁰⁶ Ahmed, *Müsned*, 36/413; Ebû Dâvud, “Salât”, 274; Tirmizî, “Cuma”, 42; İbn Hibbân, *Sahih*, 4/313, 465.

⁹⁰⁷ Ebû Dâvud, “Salât”, 274.

⁹⁰⁸ Tirmizî, “Cuma”, 42.

⁹⁰⁹ Hâkim, *Ma'rifê*, s. 396.

isnad ve metnini şaşırtıcı buldukları için bu hadisi Kuteybe'den semâ' etmişlerdir. Ayrıca onlardan birinden bile hadisin bir illeti olduğuna dair bir bilgi gelmemiştir.. Nesâî ve Ebû Alî de hadis için bir illet zikretmemişlerdir. (Bütün bu incelemeler sonucunda) baktık ve gördük ki hadis mevzudur, Kuteybe ise sika ve güvenilir biridir.” diyerek rivayetin şâz olduğuna, bunun illetten farklı olduğuna temas etmiş, sonra Buhârî'nin şu tespitine yer vermiştir: “Kuteybe'ye: ‘Yezîd b. Ebî Habîb'in Ebu't-Tufeyl'den rivayetini Leys b. Sa'd'dan kiminle birlikte yazdın?’ diye sordum. ‘Hâlid el-Medâyinî ile yazdım’ dedi. Buhârî: ‘Hâlid el-Medâyinî hocalar(ın kitapların)a hadisler sokuştururdu.’ dedi.”⁹¹⁰

Diğer birkaç örnek şöyledir: Ömer b. İbrâhîm, > Katâde > Hasen > Semure > Hz. Peygamber isnadıyla A'râf suresi 190. ayetinin tefsirine dair, şeytanın vesvesesi üzerine Âdem ile Havvâ'nın oğullarına Abdulhâris ismini verdiklerini anlatan hadisi rivayet etmiştir.⁹¹¹ **Tirmizî** bu rivayeti, hasen-garîb olarak değerlendirmiş ve merfû' olarak sadece Ömer b. İbrâhîm'in Katâde'den rivayeti ile bildiklerini, ancak mevkûf olarak da nakledildiğini belirterek illetlendirmiştir.⁹¹² **Bezzâr** da bu hadisin sadece Semure'den bilindiğini, Katâde'den de sadece Ömer b. İbrâhîm'in rivayet ettiğini söyleyerek teferrüde dikkat çekmiştir.⁹¹³ Rivayet, merfû' ve mevkûf olarak bilinmesi yanında İbn Abbâs'ın veya İkrime'nin sözü olarak da da nakledilmiştir.⁹¹⁴

⁹¹⁰ Hâkim, *Ma'rife*, s. 396-397. Ebû Hâtîm, Kuteybe'den yazdığı bu hadis için şu değerlendirmeyi yapmıştır: “Bunu, Yezîd'in hadisinden bilmiyorum. Sanırım bir hadis bir hadise girivermiş. (أنه دخل له حديث في حديث) (İbn Ebî Hâtîm, *İlel*, 2/104). Hatîb el-Bağdâdî ise hadisi münker olarak değerlendirmiş ve Hâlid el-Medâyinî'nin bu rivayeti Leys'e idhâl ettiğini, o sırada yanında bulunan Kuteybe'nin de bunu işittiğini nakletmiştir (ان خالدا المدائني أدخله على الليث وسمعه) (Hatîb, *Târîhu Bağdât*, 12/467). Mâhir Yâsin Fahl, Hatîb'in zikrettiği الليث أدخله على الليث, ifadesini “Leys'in hadisine kattı.” şeklinde anlamış ve Leys'in değil, rivayette tek kalmasından hareketle Kuteybe'nin kitaplarına kattığını söyleyerek buna itiraz etmiştir. (Fahl, *el-Câmi' fi'l-ilel*, 2/188). Oysa Hatîb'in ifadesinin devamı Leys'in hadisine idhalden değil, Leys'in meclisinde zikredilmesinden bahsedildiğini göstermektedir.

⁹¹¹ Ahmed, *Müsned*, 33/305; Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 8; Taberî, *Tefsîr*, 10/623; Taberânî, *el-Kebîr*, 7/215; Hâkim, *Müstedrek*, 2/545.

⁹¹² Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 8.

⁹¹³ Bezzâr, *Müsned*, 10/428.

⁹¹⁴ Taberî, *Tefsîr*, 13/310-311; İbn Ebî Hâtîm, *Tefsîr*, 5/1631. Sonraki dönem muhaddislerinden İbn Kesîr, rivayeti üç yönden illetlendirmiştir: 1. Ömer b. İbrâhîm hakkındaki İbn Ebî Hâtîm'in “lâ yuhteccü bihi” kanaati. 2. Rivayetin Semure'nin sözü olarak da nakledilmesi. 3. Hasen el-Basrî'nin ilgili ayet hakkında başka yorumlarının bulunması. Ayrıca rivayetin, Ka'b el-Ahbâr gibi kimselerden alınmış olabileceğini belirtmiştir (Bkz. İbn Kesîr, *Tefsîr*, 3/526; a.mlf., *Bidâye*, 1/108).

Tirmizî, Enes'ten nakledilen, deveyi bağladıktan sonra tevekkül edilmesini tavsiye eden meşhur hadisin değerlendirmesinde “Bu vecihten garîb bir rivayettir. Onu Enes b. Mâlik hadisinden sadece bu yolla bilmekteyiz. Amr b. Ümeyye ed-Damrî > Hz. Peygamber tarikiyle bunun benzeri rivayet edilmiştir.” demiştir.⁹¹⁵

Hûd sûresinin 105. ayeti ile alakalı Abdullah b. Dînâr > İbn Ömer > Hz. Ömer tarikiyle nakledilen rivayet⁹¹⁶ için **Tirmizî**, “Bu hadis, bu vecihten hasen-garîbdir, sadece Abdulmelik b. Amr'ın rivayeti ile bilmekteyiz.” açıklamasını yapmıştır.⁹¹⁷ Tirmizî, bu tarîki “garîb” olmakla, yani râvîsinin teferrüdü ile illetlendirmiştir. Tirmizî'nin sık kullandığı ifadelerden olan bu söz aslında bu yolla rivayet edilen iki farklı tariki de illetlendirmektedir. İlki Tirmizî'nin zikrettiği tariktir ve teferrüd ile illetlendirilmiştir. Diğerisi ise bu vecihten başka yolla nakledilen tariktir. Zira bu rivayet Mu'temir > Süleymân b. Süfyân > Amr b. Dînâr yoluyla da nakledilmiştir.⁹¹⁸

Cafer-i Sâdık > Muhammed b. Alî > Câbir > Hz. Peygamber senediyle rivayet edilen “Şefaatiim ümmetimden büyük günah işleyenleredir.” hadisi, Ca'fer-i Sâdık'ın tek kalması sebebiyle garîb sayılmıştır.⁹¹⁹ Kendisine Tirmizî'nin sorması üzerine **Buhârî** bu hadisi tanımamıştır (فلم يعرفه).⁹²⁰

⁹¹⁵ Tirmizî, “İlel”, s. 895. (وهذا حديث غريب من هذا الوجه لا نعرفه من حديث أنس بن مالك إلا من هذا الوجه وقد روي عن عمرو بن أمية) (الضمري عن النبي صلى الله عليه وسلم نحو هذا)

⁹¹⁶ Abd b. Humeyd, *Müsned*, 1/36; Tirmizî, “Tefsîr”, 12; İbn Ebî Âsım, *Sünne*, 1/74; Bezzâr, *Müsned*, 1/271. İbn Ebî Âsım'ın Mu'temir'den zikrettiği rivayette râvînin adı Abdullah b. Dînâr şeklinde geçmektedir. Dârekutnî, Mu'temir rivayetini “قیل” şeklinde temrîz sığası ile verirken Amr b. Dînâr ismini zikretmiştir. Dârekutnî, Abdullah b. Dînâr tarihinin doğru olduğunu da söylemiştir (Dârekutnî, *İlel*, 1/452).

⁹¹⁷ Tirmizî, “Tefsîr”, 12. (هذا حديث حسن غريب من هذا الوجه لا نعرفه إلا من حديث عبد الملك بن عمرو)

⁹¹⁸ Bkz. İbn Ebî Âsım, *Sünne*, 1/80-81.

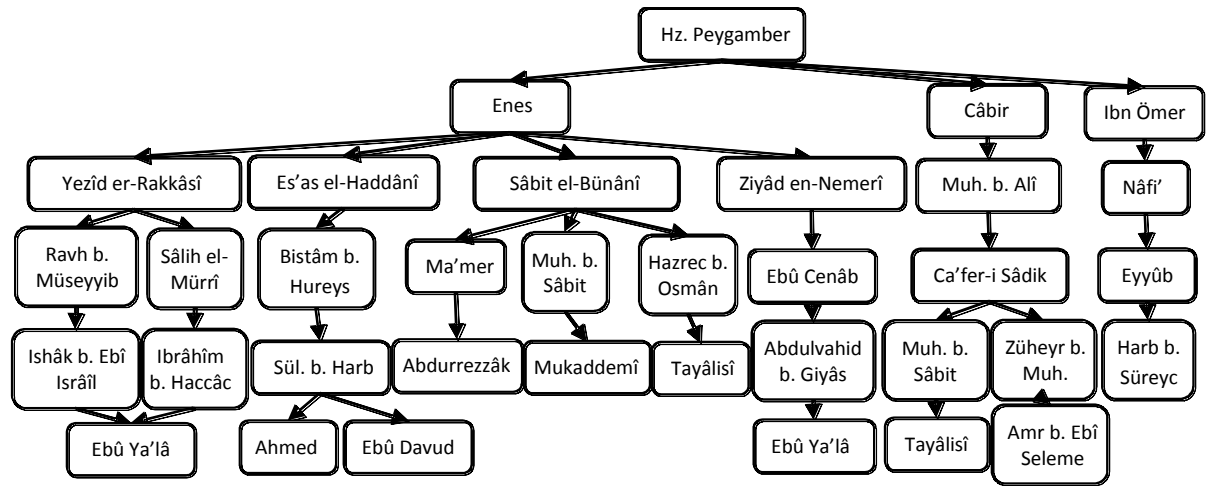
⁹¹⁹ Tirmizî, “Sıfatu'l-kıyâme”, 11. (هذا حديث غريب من هذا الوجه، يستغرب من حديث جعفر بن محمد)

⁹²⁰ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü't-Tirmizî*, s. 204. Bu rivayetin diğer tarihlerinde de garâbet bulunmaktadır (Bkz. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, *el-Müsnedü'l-muallel*, 3/644-646). Rivayetin isnad tablosu ve ilgili değerlendirmeler şöyledir:

Hüseyin b. Ali el-Cu'fî'nin > Zâide > Âsım b. Ebi'n-Nücûd > Ebû Sâlih > Ebû Hüreyre > Hz. Ebû Bekir isnadıyla rivayet ettiği “İnsanlara af ve afiyetten daha üstün bir şey verilmemiştir; Allah’tan bu ikisini isteyin.” hadisini **Bezzâr**, “Bunu müsned olarak sadece Zâide’nin naklettiğini, Zâide’den de sadece Hüseyin b. Ali’nin rivayet ettiğini biliyoruz.” diyerek değerlendirmiş;⁹²¹ başkalarının bunu Ebû Sâlih > Hz. Ebû Bekir şeklinde mürsel naklettiğine işaret etmiştir.⁹²²

2.3.2.2.2. Meşhur Bir İmamdan Rivayette Tek Kalınması

Bir kimsenin, öğrencileri çok olan bir râvîden rivayette tek kalması, illet gerekçeleri arasında zikredilmiştir. Müslim bu hususta şunları söyler: “Bakarsın biri, büyüklüğünden ve gerek onun gerekse başkalarının hadislerini mükemmel şekilde rivayet eden hafız râvîlerinin çokluğundan dolayı Zühri yahut Hişam b. Urve gibi bir zatı -ki her ikisinin hadisleri ulema arasında yaygın ve müşterek olup bunları

Tirmizî, Abdurrezzâk > Ma'mer tarikine “garîb” demiştir. İbn Hibbân, Eş'as'ın Enes'ten semânını bilmediğini söylemiştir (Sikât, 6/112). İbn Maîn, Ma'mer'in Sâbit'ten rivayetlerinde hatanın çok olduğunu ve rivayetlerinin muztarib olduğunu söylemiştir. İbn Adiy, Ravh b. Müseyyeb'in Yezîd'den rivayetlerinin gayr-ı mahfûz olduğunu (4/58); Sâlih el-Mürri'nin ise sahib-i hadis olmayıp tüm rivayetlerinin münker olduğunu (5/94) söylemiştir. Bezzâr, Harb b. Süreyc'ten başka kimsenin bu rivayeti Eyyûb'den nakletmediğini, ayrıca İbn Ömer'den sadece bu vecihle bilindiğini söylemiştir (12/186). Bezzâr ayrıca rivayeti Sâbit'ten sadece Hazrec b. Osmân'ın rivayeti ile bildiğini belirtmiştir (13/340).

⁹²¹ Bezzâr, *Müsned*, 1/79.

⁹²² Bezzâr, *Müsned*, 1/189. Bezzâr'ın, devamındaki ifadesinden, sikanın ziyadesi düşüncesiyle müsned olan tariki doğru kabul ettiği anlaşılmaktadır (وَالْحَبِيبُ لِمَنْ زَادَ إِذَا كَانَ ثِقَةً). Ancak Dârekutnî, diğer râvîlerin hadisini yani mürsel olanı tercih etmiştir (Dârekutnî, *İlel*, 1/284-285).

kendilerinden, birçoğunu ittifakla olmak şartı ile öğrencileri rivayet etmişlerdir- gözüne kestirir de her ikisinden yahut birinden, onların öğrencilerinin tanımadığı birçok hadis rivayet eder. Aslında o, (rivayeti ile diğer) râvîlerin ellerindeki sahih hadislere iştirak edenlerden de değildir. İşte bu nevi' insanların hadisini kabul etmek caiz değildir.”⁹²³

Meşhur bir imamdan rivayette teferrüd ile illetlendirilen hadislere şu örnekler verilebilir:

Rebîa b. Ebî Abdîrrahmân'ın > Süheyl b. Ebî Sâlih > babası > Ebû Hüreyre tarikiyle naklettiği Hz. Peygamber'in şahidin yanında yeminle hükmettiğine dair hadisini **Ebû Hâtîm**, Rebîa'nın teferrüdü ile illetlendirerek: “Ona bu rivayetinde mutabi olan birini görmüyoruz. Hâlbuki Süheyl'den pek çok kimse hadis rivayet etmiştir. Onların hiçbirisinin yanında bu hadis yok!” demiştir.⁹²⁴ Rebîa'nın teferrüd ettiği bu rivayet, Ebû Hüreyre, Hz. Ali, İbn Abbâs ve Câbir gibi sahabilerden farklı yollarla nakledilmiştir.⁹²⁵

İbn Ebî Ömer el-Adenî > İbn Uyeyne > İbrâhîm b. Ebî Hıdâş > İbn Abbâs > Hz. Peygamber isnadıyla nakledilen kölelere kendi yediğinden yedirilmesi hakkındaki rivayet kendisine sorulduğunda **Ebû Hâtîm** şöyle demiştir: Bu hadis, Humeydî'nin yanında da, İbnü'l-Medînî'nin yanında da yoktur. Bunu, biz İbn Uyeyne'nin öğrencilerinden hiçbirisinin yanında bulamadık. Bu hadis hakkındaki araştırmam devam ediyordu. Nihayet İbn Abbâs'tan mevkûf olarak nakledilen bir tarikini bir yerde gördüm. Bunun, Hz. Peygamber'e ref edilmesinin bir manası yok! Üstelik İbrâhîm > İbn Abbâs > Hz. Peygamber tarikiyle sadece “Mekke kabristanı ne iyi kabristandır.” hadisi bilinmektedir.”⁹²⁶ Ebû Hâtîm'in, İbn Uyeyne'nin meşhur öğrencilerinin, merfû' rivayeti nakletmemiş olması ile reddetmesini *İlel*'inde zikretmek suretiyle İbn Ebî Hâtîm, bunu illet olarak değerlendirmiş olmaktadır. İbn Uyeyne'nin talebelerinden İmâm Şâfîi, rivayeti İbn Abbâs'tan mevkûf olarak nakletmiştir.⁹²⁷ Dolayısıyla Ebû Hâtîm'in değerlendirmesi, sadece rivayetin ref edilmesiyle ilgili olmalıdır. Hadisin Ebû

⁹²³ Müslim, “Mukaddime”, s. 11.

⁹²⁴ İbn Ebî Hâtîm, *İlel*, 4/239. (لم نر أن يتبعه متابع على روايته وقد روى عن سهيل جماعة كثيرة ليس عند أحد منهم هذا الحديث.)

⁹²⁵ Tirmizî, “Ahkâm”, 13; İbn Mâce, “Ahkâm”, 31; Nesâî, *el-Kübrâ*, 3/490-491; Dârekutnî, *Sünen*, 4/214.

⁹²⁶ İbn Ebî Hâtîm, *İlel*, 6/49-50.

⁹²⁷ Şâfîi, *Müsned*, s. 305 (no: 1452). Ayrıca bkz. Beyhakî, *Sünen*, 8/8.

Zer'den farklı tariklerle nakledilmiş olması⁹²⁸ ise rivayetteki teferrüdün belli bir hususta olduğunu göstermektedir.

Hammâd b. Amr en-Nasîbî'nin Yezîd b. Raffî > Zührî > Enes > Ebû Talha isnadıyla rivayet ettiği Hz. Peygamber'e salavat getirene müjde ile alakalı hadis için **Ebû Hâtim**, "Bu hadis Zührî'nin hadisinden bilinmez. Hammâd b. Amr da zayıf bir râvîdir." diyerek illetlendirmiştir.⁹²⁹ Söz konusu rivayet Abdurrahmân b. Avf ve Enes'ten nakledilmiştir.⁹³⁰

Muhammed b. Ömer b. er-Rûmî, "Ben ilim/hikmet yurduyum, Ali de onun kapısıdır." hadisini Şerîk > Seleme b. Küheyl > Süveyd b. Ğafele > Sunâbihî > Hz. Ali > Hz. Peygamber isnadı ile rivayet etmişti. **Tirmizî**, bu hadisi Şerîk'in sika öğrencilerinden hiçbirinin nakletmediğini belirterek rivayeti illetlendirmiştir.⁹³¹

Ömer b. İbrâhîm, > Katâde > Hasen > Semure > Hz. Peygamber isnadıyla A'râf suresi 190. ayetinin tefsirine dair, şeytanın vesvesesi üzerine Âdem ile Havvâ'nın oğullarına Abdulhâris ismini verdiklerini anlatan hadisi rivayet etmiştir.⁹³² **Bezzâr** bu hadisin sadece Semure'den bilindiğini, Katâde'den de sadece Ömer b. İbrâhîm'in rivayet ettiğini söyleyerek hem sahabe neslindeki teferrüde, hem de Katâde'den naklindeki teferrüde dikkat çekmiştir.⁹³³

Dârekutnî, Abdullah b. Büdeyl el-Mekkî'nin Amr b. Dînâr > İbn Ömer tarikiyle Hz. Ömer'in cahiliye döneminde adadığı itikafa dair sorusu hakkındaki rivayetini⁹³⁴ İbn Büdeyl'in teferrüdü ile illetlendirmiştir.⁹³⁵ Ona göre rivayette Hz. Peygamber'in, Hz. Ömer'e itikafı eda etmesi yanında oruç tutmasını da tavsiye etmesi sadece İbn Büdeyl

⁹²⁸ Ahmed, *Müsned*, 35/382, 405; Müslim, "Eymân", 38; İbn Mâce, "Edeb", 10.

⁹²⁹ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 5/349.

⁹³⁰ Bezzâr, *Müsned*, 3/219; 12/353.

⁹³¹ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü't-Tirmizî*, s. 234 (لم يرو عن أحد من الثقات من أصحاب شريك).

⁹³² Ahmed, *Müsned*, 33/305; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 8; Taberî, *Tefsîr*, 10/623; Taberânî, *el-Kebîr*, 7/215; Hâkim, *Müstedrek*, 2/545.

⁹³³ Bezzâr, *Müsned*, 10/428. Rivayet farklı bir tarikle mevkûf olarak da nakledilmiştir. Bkz. Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 8.

⁹³⁴ Ebû Dâvud, "Savm", 80. Ayrıca rivayet Nâfi > İbn Ömer > Hz. Ömer tarikiyle birçok kişi tarafından nakledilmiştir (Buhârî, "İ'tikâf", 5, 16; "Eymân", 29; Müslim, "Eymân", 27, 28. Bkz. Dârekutnî, *İlel*, 1/393-399).

⁹³⁵ Dârekutnî, *Sünen*, 2/200. Hadis için bkz. Tayâlisî, *Müsned*, 1/68; Ebû Dâvud, "Savm", 80; Bezzâr, *Müsned*, 1/44; Hâkim, *Müstedrek*, 1/438.

yoluyla bilinmektedir.⁹³⁶ Dârekutnî, rivayet hakkında **Ebû Bekir en-Nîsâbûrî**'nin şöyle dediğini nakleder: “Bu hadis münkerdir. Çünkü İbn Cüreyc, İbn Uyeyne, Hammâd b. Seleme, Hammâd b. Zeyd gibi Amr b. Dînâr'ın sika öğrencileri orucu zikretmemişlerdir. İbn Büdeyl ise zayıf bir râvidir.”⁹³⁷ Görüldüğü üzere orucun Amr b. Dînâr'ın öğrencilerinden sadece İbn Büdeyl tarafından zikredilmesi illet sebebi olmuştur.

İbn Uleyye'nin İbn Cüreyc > Süleymân b. Mûsâ > Zührî > Urve > Aişe > Hz. Peygamber tarihiyle naklettiği “Velisiz nikâh olmaz” hadisinin akabindeki İbn Cüreyc'in ‘Daha sonra Zührî ile karşılaştım ve bu hadisi sordum. Onu kabul etmedi (lem ya'rifhü)’ sözü⁹³⁸ **Yahyâ b. Maîn** tarafından İbn Cüreyc'den sadece İbn Uleyye'nin nakletmiş olması gerekçesiyle reddedilmiştir.⁹³⁹ Meşhur bir muhaddis ve kitap sahibi olan İbn Cüreyc'in değerlendirmesinin naklinde, sika râvî İbn Uleyye'nin teferrüd etmesi dikkat çektiğinden bu söz kabul görmemiştir.

2.3.2.2.2.3. *Belirli Bölge Halkının Teferrüdü*

Teferrüd kelimesinin kullanım yerlerinden biri de, genellikle ayırt edici bir özellik olarak zikredilen, bir hadisin naklinde belirli bir bölge halkının bir hocadan rivayette tek kalmasıdır. Bu türden teferrüdün tespit edilebilen ilk örnekleri İbn Şihâb ez-Zührî'den rivayet edilir. Ebû Dâvud, ..Sevr b. Yezîd > Hâlid b. Ma'dân > Abdullâh b. Büsr.. tarihiyle gelen cumartesi orucunu yasaklayan rivayet için Zührî'nin ‘Bu hadis Hımsîdir.’ dediğini nakletmiştir.⁹⁴⁰ Nitekim bu isimlerden Abdullah b. Büsr, Hıms'a yerleşmiş olup, diğerleri de Hımslı râvîlerdir. Hadisi Abdullah b. Büsr'den Fudayl b. Fedâle eş-Şâmî'nin de rivayet etmiş olması,⁹⁴¹ teferrüdün belli bir konuda olduğunu gösterir.

⁹³⁶ Dârekutnî, *İlel*, 1/393; İbn Adiy, *Kâmil*, 4/213. Ayrıca bkz. Zeylaî, *Nasbu'r-râye*, 2/487. Öte yandan Nesâî'nin, İbn Büdeyl'in öğrencilerinden sika râvî Amr b. Muhammed el-Ankazi'den tahrîc ettiği rivayette “oruç” kaydı bulunmamaktadır (Nesâî, *el-Kübrâ*, 2/362).

⁹³⁷ Dârekutnî, *Sünen*, 2/200. Hadis için bkz. Tayâlisî, *Müsned*, 1/68; Ebû Dâvud, “Savm”, 80; Bezzâr, *Müsned*, 1/44; Hâkim, *Müstedrek*, 1/438.

⁹³⁸ Ahmed, *Müsned*, 40/203; Tirmizî, “Nikâh”, 14.

⁹³⁹ Tirmizî, “Nikâh”, 14 (لم يذكر هذا الحرف عن ابن جريج إلا إسماعيل بن إبراهيم). İsmâîl'in bu sözü rivayet etmesiyle hadisi İbn Cüreyc'den nakleden yirmi kadar kişiden ayrı düştüğü (أعرب عن) belirtilmiştir (Bkz. Fahl, *el-Câmi' fi'l-ilel*, 2/367).

⁹⁴⁰ Ebû Dâvud, “Sıyâm”, 52. Ayrıca bkz. Tahavî, *Şerhu Meâni'l-âsâr*, 2/81.

⁹⁴¹ Taberânî, *el-Kebîr*, 24/330 (Muhammed b. İşâ b. el-Münzir el-Hımsî > babası > Muhammed b. Harb > Zübeydî > Fudayl b. Fedâle > Abdullâh b. Büsr > teyzesi > Hz. Peygamber). Bu tarihteki isimler de Şam bölgesi râvileridir. Muhammed b. el-Velîd ez-Zübeydî ise Zührî'nin öğrencilerindedir (Bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 26/586).

Belli bir şehir halkının teferrüd ettiğine dair değerlendirmelere ile eserlerinde rastlanmadığından bu kullanımın başlıbaşına bir illet kabul edilmediğini söylemek mümkündür. İmam Şâfi'nin Ahmed b. Hanbel'e söylediği: “Siz hadisi ve ricali benden daha iyi bilirsiniz. Eğer hadis sahih ise Kûfî olsun, Basrî olsun, Şâmî olsun, ne olursa olsun bunu bana bildirin de sahihse ona gideyim.” sözü⁹⁴² belli bölgede meşhur olan hadisin ma'lûl addedilmediğini göstermektedir. Nitekim Aynî, bir bölge halkının rivayette tek kalmasının ğarîb kapsamına girmediğini belirtmiştir.⁹⁴³ Mâhir Yâsin ise bu hususta: “Teferrüd, bazen başlıbaşına bir illet olmaz. (Cumartesi orucunu yasaklayan rivayette) Hıms ehlinin teferrüd etmesi durumunda olduğu gibi. Hadisi ihticac çizgisinden çıkaracak gizli bir sebebin varlığını haber vermesi durumu bundan müstesnadır. Hıms, diğer şehirler gibi ilimle meşhur olmamış bir şehirdir. Peki, bu hadis hakkında diğer şehirlerdeki geriye kalan hadis medreseleri nerede?” diyerek⁹⁴⁴ burada şehir mensubiyeti sebebiyle illetlendirmenin söz konusu olmadığını, Zührî'nin söz konusu ifadesinden maksadının Hımslı râvîlerin teferrüdüne dikkat çek(erek rivayetteki illetlere işaret et)mek olduğunu belirtmiştir. Şu halde rivayetin illetlendirilmesinin belli bölge halkının teferrüdü ile değil, başka gerekçelerle olduğu söylenebilir. Nitekim Elbânî de belde halkının teferrüdüne göre bir hadisin illetlendirilmesinin sonradan ortaya çıkmış bir iş (muhtes) olduğunu belirterek, sikanın sahih rivayetinin bununla rededilemeyeceğini söylemiştir.⁹⁴⁵ Konuyla alakalı diğer örneklerde de durum bu şekildedir:

Mesela **Ali İbnü'l-Medînî**'nin değerlendirmelerinde belli bölge halkının teferrüdüne dair ibarelere rastlamak mümkündür. Beyhakî'nin naklettiğine göre o, Ebû Tâlib'in teçhiz ve tekfini ile alakalı Ubeydullâh b. Mûsâ > İsrâîl > Ebû İshâk es-Sebî > Nâciye b. Ka'b el-Esedî > Hz. Ali isnadı ile gelen hadis için ‘Bu hadisi sadece Kûfelilerin yanında bulduk, isnadında problem var. Bunu Ebû İshak'tan başkasının Nâciye'den rivayet ettiğini bilmiyoruz.’ demiştir.⁹⁴⁶ Her ne kadar İbnü'l-Medînî sadece Nâciye'den

⁹⁴² Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 9/170; İbn Asâkir, *Târih*, 51/385.

⁹⁴³ Kâsimî, *Kavâidü't-tahdîs*, s. 185.

⁹⁴⁴ Fahl, *el-Câmi' fi'l-ilel*, 2/277.

⁹⁴⁵ Elbânî, *Sahîhu Süneni Ebî Dâvud*, 7/182-183.

⁹⁴⁶ Beyhakî, *Sünen*, 1/304. (وَفِي إِسْنَادِهِ بَعْضُ الشَّيْءِ ، رَوَاهُ أَبُو إِسْحَاقَ عَنِ نَاجِيَةَ ، وَلَا نَعْلَمُ أَحَدًا رَوَى عَنْ نَاجِيَةَ) . Hatta İbnü'l-Medînî, Ebû İshak'tan başkasının ondan rivayetini bilmediğini belirterek Nâciye'yi “mechûl” olarak değerlendirmiştir. İbn Hacer, *Tehzîb*, 10/358.

gelen rivayeti zikretmiş olsa da Kûfeli bir başka râvî Ebû Abdîrrahmân es-Sülemî de bunu Hz. Ali'den rivayet etmiştir.⁹⁴⁷

Bir başka hadis için **İbnü'l-Medîni**, “Bu, Abdülmelik'in rivayet ettiği Kûfî bir hadistir. Hâlid b. Rib'î'den bundan başka bir şey nakledilmemiştir.” diyerek bölge teferrüdüne dikkat çekmiştir.⁹⁴⁸ Bu rivayet farklı yollarla İbn Mes'ûd'dan ve Ebû Hüreyre'den rivayet edilmiştir.⁹⁴⁹

Bu iki örnekte görüleceği üzere İbnü'l-Medîni, söz konusu hadislerde belli bölge halkının teferrüdünü zikretmekle beraber, rivayetleri isnadındaki diğer kusurlar veya bir râvîsinin teferrüdü ile illetlendirmiştir.

Ebû Dâvud, *Sünen*'inde belli bölge halkının teferrüdüne birkaç örnek zikretmiştir. Mesela Necâşi'nin Hz. Peygamber'e iki siyah mest hediye gönderdiğine dair Büreyde hadisinin akabinde “Bu, Basralıların teferrüd ettiği hadislerdendir.” demiştir.⁹⁵⁰ O, Hammâd b. Seleme'nin rivayet ettiği teyemmüm konusundaki Ebû Zer hadisinde geçen *من أوالها* ifadesinin sadece Enes tariklerinde bulunduğunu belirtmiş ve bu şekilde Ebû Zer'den rivayet edilmesinde Basralıların tek kaldığını belirtmiştir.⁹⁵¹ Yine o, Muhammed b. Beşşâr'ın rivayet ettiği Hilâl b. Ümeyye'nin karısı ile mülâane yapmalarına dair hadiste Medinelilerin teferrüdüne,⁹⁵² Ebû Sâlim el-Ceyşânî'nin rivayet ettiği Ebû Zer'e emir olmamayı tavsiye eden hadiste Mısırlıların teferrüdüne⁹⁵³ işaret etmiştir. Ebû Dâvud, bu konuda *Mâ teferrade bihi ehlü'l-emsâr mine's-süneni'l-vârîde*

⁹⁴⁷ Bkz. Ahmed, *Müsned*, 2/323; Bezzâr, *Müsned*, 1/368; Beyhakî, *Sünen*, 1/304 (..Süddî > (Sa'd b. Ubeyde >) Ebû Abdîrrahmân > Hz. Ali).

⁹⁴⁸ İbnü'l-Medîni, *İlel*, s. 101. İbn Ebî Hâtim de ondan naklen bunu zikretmiştir. Bkz. İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 3/329.

⁹⁴⁹ Tirmizî, “Menâkıb”, 14; İbn Mâce, “Mukaddime”, 11; Nesâî, *el-Kübrâ*, 5/36; İbn Ebî Şeybe, *Müsned*, 1/343; Ahmed, *Müsned*, 6/56, 25/266.

⁹⁵⁰ Ebû Dâvud, “Tahâret”, 59. Ne var ki Ebû Dâvud'un hocaları Müsedded ve Ahmed b. Ebî Şuayb el-Harrânî'den > Vekî' > Delhem b. Sâlih > Huceyr b. Abdillâh > İbn Büreyde > babası isnadıyla zikrettiği bu hadisin râvîlerinden sadece Müsedded, Basralıdır. Üstelik o, rivayetinde tek değildir. Dârekutnî, Huceyr b. Abdillâh'ın İbn Büreyde'den, Delhem'in de Huceyr'den rivayette tek kaldığını belirtmiştir. Delhem ise Kûfeli bir râvidir. Bu sebeple Azîmâbâdî, Ebû Dâvud'un burada vehme düştüğünü, doğrusunun Kûfelilerin tek kalması olduğunu berlitmiştir (Bkz. Azîmâbâdî, *Avnu'l-ma'bûd*, 1/180).

⁹⁵¹ Ebû Dâvud, “Tahâret”, 125. (هذا ليس بصحيح وليس في أوالها إلا حديث أنس تفرد به أهل البصرة.)

⁹⁵² Ebû Dâvud, “Talak”, 27. Diğer bir örnek için bkz. Ebû Dâvud, “Tahâret”, 27; “Hudûd”, 36.

⁹⁵³ Ebû Dâvud, “Vasâyâ”, 4.

adlı müstakil bir eser telif etmiş, belli bölge halkının teferrüd ettiği hadisleri bir araya getirmiştir.⁹⁵⁴

Benzer bir çalışma İbn Hibbân tarafından telif edilmiştir. Onun, *Mâ ağrabe'l-Kûfiyyûn ani'l-Basriyyîn* ve *Mâ ağrabe'l-Basriyyûn ani'l-Kûfiyyîn* isimlerinde iki ayrı kitabından söz edilir.⁹⁵⁵ Bu ikisinden başka onun, Medine, Mekke, Irak ve Horasanlı râvîlerin infirad ettikleri hadisleri derlediği çalışmaları olduğu zikredilmiştir.⁹⁵⁶ **İbn Hibbân**'ın, bölge teferrüdünü zikrettiği bir değerlendirmesi şöyledir. O, İsrailoğullarından birisinin, manastırında atmış yıl ibadetle meşgul olduğunun anlatıldığı Ebû Zer hadisini Ğâlib b. Vezîr'in Vekî'den Beytü'l-Makdis'te işittiğini, Vekî'in bunu Irak'ta tahdis etmediğini belirterek bunun Filistinlilerin Vekî'den rivayette tek kaldıkları bir hadis olduğunu söylemiştir.⁹⁵⁷ İbn Hibbân'ın bu hadise *Sahîh*'inde yer vermesinden, bölge teferrüdünü hadisin sıhhatine zarar veren kâdih bir illet olarak değil, bir özellik olarak zikrettiği anlaşılmaktadır.

2.3.2.2.3. Umûmu'l-Belvâ Bir Meselenin Rivayetinde Tek Kalınması

Umûmü'l-belvâ, çokça karşılaştığı ve toplumda yaygınlaştığı için mükelleflerin kaçınmasının hayli zor olduğu hadiseler ile bilinmemesinin âdeten mümkün olmadığı olay veya durumları ifade eder.⁹⁵⁸ Hanefî usulcülerin umûmu'l-belvâ olan bir meselede tek kalan haberleri nesh ile veya sahih aslının olmaması ile illetlendirdikleri bilinmektedir. Haber-i vâhidin reddini gerektiren sebepler (ilel) sıralanırken İsbâ b. Ebân'ın, umumun bilmesi gereken bir konuda gelen hâs haberin rivayet edilmiş olmasını da zikrettiği nakledilmiştir.⁹⁵⁹ Ebû Bekr el-Cessâs bu meseleyi özetle şöyle ifade eder: “Haber-i vâhidin umûmu'l-belva bir meseledeki hükmü, bu meseleyi Hz. Peygamber'in umuma bildirmesi sebebiyle reddedilmesidir. Çünkü ashab, ancak Hz.

⁹⁵⁴ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 92; Kandemir, “Ebû Dâvud es-Sicistânî”, *DİA*, 10/121. Kettânî, efrâd konusunda zikrettiği bu eserin adını *es-Sünen elletî teferrade bi külli sünnetin minhâ ehlü beldetin* şeklinde vermiştir (Kettânî, *Risâle*, s.114).

⁹⁵⁵ Hatîb, *Câmi*, 2/468. Zehebî, bu eserleri *Ğarâibü'l-Kûfiyyîn* ve *Ğarâibü'l-Basriyyîn* şeklinde zikreder (*Siyer*, 16/95).

⁹⁵⁶ Hatîb, *Câmi*, 2/468.

⁹⁵⁷ İbn Hibbân, *Sahih*, 2/102.

⁹⁵⁸ Baktır, “Umûmü'l-Belvâ”, *DİA*, 42/155.

⁹⁵⁹ Bkz. Cessâs, *Usûl*, 3/113 (فَمَنْ الْعَلَّ الَّذِي يَرُدُّهَا أَخْبَارُ الْأَخَادِ عِنْدَ أَصْحَابِنَا).

Peygamber'in kendilerine bildirmesi ile bu bilgiye ulaşabilir. Şayet söz konusu bilgiyi toplum içinde yaymış olsaydı, bu konudaki haberler istifâza ile vârid olurdu. Böyle olmamasından anlıyoruz ki bu, hükmü mensûh olmaktan kurtulamamış bir hadistir veya aslen sahih değildir. Zira nitelikleri bu şekilde olan bir haberin bir topluluk tarafından değil de fertler tarafından nakledilmesi caiz olmaz. Nitekim gökyüzünde bir illet yokken hilali gözetleyen bir şehir halkı arasından tek bir kişinin hilali gördüğünü söylemesi kabul edilemez. Aynı şekilde bir camide fitne çıktığını haber veren tek kişinin haberini kabul etmek caiz olmaz. Cuma namazında bir kimsenin imama tek rekat kıldırıldığını söylemesi de böyledir. Ebû Hüreyre'nin rivayet ettiği "Allah'ın adını anmayanın abdesti yoktur." hadisi, genelin bilmesi lazım gelen ancak hususan gelen bir haberdir. Bu hadis zahirine göre alınırsa besmelesiz alınan abdestin batıl olmasını gerektirir. Şayet besmelesiz abdestin hükmü böyle olsaydı, abdestin diğer gereklerini bildikleri gibi toplumdaki gereğine binaen halk bunu da bilirdi. "Meyyiti yıkayan gusletsin, cenaze taşıyan ise abdest alsın." şeklindeki hadis de böyledir. Avret mahalline veya mahrem bir kadına değmenin abdest gerektirdiği, ateşin değdiği yiyecekten abdest alınması, namazda besmelenin açıktan okunmasına dair haberler de böyledir.⁹⁶⁰

Umûmu'l-belvâ bir meselenin rivayetinde tek kalması ile illetlendirme rivayet asrı ilel kitaplarında tespit edilemedi. Zikredilen bu hadislerin ilel bilginlerince farklı vecihlerden illetlendirilmesi buna ihtiyaç hissettirmemiş olmalıdır. Nitekim abdestte besmele hadisini hadis münekkitleri teferrüd yönünden değil, isnad bakımından tenkit etmişlerdir. Ahmed b. Hanbel, "Abdestte besmele konusunda isnadı iyi bir hadis bilmiyorum." demiştir.⁹⁶¹ Buhârî, bu konudaki en iyi hadisin Rabâh b. Abdirrahmân'ın ninesinden naklettiği hadis olduğunu belirtmiş,⁹⁶² Ebû Zür'a ile Ebû Hâtim ise Rabâh'ı ve rivayeti ondan nakleden Ebû Sifâl'i mechûl olarak değerlendirerek rivayeti illetlendirmişler, hadisin sahih olmadığını belirtmişlerdir.⁹⁶³ Cenaze yıkayanın

⁹⁶⁰ Cessâs, *el-Fusûl*, 3/114-116. Cessâs akabinde konuya dair bazı ayrıntılara da değinmektedir.

(وَأَمَّا حُكْمُهُ فِيمَا نَعُمُ الْبُلُوبِ بِهِ : فَإِنَّمَا كَانَ عَلَيَّ لِرَدِّهِ مِنْ تَوْقِيفِ مَنْ النَّبِيِّ عَلَيْهِ السَّلَامُ الْكَافَّةَ عَلَى حُكْمِهِ ، فِيمَا كَانَ فِيهِ إِجَابٌ أَوْ خَطَرٌ نَعْلَمُهُ ، بِأَنَّهُمْ لَا يَصِلُونَ إِلَى عِلْمِهِ إِلَّا بِتَوْقِيفِهِ ، وَإِذَا أَشَاعَهُ فِي الْكَافَّةِ وَرَدَ نَقْلَهُ بِحَسَبِ اسْتِفَاضَتِهِ فِيهِمْ . فَإِذَا لَمْ نَجِدْهُ كَذَلِكَ عَلِمْنَا : أَنَّهُ لَا يَخْلُو مِنْ أَنْ يَكُونَ مَنْسُوحًا ، أَوْ غَيْرَ صَحِيحٍ فِي الْأَصْلِ ، وَلَا يَجُوزُ فِيمَا كَانَ هَذَا وَصَفُهُ : أَنْ يَخْتَصَّ بِنَقْلِهِ الْأَفْرَادُ دُونَ الْجَمَاعَةِ ، فَلَوْ كَانَتْ هَذِهِ الْأُمُورُ ثَابِتَةً لَنَقَلْنَا الْكَافَّةَ .)

⁹⁶¹ Tirmizî, "Tahâret", 20; Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü't-Tirmizî*, s. 40.

⁹⁶² Tirmizî, a.g.e.

⁹⁶³ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 1/595 (رباح مجهول، و رباح مجهول). (ليس عندنا بذاك الصحيح، أبو ثفال مجهول، و رباح مجهول). (هذا خطأ في مواضع) 6/360.

ğusletmesi ile ilgili hadis de sıhhat yönünden tenkit edilmiştir. Buhârî, İbnü'l-Medînî ve Ahmed b. Hanbel'in "Bu konuda hiçbir rivayet sahih değildir." dediklerini nakletmiştir.⁹⁶⁴ Ebû Hâtim ise sikaların bunu Ebû Hüreyre'den mevkûf naklettiklerini belirterek merfû' rivayeti hatalı bulmuş; Huzeyfe'den nakledilen merfû' rivayeti ise ğalat olarak değerlendirmiştir.⁹⁶⁵ Avret mahalline değmenin abdest gerektirip gerektirmediğı hakkındaki rivayetleri değlendiren Tahavî, abdestin gerekli olduğunu belirten rivayetlerin, diğelerine göre zayıf ve muztarib olduğunu söylemiştir.⁹⁶⁶

Herkesçe bilinmesi öngörülen bir meselede bir hadisin tek bir râvinin rivayeti ile bilinmesi, bir başka ifadeyle râvînin teferrüd etme ihtimalinin zor olmasının, rivayeti merdûd kabul ettirdiğine dair bir örneğe, *Temyîz* adlı eserinde **Müslim** yer vermiştir. Bu doğrultuda İbn İshâk > Şu'be b. Ebî Hind > racül mine'l-Mağrib > babası isnadıyla nakledilen fecirden sonra güneş doğmadan önce Arafat'ta bulunan kimsenin hacca yetişmiş sayılacağına dair rivayetin, diğere merfû' rivayetlere, sahabe ve tâbiûndan gelen sözlere muhalefet etmesinin yanısıra, umûmu'l-belvâ gerekçesiyle illetlendirildiğı söylenebilir. Müslim, "Destegi bulunmayan, ulemanın aksine görüş bildirmede ittifak ettikleri fasit bir haber" başlığıyla verdiğı bu rivayeti değlendirirken şunları söylemiştir: "Allah Rasulü'nden, sahabeden, tâbiûnden ve sonraki âlimlerden gelen haberler, hacca yetişmenin, kişinin insanlarla birlikte veya daha sonra o gece sabah vaktine yakın bir anda Arafat'ta bulunması ile olduğı hususunda ittifak etmişlerdir. Şayet kişi sabah namazı vakti girdiğinde Arafat'a girmemişse haccı kaçırmış olur. Bu konuda ilim ehli arasında bir ihtilaf yoktur. Gelen haberler ve âlimlerin söz konusu ittifakları, İbn İshak'ın naklettiğı hacca yetişmenin sabah vaktinden sonra, güneş doğmadan önceye kadar olabileceğini söyleyen haberin, kabul edilemez (sâkıta) bir rivayet ve reddedilen bir söz (hadis mutarrah) olduğuna delalet eder. Çünkü şayet mahfûz ve söylenmiş bir söz olsaydı, bu tür bir farz toplumun gözünden kaçmazdı."⁹⁶⁷

⁹⁶⁴ Kâdî Ebû Tâlib, *İlelü't-Tirmizî*, s.107.

⁹⁶⁵ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 3/502, 516.

⁹⁶⁶ Tahavî, *Şerhu Meâni'l-âsâr*, 1/71-79.

⁹⁶⁷ Müslim, *Temyîz*, s. 201. (İذ لو كان محفوظا وقولا مقولا يمثل سائر الموجبات لم يذهب عن جميعهم.) İlgili hadis başka kaynaklarda tespit edilememiştir. Ancak Şa'bî ve Dâvud b. Ebî Hind'in sahabi Urve b. Mudarris'ten naklettiğı "Arafat'ta gündüz veya gece vakfe yapıp Müzdelife'de sabah namazına yetişen kimsenin haccının sahih olacağını" anlatan benzer bir hadis bulunmaktadır (Bkz. Tahavî, *Şerhu Meâni'l-âsâr*, 2/208; Cessâs, *Muhtasarü İhtilâfi'l-ulemâ li't-Tahavî*, 2/148-152).

Bu değerlendirmenin son kısmı, rivayetin umûmu'l-belvâ bir meselede tek kalmış olmasını ifade etmektedir. Ne var ki hadisin, diğer rivayetlere muhalefetinin de söz konusu edilmesi, illetlendirme gerekçesinin sadece teferrüd olmadığını ve bu akıl yürütmenin, ilave bir açıklama olarak zikredildiğini düşündürmektedir.

Özellikle Mekke ve hac konusundaki haberlerde benzer değerlendirmelere rastlamak mümkündür. Mesela Süfyân b. Uyeyne, İbn Ebî Arûbe > Katâde tarikiyle “Bir (zenci) insan zemzem kuyusuna düşüp öldü. Bunun üzerine İbn Abbâs, kuyunun gözelerinin kapatıl(arak adamın çıkarıl)masını ve suyunun boşaltılmasını emretti.” hadisini naklettikten sonra bu haberin Iraklılardan geldiğini ve Mekkelilerin bunu bilmediğini belirtmiştir.⁹⁶⁸ Yine nefr günü (hacıların Mina'dan Mekke'ye indikleri gün)den önce Mekke'ye yola çıkan kimsenin haccının olmayacağına dair Hz. Ömer'in sözü Süfyân'a zikredildiğinde “Bu hadisle ancak Iraklılar ihticac etmiştir. Mekkeliler bunu bilmezler.” demiştir.⁹⁶⁹ Ancak yukarıda da ifade edildiği üzere bu değerlendirmeler ilel kitaplarında yer bulmamıştır.

2.3.2.2.4. Bir Râvîden Sadece Bir Hadisin Bilinmesi

Bir kimsenin bir hocasından tek bir rivayette bulunmasının başlıbaşına bir illet sayılması mümkün olmasa da, teklîğe dikkat çekmek ve bundan başka rivayetlerin hatalı nakledilmesini engellemek için bu bilgiler ilel eserlerinde kaydedilmiştir. Meselâ Abdülmelik b. Umeyr'in, Hâlid b. Rib'î > İbn Mes'ud > Hz. Peygamber isnadıyla rivayet ettiği “Sizin arkadaşınız, Allah'ın dostudur.” hadisini⁹⁷⁰ *İlel*'inde zikreden **İbnü'l-Medînî**, bu rivayet hakkındaki değerlendirmesinde; “Hâlid b. Rib'î'den bundan başka bir şey nakledilmemiştir.” diyerek onun tek rivayeti olduğuna dikkat çekmiştir.⁹⁷¹

⁹⁶⁸ Ka'bî, *Kabûlu'l-ahbâr*, 2/166. Hadis için bkz. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 2/197; Fâkihî, *Ahbaru Mekke*, 2/66; Dârekutnî, *Sünen*, 1/33. Ayrıca İbnü'z-Zübeyr döneminde de benzer bir hadise yaşanmış, Habeşli biri Zemzem kuyusuna düşmüş, İbnü'z-Zübeyr, kuyunun temizlenmesini emretmiştir. Ancak bu rivayet Mekkelî râvîlerden Atâ'dan gelmiştir (Bkz. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 2/197; Tahavî, *Şerhu Meâni'l-âsâr*, 1/17).

⁹⁶⁹ Ka'bî, *Kabûlu'l-ahbâr*, 2/166. Bunu Hz. Ömer'den Amr b. Şurahbil el-Medenî ve Umâra el-Kûfî nakletmişlerdir. Rivayetler için bkz. İbnü'l-Ca'd, *Müsned*, s. 47; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 8/689; Zeylaî, *Nasbu'r-râye*, 3/88.

⁹⁷⁰ Ahmed, *Müsned*, 6/295, 296; 7/8; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 9/236; İbn Hibbân, *Sahih*, 14/335; Taberânî, *el-Kebîr*, 10/224.

⁹⁷¹ İbnü'l-Medînî, *İlel*, s. 101. İbn Ebî Hâtim de ondan naklen bunu zikretmiştir. Bkz. İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 3/329.

Aynı şekilde **Buhârî**, Ebu'l-Mutavvis > babası > Ebû Hüreyre > Hz. Peygamber isnadıyla gelen “Kim Ramazan’da herhangi bir özü yokken oruç tutmazsa tüm zamanı oruç tutsa da onun kazası (gibi) olmaz.” hadisi kendisine sorulduğunda “Ebu'l-Mutavvis’in ismi Yezîd b. el-Mutavvis’tir. Bu hadiste tek kalmıştır. Onun bundan başka bir rivayetini bilmiyorum.” diyerek rivayeti illetlendirmiştir.⁹⁷²

Bezzâr, şefaât konusunda Hz. Ebû Bekir’den gelen bir hadisin râvilerinden Ebû Hüneyde el-Berâ b. Nevfel ve Vâlân el-Adevî’nin bu hadisten başka rivayetlerini bilmediklerini belirterek rivayeti değerlendirmiştir.⁹⁷³ Bir başka örnekte ise kendisinin sadece bir hadisi bilinen Ebû Sehle isimli râvîden sadece Kays b. Ebî Hâzim’in rivayette bulunduğuna dikkat çekilmiştir.⁹⁷⁴

Bir râvîden belli bir özellikte tek bir rivayetin bilinmesi hususu da bu başlık altında değerlendirilebilir. Mesela **Bezzâr**, Kehmes isimli sahabinin Hz. Ömer’den müsned olarak sadece bir hadis naklettiğine işaret etmiştir.⁹⁷⁵ Yine Hasen el-Basrî’nin Humrân > Hz. Osmân tarikiyle tek bir hadisi müsned rivayet ettiğini söylemiştir.⁹⁷⁶ **Tirmizî**, namazda secdeye giderken önce dizlerin yere konmasına dair Vâil hadisi hakkında Yezîd b. Hârun’un “Şerîk, Âsım b. Küleyb’den bundan başka hadis nakletmemiştir.” dediğini nakleder.⁹⁷⁷ Nitekim Beyhakî bu hadise “Bu hadis, Şerîk’in efradından sayılır.” diyerek yer vermiştir.⁹⁷⁸

Kendisinden sadece bir râvînin hadis rivayet ettiği kimselerden, ona ait olmayan hadislerin nakledilmemesinde veya nakledilip de ona ait olmayan rivayetlerin belirlenmesinde, kendisinden sadece bir râvînin hadis rivayet ettiği kimselerin listelendiği vuhdân⁹⁷⁹ eserlerinin önemli bir boşluğu doldurduğu söylenebilir.

⁹⁷² Ebû Talib, *İlelü't-Tirmizî*, s. 94. Diğer bazı örnekler için bkz. a.g.e. s.49, 57, 112, 118, 124, 131..

⁹⁷³ Bezzâr, *Müsned*, 1/151 (وَهَذَا الْحَدِيثُ حَدِيثٌ فِيهِ رَجُلَانِ لَا نَعْلَمُهُمَا رَوِيَا إِلَّا هَذَا الْحَدِيثُ أَبُو هُنَيْدَةَ الْبَرَاءِ بْنِ نَوْفَلٍ فَإِنَّا لَا نَعْلَمُ رَوَى حَدِيثًا غَيْرَ) (هَذَا، وَكَذَلِكَ وَالْآنَ لَا نَعْلَمُ رَوَى إِلَّا هَذَا الْحَدِيثَ).

⁹⁷⁴ Bezzâr, *Müsned*, 2/60 (وَلَا نَعْلَمُ رَوَى أَبُو سَهْلَةَ إِلَّا هَذَا الْحَدِيثَ، وَلَا رَوَى عَنْهُ غَيْرُ قَيْسِ بْنِ أَبِي حَارِمٍ).

⁹⁷⁵ Bezzâr, *Müsned*, 1/370 (وَلَا نَعْلَمُ أَسْنَدَ كَهْمَسِ الْهَلَالِيِّ عَنْ عُمَرَ إِلَّا هَذَا الْحَدِيثَ).

⁹⁷⁶ Bezzâr, *Müsned*, 2/70. Diğer örnekler için bkz. a.g.e., 1/90, 292, 479; 2/38, 75; 5/281; 7/31.

⁹⁷⁷ Tirmizî, “Salât”, 84.

⁹⁷⁸ Beyhakî, *el-Kübrâ*, 2/99.

⁹⁷⁹ Bkz. Aydınlı, *Hadis Istılahları*, s. 330.

Buhârî'nin *el-Vuhdân*'ı, Müslim'in *el-Münferidât ve'l-vuhdân*'ı, Ebû Hâtim'in *el-Vuhdân*'ı, İbn Ebî Âsım'ın (ö. 287/900) *el-Vuhdân*'ı, el-Hüseyin b. Muhammed el-Kabbânî'nin (ö. 289/902) *el-Vuhdân mine's-sahâbe*'si, Mutayyen'in (ö. 297/909) *el-Vuhdân*'ı, Muhammed b. Osmân b. Şeybe'nin (ö. 297/910) *el-Vuhdân*'ı; Nesâî'nin *el-Vuhdân* ve *Tesmiyetü men lem yervi anhu ğayru raculin vâhid* adlı eserleri, el-Hasen b. Süfyân'ın (303/916) *el-Vuhdân*'ı, Ebu'l-Feth el-Ezdî'nin (ö. 374/985) *el-Mahzûn fi ilmi'l-hadîs*'i⁹⁸⁰ ve İbn Hazm'ın *el-Vuhdân min Müsnedi Bakîy b. Mahled*'i bu konuda rivayet asrında telif edilen eserlerdendir.

2.4. Diğer İlet Tespit Yöntemleri

Rivayet asrı ile eserleri incelendiğinde illet tespitinin yetkinlik, râvî ve rivayet konusundaki birikim ile değerlendirmeye dayandığı görülür. Bununla birlikte gerek rical tenkidinde gerekse hadis değerlendirmelerinde, bazı kimselerin keşf ve rüyâ ile bazı tespitlerde bulunduğu bir gerçektir. Ahmed b. Alî el-Ebbâr'ın (ö. 241/855), rüyasında Hz. Peygamber'e Ebân b. Ebî Ayyâş'tan razı olup olmadığını sorduğunu ve olumsuz cevap aldığını nakletmesi ilk dönem rical eserlerinde bile zikredilmiştir.⁹⁸¹ Aynı şekilde Ebân'dan semâ' ettiği rivayetleri rüyasında Hz. Peygamber'e soran Hamza ez-Zeyyât'ın (ö. 158/775), Hz. Peygamber'in bu rivayetlerden çok azını bildiğine ilişkin iddiası nakledilmiştir.⁹⁸² Yine Abdullah b. Ziyâd İbn Sem'ân el-Medenî'nin bir kitabını istinsah eden Velîd b. Müslim (ö. 195/810), rüyasında Hz. Peygamber'e İbn Sem'ân'ın durumunu sorduğunu ve “İbn Sem'ân'a söyle, Allah'tan korksun ve adıma yalan uydurmasın!” cevabını aldığını nakletmiştir.⁹⁸³ Humeydî de İbn Uyeyne'nin, rüyasında “Mü'minin çektiği sıkıntıdan melekler de sıkıntı çeker.” hadisini Hz. Peygamber'e sorup tashih ettirdiğini zikretmiştir.⁹⁸⁴ Taberânî'nin rüyasında Hz. Peygamber'e sorduğu Ebû Hâzim'in Sehl b. Sa'd'dan naklettiği “Mü'min, ülfet edilen kimsedir. Kendisine

⁹⁸⁰ Bu eser üzerine Ali Vasfî Kurt tarafından yüksek lisans çalışması yapılmıştır (Marmara, 1987).

⁹⁸¹ Bkz. Ukaylî, *Duafâ*, 1/52.

⁹⁸² Bu bilgiyi Hamza ez-Zeyyât'ın ders arkadaşı Ali b. Müshir nakletmiş, ondan da Süveyd b. Saîd almıştır. Bkz. Müslim, “Mukaddime”, 5 (s. 20); Ebû Zür'a, *Ecvibe*, 2/479; Ukaylî, *Duafâ*, 1/51-52; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 2/295; İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 1/96; İbn Adiy, *el-Kâmil*, 1/383.

⁹⁸³ Ukaylî, *Duafâ*, 2/650-651.

⁹⁸⁴ Humeydî, *Müsned*, 1/162. Ayrıca bkz. Beyhakî, *Şuabu'l-îmân*, 7/519.

ülfet edilmeyende hayır yoktur.” hadisinin zayıf olduğunu eliyle işaret ederek söylediği; Şa’bi’nin Nu’mân b. Beşîr’den naklettiği “Mü’minler birbirine merhamet etmede bir ceset gibidir..” hadisine ise eliyle üç defa işaret ederek bu hadisin sahih olduğunu söylediği nakledilmiştir.⁹⁸⁵ Beyhakî ise sâlihlerden birisinin rüyasında Hz. Peygamber’i gördüğüne ve onun, bir hadisin yalan olduğu hakkında Ebû Abdillâh’ın (ö. 405/1014) değerlendirmesini tasdik ettiğine yer vermiştir.⁹⁸⁶ Beyhakî ayrıca Abdülaziz b. Ebî Ravvâd’ın (ö. 159/776) rüyasında gördüğü Hz. Peygamber’den naklettiği bir habere de yer vermiştir.⁹⁸⁷

“Bazı hadisçilerin zayıf gördüğü bazı kimseler vardır ki, onlar ahiret alimlerinden ve marifet ehliendirler. Bunların hadis rivayetinde kendilerine has metotları vardır.” diyen⁹⁸⁸ mutasavvıf Ebû Tâlib el-Mekkî (386/996) de bu metotla nakledilen hadisler zikretmiştir. Mesela teşehhüd hadisi bunlardandır. Bu nakle göre sâlihlerden birisi Hz. Peygamber’i rüyasında görmüş ve âlimlerin teşehhüd rivayetleri konusunda ihtilaf ettiklerini, hangi lafzın doğru olduğunu ona sormuş, o da İbn Ümmi Abd’ın rivayetinin alınmasını söylemiştir.⁹⁸⁹ Bu yolla diğer sahabilerden gelen rivayetler illetlendirilmiş olmaktadır.

Rivayet asrında örneğine rastlanmasa da sonraki dönemde rüyanın yanısıra keşf yoluyla hadis tashihi de bazı kimselerce kullanılmıştır. Nitekim İbnü’l-Arabî (ö. 638/1240) şöyle der: “Biz bu yolla pek çok hadisi tashih ettik, hadisçiler nezdinde sahih olan bazı hadislerin de sahih olmadığını, mevzû’ hadislerin de bu yolla sahih olduğunu tespit ettik.”⁹⁹⁰ “Nice hadisler vardır ki râvîleri açısından sahihtir ama keşf ehli birisi bunu Hz. Peygamber’e sormuştur da o da onu reddetmiş ve “Ben bunu söylemedim! Buna hükmetmedim!” demiş, böylece hadisin zayıf olduğu anlaşılmış ve -hadisçiler sahih

⁹⁸⁵ İbn Mende, *Tercemetü’l-Taberânî*, 1/6-7. Aynı yerde buna benzer başka hadisler de zikredilmektedir. İbn Mende, devamında rüyanın bir hakikatinin olduğunu ve bunu inkâr edenin, peygamberliğe kafa tutmuş olacağını belirtmiştir. Taberânî de rüya yoluyla hadis tashihi dair bir rivayete yer vermiştir. Bkz. Taberânî, *el-Evsat*, 3/342.

⁹⁸⁶ Bkz. Beyhakî, *Şuabu’l-îmân*, 4/305.

⁹⁸⁷ Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, s. 367. Diğer bir örnek için bkz. Beyhakî, *Şuabu’l-îmân*, 3/491.

⁹⁸⁸ Ebû Talib el-Mekkî, *Kütü’l-kulûb*, 1/300.

⁹⁸⁹ Ebû Talib el-Mekkî, *Kütü’l-kulûb*, 2/354. Diğer örnekler için bkz. Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretileri*, s. 51.

⁹⁹⁰ Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretileri*, s. 56 (*Fütühât* 1/150, 198, 224’ten naklen). Krş. a.g.e., 1/340.

olduğunu düşündüğünden onunla amel etseler de- muktezasınca amel terk edilmiştir.”⁹⁹¹ O, bu konuda sahabe ile keşf ehlini aynı makamda gördüğünü de belirtir.⁹⁹² Bu düşüncenin somut örneklerini de onun değerlendirmelerinde görmek mümkündür. O, kenz hadisi hakkında “Keşfen sahih, naklen sabit değil.” değerlendirmesinde bulunmuş,⁹⁹³ “Nefsini bilen Rabbini bilir.” rivayetinin sened yönünden sahih olmasa da keşfen sahih olduğunu söylemiştir.⁹⁹⁴ Abdülaziz ed-Debbâğ’ın (ö. 1132/1720) keşf ve ilham yoluyla: “Şu hadis sahihtir, şu hadis mevzudur.” diye hükmettiği ve bu değerlendirmelerinin hadisçilerin o hadis hakkındaki hükümlerine uyduğu belirtilmiştir.⁹⁹⁵

Gerek rivayet asrında örneği çok az olan rüya ile hadis tashih ve ta’lîli, gerekse sonraki dönemlerde mutasavvîf kimseler arasında muteber kabul edilen keşf ve ilham ile yapılan değerlendirmeler, delili bulunmayan ve ispatı mümkün olmayan yaklaşımlardır. Bu yaklaşımların uygulamadaki örneklerine rivayet asrı ile eserlerinde rastlanmamış olması, bu kanaati doğrular mahiyettedir. Daha önce zikredildiği üzere illel bilginlerinden Abdurrahmân b. Mehdî’ye atfedilen hadis tespitinin ilham ve kehanet olduğu yönündeki değerlendirmeler⁹⁹⁶ ise, ancak bu işin zorluğunu ifade etmek için kullanılan sözlerdir.

⁹⁹¹ İbnü’l-Arabî, *el-Fütühâtü’l-Mekkiyye*, 1/230. Aclûnî, onun görüşlerine eserinin baş tarafında yer vermiştir. Bkz. Aclûnî, *Keşfu’l-hafâ*, 1/10.

⁹⁹² İbnü’l-Arabî, *el-Fütühâtü’l-Mekkiyye*, 3/279; 6/175.

⁹⁹³ İbnü’l-Arabî, *el-Fütühâtü’l-Mekkiyye*, 4/43 (في الحديث الصحيح كشافاً للغير الثابت نقلاً عن رسول الله صلى الله عليه وسلم عن ربه).

⁹⁹⁴ Bkz. Aclûnî, *Keşfu’l-hafâ*, 2/262 (هذا الحديث وإن لم يصح من طريق الرواية فقد صح عندنا من طريق الكشف). Diğer örnekler için bkz. İbnü’l-Arabî, *el-Fütühâtü’l-Mekkiyye*, 1/164; 2/178, 533 (إن كان هذا الحديث لا يصح عند أهل الحديث وهو صحيح عند أهل (في حديث نبوي عند أهل الكشف صحيح وإن لم يثبت طريقه عند أهل النقل لضعف الراوي ولو صدق فيه) (الكشف. 6/202).

⁹⁹⁵ Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretileri*, s. 54.

⁹⁹⁶ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 1/389; Hâkim, *Ma’rife*, s. 377.

BÖLÜM 3: BEZZÂR'IN HAYATI, HADİSÇİLİĞİ VE TA'LİL METODU

İllet tespitinin dayanaklarına dair ulaşılan sonucun doğruluğunun rivayet asrından bir örnekle test edilmesi yerinde olacaktır. Bu amaç doğrultusunda hicrî üçüncü asırda yaşaması ve müsned tarzında telif ettiği hacimli eserinde hadisleri illet açısından analize tabi tutmasıyla tanınan Ebû Bekr el-Bezzâr'ın tercih edilmesi uygun görülmüştür. Bunun için de bu bölümde önce Bezzâr'ın hayatı hakkında kısa bilgi verilecek, ardından hadisçiliği ve illetlendirme metoduna temas edilecektir.

3.1. Hayatı

3.1.1. Doğumu ve Ailesi

Bezzâr'ın tam adı Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik b. Hallâd b. Ubeydillâh (Abdillah) el-Atekî el-Basrî olup “Bezzâr” lakabıyla meşhur olmuştur.¹⁷⁰⁰ Mevlâsı olduğu Ezd kabilesinin kollarından Atîk'e nisbetle el-Atekî olarak nisbelenmiştir.¹⁷⁰¹

Basra'da doğduğu belirtilen¹⁷⁰² Bezzâr'ın doğum tarihi net olarak bilinmemektedir. Onun, h. 210'lu (m. 825 sonrası) yıllarda doğduğu söylenmiş,¹⁷⁰³ buradan hareketle Kehhâle, onun doğum tarihini 210/825 yılı olarak zikretmiştir.¹⁷⁰⁴

Bezzâr'ın ailesi hakkında da ricâl kaynaklarında bilgi bulunmamaktadır. Hayatı hakkında hiçbir bilgiye ulaşılamayan babasından *Müsned*'inde sadece bir rivayet nakletmiştir.¹⁷⁰⁵

Bezzâr'ın, Muhammed (ö. 339/950) adında bir oğlu vardır. Künyesi Ebu'l-Abbâs olup, İbn Huzeyme'den ilim almış¹⁷⁰⁶ sika bir kimsedir.¹⁷⁰⁷ Hocaları arasında zikredilmese de

¹⁷⁰⁰ Hatîb, *Târîhu Bağdât*, 4/334; Zehebî, *Siyer*, 11/87; a.mlf., *Tezkira*, 2/653; Bezzâr ibaresi tohumlardan yağ çıkartıp bunun ticaretini yapanlar için kullanılmaktadır (Bkz. Sem'ânî, *Ensâb*, 1/336). Bezzâr lakabı başka râvîler için de kullanılmıştır (Bkz. İbn Hacer, *Tabsîru'l-müntebih*, s. 147-149).

¹⁷⁰¹ Sem'ânî, *Ensâb*, 4/153.

¹⁷⁰² Hatîb, *Târîhu Bağdât*, 4/334; Zehebî, *Siyer*, 11/87.

¹⁷⁰³ Zehebî, *Siyer*, 13/555. 11/87

¹⁷⁰⁴ Kehhâle, *Mu'cem*, 1/220.

¹⁷⁰⁵ Bezzâr, *Müsned*, 2/300.

babası Bezzâr'dan rivayetinin bulunduğu, bazı isnadlardan anlaşılmaktadır.¹⁷⁰⁸ Öğrencileri arasında Dârekutnî, İbn Şâhîn ve kendisinden Bağdat'ta semâ' eden İsmâîl b. Hasen es-Sarsarî zikredilebilir.¹⁷⁰⁹ Muhammed, 339/950 yılı Şa'bân ayında vefat etmiştir.¹⁷¹⁰

3.1.2. Eğitim Hayatı

Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmayan Bezzâr'ın, hadis ilminin altın çağı olarak tabir edilen dönemde yaşamış olmasından hareketle, ilmin yoğun olduğu bir ortamda yetiştiği söylenebilir. Bezzâr'ın, ömrünün sonlarını Askalan'da geçiren Âdem b. Ebî İyâs'tan (ö. 220/835)¹⁷¹¹ ve İbrâhim b. Ziyâd es-Sâîğ el-Bağdâdî'den (ö. 228/843) ilim almış olması erken yaşlarda ilim meclislerine katıldığını göstermektedir.¹⁷¹²

Bezzâr'ın ilim öğrenmek için yaptığı yolculukları hakkında da kaynaklarda yeterince bilgi bulunmamaktadır. Ancak onun rivayette bulunduğu hocaların önemli bir kesiminin Basralı olmasından hareketle, kendi yaşadığı beldedeki hocaları öncelediği, bu nedenle çok rihle yapmadığı düşünülebilir. Bununla birlikte Bağdat, Vâsıt, İsfahân, Kûfe gibi farklı şehirlere mensup hocalardan rivayetlerinin bulunması, dönemdeki ilim merkezlerini dolaştığına işaret etmektedir. Kendisinin Mekke'ye gittiği, bir süre orada kaldığı ve hisbe görevini üstlendiği nakledilmiştir.¹⁷¹³ *Kütüb-i sitte* müelliflerinin hocalarının pek çoğundan hadis nakletmesi, meşhur bilginlerden ilim aldığını göstermektedir.

¹⁷⁰⁶ İbn Asâkir, *Târih*, 42/75; 52/400.

¹⁷⁰⁷ Hatîb, *Târihu Bağdât*, 1/327-328; Sem'ânî, *Ensâb*, 1/336. Dârekutnî'nin ondan pek çok rivayeti bulunmaktadır. Bkz. Dârekutnî, *Sünen*, 1/149, 408; 2/103, 124, 127, 140, 149, 178, 242, 273...

¹⁷⁰⁸ Bkz. Hatîb, *Târihu Bağdât*, 2/92; İbn Asâkir, *Târih*, 43/185.

¹⁷⁰⁹ İbn Asâkir, *Târih*, 52/400. Bazı öğrencileri için bkz. Sem'ânî, *Ensâb*, 1/336.

¹⁷¹⁰ Hatîb, *Târihu Bağdât*, 1/328; 4/334; Sem'ânî, *Ensâb*, 1/336.

¹⁷¹¹ Heysemî, *Keşfu'l-estâr*, 1/434. *Müsned*'de Âdem b. Ebî İyâs'tan doğrudan nakli bulunmamaktadır. *Keşfu'l-estâr*'da ise sadece "haddesenâ Âdem" şeklinde geçmektedir.

¹⁷¹² Bezzâr, *Müsned*, 1/9 (muhakkikin notu).

¹⁷¹³ Ebu's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 3/386. Hatîb el-Bağdâdî, Bezzâr'ın Nîsâbûr'dan Mekke'ye fakih Ebû Zeyd el-Mervezî ile birlikte gittiğini nakletmiştir (Hatîb, *Târihu Bağdât*, 1/314).

Zamanın önde gelen âlimlerinden ilim alan Bezzâr, hadis ve hadis ilimlerinde “imâm” kabul edilir hale gelmiştir. Nitekim o, hadis bilgisi bakımından İbnü’l-Medînî’den hemen sonra zikredilmiştir.¹⁷¹⁴ Özellikle rivayetlerdeki illetler üzerinde önemle duran Bezzâr, müsned tarzda telif ettiği kitabında da bu gayeyi gözetmiştir. Bu eserin, diğer müsnedlerde bulunmayan illetlendirmeyi içerdiği¹⁷¹⁵ özellikle zikredilmiştir.

Öğrencilerinden Ahmed b. Ca’fer el-Huttelî’nin ifadesine göre Bezzâr’ın hadis imlâ ettiği de bilinmektedir. Kendisinin Bağdat’ta bir gruba hadis yazdırdığı,¹⁷¹⁶ Bağdat hafızlarının onun etrafında toplanıp önünde diz çöktükleri ve ondan ilim yazdıkları nakledilir.¹⁷¹⁷ Nitekim talebelerinden Muhammed b. Abdillâh b. Zekeriya el-İsfahânî, bir hadisi Bezzâr’dan h. 290 yılında imlâ yolu ile aldığını belirtmiştir.¹⁷¹⁸ Bu talebesinin, ondan rivayette bulunurken bazen حدثنا¹⁷¹⁹ bazen أنبأنا sîgasını kullandığı görülür.¹⁷²⁰

Kaynakların zikrettiğine göre Bezzâr, sahip olduğu ilmi birikimini başkalarına nakletmek için hayatının sonlarına doğru yolculuklar yapmıştır. Bu amaçla kendisinin İsfahan,¹⁷²¹ Bağdat,¹⁷²² Şam,¹⁷²³ Mısır,¹⁷²⁴ Mekke,¹⁷²⁵ Remle¹⁷²⁶ gibi şehirlere gittiği zikredilmiştir.¹⁷²⁷ Hatta vefatı da bir yolculuk esnasında Remle’de iken vuku

¹⁷¹⁴ Ebu’ş-Şeyh, *Tabakatu’l-muhaddisîn*, 3/386; İbn Hacer, *Lisânü’l-Mizân*, 1/238.

¹⁷¹⁵ Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâisü’l-hâsîs*, s. 198 (ويقع في مسند الحافظ أبي بكر البزار من التعاليل ما لا يوجد في غيره من (المسانيد).

¹⁷¹⁶ Hatîb, *Târihu Bağdât*, 4/334.

¹⁷¹⁷ Ebu’ş-Şeyh, *Tabakâtu’l-muhaddisîn*, 3/386.

¹⁷¹⁸ Nablusî, *Ğureru’l-fevâid*, s. 166-167.

¹⁷¹⁹ Kuzâî, *Müsnedü’ş-şihâb*, 1/78, 102, 363; 2/100, 177, 238.

¹⁷²⁰ Kuzâî, *Müsnedü’ş-şihâb*, 1/112, 200, 266; 2/19.

¹⁷²¹ Ebû Nuaym, *Târihu İsbehân*, 1/138-139; İbn Abdilhâdî, *Tabakât*, 2/365; Zehebî, *Siyer*, 13/556.

¹⁷²² Hatîb, *Târihu Bağdât*, 4/334; Zehebî, *Siyer*, 13/556.

¹⁷²³ İbn Abdilhâdî, *Tabakât*, 2/365; Zehebî, *Tezkira*, 2/654.

¹⁷²⁴ Zehebî, *Siyer*, 13/556.

¹⁷²⁵ Zehebî, *Siyer*, 13/556.

¹⁷²⁶ Zehebî, *Siyer*, 13/556.

¹⁷²⁷ Hatîb, *Târihu Bağdât*, 4/335; Zehebî, *Siyer*, 13/556 (وقد ارتحل في الشيوخة ناشرًا الحديثه).

bulmuştur.¹⁷²⁸ İsfahan'a iki kere gittiği, ikinci gidişinin h. 286 yılında gerçekleştiği,¹⁷²⁹ *Müsned*'ini Mısır'da iken ezberden tahdis ettiği, bu sebeple çokça hata yaptığı,¹⁷³⁰ rivayet ettiği hadislerde bulunan illetleri de talebelerine söylediği,¹⁷³¹ kaynakların Bezzar hakkında verdiği sınırlı bilgiler arasındadır.

3.1.3. Vefatı ve Şahsiyeti

Bezzâr, 292/905 yılının Rebîu'l-evvel ayında Remle'de vefat etmiştir.¹⁷³² İbn Kâni', Bezzâr'ın oğlundan onun vefat tarihinin 291 yılı olduğunu nakletmiş, ancak talebesi Ebu's-Şeyh'in tespiti doğrultusunda 292 yılı onun vefat yılı olarak kabul görmüştür.¹⁷³³ Bezzâr'ın siyâsî-itikâdî görüşüne dair kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Ancak gerek *Müsned*'ine dört halifenin hadislerine yer vererek başlaması ve müsnedleri Ebû Bekir, Ömer, Osmân, Ali sırasına uygun tasnif etmesi, gerekse isnadında teferrüd bulunmasına rağmen sırf Hz. Ömer'in faziletine dair olduğu için yer verdiğini söylediği hadis,¹⁷³⁴ kendisinin siyâsî-itikâdî görüşünün ehl-i sünnet çizgisinde olduğunu gösterir. Bezzâr, uğraştığı ilmin önem ve kıymetini bilen, Hz. Peygamber'e karşı son derece tazimkâr ifadeler kullanan bir muhaddistir. Kırtâs hadisini, el-A'meş > Abdullâh b. Abdillâh > Saîd b. Cübeyr > İbn Abbâs isnadıyla zikrettikten sonra bu hadisin İbn Abbâs'tan sahih vecihlerle nakledildiğini, Abdullâh b. Abdillâh'ın rivayetinde diğer vecihlerde bulunmayan ve tenkit konusu edilen bir ziyadenin olduğunu, ancak Allah Rasulü'ne hürmet gayesiyle bu ziyadeyi hafzettğini belirtmiştir.¹⁷³⁵

¹⁷²⁸ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 1/565.

¹⁷²⁹ Ebû Nuaym, *Târihu İsbehân*, 1/139. Ebu's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 3/386; Zehebî, *Tezkira*, 2/654.

¹⁷³⁰ Dârekutnî, *Suâlâtu'l-Hâkim*, s. 92-93; Hatîb, *Târihu Bağdât*, 4/335.

¹⁷³¹ Kandemir, "Bezzâr", *DİA*, 6/113.

¹⁷³² Ebû Nuaym, *Târihu İsbehân*, 1/139; Hatîb, *Târihu Bağdât*, 4/335; İbn Abdilhâdî, *Tabakât*, 2/365; Zehebî, *Siyer*, 13/556.

¹⁷³³ Hatîb, *Târihu Bağdât*, 4/335; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 1/565.

¹⁷³⁴ Bezzâr, *Müsned*, 1/160 (no: 81).

¹⁷³⁵ Bezzâr, *Müsned*, 11/267 (no: 5055).

3.1.4. İlim Çevresi

3.1.4.1. Hocaları

Erken yaşlarda ilim çevresine dâhil olan Bezzâr, dönemin meşhur âlimlerinden ilim almıştır. Tespit edilebildiği kadarıyla Bezzâr'ın hoca sayısı 646'dır. Ancak Bezzâr, bazen hocalarını bilinmeyen künye veya sıfatlarıyla zikrettiği için bu rakamın içinde mükerrerlerin olması ihtimal dâhilindedir.

Müsned'deki rivayetlerin yaklaşık üçte biri beş hocadan alınmıştır. İleride bilgi verilecek olan bu isimler, Muhammed b. el-Müsennâ, Amr b. Alî, Muhammed b. Ma'mer, Yûsuf b. Mûsâ el-Kattân ve Muhammed b. Beşşâr'dır. Bunlardan başka, *Müsned*'de kendilerinden 100'den fazla rivayet naklettiği hocaları sırasıyla şunlardır:

	Hocasının ismi	Vefat tarihi	<i>Müsned</i> 'deki Hadis sayısı
1	Muhammed b. el-Müsennâ, Ebû Mûsâ el-Basrî	(252)	1421
2	Amr b. Alî, Ebû Hafs el-Basrî el-Fellâs	(249)	816
3	Muhammed b. Ma'mer, Ebû Abdillâh el-Basrî	(250)	523
4	Yûsuf b. Mûsâ el-Kattân, Ebû Ya'kûb el-Kûfî	(253)	426
5	Muhammed b. Beşşâr, Ebû Bekir el-Basrî el-Bündâr	(252)	233
6	İbrâhîm b. Saîd el-Cevherî Ebû İshâk et-Taberî el-Bağdâdî	(250)	194
7	Ahmed b. Abde ed-Dabbî el-Basrî	(245)	186
8	Muhammed b. Miskîn	?	184
9	Ahmed b. Mansûr b. Seyyâr el-Bağdâdî er-Ramâdî	(265)	174
10	Hâlid b. Yûsuf es-Semtî	(249)	159
11	Muhammed b. Abdirrahîm el-Bağdâdî	(255)	146
12	Muhammed b. Osmân b. Kerâme el-Kûfî	(256)	146
13	Muhammed b. Abdilmelik el-Kuraşî	(244)	144
14	Seleme b. Şebîb	(247)	144
15	Ömer b. el-Hattâb es-Sicistânî	(264)	142
16	Muhammed b. el-Alâ' b. Küreyb, Ebû Küreyb el-Hemdânî el-Kûfî	(247)	132
17	Nasr b. Alî el-Cehdamî el-Basrî	(250)	130
18	el-Fadl b. Sehl el-Kerhî	(255)	122
19	el-Hüseyn b. Mehdî el-Basrî	(247)	108
20	Ahmed b. Ebân el-Kuraşî	?	104
21	Abdullâh b. Saîd el-Kindî, Ebû Saîd el-Eşec el-Kûfî	(257)	102

Yukarıda ismi verilen 21 hocanın rivayetleri toplamı 5736 etmektedir. Bu rakam, *Müsned*'deki rivayetlerin yarısından fazladır (%53). *Müsned*'deki kalan rivayetler ise 600 farklı hocadan derlenmiştir. Mahfûzurrahmân Zeynullâh, Bezzâr'ın hocalarının çoğunun *Kütüb-i sitte* imamlarının hocaları ile aynı olduğuna dikkat çeker.¹⁷³⁶ Abbâdî ise Bezzâr'ın, çok hadis rivayet ettiği muhaddislerin tamamının sika veya sadûk derecesinde olduğunu, sadece kendisinden 136 hadis aldığı Hâlid b. Yûsuf es-Semtî isimli hocasının zayıf sayıldığını belirtmiştir. Yine ona göre, Bezzâr'ın hocalarının çoğu Basralıdır ve en çok ilim aldığı on hocasının toplam rivayet sayısı, tüm rivayetlerin yarısına yakındır (2953/6291). *Müsned*'de rivayeti bulunanlardan ilk vefat eden hocası İbrâhîm b. Ziyâd es-Sâîğ'dir (ö. 228/843).¹⁷³⁷ Tüm hocaları içinde ise en erken vefat eden hocası Âdem b. Ebî İyâs'tır (ö. 220/835).¹⁷³⁸

Bezzâr, *Kütüb-i sitte* imamları arasında sadece Buhârî'den rivayette bulunmuştur.¹⁷³⁹ Diğer imamlardan nakilde bulunmayışı, onların hocalarına yetişmiş olmasıyla izah edilebilir. Üçüncü asrın meşhur isimlerinden Ebû Hâtim er-Râzî'den 2,¹⁷⁴⁰ İbn Şebbe'den ise 4 rivayeti¹⁷⁴¹ tespit edilmiştir. Ebû Dâvud et-Tayâlisî,¹⁷⁴² Vâkîdî,¹⁷⁴³ Abdurrezzâk,¹⁷⁴⁴ Fadl b. Dükeyn,¹⁷⁴⁵ Kâsım b. Sellâm,¹⁷⁴⁶ Humeydî,¹⁷⁴⁷ İbn Ebî

¹⁷³⁶ Bezzâr, *el-Müsned* (mukaddime), 1/9.

¹⁷³⁷ Abbâdî, *Menhecû'l-Bezzâr*, s. 21-22. Onun bu değerlendirmelerinin *Müsned*'in ilk 12 cildi özelinde olduğunu hatırlatmakta fayda vardır. Zira tespit edilebildiği kadarıyla en çok rivayette bulunduğu 10 hocadan toplam rivayet sayısı 4316, tüm hocalarından rivayet sayısı ise 10383'tür.

¹⁷³⁸ Abbâdî, *Menhecû'l-Bezzâr*, s. 15. *Müsned*'de Âdem b. Ebî İyâs'tan doğrudan nakli bulunmamaktadır. *Keşfu'l-estâr*'da ise sadece "haddesenâ Âdem" şeklinde geçmektedir. Bkz. Heysemî, *Keşfu'l-estâr*, 1/434.

¹⁷³⁹ Bezzâr, *Müsned*, 3/245; 4/55, 302; 5/441; 7/10; 10/185, 418; 13/84. (Toplam 17 yerde)

¹⁷⁴⁰ Bezzâr, *Müsned*, 3/359; 18/261.

¹⁷⁴¹ Bezzâr, *Müsned*, 5/389; 8/208; 16/208; 18/140.

¹⁷⁴² Rivayetlerin çoğu Muhammed b. Ma'mer, Amr b. Alî ve Muhammed b. Merzûk kanalıyla.

¹⁷⁴³ Bezzâr, *Müsned*, 3/313; 6/109, 265; 8/373..

¹⁷⁴⁴ Rivayetlerin çoğu Seleme b. Şebîb, Hüseyin b. Mehdî, Ahmed b. Mansûr ve Züheyr b. Muhammed kanalıyla.

¹⁷⁴⁵ Bezzâr, *Müsned*, 1/262, 394; 3/28, 203..

¹⁷⁴⁶ Bezzâr, *Müsned*, 17/72. Sadece bir rivayetine hocası Muhammed b. el-Müsennâ kanalıyla yer vermiştir.

¹⁷⁴⁷ Bezzâr, *Müsned*, 14/248. Sadece bir rivayetine hocası Fadl b. Sehl kanalıyla yer vermiştir.

Şeybe,¹⁷⁴⁸ Zübeyrî,¹⁷⁴⁹ Ahmed b. Hanbel,¹⁷⁵⁰ İbnü'l-Ca'd,¹⁷⁵¹ Ahmed b. Sâlih,¹⁷⁵² gibi musanniflerden doğrudan rivayeti bulunmamakta, bir râvî aracılığıyla hadis almaktadır. Ayrıca Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Vekî' b. el-Cerrâh, İbn Mehdî ve Süfyân b. Uyeyne'ye de bir râvî aracılığıyla ulaşmıştır. Mâlik'e ise iki veya üç râvî aracılığıyla ulaşmaktadır.¹⁷⁵³ Ebû Hanîfe'den gelen hiçbir rivayete eserinde yer vermeyen Bezzâr, onun ismini sadece bir yerde Abdullâh b. Vâkıd el-Harrânî isimli râvîyi tanıtırken onun Hanefî fakihi olduğunu belirtmek için zikretmiştir.¹⁷⁵⁴

Bezzâr, bazı hocalarının isimlerini büyük ihtimalle bilinçli bir şekilde zikretmeyip hadisleri mechûl kimselerden rivayet etmiştir.¹⁷⁵⁵ Öyle ki bunlardan birinde isnaddaki râvîlerin hepsinin maruf ve meşhur olduğunu belirtmiş, ancak hocasının ismini vermemiştir.¹⁷⁵⁶ Onun, bu tutumuna ilişkin bir izahı bulunmasa da kesin olmamakla birlikte hocalarının farklı siyâsî ve mezhebi görüşü benimsemesi veya kendinden küçük yaşta olanlardan rivayette bulunmuş olması gibi sebeplerin bunda etkili olduğu düşünülebilir. Sözelimi onun حدثنا بعض أصحابنا عن إسحاق بن سليمان diyerek nakletmiş olduğu Ebu'd-Derdâ hadisi,¹⁷⁵⁷ tespit edilebildiği kadarıyla, Bezzâr'dan başka sadece Taberânî tarafından tahrîc edilmiştir. Taberânî, rivayeti İshak b. Süleymân'ın öğrencisi Abdullâh b. Ömer b. Ebân'dan (ö. 239/853) nakleder.¹⁷⁵⁸ Bezzâr'ın بعض أصحابنا dediği hocasının "Müşkdâne" ismiyle de bilinen bu zât olması muhtemeldir. Müşkdâne, sadûk

¹⁷⁴⁸ Bezzâr, *Müsned*, 16/60; 18/170. İbn Ebî Şeybe'nin oğlu İbrahim, Bezzâr'ın hocaları arasında olmakla birlikte (Bkz. a.g.e., 5/150, 229, 434; 6/80; 8/234.) İbn Ebî Şeybe'den rivayetleri mevcut *Müsned*'de bulunmamaktadır.

¹⁷⁴⁹ Bezzâr, *Müsned*, 6/178, 211.

¹⁷⁵⁰ Bezzâr, *Müsned*, 7/201. Ahmed b. Hanbel'den sadece bir nakli vardır. Bir yerde de onun bir rivayetine atıfta bulunmuştur. Bezzâr, a.g.e., 17/83.

¹⁷⁵¹ Bezzâr, *Müsned*, 8/257. Sadece bir rivayetine Abdülmelik b. Muhammed isimli hocası kanalıyla yer vermiştir.

¹⁷⁵² Bezzâr, *Müsned*, 12/361; 13/463, 466; 14/139, 208..

¹⁷⁵³ Sadece bir yerde tek râvî ile ulaştığı görülür. Bkz. Bezzâr, *Müsned*, 14/401.

¹⁷⁵⁴ Bezzâr, *Müsned*, 11/129.

¹⁷⁵⁵ Bkz. no: 1051, 1289, 1327, 2209, 2394, 4100, 4103, 5851, 6361, 6803, 7111, 7219, 8227, 8561, 9314.

¹⁷⁵⁶ Bezzâr, *Müsned*, 10/42 (4103).

¹⁷⁵⁷ Bezzâr, *Müsned*, 10/38 (4100).

¹⁷⁵⁸ Taberânî, *Müsnedü'ş-şâmiyyîn*, 3/263.

ve sika olarak değerlendirilmekle birlikte¹⁷⁵⁹ aşırı şîî olduğu vurgulanmış biridir.¹⁷⁶⁰ Buradan hareketle Bezzâr'ın, onun ismini zikretmekten kaçındığı düşünülebilir. Bununla birlikte Bezzâr, bir başka hocasından naklen onun rivayetine yer vermiştir.¹⁷⁶¹ *Müsned*'den başka kaynaklarda da Bezzâr'ın ilim aldığı başka isimlere rastlamak mümkündür. Meselâ Ebû Amr Muhammed b. Amr es-Semurî,¹⁷⁶² İshâk b. Süleymân el-Bağdâdî,¹⁷⁶³ Hüseyin b. Muhammed b. Abbâd,¹⁷⁶⁴ Ahmed b. Abdirrahmân el-Harrânî,¹⁷⁶⁵ Hayl b. el-Hasen el-Atekî,¹⁷⁶⁶ Ebû Abdillâh b. Kurâd,¹⁷⁶⁷ Ebû Hemmâm¹⁷⁶⁸ bu isimler arasında sayılabilir. Ebu'ş-Şeyh, onun 286 yılında İsfahan'a geldiğinde, Nu'mân'ın kitaplarını yanında bulduran Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed b. el-Hâris'ten (ö. 291/904) bu kitapları aldığını ve 50 kadar hadisi seçerek ondan yazdığını nakleder.¹⁷⁶⁹

Bunların dışında Bezzâr'ın, *Müsned*'de, yaşadığı çağın diğer meşhur musanniflerine atfî tespit edilememiştir. Sadece İbn Maîn'in ismine iki yerde atıf yapılmış;¹⁷⁷⁰ İbnü'l-Medînî'nin ismi Reyhân isimli bir râvî hakkında bilgi verilirken ilim/hadis ehlerinden olarak zikredilmiştir.¹⁷⁷¹

¹⁷⁵⁹ Ukaylî, *Duafâ*, 2/281; İbn Hacer, *Takrib*, s. 257. Bezzâr'ın da râvilerden Yayhâ b. Meysera dışındakilerin sika olduğunu belirtmesinden Müşkdâne'yi sika saydığı anlaşılmaktadır.

¹⁷⁶⁰ Zehebî, *Muğnî*, 1/348 (كان غاليا في التشيع).

¹⁷⁶¹ Bkz. Bezzâr, *Müsned*, 11/304 (5107).

¹⁷⁶² İbnü'l-Cezerî, *Lübâb*, 2/138.

¹⁷⁶³ Hatîb, *Târihu Bağdât*, 6/365.

¹⁷⁶⁴ Hatîb, *Târihu Bağdât*, 8/90.

¹⁷⁶⁵ Taberânî, *Şâmiyyîn*, 1/93, 94.

¹⁷⁶⁶ Taberânî, *Kebîr*, 6/257.

¹⁷⁶⁷ İbn Adiy, *Kâmil*, 1/260. Bu isimlerin *Müsned*'in mevcut olmayan kısımlarında yer almış olması ihtimal dâhilindedir.

¹⁷⁶⁸ İbn Adiy, *Kâmil*, 1/254.

¹⁷⁶⁹ Ebu'ş-Şeyh, *Tabakât*, 2/222; 3/356. Rivayette geçen Nu'mân, Süfyân es-Sevrî'nin İsfahanlı talebelerinden Nu'mân b. Abdisselâm olmalıdır. Bkz. a.g.e., 2/5.

¹⁷⁷⁰ Bezzâr, *Müsned*, 1/177; 16/76.

¹⁷⁷¹ Bezzâr, *Müsned*, 10/124; 13/152.

Bezzâr'ın, hocalarından rivayette bulunurken en çok kullandığı rivayet sîgası حدثنا dır. Bunun yanında حدثني , سمعت , أخبرنا lafızlarını da kullanmıştır. Hocalarından semâ' ettiği bazı rivayetleri ezberinden hatırlayamamış olacak ki ¹⁷⁷² وجدت في كتابي , وجدت في كتابي ¹⁷⁷³ بخطي , ¹⁷⁷⁴ وجدته مكتوبا عندي ¹⁷⁷⁵ , ¹⁷⁷⁶ veya ¹⁷⁷⁷ وجدته مكتوبا عندي بخطي ¹⁷⁷⁸ diyerek kaydetmiştir. Yine bazı hadisleri ¹⁷⁷⁹ حدثنا فلان أو غيره veya ¹⁷⁸⁰ حدثنا فلان فيما أعلم diyerek şek bildiren lafızlarla nakletmiştir. ¹⁷⁸¹ قرأت على ¹⁷⁸² lafzı sadece bir yerde geçmektedir. ¹⁷⁸³ Bezzâr, sayısı az da olsa mükatebe ile de rivayette bulunmuştur. Muhammed b. Humejd er-Râzî, Yahyâ b. Yezîd el-Ehvâzî, Abdülcebbâr b. el-Alâ, Muhammed b. Abdillâh b. Yezîd el-Mukrî, Hârûn b. Ebî Alkame, Muhammed b. Avf, Hamza b. Mâlik b. Hamza isimli muhaddisler onun mükâtebe ile hadis aldığı hocalarıdır. ¹⁷⁸⁴

Bezzâr, bazen iki hocasının, bazen üç hocasının rivayetini birleştirerek nakleder. İki yerde ise dört hocasını tek rivayette toplamıştır. ¹⁷⁸⁵

Bezzâr, kimi zaman bir hocadan peş peşe birden fazla rivayete yer vermiştir. ¹⁷⁸⁶ Bu durum, onun yazılı nüshaları kullandığını, belki de belli nüshaları olduğu gibi naklettiği zannını güçlendiren hususlar arasında zikredilebilir.

Bezzâr'ın, rivayetler hakkında Ahmed b. Hanbel ¹⁷⁸⁷ ve Fellâs'ın ¹⁷⁸⁸ birer değerlendirmesine yer vermesi, hocalarının hadis mecmuaları dışındaki eserlerinden de

¹⁷⁷² Bkz. hadis no: 3735, 6295, 9837, 6870, 6999, 7340, 7342, 7794, 8300-1, 8436, 9099, 9108, 9462, 9567, 9582, 9655.

¹⁷⁷³ Bkz. hadis no: 6911, 7334, 8620, 8702, 9976.

¹⁷⁷⁴ Bkz. hadis no: 79, 8156, 9976.

¹⁷⁷⁵ Bkz. hadis no: 8299, 9976.

¹⁷⁷⁶ Bkz. hadis no: 9887, 18/100.

¹⁷⁷⁷ Bkz. hadis no: 4091, 6196, 7564, 8058, 8141, 8266, 8783, 8812, 8863-8871, 9300, 9409.

¹⁷⁷⁸ Bezzâr, *Müsned*, 18/180.

¹⁷⁷⁹ Bkz. hadis no: 1439 (كُتِبَ إِلَيَّ مُحَمَّدُ بْنُ حُمَيْدٍ يُخْبِرُنِي فِي كِتَابِهِ أَنَّ هَارُونَ بْنَ الْمُغِيرَةَ حَدَّثَهُ), 1524 (كُتِبَ إِلَيَّ مُحَمَّدُ بْنُ حُمَيْدٍ يُخْبِرُنِي فِي كِتَابِهِ أَنَّ هَارُونَ بْنَ الْمُغِيرَةَ حَدَّثَهُ), 1986, 3351, 3897, 6335, 6358, 6685, 7338, 8114, 8115, 8130, 8133, 8134, 8406, 8458, 8838, 8874, 8918, 9881.

¹⁷⁸⁰ Bkz. hadis no: 6301, 8741.

¹⁷⁸¹ Mesela bkz. 843-852. hadisler Yûsuf b. Mûsâ'dan; 3584-3603, 8141-8174 ve 8486-8497. hadisler Amr b. Alî'den; 4406-4419. hadisler Abde b. Abdillâh'tan; 4748-4761 ve 4766-4776. hadisler Muhammed b. Osmân b. Kerâme'den; 4780-4785 Sehl b. Bahr'dan; 4730-4735. hadisler Yezîd b. Muhammed'den; 5402-5410, 6559-6582, 6600-6615, 7074-7089 ve 7136-7161. hadisler İbnü'l-Müsennâ'dan; 6005-6013 ve 6028-6740. ve 7634-7644. hadisler Hüseyin b. Mehdi'den; 6805-6819. hadisler Muhammed b. Ma'mer'den; 7915-7994. hadisler Bûndâr'dan; 8939-8948. Hadisler Muhammed b. Miskîn'den rivayet edilmiştir.

istifade ettiğinin ipuçlarını vermektedir. Bezzâr'ın hocaları ile ilişkilerinin derinlemesine incelenmesi ve rivayetlerinin diğer müelliflerin eserleriyle mukayesesi suretiyle yapılacak bir çalışma, hiç şüphesiz onun rivayet ve rical kaynaklarını daha net ortaya koyacaktır. Ne var ki böylesi bir araştırma, bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Bezzâr'ın mevcut *Müsned*'inde 200'den fazla rivayette bulunduğu hocaları rivayet sayıları göz önünde bulundurularak yapılacak bir taksime göre şöyle sıralanabilir:

3.1.4.1.1. Muhammed b. el-Müsennâ, Ebû Mûsâ el-Basrî ez-Zamân (ö. 252/866):

Bütün *Kütüb-i sitte* müelliflerinin hadis aldığı dokuz isimden biri olan İbnü'l-Müsennâ, *Müsned*'de kendisinden en çok rivayet alınan hocadır. Bezzâr, genelde ismi ile, bazen de künyesi ile ondan rivayette bulunmuştur. *Müsned*'de ondan nakledilen hadis sayısı 1421'dir.¹⁷⁸⁴ Hadis hafızı olan ve çok sayıda kitap yazdığı nakledilen İbnü'l-Müsennâ'dan Buhârî 114, Müslim ise 837 hadis almıştır.¹⁷⁸⁵ Buhârî'nin genelde hocalarının kitaplarını kullandığı, Müslim'in ise daha erken nüshalara müracaat ettiği şeklindeki Fuat Sezgin'in tespiti¹⁷⁸⁶ doğru kabul edilecek olursa İbnü'l-Müsennâ'nın, kendi telifinden daha çok, râvîsi olduğu kitaplarla meşhur olduğu söylenebilir.

3.1.4.1.2. Amr b. Alî, Ebû Hafs el-Basrî el-Fellâs (ö. 249/864):

Kütüb-i sitte imamlarının hepsinin hadis aldığı dokuz isimden bir diğeri olan Fellâs, Bezzâr'ın en çok hadis naklettiği ikinci hocadır. *Müsned*'de Bezzâr'ın Fellâs'tan rivayet ettiği 816 rivayet tespit edilmiştir. Güvenilir bir hadis hafızı olan Fellâs, hafıza gücü ve ilmi bakımından Alî İbnü'l-Medîni ile kıyaslanmıştır.¹⁷⁸⁷ Buhârî, kendisinden biri

¹⁷⁸² Bezzâr, *Müsned*, 4/228.

¹⁷⁸³ Bezzâr, *Müsned*, 2/55.

¹⁷⁸⁴ Abbâdî, *Müsned*'in 12 cildi üzerine yaptığı çalışmada sayıyı 919 olarak tespit etmiştir. Bizim tespitimize göre bu rakam 875 olmalıdır. Kalan ciltlerdeki 546 rivayet ile birlikte sayı 1421'e ulaşmaktadır. *Keşfu'l-estâr*'da bulunup da mevcut *Müsned*'de bulunmayan rivayetler buna dâhil değildir.

¹⁷⁸⁵ Bkz. Toksarı, "İbnü'l-Müsennâ", *DİA*, 21/160. Ondan, dört sünen sahibi arasında en fazla hadis alan isim Nesâî'dir. O, çoğu ahberanâ ile olan yaklaşık 200 rivayete *Müctebâ*'da yer vermiştir; *el-Kübrâ*'da ise bundan fazlası vardır. Diğer sünen yazarlarının ondan nakilleri yüzden azdır.

¹⁷⁸⁶ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 49.

¹⁷⁸⁷ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 8/71.

muallak olmak üzere 51, Müslim ise 10 hadis almıştır.¹⁷⁸⁸ Aynı zamanda rical ve ilel bilgini de olan Fellâs'ın *el-İlel*¹⁷⁸⁹ adlı eseri dışında *et-Târîh*, *Tefsîr* ve *el-Müsned* adlı kitaplarından da söz edilmektedir.¹⁷⁹⁰

3.1.4.1.3. Muhammed b. Ma'mer, Ebû Abdillâh el-Basrî el-Kaysî el-Bahrânî (ö. 250/864):

Bezzâr'ın "Allah'ın hayırlı kullarından" diyerek¹⁷⁹¹ tanıttığı hocası Muhammed b. Ma'mer, sika ve sadûk bir râvîdir.¹⁷⁹² Buhârî'nin 4, Müslim'in ise 8 hadis aldığı¹⁷⁹³ İbn Ma'mer'den Bezzâr, 523 hadis nakletmiştir. Kaynaklarda İbn Ma'mer'e ait herhangi bir kitap bilgisine rastlanmamıştır. Buradan hareketle onun, daha çok hocalarından gelen nüshaları rivayet ettiği söylenebilir. Nitekim sünen sahibi olarak bilinen¹⁷⁹⁴ ve Basra'da eser tasnif eden ilk muhaddisler arasında sayılan¹⁷⁹⁵ Ravh b. Ubâde'nin (ö. 205/820) talebesi olarak tanınan İbn Ma'mer'in *Müsned*'deki rivayetlerinin 150 kadarı ondan naklettikleridir.¹⁷⁹⁶ Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'den de çok sayıda rivayeti vardır.

3.1.4.1.4. Yûsuf b. Mûsâ el-Kattân, Ebû Ya'kûb el-Kûfî er-Râzî (ö. 253/867):

Yusuf b. Mûsâ, aslen Ehvâzlı olup Kûfe'de doğmuş, Rey'e yerleşmiş ve Bağdat'ta vefat etmiştir. Sika ve sadûk bir muhaddistir.¹⁷⁹⁷ Müslim ve Nesâî dışındaki *Kütüb-i sitte*

¹⁷⁸⁸ Selman Başaran, Buhârî'nin 47, Müslim'in 2 hadis naklettiğini söylemektedir. Bkz. Başaran, "Fellâs", *DİA*, 12/309. Ondan, dört sünen arasında en fazla hadis alan isim Nesâî'dir. O, hemen hemen tamamı ahberanâ ile olan yaklaşık 300 rivayete *Müctebâ*'da yer vermiştir; *el-Kübrâ*'da ise bundan fazlası vardır. Diğer sünen yazarlarının ondan nakilleri oldukça azdır (İbn Mâce, 4; Ebû Dâvud, 3; Tirmizî, 17 adet).

¹⁷⁸⁹ Sülemî, *Suâlât*, s. 97; Kehhâle, *Mu'cem*, 8/11.

¹⁷⁹⁰ Kehhâle, *Mu'cem*, 8/11.

¹⁷⁹¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, 9/412. Bu bilgi, mevcut *Müsned*'de ve *Keşfu'l-estâr*'da bulunamamıştır.

¹⁷⁹² Zehebî, *Tezkira*, 2/109; İbn Hacer, *Tehzîb*, 9/412.

¹⁷⁹³ İbn Hacer, *Tehzîb*, 9/412.

¹⁷⁹⁴ İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, s. 318.

¹⁷⁹⁵ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 1/34.

¹⁷⁹⁶ Muhammed b. Ma'mer'in, hocası Ravh kanalıyla gelen bazı hadis nüshalarını rivayet ettiğini söylemek mümkündür. Mesela 6806-6821 numaraları arasındaki 15 hadisin İbn Ma'mer > Ravh > Hammâd b. Seleme > Sâbit > Enes kanalıyla gelmiş olması, bu ihtimali güçlendirmektedir.

¹⁷⁹⁷ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 9/231; İbn Hibbân, *Sikât*, 9/282; Mizzî, *Tehzîb*, 32/465; İbn Hacer, *Tehzîb*, 11/374. Bezzâr'ın, onu el-Vâsıtî nisbesiyle zikretmesi (Bkz. no: 380) zühul eseri olmalıdır.

imamlarının hadis aldığı Yûsuf b. Mûsâ, Bezzâr'ın en fazla hadis aldığı hocaları arasındadır. Bezzâr, kendisinden 426 hadis nakleder. Nesâî de *Sünen*'i dışındaki eserlerinde ondan hadis almıştır. İbn Harbûye'nin ondan nakletmiş olduğu bir cüz¹⁷⁹⁸ istisna tutulursa kaynaklarda ona ait başka bir kitap bilgisine rastlanmamıştır.

3.1.4.1.5. Muhammed b. Beşşâr, Ebû Bekir el-Basrî el-Bündâr (ö. 252/866):

Kütüb-i sitte müelliflerinin hepsinin hadis aldığı meşhur muhaddislerden biri olan Muhammed b. Beşşâr, Bezzâr'ın da en çok istifade ettiği hocaları arasında yer alır. Bezzâr'ın mevcut *Müsned*'inde, kendisinden Buhârî'nin 205, Müslim'in ise 460 rivayet naklettiği Bündâr'a ait 233 rivayet bulunmaktadır. Ebû Dâvud ise ondan elli bin hadis yazdığını söyler.¹⁷⁹⁹ Hadisleri ezberlediği ve rivayet edeceğinde hıfzından okuduğu söylenen¹⁸⁰⁰ Bündâr'a ait küçük bir hadis mecmuası Zahiriye Kütüphanesi kataloglarında yer almaktadır.¹⁸⁰¹

3.1.4.2. Talebeleri

Geniş bir hoca halkasına sahip oluşu, erken yaşta ilmi bir ortam içine girişi, seksen yılı aşkın bir hayat sürmesi sayesinde âlî isnâd sahibi oluşu, tüm bunların yanında hadis tedrisi için yaptığı ilim yolculukları, Bezzâr'dan ilim alanların sayı ve çeşitliliğine müspet manada tesir etmiştir. Ne var ki bu sayı hakkında yaklaşık bir tahminde bulunmak bile kolay değildir. Çünkü hocaların tespiti, elimize ulaşan eserlerdeki isnadların incelenmesi suretiyle yapılabiliyorken, şöhret bulmamış, eser bırakmamış, tabakât kayıtlarına girmemiş üstelik Bezzâr'ın eserlerinin ravisi olmamış talebelerin tespiti bir hayli meşakkatli olmalıdır. Bu nedenle çalışmada, Bezzâr'ın *Müsned*'ini ve diğer eserlerini sonraki nesillere ulaştıranlar başta olmak üzere kendi teliflerinde ondan

¹⁷⁹⁸ Zehebî, *Siyer*, 12/222.

¹⁷⁹⁹ İbn Hacer, *Tehzib*, 9/62-63. Buhârî, bir hadisi ondan mükâtebe ile almıştır. İbn Hacer, bunun, Buhârî'nin ona olan itimadının tam olduğunu gösterdiğini söyler (Bkz. a.g.e., 9/63). Mezkûr rakamlar Mizzî'nin naklettiği: “Basralılar Muhammed b. Müsennâ'yı, yabancılar ise Muhammed b. Beşşâr'ı diğerine öncelemişlerdir.” tespitini (Mizzî, *Tehzib*, 24/518) doğrulamaktadır. İbnü'l-Müsennâ, Bündâr'dan 90 gün sonra vefât etmiş, bu süre zarfında ona olan saygısından hiçbir hadis rivayet etmemiştir (Bkz. a.g.e.).

¹⁸⁰⁰ İbn Hibbân, *Sikât*, 9/111.

¹⁸⁰¹ Uğur, “Bündâr, Muhammed b. Beşşâr”, *DİA*, 6/489. Ayrıca Ebû Ya'lâ (ö. 307), onun hadislerini *Hadîsü Muhammed b. Beşşâr an şüyühîhi* adıyla bir araya getirmiştir. Bu risâle Abdurrahîm b. Yahyâ el-Hamûd tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir (*el-Mecelletü'l-Ahmediyye*, sayı: 18, 2004, s. 73-132).

semâ'ını beyan ederek çokça nakilde bulunan birkaç talebesinden kısaca bahsedilecek, kaynaklardan tespit edilebilen diğer talebelere işaretle yetinilecektir.

3.1.4.2.1. Muhammed b. Eyyûb b. Habîb b. Yahyâ er-Rakkî es-Samût (ö. 341/952):

Bezzâr'ın *Müsned*'ini günümüze ulaştıran tek râvisi olan Muhammed b. Eyyûb, aslen Rakkalı olup Mısır'a yerleşmiştir. Ebu'l-Hasen künyesi ile maruf olup, kendisine Ebû Abdillâh künyesi de nispet edilmiştir. Kaynaklarda hayatı hakkında detaylı bilgiye rastlamadığımız Muhammed b. Eyyûb, Hilâl b. el-Alâ, Mûsâ b. Saîd ed-Dendânî gibi kimselerden ilim almış;¹⁸⁰² İbn Mende (ö. 395/1005)¹⁸⁰³ ve Şâfiî fakihî Ebu'l-Hasen el-Masercisî'ye (ö. 384/994)¹⁸⁰⁴ hocalık yapmıştır. Mısır'da ilim okuttuğu kaydedilir.¹⁸⁰⁵ Öğrencileri genelde Mağrib ve Endülüs'lüdür. *Müsned*'in batıya ulaşması da onun sayesinde olmuştur. İbn Melûl olarak bilinen Abdullah b. Muhammed b. Kâsım'ın (ö. h. 350'den sonra) Mısır'a gelerek yerleştiği ve burada Muhammed b. Eyyûb es-Samût'tan Bezzâr'ın *Müsned*'ini semâ' ettiği kaydedilmiştir.¹⁸⁰⁶ Ayrıca İbn Abdilber (ö. 463/1071), İbn Hazm (ö. 456/1064), İbn Hayr (ö. 575/1179), İbn Beşkûvâl (ö. 578/1183), Ğâfikî (ö. 649/1251) gibi muhaddislerin *Müsned* senedlerinde de yer almaktadır. İbn Asâkir, onu "Ahmed b. Amr'ın öğrencisi" olarak tanıtmıştır.¹⁸⁰⁷ Bezzâr'dan rivayetleri genelde حدثنا, bazen de أخبرنا ve حدثني sîgalarıyla naklederken bir yerde imla kaydı düşmüştür.¹⁸⁰⁸

3.1.4.2.2. İbn Kâni' (ö. 351/962):

Mu'cemu's-sahâbe adlı eseri ile tanınan Ebu'l-Hüseyin Abdülbâkî b. Kâni' b. Merzûk, 265/879 yılında Bağdat'ta doğmuştur. Erken yaşta ilim meclislerine katılmış, rıhleler yapmıştır. Zayıf bir râvî olduğunu söyleyenler olsa da genel kabul gören görüşe göre

¹⁸⁰² Bkz. İbn Asâkir, *Târih*, 52/138; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 25/248; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/224. İbnü'l-İmâd, onu Mâlik'in öğrencilerinden olan Muhammed b. Eyyûb er-Rakkî ile karıştırarak zayıf bir râvî olduğunu söylemiştir. Ebû Hâtim'in zaifu'l-hadîs olarak değerlendirdiği Muhammed b. Eyyûb er-Rakkî farklı bir râvidir. Bkz. İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 7/197

¹⁸⁰³ İbn Asâkir, *Târih*, 3/177; 32/6.

¹⁸⁰⁴ İbn Asâkir, *Târih*, 46/458.

¹⁸⁰⁵ İbn Asâkir, *Târih*, 51/125.

¹⁸⁰⁶ İbnü'l-Faradî, *Târihu'l-ulemâ*, 1/270.

¹⁸⁰⁷ (Sâhibu Ahmed b. Amr). Bkz. İbn Asâkir, *Târih*, 51/117.

¹⁸⁰⁸ Bezzâr, *Müsned*, 7/376 (2975).

sika bir muhaddistir. Bir müddet kadılık yapmış, ömrünün sonlarına doğru unutkanlığı sebebiyle bildiklerini karıştırır olmuştur. 351/962 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.¹⁸⁰⁹ İbn Kâni'in *Mu'cem*'inde Bezzâr'dan rivayeti tespit edilememiştir. Ancak Dârekutnî, İbn Kâni > Bezzâr isnadıyla bir rivayete *Sünen*'inde yer vermiştir.¹⁸¹⁰

3.1.4.2.3. Taberânî (ö. 360/971)

*Mu'cem*leri ile tanınan Ebu'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, 260/873 yılında Akka'da doğmuş, erken yaşlarda Şam bölgesinde ilim tahsiline başlamış, ilim yolculuklarında bulunmuş, iki bin kadar hocadan hadis almış, hâfız ve sika bir muhaddistir. Uzun ömürlü bir hayat sürmüş, İsfahan'da vefat etmiştir.¹⁸¹¹ Âlî isnâd sahibi olan Taberânî, eserlerinde pek çok yerde Bezzâr'dan tahdîs sîgası ile rivayette bulunmuştur.¹⁸¹²

3.1.4.2.4. Ebu'ş-Şeyh (ö. 369/979)

Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Ca'fer el-Ensârî, 274/887 yılında İsfahan'da doğmuştur. Uzun bir ömür yaşadığı için "Ebu'ş-Şeyh" ünvanıyla anılan müellif, erken yaşlarda ilim öğrenmeye başlamıştır. 25 yaşından itibaren ilim yolculuklarına çıktığı göz önünde bulundurulursa,¹⁸¹³ Bezzâr'ın kendisinden hadis almasının İsfahan'a geldiği dönemlere rastladığı ileri sürülebilir. Nitekim Ebu'ş-Şeyh, Bezzâr'ın İsfahan'da rivayet ettiği *el-Müsnedü's-suğrâ*'sının râvisidir.¹⁸¹⁴ Ebû Nuaym el-İsfahânî, bu *Müsned*'i onun kanalıyla almıştır.¹⁸¹⁵ Ebu'ş-Şeyh, hocası Bezzâr'ı: "Dünyadaki hafızlardan birisi idi. Ali İbnü'l-Medîni'den sonra hadisi ondan daha iyi

¹⁸⁰⁹ Bkz. Zehebî, *Siyer*, 30/23; Kutlay, "İbn Kâni", *DİA*, 20/104-105. Zehebî, Bezzâr'ın talebeleri arasında ona yer verirken, onun hocaları arasında Bezzâr'ı zikretmez. Krş. Zehebî, *Siyer*, 13/555, 30/23.

¹⁸¹⁰ Bkz. Dârekutnî, *Sünen*, 3/263.

¹⁸¹¹ Bkz. Görmez, "Taberânî", *DİA*, 39/310.

¹⁸¹² Taberânî, *eş-Şâmiyyîn*, 1/93, 94, 131; a.mlf., *el-Evsat*, 2/288; a.mlf., *es-Sağîr*, 1/98; a.mlf., *el-Kebîr*, 1/182, 284, 285, 286, 301, 333, 335; 2/294, 301, 303, 307, 313, 316, 322, 327, 333, 351, 356; 3/89, 237... (Hepsi haddesena ile..)

¹⁸¹³ Bkz. Zehebî, *Siyer*, 31/326-329; Yardım, "Ebu'ş-Şeyh", *DİA*, 10/343.

¹⁸¹⁴ İbn Hacer, *Mu'cem*, s. 139.

¹⁸¹⁵ Ebû Nuaym, *el-Müsnedü'l-müstahrec*, 1/242, 270; 3/58, 73, 295; 4/38; a.mlf., *Ma'rifetü's-sahâbe*, 1/438; 3/1683; 5/2527; a.mlf., *Hadîsü inne lillâhi tis'aten ve tis'ine ismen*, no: 19, 22; a.mlf., *Sıfatü'l-cenne*, no: 259, 260. Beyhakî de onun kanalıyla Bezzâr'ın bir rivayetine yer vermiştir. Bkz. Beyhakî, *Sünen*, 8/108.

bilen olmadığı söylenir. Bağdatlı hafızlar onun için toplanır, önünde diz çöker ve ondan hadis yazarlardı.” diye övmüştür.¹⁸¹⁶ *Emsâl, Ahlâku 'n-nebî ve et-Tevbîh* adlı eserlerinde hocası Bezzâr'dan rivayetleri bulunmaktadır.¹⁸¹⁷

3.1.4.2.5. İbn Adiy (ö. 365/976)

Ebû Ahmed Abdullâh b. Adiy, 277/891 yılında Cürcân'da doğmuştur. Erken yaşlarda kendi memleketinde ilim tahsiline başlamıştır. İlk ilim yolculuğunu 297 yılında Mısır'a yaptığı bilgisinden¹⁸¹⁸ hareketle Bezzâr'dan da Cürcân'da semâ' ettiği öne sürülebilir. Çünkü İbn Adiy, Bezzâr'dan tahdis sîgası ile rivayette bulunmuştur.¹⁸¹⁹

Bu isimler dışında, Bezzâr'dan ilim aldığı tespit edilen bazı öğrencilere ilişkin şu bilgilere ulaşılmıştır: Ukaylî (ö. 322/934), Bezzâr'ın bir râvî hakkındaki değerlendirmesini قال لي sîgası ile nakletmiştir.¹⁸²⁰ Nasr b. Bükeyr, *Müsned*'in râvilerinden biri olarak zikredilmiştir.¹⁸²¹ İbrâhîm b. Muhammed b. Abdullah el-Bağdâdî el-Hanbelî (ö. ?), ondan Remle'de semâ' etmiştir.¹⁸²² Endülüs'ten Orta Doğu'ya ilim öğrenmek için gelenlerden de Bezzâr'a talebelik yapanlar olmuştur. Sâbit b. Hazm el-Avfî es-Sarakustî (ö. 313/925) ve oğlu Kâsım (ö. 302/914-15), ondan Mısır'da hadis dinlemiştir.¹⁸²³ Taberî, eserlerinde, “Ahmed b. Amr el-Basrî” diye bir hocasından nakilde bulunur. Ancak bu ismin Bezzâr olup olmadığı kesin değildir. Çünkü bazı rivayetlerde Ahmed b. Amr'ın hocası olarak verilen Ya'kûb b. İshâk el-Hadramî, Bedel b. el-Muhabbir, Kureyş b. Ebî Enes ve el-Feyd b. el-Fadl, Bezzâr'ın hocaları arasında bulunmamaktadır.¹⁸²⁴ Bunlardan Ya'kûb b. İshâk el-Hadramî'nin vefat

¹⁸¹⁶ Ebu'ş-Şeyh, *Tabakâtu 'l-muhaddisîn*, 3/386.

¹⁸¹⁷ Ebu'ş-Şeyh, *Emsâl*, s. 86, 206, 226; a.mlf., *et-Tevbîh*, s. 192; a.mlf., *Ahlâku 'n-nebî*, s. 36, 138, 273, 296; a.mlf., *Tabakâtu 'l-muhaddisîn*, no: 26, 311, 860, 861, 862.

¹⁸¹⁸ Başaran, “İbn Adî”, *DİA*, 19/296.

¹⁸¹⁹ İbn Adiy, *Kâmil*, 1/254, 260. Sadece 2 rivayet tespit edilebilmiştir.

¹⁸²⁰ Ukaylî, *Duafâ*, 4/22.

¹⁸²¹ İbn Hacer, *Mu'cem*, s. 139.

¹⁸²² İbn Asâkir, *Târih*, 7/194.

¹⁸²³ İbnü'l-Faradî, *Târihu 'l-ulemâ*, 1/119, 403.

¹⁸²⁴ Bkz. Taberî, *Târih*, 1/213; 2/578; a.mlf., *Tefsîr*, 16/195; 19/312; 24/139.

tarihi h. 205 olarak zikredildiğinden¹⁸²⁵ Bezzâr'ın ondan işitmiş olması mümkün değildir. Bununla birlikte bazı rivayetlerde Ahmed b. Amr'ın ilim aldığı kimseler Bezzâr'ın hocaları arasında zikredilmektedir.¹⁸²⁶

Daha sonraki nesilden Ebû Saîd en-Nakkâş'ın (ö. 414/1023), yirmi civarında hocanın Bezzâr'dan rivayet ettikleri hadisleri imlâ için bir meclis kurduğu kaydedilmiştir.¹⁸²⁷

Kendisinden 11 yıl kadar sonra, üstelik Remle'de vefat eden Nesâî'nin¹⁸²⁸ ona hiçbir eserinde atıf yapmaması ilginçtir. Bunu, Nesâî'nin onun hocalarına doğrudan ulaşmasıyla izah etmek veya cerh konusunda müteşeddid olan Nesâî'nin onu ilim bakımından zayıf kabul etmesi, belki de siyasî-mezhebî görüşü nedeniyle onun rivayetlerine değer vermemesi şeklinde düşünmek mümkündür. Benzer şekilde, öğrencilerinin akranı olan Tahavî'nin (ö. 321/933) de Bezzâr'dan rivayetinin bulunmayışı şaşırtıcıdır.

Kaynaklarda Bezzâr'ın öğrencileri arasında zikredilen diğer bazı isimleri alfabetik olarak şöyle sıralamak mümkündür:

1. Abdullâh b. Ca'fer b. Fâris el-İsbehânî (ö. 346/957?)¹⁸²⁹
2. Abdullâh b. Hâlid b. Muhammed b. Rüstem er-Râzânî (ö. 350?/961?)¹⁸³⁰
3. Abdullâh b. Muhammed b. Muhammed b. Atâ, Ebû Bekr el-Kabbâb (ö. 370/980)¹⁸³¹
4. Abdurrahmân b. Muhammed b. Ca'fer el-Kisâî (ö. 364/974-5)¹⁸³²
5. Abdurrahmân b. Muhammed b. Seyyâh, Ebû Müslim¹⁸³³

¹⁸²⁵ Mizzî, *Tehzîb*, 32/316.

¹⁸²⁶ Krş. Taberî, *Tehzîbü'l-âsâr*, 4/359; a.mlf., *Tefsîr*, 15/444; 19/386; 23/92;

¹⁸²⁷ Zehebî, *Siyer*, 13/555. املی النقاش مجلسا عن نحو من عشرين شيخا حدثوه عن البزار.

¹⁸²⁸ Sehâvî, *Büldâniyyât*, s. 198.

¹⁸²⁹ Zehebî, *Siyer*, 13/555.

¹⁸³⁰ Zehebî, *Siyer*, 13/555.

¹⁸³¹ Zehebî, *Siyer*, 13/555. Ebû Nuaym el-İsfehânî'nin hocalarındandır. Bkz. Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 4/382; 7/90.

¹⁸³² Zehebî, *Siyer*, 13/555.

¹⁸³³ Zehebî, *Siyer*, 13/555.

6. Abdurrahmân b. Muhammed b. Medyen, Ebû Müslim el-İsbehânî el-Medyenî,¹⁸³⁴
7. Ahmed b. Ca'fer b. Ahmed b. Ma'bed es-Simsâr (ö. 346/957),¹⁸³⁵
8. Ahmed b. Ca'fer b. Muhammed b. Selm, Ebû Bekr el-Hutullî (ö. 365/975-6)¹⁸³⁶
9. Ahmed b. Ca'fer b. Selm el-Fürsânî¹⁸³⁷
10. Ahmed b. el-Hasen b. Eyyûb et-Temîmî¹⁸³⁸
11. Ahmed b. el-Hasen b. Utbe, Ebu'l-Abbâs er-Râzî¹⁸³⁹
12. Ahmed b. el-Hasen en-Nakkâş el-İsfehânî¹⁸⁴⁰,
13. Ahmed b. İbrâhîm b. Yûsuf ed-Darîr (ö. 353/964)¹⁸⁴¹
14. Ahmed b. İbrâhîm b. Ahmed, İbnü'l-Haddâd (ö. 354/965)¹⁸⁴²
15. Alî b. Muhammed, Ebu'l-Hasen el-Mısrî (ö. 338/950)¹⁸⁴³
16. Bekr b. Şuayb, Ebu'l-Velîd el-Kuraşî,¹⁸⁴⁴
17. el-Hasen b. Raşîk, Ebû Muhammed el-Askerî el-Mısrî (ö. 370/980)¹⁸⁴⁵
18. Hibetullâh b. Ca'fer (ö. 350/961-2),¹⁸⁴⁶
19. İsmâîl b. Ahmed Ebû Saîd el-Cürcânî el-Hallâl,¹⁸⁴⁷

¹⁸³⁴ Sem'ânî, *Ensâb*, 5/235.

¹⁸³⁵ Ebû Nuaym, *Târihu İsbehân*, 1/104; Hatîb, *Târihu Bağdât*, 8/90; Zehebî, *Siyer*, 13/555.

¹⁸³⁶ Sem'ânî, *Ensâb*, 1/336; Zehebî, *Siyer*, 13/555.

¹⁸³⁷ Zehebî, *Siyer*, 13/555.

¹⁸³⁸ Zehebî, *Siyer*, 13/555.

¹⁸³⁹ İbn Hayr, *Fehrese*, s.116. *Müsned*'in icazetini Ebu'l-Kâsım el-Muâfirî'ye vermiştir.

¹⁸⁴⁰ İbn Asâkir, *Târih*, 22/238.

¹⁸⁴¹ Zehebî, *Siyer*, 13/555.

¹⁸⁴² İbn Abdilber, *Temhîd*, 20/204.

¹⁸⁴³ Dârekutnî, *Sünen*, 1/116.

¹⁸⁴⁴ İbn Asâkir, *Târih*, 10/381.

¹⁸⁴⁵ Abbâdî, *Menhecü'l-Bezzâr*, s. 22-23. 18. el-Hasen b. Raşîk'in 283/896 yılında doğduğu bilindiğine göre oldukça küçük yaşlarda iken Bezzâr'dan semâ' etmiş olmalıdır.

¹⁸⁴⁶ Hatîb, *Târihu Bağdât*, 14/69.

¹⁸⁴⁷ İbn Asâkir, *Târih*, 8/359.

20. Muhammed b. Abdillâh b. Zekeriyâ b. Hayyûye Ebu'l-Hasen en-Nîsâbûrî (ö. 366/977)¹⁸⁴⁸
21. Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilmelik er-Ruhâvî (ö. 324/935-6),¹⁸⁴⁹
22. Muhammed b. Abdillâh b. Mümşâz el-Kârî el-Kandîl (ö. 349-350/961)¹⁸⁵⁰
23. Muhammed b. Abdillâh b. Nuaym en-Nîsâbûrî¹⁸⁵¹
24. Muhammed b. Abdillâh b. Zekeriyâ, Ebu'l-Hasen en-Nîsâbûrî¹⁸⁵²
25. Muhammed b. Ahmed b. el-Hasen es-Sekafî, Ebû Abdillâh el-Kisâî (ö. 347/958-9)¹⁸⁵³
26. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm el-Assâl el-İsbehânî (ö. 349/960)¹⁸⁵⁴
27. Muhammed b. Ahmed b. Ya'kûb (ö. 331/942-3)¹⁸⁵⁵
28. Muhammed b. el-Abbâs b. Nuceyh el-Bağdâdî (ö. 345/956)
29. Muhammed b. el-Fadl b. el-Hasîb, Ebû Bekr¹⁸⁵⁶
30. Muhammed b. Hârûn, Ebû Abdillâh el-Cûzdânî,¹⁸⁵⁷
31. Muhammed b. İbrâhîm b. el-Fadl, Ebu'l-Fadl el-Üstâzberânî (ö. 347/958-9),¹⁸⁵⁸
32. Muhammed b. İshâk b. Eyyûb (ö. 350/961-2)¹⁸⁵⁹
33. Muhammed b. Mendûye et-Tavîl (ö. 3. Asır)¹⁸⁶⁰

¹⁸⁴⁸ İbn Asâkir, *Târîh*, 53/345; Zehebî, *Siyer*, 13/555. Dârekutnî, onu Mısır'da Bezzâr'dan rivayette bulunurken dinlediğini belirtmiştir. Bkz. İbn Asâkir, a.g.e., 53/347.

¹⁸⁴⁹ İbn Asâkir, *Târîh*, 54/5.

¹⁸⁵⁰ Zehebî, *Siyer*, 13/555.

¹⁸⁵¹ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, 1/314.

¹⁸⁵² Dârekutnî, *Sünen*, 1/377, 465 (no: 341, 424).

¹⁸⁵³ Zehebî, *Siyer*, 13/555.

¹⁸⁵⁴ Abbâdî, *Menhecü'l-Bezzâr*, s. 22-23.

¹⁸⁵⁵ Zehebî, *Siyer*, 13/555.

¹⁸⁵⁶ Zehebî, *Siyer*, 13/555.

¹⁸⁵⁷ Ebu's-Şeyh, onunla birlikte Bezzâr'a sık sık gittiklerini (Ebu's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 3/417; Sem'ânî, *Ensâb*, 2/118) ve Bezzâr'ın meclisinde kendilerine hadis yazdığını (Ebu's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 4/304) bildirmiştir

¹⁸⁵⁸ Sem'ânî, *Ensâb*, 1/129.

¹⁸⁵⁹ Zehebî, *Siyer*, 13/557.

34. Muhammed b. Yahyâ b. Ebi'l-Abbâs, Ebû Bekr es-Sûlî en-Nedîm¹⁸⁶¹
35. Ya'kûb b. İshâk, Ebû Avâne el-Mihricânî (ö. 316/929)¹⁸⁶²

3.1.5. Eserleri

Bezzâr'a nispet edilen eserleri alfabetik olarak şöyle sıralamak mümkündür:

1. *Ahkâmu'l-Kur'ân*: İbn Hacer'in, Bezzâr'a nispet ettiği bu eser, fihristlerde ve tabakat eserlerinde ona ait eserler arasında yer almamaktadır.¹⁸⁶³
2. *Cüz'ün fî ma'rifeti men yutraku hadîsuhu ev yukbel*.¹⁸⁶⁴ Zerkeşî'nin Bezzâr'a nispet ettiği bu eserin ricâle dair olduğu anlaşılmaktadır.
3. *el-Emâlî*.¹⁸⁶⁵ Emâlî, bir hocanın imlâ ettirmesi ile oluşan eserlere verilen bir isimdir.¹⁸⁶⁶ Ömrünün sonlarında hadis rivayet etmek için seyahatler yaptığı yukarıda zikredilen Bezzâr'a nispet edilen bu esere dair bilgi bulunamamıştır.
3. *el-Eşribe ve tahrîmu'l-müskir*: Hacimli bir cüz olduğu ifade edilen bu eserin üç râvîsi vardır. Bunlar: Ebû Ahmed el-Hüseyin b. Ca'fer ez-Zeyyât, Muhammed b. Eyyûb b. Habîb er-Rakkî es-Samût, Ebû Ya'kûb İshâk b. İbrâhîm el-Ezra'î'dir.¹⁸⁶⁷
4. *el-Müsned*: Bezzâr denilince akla ilk gelen müsned tarzda tasnif ettiği eseridir. Onun ilminin genişliği, hadisçiliği, illetlendirme metodu ve fikhî bazı görüşleri bu eserden öğrenilmektedir. Buna binaen *el-Bahru'z-zehhâr* ismiyle de bilinen *Müsned*'in bir sonraki başlıkta detaylıca ele alınması uygun olacaktır.
5. *el-Müsnedü's-sağîr*.¹⁸⁶⁸ Râvîsi Ebu'ş-Şeyh olan bu eserin İsfahan'da rivayet edildiği belirtilmiştir. İbn Hacer, bu eseri hocası Meryem bint Ahmed el-Ezraî'den (ö.

¹⁸⁶⁰ Ebu'ş-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 4/300.

¹⁸⁶¹ “el-Cüz'ü fîhî ehâdîs ve ahbâr an Ebî Bekr.”, *Mecmûu eczâ' hadîsiyye*, no: 6, s. 174.

¹⁸⁶² Abbâdî, *Menhecü'l-Bezzâr*, s. 22-23.

¹⁸⁶³ Bkz. İbn Hacer, *et-Telhîsü'l-habîr*, 4/147 (وذكره أبو بكر الزار في أحكام القرآن); Süyûtî, *Câmiu'l-ehâdîs*, 24/338.

¹⁸⁶⁴ Zerkeşî, *Nüket*, 2/69; Irâkî, *Şerhu't-Tabsıra*, 1/77; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, 1/314.

¹⁸⁶⁵ Zehebî, *Mizân*, 2/320; Zeylâî, *Nasbu'r-Râye*, 3/66.

¹⁸⁶⁶ Aydınlı, *Hadis Istılahları*, s. 64.

¹⁸⁶⁷ Bkz. İbn Hayr, *Fehrese*, 229.

¹⁸⁶⁸ Kettânî, *Risâle*, s. 68; Ziriklî, *A'lâm*, 1/189.

805/1402) arz yoluyla; Ebû Alî el-Fâdilî'den (?) icazet ile aldığını söylemiş ve Bezzâr'ın talebesi Ebu'ş-Şeyh'e uzanan bir sened zikretmiştir.¹⁸⁶⁹

6. *es-Sünen*: İbnü'l-Mülakkın (ö. 804/1401) ve İbn Hacer, Bezzâr'a "Sünen" adlı bir eser atfetmişler ve bu eserine referansta bulunmuşlardır.¹⁸⁷⁰ Bu yerlerden ikisinde zikredilen hadisler mevcut *Müsned*'de yer almaktadır; ancak bir tanesi tespit edilememiştir. Bu atıflardan kastın Bezzâr'ın *Müsned*'i yani *el-Bahru'z-zehhar*'ı olduğu akla gelse de İbn Mülakkın'ın, atıflardan birinde "Bezzâr, *Sünen*'inin Tahâret bahsinde rivayet etti." demesi, bu ihtimali zayıflatmaktadır. Başka kaynaklarda Bezzâr'ın sünen türü bir eserinden bahsedilmemektedir. *Sünenden* kastın, *Müsned*'in zevâidi *Keşfu'l-estâr* olması ise ispatı zor olan bir iddiadan öteye geçmeyecektir.

7. *Şerhu Muvatta'i Mâlik*:¹⁸⁷¹ Kehhâle'nin, Bezzâr'ın eserleri arasında yer verdiği bu isimde bir kitaba başka kaynaklarda rastlanmamıştır. Sadece Zehebî, onun, Mâlik'e muhalefet edilen hadislerle dair bir telifinden bahsetmiştir.¹⁸⁷² *Mu'cemu'l-müellifîn* yazarının, bu eseri kastetmiş olması muhtemeldir.

Fuat Sezgin'in Bezzâr'a *Kitâbu's-salât ale'n-nebî* isimli bir eser daha nispet etmiş ve h. 745 istinsah tarihli tek nüshasının Bursa Hüseyin Çelebi Kütüphanesi 1181 (1a-20b) numarada kayıtlı olduğunu belirtmiştir.¹⁸⁷³ Ancak bu eser, Bezzâr ile isim benzerliği olan, İbn Ebî Âsım diye meşhur olmuş Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Ebî Âsım en-Nebî'e aittir. Eserin baş kısmına bakıldığında bu, açıkça görülmektedir. Üstelik bu eser, Hamdî Abdülmecîd es-Silefî tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir (Dimeşk: Dâru'l-Me'mûn, 1995). Aynı yıl *Bezzâr'ın Kitâbu's-Salât ale'n-Nebî Adlı Eseri* ismiyle Murat

¹⁸⁶⁹ İbn Hacer, *Mu'cem*, s. 139. Ebû Nuaym el-İsfehânî'nin nakilde bulunduğu eser büyük ihtimalle bu müsned olmalıdır. Bezzâr, *Müsned*, 18/37 (muhakkikin notu). Krş. Ebû Nuaym, *el-Müsnedü'l-müstahrec*, 1/242, 270; 3/295.

¹⁸⁷⁰ İbnü'l-Mülakkın, *el-Bedru'l-münîr*, 2/6 («سننه») (Krş. Bezzâr, *Müsned*, 15/185) 287 (رَوَاهُ أَبُو بَكْرِ النَّزَّارُ فِي كِتَابِ الطَّهَارَةِ مِنْ «سُنَّتهِ») (Bu rivayet mevcut *Müsned*'de bulunmamaktadır); İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 1/285 (Krş. Bezzâr, *Müsned*, 2/112).

¹⁸⁷¹ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 1/220.

¹⁸⁷² Zehebî, *Siyer*, 8/86.

¹⁸⁷³ Sezgin, *Târîh*, 1/316. Bezzâr'ın çağdaşları İsmâil b. İshâk el-Kâdî el-Cehdamî (ö. 282/896) (İbn Hayr, *Fehrese*, s. 271. Bu eser üzerine Alican Tatlı tarafından 1989 yılında İstanbul'da bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır) ve İbn Ebî Âsım'ın (ö. 287) da aynı adla eserleri vardır (İbn Kayyim el-Cevziyye, *Cilâü'l-efhâm*, s. 419). Ayrıca Bezzâr'ın talebeleri Taberânî (Safedî, *Vâfi*, 15/214) ve Ebu'ş-Şeyh'e (Bkz. İbn Nâsiriddîn, *Sülûku'l-keib*, s. 33) de aynı isimde birer eser isnad edilmiştir.

Sancar tarafından Bursa’da yüksek lisans tezi olarak tahkik edilen eser de İbn Ebî Âsım’ın bu eseridir. Sancar, Sezgin’in müelliflerin isim benzerliğinden kaynaklanan sehvine dayanarak eseri Bezzâr’a nispet etmiş olmalıdır. Kaynaklarda Bezzâr’ın bu isminde bir eserine herhangi bir atıf tespit edilemediği için bunun Bezzâr’ın eserleri arasında zikredilmemesi uygun görülmüştür.

3.1.6. Müsnedi

Bir yazım türü olarak müsned, hadislerin rivayet eden sahabîlere göre tasnif edildiği eserlerdir. Genellikle dört halife ve aşere-i mübeşşere ile başlayan, fazilet durumlarına göre sahabilerin sıralandığı bu türde, merfû' muttasıl hadisler, sıhhat durumu gözetilmeksizin bir araya getirilmiştir. Bilinen ilk müsnedin Ebû Dâvud et-Tayâlisî (ö. 204/819) veya Ubeydullâh b. Mûsâ el-Absî (ö. 213/829) veya İmam Şâfi’î’ye (ö. 204/820) ait olduğu ileri sürülmüştür. Ayrıca Kûfe’de Yahyâ el-Hımmânî (ö. 228/843), Basra’da Müsedded b. Müserhed (ö. 228/843), Mısır’da Esed b. Mûsâ (ö. 212/827) ve Nuaym b. Hammâd (ö. 228/843), Mekke’de Humeydî (ö. 219/834), müsned tarzda ilk eser telif eden kimseler olarak zikredilmiştir.¹⁸⁷⁴

Bezzâr’ın yaşadığı asırda müsned türü eser telif eden isimler şunlardır: Ali b. el-Ca’d (ö. 230/845), Ebû Hayseme (ö. 234/849), İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849), İshâk b. Râhûye (ö. 238/853), Osmân b. Ebî Şeybe (ö. 239/853), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Muhammed b. Eslem (ö. 242/856), İbn Ebî Ömer (ö. 243/858), Ahmed b. Menî’ (ö. 244/859), Abd b. Humeyd (ö. 249/863-4), Ya’kûb b. Şeybe es-Sedûsî (ö. 262/875), Hâris b. Ebî Üsâme (ö. 282/896), Hasan b. Süfyân (ö. 303/916), Ebû Ya’lâ el-Mevsilî (ö. 307/919).¹⁸⁷⁵

Kendisi de müsned tarzda telif ettiği eseriyle şöhret bulan Bezzâr’ın bu eserini diğer müsnedlerden ayıran en önemli özellik, hadisleri çeşitli açılardan tahlile tabi tutması ve illetleri açıklamasıdır. Sem’ânî (ö. 562/1166) de *Müsnedi* bu şekilde tarif etmiştir.¹⁸⁷⁶

¹⁸⁷⁴ Müsned türünde ilk telif konusundaki görüşler için bkz. Hatîb, *el-Câmi*, 2/290; Süyûtî, *Tedrib*, 2/154; Hatiboğlu, “Müsned”, *DİA*, 32/100.

¹⁸⁷⁵ Hatiboğlu, “Müsned”, *DİA*, 32/100-101. İbnü’l-Mübârek ve Dârimî’nin eserlerinin adı olarak da “Müsned” ismi zikredilmektedir. Ancak bu eserler, sünen tarzında olup, isimlerindeki “müsned” ibaresi ile senedli ve muttasıl hadis kastedilmiş olmalıdır.

¹⁸⁷⁶ Sem’ânî, *Ensâb*, 1/336. Ya’kûb b. Şeybe’nin *Müsned*’ini bu genellemeden istisna tutmak mümkündür. Zira elimize çok az bir kısmı ulaşan bu eserde de illetlere işaret edilmiş ve değerlendirilmelere yer verilmiştir.

Müellifin en önemli telifi olarak takdim edilen ve *el-Müsned(ü'l-kebîr) / el-Müsnedü'l-kebîru'l-muallal / el-Bahru'z-zehhâr / el-Bahru'z-zâhir* adlarıyla bilinen bu esere ilk dönem kaynaklarında yapılan atıflar hep “Müsned” şeklinde olmuştur. İbn Hayr, eseri *Müsned* olarak zikrettikten sonra muhtevasında Hz. Peygamber’in hadislerinin illetleri belirtilerek ve çeşitli değerlendirmelere konu edilerek ele alındığını belirtmiş ve eserin 50 kûsür cüz olduğunu söylemiştir.¹⁸⁷⁷ Zehebî ve onu takiben Süyûtî *el-Müsnedü'l-kebîru'l-muallal* diyerek hadislerin illetlerine yer verdiğine vurgu yapmışlardır.¹⁸⁷⁸ Eseri *el-Bahru'z-zehhâr* olarak zikreden ilk kişi Heysemî’dir.¹⁸⁷⁹ Kettânî ve Ziriklî ise *el-Bahru'z-zâhir* olarak zikretmiştir.¹⁸⁸⁰

Müsned’in elimizdeki nüshası, aşere-i mübeşşere müsnedleriyle başlar ve 102 sahabinin hadislerine yer verir.¹⁸⁸¹ *Müsned*’in *Kütüb-i sitte*’ye zevaidi olan Heysemî’nin *Keşfü'l-estâr*’ında 188 sahabîye ait rivayetin bulunması,¹⁸⁸² eserin tamamının bugün mevcut olmadığını göstermektedir.

Bezzâr’ın, bazı hadisleri “Allah Rasûlü’nden sadece bu vecihle biliyoruz. Bu sebeple bu rivayete yer verdik ve illetini açıkladık.” diyerek¹⁸⁸³ değerlendirmesinden, sadece merfû’ hadisleri toplamayı gözettiği sonucu çıkarılabilir. Nitekim bir rivayette, zikrettiğinden farklı bir sözün daha olduğunu söylemesi ve merfû’ kısmı yeterli görüp haberi ihtisar ettiğini belirtmesi,¹⁸⁸⁴ bir başka rivayeti, sadece Hz. Ebû Bekir’in sözü olduğu ve Allah Rasûlü’nden bir şey nakletmediği gerekçesiyle “Ebû Bekr müsnedi”ne dâhil etmediğini söylemesi¹⁸⁸⁵ bu çıkarımı desteklemektedir.

¹⁸⁷⁷ İbn Hayr, *Fehrese*, 116 (مسند الزاز في حديث النبي صلى الله عليه وسلم بعلة والكلام عليه) *Müsned*’in hacmi hakkında bilgi vermesi amacıyla İbn Hayr’ın, Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’ini 127 cüz olarak zikrettiği hatırlatılabilir. Bk. A.y.

¹⁸⁷⁸ Zehebî, *Siyer*, 13/554; a.mlf., *Tezkira*, 2/166; Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, s.289.

¹⁸⁷⁹ Heysemî, *Keşfü'l-estâr*, 1/5.

¹⁸⁸⁰ Kettânî, *Risâle*, s. 68; Ziriklî, *A'lâm*, 1/189.

¹⁸⁸¹ Bunlardan 97 tanesi “Müsnedu fulân” başlığıyla zikredilirken Hz. Aişe ve Ebû Saîd el-Hudrî’nin müsnedlerinin bir kısmı sonradan esere ilave edilmiştir. Bunun dışında 7. cildin son hadisi Câbir b. Abdillâh’tan (no: 2975); 8. cildin ortalarında Ebû Mûsâ’nın müsnedinin akabinde ise Hakîm b. Hızâm ve Ka’b b. Mâlik’ten birer hadis nakledilmiştir (no: 3208, 3209).

¹⁸⁸² Bkz. Ziyâd el-Abbâdî, *Menhecü't-ta'lîl inde'l-imâm el-Bezzâr*, s. 30.

¹⁸⁸³ Bezzâr, *Müsned*, 8/364-365.

¹⁸⁸⁴ Bezzâr, *Müsned*, 6/221.

¹⁸⁸⁵ Bezzâr, *Müsned*, 1/177 (97).

Sonraki eserlerde yapılan atıflardan anlaşıldığına göre *Müsned* Bezzâr'ın üç öğrencisi tarafından nakledilmiştir. Şöyle ki: Dârekutnî, '*Müsned*' ismini zikrederek Bezzâr'ın öğrencilerinden Muhammed b. Eyyûb kanalıyla nakilde bulunmuştur.¹⁸⁸⁶ İbn Abdilber de Muhammed b. Eyyûb kanalıyla ondan rivayet nakletmiştir.¹⁸⁸⁷ Kudâî (ö. 454/1062), Bezzâr'ın öğrencilerinden Muhammed b. Abdillâh b. Zekeriya en-Nîsâbûrî yoluyla ondan rivayette bulunmuştur. Her ne kadar *Müsned*'e ismen atıf yapılmamışsa da bu rivayetler mevcut *Müsned*'de yer almaktadır.¹⁸⁸⁸ Ebû Alî el-Ğassânî (ö. 498/1105), eseri İbn Abdilber > Ebu'l-Kâsım Ahmed b. Feth el-Meâfirî > Ebu'l-Abbâs Ahmed b. el-Hasen b. Utbe er-Râzî > Bezzâr senedi ile nakletmiş ve bunun Kâdî İbn Futays'a ait aslının kendi yanında olduğunu belirtmiştir.¹⁸⁸⁹ İbn Hayr (ö. 575/1179), es-Samût rivayeti yanında, Bezzâr'ın öğrencilerinden Ebu'l-Abbâs Ahmed b. el-Hasen b. Utbe er-Râzî'ye ulaşan bir senede daha yer vermiştir.¹⁸⁹⁰ İbn Beşkuvâl (ö. 578/1183), Heysemî (ö. 807/1405) ve İbn Hacer (ö. 852/1449), Muhammed b. Attâb kanalıyla; İbn Hazm (ö. 456/1064), İbn Atıyye (ö. 541/1147), İbnü'l-Ebbâr (ö.658/1260) ve Heysemî ise Talemenkî kanalıyla es-Samût rivayetini kullanmışlardır.¹⁸⁹¹ Ğâfikî (ö. 649/1251) üç ayrı tarik ile es-Samût rivayetine ulaştığını belirtmiştir.¹⁸⁹²

¹⁸⁸⁶ Dârekutnî, *İlel*, 10/370. Dârekutnî, Bezzâr'ın öğrencilerinden Muhammed b. Abdillâh b. Zekeriya en-Nîsâbûrî'den de hadis almış, ancak *Müsned*'e herhangi bir atıf yapmamıştır. Bkz. Dârekutnî, *İlel*, 15/337; a.mlf., *Sünen*, 1/98, 116. Dârekutnî, İbn Kâni kanalıyla da bir esere atıf yapmaksızın Bezzâr'dan hadis almıştır; ancak İbn Abbâs'tan olan bu rivayet mevcut *Müsned*'de yer almamaktadır (a.g.e., 3/263). Bu yerlerde eser ismi zikredilmediğinden *Müsned* dışındaki eserlerinden istifade etmiş olma ihtimali de bulunmaktadır. Nitekim Ebû Nuaym'ın (ö. 430/1038), Ebu's-Şeyh kanalıyla Bezzâr'dan yaptığı nakillerin *el-Müsnedü's-suğrâ*'sından olduğu söylenmiştir (Bkz. Bezzâr, *Müsned*, 18/37 (muhakkikin notu).

¹⁸⁸⁷ İbn Abdilber, *Temhîd*, 5/42.

¹⁸⁸⁸ Krş. Kudâî, 1/78 – Bezzâr, no: 2546; Krş. Kudâî, 1/102 – Bezzâr, no: 3085; Krş. Kudâî, 1/112 – Bezzâr, no: 3182; Krş. Kudâî, 1/200 – Bezzâr, no: 3181; Krş. Kudâî, 1/266 – Bezzâr, no: 3173; Krş. Kudâî, 1/363 – Bezzâr, no: 3181; Krş. Kudâî, 2/19 – Bezzâr, no: 3164; Krş. Kudâî, 2/100 – Bezzâr, no: 3090...

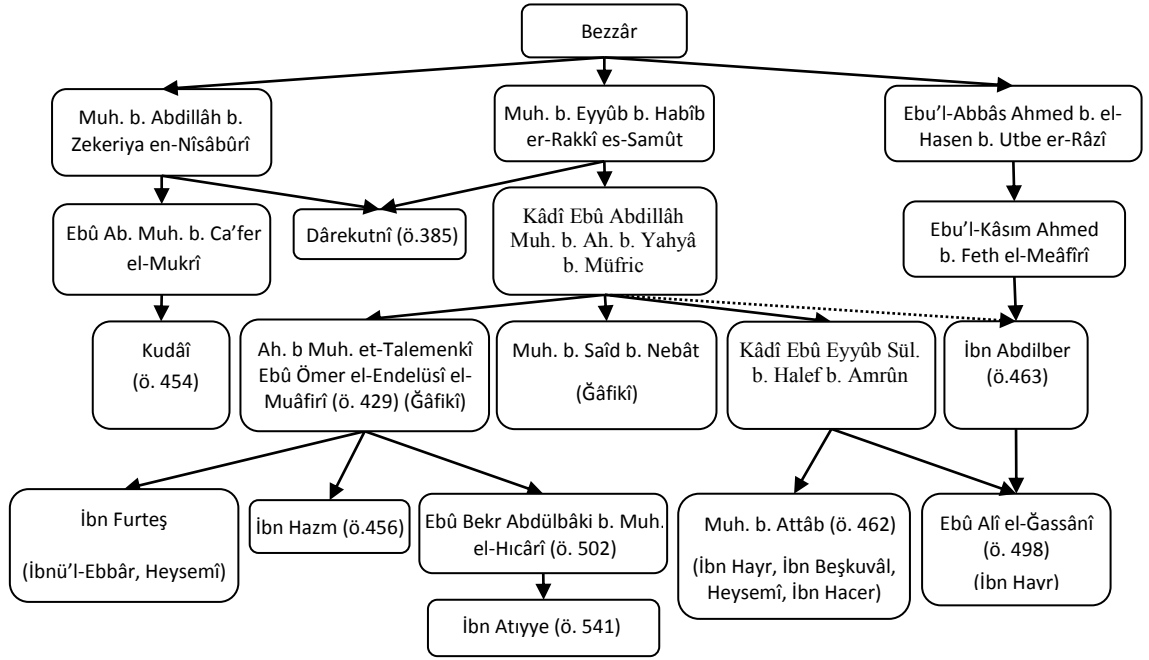
¹⁸⁸⁹ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 116.

¹⁸⁹⁰ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 116 (Muhammed b. Ahmed b. Tâhir > Ebû Alî el-Ğassânî > Ebû Abdillâh Muhammed b. Attâb > Kâdî Ebû Eyyûb Süleymân b. Halef b. Amrûn (ö. 408) > Kâdî Muhammed b. Ahmed b. Müfric > Muhammed b. Yahyâ er-Rakkî > Bezzâr ve Ebû Muhammed b. Attâb > babası (Ebû Alî el-Ğassânî'nin kiraati ile) > Ebû Eyyûb b. Amrûn..).

¹⁸⁹¹ İbn Hazm, *Muhallâ*, 1/117; İbn Atıyye, *Fihrisü İbn Atıyye*, s. 101; İbn Beşkuvâl, *el-Asâru'l-merviyye*, s. 76, 107; Heysemî, *Keşfu'l-estâr*, 1/7; İbn Hacer, *Mu'cem*, 139.

¹⁸⁹² Ğâfikî, *Lemehâtü'l-envâr*, 3/1379 (..Ebû Alî es-Sadeî > Kâdî Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. İsmail > Talemenkî > İbn Müfric > es-Samût > Bezzâr; ..Muhammed b. Saîd b. Nebât > İbn Müfric.. ve ..Ebû Abdillâh Muhammed b. Halef > Talemenkî..).

Müsned'in rivayet şemasını şu şekilde göstermek mümkündür:

Elimizdeki matbû *Müsned*, “*el-Bahru’z-zehhâr*” ismiyle Mektebetü’l-Ulûm ve’l-Hikem tarafından Medine’de yayımlanmıştır. Eserin tahkikine Mahfûzurrahmân Zeynullah başlamış ve ilk dokuz cild kendisinin tahkikiyle yayınlanmıştır (1-4078. hadisler). Onun vefatı üzerine Âdil Sa’d çalışmayı devam ettirmiş ve 8 cild daha tahkik etmiştir (4079-10082. hadisler). Sabrî eş-Şâfiî ise sonradan bulduğu nüshayı tahkik ederek çalışmaya katkı sağlamıştır (18.cild: 327 hadis). Bu nüshada tekrar eden 26 hadis çıkarıldığında mevcut *Müsned*'in toplam hadis sayısı 10383 olmaktadır. Bu baskı dışında *Müsned*'in bazı kısımlarının tahkiki amacına matuf muhtelif tezler hazırlanmıştır.¹⁸⁹³

¹⁸⁹³ Çalışmamızda kullanılmasına ihtiyaç duyulmayan bu tezlerden tespit edilenler şunlardır:

1. Abdullâh el-Lihyânî (Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1988, Doktora tezi), 6. Cüz 1. Kısım, 785s.
2. Velîd Hasen Zâhir el-Ânî, (Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1990, Doktora tezi), Dört halife müsnedi, 308s.
3. Fâtîn bint Hasen Hulvânî, (Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1990, Yüksek lisans tezi), Enes müsnedinden bir parça.
4. Alf b. Câbir es-Sübeytî, (Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1991, Yüksek lisans tezi), Ebû Hüreyre müsnedinden bir parça, 602s.
5. Hassa Abdülazîz Muhammed es-Süveydî, (Ezher Üniversitesi, 1992, Doktora tezi), Dört halife müsnedi, 1896s.
6. Adnan b. Abdillâh el-Kattân, (Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1992, Yüksek lisans tezi) Kurra b. İyâs ile Ebû Bürde müsnedleri arası, 1237s.
7. Hasnâ Bekrî Neccâr, (Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1992, Yüksek lisans tezi) Enes müsnedinden bir parça, 500s.
8. Abdullâh Muhammed Şefî', (Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1992, Doktora tezi), 2. Cüz 1. Kısım, 1352s.
9. Faysal b. Âbid el-Lihyânî, (Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1995, Yüksek lisans tezi), İbn Abbâs müsnedinden bir parça.
10. Betül İbrâhîm Muğîrî (Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1998, Yüksek lisans tezi), Keşfu'l-estâr'dan İbn Abbâs müsnedi, 515s.

Bunlar dışında *Müsned* üzerine yapılan çalışmalardan birkaçı ise şöyledir:

1. Heysemî (807/1405), *Keşfü'l-estâr an zevâidi'l-Bezzâr: Müsned'in Kütüb-i sitte'ye zevâididir*. Habîburrahmân el-A'zamî'nin tahkikiyle 1994 yılında 4 cilt olarak Beyrût'ta basılmıştır. 3698 hadis içerir. Heysemî, ayrıca *Mecmau'z-zevâid ve menbeu'l-fevâid* adlı zevâid çalışmasında da Bezzâr'ın *Müsned'*ine yer vermiştir.¹⁸⁹⁴
2. İbn Hacer (852/1449), *Zevâidü Müsnedi'l-Bezzâr. Müsned'in Kütüb-i sitte ile Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde bulunmayan hadislerini bir araya getiren bir çalışmadır*. Haydarâbâd Asâfiye Kütüphanesi'nde (nr. 1/632, hadis 549) bir nüshası bulunmaktadır.¹⁸⁹⁵
3. Ziyâd el-Abbâdî, *Menhecü't-ta'lîl inde'l-imâm el-Bezzâr fî Müsnedihî el-Bahri'z-zehhâr*, Yermük Üniversitesi Şeriat Fakültesi, 2005 (Doktora tezi).
4. Abdürrezzâk Hasen Derrâş, *es-Sinâatü'l-hadîsiyye fî Müsnedi'l-Bezzâr*, Dimeşk Üniversitesi Şeriat Fakültesi, 2006 (Yüksek Lisans Tezi).
5. Hassa Abdülazîz es-Süveydî, "el-Bezzâr ve menhecühû fî Müsnedihî el-Bahri'z-zehhâr", *Mecelletü Merkezi Bühûsi's-Sünne ve's-Sîre*, 1994, no: 7, s. 331-367.¹⁸⁹⁶

11. Ebû İshâk el-Huveynî, Sa'd b. Ebî Vakkas müsnedini Kahire'de neşretmiştir (Mektebetü İbn Teymiye, 1413).¹⁸⁹⁴ Heysemî'nin zevâidleri hakkında bilgi için bkz. Karahan, *Zevâid Kitapları*, s. 56-58; 64-75.

¹⁸⁹⁵ Kandemir, "Bezzâr", *DİA*, 6/113. Ayrıntılı bilgi için bkz. Karahan, *Zevâid Kitapları*, s. 104-109.

¹⁸⁹⁶ Ayrıca *Müsned'*i farklı yönlerden inceleyen tezler hazırlanmıştır. Bunlardan bazıları şöyledir:

1. İbrâhîm b. Hasen el-Harîrî, *Mustalahu leyyin inde'l-hâfiz el-Bezzâr* (Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 2009, Yüksek lisans tezi), 559s.
2. Kevser Sıddîk Ahmed Hamdûn, *Merviyâtu'l-imâm el-Bezzâr fi't-tefsîr*, (Ümmü Dermân Üniversitesi, 2010, Doktora tezi), 402s.
3. Abdülmehdî Abdülkâdir, *Dirâsetü'l-ğarâbe inde'l-imâm el-Bezzâr fî Müsnedihî mine'l-hadîs* (Ezher Üniversitesi, 2013, Doktora tezi), 1364s.
4. Fehd b. Abdilazîz b. Abdillâh ez-Zülfâvî, *el-Ehâdis elletî zekera el-Hâfiz el-Bezzâr fihâ ihtilâfen fî Müsnedihî*, (Mekke el-Kasîm Üniversitesi, 2014, Yüksek lisans tezi), 502s.
5. Mâcid b. Abdilkerîm, *Dirâsetü'l-ğarâib ve'l-efrâd fî Müsnedi'l-imâm el-Bezzâr* (Ezher Üniversitesi, 2014, Doktora tezi), 1364s.
6. Ahmed Muhammed İbrâhîm, *Dirâsetü'l-ğarâbe inde'l-imâm Ebî Bekr el-Bezzâr* (Ezher Üniversitesi, 2014, Doktora tezi).
7. Muhammed Şihâbüddîn en-Nedvî, *Dirâsetü'l-ğarâbe inde'l-imâm el-Bezzâr fî Müsnedihî* (Ezher Üniversitesi, 2014, Doktora tezi).
8. Üsâme İbrâhîm Muhammed, *Dirâsetü'l-ğarâbe inde'l-imâm el-Bezzâr fî Müsnedihî* (Ezher Üniversitesi, 2014, Doktora tezi).
9. Sâmih Abdullâh Abdülkavî, *Dirâsetü'l-ğarâbe inde'l-imâm el-Bezzâr fî Müsnedihî* (Ezher Üniversitesi, 2014, Doktora tezi).
10. Muhammed Muhammed Abdülhâlik, *Dirâsetü'l-ğarâbe ve'l-efrâd fî Müsnedi'l-imâm el-Bezzâr* (Ezher Üniversitesi, 2015, Doktora tezi).

3.2. Hadisçiliği

Bezzâr'ın hadisçiliğini tespit edebilmek için kendisi hakkında yapılan değerlendirmeler ve eserinde takip ettiği metodun incelenmesi gerekir. Bu sebeple öncelikle cerh ta'dîl ve tabakât kitaplarında onun hakkında zikredilenler değerlendirilecek, akabinde *Müsned*'de kullandığı usûl ve yaklaşımından hareketle hadisçiliğine dair bazı ipuçları tespit edilmeye çalışılacaktır.

3.2.1. Hadis Rivayetindeki Yeri

Hadis hafızları arasında zikredilen ve genel olarak sika kabul edilen Bezzâr hakkında gerek talebeleri gerekse rical bilginleri övgü dolu sözler söylemişlerdir. Yukarıda belirtildiği üzere, hocasını dünyadaki hafızların öncülerinden biri olarak takdim eden Ebu'ş-Şeyh, hadis konusunda onun İbnü'l-Medîni'den sonra geldiğini öne sürmüştür.¹⁸⁹⁷ Ya'kûb b. el-Mübârek, “Bezzâr'dan daha soylu (enbel) ve daha hafız birini görmedim” demiş,¹⁸⁹⁸ Ebû Saîd b. Yûnus, onun hadis hafızı olduğunu vurgulayarak Remle'de vefat ettiğini belirtmiş ve vefatına tarih düşmüştür.¹⁸⁹⁹ Bezzâr'ın, Bağdat'ta hadis naklettiğini ifade eden Hatîb el-Bağdâdî, onu sika ve hafız olarak tanıtmış, ayrıca onun, tasnîf ettiği *el-Müsned*'de hadislerin illetlerini açıkladığını belirtmiştir.¹⁹⁰⁰ İbnü'l-Kattân el-Fâsî, onun, hadis konusunda insanların en hafızı olduğunu,¹⁹⁰¹ Sem'ânî de Basralı sika hafızlardan olduğunu söylemiştir.¹⁹⁰² Ebû Avâne,

11. Minâ bint Abdillâh b. Abdîrrahmân el-Hasen, *el-Ehâdis elletî zekera el-Hâfiz el-Bezzâr fihâ ihtilâfen fî Müsnedihî*, (Mekke el-Kasîm Üniversitesi, 2015, Yüksek lisans tezi), 471s.

12. Avâtîf bint Nassâr b. Alî er-Raşîdî, *el-Ehâdis elletî zekera el-Hâfiz el-Bezzâr fihâ ihtilâfen fî Müsnedihî*, (Mekke el-Kasîm Üniversitesi, 2015, Yüksek lisans tezi), 514s.

13. Nevra bint Sâlih b. Alî, *el-Ehâdis elletî zekera'l-Bezzâr fihâ ihtilâfen fî Müsnedihî*, (Mekke el-Kasîm Üniversitesi, 2017, Yüksek lisans tezi), 618s.

¹⁸⁹⁷ Ebu'ş-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 3/386; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 1/565.

¹⁸⁹⁸ Hatîb, *Târihu Bağdât*, 4/335.

¹⁸⁹⁹ Zehebî, *Siyer*, 13/556; a.mlf., *Mizân*, 1/267; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 1/564.

¹⁹⁰⁰ Hatîb, *Târihu Bağdât*, 4/335; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 1/565.

¹⁹⁰¹ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 1/565.

¹⁹⁰² Sem'ânî, *Ensâb*, 1/336

Sahih'inde ondan hadis almıştır.¹⁹⁰³ Zehebî ve İbn Hacer onun için “sadûk meşhûr” ifadesini kullanmışlardır.¹⁹⁰⁴

Bununla birlikte Bezzâr'ı cerh edenler de olmuştur. Sözelimi çağdaşı olan Nesaî'nin kendisini cerh ettiği bilgisi bulunmaktadır.¹⁹⁰⁵ Ondan övgüyle bahseden talebesi Ebu'ş-Şeyh de onun garîb ve teferrüd ettiği rivâyetlerinin çok olduğunu söylemiştir.¹⁹⁰⁶ Dârekutnî, onun için “Sika, hata yapan ve hafızasına güvenen biri idi.”¹⁹⁰⁷ “İsnad ve metinde hata yapardı. Mısır'da *Müsned*'ini ezberden rivayet etti. Kitapları yanında olmadığından başkalarının kitaplarına bakar ve ezberden tahdis ederdi. Bu yüzden pek çok hadiste hata yapmış ve insanlar tarafından tenkit edilmiştir.” demiştir.¹⁹⁰⁸ Ebû Ahmed el-Hâkim de gerek isnad gerekse metinde hata yaptığını söylemiştir.¹⁹⁰⁹ Nitekim bizzat Bezzâr'ın kendisi, *Müsned*'indeki kimi rivayetlerin kitabında bulunan lafzıyla ezberinde olanın farklı olduğunu itiraf etmiştir. Meselâ kitabında Muhammed b. Ma'mer > Ebû Âmir > İsrâîl > Ebû İshâk > el-Hâris > Hz. Ali isnadıyla zikrettiği bir rivayeti, Şerîk > Ebû İshâk olarak ezberlediğini söylemiştir.¹⁹¹⁰ Bazı yerlerde ilgili hadisi, zikrettiği hocadan bizzat kendisi tarafından yazılmış bir şekilde yanında bulunduğunu belirtmesi,¹⁹¹¹ bazı rivayetleri “Bildiğim kadarıyla filanca bana rivayet etti.” diyerek vermesi,¹⁹¹² “Filanca veya bir başkası bana rivayet etti.” demesi¹⁹¹³ bir hadiste “Ebû Hüreyre'yi zikretti mi zikretmedi mi bilmiyorum.” demesi¹⁹¹⁴ bu rivayetleri

¹⁹⁰³ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 1/565.

¹⁹⁰⁴ Zehebî, *Mizân*, 1/267. İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 1/563.

¹⁹⁰⁵ Dârekutnî, *Suâlâtü'l-Hâkim*, s. 92; Sem'ânî, *Ensâb*, 1/336; Zehebî, *Siyer*, 13/556; a.mlf., *Mizân*, 1/267.

¹⁹⁰⁶ Ebu'ş-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 3/386 (و غرائب حديثه وما يتفرد به كثير); İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 1/565.

¹⁹⁰⁷ Dârekutnî, *Suâlâtü's-Sehmî*, s. 137; Sem'ânî, *Ensâb*, 1/336; İbn Abdilhâdî, *Tabakât*, 2/365; Zehebî, *Siyer*, 13/556; a.mlf., *Tezkira*, 2/654; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 1/565.

¹⁹⁰⁸ Dârekutnî, *Suâlâtü'l-Hâkim*, s. 92-93; Sem'ânî, *Ensâb*, 1/336; Zehebî, *Siyer*, 13/556; a.mlf., *Mizân*, 1/267; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 1/564.

¹⁹⁰⁹ Zehebî, *Siyer*, 13/556; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 1/563.

¹⁹¹⁰ Bezzâr, *Müsned*, 3/85. Sanki o bu ifadesinde hıfzındaki rivayete daha çok itimat etmektedir.

¹⁹¹¹ Bkz. Bezzâr, *Müsned*, 3735, 6911, 7334, 7532, 8299, 8300, 8436, 8620, 8702, 9887, 18/no: 100.

¹⁹¹² Bkz. Bezzâr, *Müsned*, 6196, 7564, 8058, 8266, 8783, 8812, 8863-8871, 9300, 9409.

¹⁹¹³ Bezzâr, *Müsned*, 14/397 (8141).

¹⁹¹⁴ Bezzâr, *Müsned*, 15/47 (8260).

hatırlayamadığı izlenimi vermiştir. Bu sebeple gerek rical değerlendirmelerinde gerekse tashihte mütesahil kabul edilmiştir.¹⁹¹⁵

Görüldüğü üzere Bezzâr daha çok, hafızasından rivayette yanılması sebebiyle tenkit edilmiştir. Ona yöneltelen tenkitlerin, Dârekutnî'nin sözlerine dayandığını söylemek mümkündür. Bezzâr'ın öğrencilerine talebe olan, kendisinin ilim ve yönteminden oldukça istifade eden Dârekutnî'nin, onun Mısır'da iken yanında kitaplarının bulunmadığını, ezberden veya başkalarının kitaplarına bakarak hadis rivayet ettiğini belirtmesi ve bu nedenle birçok hadiste hata ettiğini söylemesi, nisbî cerh olarak değerlendirilebilir. Şu durumda kitaptan rivayetleri ile Mısır'a gelmeden önceki nakillerinde hata oranı oldukça az olmalıdır. Ne var ki günümüze ulaşan *Müsned*'in râvîsi Muhammed es-Samût, ondan Mısır'da ilim almıştır. Bu sebeple Bezzâr'a "hatası çok" şeklinde yapılan tenkitlerin bu nüshaya dayandığı söylenebilir. Bununla birlikte es-Samût'un, *Müsned*'i başka zaman tekrar semâ' edip etmediği, hocasının aslı ile mukabele edip etmediği bilinmemektedir. Bezzâr'ın akranı¹⁹¹⁶ sayılabilecek Nesâî'nin onun hakkında yaptığı cerh ise, sebebi ve mahiyeti belli olmadığı için Nesâî'nin kendi şahsî görüşü olarak görülebilir.¹⁹¹⁷

Bununla birlikte hadis tasnifinin altın çağında yaşayan, 80 yıl gibi uzun bir ömür süren ve hacimli bir eser bırakan Bezzâr'ın, sonraki yüzyılda yeterince gündeme gelmeyişi, oldukça şaşırtıcıdır. Halîf gibi illete farklı bir bakış kazandıran ricâl bilgini bile tabakatında Bezzâr'a yer vermemiştir. Bu durumun siyasi-mezhebî görüş ayrılığından kaynaklanmış olabileceği akla gelmekle birlikte bu konuda somut bir delile ulaşılamamıştır.

Bezzâr'ın muhaddis ve fakih olduğunu ileri sürülmüşse de klasik kaynaklarda fıkıh birikimine dair herhangi bir değerlendirmeye rastlanamamıştır.¹⁹¹⁸

¹⁹¹⁵ Vâdi'î, *Mukterah*, s. 71, 118; Yûsuf el-Lıhyânî, *el-Haberu's-sâbit*, s. 27.

¹⁹¹⁶ Akranların birbirleri hakkındaki cerhlerine itibar edilemeyeceği belirtilmiştir. Bkz. İbn Abdilber, *Câmiu beyâni'l-ilm*, s. 420. Bununla birlikte bu kaidenin, bu durumdaki her cerh için geçerli olduğunu söylemek güçtür.

¹⁹¹⁷ Müsned muhakkiki, senedde iki râvîyi kalb etmesi sebebiyle Bezzâr'ın bir hatasına işaret etmiştir. Bkz. 1/176 (340). Ancak söz konusu hatanın Bezzâr'ın hocasından kaynaklanmış olmasının da ihtimal dâhilinde olduğu gözden kaçmıştır. Nitekim ilgili yerde Bezzâr, isnaddaki inkitâ'ya dikkat çekmiştir.

¹⁹¹⁸ Kehhâle, *Mu'cem*, 1/220.

3.3.2. Farklı Hadis Tahammül Yollarını Kullanması

Müsned'deki rivayetlerin büyük çoğunluğunu *أخبرنا* ve *حدثنا*¹⁹¹⁹ kalıpları ile nakleden Bezzâr'ın az da olsa diğer tahammül yollarına müracaat ettiği söylenebilir. Nitekim daha önce de ifade edildiği üzere o, Muhammed b. Humeyd er-Râzî, Yahyâ b. Yezîd el-Ehvâzî, Abdülcebbâr b. el-Alâ, Muhammed b. Abdullâh b. Yezîd el-Mukrî, Hârûn b Ebî Alkame, Muhammed b. Avf, Hamza b. Mâlik b. Hamza isimli hocalarından mükâtebe ile rivayette bulunmuştur.¹⁹²⁰

Bezzâr, bir yerde *حدثنا فلان من كتابه* diyerek hocasının elinde kitap bulunduğuna işaret etmiş,¹⁹²¹ bir başka hadisi hocasının kitabında bizzat gördüğünü belirtmiştir.¹⁹²² Bir rivayette *كتاب فلان* diyerek hocası Ahmed b. el-Ferac'ın kitabından hadisi yazdığını belirtmiş,¹⁹²³ bir yerde ise *حدثنا* ile verdiği rivayeti *كتاب فلان* diyerek kitaptan teyit ettiğini haber vermiştir.¹⁹²⁴ Bir başka rivayeti hocası Amr b. Ali'den naklettikten sonra onu hocasından yazmadığını, sadece ezberlediğini belirtmiştir.¹⁹²⁵

Kullandığı sîgalardan hareketle Bezzâr'ın, hadis tahammülünü genelde arkadaşlarının bulunduğu hadis meclislerinde yaptığı söylenebilir. Çünkü o, *حدثني*¹⁹²⁶ ve *سمعت*¹⁹²⁷ lafızlarını çok az tercih etmiş, *أخبرني* lafzını ise hiç kullanmamıştır. *قرأت على* lafzı da sadece bir yerde geçmektedir.¹⁹²⁸

¹⁹¹⁹ Özellikle Abdullâh b. Amr, Üsâme b. Zeyd, Muâz b. Cebel, Ubâde b. es-Sâmit, Huzeyfe, Ebû Mûsa gibi sahife sahibi sahabilerin müsnedlerinde *أخبرنا* kullanımının arttığı gözlenmiştir.

¹⁹²⁰ Bezzâr, *Müsned*, no: 1439 (كَتَبَ إِلَيَّ مُحَمَّدُ بْنُ حَمْدٍ يُخْبِرُنِي فِي كِتَابِهِ أَنَّ هَارُونَ بْنَ الْمَغِيرَةَ حَدَّثَهُ), 1524 (كَتَبَ إِلَيَّ مُحَمَّدُ بْنُ حَمْدٍ يُخْبِرُنِي فِي كِتَابِهِ أَنَّ هَارُونَ بْنَ الْمَغِيرَةَ حَدَّثَهُ), 1986, 3351, 3897, 6355, 6358, 6685, 7338, 8114, 8115, 8130, 8133, 8134, 8406, 8458, 8838, 8839, 8874, 8918, 9881.

¹⁹²¹ Bezzâr, *Müsned*, 11/30 (4710).

¹⁹²² Bezzâr, *Müsned*, 17/233 (9902).

¹⁹²³ Bezzâr, *Müsned*, 12/265 (6041).

¹⁹²⁴ Bezzâr, *Müsned*, 17/233 (9902).

¹⁹²⁵ Bezzâr, *Müsned*, 10/282 (4390) (فلم أكتبه إنما حفظته عن عمرو بن علي). Bezzâr, söz konusu rivayeti muhtemelen müzakere esnasında hocasından işitmiş olmalıdır. Çünkü hocasının “Ben bunu tahdis etmedim” açıklamasına da yer vermiştir.

¹⁹²⁶ Bezzâr, *Müsned*, no: 2098, 2319, 3771, 4226, 4481, 5407, 6334 ve 9001.

¹⁹²⁷ Bezzâr, *Müsned*, no: 6440, 6450.

¹⁹²⁸ Bezzâr, *Müsned*, 18/180 (156).

Bezzâr, dinleyip yazdığı bazı hadisleri sonraları hatırlayamadığını ifade etmiş ve *Müsned*'i telif ederken “Yanımda (kendi el yazımla) yazılmış halde buldum” ifadesini kullanarak bu rivayetlere işaret etmiştir.¹⁹²⁹

Müsned'de nadir de olsa muallak rivayetler bulunmaktadır. Mesela İkrime b. Ammâr'ın bir rivayetini isnadıyla zikrettikten sonra قال عكرمة diyerek farklı bir tarike daha işaret etmiştir.¹⁹³⁰ Peygamberlerinin kabirlerini mescit edinmeleri sebebiyle Yahudilere lanet okuyan rivayeti “وقد روى مروان بن معاوية” lafzıyla muallak olarak vermiştir.¹⁹³¹ Durgun suya hacet giderilmemesine dair hadisi روى ابن عليه.. şeklinde muallak olarak vermiştir.¹⁹³² Hz. Peygamber'in Ebû Umeyr'e serçesini sormasına dair hadisi وذكر محمد.. diyerek zikretmiştir.¹⁹³³ Hz. Peygamber'in Ebû Hüreyre'ye yaptığı üç tavsiyeye ilişkin hadisi de “Muhammed b. Vâsi' rivayet etmiştir ki” diye nakleden Bezzâr, sonrasında bu ta'likinin muttasıl halini de zikretmiştir.¹⁹³⁴

3.3.3. Hadise Yer Verme Nedenini Açıklaması

Bezzâr, bazı rivayetlere *Müsned*'inde yer vermesine birtakım gerekçeler zikretmiştir. Rivayetin doğru nakledilmesini sağlama ve başka rivayetlerle karıştırılmasını önleme gayesiyle göstermiş olduğu bu hassasiyet, aynı zamanda müsned yazım türünün özelliklerine de uygunluk arz etmesi bakımından vurgulanmaya değerdir. Bezzâr'ın zikretmiş olduğu gerekçelendirmelerden bir kısmını ayrı başlıklar halinde incelemek mümkündür:

3.3.3.1. Hadisin Hükmen Merfû' Olması

İbn Abbâs'ın “Allah Rasulü zamanında şöyleydi.” diyerek naklettiği bir rivayet, Hz. Peygamber'den bir şey zikredilmemiş olsa da onun zamanında gerçekleşen bir durumu haber verdiği gerekçesiyle *Müsned*'de yer almıştır. Nitekim Bezzâr burada Hz.

¹⁹²⁹ (وجدت في كتابي) bkz. no: 61, 473, 2560, 3735, 4513, 6295, 6837, 6870, 6911, 6999, 7334, 7340, 7342, 7532, 7794, 8156, 8300, 8301, 8436, 8620, 8702, 9099, 9108, 9462, 9567, 9582, 9655, 9887 (ورأيت في موضع آخر عندي) (مكتوبا عندي بخطي).

¹⁹³⁰ Bezzâr, *Müsned*, 16/221 (9373).

¹⁹³¹ Bezzâr, *Müsned*, 16/226 (9384).

¹⁹³² Bezzâr, *Müsned*, 17/283 (9992).

¹⁹³³ Bezzâr, *Müsned*, 13/235 (6733). Muallak naklettiği diğer bazı rivayetler için bkz. no: 82, 4865, 7572, 8631.

¹⁹³⁴ Bezzâr, *Müsned*, 16/250-251 (9430).

Peygamber'in zımnî bir onayının söz konusu olduğunu öne sürmüştür.¹⁹³⁵ Benzer gerekçeye istinaden Şeddâd b. Evs'in; "Biz Rasûlullah döneminde riwayi küçük şirk sayardık." sözünü hükmen merfû' olduğu için zikretmiştir.¹⁹³⁶ Yine Cübeyr b. Mut'im'in bir peygamber gönderileceğini müjdeleyen rivayetini, her ne kadar Cübeyr b. Mut'im Hz. Peygamber'den nakletmiş olmasa da, onun peygamberliğini müjdeleyerek alametlerinden bahsettiği için müsned olarak değerlendirmiş ve eserinde yer vermiştir.¹⁹³⁷

Bezzâr, aslında merfû' olmamakla birlikte Hz. Peygamber'in vefatından sonra yaşananları anlatan İbn Ömer hadisine de yer vermiş ve bunun gerekçesini Hz. Ebû Bekir'in, Hz. Peygamber'in naaşını öptüğünü anlatması olarak açıklamıştır.¹⁹³⁸ Onun bu açıklaması, rivayetin merfû' kabul edildiği anlamında değil, haberin Hz. Peygamber'le bir ilişkisi olduğu şeklinde anlaşılmalıdır.

3.3.3.2. Hadisin Sahih İsnadlı Olması

Üç günden fazla küslüğü yasaklayan hadisi Sa'd b. Ebî Vakkas tariki ile zikreden Bezzâr, aynı hadisin İbn Ömer, Ebû Hüreyre, İbn Mes'ûd, Ebû Eyyûb gibi sahabilerden de nakledildiğini, ancak kendisinin sahih ve âlî olan Sa'd'ın tarikine yer verdiğini ifade etmiştir.¹⁹³⁹ Benzer şekilde tek bir isnadını zikrettiği bir başka hadisin farklı vecihlerinin de bulunduğunu belirtmiş, sahih olduğu için bu isnadını vermekle yetindiğini ifade etmiştir.¹⁹⁴⁰ Altın ve gümüşün kendi cinsleriyle mübâdelesini emreden hadisi, Züheyr b. Muâviye, > Mûsâ b. Ebî Aişe > Hafs b. Ebî Hafs > Ebû Râfi' > Hz. Ebû Bekr > Hz. Peygamber isnadıyla nakletmiştir. Bezzâr, bu hadisin Kelbî > Seleme > Ebû Râfi' > Hz. Ebû Bekr tarikiyle bilindiğini, ancak Kelbî'nin hadisini terk etme konusunda âlimlerin

¹⁹³⁵ Bezzâr, *Müsned*, 11/343.

¹⁹³⁶ Bezzâr, *Müsned*, 8/406 (3481).

¹⁹³⁷ Bezzâr, *Müsned*, 8/347-348 (3422) (ذكرنا) وهذا الحديث إنما ذكرناه وإن لم يذكر جبير بن مطعم عن النبي صلى الله عليه وسلم فيه شيئاً، ذكرنا لأنه كان من علامة نبوته صلى الله عليه وسلم ومبعثه، وكل ما حكاه صحابي فذكر للنبي فيه شيء وإن لم يذكره عن النبي صلى الله عليه وسلم أدخلناه في (المسند إذ كان لا يحفظ ذلك الكلام عن النبي من وجه).

¹⁹³⁸ Bezzâr, *Müsned*, 12/246 (5991).

¹⁹³⁹ Bezzâr, *Müsned*, 4/1 (1171).

¹⁹⁴⁰ Bezzâr, *Müsned*, 11/162-163 (4897).

görüş birliği bulunduğundan onun rivayetine yer vermeyerek, hadisi bu tarikle zikrettiğini, Kelbî tarikine ise sadece işaret etmekle yetindiğini belirtmiştir.¹⁹⁴¹

3.3.3.3. Hadisin Râvîsinin Daha Meşhur ve Öncelikli Olması

Bezzâr, Humeyd'in rivayeti olarak bilindiğini belirttiği Hz. Peygamber'in Bi'r-i Mâûne şehitlerini katledenler için beddua edişi ve hacamat yaptırışını konu alan iki hadisi, ilimdeki konumunun büyüklüğü (celâlet) sebebiyle Yahyâ b. Saîd'in Humeyd'den rivayeti ile yer vermeyi tercih ettiğini belirtmiştir. Ayrıca Yahyâ'nın bu hadisi kendisinden nakletmesi sebebiyle Humeyd'in de büyüklüğüne işaret etmiş, hadise yer veriş sebebi olarak bunları zikretmiştir.¹⁹⁴² Benzer şekilde Süleymân et-Teymî'nin Katâde > Enes tarikiyle bir rivayetini zikrettikten sonra Enes'ten pek çok rivayeti bulunan Teymî'nin celâleti sebebiyle buna yer verdiğini ifade etmiştir.¹⁹⁴³ Hz. Peygamber'in Ebû Hüreyre için bereket duası yaptığına dair rivayete Ebu'l-Âliye > Ebû Hüreyre tariki ile yer veren Bezzâr, hadisin sonunda bu lafızla söz konusu isnaddan daha iyi bir şeklini bilmediğini belirtmiş ve hadisin Yezîd b. Ebî Mansûr > babası > Ebû Hüreyre şeklinde bir tariki daha bulunmasına rağmen, Ebu'l-Âliye daha meşhur ve zikre daha layık olduğu için onun rivayetini tercih etmiştir.¹⁹⁴⁴ Abdullâh b. Saîd > babası Saîd el-Makburî tarikiyle birkaç hadise yer verdikten sonra bu hadislerden ikisinin başka vecihlerden de nakledildiğini belirtmiş, mahrecinin büyüklüğü sebebiyle sika râvilerden gelen bu isnadı zikrettiğini söylemiştir.¹⁹⁴⁵ Benzer şekilde Hz. Aişe'nin Rasûlullah'ın vefatı hakkındaki hadisini Eyyûb'den birden fazla kimsenin rivayet ettiğini, bunlar arasında hadisi daha değerli olduğu için Sehl es-Serrâc'ın rivayetine yer verdiğini ifade etmiştir.¹⁹⁴⁶ Eyyûb'un öğrencileri arasında Şu'be'nin konumuna binaen gerek farklı

¹⁹⁴¹ Bezzâr, *Müsned*, 1/110-111 (45).

¹⁹⁴² Bezzâr, *Müsned*, 13/143 (6540).

¹⁹⁴³ Bezzâr, *Müsned*, 13/365 (7015).

¹⁹⁴⁴ Bezzâr, *Müsned*, 17/14 (9520).

¹⁹⁴⁵ Bezzâr, *Müsned*, 15/178 (8546).

¹⁹⁴⁶ Bezzâr, *Müsned*, 18/208 (202).

isimlerin Eyyûb'ten naklettiği, gerekse Eyyûb dışındaki raviler tarafından rivayet edilen birkaç hadise yer verdiğini söylemiştir.¹⁹⁴⁷

3.3.3.4. Hadisin Rivayetinin Tam Olması

Ebû Âmir el-Hazzâz'ın > Sâbit > Enes tarikiyle rivâyet ettiği “Esved, mescitte kalıyordu. Bir gün vefat etti. Allah Rasûlü (göremeyince ashabına) onu sordu. Öldüğünü haber verdiler. Bunun üzerine onun kabrine geldi ve namaz kıldı.” şeklindeki hadisi Şu'be, Habîb b. eş-Şehîd > Sâbit > Enes tarikiyle “Hz. Peygamber bir kabir üzerine namaz kıldı.” diye kısa haliyle rivayet etmiştir. Bezzâr, önce Ebû Âmir rivayetini zikretmiş, ardından Şu'be rivayetine yer vermiş, Habîb'den daha sika olmamasına rağmen Ebû Âmir rivayetini zikretmesine onun rivayetinin daha tam olmasını gerekçe göstermiştir.¹⁹⁴⁸

Bezzâr'ın rivâyet tercih kriterleri arasında bulunan isnadın muttasıl olmasını da bu başlık altında incelemek mümkündür. Sözelimi o, Ebû Seleme > Talha b. Ubeydillâh tarikiyle rivayet edilen bir hadisi Ziyâd b. Abdillâh tarikinden verme nedenini, onun rivayetinin Ebû Seleme > Ebû Hüreyre > Talha şeklinde muttasıl olması şeklinde açıklamıştır.¹⁹⁴⁹ Bir başka örnekte Muhammed b. Cübeyr'in Hz Peygamber'den mürsel olarak naklettiği rivayeti Hüseyin b. Alî el-Cu'fî'nin Câbir'den muttasıl olarak naklettiğini söylemiş, başka muttasıl tariki olmadığı için buna yer verdiğini ifade etmiştir.¹⁹⁵⁰ Her peygambere ümmetinden birinin imamlık yaptığını bildiren hadiste, râvî Âsım b. Küleyb'in, kendisinden rivayeti aldığı şahsın isminin sadece Ebû Avâne rivayetinde geçmesi sebebiyle buna yer verdiğini açıklamıştır.¹⁹⁵¹

3.3.3.5. Hadisin Ziyade İhtiva Etmesi

Bezzâr, Mekke'nin haremlüğünü ifade eden hadisi zikrettikten sonra bu hadisin gerek İbn Abbâs gerekse başka sahâbîlerden farklı lafızlarla, birbirine yakın manalarda nakledildiğini söylemiş, Mücâhid > İbn Abbâs tarikinde diğerlerinde bulunmayan

¹⁹⁴⁷ Bezzâr, *Müsned*, 12/174 (5808). Diğer örnekler için bkz. no: 2323, 2339.

¹⁹⁴⁸ Bezzâr, *Müsned*, 13/285 (6857).

¹⁹⁴⁹ Bezzâr, *Müsned*, 3/143 (929). Benzer bir örnek için bkz. no: 3491.

¹⁹⁵⁰ Bezzâr, *Müsned*, 8/350 (3427).

¹⁹⁵¹ Bezzâr, *Müsned*, 1/55 (3).

lafızlar bulunduğu için buna yer verdiğini belirtmiştir.¹⁹⁵² Benzer şekilde İmrân b. Husayn'ın bir rivayetini zikrettikten sonra diğer sahâbîlerin nakillerinde ziyade olması halinde onlara da eserinde yer vereceğini ifade etmiştir.¹⁹⁵³

Ziyadenin bir sahâbînin rivayetinde bulunduğu durumlar da söz konusudur. Mesela Bezzâr, Allah'a en sevimli olan yerler hakkındaki hadisi Cübeyr b. Mut'im tarihiyle naklettikten sonra bunun Hz. Peygamber'den başka vecihlerle de rivayet edildiğini, ama kendisinin sadece Cübeyr'in rivayetini vermekle yetindiğini belirtmiş, diğer tariklerde Cübeyr'in rivayetinde bulunmayan bir ziyâde olması durumunu (li illeti'z-ziyâde) bundan istisna tutmuştur.¹⁹⁵⁴ Yine Cübeyr b. Mut'im'in hac konusundaki rivayetini isnadındaki kopukluğa rağmen "Teşrik günlerinin hepsinde kurban kesilir." ziyadesi içerdiği için zikrettiğini belirtmiştir.¹⁹⁵⁵ Bir başka örnekte Bezzâr, "*Senden sonra neler neler yaptı*" denilerek havzın başında sizden birinizle tartışmayı hiç arzu etmem!" hadisine, Ebu'd-Derdâ'nın: "Allah'a dua et de beni o kimselerden eylemesin" şeklindeki isteği ve Hz. Peygamber'in "Sen, onlardan değilsin." müjdesi ile yer vermiştir. Hadisin pek çok vecihten geldiğini ifade eden Bezzâr, bu ziyadenin sadece Ebu'd-Derdâ rivayetinde bulunması hasebiyle onun rivayetine yer verdiğini açıklamıştır.¹⁹⁵⁶ Benzer şekilde Hz. Peygamber'e namazda iken şeytanın geldiğini haber veren hadisi, başka sahâbîlerden de nakledilmesine rağmen içerdiği ziyade ve isnadının iyi oluşu sebebiyle Ebu'd-Derdâ'nın rivayeti ile eserine almıştır.¹⁹⁵⁷

3.3.3.6. Mevkûf ve Maktû' Haberleri Ayırt Etme Arzusu

Bezzâr, bazen sahâbî sözünün merfû' hadis gibi nakledilmesini önleme maksadıyla rivayete yer vermiştir. Mesela İbrahim sûresi 28. âyetin tefsiri ile alakalı İbn Abbâs'tan gelen açıklamayı, bu sözün hiçbir sahâbî tarafından nakledilmediğine işaret etmek için zikrettiğini belirtmiştir.¹⁹⁵⁸

¹⁹⁵² Bezzâr, *Müsned*, 11/184 (4926).

¹⁹⁵³ Bezzâr, *Müsned*, 9/21 (3524).

¹⁹⁵⁴ Bezzâr, *Müsned*, 8/353-354 (3430).

¹⁹⁵⁵ Bezzâr, *Müsned*, 8/363 (3444).

¹⁹⁵⁶ Bezzâr, *Müsned*, 10/49 (4112).

¹⁹⁵⁷ Bezzâr, *Müsned*, 10/71 (4135).

¹⁹⁵⁸ Bezzâr, *Müsned*, 11/205-206 (4958).

Bazen ise senedi tâbîûnda son bulan rivâyetlerin senede sahâbi eklenerek nakledilmesini önlemek için ilgili rivâyete yer vermiştir. Mesela kabir azabı ile alakalı Mücâhîd > Tâvûs > İbn Abbâs senediyle gelen hadisi Amr b. Dînâr, Tâvus'tan nakletmiş, İbn Abbâs'a ulaştırmamıştır. Bezzâr, diğer tarîke aldanıp da Amr'ın rivâyetini İbn Abbâs'tan nakletme hatasına düşülmemesi için bunu zikrettiğini belirtmiştir.¹⁹⁵⁹

3.3.3.7. Rivâyetin Farklı Tarîkine İşâret Etme İsteği

Bezzâr, Ebû Bekr b. Yahyâ el-Ensârî'nin > babası > Ebû Hüreyre kanalıyla rivâyet ettiği yedi hadisi sıraladıktan sonra bu hadislerin her birisinin farklı tarîklerle nakledildiğini belirtmiş, Ebû Bekr b. Yahyâ'nın bunları babasından rivâyet ettiğine işâret etmek için bu hadislere yer verdiğini söylemiştir.¹⁹⁶⁰ Benzer şekilde bir kimsenin kıldığını namazdan yarım, üçte bir, dörtte bir.. sevap aldığını haber veren hadisi Ebu'l-Yûsr'den de rivâyet edildiğini göstermek için zikrettiğini açıklamıştır.¹⁹⁶¹

3.3.3.8. Hadisin Başka Bir Tarîkinin Bulunmaması

Bezzâr, bazı râvîlerinde zayıflık bulunmasına rağmen Hâni b. el-Mütevekkil > Abdullâh b. Süleymân > İshâk b. Abdillâh b. Ebî Talha > Enes > Hz. Peygamber isnadıyla iki hadise yer vermesinin nedenini bu iki rivâyeti başka yolla bilmemesi olarak açıklamıştır.¹⁹⁶² Yine Nisâ 123. âyetin nüzulüne ilişkin nakledilen Hz. Ebû Bekr rivâyetini, sadece bu vecihle rivâyet edildiği için zikrettiğine dikkat çekmiştir.¹⁹⁶³ Zâide b. Ebi'r-Rukâd > Ziyâd en-Nemîrî > Enes kanalıyla peş peşe 10 farklı rivâyete yer vermiş, ardından Zâide'nin zayıflığına değinmiş ve bu hadisleri başka bir yolla bilseydi, o yolla zikredeceğini belirtmiştir.¹⁹⁶⁴ Bir başka örnekte Hafs b. Süleymân'dan rivâyet ettiği bir hadisin sonunda onun zayıf olduğunu ifade etmiş, ancak sadece bu kanalla bildiği için hadise yer verdiğini ve illetini açıkladığını söylemiştir.¹⁹⁶⁵ Aynı şekilde

¹⁹⁵⁹ Bezzâr, *Müsned*, 11/125 (4849) (عن ابن عباس قبيلا أنه ليس، عن ابن عباس قائل إنه، عن طاووس لئلا يقول قائل إنه، عن ابن عباس قبيلا أنه ليس، عن ابن عباس).

¹⁹⁶⁰ Bezzâr, *Müsned*, 16/72-73 (9118-9124).

¹⁹⁶¹ Bezzâr, *Müsned*, 6/274 (2303).

¹⁹⁶² Bezzâr, *Müsned*, 13/88-89 (6443-6444).

¹⁹⁶³ Bezzâr, *Müsned*, 1/75 (20).

¹⁹⁶⁴ Bezzâr, *Müsned*, 13/119 (6500).

¹⁹⁶⁵ Bezzâr, *Müsned*, 15/225 (8648).

İshâk b. Abdillâh el-Kuraşî'den naklettiği hadisin akabinde bu zatın zayıf olduğunu, ancak hadisi sadece bu tarik ile bildiği için zikredip illetini açıkladığını belirtmiştir.¹⁹⁶⁶ Yine Hz. Peygamber minbere çıktığında ashabın ona yöneldiğini anlatan rivayeti, Mansûr > İbrâhîm > Alkame > Abdullâh tarikiyle zayıf râvî Muhammed b. el-Fadl b. Atıyye'den başkası rivayet etmediği için buna yer verdiğini söylemiştir.¹⁹⁶⁷ İbn Mes'ûd'dan gelen "Komşusu kötülüklerinden emin olmayan kimse mümin olmaz." hadisine de içindeki illete rağmen Hz. Peygamber'den sadece bu yolla geldiği için yer verdiğini açıklamıştır.¹⁹⁶⁸

3.3.3.9. Hadisin Belli Bir Hususta Teferrüdüne Dikkat Çekme İsteği

Bezzâr, bir hadise, Süheyl b. Ebî Sâlih'in Habîb b. Hassân'dan naklettiği tek müsned rivayet olduğu için yer verdiğini belirtmiştir.¹⁹⁶⁹ Bir başka hadisi, Ebû Seleme ve Yahyâ b. Abdirrahmân'ın, Abdurrahmân b. Ezher'den naklettikleri tek rivayet olduğu için ayrıca İbn Ezher'in Hz. Peygamber'den rivayeti çok az olduğu için eserine aldığını ifade etmiştir.¹⁹⁷⁰

3.3.3.10. Muhâlefet Durumunu Açıklama İsteği

Ateş temas eden yiyeceklerin yenmesi durumunda abdest alınıp alınmayacağı meselesinde Bezzâr, ilgili rivayetleri isnadlarındaki muhalefeti açıklamak için zikrettiğini söylemiştir.¹⁹⁷¹ Ehl-i beytin sadaka kabul etmesini yasaklayan hadise Sâbit b. Umâra > Rebîa b. Şeybân > Hz. Hasan tariki ile yer verdikten sonra bu rivayetin lafzının, Şu'be'den gelen rivayetten biraz farklı olduğu için buna yer verdiğini belirtmiştir.¹⁹⁷² Kur'ân âyetleri dışında Hz. Peygamber'den bir şey yazılmasını yasaklayan hadisi rivayet eden zayıf râvî Abdurrahmân b. Zeyd'in, sika râvî Hemâm'a

¹⁹⁶⁶ Bezzâr, *Müsned*, 15/275 (8761). Diğer örnekleri için bkz. no: 8631.

¹⁹⁶⁷ Bezzâr, *Müsned*, 4/302 (1481).

¹⁹⁶⁸ Bezzâr, *Müsned*, 5/392 (2026). Diğer örnekleri için bkz. no: 59, 2338, 2655, 3374, 3446..

¹⁹⁶⁹ Bezzâr, *Müsned*, 11/125 (4848). Diğer örnekler için bkz. no: 2444.

¹⁹⁷⁰ Bezzâr, *Müsned*, 8/379 (3456).

¹⁹⁷¹ Bezzâr, *Müsned*, 11/435 (5294).

¹⁹⁷² Bezzâr, *Müsned*, 4/178 (1338).

muhalefet ettiğini belirtmiş, bu durumunu açıklamak için hadisine yer verdiğini ifade etmiştir.¹⁹⁷³

3.3.3.11. Hadisin İletini Açıklama İsteği

Saîd b. Sellâm > Ebû Bekir b. Ebî Sebre > Zeyd b. Eslem > Atâ b. Yesâr > İbn Yerbû' > Hz. Ebû Bekir isnadıyla yer verdiği hadiste Saîd b. Sellâm ve İbn Ebî Sebre'nin zayıflıklarına dikkat çektikten sonra bu hadisi Hz. Ebû Bekir tarikiyle bilmediğini belirtmek için zikrettiğini ifade etmiş ve illetini açıklamıştır.¹⁹⁷⁴ Hafızasının zayıflığı sebebiyle tenkit ettiği Muhammed b. Câbir'in hatalı rivayetlerine de aynı gerekçeyle yer verdiğini belirtmiştir.¹⁹⁷⁵ Şa'bân ayının 15. gecesindeki Muhammed b. Ebî Bekir > babası tarikiyle gelen rivayeti, Muhammed'in yaşının küçüklüğü yüzünden babasından semâ' etmemiş olması gerekçesiyle illetlendirmiş, bu durumu açıklamak için hadise yer verdiğini söylemiştir.¹⁹⁷⁶ Benzer şekilde ilim öğrenmenin farzıyetine dair Enes hadisini râvîsinin zayıflığı sebebiyle illetlendirmiş, illetini açıklamak için eserine aldığını belirtmiştir.¹⁹⁷⁷ Yine münkeru'l-hadîs olarak değerlendirdiği Hâlid b. Amr'ın teferrüd ettiği bir rivayete illetini açıklamak için yer vermiştir.¹⁹⁷⁸ Suret resmi yapmanın kerahiyetini anlatan hadisin beş ayrı tarikini peş peşe zikretmiş ve her birisinin durumunu açıklamak için bir araya topladığını vurgulamıştır.¹⁹⁷⁹ Aynı durum Hz. Peygamber'in abdestini anlatan İbn Abbâs hadisi için de geçerlidir.¹⁹⁸⁰ Abdullah b. el-Mübârek'in > el-Mübârek b. Fedâle > Abdullâh b. Ebî Talha'nın oğulları İshâk ve İsmâîl > Enes isnadıyla rivayet ettiği Hz. Peygamber'in güzel kokuyu geri çevirmediğini haber veren hadise, el-Mübârek'in Abdullâh'tan rivayetinin bulunduğunu bilmediğini belirtmek için yer vermiştir.¹⁹⁸¹ Bezzâr, Muhammed b. el-Münkedir > Ebû

¹⁹⁷³ Bezzâr, *Müsned*, 15/277 (8763). Diğer örnekler için bkz. no: 2308, 2319, 3436.

¹⁹⁷⁴ Bezzâr, *Müsned*, 1/145 (73).

¹⁹⁷⁵ Bezzâr, *Müsned*, 8/27 (2999-3004).

¹⁹⁷⁶ Bezzâr, *Müsned*, 1/157-158 (80).

¹⁹⁷⁷ Bezzâr, *Müsned*, 13/240 (6746).

¹⁹⁷⁸ Bezzâr, *Müsned*, 16/247 (9423, 9424).

¹⁹⁷⁹ Bezzâr, *Müsned*, 11/453.

¹⁹⁸⁰ Bezzâr, *Müsned*, 11/426-427.

¹⁹⁸¹ Bezzâr, *Müsned*, 13/92 (6450). Nitekim el-Mübârek, tedlis ile bilinen biridir (İbn Hacer, *Takrîb*, s.452).

Hüreyre tarikiyle nakledilen üç hadise yer verdikten sonra Muhammed b. el-Münkedir'in Ebû Hüreyre'den semâ' etmediğini bildirmek için bunlara yer verdiğini açıklamıştır.¹⁹⁸²

Bezzâr'ın şu ifadelerinden de hadise yer verme nedeni hakkında fikir verecek ipuçları bulmak mümkündür. O, eserin hacmini büyüteceği ve konu sistematığına aykırılık teşkil edeceği gerekçesiyle bazı hadislerle yer vermediğini belirtmiştir. Sözgelimi Hz. Ebû Bekir müsnedinin sonunda ona nispet edilen bazı mürsel, münker ve zayıf rivâyetlere yer vermeyişini bu gerekçe ile izah etmiştir. Bezzâr, bu tür rivayetlerden, hadisçilerin ayıplamayacağı, cahillerin ise şaşırmayacağı kadarını zikrettiğini de ifade etmiştir.¹⁹⁸³

3.3.4. Hadislerin Sihat Durumuna Yer Vermesi

Eserinde yer verdiği hadislerin illetini açıklamaya özen gösteren Bezzâr, bazı rivayetlerin sıhhatine ilişkin net açıklamalar yapmıştır. Bu konuda rivayetler hakkında “sahih” ve “hasen” terimlerini kullanmış, “zayıf” kavramını ise kullanmamıştır. Rivayetlerdeki zayıflığı ya illetini ortaya koymak suretiyle açıklamış yahut da “münker” kelimesi ile ifade etmiştir. Bezzâr'ın sahih ve hasen olarak değerlendirdiği hadislerle şunlar örnek verilebilir:

Sevrî ve Şu'be'nin > Ebû İshâk > Süleymân b. Surad > Cübeyr b. Mut'im isnadıyla rivayet ettikleri Hz. Peygamber'in gusül alırken başına üç defa su döktüğüne dair hadisin isnadının sahih olduğunu belirtmiştir.¹⁹⁸⁴ Yine İbn Uyeyne > Zührî > Muhammed b. Cübeyr b. Mut'im > babası > Hz. Peygamber isnadıyla yer verdiği iki hadisi sahih isnadlı olarak nitelemiş, hatta rivayetin sadece bu vecihle sahih ve muttasıl bir isnadla nakledildiğini belirtmiştir.¹⁹⁸⁵

Füleyh b. Süleymân'ın > Saîd b. el-Hâris > Hârice b. Zeyd > babası > Hz. Osmân > Hz. Peygamber isnadıyla naklettiği abdest azalarının üçer kere yıkanması ile alakalı hadisi gerekçe belirtmeksizin hasen isnadlı olarak değerlendirmiştir.¹⁹⁸⁶ Füleyh b. Süleymân'ın

¹⁹⁸² Bezzâr, *Müsned*, 15/299 (8809-8811).

¹⁹⁸³ Bezzâr, *Müsned*, 1/181 (101).

¹⁹⁸⁴ Bezzâr, *Müsned*, 8/327 (3400-3401).

¹⁹⁸⁵ Bezzâr, *Müsned*, 8/332-333 (3404, 3405). Sahih olarak değerlendirdiği diğer isnadlar için bkz. no: 3424, 5681.

¹⁹⁸⁶ Bezzâr, *Müsned*, 2/7 (343).

sadûk bir râvî olup çok hata yapması¹⁹⁸⁷ onu bu kanaate sevk etmiş olmalıdır. Yine Ebu'l-Yûsr'den nakledilen, kendisine cenneti kazandıracak bir amel öğretilmesini Hz. Peygamber'den ısrarla talep eden bir kimsenin ikaz edilmesine ilişkin rivâyeti, hiçbir illetini bilmediği gerekçesiyle hasen olarak nitelemiş, ancak metninde garabet bulunduğunu ifade etmiştir.¹⁹⁸⁸

Bezzâr'ın, zayıflığına işaret ettiği rivayetlere ise, Ebu'd-Derdâ'dan mevkuf olarak bilinen ve Süveyd b. Saîd > Bakıyye b. el-Velîd > Ebû Bekr b. Ebî Meryem > Atıyye b. Kays > Ebu'd-Derdâ > Hz. Peygamber isnadıyla nakledilen hadis örnek teşkil edebilir. Bezzâr bu rivayetin, merfû' haliyle münker olduğunu belirtmiştir.¹⁹⁸⁹ Yine Ebû Hüreyre'den nakledilen “Ziyareti seyrek yap, sevgin artsın!” şeklindeki hadisin Hz. Peygamber'den sahih olmadığını söylemiştir.¹⁹⁹⁰ Onun, râvîleri değerlendirirken kullandığı “leyyinü'l-hadîs” ibaresi de aslında isnadın zayıflığını göstermektedir.¹⁹⁹¹

3.3.5. Önceki Muhaddislerin Değerlendirmelerini Nakletmesi

Bezzâr, nadiren de olsa kendisinden önceki bilginlerin değerlendirmelerine atıfta bulunmuştur. Huzeyfe b. el-Yemân'dan rivayet edilen uzunca bir hadis hakkında İbnü'l-Medînî'nin “Bu, işitmediğim garîb bir hadistir.” şeklindeki değerlendirmesini nakletmiştir.¹⁹⁹² İlim ehli tarafından görüşlerine itibar edilen ve imam kabul edilen bir isim olarak takdim ettiği Yahya b. Main'in bir râvî hakkındaki analizini kapalı yönleri bulunduğu şerhini düşerek nakletmiştir.¹⁹⁹³ Bir defasında da Ahmed b. Hanbel¹⁹⁹⁴ ve Fellâs'ın¹⁹⁹⁵ rivayetler hakkında birer değerlendirmesine yer vermiş, çok az kimsenin

¹⁹⁸⁷ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 384.

¹⁹⁸⁸ Bezzâr, *Müsned*, 6/273 (2302). Hasen olarak değerlendirdiği diğer isnadlar için bkz. no: 15, 23, 500, 3901, 4098, 4135.

¹⁹⁸⁹ Bezzâr, *Müsned*, 10/40 (4101). Diğer bir örnek için bkz. no: 342.

¹⁹⁹⁰ Bezzâr, *Müsned*, 16/191 (9315).

¹⁹⁹¹ Örnekleri için bkz. no: 152, 333, 1235, 1946, 2572...

¹⁹⁹² Bezzâr, *Müsned*, 7/290.

¹⁹⁹³ Bezzâr, *Müsned*, 1/177 (97) (وقد تكلم يحيى بن معين -إذ كان يحتج به كثير من أهل العلم ويروونه إماما- في أن إسحاق بن إدريس لا يكتب) (حديثه ولكن أمسكتنا عن هذا الموضوع لأنه لم يتبين لنا ما قال يحيى). İbn Maîn'in mezkûr râvî hakkındaki değerlendirmesi onun hadis uyduran yalancı biri olduğu şeklindedir (Bkz. Yahyâ b. Maîn, *Târîh*, 4/250/335).

¹⁹⁹⁴ Bezzâr, *Müsned*, 4/228.

¹⁹⁹⁵ Bezzâr, *Müsned*, 2/55.

Ravh'tan rivayet ettiğini söylediği bir hadisi Ahmed b. Hanbel'in de naklettiğini belirtmiştir.¹⁹⁹⁶ Onun, önceki âlimlerin görüşlerine yer vermesi, hocalarının hadis mecmuaları dışındaki eserlerinden de istifade ettiği yönünde bir kanaat uyandırmaktadır.

3.3.6. Farklı Tarikler Arasında Tercih Yapması

Bezzâr, hadislerin farklı tariklerini zikretmeye ve illetlerini açıklamaya özen göstermiştir. Kimi zaman bu tariklere işaret etmekle yetinmiş, bazen de tek tek hepsini zikrettikten sonra genel bir değerlendirme yapmıştır. Mesela Hz. Peygamber'in Abdurrahmân b. Semûra'ya tavsiyesini içeren hadisin 18 ayrı tarikini sıralamış, ardından her birinin illetini zikretmiştir.¹⁹⁹⁷ Yine resim çizme hakkındaki İbn Abbâs rivayetini beş tarikiyle zikretmiş,¹⁹⁹⁸ Hz. Peygamber'in abdest azalarını birer kez yıkamasını haber veren hadise de birkaç tarikle yer vermiş ve farklarını açıklamıştır.¹⁹⁹⁹ Çoğu yerde isnaddaki muhalefet durumuna işaret eden Bezzâr, kendi kanaatini teyit eden rivayetleri diğerlerine tercih etmiştir. “وهو”²⁰⁰⁰ “Bana göre doğrusu...”²⁰⁰⁰ gibi kalıplar onun tercihini ifade ederken kullandığı tabirler arasında yer alır.

Bezzâr'ın tercihini açıkladığı bazı hadisler şöyledir: Hz. Peygamber'in Hz. Osmân geldiğinde oturuşunu düzeltmesi ile alakalı hadisi İbrâhîm b. Sa'd > Sâlih b. Keysân > İbn Şihâb > Yahyâ b. Saîd b. el-Âs > Saîd > Hz. Osmân ve Hz. Aişe isnadıyla zikretmiş, akabinde bu isnadın bu konuda nakledilenlerin en iyisi ve ittisali en sağlam rivayet olduğunu belirtmiştir.²⁰⁰² Benzer şekilde Hz. Peygamber'in ve ilk üç halifenin bayram namazını hutbeden önce kıldıklarına dair Yahyâ b. Saîd > İbn Cüreyc > el-Hasen b. Müslim > Tâvûs > İbn Abbâs rivayetinin bu konuda İbn Abbâs'tan nakledilen tariklerin

¹⁹⁹⁶ Bezzâr, *Müsned*, 17/84 (9618).

¹⁹⁹⁷ Bezzâr, *Müsned*, 6/245-255 (2274-2292).

¹⁹⁹⁸ Bezzâr, *Müsned*, 11/450-453.

¹⁹⁹⁹ Bezzâr, *Müsned*, 11/426-427. Benzer örnekler için bkz. 5315-5319; 8538-8546; 8752-8759.

²⁰⁰⁰ Bezzâr, *Müsned*, 8/191.

²⁰⁰¹ Bezzâr, *Müsned*, 8/259.

²⁰⁰² Bezzâr, *Müsned*, 2/17-18 (355) (وهذا الإسناد أحسن إسنادا يروى في ذلك وأشدّه اتصالاً).

en iyisi olduğunu belirtmiş ve sıhhatine dikkat çekmiştir.²⁰⁰³ İbrâhîm b. Sa'd > Muhammed b. Abdillâh ez-Zührî > İbn Şihâb > Sâlih b. Abdillâh b. Ebî Ferve > Âmir b. Sa'd > Ebân b. Osman > Hz. Osmân > Hz. Peygamber isnadıyla yer verdiği beş vakit namazı nehir misali ile anlatan hadisin o konuda Hz. Peygamber'den nakledilen en makbul (أرفع) rivayet olduğunu belirtmiştir.²⁰⁰⁴

3.3.7. Bilinmeyen Kelimeleri Açıklaması

Bezzâr birkaç yerde garîbu'l-hadîse dair açıklamalarda bulunmuştur. Mesela “Medine’yi taşıdığı yüce hayra rağmen terk edecekler, onu el-avâff istila edecek”²⁰⁰⁵ hadisindeki “el-avâff” kelimesini ‘yabanî hayvanlar ve kuşlar’ olarak açıklamıştır.²⁰⁰⁶ ‘Beyza’ çalan hırsıza Allah’ın lanet edeceğini ve onun elinin kesileceğini; yine ‘habl’ çalan hırsızın elinin kesileceğini bildiren Ebû Hüreyre rivayetinden sonra beyza ve habl kelimelerinin manalarını verip, her birinin değerinin çeyrek dinardan fazla olduğunu belirtmiştir.²⁰⁰⁷ Zihninden rahatsızlığı olan Hibbân b. Münkız’ın alışveriş yaparken söylediği لا خيابة kelimesini لا خلافة şeklinde açıklamıştır.²⁰⁰⁸

3.3.8. Hadisi Açıklaması

Bezzâr, nadir de olsa hadislerde geçen bazı ifadeleri anlaşılması için açıklamıştır. Mesela “Kul bana bir karış yaklaşırsa ben ona bir zira' yaklaşırım..” şeklindeki kudsî hadisi şöyle açıklamıştır: Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: Kul, taat noktasında bana bir karış yaklaşırsa, ben de (kulluğunu) kabul konusunda ona bir zira' yaklaşırım.. Bana yürüyerek gelirse ben ona koşarak gelirim, yani ondan (ibadetini, kulluğunu) kabul ederim.”²⁰⁰⁹

²⁰⁰³ Bezzâr, *Müsned*, 11/125-126 (4850).

²⁰⁰⁴ Bezzâr, *Müsned*, 2/18-19 (356) (وهذا الحديث أرفع حديث في هذا الباب عن النبي).

²⁰⁰⁵ Buhârî, “Fedailü'l-Medîne”, 5; Müslim, “Hac”, 498.

²⁰⁰⁶ Bezzâr, *Müsned*, 14/179 (7725)

²⁰⁰⁷ Bezzâr, *Müsned*, 16/106 (9178). Onun verdiği tanıma göre beyzâ, bir çeşit miğferdir. Habl ise bedevilerin yanlarında taşıdığı bir çeşit urgandır.

²⁰⁰⁸ Bezzâr, *Müsned*, 12/233 (5958).

²⁰⁰⁹ Bezzâr, *Müsned*, 13/411 (7129).

Bir başka yerde, gösteriş için namaz kılıp oruç tutan kimsenin şirke düşmüş gibi olacağını bildiren hadisi; “Namaz Allah içindir, dolayısıyla namazı başkasına göstermek için kılan kimse, Allah için olan bir ibadete başkasını ortak etmiş olur. Aynı şekilde oruç da böyle. O da Allah için tutulur. Onu birine gösteriş için tutan kimse ibadeti hem Allah hem o insan için yapmış olur. Buradaki şirk, (ortak koşturmak manasında olup) Allah’a şirk koşturmak kastedilmemiştir.” diyerek şerh etmiştir.²⁰¹⁰

3.3.9. Hadislerden Fıkhî Hükümler Çıkarması

Bezzar kimi zaman hadisleri zikrettikten sonra o hadisten çıkan ahkâma dair malumat vermiştir. Hz. Ali’den rivayet edilen şu hadis buna örnektir: “Velîd b. Ukbe’nin karısı, kendisini döven kocasını şikâyet için Hz. Peygamber’e gelmişti. Hz. Peygamber, elbisesinden bir püskülü Velîd’e göndererek hanımının kendi himayesinde olduğunu ona bildirmiş, ancak Velîd, karısını dövmeye devam etmişti. Bunun üzerine Allah Rasûlü iki veya üç kere “Allah’ım! Velîd’i sana havale ediyorum.” demişti.” Bezzâr, bu hadisi zikrettikten sonra “davacı ile birlikte gelip mahkemeye çıkmayan davalıya düşmanlık etmenin mübahlığı” hususunda bir hüküm bulunduğunu belirtmiş, elbisenin bir parçasının, birini getirtmek için yüzük işlevi gördüğünü söylemiştir.²⁰¹¹

“Hz. Peygamber, hasât²⁰¹² alışverişini yasakladı.” hadisini zikrettikten sonra bunun, taş (hasât) atıldığında bağlayıcı hale dönüşen bir satım türü olduğunu, bu tür satım akdinin cahiliye âdeti olduğunu ve Hz. Peygamber tarafından yasaklandığını belirtmiştir. Devamında konu ile bağlantısı sebebiyle mülânese ve münâbeze satışlarının da cahiliye âdeti olup yasaklandığını ilave etmiş ve bunları tarif etmiştir. Buna göre mülânese, kişinin bir elbiseye dokunduğunda, onu görmeden satın alması; münâbeze ise kişinin bir başkasına bir elbise fırlatarak ‘Bunu sana attığımda onu sana satmış oluyorum.’ diyerek satmasıdır. Bezzâr, bu yasağın sebebini ‘Elbisenin fırlatılmasıyla satım akdi gerçekleşmez.’ diyerek açıklamıştır.²⁰¹³

²⁰¹⁰ Bezzâr, *Müsned*, 8/407 (3482).

²⁰¹¹ Bezzâr, *Müsned*, 3/21.

²⁰¹² Hasât, çakıl taşı demektir. Hasât alışverişi, “Taş nereye değerse orayı veya oraya kadar olan yeri sana sattım” şeklinde yapılan bir alışveriş türü olup ihtiyaca mebni olmayıp satılan eşya konusunda bilinmezlik bulunduğu için yasaklanmıştır. Bkz. Nevevî, *el-Mecmû’ şerhu’l-Mühezzeb*, 9/340.

²⁰¹³ Bezzâr, *Müsned*, 15/18 (8196).

Hız. Peygamber'in, Ka'be'de tavaf ve namazın gece ve gündüz hiçbir vakitte engellenmemesine ilişkin Abdümenafogullarına yönelttiği tavsiyesinden, Mekke'ye has olmak üzere sabah ve ikinci namazlarından sonra nafîle namaz kılmaya izin verildiği hükmüne ulaşmıştır²⁰¹⁴

Bir başka yerde, Abdullâh b. Amr'ın sahife-i sâdıka hakkındaki rivayetinin hadis yazımını mübah kıldığı manasına geldiğini ifade etmiştir.²⁰¹⁵

3.3.10. Metin Tenkidi Yapması

Üsâme b. Zeyd'den rivayet edilen "Nesîdede bulunan dışında riba yoktur." rivayetini, sahih olarak gelen altın ve gümüşün kendi cinsiyle değişimini emreden hadisle çeliştiği için illetlendirmiş, ardından farklı şehirlerdeki hiçbir fakihin, "Bir dirhem iki dirhem ile peşin değiştirilmesinde bir sakınca olmadığı" görüşüne imkân tanıyan Üsâme hadisi ile görüş bildirmediğini, hiçbir müftünün de bu minvalde fetva vermediğini söylemiştir.²⁰¹⁶

Bir başka rivayeti, Hız. Peygamber'den münker bir söz içerdiğini söyleyerek tenkit etmiştir. Abdurrahmân b. Yezîd'in > Ebu'l-Eş'as > Şeddâd b. Evs > Hız. Peygamber tariki ile naklettiği bu rivayet şöyledir: Allah Rasulü: "Günlerinizin en faziletlisi Cuma günüdür. Âdem o gün yaratılmış, o gün vefat etmiştir. Bu günde bana salâtı çoğaltın. Çünkü salavâtlarınız bana arz edilir." buyurmuştu. "Ey Allah'ın Rasulü! Sana nasıl arz edilir, sen öldün?" denildi. Bunun üzerine "Allah, peygamber bedenlerini yemeyi yeryüzüne haram kılmıştır." buyurdu. Bezzâr, rivayeti tenkit ettikten sonra içerdiği münker söz sebebiyle bunun sika râvî Abdurrahmân b. Yezîd b. Câbir'in değil, zayıf râvî Abdurrahmân b. Yezîd b. Temîm'in nakli olmasının daha muhtemel olduğunu belirtmiştir.²⁰¹⁷

²⁰¹⁴ Bezzâr, *Müsned*, 8/370 (3452).

²⁰¹⁵ Bezzâr, *Müsned*, 6/374-375 (2392).

²⁰¹⁶ Bezzâr, *Müsned*, 7/14-15 (2561).

²⁰¹⁷ Bezzâr, *Müsned*, 8/411-412 (3485)(..فكان هذا الحديث فيه كلام منكر عن النبي..). Bezzâr, bu sözün hangi ifade olduğunu açıklamamıştır.

3.3.11. Sahabe Bilgisine Yer Vermesi

Bezzâr, sahabiliği pek bilinmeyen bazı kimselerin sahabeden olduklarını hatırlatmıştır. Mesela Ebû Saîd b. el-Muallâ'nın naklettiği iki hadise yer verdikten sonra, onun Allah Rasûlü'nün ashabından olduğunu belirtmiş ve Hz. Peygamber'den kıblenin değişmesi hadisi ile 'Mescitten çıkana kadar sana öğreteceğim' hadisini rivayet ettiğini söylemiştir.²⁰¹⁸

Bezzâr, bazı sahabilerin de bilinen özelliklerini zikretmiştir. Söz gelimi Abdullah b. Hanzala'nın hadislerine yer verirken babası Hanzala'nın Uhud günü cünüb iken şehit düştüğü için meleklerin yıkadığı sahabi olduğunu, bu sebeple ğasîlü'l-melâike (meleklerin yıkadığı kimse) diye bilindiğini belirtmiştir.²⁰¹⁹

3.3.12. Ricale Dair Değerlendirmelerde Bulunması

Bezzâr kimi zaman, isnadı zikrederken râviler hakkında tanıtıcı bilgiler vermiştir. Özellikle kendi hocaları hakkında verdiği bilgiler özgün ve krtirik değerlendirmeler içermesi açısından büyük önem arz etmektedir. Meselâ hocası İmrân b. Hârûn el-Basrî hakkında "Mestûr bir şeyhtir. Kendisinde sadece bu hadis vardı. (Basra'daki) Hureybe köyüne yerleşmişti de insanlar bu hadisi kendisinden dinlemek için ona gelirlerdi." demiştir.²⁰²⁰ Mübhem olarak zikrettiği Ubeydullah isimli bir başka hocası için: "el-Muğîre b. Müslim'in çocuklarındandır. İbrâhîm b. Muhammed et-Teymî'nin arkadaşıydı. Sır ve emanet sahibi bir adamdı." demiştir.²⁰²¹ Bir başka hocasının ismini Mukaddem b. Muhammed b. Alî b. Mukaddem el-Mukaddemî olarak verdikten sonra onun sika ve ma'rûfu'n-neseb oluşunu söylemiştir.²⁰²² Bir diğer hocasını İshâk b. Süleymân el-Kalûsî olarak zikrettikten sonra aslının Bağdatlı olduğunu, ancak Basra'ya yerleştiğini belirtmiştir.²⁰²³

²⁰¹⁸ Bezzâr, *Müsned*, 14/123 (7623).

²⁰¹⁹ Bezzâr, *Müsned*, 8/307.

²⁰²⁰ Bezzâr, *Müsned*, 3/160.

²⁰²¹ Bezzâr, *Müsned*, 5/374 (كان رجلا له ستر وأمانة).

²⁰²² Bezzâr, *Müsned*, 17/309-310 (10068). Bezzâr'ın değerlendirmesine İbn Hacer yer vermiştir (İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 2/1196).

²⁰²³ Bezzâr, *Müsned*, 17/235 (9907).

Daha çok Basralı râvîlerin hadislerini toplayan Bezzâr'ın bu râvîler hakkında verdiği bilgiler dikkate değerdir. Mesela el-Husayb b. Cahder isimli râvinin Basralı olduğunu belirttikten sonra Rebî' b. Müslim ve Anbese'nin ondan ilim aldıklarını belirtmiştir.²⁰²⁴ Ziyâd b. Ebî Müslim'in künyesini Ebû Ömer es-Saffâr olarak zikrettikten sonra onun Basralı meşhur bir râvi olduğunu söylemiştir.²⁰²⁵ Abdülvehhâb b. Atâ hakkında "Basralı olup Bağdat'a intikal etmiştir. Kendisinden Basra'da hadis yazan olmamıştır. Bağdat'a gelmiş ve hadis rivayetinde bulunmuştur." tespitini yapmış ve kendisinden hadis yazıldığını ailesine bir mektup yazarak müjdelediğini, Halife Hârûn er-Reşîd'in ona başışta bulunduğunu anlatmıştır.²⁰²⁶ Avn b. Umâra'nın Basralı olduğunu, Hişâm b. Hassân > el-Hasen tarikiyle aslı olmayan bir hadis naklettiğini, Fellâs'ın onu bizzat görüp kendisine zayıf olduğunu söylenince onu terk ettiği, buna rağmen hadisinin nakledildiğini söylemiş, münker görülen rivayetlerinin kasıtlı olmayıp hafızasının zayıf oluşundan kaynaklandığını belirtmiştir.²⁰²⁷ Bir senede geçen Yûsuf b. Atıyye'nin Basralı olduğunu belirtmiş, ayrıca Hasen ve İbn Sîrîn'den rivayette bulunacak kadar yaşlı biri olduğunu ancak hafız olmadığını söylemiştir.²⁰²⁸ Kendisinden 10 hadis naklettiği Zâide b. Ebi'r-Rukkâd'ı "Basralı biridir, Bahile soyundandır. Sâbit, Ziyâd en-Nemîrî ve başkalarından rivayette bulunmuştur. Ancak teferrüd ettiği hadisleri yazılabilir." diyerek tanıtmıştır.²⁰²⁹ Rayhân b. Saîd hakkında; "Basralıdır. Kendisinden İbnü'l-Medîne gibi hadisçiler rivayette bulunmuştur. Abbâd > Eyyûb tarikiyle, kendisinden başkasının rivayet etmediği pek çok hadis nakletmiştir. Teferrüdüne rağmen kendisine yönelik olumsuz bir tenkit bulunmaksızın bu rivayetleri tahammül edilmiştir." değerlendirmelerini yapmıştır.²⁰³⁰

²⁰²⁴ Bezzâr, *Müsned*, 15/383 (8989).

²⁰²⁵ Bezzâr, *Müsned*, 8/304.

²⁰²⁶ Bezzâr, *Müsned*, 11/382 (5214).

²⁰²⁷ Bezzâr, *Müsned*, 17/250 (9932).

²⁰²⁸ Bezzâr, *Müsned*, 16/240 (9409).

²⁰²⁹ Bezzâr, *Müsned*, 13/119 (6500).

²⁰³⁰ Bezzâr, *Müsned*, 13/252 (6771) (علي بن المديني وإبراهيم بن محمد بن عرعة وإبراهيم (بن سعيد الجوهري وغيرهم وحدث بأحاديث كثيرة عن عباد عن أيوب لم يحدث بها عنه غيره واحتملت عنه على تفرد بها من غير إنكار عليه).

Bezzâr, diğler şehirlerin ricâli hakkında da bilgiler vermiştir. Mesela el-Hasen b. Müslim'i "güvenilir sikalardan birisi olup Mekkelidir" diyerek tanıtmıştır.²⁰³¹ İbrâhîm b. Kudâme'nin Medineli olmakla birlikte meşhur olmadığını ve tek kaldığı rivayetlerde hüccet olamayacağını söylemiştir.²⁰³² Câbir el-Cu'fî hakkında: "Kendisinden Şu'be, Sevrî, İsrâîl, Züheyr.. gibi sika kimseler rivayette bulunsalar da sağlam biri değildir (ليس بالقوي). Dönemindeki insanlara muhalif görüşü (yüzünden) eleştirilmiştir. Hz. Ali'nin geri döneceğini iddia ettiği zikredilir. Kûfelidir, dolayısıyla bu Kûfeli muhaddisler, onu tanıdıkları için hadisini(n doğru olabileceğini) ihtimal olarak görmüşlerdir. Bu husus, onun her rivayet ettiği hadisin ihticac edilebilir olmasını gerektirmez." cümlelerini sarf etmiştir.²⁰³³ Abdullâh b. Abdillâh hakkında "Kufede idi. Rey kadılığı yaptı. Gerek İbn Abbâs'tan gerekse başkalarından, mutâbii olmayan münker rivayetleri vardır. Hadiste sağlam biri değildir, çünkü mutâbii olmayan hadisler nakletmiştir." demiştir.²⁰³⁴ Amr b. Mâlik'in İbn Vehb ve Velîd'den Hicaz'da işittiğini söyleyerek rivayette bulunduğunu, oysa hadis ulemasının onun Şam ve Mısır'daki rivayetleri dışındaki hadislerini kabul etmediklerini söylemiştir.²⁰³⁵ Sâlih el-Mürri'nin âbid ve müctehidlerden biri olduğunu, ibadetinin onu hadis hızından alıkoyduğunu belirtmiştir.²⁰³⁶ Ebû Sâlih el-Huzî'nin, Mekke'de Hûz denilen mevkiye yerleştiği için bu nisbeyle anıldığını söylemiştir.²⁰³⁷ Abdurrahmân b. Ziyâd'ın iyi birisi olmakla birlikte mechûl kimselerden rivayete dûçâr olduğunu ve onlardan münker hadisler naklettiğini söylemiş, hadisinin zayıf hale geldiğini belirtmiştir.²⁰³⁸ Sadece kendi kanalıyla geldiği için rivayetine yer verdiği Yûsuf b. Hâlid'in hadis yazan, ilim için Kûfe'ye giden ve A'meş'ten hadis yazan biri olduğunu, ancak kalamî meselelere dalıp ilim ehlinin sınırlarını zorladığından hadisinin

²⁰³¹ Bezzâr, *Müsned*, 11/126 (4850).

²⁰³² Bezzâr, *Müsned*, 15/65-66 (8291).

²⁰³³ Bezzâr, *Müsned*, 11/135 (4862).

²⁰³⁴ Bezzâr, *Müsned*, 11/267 (5055).

²⁰³⁵ Bezzâr, *Müsned*, 13/179 (6622).

²⁰³⁶ Bezzâr, *Müsned*, 17/21, 307 (9529, 10061) (كان أحد العباد المجتهدين وأحسب أن عبادته كانت تشغله عن حفظ الحديث). Benzer bir cerhi Mûsâ b. Abîde için de yapmıştır. Bkz. Bezzâr, *Müsned*, 1/74, 177 (20, 97).

²⁰³⁷ Bezzâr, *Müsned*, 16/248 (9426).

²⁰³⁸ Bezzâr, *Müsned*, 16/243 (9416).

zayıf hale geldiğini bildirmiştir.²⁰³⁹ Abdurrahmân b. Ebî Leylâ'nın bir hadisini zikrettikten sonra İbn Ebî Leylâ ailesi mensuplarını birer birer tanıtmıştır.²⁰⁴⁰

Bezzâr, kimlik bilgilerinden başka râvîlerin cerh ve ta'dîl durumları hakkında da değerlendirmelerde bulunmuştur. Mesela Abdurrahmân b Abdillâh b. Dînâr'ın hasenü'l-hadîs bir râvî olduğunu, Zeyd b. Eslem'den naklettiği bazı hadislerde teferrüd ettiğini söylemiştir.²⁰⁴¹ Muhammed b. İsmâîl el-Vesvâsî el-Basrî'nin hadis uydurduğunu öne sürmüştür.²⁰⁴² Süleymân b. Hayyân, Ebû Hâlid el-Ahmer hakkında onun A'meş'ten mutâbii olmayan rivayetlerde bulunduğunu ve muhaddislerin onun hafız olmadığı görüşünde ittifak ettiklerini ifade etmiştir.²⁰⁴³ Abdulmelik b. Hârûn'un, babasından bir rivayetine yer verdikten sonra onun zayıf, babasının sika olduğuna işaret etmiştir.²⁰⁴⁴ Sahih olduğunu ileri sürdüğü bir rivayetin râvîlerini tek tek zikrederek sika olduklarını belirtmiştir.²⁰⁴⁵ Aslının olmadığını söylediği bir rivayetin râvîsi Amr b. Hâşim'in bu rivayetinden ötürü tüm hadisleri terk edilen zayıf biri sayıldığını belirtmiş, telkin kabul etmiş olmasının muhtemel olduğuna dikkat çekmiştir.²⁰⁴⁶

Bezzâr, zayıf olarak değerlendirdiği Osmân b. Matar isimli râvîden Müslim'in ve başkalarının rivayette bulunduğunu belirtmiştir.²⁰⁴⁷ Yine zayıf olarak değerlendirdiği Muâviye b. Yahyâ es-Sadeî'den rivayette en sağlam kimsenin el-Mufaddal b. Ziyâd olduğunu belirtmiş, çünkü onun kitap kullandığına işaret etmiştir.²⁰⁴⁸

İsimleri aynı olan râvîlerin karıştırılmaması için müttefik ve müfterik ile ilgili tanıtıcı açıklamalar yapmıştır. Meselâ Süfyân > Üsâme b. Zeyd > el-Hasen b. Müslim > Tâvûs

²⁰³⁹ Bezzâr, *Müsned*, 15/63 (8285).

²⁰⁴⁰ Bezzâr, *Müsned*, 18/86-87 (19).

²⁰⁴¹ Bezzâr, *Müsned*, 15/253-254 (8716).

²⁰⁴² Ukaylî, *Duafâ*, 4/22.

²⁰⁴³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/407.

²⁰⁴⁴ Bezzâr, *Müsned*, 16/250 (9430).

²⁰⁴⁵ Bezzâr, *Müsned*, 11/163 (4897).

²⁰⁴⁶ Bezzâr, *Müsned*, 12/152 (5745). Bezzâr'ın ricâle dair değerlendirmelerinin diğer bazı örnekleri için bkz. hadis no: 45, 447, 6709, 6771, 7792, 7836, 8721, 8725, 8989.

²⁰⁴⁷ Bezzâr, *Müsned*, 13/339 (6961). Müslim'in ondan rivayeti tespit edilememiştir.

²⁰⁴⁸ Bezzâr, *Müsned*, 14/231 (7795).

> İbn Abbâs isnadıyla bir hadisi zikrettikten sonra buradaki râvînin Medineli sika ravî Üsâme b. Zeyd el-Leysî olduğunu ve aynı isimdeki başka bir râvî olan Üsâme b. Zeyd b. Eslem'den daha sağlam bir râvî olduğunu söylemiştir.²⁰⁴⁹ Vâsıl el-Ahdeb'ten nakledilen bir hadise yer verdikten sonra Vâsıl isminde üç farklı şahıs olduğunu söylemiş ve bunları kısaca tanıtmıştır.²⁰⁵⁰

Künye veya lakaplarıyla zikredilen bazı râvîlerin farklı kimseler sanılmaması için isimlerini de zikretmiştir. Meselâ Hamza ed-Dabbî'den birkaç hadis naklettikten sonra Mishâc ed-Dabbî ile bunun aynı şahıs olduğunu, Hamza'nın isim, Mishâc'ın ise lakap olduğunu belirtmiştir.²⁰⁵¹

Rical değerlendirmelerinde râvîleri bazen birbirleri ile mukayese etmiştir. Bir hadiste birbirlerine muhalefet eden Hüseyim ile Husayn b. Nemîr'den Hüseyim'in daha hâfız olduğunu belirterek onun rivayetini öncelemiştir.²⁰⁵²

3.3.13. Hadis Usûlüne Dair Görüşleri

Bezzâr'ın hadis usûlüne dair bir eser telif ettiği bilinmemekte, eserlerinde de metodoloji hakkında bilgi verdiği bir mukaddime bulunmamaktadır. Bununla birlikte *Müsned*'inde serd ettiği hadislerden onun usûle dair bazı görüşlerinin ipuçlarına ulaşmak mümkündür. Meselâ Hafis b. Ebî Hafis'in cehaletinin Mûsâ b. Ebî Aîşe ve Süddî'nin kendisinden rivayet alması ile ortadan kalktığını söylemesi,²⁰⁵³ onun, kendisinden sadece bir kimsenin rivayette bulunduğu kimseyi mechûl olarak değerlendirip, iki rivayeti cehaletin kalkması için yeterli kabul ettiğini göstermektedir.²⁰⁵⁴ Onun, mükâtebe usûlü ile aldığı hadislere yer vermesi²⁰⁵⁵ ve hadiste ihtisar yapmasından²⁰⁵⁶ bu iki metodu tecviz ettiği, sika râvînin teferrüdünün hadisin sıhhatini etkilemediği yani

²⁰⁴⁹ Bezzâr, *Müsned*, 11/126 (4851).

²⁰⁵⁰ Bezzâr, *Müsned*, 7/302-303 (2899).

²⁰⁵¹ Bezzâr, *Müsned*, 14/80 (7546).

²⁰⁵² Bezzâr, *Müsned*, 8/357.

²⁰⁵³ Bezzâr, *Müsned*, 1/111 (45).

²⁰⁵⁴ İbn Abdilber, *Câmiu beyâni 'l-ilm*, s.457.

²⁰⁵⁵ Bezzâr, *Müsned*, 4/270, 330; 5/354.

²⁰⁵⁶ Bezzâr, *Müsned*, 6/221.

hadisin sahih isnadlı olduđu²⁰⁵⁷ ve hâfîz râvinin ziyadesinin kabul edileceği görüşünde olduđu²⁰⁵⁸ anlaşılmaktadır.

Bezzâr'ın metodolojiye dair bazı görüşlerini sonraki müelliflerin kendisine yaptıkları atıflardan öğrenmek mümkündür. Onun tedlisi ilk tanımlayan kimselerden olduğu zikredilmiştir. Ona göre tedlis, kişinin semâ' ettiği bir hocadan işitmediği bir hadisi semâ' ettiğini söylemeksizin rivayette bulunmasıdır.²⁰⁵⁹ Ayrıca o, sikaların yaptığı tedlisin ilim ehline kabul edildiğini, râvi müdellis olsa bile bunun böyle olduğunu,²⁰⁶⁰ tedlîsin yalan olmadığını, sadece isnadın zahirinde yapılan bir güzelleştirme (tahsîn) olduğunu söylemiştir.²⁰⁶¹

Bezzâr'ın hadisçiliğine dair bu incelemenin ardından onun rivayetleri illetlendirme metoduna yer verilecektir.

3.3. Ta'lîl Metodu

Bezzâr'ın hadisleri illetlendirme metodu hakkında bilgi verilmesi amaçlanan bu bölümde, ilk olarak onun değerlendirmelerine dayanak teşkil eden birikimi, râvî ve rivayet bilgisi şeklinde iki başlıkta incelenecek, sonrasında en çok kullandığı ta'lîl usulleri olan muhâlefet ve teferrüd tespitleri örnekleriyle işlenecektir. Son olarak onun illetlendirme yaparken kullandığı kelimelere değinilecektir.

3.3.1. Râvî Bilgisi

Hadis ricaline dair küçük bir risalesinden başka eseri bilinmese de pek çok râvî hakkında yapmış olduğu değerlendirmeler sebebiyle rical bilginleri arasında sayılabilecek olan Bezzâr'ın, hadisleri değerlendirirken Basralı râvîler başta olmak üzere ricâl hakkında verdiği bilgiler ve yaptığı değerlendirmeler, onun sahip olduğu râvî bilgisinin boyutlarını göstermesi açısından önemlidir. O, bu birikimini, rivayetlerin illetini tespit ederken sıklıkla kullanmıştır. Bu nedenle, râvîlerin kimlik bilgilerini

²⁰⁵⁷ Bezzâr, *Müsned*, 1/97 (36), 98 (37).

²⁰⁵⁸ Bezzâr, *Müsned*, 8/115; 11/426.

²⁰⁵⁹ Zerkeşî, *Nüket*, 2/69; Irâkî, *et-Takyîd ve 'l-îzâh*, 1/97; Sehâvî, *Fethu 'l-muğîs*, 1/314. Ayrıca bkz. İbn Hacer, *Nüket*, 1/615.

²⁰⁶⁰ Zerkeşî, *Nüket*, 2/72.

²⁰⁶¹ Zerkeşî, *Nüket*, 2/81; Sehâvî, *Fethu 'l-muğîs*, 1/324.

zikretmesi, hoca talebe ilişkileri hakkında bilgi vermesi ve cerh-ta'dîl yapması, onun illet tespitindeki dayanaklarının başında zikredilmelidir.

3.3.1.1. Kimlik Bilgisi

Bezzâr, hadislerin senedinde künyeleriyle veya babalarının/efendilerinin isimleriyle zikredilen bazı râvîlerin isimlerini bilemediğini belirtmiştir. Mesela Abdullâh b. Ömer'den rivayette bulunan İbn Sebbâ'nın mevlâsı bunlardan biridir. Bezzâr, sözü edilen rivayeti sadece bu yolla bildiği için illetini açıklamak suretiyle eserinde zikrettiğini eklemiştir.²⁰⁶² Benzer şekilde Allah yolunda ayakları tozlanan kimse hakkındaki hadisi Muhammed b. Abdillâh b. Ubeyd > Ebû Muâviye > İbn Abdişşârik el-Has'amî > Hz. Osmân tarikiyle zikrettikten sonra Ebû Muâviye ve İbn Abdişşârik'in isimlerine dair bir bilgisinin olmadığını söyleyerek rivayeti illetlendirmiştir.²⁰⁶³

İsimlerinde kapalılık tespit ettiği râvîlere açıklama getirmiştir. Mesela güneş doğarken ve batarken namaz kılmayı yasaklayan, Nasr b. Ebî Nasr > Katâde > Muhammed > Ebû Hüreyre tarikiyle gelen hadisi iki ayrı yoldan zikrettikten sonra kim olduğu konusunda bir kapalılık bulunan İbn Ebî Nasr'ın, meşhur Basralı bir râvî olan ve hadisleri terk edilen Nasr b. Tarîf olduğuna ilişkin kanaatini dile getirmiştir.²⁰⁶⁴

İsimlerinde yanlışlık tespit ettiğinde buna işaret etmiştir. Mesela cenazeye iştirakın fazileti hakkındaki hadisin Muhammed b. Ma'mer > Hârûn b. İsmâîl el-Hazzâz > Alî b. el-Mübârek > Yahyâ b. Ebî Kesîr > Ebû Hâzim > Ebû Hüreyre > Hz. Peygamber isnadıyla rivayet edildiğini söyledikten sonra, hocası Muhammed'e bu hadisin Yahyâ b. Ebî Kesîr > Ebû Müzâhim > Ebû Hüreyre şeklinde nakledildiğini hatırlatmış; hocasının, rivayeti doğru naklettiğini söylemesi üzerine, Ebû Müzâhim adlı râvînin isminin hatalı zikredilmesine dikkat çekmiş, bu hatanın kimden kaynaklandığını bilmediğini ifade etmiştir.²⁰⁶⁵

²⁰⁶² Bezzâr, *Müsned*, 1/75 (20).

²⁰⁶³ Bezzâr, *Müsned*, 2/42 (388).

²⁰⁶⁴ Bezzâr, *Müsned*, 17/277 (9978).

²⁰⁶⁵ Bezzâr, *Müsned*, 15/303 (8820).

Şayet râvinin ismi konusunda ihtilaf varsa, buna da dikkat çekmiştir. Mesela Husayn b. Abdirrahmân'ın rivayette bulunduğu İbn Câvân diye zikredilen şahsın isminde ihtilaf edildiğini belirtmiş, kendisi Amr b. Câvân olarak rivayetine yer vermiştir.²⁰⁶⁶

3.3.1.2. Semâ' Bilgisi

Rivayetin illetlendirilmesi sırasında râvî bilgisinin en önemli kısımlarından birini teşkil eden rivayetin semâ' ile nakledilip nakledilmediği bilgisi, diğer illel bilginleri gibi, Bezzâr'ın da sıklıkla kullandığı karinelere biridir. O, pek çok hadisi, râvîleri arasında semânın bulunmaması cihetinden, diğer bir anlatımla isnadındaki kopukluk gerekçesiyle illetlendirmiştir. Semâ' bilgisinin varlığını araştırırken Bezzâr da diğer âlimler gibi farklı metotlardan yararlanmış. Ancak kimi zaman da, “Semâ' ettiğini bilmiyorum”, “Bunlar arasında semâ'nın olduğunu sanmıyorum (ولا أحسب)” cümlelerini sarf ederek, ilmî birikiminin imkân tanıdığı ölçüde ve eldeki veriler ışığında söz konusu râvîler arasında semâ'nın varlığına ilişkin bir karine tespit edemediğini açıklamıştır. Bunu ileri sürerken de bazen ikili arasında hiç semâ' cereyan etmeyişi, bazen de ilgili hadisin semâ'nının bulunmayışını gerekçe göstermiştir. Mesela İbrâhîm b. Saîd > Abdullâh b. Abdilmelik el-Fihri > el-Kâsım b. Muhammed tarikiyle verdiği Hz. Ebû Bekr rivayetini, “Abdullah b. Abdilmelik'in, el-Kâsım'dan bir şey semâ' ettiğini sanmıyorum.” diyerek illetlendirmiş, ancak bu rivayeti el-Kâsım > babası > dedesi şeklinde defterinde yazılı olarak bulduğu için eserinde zikretmiştir.²⁰⁶⁷ Bu örnekte Abdullâh'ın, Kâsım'dan semâ'na dair bir bilgisinin olmadığı anlaşılan Bezzâr'ın isnadı inkıtâ' ile illetlendirdiği görülmektedir.

Benzer şekilde Atâ b. Ferrûh'un Hz. Osmân'dan naklettiği bir rivayeti zikrettikten sonra, onun Hz. Osmân'dan semâ'nını bilmediğini belirterek rivayetini illetlendirmiştir.²⁰⁶⁸ Yine Katâde > Zürâre > Ebû Hüreyre tarikiyle mahfûz olan bir başka hadisi el-A'meş'in, > el-A'rec > Ebû Hüreyre şeklindeki naklini hatalı bulmuş, el-A'meş'in, el-A'rec'den semânın bulunmadığını, bu rivayeti kimden aldığını da

²⁰⁶⁶ Bezzâr, *Müsned*, 2/47 (391). Dârekutnî de söz konusu ihtilafa yer vermiş, ancak o da tercihte bulunamamıştır. Krş. Dârekutnî, *İllel*, 2/14 (no: 257).

²⁰⁶⁷ Bezzâr, *Müsned*, 1/157. Bu kalıp ile illetlendirilen diğer rivayetler için bkz. no: 90, 1231, 2172, 3050.

²⁰⁶⁸ Bezzâr, *Müsned*, 2/48 (392).

bilmediğini belirterek rivayetini illetlendirmiştir.²⁰⁶⁹ Sıla-ı rahim konusundaki Hz. Ali hadisini değerlendirirken de râvi İbn Cüreyc'in, o hadisi Habîb b. Ebî Sâbit'ten semâ' ettiğini sanmadığını belirtmek suretiyle illetlendirme yapmıştır.²⁰⁷⁰ Bir başka örnekte Ebu'l-Hüzeyl'in Hz. Ebû Bekir'den sema'nın olmadığını bu kanalla gelen rivayete yer vermemesine gerekçe kılmıştır.²⁰⁷¹ Son olarak İbnü'l-Hâd > Zührî > Saîd > Ebû Hüreyre isnadıyla nakledilen Amr b. Âmir el-Huzâî hakkındaki hadisi ise "İbnü'l-Hâd ile Zührî arasında Abdülvehhâb b. Ebî Bekr'in olduğunu zannediyorum." diyerek illetlendirmiştir.²⁰⁷²

Bezzâr'ın, semâ' bilgisini nasıl tespit ettiğine dair sarih bir veri bulunmazken, bazı değerlendirmelerindeki ipuçlarından hareketle onun semayı tespitinde kullandığı yöntemler şöyle sıralanabilir:

3.3.1.2.1. Tarihî Verilerden Hareketle Semâ' Bilgisi

Bezzâr'ın, râvilerin doğum ölüm tarihlerinden hareketle tespit ettiği semâ' bilgileri arasında şunlar zikredilebilir: O, Muhammed b. Ebî Bekir'in, babasından naklettiği hadisleri zikrettikten sonra, Muhammed'in babasının vefatı esnasında üç yaşından küçük olduğu bilgisine yer vermiş ve Muhammed'in, yaşının küçük olması sebebiyle babasından semâ' etmiş olamayacağını söylemiş, ilim ehlerinden bir grup naklettiği için bu rivayetlere eserinde yer verdiğini belirtmiş, ancak illetini açıkladığını da ilave etmiştir.²⁰⁷³ Abdurrahmân b. Ebî Hüseyin'in, Cübeyr b. Mut'im'le karşılaşmadığını belirterek bu isnadla gelen bir hadise illetini belirtmek suretiyle yer vermiştir.²⁰⁷⁴ Benzer bir diğer örnekte İbn Uyeyne'nin, Fıtr > Münzir es-Sevrî > Ebû Zer tarihiyle rivayet ettiği bir hadisi, Münzir'in Ebû Zer'e kavuşmadığını belirterek illetlendirmiştir.²⁰⁷⁵

²⁰⁶⁹ Bezzâr, *Müsned*, 17/32 (9544).

²⁰⁷⁰ Bezzâr, *Müsned*, 2/273 (no: 693) Diğer bir örnek için bkz. no: 8924.

²⁰⁷¹ Bezzâr, *Müsned*, 1/164 (85).

²⁰⁷² Bezzâr, *Müsned*, 14/209 (7769). Bezzâr'ın bu değerlendirmeyi neye göre yaptığı açık değildir. Oysa Yezîd İbnü'l-Hâd'ın Zührî'den semâ' sabittir. Bu rivayet de Yezîd İbnü'l-Hâd > Zührî tarihi ile kaynaklarda yer almıştır (Bkz. Buhârî, "Tefsîr", 120 (ta'lik ile); Ahmed, *Müsned*, 14/391; İbn Hibbân, *Sahih*, 14/154).

²⁰⁷³ Bezzâr, *Müsned*, 1/156-158.

²⁰⁷⁴ Bezzâr, *Müsned*, 8/364.

²⁰⁷⁵ Bezzâr, *Müsned*, 9/341 (3897).

3.3.1.2.2. Semâya Dair Naklî Bilgiler

Bezzâr, hocalarından duyduğu semâ' bilgilerini illet tespitinde kullanmıştır. Mesela iki kişinin Allah Rasulü'nün huzurunda davallaşması ile alakalı Abdullâh b. ez-Zübeyr hadisini, iki ayrı tarikte zikreden Bezzâr, hocası İbnü'l-Müsenâ'dan da hadisi işittiğini söylemiş, ancak onun, kendi hocasından semâ' etmeyip, hocasının kitabından istinsah ettiğini bildirmesinden hareketle, bu rivayeti illetlendirmiştir.²⁰⁷⁶

Bir başka örnekte Bezzâr, Yahyâ b. Ebî Kesîr'in > Sâlih b. Ebi'l-Ahdar > el-Makburî > babası > Ebû Hüreyre > Hz. Peygamber tarihiyle rivayet ettiği faiz konusundaki hadisi şöyle diyerek illetlendirmiştir: "Zannediyorum ki bu hadis hatalıdır. Çünkü Sâlih, bunu Saîd el-Makburî'den değil, onun oğlu Abdullâh'dan rivayet etmiştir. Sâlih, Saîd el-Makburî'den (hiç) semâ' etmemiştir. Ancak Yahyâ b. Kesîr, böyle tahdis etmiştir."²⁰⁷⁷ Bezzâr'ın illetlendirdiği bu rivayette Saîd'in oğlu Abdullâh'ın da el-Makburî nisbesine sahip olduğu düşünüldüğünde Yahyâ b. Ebî Kesîr'in rivayetinde bir kusur gözükmemektedir. Ancak hadis tarihinde el-Makburî denilince Saîd kastedildiğinden sanki İbn Ebî Kesîr burada tedlis yapmış olmaktadır. Çünkü Saîd ve babası Keysân, sika râvîlerdir. Abdullah b. Saîd ise metrûk olarak değerlendirilmiştir.²⁰⁷⁸

Bezzâr, Muhammed b. el-Münkedir'in Ebû Hüreyre'den semâ' etmediği bilgisinden hareketle hem bu tarikte hem de farklı tarikte gelen bir hadisi illetlendirmiştir. Şöyle ki: Ziyâd b. er-Rebî > Hişâm b. Hassân > İbnü'l-Münkedir > Câbir tarihiyle rivayet edilen sürmelerin en hayırlısının ismid olduğunu bildiren hadiste Ziyâd b. er-Rebî'nin hata yaptığını öne sürmüş ve gerekçesini şöyle açıklamıştır: "Ravh b. Ubâde, bu rivayeti Hişâm > Ömer b. Muhammed b. el-Münkedir > babası > Ebû Hüreyre tarihiyle rivayet etmiştir. Şayet Hişâm > İbnü'l-Münkedir > Câbir isnadı mahfuz olsaydı, o mutlaka bu tarikte naklederdi. Çünkü İbnü'l-Münkedir'in, Ebû Hüreyre'den semâ' yoktur. Oysa o, Câbir, İbn Ömer ve Enes'ten semâ' etmiştir."²⁰⁷⁹

²⁰⁷⁶ Bkz. Bezzâr, *Müsned*, 6/137 (2177-2178).

²⁰⁷⁷ Bezzâr, *Müsned*, 15/132.

²⁰⁷⁸ Bkz. İbn Hacer, *Takrib*, s. 176, 248, 399.

²⁰⁷⁹ Bezzâr, *Müsned*, 15/299 (8810-8811).

Bezzâr, bir hadisi değerlendirirken de İbn Sîrîn'in İbn Abbâs'tan semâ' etmediğine işaret etmiştir.²⁰⁸⁰ İlgili yerde herhangi bir açıklama zikretmese de, onun, İbnü'l-Medîni'nin Şu'be'den naklettiği "İbn Sîrîn'in İbn Abbâs'tan naklettiklerinin Muhtâr es-Sekâfî zamanında karşılaştığı İkrime'den semâ' ettiği" bilgisinden yola çıkmış olması muhtemeldir.²⁰⁸¹

3.3.1.2.3. Muhalefet ve Teferrüdden Hareketle Semâ' Tespiti

Bezzâr, Ziyâd b. Yahyâ'nın İbn Uyeyne > Zührî > Enes isnadıyla naklettiği Hz. Peygamber'in Safiyye için bir düğün yemeği tertip edişiyile ilgili hadisin, başkalarınca İbn Uyeyne > Vâil > oğlu veya babası > Zührî > Enes tarikiyle rivayet edildiğini söylemiştir.²⁰⁸² Bu değerlendirmesinde onun, rivayetinde tek kalması ve diğer öğrencilerinin kendisine muhalefet etmesini öne sürerek İbn Uyeyne'nin bu rivâyeti Zührî'den semâ' etmediği sonucuna vardığı anlaşılmaktadır.

3.3.1.3. Cerh ve Ta'dîl Bilgisi

Bezzâr, rivayetleri illetlendirirken cerh ve ta'dîl bilgisini de kullanmıştır. *Müsned*'i incelendiğinde onun pek çok hadisi, doğrudan râvîsini cerh etmek sûretiyle illetlendirdiği görülecektir. Bu yaklaşımının örneklerini şu başlıklar altında incelemek mümkündür:

3.3.1.3.1. Sika Râvîlerin Derecelerini Bilmesi

Aralarında muhalefet bulunan rivâyetlerde râvîlerin dereceleri, Bezzâr'ın tercih kriterleri arasında yer almıştır. Mesela Mescid-i Nebevî'de kılınan namazın faziletine dair hadisi Husayn b. Nemîr, > Husayn b. Abdirrahmân > Muhammed b. Cübeyr b. Mut'im > babası tarikiyle; Hüşeym ise > Husayn > Muhammed b. Talha > Cübeyr b. Mut'im tarikiyle rivayet etmiş; Bezzâr, her iki rivayeti de zikrettikten sonra Hüşeym'in daha hâfız olduğunu belirterek Husayn b. Nemîr tarikini illetlendirmiştir.²⁰⁸³ Şu'be'nin > Simâk > en-Nu'mân b. Beşîr > Hz. Ömer isnadı ile naklettiği bir rivayeti, başkalarının

²⁰⁸⁰ Bezzâr, *Müsned*, 1/73 (19).

²⁰⁸¹ Krş. İbnü'l-Medîni, *İlel*, s. 65.

²⁰⁸² Bezzâr, *Müsned*, 13/6 (6294).

²⁰⁸³ Bezzâr, *Müsned*, 8/357 (no: 3434).

Simâk > en-Nu'mân > Hz. Peygamber tariki ile naklettiklerini söylemiş, ref ederek nakledenlerin sayısı birden fazla olsa da Simâk'tan rivayet edenler arasında Şu'be'nin daha hafız olduğunu belirterek merfû' tariki illetlendirmiştir.²⁰⁸⁴ İbn İshak'ın muttasıl, Derâverdî'nin mürsel naklettiği bir başka hadiste İbn İshâk'ın daha hafız olduğunu belirtmiştir.²⁰⁸⁵ İsnadlarda tespit ettiği muhalefete dair bu değerlendirmelerinde Bezzâr, sadece tercih ile yetinmekte, diğer rivayeti hatalı olduğu gerekçesiyle açıkça reddetmemektedir. Ancak onun muraccâh rivayete işaret etmesinden, diğer tariki illetlendirdiğini anlamak mümkündür.

3.3.1.3.2. Râvînin Zayıflığını Bilmesi

Müsned'inde ricâle dair çok sayıda değerlendirmeleri bulunan Bezzâr, bazı râvîler hakkındaki cerh bilgisiyle hadisleri illetlendirmiştir. Mesela isnadı sağlam olmadığı için zikretmeye değer bulmadığı hadislerden birine değinirken, rivayeti sadece zayıf bir râvî olan Amr b. Mâlik'ten işittiğini, bu sebeple de ona yer vermekten kaçındığını belirtmiştir.²⁰⁸⁶ Yine tahrîc etmekten imtina ettiği rivayetlerden birinin isnadında bulunan Zâide b. Ebi'r-Rukâd'ın "münkeru'l-hadîs" olduğunu belirtmiş ve bunu rivayetin illeti saymıştır.²⁰⁸⁷ Aynı şekilde Behlûl b. Ubeyd isimli râvîyi, her ne kadar kendisinden bir grup hadis almış olsa da, sağlam olmadığı gerekçesi ile cerh etmiş, bu illet sebebiyle onun rivayetine yer vermediğini belirtmiştir.²⁰⁸⁸ Bir başka haberi, râvîlerin isimlerini zikretmeksizin "isnadında zayıf râvîler olduğu" gerekçesiyle eserine almadığını söylemiştir.²⁰⁸⁹ Yine Bekkâr > Mûsâ b. Abîde tariki ile nakledildiğini söylediği bir rivayetin iki illeti olduğunu belirtmiş ve bu iki râvînin zayıflığını "illet" olarak değerlendirmiştir.²⁰⁹⁰

²⁰⁸⁴ Bezzâr, *Müsned*, 1/354 (no: 237). Benzer bir değerlendirme için bkz. no: 4158.

²⁰⁸⁵ Bezzâr, *Müsned*, 8/343 (no: 3417). Diğer örnekler için bkz. no: 3474, 3596, 4536, 5170, 8292.

²⁰⁸⁶ Bezzâr, *Müsned*, 1/167 (no: 89).

²⁰⁸⁷ Bezzâr, *Müsned*, 1/169 (no: 92).

²⁰⁸⁸ Bezzâr, *Müsned*, 1/80 (no: 100).

²⁰⁸⁹ Bezzâr, *Müsned*, 1/80 (no: 101).

²⁰⁹⁰ Bezzâr, *Müsned*, 1/75 (no: 20); 1/177 (no: 97)(.فيه علتان..).

Bezzâr, başka bir tariki bulunmadığı takdirde zayıf râvilerin rivayetlerine yer vermiş ama bu duruma dikkat çekmiştir. Mesela Mübeşşir b. İsmâîl > Temmâm b. Necîh > Ka'b b. Zühl > Ebu'd-Derdâ isnadıyla nakledilen rivayeti sadece bu vecihten bu isnadla bilindiği için zikrettiğini, oysa Temmâm ve Ka'b'ın hadis rivayetinde sağlam kimseler olmadıklarını söylemiştir.²⁰⁹¹ Üç râviyi cem ederek sadece el-Hakem b. Abdilmelik'in naklettiğini söylediği bir başka hadiste bu râvînin hafız olmadığına dikkat çekerek rivayetini illetlendirmiştir.²⁰⁹² Sâlih el-Mürri'nin tek kaldığı iki ayrı rivayeti zikrettikten sonra, âbid ve müctehid oluşuna işaret ettiği râvînin bu yönünün kendisini hadis hıfzından alıkoyduğunu belirtmiştir.²⁰⁹³ Avn b. Umâra'nın tek kaldığı bir rivayeti değerlendirirken de, münker kabul edilen rivayetlerinin onun kötü hafızasından kaynaklandığına yer vermiştir.²⁰⁹⁴ Yine Ağleb b. Temîm'in teferrüd ettiği iki rivayeti zikrettikten sonra onun sağlam biri olmadığını, ancak kendisinden pek çok kimsenin hadis aldığını söylemiştir.²⁰⁹⁵ Bir başka hadisi Süheyl > babası > Ebû Hüreyre tarikiyle merfû' olarak sadece Abdurrahman b. Abdillâh b. Ömer'in rivayetiyle bildiğini, onun da münkeru'l-hadîs olduğunu söylemiş, Süheyl'in bunu Nu'mân b. Ebî Ayyâş > Abdullâh b. Amr tarikiyle mevkuf olarak rivayet ettiğini belirtmiştir.²⁰⁹⁶ Hâlid b. Amr el-Kuraşî'nin mutâbii bulunmayan hadisler rivayet ettiğini ve münkeru'l-hadîs bir râvî olduğunu belirterek, bu durumu açıklamak için bir rivayetine yer vermiştir.²⁰⁹⁷ Benzer şekilde Hakîm el-Esrem'in münkeru'l-hadîs olduğunu, teferrüd ettiğinde rivayeti ile ihticac edilmeyeceğini belirtmiş ve teferrüd ettiği bir rivayete yer vermiştir.²⁰⁹⁸ Hz. Peygamber'in et yedikten sonra abdest almadan namaz kıldığını haber veren hadisi, râvîsi İshâk b. Abdillâh sebebiyle zayıf kabul etmiş, diğer isnadlarının hasen olduğunu

²⁰⁹¹ Bezzâr, *Müsned*, 10/25 (no: 4086).

²⁰⁹² Bezzâr, *Müsned*, 16/175 (no: 9285).

²⁰⁹³ Bezzâr, *Müsned*, 17/21, 307 (no: 9529, 10061) (كان أحد العباد المجتهدين).

²⁰⁹⁴ Bezzâr, *Müsned*, 17/250 (no: 9931).

²⁰⁹⁵ Bezzâr, *Müsned*, 17/315 (no: 10081).

²⁰⁹⁶ Bezzâr, *Müsned*, 16/65 (no: 9108).

²⁰⁹⁷ Bezzâr, *Müsned*, 16/247 (no: 9424).

²⁰⁹⁸ Bezzâr, *Müsned*, 16/295 (no: 9502).

belirtmiştir.²⁰⁹⁹ Enes b. Mâlik'ten nakledilen ilim öğrenmenin farz olduğuna dair hadisi, râvîsi Hafis b. Süleymân'ın çok zayıf olduğunu söyleyerek illetlendirmiş, bu hadisin Enes'ten nakledilen diğer isnadlarının da zayıflığına işaret etmiştir.²¹⁰⁰

3.3.1.3.3. Nisbî Cerh Bilgisi

Bezzâr, hoca, zaman ve mekân kaydına bağlı yapılan cerh bilgilerini de kullanmıştır. Mesela Ma'mer'in Basra'da iken hatalı naklettiği Es'ad b. Zûrâre'nin dağlanması ile alakalı meşhur hadise yer vermiş ve Ma'mer'in bunda hata yaptığına işaret etmiştir.²¹⁰¹ Buradan onun Ma'mer hakkında dile getirilen mekân kaydına bağlı cerhi dikkate aldığı anlaşılmaktadır.

Hoca kaydına bağlı cerhten hareketle yapılan illetlendirmeye şu örnek verilebilir: Bezzâr, İbn Aclân'ın, Saîd > Ebû Hüreyre tarihiyle rivayet ettikleri ile Saîd > babası tarihiyle naklettiklerini karıştırdığı bilgisinden hareketle, kadının tek başına yolculuk yapamayacağına dair İbn Aclân > Saîd > babası > Ebu Hüreyre isnadıyla rivayet edilen hadisi, muhtarib olduğuna hükmederek illetlendirmiştir.²¹⁰² Yine Abdullâh b. Ca'fer'in Medinelilerden tek başına rivayet ettiği hadislerin tenkit edildiğini söyleyerek onun Medineli râvî Zeyd b. Eslem'den naklettiği köpeğe su veren kadının bağışlandığına dair hadise yer vermiş ve bu hususa dikkat çekmiştir.²¹⁰³

Bezzâr'ın zaman kaydına bağlı cerhi hatırlatması ise şu rivayette görülmektedir: İshâk b. İbrâhîm el-Hanîni'nin gözlerini kaybedip Medine'den uzaklaştıktan sonra Medineliler'den naklettiği bazı rivayetlerin tenkit edildiğini zikreden Bezzâr, onun teferrüd ettiği bir hadise yer vermiş ve durumuna dikkat çekerek hadisi eleştirmiştir.²¹⁰⁴

²⁰⁹⁹ Bezzâr, *Müsned*, 2/22 (no: 360).

²¹⁰⁰ Bezzâr, *Müsned*, 13/240 (6746). Râvî zayıflığı ile illetlendirilen diğer örnekler için bkz. no: 11, 372, 446, 447, 7795, 8571, 8630, 8648, 8695, 9748, 9749, 9771, 8721, 8793, 8911, 8994, 8795, 18/no: 152, 287.

²¹⁰¹ Bezzâr, *Müsned*, 13/13 (6306).

²¹⁰² Bezzâr, *Müsned*, 15/130-131.

²¹⁰³ Bezzâr, *Müsned*, 15/257-258 (8725).

²¹⁰⁴ Bezzâr, *Müsned*, 15/257 (8724).

3.3.1.3.4. Siyâsî ve Mezhebî Eğilimini Bilmesi

Râvilerin siyâsî ve mezhebi eğilimlerine işaret etse de Bezzâr bunu hadis rivayetinde etkisi bulunmayan bir özellik olarak zikretmiştir. Meselâ Kûfeli râvî Talk b. Habîb'in bir rivayetini zikrettikten sonra, onun ircâ görüşünde olduğunu, ancak hadis rivayetinde sadûk olduğunu söylemiştir.²¹⁰⁵ Bir başka rivayetin üç râvisini teşeyyu'de aşırı gitme ile itham etmiştir.²¹⁰⁶ Sadece kendi yoluyla geldiği için şîî İsmâîl b. Ebân'ın bir rivayetine yer vermiş onun hadisinin alınabileceğini (يُحْتَمَلُ حَدِيثُهُ) belirtmiştir.²¹⁰⁷ Aynı şekilde Muhavvel b. İbrâhîm'de şiiilik bulunduğunu ifade etmiş, ancak onu sadûk olarak değerlendirmiştir.²¹⁰⁸ Amr b. Ubeyd'in, sikalara muhalefet ederek naklettiği Hz. Peygamber'in bir ay kunut okuduğuna dair hadiste Bezzâr, Mu'tezile'nin kurucularından kabul edilen Amr b. Ubeyd'i kötü görüşleriyle şöhret bulduğu gerekçesiyle zikretmeye bile değer bulmadığını belirtmiştir.²¹⁰⁹ Yûsuf b. Hâlid'in hadis yazan bir ilim ehli iken kalamî meselelere dalıp haddi aştığını, bu sebeple zayıf râvî mertebesine indiğini belirterek sadece onun kanalıyla gelen rivayetleri illetlendirmiştir.²¹¹⁰ Sadece Abdülvehhâb b. Atâ'dan gelen Hz. Peygamber'in, Abbas'a dua edişiyile ilgili rivayetin aslının olmadığını belirtmiş, red gerekçesi olarak da Abdülvehhâb'ın rivayeti naklettiği tahmin edilen dönemde halife Hârûn er-Reşîd'den atâ (hediye) almasını öne sürmüştür.²¹¹¹ Onun bu tutumu, siyâsî otoriteye yakın olanlar için olumsuz kanaat beslediğini ve bunu illet gerekçesi yaptığını göstermektedir.

Öte yandan Bezzâr, mezhep görüşünün râvînin durumuna etki etmediği bazı kimselere de dikkat çekmiştir. Meselâ Atâ b. Ebî Meymûne'nin Kaderiyye mezhebinin görüşlerini benimsediğini belirtmiş, ancak sadûk bir râvî olduğunu ve kendisinden Şu'be'nin hadis aldığını ifade etmiştir.²¹¹²

²¹⁰⁵ Bezzâr, *Müsned*, 14/78 (7541).

²¹⁰⁶ Bezzâr, *Müsned*, 5/31 (1590).

²¹⁰⁷ Bezzâr, *Müsned*, 9/11 (3511).

²¹⁰⁸ Bezzâr, *Müsned*, 13/238 (6740).

²¹⁰⁹ Bezzâr, *Müsned*, 13/221 (6703) (وعمر بن عبيد فنسختني عن ذكره لشهرته لسوء رأيه).

²¹¹⁰ Bezzâr, *Müsned*, 15/62-63 (8285).

²¹¹¹ Bezzâr, *Müsned*, 11/381-382 (5214).

²¹¹² Bezzâr, *Müsned*, 15/192 (8575).

3.3.1.4. Râvîyi Bilememesi

Bezzâr, bazı rivayetleri râvilerden birinin cehaleti sebebiyle illetlendirmiştir. Mesela Hz. Ebû Bekir'in Nisâ 123. ayetten etkilendiğini konu alan hadisin râvilerinden İbn Sibâ'nın mevlâsının ismini kimsenin vermediğini belirterek rivayeti illetlendirmiştir. Ayrıca rivayeti, sadece bu kanalla bilindiği için zikretmek durumunda kaldığını ve illetini açıkladığını da eklemiştir.²¹¹³ Yine Hz. Ali'nin, kendisine bilmediği bir hadis nakleden kimseye yemin teklif etmesinin sadece Esmâ b. el-Hakem tarafından rivayet edildiğini belirttiikten sonra mechûl olan bu ismin başka naklinin bulunmadığını, kendisinden de sadece tek bir kimsenin rivayet ettiğini belirterek rivayetini illetlendirmiştir.²¹¹⁴ Benzer gerekçeyle Vahşî b. Harb'ın, babasından rivayet ettiği bir hadisi, her ne kadar nesebi bilirse de babanın rivayet konusunda mechûl olduğunu ve kendisinden sadece oğlunun rivayette bulunduğunu belirterek illetlendirmiştir.²¹¹⁵ Yine Hâlid b. Urfuta'nın naklettiği hadisin, kendisinden sadece Katâde'nin rivayette bulunması ve yalnızca bir rivayetinin bilinmesi sebebiyle Hâlid'in cehâleti yüzünden sabit olmadığını belirtmiştir.²¹¹⁶ Ebû Hüreyre'den rivayette bulunan Umâra b. Râşid'den sadece Abdurrahmân b. Ziyâd'ın rivayette bulunduğunu,²¹¹⁷ Hâlid b. el-Fezer'den de sadece el-Hasen b. Sâlih'in rivayette bulunduğunu belirterek²¹¹⁸ rivayetleri illetlendirmiştir. Bir başka haberi isnadında iki mechûl râvî olduğunu öne sürerek reddetmiştir.²¹¹⁹ Süheyl b. Ebî Sâlih > Ebû Ubeyd > Atâ b. Yezîd > Ebû Hüreyre > Hz. Peygamber isnadıyla yer verdiği bir hadiste de Ebû Ubeyd'in kim olduğunu bilmediğini belirterek rivayeti illetlendirmiştir.²¹²⁰ Bu ve benzer örneklerde zikredilen râvînin cehaletinin, Bezzâr'ın

²¹¹³ Bezzâr, *Müsned*, 1/75.

²¹¹⁴ Bezzâr, *Müsned*, 1/64. Oysa İclî, Esmâ b. el-Hakem'in sika olduğunu söylemiş, İbn Hacer de onun için "sadûk" demiştir. Bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 2/533; İbn Hacer, *Takrîb*, s. 44.

²¹¹⁵ Bezzâr, *Müsned*, 1/161.

²¹¹⁶ Bezzâr, *Müsned*, 8/202.

²¹¹⁷ Bezzâr, *Müsned*, 16/243 (9415, 9416).

²¹¹⁸ Bezzâr, *Müsned*, 14/100 (7587).

²¹¹⁹ Bezzâr, *Müsned*, 1/172 (no: 93).

²¹²⁰ Bezzâr, *Müsned*, 15/53 (8266). Oysa Mâlik'in kendisinden söz konusu hadisi naklettiği, ayrıca bu rivayetine Müslim'in Süheyl tarihiyle yer verdiği Ebû Ubeyd'in (Müslim, "Mesâcid", 146), Süleymân b. Abdilmelik'in azatlısı olduğu bilinmektedir. Bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 34/49-52.

yanında o râvî ile alakalı bir bilginin olmadığı yönünde anlaşılması gerektiği, onun mechûl saydığı bazı râvilerin başkalarınca tanınıyor olmasından anlaşılmaktadır.

3.3.2. Rivayet Bilgisi

Hâfız muhaddisler arasında zikredilen Bezzâr'ın illet tespitinde, sahip olduğu rivayet birikiminin önemli bir yeri bulunmaktadır. Onun, rivayet bilgisine dayanarak yaptığı illetlendirmeler, bu kısımda muhtelif başlıklar altında incelenecektir.

3.3.2.1. Rivayeti Belli Bir Yolla Bilmesi

Bazı rivayetlerin tek bir râvî yoluyla bilindiğini söyleyen Bezzâr, bu yoldan başka bir tarikle gelen rivayeti illetlendirmiştir. Mesela Muhammed b. el-Velîd b. Ebân'ın, > Yahyâ b. Ebî Bükeyr > Süfyân b. Uyeyne > Mis'ar > İbrâhîm es-Seksekî > İbn Ebî Evfâ > Hz. Peygamber isnadıyla rivayet ettiği Allah'ın en sevimli kulları hakkındaki hadisin Abdülcebbâr'ın rivayeti ile bilindiğini söylemiş ve doğru isnadın Abdülcebbâr b. el-Alâ > İbn Uyeyne > Mis'ar > İbrâhîm > racül > Ebu'd-Derdâ şeklinde mevkuf olması gerektiğini belirtmiştir.²¹²¹ Yine evlilik teklifi üzerine bir başkasının teklifte bulunmasını yasaklayan hadisi A'meş > Ebû Sâlih > Ebû Hüreyre isnadıyla sadece Şu'be'nin, ondan da Abdussamed'in naklettiğini, oysa bu hadisin Süheyl > babası > Ebû Hüreyre tariki ile bilindiğini belirtmiş, Abdussamed'in hata yaptığına işaret ederek rivayetini illetlendirmiştir.²¹²² İsmâîl b. Ebân > Ya'kûb b. Abdillâh > Ca'fer b. Ebi'l-Muğîre > İbn Ebzâ > Hz. Osmân isnadıyla nakledilen bir rivayeti ise; "Bu rivayetin Ya'kûb > Hafs b. Humeyd > İbn Ebzâ şeklinde olduğunu zannediyorum, korkarım ki râvî hata yaptı." diyerek illetlendirmiştir.²¹²³ Diğer bir örnekte Mehdî b. Meymûn'un, > Vâsıl > Ebû Vâil > Huzeyfe isnadıyla naklettiği namazını gerektiği gibi kılmayan birisini Hz. Peygamber'in sünnete muhalif davrandığı gerekçesiyle ikaz ettiği hadisin, el-A'meş ve Talha b. Musarrif'in rivayet ettiği Zeyd b. Vehb > Huzeyfe tarikiyle ile

²¹²¹ Bezzâr, *Müsned*, 8/283-284 (3351). Bezzâr, Muhammed b. el-Velîd'in mutabii olmadığını ilave etmiştir. Benzer örnekler için bkz. Bezzâr, *Müsned*, no: 9211, 9273.

²¹²² Bezzâr, *Müsned*, 16/134 (9222).

²¹²³ Bezzâr, *Müsned*, 2/31 (375).

bilindiğini belirtmiş, bununla birlikte rivayetinde tek kalan Vâsıl'ın sika biri olduğunu vurgulamıştır.²¹²⁴

Bezzâr, ravînin hatasına veya rivayetin sıhhatine değinmeksizin, bazı hadislerin belli bir yolla bilindiğini belirterek, o yolla nakledilmeyen tarike dikkat çekmiştir. Mesela Atâ b. es-Sâib > babası > Abdullâh b. Amr isnadıyla gelen kûsuf namazı ile ilgili hadisin Atâ b. es-Sâib rivayetiyle bilindiğini söylemiş, sadece Müemmel'in bunu, iki ayrı rivayeti birleştirmek suretiyle Sevrî > Atâ b. es-Sâib ve Ya'lâ b. Atâ tarikiyle rivayet ettiğini belirtmiştir.²¹²⁵ Yine iki kızını defneden kimse hakkındaki hadisi Sevrî tarihi ile sadece Abdurrezzâk'ın rivayet ettiğini belirttikten sonra bunun Cerîr ve Ebu'l-Ahvas'ın > A'meş > Ebû Sâlih > Ebû Hüreyre tarikiyle bilindiğini söylemiştir.²¹²⁶ Züheyr > Ebû İshâk > Ebû Sâlih > Ebû Hüreyre > Hz. Peygamber isnadıyla rivayet edilen "İmâm, güvenilirdir.." hadisinin aslında A'meş'in hadisinden bilindiğini ifade etmiştir.²¹²⁷ Câbir'den nakledilen havz hadisini Ebû Âsım > İbn Cüreyc > Ebu'z-Zübeyr > Câbir tarikiyle zikrettikten sonra bunun el-Haccâc b. Muhammed'in İbn Cüreyc'ten rivayeti ile bilindiğini belirtmiştir.²¹²⁸ Cehennemın sıcaklığını tasvir eden Ebû Hüreyre rivayetini Hişâm b. Hassân'dan Ebû Abîde el-Haddâd ve Abdurrahîm b. Hârûn'un rivayet ettiğini ve kendisinin sadece Abdurrahîm'in hadisini semâ' ettiğini söylemiş, aslında hadisin Ebû Abîde ile bilindiğini belirtmiştir.²¹²⁹ Bu şekilde *انما يعرف هذا الحديث*²¹²⁹ Bu şekilde *معروف بـ*²¹³⁰ ve *معروف بـ*²¹³¹ lafızları ile değerlendirilen birçok hadis *Müsned*'de yer almaktadır.

Bezzâr, kimi zaman ise yine değerlendirmede bulunmaksızın, bazı hadislerin belli tariklerle rivayet edildiğine dikkat çekmiş ve sadece o tarik ile bilindiğine işaret etmiş, buna mukabil farklı bir tarikini zikretmemiştir. Mesela Ebû Bekr b. Ayyâş > Âsım > Ebû Sâlih > Ebû Hüreyre > Hz. Peygamber isnadıyla üç hadisi peş peşe zikrettikten

²¹²⁴ Bezzâr, *Müsned*, 7/302 (2899).

²¹²⁵ Bezzâr, *Müsned*, 6/377-378 (2395).

²¹²⁶ Bezzâr, *Müsned*, 16/110 (9185). Benzer örnekler için bkz. Bezzâr, *Müsned*, no: 9260, 9262, 9307.

²¹²⁷ Bezzâr, *Müsned*, 15/353 (8924).

²¹²⁸ Bezzâr, *Müsned*, 7/377 (2975).

²¹²⁹ Bezzâr, *Müsned*, 17/86 (9623).

²¹³⁰ Bezzâr, *Müsned*, 12/141 (5723); 14/330 (8000); 17/100 (9652); 18/73-74 (8); 18/143 (106).

²¹³¹ Bezzâr, *Müsned*, 17/243 (9920).

sonra bunların Ebû Bekr b. Ayyâş ile bilindiğini belirtmiştir.²¹³² Kendisi açıkça ifade etmese bile, teferrüd tespiti olarak da değerlendirilebilecek bu gibi yerlerde Bezzâr'ın, rivayeti illetlendirdiğini söylemek mümkündür.

Bezzâr, bir hocasının hadisin belli bir yolla bilinmesine ilişkin değerlendirmesine de yer vermiştir. Şöyle ki: Abdurrezzâk'ın > Ma'mer > Eyyûb > Ebû Kılâbe > Ebu'l-Eş'as > Ebû Esmâ > Şeddâd b. Evs isnadıyla naklettiği bir hadis hakkında, hocası Ahmed b. Mansûr'un, Abdurrezzâk'a bu rivayetin sahâbî râvisinin Sevbân olduğunu öne sürdüğünü; ancak Abdurrezzâk'ın, buna itiraz ederek, rivayeti araştırdığını, isnadının kendi zikrettiği şekilde olduğunu belirttiğini nakletmiştir. Bu nakille yetinmeyen Bezzâr, muhtemelen rivayeti araştırmış ve Hammâd b. Zeyd ile Abbâd b. Mansûr'un da rivayeti Sevbân'dan naklettiklerini belirterek tercihinin bu yönde olduğunu açıklamıştır.²¹³³

3.3.2.2. Belirli İsnadla Belirli Hadisleri Bilmesi

Bir isnadın belli bir hadise ait olduğu bilgisi de Bezzâr'ın illet tespitinde kullandığı yöntemler arasında zikredilebilir. Şu değerlendirmelerinde bu yaklaşımın örneklerini görmek mümkündür:

Ubeydullâh, > Süfyân > İbn Ebî Lebîd > Ebû Seleme > Ebû Hüreyre > Hz. Peygamber isnadıyla “Nebilerden biri bir yol çizmiştir. Kimin çizgisi buna denk gelirse veya kim buna uyarsa (hakikati) bilir.” hadisini nakletmişti. Bezzâr, hadisin bu isnadla sadece Süfyân tarafından rivayet edildiğini dile getirmiş, aslında Süfyân'ın, bu isnadla Zü'l-yedeyn kıssasını rivayet ettiğini belirtmiştir. Bu değerlendirmesiyle o, söz konusu isnad ile Ubeydullâh'ın bu hadisi nakletmesini illetlendirmiş olmaktadır.²¹³⁴

Benzer bir örnekte Muhammed b. Cehâde, > Amr b. Dînâr > Atâ b. Yesâr > Ebû Hüreyre > Hz. Peygamber tarikiyle Hz. Peygamber'in hacet giderdikten sonra abdest almadan yemek yemesi ile alakalı hadisi nakletmiştir. Bezzâr, Amr b. Dînâr'dan bu

²¹³² Bezzâr, *Müsned*, 16/11-12 (9031-9033).

²¹³³ Bezzâr, *Müsned*, 8/414.

²¹³⁴ Bezzâr, *Müsned*, 15/230 (8656).

tarikle “Kamet getirildiğinde farzdan başka namaz olmaz.” hadisinin nakledildiğini belirterek İbn Cehâde’nin hata yaptığını söylemiştir.²¹³⁵

Yine Züheyr > Ebû İshâk > Ebû Sâlih > Ebû Hüreyre > Hz. Peygamber isnadıyla rivayet edilen “İmâm, güvenilirdir..” hadisini değerlendirirken Ebû İshâk’ın Ebû Sâlih’ten bu hadisi işittiğini zannetmediğini, bu yolla başka bir hadisi rivayet ettiğini belirterek bu tariki illetlendirmiştir.²¹³⁶

Ya’kûb b. İbrâhîm b. Sa’d’ın, > babası > İbn İshâk > Zührî > Abdurrahmân b. Ezher > Hz. Peygamber isnadıyla naklettiği, övgücülerin yüzüne toprak saçılmasının emredildiği hadisin de aslında içki içenlere toprak saçmayı konu edindiğini belirterek râvîsinin gafletine dikkat çekmiştir.²¹³⁷

3.3.2.3. Râvîlerin Hadis Sayısını Bilmesi

Bezzâr’ın bir râvînin belli bir yolla rivayet ettiği hadislerin sayısını göz önünde bulundurarak illetlendirme yaptığı görülür. Mesela şehidin dünyaya tekrar dönme isteğine değinen hadis, Şu’be > Katâde > Enes isnadıyla bilinmekte iken Yahyâ b. es-Seken bunu, Şu’be > Katâde ve Muâviye b. Kurra > Enes tarikiyle rivayet etmiştir. Bezzâr, Şu’be’nin Muâviye b. Kurra > Enes tarikiyle müsned olarak naklettiği hadislerin beş adet olduğunu söyleyerek Yahyâ b. es-Seken’in bu rivayetini illetlendirmiştir.²¹³⁸

Ayrıca Bezzâr, zaman zaman, bazı râvîlerin belli tariklerle rivayet ettikleri hadislerin sayılarını zikretmiştir. Mesela ona göre Mücâhid’in, Müverrik > Ebû Zer tarikiyle sadece iki hadisi bulunmaktadır.²¹³⁹ Yine Amr b. Dînâr’ın, Muhammed b. Cübeyr b. Mut’im > babası tarikiyle sadece iki hadis bildiğini belirtmiştir.²¹⁴⁰ Bir başka örnekte Kadının tek başına yolculuk yapamayacağına dair İbn Aclân > Sâid > babası > Ebu Hüreyre tariki ile rivayet edilen hadisi muztarib olarak illetlendirdikten sonra bu isnadla

²¹³⁵ Bezzâr, *Müsned*, 15/267 (8743).

²¹³⁶ Bezzâr, *Müsned*, 15/353 (8924).

²¹³⁷ Bezzâr, *Müsned*, 8/381.

²¹³⁸ Bezzâr, *Müsned*, 13/510 (7348).

²¹³⁹ Bezzâr, *Müsned*, 9/358 (3925).

²¹⁴⁰ Bezzâr, *Müsned*, 8/349 (3424).

3.3.2.5. Hadisin En İyi Tarikini Bilmesi

Bezzâr, bazı hadisleri belli bir tarikten zikrettikten sonra o tarikin, hadisin en sahih rivayeti olduğunu belirtmiştir. Onun bu ifadesinden aynı konuda birden fazla tariki bildiği, bunlardan en iyisinin o isnad olduğuna, dolayısıyla diğerlerinin bunun dînunda olduğuna işaret ettiği anlaşılmaktadır. Mesela Tahrim sûresinin ilk ayetlerinin sebebi-nüzülü ile alakalı rivayeti, İbn Cüreyc > Atâ > Ubeyd b. Umeyr > Hz. Aişe isnadıyla verdikten sonra hadisin Hz. Aişe'den rivayetinin en iyi tarikinin bu olduğunu söylemiştir.²¹⁴⁶ Bir başka örnekte hadisin İbn Ebî Müleyke'den bir grup tarafından rivayet edildiğini belirtmiş, bunların en iyisinin Eyyûb olduğunu ifade etmiştir.²¹⁴⁷

3.3.2.6. Sabit Olmayan İsnadları Bilmesi

Bezzâr, eserinde yer verdiği hadislerin illetlerini zikretmekle birlikte, bazı haberleri isnadlarındaki kusurlar sebebiyle eserine almadığını da beyan etmiştir. Mesela o, Hz. Ebû Bekir'den nakledilen hadislerin ardından onun Allah Rasulü ile dostluğu en eski kimse ve onu en iyi tanıyanlardan biri olduğunu, ancak Hz. Peygamber'den sonra (idârî) meşguliyeti ve çok yaşamaması sebebiyle rivayet sayısının az olduğunu belirtmiş, akabinde ondan daha başka rivayetlerin de nakledildiğini, ancak isnadlarındaki inkıtâ' sebebiyle veya münker oldukları gerekçesiyle eserinde bunlara yer vermediğini ifade etmiştir.²¹⁴⁸ Sözelimi bunlardan birinde Zeyd b. el-Hubâb > Abdurrahmân b. el-Ğasîl > Şurabhîl b. Sa'd > Câbir > Hz. Ebû Bekir isnadıyla nakledilen “Yarım hurma ile de olsa cehennemden sakının!” rivayetinin Basra'da bulunan bir adam tarafından nakledildiğini ve onun bu hadis ile itham edildiğini söylemiş, hadisin bu vecihten aslının olmadığını söylediğini bildirmiştir.²¹⁴⁹ Yine Hz. Ebû Bekir'den Ebû Ma'mer'in rivayet ettiği “Kim Allah için bir mescit inşa ederse..” rivayetini, (sağlam) bir isnadı olmadığı gerekçesiyle reddetmiştir. Bezzâr, red gerekçesini Ebû Ma'mer'in, Hz. Ebû Bekir'den

²¹⁴⁶ Bezzâr, *Müsned*, 18/202-203 (193).

²¹⁴⁷ Bezzâr, *Müsned*, 18/207-208 (200).

²¹⁴⁸ Bezzâr, *Müsned*, 1/158-180.

²¹⁴⁹ Bezzâr, *Müsned*, 1/160 (82).

semâinin olmaması ve isnadda rivayetle tanınmamış (mechûl) iki râvînin bulunması şeklinde açıklamıştır.²¹⁵⁰

3.3.2.7. Temel Nüsha Bilgisi

“Asl” kelimesinin müelliflere ait veya müellifin aslıyla mukabele edilmiş temel nüshalar için kullanıldığı daha önce zikredilmişti. Bezzâr’ın kullandığı “ليس له أصل عن فلان Filan(ın hadisin)den bir aslı yoktur” şeklindeki değerlendirmelerinin, rivayetin orijinal nüshalarda bulunmayışına işaret ettiği söylenebilir. Mesela o, “İlim öğrenmek farzdır.” hadisinin Sâbit > Enes tarikiyle “yazılı bir kaynağı (أصل) bulunmayan” yalan bir hadis olduğunu belirtmiştir.²¹⁵¹ Bezzâr’ın farklı yerlerde حديث ثابت عن أنس ifadesini kullanmasından,²¹⁵² onun Sâbit’in Enes’ten nakillerinin yer aldığı yazılı bir kaynağa işaret ettiği söylenebilir. Özellikle 6490 nolu hadisteki “وهو في حديث ثابت عن أنس بطوله” Bu, Sâbit’in Enes’ten olan hadis (nüshas)ında uzun haliyle bulunmaktadır.” ifadesi bu tespiti desteklemektedir.²¹⁵³ Aynı şekilde Ebu’l-Âtike’nin Enes’ten naklettiği “Çin’de de olsa ilmi talep ediniz!” rivayetini “Bu hadisin (Hz. Peygamber’e ulaşan) bir aslı yoktur.” şeklinde illetlendirmesinin,²¹⁵⁴ rivayetin Enes’ten gelen temel nüshalarda yer almamasını anlattığı düşünülebilir. Yine onun “Bana göre bu hadisin bir aslı yoktur.” ifadesiyle, rivayetin, sahip olduğu nüshalarda yer almadığını kastetmiş olması muhtemeldir.²¹⁵⁵

3.3.3. Muhâlefet Tespiti

Bezzâr’ın muhalefet tespiti ile yaptığı illetlendirmeler genelde sikaların hadisine muhalefet tarzındadır. Zayıf râvinin sikaya/sikalara muhalefeti, aynı seviyeye ulaşamamış râvînin sikaya muhalefeti, sika râvînin kendisinden daha iyi durumdaki

²¹⁵⁰ Bezzâr, *Müsned*, 1/167-168 (90) وهذا الحديث ليس له إسناد ولا أحسب أبا معمر هذا سمع من أبي بكر وكان في إسناده رجلا ن غير (مشهورين بالنقل فتركنا ذكره لذلك). Ayrıca bkz. no: 91, 92, 93, 94, 95.

²¹⁵¹ Bezzâr, *Müsned*, 1/172 (no:94) (هذا كذب ليس له أصل عن ثابت عن أنس). Bezzâr, devamında bu hadisin Enes’ten bundan başka vecihlerle de rivayet edildiğini söylemiş, bu konuda Enes’ten nakledilen tüm haberlerin sahih olmadığını belirtmiştir. Diğer bir örnek için bkz. Bezzâr, *Müsned*, 17/249.

²¹⁵² Bezzâr, *Müsned*, 13/62, 113, 266.

²¹⁵³ Tirmizî de “hadîsü Sâbit an Enes” tabirini kullanır. Bkz. Tirmizî, “Fezâilü’l-Kur’ân”, 11; “Deavât”, 83, 100.

²¹⁵⁴ Bezzâr, *Müsned*, 1/175 (no: 95).

²¹⁵⁵ Bezzâr, *Müsned*, 11/381 (no: 5214) وَهَذَا الْحَدِيثُ عِنْدِي لَيْسَ لَهُ أَصْلٌ.

sikaya muhalefeti, sika râvînin birden çok sikaya muhalefeti şeklindeki tespitleri bu başlıkta değerlendirilebilir. Râvînin, kendi hadisine muhalefeti ile illetlendirme örneği *Müsned*'de sadece iki yerde tespit edilmiş olup, bunlardan birinde de Bezzâr, kendi rivayetine muhalif kalmıştır. Ayrıca rivayetin Hz. Peygamber'den gelen diğer haberlere aykırılık teşkil etmesi veya hükmünün nesh edilmiş olması, onun az sayıda rivayette kullandığı muhalefet türleridir. Şu kadar var ki, *Müsned*'de râvînin kendi amel veya fetvasına muhalefeti gerekçesiyle illetlendirilen bir hadise rastlanmadığını belirtmek gerekir. Tarihî verilere aykırılık sebebiyle illetlendirme konusunda da semâ' tespitinde zikredilenler dışında bir örneğe rastlanmamıştır. Bu başlıkta Bezzâr'ın muhalefet ile illetlendirdiği hadislerden örneklere yer verilecektir.

3.3.3.1. Sikaların Hadisine Muhalif Rivayet

Döneminin ta'lîl geleneğine uygun olarak, gerek zayıf râvînin sikaya gerekse sika râvînin sayıca veya sikalık bakımından kendisinden daha üstün durumda olan râviye muhalefetine dikkat çeken Bezzâr, pek çok rivayeti bu gerekçeyle illetlendirmiştir.

Zayıf râvîlerin kendilerinden daha iyi durumda olan kimselere muhalif rivayetlerine en çok rastlanan eserler arasında Bezzâr'ın *Müsned*'inin yer aldığı yukarıda işaret edilmişti. *Müsned*'de bu gerekçe ile illetlendirilen birkaç rivayet şöyledir: Bezzâr, zayıf olarak nitelendirdiği Sadaka b. Abdillâh'ın,²¹⁵⁶ Evzâî'den müsned olarak naklettiği "Kim bir kavme benzerse onlardandır." hadisine muhalefet edildiğini, Sadak'nın dışındakilerin bu hadisi Evzâî'den farklı bir isnad ile mürsel rivayet ettiklerini belirtmiştir.²¹⁵⁷ Benzer şekilde zina haddi ile alakalı Katâde > el-Hasen > Hıtân b. Abdillâh > Ubâde b. es-Sâmit > Hz. Peygamber isnadıyla müsned ve mürsel olarak nakledilen hadisi, zayıf râvi el-Fadl b. Delhem'in el-Hasen > Kabîsa > Seleme b. el-Muhabbik > Hz. Peygamber tarihiyle nakletmesini, sahih vecihlerle gelen rivayetlere muhalif olduğu gerekçesi ile tenkit etmiştir.²¹⁵⁸ Yine Sâbit b. Kays'ın karısını boşaması ile alakalı Ebû Cafer er-Râzî'nin > Humejd > Enes tarihiyle rivayet ettiği hadisi Bezzâr, Hammâd b. Seleme'nin Humejd > Ebu'l-Halîl şeklindeki mürsel rivayetine

²¹⁵⁶ Bezzâr, *Müsned*, 10/226. Ayrıca bkz. İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 216.

²¹⁵⁷ Bezzâr, *Müsned*, 15/205.

²¹⁵⁸ Bezzâr, *Müsned*, 7/136-137 (2686). Benzer eleştiri için bkz. İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 4/207-208.

muhalefetini öne sürerek illetlendirmiştir²¹⁵⁹ Eş'as b. Saîd'in > Amr b. Dînâr > Atâ b. Yesâr > Ebû Hüreyre > Hz. Peygamber tarikiyle rivayet ettiği bir hadisi de İbn Uyeyne'nin > Amr > Hişâm b. Yahyâ > Ebû Hüreyre > Hz. Peygamber tarikiyle naklettiğini, Eş'as'ın zayıf bir râvî olduğunu söyleyerek illetlendirmiştir.²¹⁶⁰

Bezzâr, sika seviyesine ulaşamamış, hatalarının çokluğu veya hafızası sebebiyle tenkit edilmiş râvilerin sikalara muhalif rivayetlerini de illetlendirmiştir. Mesela İmrân Ebu'l-Avvâm, "Lâ ilâhe illallah diyene kadar insanlarla savaşmakla emrolundum." hadisini Ma'mer > Zührî > Enes > Hz. Ebû Bekir tariki ile rivayet etmişti. Bezzâr, bu rivayeti Ma'mer, İbrâhîm b. Sa'd, İbn İshâk ve en-Nu'mân b. Râşid'in Zührî > Ubeydullâh > Ebû Hüreyre > Hz. Ömer tariki ile rivayet ettiklerini belirtmiş, İmrân'ın hadisin isnadını karıştırdığını (kalb) ve yanlış olduğunu öne sürmüştür.²¹⁶¹ Sevrî, Şu'be ve Mes'ûdî gibi sika muhaddislerin Kays b. Müslim > Târik b. Şihâb > İbn Mes'ûd tarikiyle naklettiği bir hadisi Muhammed b. Câbir, Kays b. Müslim > Târik b. Şihâb > Ebû Mûsâ diyerek nakletmişti. Bezzâr, sikaların hepsinin ittifak ettiklerini, ancak hafızasının kötü olduğunu söylediği Muhammed b. Câbir'in hata yaptığını belirtmiştir.²¹⁶² Küdeyr isimli râvî, rehin konusundaki bir hadisi Ma'mer > Zührî > Saîd > Ebû Hüreyre > Hz. Peygamber isnadıyla rivayet etmişti. Bezzâr, bu hadisi Mâlik'in > Zührî > Saîd isnadıyla mürsel rivayet ettiğini, İsmâîl b. Ayyâş'ın ise İbn Ebî Zi'b ve İbn Ebî Enîse > Zührî > Saîd > Ebû Hüreyre > Hz. Peygamber isnadıyla muttasıl rivayet ettiğini belirtmiş, kendisi için "şeyh" dediği Küdeyr rivayetini (bu ikisine de muhalif olduğundan) illetlendirmiştir.²¹⁶³ Zeyd b. Eslem > İbn Seylân > Ebû Hüreyre isnadıyla gelen hadiste ihramlının öldürmesinde sakınca olmayan hayvanlar arasında "yılan"ın zikredildiği, oysa Ebû Hüreyre'den nakledilen diğer vecihte "karga"nın geçtiğini belirterek muhalefete işaret etmiştir.²¹⁶⁴

²¹⁵⁹ Bezzâr, *Müsned*, 13/183 (6630).

²¹⁶⁰ Bezzâr, *Müsned*, 15/269 (8748). Zayıf râvilerin muhalefine dair diğer örnekler için bkz. no: 6020, 6088, 6703, 7798, 18/no: 152.

²¹⁶¹ Bezzâr, *Müsned*, 1/98-99 (38). Ebû Zür'a ve Dârekutnî de İmrân'ın hatasına dikkat çekmişlerdir. Bkz. İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 5/226; Dârekutnî, *İlel*, 1/164-165.

²¹⁶² Bezzâr, *Müsned*, 8/27.

²¹⁶³ Bezzâr, *Müsned*, 14/189-194 (7741).

²¹⁶⁴ Bezzâr, *Müsned*, 15/10 (8178).

Bezzar'ın, sika bir râvinin birden fazla sikanın rivayetine muhalefeti ile illetlendirdiği hadislere ise şu örnekler zikredilebilir: Ma'mer b. Râşid'in > Zührî > Sâlim > babası tarikiyle rivayet ettiği sağ elle yemeyi tavsiye eden hadiste Bezzâr Ma'mer'i hatalı bularak, bu hadisi çoğunluğun Zührî > Ebû Bekr b. Ubeydillâh > İbn Ömer isnadıyla rivayet ettiğini söyleyerek illetlendirmiştir.²¹⁶⁵ Yine namazda iki siyah (haşeren)in öldürülmesine ilişkin hadisi Yahyâ b. Ebî Kesîr > Ebû Seleme > Ebû Hüreyre tariki ile nakleden Eyyûb b. Utbe'yi hata yapmakla itham etmiş, hafız muhaddislerin bunu Yahyâ > Damdam b. Cevs > Ebû Hüreyre yoluyla rivayet ettiklerini belirtmiştir.²¹⁶⁶ Bir başka örnekte sika râvî Muhammed b. Cehâde'nin, > Amr b. Dînâr > Atâ b. Yesâr > Ebû Hüreyre isnadı ile naklettiği bir hadisi değerlendirirken Bezzâr, bu hadisi İbn Uyeyne, Eyyûb ve bir grubun Amr b. Dînâr > Saîd b. el-Huveyrîs > İbn Abbâs tarikiyle rivayet, ettiğini belirtmiş, muhalefete işaret ederek İbn Cehâde'nin hata yaptığını söylemiştir.²¹⁶⁷ Benzer şekilde Yûnus b. Ubeyd'in, > Ebû Ma'ser > İbrâhîm > Alkame > Hz. Osmân tariki ile rivayet ettiği imkânı olan kimsenin evlenmesini tavsiye eden hadisi değerlendirmesinde Bezzâr, rivayetin doğrusunun el-A'meş > İbrâhîm > Alkame > Abdullâh tarikiyle olduğunu, Mansûr'un da > İbrâhîm > Abdurrahmân b. Yezîd > Abdullâh tarikiyle rivayet ettiğini, dolayısıyla Yûnus'un hata yaptığını belirtmiştir.²¹⁶⁸ Şu örnekler de burada zikredilebilir: Müemmel b. Hişâm'ın > İbn Uleyye > Abdülazîz b. Suheyb > Enes tarikiyle rivayet ettiği erkeğin za'ferân ile kokulanmasını yasaklayan hadisi Şu'be de İbn Uleyye'den nakletmiş, ancak "erkek" kaydını zikretmeksizin genel olarak za'ferânın yasaklandığı şeklinde rivayet etmişti. Bezzâr, rivayetlerdeki farklılığa işaret edip Şu'be'nin hatalı olduğunu öne sürerek onun rivayetini illetlendirmiştir.²¹⁶⁹ Hz. Peygamber'in sadece Cuma günü oruç tutmayı yasakladığına ilişkin hadisi Mu'temir b. Süleymân ve Şu'be, Abdülmelik b. Ubeyr'den nakletmişlerdi. Cerîr b. Abdilhamîd de aynı hadisi Abdülmelik'ten rivayet etmiş, ancak Hz. Peygamber'in bir gün öğle namazını kıldıktan sonra söylediği bir sözü bu hadise ilave etmişti. Bezzâr,

²¹⁶⁵ Bezzâr, *Müsned*, 14/219 (7783).

²¹⁶⁶ Bezzâr, *Müsned*, 15/214 (8625).

²¹⁶⁷ Bezzâr, *Müsned*, 15/267 (8743).

²¹⁶⁸ Bezzâr, *Müsned*, 2/58-59 (400). Krş. İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 4/78; Dârekutnî, *İlel*, 2/46.

²¹⁶⁹ Bezzâr, *Müsned*, 13/51 (6371).

rivayetin doğrusunu zikredip Cerîr'in rivayetinde ziyade bulunduğunu belirtmek suretiyle onun rivayetini illetlendirmiştir.²¹⁷⁰ Şu'be, Saîd ve Mis'ar'ın > Katâde > Zürâre > Ebû Hüreyre > Hz. Peygamber tarikiyle rivayet ettikleri bir başka hadisi Hafs b. Abdîrahmân, > Haccâc b. Ertât > Katâde > Enes isnadıyla rivayet etmişti. Bezzâr bu muhalefete dikkat çekerek rivayeti illetlendirmiş, ancak hatanın Haccâc'dan mı yoksa Hafs'tan mı kaynaklandığını bilmediğini belirtmiştir.²¹⁷¹

Bazen Bezzâr, kimseye herhangi bir hata nispet etmeksizin birbirine muhalif sikaların rivâyetleri arasında tercih yapmıştır. Mesela Mescid-i Nebevî'de kılınan namazın faziletine dair Cübeyr b. Mut'im hadisini Husayn b. Nemîr, > Husayn b. Abdîrahmân > Muhammed b. Cübeyr b. Mut'im > babası tarikiyle; Hüseyim ise > Husayn > Muhammed b. Talha > Cübeyr b. Mut'im tarikiyle rivayet etmişti. Bezzâr, her iki rivayeti de zikrettikten sonra muhalefete işaret etmiş ve Hüseyim'in daha hâfız olduğunu belirterek Husayn b. Nemîr tarikini illetlendirmiştir.²¹⁷² Benzer şekilde haksızlıkla birisine bir fiske vuranın kıyamette kısas olunacağına dair hadisi Abdullâh b. Racâ'nın > İmrân el-Kattân > Katâde > Abdullâh b. Şakîk > Ebû Hüreyre isnadıyla, Muhammed b. Bilâl'in ise İmrân > Katâde > Zürâre > Ebû Hüreyre isnadıyla rivayet ederek birbirlerine muhalefet ettiklerini belirtmiş, İbn Racâ'nın daha meşhur olduğunu söylemiştir.²¹⁷³

Bezzâr, bazı rivayetlerde ise ne bir hata tespitinde bulunmuş, ne de râvîler arasında mukayese yapmıştır. Sadece bir tarafta râvîlerin çok olmasını zikretmekle yetinmiştir. Mesela müslümanın kanının ancak üç durumda helal olacağını bildiren hadisi Muhammed b. Îsâ b. et-Tabbâ'nın > Hammâd b. Zeyd > Yahyâ b. Saîd > Ebû Ümâme b. Sehl ve Abdullâh b. Âmir b. Rebîa > Hz. Osmân > Hz. Peygamber tarikiyle rivayet ettiğini, oysa başkalarının bunu Hammâd > Yahyâ > Ebû Ümâme > Hz. Osmân > Hz. Peygamber tarikiyle tahdis ettiklerini belirterek muhalefete dikkat çekmiştir.²¹⁷⁴ Hz. Peygamber'in sallanan dağı teskin edişini haber veren rivayeti Şu'be > Ebû İshâk > Ebû

²¹⁷⁰ Bezzâr, *Müsned*, 17/128-129 (9711-9712).

²¹⁷¹ Bezzâr, *Müsned*, 13/481 (7284).

²¹⁷² Bezzâr, *Müsned*, 8/357 (3434).

²¹⁷³ Bezzâr, *Müsned*, 17/25 (9535). Rivayetler arasında tercihte bulunmasına dair diğer örnekler için bkz. 7797, 8745.

²¹⁷⁴ Bezzâr, *Müsned*, 2/35-36 (381).

Abdirrahmân > Hz. Osmân tariki ile zikrettikten sonra; “Hadisi ancak zikrettiğimiz bu şekil üzere biliyoruz. Ne var ki Ebû İshâk’ın oğlu Yûnus başkalarına muhalefet ederek, bunu babası > Ebû Seleme... tariki ile rivayet etmiştir. Oysa biz, sadece Ebû Abdirrahmân tariki ile biliyoruz.” diyerek muhâlefete işaret etmiştir.²¹⁷⁵ Kur’ân öğrenim ve öğretiminin faziletine vurgu yapan hadisi Alkame > Ebû Abdirrahmân > Hz. Osmân tarikiyle pek çok râvînin rivayet ettiğini, sadece Yahyâ b. Saîd’in Şu’be ve Sevrî’yi tek bir isnadda birleştirerek naklettiğini belirtmiştir.²¹⁷⁶ Hz. İbrahim’in sünnet olması hakkındaki hadisi Velîd b. Müslim, > el-Evzâî > Yahyâ b. Saîd > Ebû Hüreyre > Hz. Peygamber tarikiyle rivayet etmişti. Bezzâr, çoğunluğun bu hadisi Yahyâ b. Saîd’den mevkuf rivayet ettiğini belirterek Evzâî’nin muhalif kaldığına dikkat çekmiştir.²¹⁷⁷ Yahyâ b. Ebî Bükeyr’in “Herkesin zinadan nasibi vardır...” diye başlayan hadisi, ihtisar ederek bu cümle ile yetindiğini, oysa başkalarının bunu uzun haliyle rivayet ettiklerini söyleyerek muhalefete işaret etmiştir.²¹⁷⁸ Geceleri namaz kılan gündüz hırsızlık yapan kişinin durumunun sorulduğu hadisi, Ziyâd b. Abdullâh’ın > A’meş > Ebû Sâlih > Câbir tariki ile başkalarının ise A’meş > Ebû Süfyân > Câbir tariki ile rivayet ettiğini belirtmiş, ancak herhangi bir tercihte bulunmamıştır.²¹⁷⁹ Bir başka hadisi Cerîr’in > A’meş > Ebû Sâlih > Ebû Hüreyre şeklinde merfû’; Ebû Avâne’nin ise Ebû Sâlih’ten mürsel olarak naklettiğini söylemekle yetinmiştir.²¹⁸⁰ “Hidayete erdirilmiş rahmet olarak gönderildim.” hadisini Mâlik b. Suayr’ın, A’meş > Ebû Sâlih > Ebû Hüreyre şeklinde muttasıl rivayet ettiğini, onun dışındakilerin ise hadisi mürsel nakledip Ebû Hüreyre’yi zikretmediklerini belirtmiştir.²¹⁸¹ O, bu açıklaması ile Mâlik b. Suayr’ın rivayetinin hatalı olduğunu ima etmiş olmalıdır. Benzer bir durum İbn Uyeyne’nin, Mâ’mer ve Hammâd b. Zeyd’e muhalif olarak “Cemaatle namaza durulduğunda farz

²¹⁷⁵ Bezzâr, *Müsned*, 2/57-58 (399)..

²¹⁷⁶ Bezzâr, *Müsned*, 2/54 (396). Burada Bezzâr, Yahyâ b. Saîd’in, rivayetinden emin olduğuna dair sözüne de yer vermiştir.

²¹⁷⁷ Bezzâr, *Müsned*, 14/250 (7828).

²¹⁷⁸ Bezzâr, *Müsned*, 15/227 (8651). Sikalara muhalefet ile illetlendirilen başka hadisler için bkz. no: 112, 5023, 6703, 7290, 7357, 8435, 8707, 8781.

²¹⁷⁹ Bezzâr, *Müsned*, 16/131 (9217).

²¹⁸⁰ Bezzâr, *Müsned*, 16/110 (9186).

²¹⁸¹ Bezzâr, *Müsned*, 16/123 (9205).

dışında namaz kılınmaz.” hadisini Ebû Hüreyre’den mevkuf nakletmesinde de görülmektedir. Bezzâr, İbn Uyeyne’nin rivayetinin mevkuf olduğuna işaret etmekle yetinmiştir.²¹⁸² Nu’mân b. Beşîr’den nakledilen en hayırlı nesil ile alakalı hadisi Şeybân, Âsım > Şa’bî ve Hayseme > Nu’mân isnadıyla rivayet etmişti. Bezzâr, bu hadisi birden fazla kişinin Âsım’dan > Hayseme > Nu’mân şeklinde naklettiğini, sadece Şeybân’ın Hayseme ve Şa’bî’yi cem ettiğini belirterek onun rivayetini, muhalefet gerekçesiyle illetlendirmiştir.²¹⁸³ Dâvud b. Ebî Hind > eş-Şa’bî > Ebû Hüreyre tarikiyle nakledilen kadının teyze ve halasıyla birlikte nikâhlanamayacağına ilişkin hadisi Alî b. Müshir, Dâvud > eş-Şa’bî ve Muhammed b. Sîrîn > Ebû Hüreyre şeklinde rivayet etmişti. Bezzâr, ondan başka kimsenin iki râvîyi cem etmediğini söyleyerek onun muhalefetine işaret etmiştir.²¹⁸⁴ Hacamat yapan ve yaptırının orucunun bozulmasıyla ilgili hadisin Atâ > Ebû Hüreyre, Atâ > İbn Abbâs ve Atâ > Aişe tarikleriyle rivayet edildiğini belirterek ihtilafa işaret etmiştir.²¹⁸⁵

Bezzâr, iki sikanın, diğer sikalara muhalefet ettiği bir hadise de yer vermiştir. Şehitliğin faziletine dair Hâlid b. el-Hâris ve İbn Ebî Adiy tarafından ref’ etmeden nakledilen bir hadisin, Enes > Hz. Peygamber isnadıyla bilindiğini söyleyerek muhalefete dikkat çekmiştir.²¹⁸⁶

3.3.3.2. Râvînin Kendi Hadisine Muhalif Rivayeti

Bezzâr’in yer verdiği bir diğer muhalafet türü, râvînin kendi hadisine aykırı rivayette bulunmasıdır. Hz. Peygamber’in devesinin yarışlarda geçilemeyeceğiyle ilgili hadisi Ma’n b. İsâ, Mâlik’ten merfû’ olarak rivayet etmişti. Bezzâr, bu hadisi merfû’ olarak sadece bu vecihle bildiğini söylemiş ve Ma’n’ın şu sözünü nakletmiştir: “Mâlik, bunu ref etmezdi. Bir gün gayet dinç olarak yanımıza çıktı ve bunu bize, ‘Zührî > Saîd > Ebû

²¹⁸² Bezzâr, *Müsned*, 15/265 (8739-8740).

²¹⁸³ Bezzâr, *Müsned*, 8/209 (3247).

²¹⁸⁴ Bezzâr, *Müsned*, 17/253 (9934). Cem ile illetlendirilen başka hadisler için bkz. no: 5723, 6669, 7348, 18/no: 279.

²¹⁸⁵ Bezzâr, *Müsned*, 16/179 (9294). Benzer örnek için bkz. no: 8526; 18/no: 123.

²¹⁸⁶ Bezzâr, *Müsned*, 13/169 (6599).

Hüreyre' diyerek tahdis etti.”²¹⁸⁷ Bezzâr, bu alıntıya yer vermek suretiyle Mâlik'in kendi hadisine muhalif rivayette bulunduğuna işaret etmiştir.

Bezzâr, daha önce bir tarikten kaydetmiş olduğu bir hadise, bizzat kendisinin muhalif rivayette bulunduğunu itiraf etmiştir. Ezberindeki hadisin kitabındakine muhalefeti olarak değerlendirilebilecek bu örnek şöyledir: O, kitabında Muhammed b. Ma'mer > Ebû Âmir > İsrâîl > Ebû İshâk > el-Hâris > Hz. Ali isnadıyla geçen bir rivayeti, Şerîk > Ebû İshâk olarak ezberlediğini belirtmiş ve Şerîk tarikine de yer vererek muhalefete dikkat çekmiştir.²¹⁸⁸

3.3.3.3. Diğer Hadislere Muhalefet

Bir hadisin, Hz. Peygamber'den nakledilen diğer hadislere muhalif olması ile illetlendirilmesinin örnekleri *Müsned*'de de yer almıştır. Mesela Bezzâr ödünç aldığı yüzüğü alı koyan bir kadına hırsızlık haddi uygulanmasına dair Ubeydullâh b. Ömer > Nâfi' > İbn Ömer isnadıyla nakledilen rivayetin, kitap ve sünnete muhâlif olduğu gerekçesiyle aslının olmadığını söylemiştir.²¹⁸⁹ Yine Üsâme b. Zeyd'den rivayet edilen, bir dirhem iki dirhem ile peşin değiştirilmesinde sakınca görmeyen “Nesfe dışında riba yoktur.” rivayetini, altın ve gümüşün misliyle değişimini zorunlu kılan ve altının para ile değişimini faiz olarak niteleyen sahih hadislerle çeliştiği için illetlendirmiştir.²¹⁹⁰

Bezzâr, kimi hadislerde aynı sahabiden gelen rivayetlerde de “hılâf” kelimesini kullanarak illetlendirme yapmıştır. Meselâ el-A'meş > Ebû İshâk > Abdühayr > Hz. Ali isnadıyla gelen ayakların üstüne nazaran altının **meshedilmesinin** daha evlâ olduğu, ancak Hz. Peygamber'in üstünü meshettiğine dair rivayeti, Ebu'l-Ahvas > Ebû İshâk > Abdühayr > Hz. Ali isnadı gibi birkaç vecihle gelen abdestte ayakların üçer kez **yıkandığına** dair hadislere muhalefet arz ettiği gerekçesiyle zayıf olarak niteleyerek

²¹⁸⁷ Bezzâr, *Müsned*, 14/163 (7700). Nitekim rivayet *Muvatta*'ın Şeybânî nüshasında, Saîd'den mürsel nakledilmiş (Bkz. Mâlik, *Muvatta*' (Şeybânî), 3/312, no: 860), Leysî nüshasında ise yer almamıştır

²¹⁸⁸ Bezzâr, *Müsned*, 3/85.

²¹⁸⁹ Bezzâr, *Müsned*, 12/151-152 (5745).

²¹⁹⁰ Bezzâr, *Müsned*, 7/14-15 (2561).

illetlendirmiştir.²¹⁹¹ Hafs b. Ubeydillâh'ın rivayet ettiği, seferde namazların cem edilmesiyle alakalı Enes b. Mâlik hadisini, Zührî'den nakledilen rivâyetlere aykırılık teşkil ettiğini öne sürerek illetlendirmiştir.²¹⁹²

3.3.3.4. Nesh Tespiti

Bezzâr, rivayetler arasındaki muhalefetten yola çıkarak bazı hadisleri mensûh olarak değerlendirmiştir. Bu değerlendirme, hadisin sıhhatine yönelik olmaktan ziyade onunla amel edilmesine matuftur. Nitekim Tirmizî'nin de neshi bu manada illet olarak tavsif ettiği yönündeki tespit daha önce zikredilmişti. Bezzâr'ın mensûh olduğu gerekçesiyle illetlendirdiği hadislerin bazıları şöyledir: Mesela oturarak namaz kıldıran bir imama uyan cemaatin de oturması gerektiğini emreden hadisin, Hz. Peygamber'in ölüm hastalığı esnasında ayaktaki cemaate oturarak imamlık yapması bilgisiyle neshedilmiş olduğunu belirtmiş, son fiilin hükme esas teşkil edeceğini ifade etmiştir.²¹⁹³ Yine Ebû Seleme b. Abdirrahmân > babası tariki ile birçok kişinin rivayet ettiği inzâl olmayan cinsî münasebet sonrasında guslün gerekmeyp namaz abdestinin yeterli olacağını belirten hadisin hükmünün, Hz. Peygamber'den rivayet edilen "Sünnet yerlerinin teması halinde gusül vacip olur." hadisiyle neshedildiğini ifade etmiştir.²¹⁹⁴ Bezzâr, içki içene dördüncü seferde uygulanacak ceza konusundaki meşhur örneğe de yer vermiştir. Dördüncü kez içki yasağını ihlal eden kimsenin katlini öngören İbn Ömer hadisinin, Nuaymân'ın böyle bir durumda iken yine celde cezasına çarptırıldığını haber veren Câbir hadisi ile neshedildiğini ifade etmiştir.²¹⁹⁵

3.3.4. Teferrüd Tespiti

Bezzâr'ın en çok kullandığı illetlendirme metodunun teferrüd olduğu söylenebilir. *Müsned*'de hemen hemen her hadisin değerlendirmesinde başka gerekçelerin yanında

²¹⁹¹ Bezzâr, *Müsned*, 3/38. Bezzâr, bu zayıf rivayetin başka sıkıntıları da olduğunu belirtmekle (وفساده بأكثر من هذا الكلام) birlikte bunları zikretmekten kaçındığını da eklemiştir. Hadisin değerlendirmesi için ayrıca bkz. Dârekutnî, *İlel*, 4/44 (no: 424).

²¹⁹² Bezzâr, *Müsned*, 13/97 (6458). Bezzâr'ın işaret ettiği Zührî > Enes rivayeti için bkz. Müslim, "Müsâfirîn", 47; İbn Hibbân, *Sahih*, 4/309.

²¹⁹³ Bezzâr, *Müsned*, 13/157 (6569).

²¹⁹⁴ Bezzâr, *Müsned*, 3/250 (1041).

²¹⁹⁵ Bezzâr, *Müsned*, 12/234 (5965). Bir diğer örnek için bkz. 10/311-312 (4433).

rivayetin tek bir vecihten bilinmesi de zikredilmiştir. Ne var ki Bezzâr, teferrüdü ifade ederken temkinli davranarak râvîlerin tek kaldıklarını doğrudan dile getirmemiş, kendisinin sadece bu tariki bildiğini söyleyerek teferrüde işaret etmiştir. Nitekim **Bezzâr**'ın “mutabii yoktur” diyerek teferrüd ile illetlendirdiği bir hadisin farklı tariklerine sonraki mualliller işaret edebilmişlerdir.²¹⁹⁶

Bezzâr'ın -diğer değerlendirmelerinde olduğu gibi- teferrüdü de sıhhati zedeleyen bir kusur olarak görmediğini belirtmek gerekir. Nitekim sadece Sehl b. Mahmûd'un rivayet ettiği bir hadise yer verdikten sonra onun sika biri olduğunu belirtmiştir.²¹⁹⁷ Bir rivayeti “Bu hadisi bu lafızlarla Hz. Peygamber'den sadece Hz. Ebû Bekir'in rivayeti ile bilmekteyiz. Ne var ki bu isnad, Hz. Ebû Bekir'den gelen güzel (hısân) isnadlar arasında yer alır.”²¹⁹⁸ sözleriyle değerlendirmesi de bu tespiti doğrular mahiyettedir. Yine bir başka hadiste Katâde'nin tek kaldığını belirtmiş, ancak senedde ondan sonra gelenlerin sika kimseler olduklarını söylemiştir.²¹⁹⁹

Bezzâr, bir rivayeti birden fazla yönden teferrüd ile illetlendirebilmiştir. Mesela Evsat el-Becelî'nin Hz. Ebû Bekir'den naklettiği bir hadisi, bu lafızla müsned olarak sadece Hz. Ebû Bekir'den bildiğini, Evsat'ın Hz. Ebû Bekir'den tek rivayetinin bu hadis olduğunu, onun sadece Hz. Ebû Bekir'den rivayette bulunduğunu, ondan rivayette bulunan tek ismin Selîm b. Âmir olduğunu belirterek farklı hususlara dikkat çekmiştir.²²⁰⁰

Kimi zaman da birden fazla tabakada teferrüd tespitinde bulunan Bezzâr, sözgelimi Hz. İbrâhim'in ateşe atılırken söylediği sözü bildiren Ebû Hüreyre hadisini, Âsım'dan sadece Ebû Ca'fer er-Râzî'nin, ondan sadece İshâk b. Süleymân er-Râzî'nin rivayet

²¹⁹⁶ Mesela krş. Bezzâr, *Müsned*, 18/107. İbn Ebî Hâtim, *İlel*, 3/720-722; Dârekutnî, *Sünen*, 3/299; İbn Hacer, *İthâfu'l-mehera*, 17/342. Ne var ki Ebû Hâtim, rivayeti “lâ asle lehu”, “münker”, “bâtl” gibi ifadelerle illetlendirmiştir. Bkz. a.g.e.

²¹⁹⁷ Bezzâr, *Müsned*, 17/100 (9652).

²¹⁹⁸ Bezzâr, *Müsned*, 1/147.

²¹⁹⁹ Bezzâr, *Müsned*, 15/190 (8572).

²²⁰⁰ Bezzâr, *Müsned*, 1/147-148.

ettiğini, kendisinin de bunu sadece hocası Muhammed b. Yezîd'den işittiğini belirtmiştir.²²⁰¹

Bezzâr'ın teferrüd tespitine ilişkin değerlendirmelerini aşağıdaki başlıklar muvacehesinde ele almak mümkündür:

3.3.4.1. Başka Tariki Bulunmayan Ferd Hadis

Bezzâr, tek bir râvîden bilinen hadislere işarette bulunmuştur. Bunun, hadisin sıhhatine yönelik bir değerlendirmeden ziyade teferrüde dikkat çekme amacı taşıdığı, hepsi âdil kabul edilen sahabenin teferrüdünü de belirtmesinden anlaşılmaktadır. Mesela o, İbn İshâk > Muhammed b. Yahyâ b. Hibbân > Esmâ bint Zeyd > Abdullah b. Hanzala > Hz. Peygamber isnadıyla rivayet edilen “Rasulullah her namaz ile birlikte abdesti emretti, sonra bundan vazgeçti ve her namaz ile birlikte misvakı emretti.” hadisinin sadece Abdullah b. Hanzala yoluyla bilindiğini söylemiştir.²²⁰² Yine Hemmâm'ın Ebû Hüreyre'den naklettiği beş ayrı hadisi sadece Ebû Hüreyre rivayeti ile bildiğini belirtmiştir.²²⁰³ Benzer şekilde teşrik günleri boyunca kurban kesilebileceğinin sadece sadece Cübeyr b. Mut'im'den nakledilen tariklerle bilindiğini ifade etmiştir.²²⁰⁴ Ona göre Hz. Peygamber'in heva, kötülük ve hastalıklardan sığındığı bilgisi sahabeden sadece Kutbe b. Mâlik'in rivayeti ile bilindiğinden garîb kalmıştır.²²⁰⁵ *Müsned*'de, bunlardan başka sahabenin infirad ettiğine dair birçok hadis bulunmaktadır.²²⁰⁶ Bezzâr'a göre, sahabenin rivayette tek kalmasının, rivayetin sıhhatine bir zarar vermediği, onun sadece Ebû Hüreyre'den bildiğini belirttiği bir hadisi sahih olarak değerlendirmesinden anlaşılmaktadır.²²⁰⁷ Burada Bezzâr, Ebû Hüreyre'nin tek kaldığını belirtmiş, ancak isnadın sahih olduğuna dikkat çekmiştir.

²²⁰¹ Bezzâr, *Müsned*, 16/20 (9047).

²²⁰² Bezzâr, *Müsned*, 8/307.

²²⁰³ Bezzâr, *Müsned*, 16/234 (9397) (فلا نعلم رواه إلا أبو هريرة).

²²⁰⁴ Bezzâr, *Müsned*, 8/364 (3444). Oysa bu söz, Muâviye b. Yahyâ es-Sadefî > Zührî > İbnü'l-Müseyyeb > Ebû Saîd ve Ebû Hüreyre > Hz. Peygamber tarihiyle de nakledilmiştir (Bkz. Beyhakî, *Sünen*, 9/296).

²²⁰⁵ Bezzâr, *Müsned*, 9/155 (3706).

²²⁰⁶ Bkz. 344, 354, 371, 401, 444, 445, 6647, 6660, 6662, 6666, 6667, 6672, 6673, 7326, 8572, 8779, 9520, 9529, 9535, 9605, 9623.

²²⁰⁷ Bezzâr, *Müsned*, 17/32 (9544).

Bezzâr'ın, sahâbeden sonraki tabakalarda ferd kalmaya dikkat çekmesine şu örnekler zikredilebilir: Mesela kabir azabı hakkındaki iki hadisi sadece Hz. Osmân'dan, ondan da sadece bir isnadla bildiğini söyleyerek rivayeti değerlendirmiştir.²²⁰⁸ Mescitte alışveriş yapılmasını konu alan hadisin Ebû Hüreyre'den sadece bir yolla rivayet edildiğini söylemiştir.²²⁰⁹ Namazların cem edilmesiyle alakalı Enes b. Mâlik rivayetinde Hafs b. Ubeydillâh'a kimsenin mutabaat etmediğini belirtmiştir.²²¹⁰ Hz. Peygamber'in Cuma günü tırnaklarını kestiğine dair hadis ile bir başka hadisi rivayette İbrâhîm b. Kudâme'nin tek kaldığına işaret etmiş, onun tek kaldığı rivayetlerin hüccet olamayacağını ileri sürerek rivayeti illetlendirmiştir.²²¹¹ Surelerin dizilişinin tevkîfi olduğuna dair rivayeti sadece Avf > Yezîd el-Fârîsî > İbn Abbâs > Hz. Osmân > Hz. Peygamber isnadıyla bildiğini belirtmiştir.²²¹² Abdullah b. Abdullah b. el-Esved > Husayn b. Ömer > Muhârik > Târik > Hz. Osmân > Hz. Peygamber isnadıyla nakledilen "Arabı aldatan şefaate dâhil olmaz" hadisinde Husayn ve Abdullah'ın teferrüdüne dikkat çekmiştir.²²¹³ "Korku ile yardım olundum.." şeklindeki Ebû Hüreyre hadisini Ruveym el-Mukri'nin, Sellâm Ebu'l-Münzir'den tek başına rivayet ettiğini söylemiştir.²²¹⁴ Bir başka rivayette Ubeydullâh b. Ebî Hamîd'in teferrüd ettiğini, hiç kimsenin ona müşareket ettiğini bilmediğini vurgulamıştır.²²¹⁵ Erkeklerin za'ferân ile kokulanmasını nehyeden hadisi sadece İbn Uleyye'nin rivayet ettiğini söyleyerek teferrüde dikkat çekmiştir.²²¹⁶ İlim öğrenmede niyet hakkındaki Enes hadisini rivayette Süleymân b. Ziyâd'a kimsenin mutabaat etmemesi ve Enes'ten sadece bu yolla bilinmesi gerekçesi ile illetlendirmiştir.²²¹⁷ "Bildiklerimi bilseydiniz az güler, çok

²²⁰⁸ Bezzâr, *Müsned*, 2/90-91 (444-445).

²²⁰⁹ Bezzâr, *Müsned*, 15/47-48 (8260). Bezzâr, bu rivayetin sabit olmadığına da işarette bulunmuştur.

²²¹⁰ Bezzâr, *Müsned*, 13/97 (6458).

²²¹¹ Bezzâr, *Müsned*, 15/65-66 (8291).

²²¹² Bezzâr, *Müsned*, 2/9 (344).

²²¹³ Bezzâr, *Müsned*, 2/16 (354).

²²¹⁴ Bezzâr, *Müsned*, 16/20 (9048) (رواه وحده).

²²¹⁵ Bezzâr, *Müsned*, 16/303 (9517).

²²¹⁶ Bezzâr, *Müsned*, 13/51 (6371).

²²¹⁷ Bezzâr, *Müsned*, 13/488 (7295). Sahabî râvîden sadece bir vecihle bilinen diğer bazı hadisler için bkz. no: 356, 379, 393,

ağlardınız.” hadisini sadece Mücâhid > Müverrik > Ebû Zer tarihiyle bildiğini söylemiştir.²²¹⁸ el-Ahnef b. Kays’ın uzun bir rivayetini ondan sadece İbn Câvân’ın, İbn Câvân’dan ise sadece Humeyd b. Abdirrahmân’ın rivayet ettiğini belirtmiştir.²²¹⁹

Teferrüd ile illetlendirilen hadislerde rivayette yalnız kalan râvînin sika olması isnadın sahih kabul edilmesi için yeterli bir sebeptir. Bezzâr da sika râvînin tek kaldığı hadisleri sahîhu’l-isnâd olarak değerlendirmiştir. Mesela Hemmâm’ın > Sâbit > Enes isnadı ile rivayet ettiği Hz. Ebû Bekir’in Sevr mağarasındaki halini anlatan haberi, Hz. Ebû Bekir’den sadece bu vecihle bildiğini söylemiş, ancak Hemmâm’ın sika biri olduğunu vurgulayarak isnadın sahih olduğunu belirtmiştir.²²²⁰ Yine Hz. Ebû Bekir’in Ümmü Eymen’i ziyarete çağırmasına dair hadisi sadece Amr b. Âsm el-Kilâbî > Süleymân b. el-Muğîre > Sâbit > Enes isnadı ile bildiğini söylemiş, ancak isnadın sahih olduğunu belirtmiştir.²²²¹ “Bir bedevînin, şehirli aleyhine şهادeti caiz değildir.” şeklindeki merfû’ hadisin de Hz. Peygamber’den sadece Atâ b. Yesâr > Ebû Hüreyre yoluyla bilindiğini belirtmiş, bununla beraber söz konusu rivayetin isnadının hasen olduğunu söylemiştir.²²²²

Yukarıda işaret edilen durumun aksine teferrüdle nitelenmiş hadislerde râvînin zayıf olması, rivayetin de zayıf olarak değerlendirilmesine sebep olmaktadır. Nitekim Bezzâr, Yûsuf b. Atıyye > Sâbit > Enes tarihiyle verdiği iki hadisin ardından Yûsuf b. Atıyye’nin tek kaldığını söylemiş ve onun zayıflığına işaret etmiştir.²²²³ Kureyş’i sevmeye alakalı Enes rivayetini Sâbit’ten sadece el-Heysen b. Cemmâz’ın naklettiğini, onun da teferrüd ettiği durumda rivayeti ile ihticac olunamayacağını söylemiştir.²²²⁴ Hz. Peygamber’in bir kere selam verdiğiine dair Enes rivayetinde İmrân el-Kattân’ın Katâde’den, Şuayb b. Beyân’ın da İmrân’dan rivayette tek kaldığını söylemiş, Şuayb’ın

²²¹⁸ Bezzâr, *Müsned*, 9/358 (3925).

²²¹⁹ Bezzâr, *Müsned*, 2/47 (391). Benzer örnekler için bkz. no: 447.

²²²⁰ Bezzâr, *Müsned*, 1/96-97 (36).

²²²¹ Bezzâr, *Müsned*, 1/97-98 (37). İbn Hacer, Bezzâr’ın bu iki hadisteki teferrüde dikkat çekmesine atıf yapmıştır. Bkz. İbn Hacer, *en-Nüketü’z-zırâf*, 5/287.

²²²² Bezzâr, *Müsned*, 15/260.

²²²³ Bezzâr, *Müsned*, 13/333-334 (6949). (لا نعلم رواها، عن ثابت، عن أنس إلا يوسف بن عطية، وهو لين الحديث وقد روى عنه الناس).

²²²⁴ Bezzâr, *Müsned*, 13/357 (6997).

zayıf bir râvî olduğunu, sadece teferrüd ettiği hadislerinin yazılabileceğini belirtmiştir.²²²⁵ Benzer şekilde kâhine gitmeyi yasaklayan Ebû Temîme > Ebû Hüreyre > Hz. Peygamber hadisini sadece Hakîm el-Esram'ın rivayetiyle bildiğini, Hakîm'in de teferrüd ettiği rivayetlerinin hüccet olmadığını belirterek illetlendirmiştir.²²²⁶

3.3.4.2. Belli Bir Hususta Rivayette Tek Kalınması

Bezzâr'ın teferrüd ile illetlendirdiği hadisler içinde çeşitliliği en fazla olan türün ferd-i nisbî rivayetler olduğu söylenebilir. Gerçekten de Bezzâr'ın, bir râvînin belli bir vecihten tek kaldığını söyleyerek yaptığı değerlendirmeler oldukça fazladır. Mesela teşrik günleri boyunca kurban kesilebileceğine dair hadisin Nâfî b. Cübeyr b. Mut'im > babası kanalıyla yalnızca Süveyd tarafından nakledildiğini öne sürmüş, rivayette tek kaldığı zaman da onunla ihticac edilmeyeceğini belirtmiştir.²²²⁷ Onun bu değerlendirmesinin belli bir hususla, yani rivayetin Nâfî > babası kanalıyla ulaşması ile ilgili olduğu, aynı hadisin, bizzat Bezzâr tarafından nakledilen Abdurrahmân b. Ebî Hüseyin > Cübeyr b. Mut'im > Hz. Peygamber tarihiyle gelmiş olmasından,²²²⁸ ayrıca Ebû Hüreyre > Hz. Peygamber tarikleriyle²²²⁹ de nakledilmiş olmasından anlaşılmaktadır.

Benzer şekilde mü'minin aybının örtülmesini salık veren meşhur hadiste yer alan “Kim bir Müslümandan bir yükümlülüğü kaldırırsa Allah da kıyamette onun günahlarını affetsin.” lafzının Mâlik b. Saîd'in ziyadesi olduğunu ve sadece onun rivayetinde bulunduğunu belirtmiştir.²²³⁰ “Uğursuzluk yoktur.” hadisine Yahyâ b. Eyyûb > İbn Aclân > Ka'kâ' > Zeyd b. Eslem ve Ubeydullâh b. Miksem > Ebû Sâlih > Ebû Hüreyre > Hz. Peygamber isnadıyla yer veren Bezzâr, rivayetin bu şekilde iki râvîyi cem etmiş

²²²⁵ Bezzâr, *Müsned*, 13/474 (7267) (وشعيب ضعيف الحديث، وإنما يكتب من حديثه ما تفرد به). Bu ifade ile söz konusu şahsın hadisinin ihticac için değil, itibar için yazılacağı kastedilmiş olmalıdır.

²²²⁶ Bezzâr, *Müsned*, 16/295 (9502). Benzer örnekler için bkz. no: 6663, 6666, 6961.

²²²⁷ Bezzâr, *Müsned*, 8/363-364 (3443-3444).

²²²⁸ Bezzâr, *Müsned*, 8/364 (3444).

²²²⁹ Beyhakî, *Sünen*, 9/296.

²²³⁰ Bezzâr, *Müsned*, 16/77 (9130).

halinin sadece Yahyâ b. Eyyûb tarafından nakledildiğini söyleyerek teferrüde dikkat çekmiştir.²²³¹

Bir başka örnekte cuma günü duanın kabul olacağı saat ile alakalı Ebû Hüreyre rivayetini İkrime'nin hadisinden sadece el-Hakem b. Ebân yoluyla bildiğini belirtmiş, el-Hakem'den nakleden Hafs b. Ömer'in ise sika olmadığını öne sürmüştür.²²³² Bezzâr, burada rivayetin İkrime'nin hadisinden bilinmesi hususundaki teferrüde dikkat çekmiştir. Aynı husus Atâ b. Yesâr'ın Ebû Hüreyre'den naklettiği cuma günü duaların kabul olunacağı saat ile alakalı rivayette de söz konusudur. Bezzâr, bu rivayetin Ebû Hüreyre'den farklı vecihlerle nakledildiğini, ancak Atâ yoluyla sadece bu vecihle bildiğini belirtmiştir.²²³³

Bezzâr, Ümmü Süleym'in Hz. Peygamber'i evine davet etmesine dair hadisi Yahyâ b. Saîd el-Ensârî yoluyla sadece Yahyâ b. Saîd el-Ümevî'nin rivayet ettiğini belirtmiş, Ubeydullâh b. Ömer, Abdullâh b. Ömer, Mâlik ve başkalarının Yahyâ b. Saîd'e mutâbî olduklarını belirterek teferrüdün sadece Yahyâ'dan rivayete has olduğuna dikkat çekmiştir.²²³⁴ Aynı şekilde müezzinin dediğini tekrarlamayı emreden hadisi, Mübârek b. Fedâle > el-Hasen > Enes tarikiyle rivayette Hafs b. Ammâr'ın,²²³⁵ Sa'd b. Muâz'ın vefatıyla alakalı hadisi rivayette ise Ömer b. Sehl'in²²³⁶ tek kaldığını, her iki rivayetin de Enes'ten rivayetini sadece bu yolla bildiğini belirterek rivayetleri illettirmiştir.

Saîd b. Mesrûk'un Muâviye b. Kurra'dan rivayet ettiği tek müsned hadisin namaz konusundaki Enes rivayeti olduğunu söyleyerek, hadisi Saîd'den bu şekilde nakleden Hassân b. İbrâhîm el-Kirmânî'nin teferrüdüne dikkat çekmiştir.²²³⁷ Ne Saîd'in ne de

²²³¹ Bezzâr, *Müsned*, 15/340 (8899).

²²³² Bezzâr, *Müsned*, 15/792.

²²³³ Bezzâr, *Müsned*, 15/253 (8715).

²²³⁴ Bezzâr, *Müsned*, 13/73 (6415).

²²³⁵ Bezzâr, *Müsned*, 13/208 (6678). Hadis, Abdullâh b. Amr b. el-Âs (Müslim, "Salât", 11) ve Ebû Saîd el-Hudrî'den (İbn Hibbân, *Sahîh*, 4/583) de nakledilmiştir.

²²³⁶ Bezzâr, *Müsned*, 13/209 (6680). Bu hadis de Câbir (Buhârî, "Fezâilü's-sahâbe", 42; Müslim, "Fezâilü's-sahâbe", 124) ve Ebû Saîd'den (Nesâî, *el-Kübrâ*, 5/63) de nakledilmiştir. Benzer diğer birkaç örnek için bkz. no: 6724, 6737, 7384.

²²³⁷ Bezzâr, *Müsned*, 13/512 (7353).

Muâviye'nin naklettiği tek müsned hadis budur. Söz konusu Enes rivayeti de Ziyâd b. er-Rebî' > Ebû İmrân > Enes tarikiyle de nakledilmiştir.²²³⁸ Buradan Bezzâr'ın işaret ettiği teferrüdün, rivayetin belli bir yönü ile alakalı olduğu anlaşılmaktadır. Bezzâr, benzer şekilde Ebû Câbir el-Beyâdî'nin Saîd > Ebû Hüreyre > Hz. Peygamber isnadıyla zikrettiği tek müsned hadisin cumanın bir rekatına yetişmeyle alakalı hadis olduğunu söylemiştir.²²³⁹ Nebe sûresi 23. ayetin tefsirine dair Ebû Hüreyre rivayetini merfû' olarak sadece el-Haccâc b. Nusayr'ın rivayet ettiğini belirtmiştir.²²⁴⁰

Bezzâr, insanların malla değil güler yüzle memnun edileceğini haber veren hadisi Abdullâh b. İdrîs > babası > dedesi > Ebû Hüreyre tarikiyle sadece Esved b. Sâlim'in; ilk helak olacak milletlerin Fars ve Araplar olacağını bildiren hadisi de aynı senedle sadece Sehl b. Mahmûd'un rivayet ettiğini söylemiş, her iki râvînin de sika olduğunu belirtmiştir.²²⁴¹ Bir başka hadisin Ebû Hüreyre'den sadece Hammâd > Sâbit > Ebû Osmân > Ebû Hüreyre tarikiyle geldiğini söylemiş, Hz. Ali'den ve bir başkasından benzeri nakledilse de Ebû Hüreyre hadisinin bunların en sahihi olduğunu ifade etmiştir.²²⁴²

Kadının halası ile birlikte nikâhlanamayacağını bildiren hadisi, İbn Avn ve er-Rebî' b. Sabîh'ten sadece Basralı Avn b. Umâra'nın rivayet ettiğini belirtmiş, doğrusunun İbn Sîrîn > Ebû Hüreyre tarikiyle meşhur olduğunu öne sürmüştür.²²⁴³

Hz. Peygamber'in imam ve müezzinlere yönelik duasını nakleden hadisi Ebû Hamza es-Sükkerî > A'meş > Ebû Sâlih > Ebû Hüreyre senediyle verdikten sonra hadisin ilk kısmında ve senedinde A'meş'in öğrencileri arasında ızdırab olduğunu belirtmiş, "Benden sonra müezzinleri sefil olacak bir kavim gelecek." şeklindeki son kısmının ise sadece Ebû Hamza'nın rivayeti ile bilindiğini, mutabii olmadığını söyleyerek

²²³⁸ Tirmizî, "Sıfatü'l-kıyâme", 17. Tirmizî, bu tariki hasen-ğarîb olarak değerlendirirken Enes'ten farklı vecihlerle nakledildiğini de belirtmiştir.

²²³⁹ Bezzâr, *Müsned*, 14/255 (7836). Benzer örnekler için bkz. no: 343, 385, 404, 8178, 8707, 8745, 18/no:100.

²²⁴⁰ Bezzâr, *Müsned*, 16/20 (9049).

²²⁴¹ Bezzâr, *Müsned*, 17/99-100 (9651, 9652). Bu hadis Abdullâh b. İdrîs > Abdullâh b. Saîd > dedesi > Ebû Hüreyre tarikiyle nakledilmiştir. Bkz. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 13/38. Ayrıca bkz. Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 11/428.

²²⁴² Bezzâr, *Müsned*, 17/15 (9522). Benzer bir örnek için bkz. no: 9549.

²²⁴³ Bezzâr, *Müsned*, 17/250 (9931).

illetlendirmiştir.²²⁴⁴ Bu örnekte Bezzâr, hadisin bir parçasının rivayetinde bulunan teferrüde dikkat çekmiştir.

Bezzâr'ın pek çok hadisi değerlendirirken kullandığı .. انما يرويه... ولم يتابع عليه... kalıbı, belli bir hususta rivayette tek kalma ile illetlendirmenin en bariz örnekleri arasında yer alır.²²⁴⁵ Mesela Hâlid b. Tâhir b. Hâlid, sahurun bereketi ile alakalı hadisi, > babası > İbn Tuhmân > Abdülazîz b. Refî' > Enes > H. Peygamber tariki ile rivayet etmişti. Bezzâr, bu rivayeti mutâbii olmaması gerekçesi ile illetlendirmiş, doğrusunun Abdülaziz b. Suheyb'den olması gerektiğini belirtmiştir.²²⁴⁶ Bezzâr'ın, bu kanaate varmasında hadisi Abdülaziz b. Suheyb yoluyla bilmesi ve Abdülazîz b. Refî' kanalıyla sadece hocası Hâlid'in rivayet etmesinin etkili olduğu söylenebilir. Nitekim hadis Abdülaziz b. Suheyb yoluyla pek çok eserde yer almıştır.²²⁴⁷

Örnekleri “Râvîyi Bilememesi” başlığında verilen bir râvîden tek kişinin rivayette bulunması hususu da burada tekrar hatırlatılabilir.

3.3.4.3. Bir Râvîden Sadece Bir Hadisin Bilinmesi

Bezzâr'ın zikrettiği teferrüd çeşitlerinden biri de, belli bir râvîden sadece bir hadisin bilinmesidir. Böylesi bir durumun kusur sayılamayacağına bir önceki bölümde işaret edilmişti. Ne var ki diğer illel bilginleri gibi Bezzâr da, rivayetteki teferrüde dikkat çekmek ve sanki, hadisin, başka tariklerden nakledilmesini önlemek maksadıyla bu tür değerlendirmelere yer vermiştir. Mesela Hz. Osman'ın muhasara altındayken yaptığı konuşmadan bir pasajı Ebû Sehle > Hz. Osmân tariki ile zikrettikten sonra Ebû Sehle'nin rivayet ettiği tek hadisin bu olduğuna işaret etmiştir.²²⁴⁸ Başka bir yerde Antera isimli râvînin Ebû Hüreyre'den bilinen tek hadisine yer vermiş ve bu duruma dikkat çekmiştir.²²⁴⁹ Yine Ebû Hüreyre'nin talebelerinden olan Ebû Müzâhim isimli râvînin bir hadisine, bunun kendisinden nakledilen tek rivâyet olduğunu belirterek yer

²²⁴⁴ Bezzâr, *Müsned*, 16/160 (9266).

²²⁴⁵ Örnekler için bkz. Bezzâr, *Müsned*, no: 162, 289, 4579, 4868, 9130, 9210, 9273, 18/no:48, 107.

²²⁴⁶ Bezzâr, *Müsned*, 14/104 (7593).

²²⁴⁷ Buhârî, “Savm”, 20; Müslim, “Sıyâm”, 45; Tirmizî, “Savm”, 17; Nesâî, “Sıyâm”, 18; İbn Mâce, “Sıyâm”, 22.

²²⁴⁸ Bezzâr, *Müsned*, 2/60 (402).

²²⁴⁹ Bezzâr, *Müsned*, 16/250 (9430).

vermiştir.²²⁵⁰ Aynı şekilde Vehb b. Umeyr'in rivayet ettiği tek hadisin kadının başını tamamen traş etmesiyle ilgili olduğunu söylemiş;²²⁵¹ Esmâ b. el-Hakem'den Alî b. Rebîa'dan başkasının rivayette bulunmadığını, Esmâ'nın tek rivayetinin de bu olduğunu belirtmiştir.²²⁵² Yine Dâvûd b. Ebî Hind'in, > İbn Sîrîn > Ebû Hüreyre tarikiyle naklettiği bir hadisi zikrettikten sonra onun bundan başka müsned rivayet nakletmediğine işaret etmiştir.²²⁵³

3.3.4.4. Bir Râvîden Bir Kişinin Rivayette Bulunması

Bezzâr'ın yer verdiği bir başka teferrüd türü, rical bilgisine dair bir değerlendirme sayılabilecek olan, bir râvîden tek bir kişinin rivayette bulunması meselesidir. Rical bilginleri râvîden cehalet durumunun ortadan kalkması için en az iki talebenin kendisinden rivayette bulunması gerektiğini öne sürmüşlerdir.²²⁵⁴ Benzer bir değerlendirmesine yukarıda işaret edilen Bezzâr,²²⁵⁵ kendisinden sadece bir kişinin rivayette bulunduğu kimselere yeri geldiğinde temas etmiştir. Mesela Hz. Osmân'dan naklettiği tek bir hadisle bilinen Ebû Sehle'den sadece Kays b. Ebî Hâzim'in rivayette bulunduğunu belirterek teferrüde dikkat çekmiştir.²²⁵⁶ Farklı yerlerde İbn Câvân'dan sadece Husayn b. Abdîrahmân'ın,²²⁵⁷ Hz. Osmân'ın azatlısı Abdullâh b. Raşid'den sadece Abdülvâhid b. Zeyd'in,²²⁵⁸ Abdülmelik b. Allâf'tan sadece Anbese'nin,²²⁵⁹ Zeyd b. Sa'd'dan sadece Yûnus b. Bükeyr'in rivayette bulunduğunu²²⁶⁰ belirtmiştir.

²²⁵⁰ Bezzâr, *Müsned*, 15/303 (8820).

²²⁵¹ Bezzâr, *Müsned*, 2/92 (447).

²²⁵² Bezzâr, *Müsned*, 1/64 (11).

²²⁵³ Bezzâr, *Müsned*, 17/253 (9934).

²²⁵⁴ İbn Abdilber, *Câmiu beyâni 'l-ilm*, s. 457.

²²⁵⁵ Bkz. "Hadis Usûlüne Dair Görüşleri" başlığı.

²²⁵⁶ Bezzâr, *Müsned*, 2/60 (402).

²²⁵⁷ Bezzâr, *Müsned*, 2/47 (391).

²²⁵⁸ Bezzâr, *Müsned*, 2/92 (446).

²²⁵⁹ Bezzâr, *Müsned*, 2/28 (372).

²²⁶⁰ Bezzâr, *Müsned*, 3/250 (1041).

3.3.4.5. Bir Râvînin, Bir Hocasından Sadece Bir Rivayet Nakletmesi

Bezzâr, bir râvînin, birden fazla hocadan muhtelif rivayetleri bulunduğu halde bir hocasından sadece bir hadis nakletmesine de işaret etmiştir. Mesela Hz. Ebû Bekr'in rivayet ettiği “Kim bir kötülük yaparsa dünyadayken karşılığını bulur.” hadisinin, Alî b. Zeyd'in Mücâhid'den naklettiği tek rivayet olduğunu söylemiştir.²²⁶¹ Hz. Ebû Bekr'in rivayet ettiği “Allah'tan af ve afiyet dileyin” hadisinin ise Rifâa b. Râfi'in, Hz. Ebû Bekr'den naklettiği tek hadis olduğunu belirtmiştir.²²⁶² Bir başka hadiste Ebû Seleme ve Yahyâ b. Abdurrahmân'ın, Abdurrahmân b. Ezher'den sadece bir rivayet naklettiklerini kaydetmiştir.²²⁶³ Tevbe sûresinin başında besmele yer almayışına ve sure tertiplerinin tevkifiliğine işaret eden rivayetin, İbn Abbâs'ın Hz. Osmân'dan naklettiği tek hadis olduğunu belirtmiştir.²²⁶⁴ Aynı şekilde Hz. Osman'ın muhasara edildiğinde yaptığı bir konuşmasını anlatan rivayetin Eslem'in Hz. Osman'dan rivayet ettiği tek hadis olduğunu dile getirmiştir.²²⁶⁵ Bezzâr'ın rivayetleri bu şekilde değerlendirirken isnaddaki teferrüde mi dikkat çekmek istediği, yoksa bir râvînin diğerinden semâ'ında şüphe mi izhar ettiği açık değildir. Ancak İbn Abbâs'ın, rivayetinde “Osman'a dedim ki” ifadesini kullanmasından, illetlendirmenin semâ' ile alakalı olmadığı ve onun, isnadın özelliğine dikkat çekmek istediği anlaşılmaktadır.

3.3.4.6. Belli Bölge Ahalisinin Rivayette Tek Kalması

Bir bölge râvilerinin belli bir rivayette teferrüdlerine dair Bezzâr'ın *Müsned*'inde sadece iki örnek tespit edilebilmiştir. Bunların ilkinde o, sahabelerden Ebu'd-Derdâ, Abdullâh b. Büsr ve Vahşî b. Harb'ın rivayet etmiş olduğu bir hadis için: “Bu hadisi Hz. Peygamber'den sadece Şamlılar'ın rivayeti ile bilmekteyiz.” diyerek

²²⁶¹ Bezzâr, *Müsned*, 1/76 (21).

²²⁶² Bezzâr, *Müsned*, 1/93 (34).

²²⁶³ Bezzâr, *Müsned*, 8/379 (3456).

²²⁶⁴ Bezzâr, *Müsned*, 2/8-9 (344).

²²⁶⁵ Bezzâr, *Müsned*, 2/30 (374). Tirmizî de bu hadise Talha b. Ubeydillâh'tan naklen yer vermiş, ancak “İsnadı sağlam olmayan garîb bir hadistir ve munkatı'dır.” demiştir. Krş. Tirmizî, “Menâkıb”, 19.

değerlendirmiştir.²²⁶⁶ Diğerinde ise “Basralıların -Ebu’l-Âliye veya bir başkasının- (Ebû Hüreyre’den) teferrüd ettiği şeyler” başlığı altında uzunca bir rivayete yer vermiştir.²²⁶⁷

3.3.4.7. Belli İsnadla Tek Hadisin Bilinmesi

Bezzâr, Hz. Peygamber’in Habeşistan’da vefat eden Necaşi’nin cenaze namazını dört tekbirle kıldığına dair hadise yer verdikten sonra sikaların, Ubeydullâh b. Ömer > Zührî > Saîd > Ebû Hüreyre > Hz. Peygamber tariki ile bundan başka müsned hadis rivayet etmediklerini belirterek bu isnad ile tek rivayetin bu olduğuna dikkat çekmiştir.²²⁶⁸

Bezzâr, bu rivayetten sonra Ubeydullâh > Zübeyrî > Saîd > Ebû Hüreyre tariki ile de rivayeti zikretmiştir. Sanki o, Ubeydullâh’ın, Zührî > Saîd > Ebû Hüreyre yoluyla müsned olarak başka rivayetinin bilinmediğini de belirterek Ubeydullâh’tan gelen doğru rivayetin “Zübeyrî” şeklinde olduğunu, ancak Ubeydullâh’ın Zührî rivayetinin sikalar tarafından nakledildiğini de hatırlatmak istemiştir.

3.3.4.8. Meşhur Bir İmamdan Nakilde Teferrüd

Bezzâr’ın meşhur bir imamdan rivayette teferrüde dikkat çektiği hadislere, Zührî’den nakledilen şu rivâyetler örnek teşkil eder: Anbese el-Haddâd’ın, kader konusundaki son söze ilişkin > Zührî > Saîd b. el-Müseyyeb > Ebû Hüreyre > Hz. Peygamber isnadıyla rivayet ettiği hadisi Bezzâr, Zührî’den sadece Anbese’nin naklettiğini, onun da zayıf bir râvi olduğunu belirterek illetlendirmiştir.²²⁶⁹ Cennetin kokusunu dahi alamayacak üç zümre ile alakalı hadisi Zührî > Saîd > Ebû Hüreyre tarikiyle sadece Abdurrezâk b. Ömer’in rivayetiyle bildiğini belirtmiştir.²²⁷⁰ İki ayrı hadisi sadece Ma’mer’in, Zührî > Saîd > Ebû Hüreyre isnadıyla rivayet ettiğini söylemiştir.²²⁷¹

Bezzâr, Şu’be’den rivayette tek kalınan rivayetlere de dikkat çekmiştir. Mesela Hz. Peygamber’in taş atma usûlü ile yapılan satışı yasakladığına dair rivayeti Şu’be’den

²²⁶⁶ Bezzâr, *Müsned*, 10/48 (4111).

²²⁶⁷ Bkz. Bezzâr, *Müsned*, 17/5 vd.

²²⁶⁸ Bezzâr, *Müsned*, 14/161 (7696) (تفرد بهذا الحديث من حديث الزهري).

²²⁶⁹ Bezzâr, *Müsned*, 14/231 (7796).

²²⁷⁰ Bezzâr, *Müsned*, 14/228 (7792).

²²⁷¹ Bezzâr, *Müsned*, 14/175 (7721). Zührî’den rivayette teferrüde diğer örnekler için bkz. no: 7795, 7797.

sadece Ravh b. Ubâde'nin rivayet ettiğini, Ravh'tan da çok az kimsenin naklettiğini söyleyerek rivayeti değerlendirmiştir.²²⁷² Aynı şekilde Hz. Peygamber'in hasır üzerinde namaz kıldığını haber veren hadisi Şu'be'den Sâbit > Enes tarikiyle sadece Ebû Âmir'in rivayet ettiğini, başkalarının bunu Şu'be > Enes b. Sîrîn > Enes tarikiyle naklettiğini belirtmiş ve Hammâd b. Seleme'nin Sâbit'ten rivayet ettiğini söyleyerek Ebû Âmir rivayetini mutâbii olmamakla illetlendirmiştir.²²⁷³ Yine Hz. Peygamber'in sallanan dağı teskin etmesine dair rivayeti Şu'be'den sadece Osmân b. Cebele'nin naklettiğine dikkat çekmiştir.²²⁷⁴

Bezzâr'ın, diğer meşhur râvilerden rivayette tek kalınmasına atıfta bulunduğu tespitlerine ise şu örnekler zikredilebilir: Ses duyulmadığı veya hava çıkışı hissedilmediği takdirde namazın bozulmayacağına dair hadisi el-Heyssem b. Cemîl, > İbn Uyeyne > Zührî > Saîd > Ebû Hüreyre tarikiyle rivayet etmişti. Bezzâr, İbn Uyeyne'nin öğrencilerinin bunu Zührî > Abbâd b. Temîm > amcası tarikiyle naklettiklerini belirterek sika râvî el-Heyssem'in rivayetinde tek kaldığına işaret etmiştir.²²⁷⁵ Hz. Peygamber'in vefatından sonra yaşananları anlatan İbn Ömer hadisini Nâfi'den sadece Fudayl b. Ğazvân'ın rivayetiyle bildiklerini belirtmiştir.²²⁷⁶ Muhammed b. Abdilvehhâb'ın > Ebû Şihâb > Ebû İshâk eş-Şeybânî > Nâfi' > İbn Ömer tarikiyle rivayet ettiği bir meclisten kalkıp sonra tekrar gelen kimsenin o yere oturmaya daha hak sahibi olduğunu bildiren hadis ile Cuma günü uyuklayan kimseden bahseden hadisi, bu iki hadisi Nâfi'den sadece Muhammed b. İshâk'ın rivayet ettiğini söylemiştir.²²⁷⁷ Bezzâr'ın, Abdullâh b. Saîd'in, babası Saîd el-Makburî'den birkaç rivayetini peş peşe zikrettikten sonra Saîd'den rivayet hususunda Abdullâh'a kimsenin

²²⁷² Bezzâr, *Müsned*, 17/84 (9618).

²²⁷³ Bezzâr, *Müsned*, 13/282-283 (6852).

²²⁷⁴ Bezzâr, *Müsned*, 2/58 (399).

²²⁷⁵ Bezzâr, *Müsned*, 14/198 (7748) (Bununla birlikte Zem'a'nın, bu hadisi Zührî'den rivayet ederek mutâbii konumunda olduğunu da belirtmiştir). İbn Uyeyne'den rivayette teferrüde diğer örnekler için bkz. no: 3424, 7745.

²²⁷⁶ Bezzâr, *Müsned*, 1/183 (103); 12/246 (5991).

²²⁷⁷ Bezzâr, *Müsned*, 12/225 (5937).

mutâbaat etmediğini belirtmesi de, meşhur kimseden teferrüde örnek olarak zikredilebilir.²²⁷⁸

Bezzâr, çok hadis rivayeti ile bilinen bir hocadan bir hadisi iki kişinin nakletmiş olmasına da “Bu hadisi şu ikisinden başkası rivayet etmemiştir” diyerek dikkat çekmiştir. Mesela Hz. Âdem ile Hz. Mûsâ’nın konuşmasına dair rivayeti “Bu hadisi Eyyûb > İbn Sîrîn > Ebû Hüreyre isnadıyla Hammâd b. Seleme ve Âsım b. Hilâl’den başkasının rivayet ettiğini bilmiyoruz.” diyerek değerlendirmiştir.²²⁷⁹ Velâ satışının yasaklanmasına ilişkin İbn Ömer hadisini Ubeydullâh > Nâfi’ > İbn Ömer tarikiyle sadece Yahyâ b. Süleym ve Yahyâ b. Saîd el-Emevî’nin rivayet ettiğini söylemiştir.²²⁸⁰ Müslümanın kanının üç şey ile helal olacağına dair hadisi Nâfi’ > İbn Ömer > Hz. Osmân > Hz. Peygamber isnadıyla sadece Matar el-Varrâk ve Ya’lâ b. Hakîm’in rivayet ettiğini belirtmiş, ancak bu rivayetin Hz. Osmân’dan farklı yolla da nakledildiğini söylemiştir.²²⁸¹

3.3.4.9. Bezzâr’ın Tek Bir Hocadan İşitmesi

Bezzâr, sadece bir hocasından semâ’ ettiği hadislerle de işaret etmiştir. Bu durumdaki bazı hadisler, ferd olmayıp başkalarınca rivayet edilmiş olma ihtimalini içerse de Bezzâr, sadece kendisinin tek bir hocadan rivayeti semâ’ ettiğini belirtmek için bu ifadeyi kullanmıştır. Mesela “Ömer b. Hafs dışında bu rivayeti Ebû Âmir’den nakleden birini işitmedim.”²²⁸² “Bunu sadece Ukbe b. Mukrem’den semâ’ ettik.”²²⁸³ “Bu hadisi sadece Alî b. Saîd el-Mesrûkî’den işittik.”²²⁸⁴ “Bu hadisi Amr b. Ali’den başka, Ebû Âsım’dan rivayet eden birini işitmedik.”²²⁸⁵ “Bunu sadece Muhammed b. Mûsâ’dan

²²⁷⁸ Bezzâr, *Müsned*, 15/178 (8546).

²²⁷⁹ Bezzâr, *Müsned*, 17/208 (9856).

²²⁸⁰ Bezzâr, *Müsned*, 12/141 (5723).

²²⁸¹ Bezzâr, *Müsned*, 2/10 (346).

²²⁸² Bezzâr, *Müsned*, 15/84 (8334).

²²⁸³ Bezzâr, *Müsned*, 16/161 (9267).

²²⁸⁴ Bezzâr, *Müsned*, 16/187 (9307).

²²⁸⁵ Bezzâr, *Müsned*, 16/196 (9323).

onun Abdurrahîm'den rivayeti ile işittik.»²²⁸⁶ gibi açıklamalar sözü edilen durumun örnekleri arasında zikredilebilir.²²⁸⁷

3.3.5. İleti İfade Etmek İçin Kullandığı Lafızlar

Bezzâr, rivayet asrı muhaddisleri arasında “illet” kelimesini en çok kullananlardan biridir. Örnekleri yukarıda zikredildiği üzere o, pek çok hadise yer verme sebebinin “rivayetin illetini açıklamak” olduğuna dikkat çekmiştir. Bir yerde de isnadın illetli oluşunu belirtmek için ma'lûl kelimesini kullanmıştır.²²⁸⁸ Bunun dışında Bezzâr da rivayet asrı ilel bilginleri gibi rivayetlerdeki illeti muhtelif kelimelerle ifade etmiştir.

Bezzâr'ın râvîlere ait kimlik bilgilerine ve onların cerh ta'dîl durumlarına yeri geldiğinde işaret ettiği, ayrıca bu bilgileri rivayetleri illetlendirmeye dayanak yaptığı yukarıda belirtilmişti. Bu sebeple öncelikle, onun, râvî değerlendirmesinde kullandığı (الحدیث) ²²⁸⁹ضعیف, ²²⁹⁰لین الحدیث, ²²⁹¹منكر الحدیث, ²²⁹²في حديثه مناكير gibi cerh lafızlarını zikretmek uygun olacaktır. Yine o, aynı hadisin farklı râvîler tarafından naklinde muhalefet söz konusu olduğunda, râvîlerden hangisinin daha hâfız (أحفظ) ve daha sağlam (أثبت) olduğuna işaret ederek tercih edilmesi gereken tarike dikkat çekmiştir.²²⁹³ Ayrıca râvînin durumunun bilinmezliğini anlatan مجهول ²²⁹⁴ kelimesi onun çokça kullandığı lafızlar arasında yer alır.

Bezzâr, iki râvî arasında semân bulunmadığını ifade eden لم يُحَدِّثْ ²²⁹⁵لم يَسْمَعْ فلان عن فلان, لا نعلم روى فلان عن فلان ²²⁹⁶, لا يصح سماعه ²²⁹⁷, ولا نعلم/أحسب سمع من/روى عن فلان ²²⁹⁸ gibi ifadeleri kullanmıştır.

²²⁸⁶ Bezzâr, *Müsned*, 17/86 (9623).

²²⁸⁷ Diğer bazı örnekler için bkz. Bezzâr, *Müsned*, 89, 238, 377, 378, 2302, 6473, 6657, 7033, 7182, 7183, 7201, 7693, 7836, 8021, 8716, 8939, 9047, 9323, 9623, 9694, 9726, 9883, 9904, 9907, 9926, 9928, 9947, 9968, 9996, 10068, 10070, 18/no:26, 215, 263.

²²⁸⁸ Bezzâr, *Müsned*, 1/188.

²²⁸⁹ Örnekleri için bkz. hadis no: 1002, 1913, 5411, 7267, 7281, 8775..

²²⁹⁰ Örnekleri için bkz. hadis no: 64, 127, 128, 129, 152, 299, 333, 372, 573, 599, 936, 1044..

²²⁹¹ Örnekleri için bkz. hadis no: 280, 291, 898, 9108, 9423..

²²⁹² Örnekleri için bkz. hadis no: 83, 1437, 4162, 5055, 5411, 6399, 8648, 9416..

²²⁹³ Örnekleri için bkz. hadis no: 237, **1101**, 2232, 3417, 3434, 3474, 3596, 4158, **4191, 4567, 7742**..

²²⁹⁴ Örnekleri için bkz. hadis no: 83, 506, 528, 3239, 3449..

²²⁹⁵ Örnekleri için bkz. hadis no: 19, 48, 88, 340, 624, 663, 912, 2028, 4090..

شيئاً²²⁹⁹ gibi ibareleri rivayetleri inkıtâ' ile illetlendirirken kullanmıştır. Ayrıca hoca ile görüşmenin gerçekleşmediği veya hocanın yaşadığı zamana yetişememiş olmayı ifade eden لم يلقَ²³⁰⁰ ve لم يُدركْ²³⁰¹ gibi lafızları semâm imkânsızlığına, dolayısıyla inkıtâ'a işaret etmek için kullanmıştır.

İllet tespitinde Bezzâr'ın rivayet bilgisini ifade eden lafızların başında, râvînin hata yaptığı bildiren وَهَمَ / أَوْهَمَ²³⁰², غَلَطَ²³⁰³, أَخْطَأَ²³⁰⁴, أَغْفَلَ²³⁰⁵ ve اِخْتَلَطَ عَلَيْهِ²³⁰⁶ fiilleri ile bunların isim halleri olan وَهْمٌ²³⁰⁷, غَلْطٌ²³⁰⁸, خَطَأٌ²³⁰⁹, إِغْفَالٌ²³¹⁰ kelimeleri gelir. *Müsned*'in birçok yerinde rivayetin hatalı olduğu bu kelimelerle ifade edilmiştir.

Bezzâr, isnadda tespit ettiği hatalara bazen إنما يعرف²³¹¹ ibaresi ile işaret etmiştir. O, tariklere olan vukûfiyetini de gösteren bu kullanımla hadisin başka bir tarikten bilindiğini belirterek sözünü ettiği tarikin hatalı olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca o, bir rivayetin sâbit olmadığını لا يَنْبُتُ²³¹² ve ليس له أصل²³¹³ lafızları ile, hadisi reddettiğini de أَنْكَرْتُهُ²³¹⁴ veya حَدِيثٌ مَنكَرٌ²³¹⁵ ifadeleri ile ifade etmiştir.

²²⁹⁶ Örnekleri için bkz. hadis no: 6136.

²²⁹⁷ Örnekleri için bkz. hadis no: 912, 3563.

²²⁹⁸ Örnekleri için bkz. hadis no: 90, 392, 1231, 2216, 2657, 8810.

²²⁹⁹ Örnekleri için bkz. hadis no: 760, 5094.

²³⁰⁰ Örnekleri için bkz. hadis no: 1059, 3239, 3444.

²³⁰¹ Örnekleri için bkz. hadis no: 44, 3897.

²³⁰² Örnekleri için bkz. hadis no: 2302, 3227, 3235, 3705, 4158, 4423, 4501, 5606, 5681, 5937, 6351, 6440..

²³⁰³ Örnekleri için bkz. hadis no: 1327, 1534, 5804, 8781, 9544..

²³⁰⁴ Örnekleri için bkz. hadis no: 5, 38, 112, 375, 562, 792, 1086, 3004, 3344, 6020, 6440, 8743, 8748, 8811, 8/no:8..

²³⁰⁵ Örnekleri için bkz. hadis no: 5293.

²³⁰⁶ Örnekleri için bkz. hadis no: 5872, 8434.

²³⁰⁷ Örnekleri için bkz. hadis no: 760, 3235.

²³⁰⁸ Örnekleri için bkz. hadis no: 869, 8781.

²³⁰⁹ Örnekleri için bkz. hadis no: 97, 187, 292, 400, 1044, 1086, 8437.

²³¹⁰ Örnekleri için bkz. hadis no: 3457.

²³¹¹ Örnekleri için bkz. hadis no: 45, 289, 481, 1138, 1150, 1476, 2003, 2598..

²³¹² Örnekleri için bkz. hadis no: 1437, 3239, 8435.

Bezzâr, rivayetlerin isnad veya metinlerinde tespit ettiği muhalefeti anarken birçok lafız kullanmıştır. Sözelimi rivayetteki muhâlefete genel olarak işaret etmek için أُخْتَلِفَ فِيهِ²³¹⁶ veya خولف²³¹⁷ fiilini, bir râvînin başkasının rivayetine muhalefeti için خالفه فلان²³¹⁸ ifadesini kullanmış, ardından muhalif olan tariklere yer vermiştir. Bir râvînin rivayetinde ziyâde bulunuyorsa زاد فلان²³¹⁹, eksiklik varsa لم يذكره فلان²³²⁰, bir râvî rivayeti merfû' nakletmişse رفعه فلان²³²¹, mürsel nakletmişse لم يُسْنِدْهُ فلان²³²² veya لم يَرْفَعْهُ²³²³, iki ayrı isnadı cem' etmişse جمعه فلان²³²⁴, hadisi muhtasar naklederek muhalif kalmışsa اختصره فلان²³²⁵ lafızlarını kullanmıştır. Hadisin rivayetinde ıztırâb olması durumunda bunu اضطرب مضطرب²³²⁶ veya اضطرب في حديثه²³²⁷ şeklinde ifade etmiştir.

Teferrüd tespitinin, Bezzâr'ın en çok kullandığı illetlendirme şekli olduğu yukarıda zikredilmişti. O, râvînin rivayetinde tek kalmasını ifade eden تفرّد²³²⁸ ve لم يُتَابِعْ عَلَيْهِ²³²⁹,²³³⁰ ibareleri yanında, tek kalınan hadisin غريب olduğunu belirterek²³³¹ de

²³¹³ Örnekleri için bkz. hadis no: 82, 94, 5214, 5745, 9931.

²³¹⁴ Örnekleri için bkz. hadis no: 93, 1076, 2394, 5055, 5795, 9931..

²³¹⁵ Örnekleri için bkz. hadis no: 342, 4101, 5055, 6649, 9429..

²³¹⁶ Örnekleri için bkz. hadis no: 217, 294, 8526, 18/no:19, 123, 279.

²³¹⁷ Örnekleri için bkz. hadis no: 7716, 7719, 7721, 7797.

²³¹⁸ Örnekleri için bkz. hadis no: 3434, 8745

²³¹⁹ Örnekleri için bkz. hadis no: 8781, 9130, 9712

²³²⁰ Örnekleri için bkz. hadis no: 7357, 8707

²³²¹ Örnekleri için bkz. hadis no: 1846, 2024, 2429, 2483, 2615, 2792, 5269, 8739-40

²³²² Örnekleri için bkz. hadis no: 240, 1375, 1797, 1913, 2450, 3677, 4192, 8739..

²³²³ Örnekleri için bkz. hadis no: 9, 655, 1400, 1756, 2354, 2641, 2826, 6596, 7066..

²³²⁴ Örnekleri için bkz. hadis no: 396, 2395, 3247, 5723, 6669, 7348, 7818, 8899, 9231, 9285, 9920, 9934..

²³²⁵ Örnekleri için bkz. hadis no: 13, 1527, 3550, 3723, 5283, 8651, 9333, 9805.

²³²⁶ Örnekleri için bkz. hadis no: 92, 8434.

²³²⁷ Örnekleri için bkz. hadis no: 279, 2178, 4853.

²³²⁸ Örnekleri için bkz. hadis no: 7384, 7796, 9502.

²³²⁹ Örnekleri için bkz. hadis no: 6678, 7593, 8724, 8732, 8795, 9130, 9210, 9273, 9610, 18/no:48, 107

²³³⁰ Örnekleri için bkz. hadis no: 9048.

teferrüde dikkat çekmiştir. Bazen hadisin farklı bir tarikle rivayet edildiğini bilmediğini
لا نعلم أحدًا أسنده ²³³², لا نعلم رواه أحدٌ غيرُه ²³³³ gibi cümlelerle itiraf etmiştir.

²³³¹ Örnekleri için bkz. hadis no: 3706, 6678, 6680, 6724, 6737..

²³³² Örnekleri için bkz. hadis no: 7281.

²³³³ Örnekleri için bkz. hadis no:9273.

SONUÇ

Hz. Peygamber'e isnad edilen sözlerin sahîhini sakîminden ayırt etme amacına matuf bir ilim olan ilelü'l-hadîs, hicrî ikinci asırdan itibaren hadis âlimlerinin önem verdiği ve özen gösterdiği bir alan olmuştur. İlet, ıstılahta “görünüşe göre sahîh olan bir hadiste bulunan ve ancak ehli tarafından incelenmesi suretiyle bilinebilen gizli ve kâdîh kusur” şeklinde tanımlanmıştır. Buna göre hadis, sika râvîlerce nakledildiği ve görünüşte sahîh olduğu için, illetinin bilinmesinin zor olduğu belirtilmiş, bunun için de ilel uzmanı sayısının azlığına dikkat çekilmiştir. Bununla birlikte hadisin sıhhatini etkilediği için illetin büyük önem arz ettiği vurgulanmıştır. Ancak, özellikle rivayet asrı denilen mütekaddimûn dönemi eserlerinin incelendiği bu araştırma ile, bu dönemde illet kavramının genel anlamıyla, hadislerde bulunan her türlü kusuru ifade etmek için kullanıldığı görülmüştür. Buna göre gizli olsun açık olsun, senedde yahut metinde olsun, kâdîh veya gayr-ı kâdîh olsun, sikanın hadisinde olsun olmasın, kasıtlı olsun kasıtsız olsun râvîlerin hata ve yanılmaları illet olarak tavsif edilmiştir. Şu kadar var ki, bu tespitler yapılırken “illet” kelimesi genellikle tercih edilmemiş, bunun yerine hata, vehm, ğalat gibi farklı kelimeler kullanılmıştır.

Müteahhirûn bilginlerinin illet tanımı, sahîh hadis tanımına da uygun düşmektedir. Şöyle ki, sahîh hadisin “Adalet ve zabt sahibi râvîlerin, muttasıl bir senedle naklettikleri, şâz ve muallel olmayan hadis” şeklindeki tanımı göz önünde bulundurulduğunda muallelliğin, râvîlerin adaleti, zabtı ve senedin zâhirde ittisali ile alakalı olmadığı düşünülür. Çünkü tanımda ayrı bir husus olarak zikredilmiştir. Oysa rivayet asrında, râvinin herhangi bir yönden cerh edilmiş olması, seneddeki her türlü kopukluk veya metnin şâz olması, illet olarak değerlendirilmiştir. Bir başka anlatımla sıhhat şartlarının sonunda zikredilen muallel olmama hali, diğer şartların hepsini muhtevi olarak kabul edilmiştir. Bununla birlikte sonraki dönem âlimleri arasında da zahirî kusurlar için illet kelimesini kullananlar da olmuştur.

Rivayet asrında illetin, hadisteki kusuru ifade ediyor oluşu, Hâkim en-Nîsâbûrî'nin zikrettiği “cerhin illet kapsamına dâhil olmaması” kaydını da daha anlaşılır kıldığı söylenebilir. Şöyle ki rivayet ederken hata yapmak, sika olsun zayıf olsun her râvînin dûçâr olabileceği bir husustur. Bunun için her râvînin rivayeti ayrı ayrı analiz edilmek durumundadır. Bu anlamda sika ve zayıf râvînin hatalarını tespit etme arasında bir fark

yoktur. Her iki durumda da hadisin tarikleri ve metni incelenerek hata ortaya konulacaktır. Üstelik sika râvîlerin rivayetlerinde hata payı olduğu gibi zayıf râvîlerin rivayetlerinde de isabet ihtimali vardır. Bir başka ifadeyle râvînin zayıflığı, rivayetinin kesin zayıf olacağı anlamına gelmez. Nitekim rical kitaplarında zayıf olarak değerlendirilen nice râvîden büyük imamlar hadis nakletmişlerdir. Dolayısıyla üzerinde durulması gereken nokta râvînin rivayette hata yapmış olup olmadığıdır. Bununla birlikte sika olmayan râvînin hata payı daha yüksek olacağından onun hatasını tespit, sikanın hatasına göre daha basit düzeyde kalacaktır.

İlletin sadece sikaların rivayetine mahsus olup olmadığı meselesi, illet kavramının kullanımında rivayet asrı ile müteahhirûn dönemleri arasında görülen bir diğer belirgin farktır. Hâkim'in illetin daha çok sikaların rivayetinde bulunduğunu belirtmesi ve gizli kusuru barındıran hadisin görünüşte sahih olması kaydından hareketle illet, sikaların hatalarına mahsus sayılmıştır. Oysa rivayet asrında böyle bir ayırım söz konusu değildir. İlel kitapları incelendiğinde sika olmayanların hatalarına da dikkat çekildiği görülür. Bu durum, ilelü'l-hadîs kitaplarının isminde kullanılan "ilel" kelimesinin lügat manasıyla kullanılmış olma ihtimali; veya ele alınan rivayetlerin, içerdiği illetli durumun farkına varılmadan, sika kimselerce nakledilmiş olmakla birlikte hatalı rivayeti nakleden sikalara bu eserlerde yer verilmemesi; veya illetin sebebi olan râvînin, sika bir muhaddisin hadisini naklediyor oluşu gibi ihtimallerle açıklanabilir. Bununla birlikte bu husustaki en kuvvetli ihtimalin, muasır araştırmacılardan Melîbârî'nin de işaret ettiği üzere, Hâkim'in, mecrûh râvînin hadisinin itibara elverişli olmaması ve illetin daha çok sikaların hadisinde bulunmasına dair tespitinde kullandığı "mecrûh" kelimesiyle hadisine itibar edilmeyen; "sika" kelimesiyle de "âdil olan veya hadisi terk edilmeyen kimse"lerin kastedilmesi olduğu belirtilebilir. Bu durumda ilel eserlerinde yalan ve bâtil olarak değerlendirilen rivayetleri, "sikaların hadisinde çok olur" ifadesinden hareketle, sika olmayanların hadisinde az da olsa bulunacağı ihtimali ile açıklamak ya da Hâkim'in, illeti, önceki bilgi ve uygulamalardan hareketle kavramlaştırması esnasında anlamı daralttığı şeklinde yorumlamak mümkündür.

İlletin ne olduğunun belirlenmesinin yanında nasıl tespit edildiği de önemlidir. Bu çalışmada rivayet asrında göze çarpan illet tespitinin dayanakları araştırılmış, inceleme sonunda illet tespitinin, yetkinlik, birikim ve değerlendirmeye dayandığı görülmüştür.

Buna göre illel bilgininin, belli bir bilimsel yetkinliğinin bulunması, iyi bir râvî ve rivâyet birikimine sahip olması ve bildiklerini usûlünce değerlendirme maharetini gösterebilmesi büyük önem arz eder. İllel sahasında ön plana çıkan isimler ve onların hadisler hakkında yaptıkları değerlendirmelere ilişkin incelemelerde, onların, kuvvetli hafıza ve hızlı kavrama becerisine sahip olmaları yanında ilimle sürekli iştiğal ettikleri, ilim ehli ile müzakerede buldukları, hadisleri bilip râvîleri iyi tanıdıkları müşahede edilmiştir. Öyle ki, kendilerine bir rivayet sorulduğunda, kimi zaman onu hemen reddedebilmiş veya belli bir noktadan illetlendirebilmişler, kimi zaman ise rivayetin kaynağını araştırma ve diğer tariklerle mukayese yoluna giderek değerlendirmede bulunmuşlardır.

Muallili, illet tespitine ulaştıran başlıca yol, rivayetin kaynağının araştırılması ve ilgili diğer rivayetlerle mukayesesi olmuştur. Hemen hemen tüm muallel rivayetler, diğer yolların yanı sıra, kaynak araştırması ve ilgili diğer rivayetlerle karşılaştırma neticesinde belirlenmiş görünmektedir. Bu inceleme neticesinde ya hadisin diğer hadislerle muhalif kaldığı tespit edilmiş ve muhalif rivayetlerden biri bazı karinelerle tercih edilmiş, diğer rivayet illetlendirilmiş; ya da rivayette râvilerden birinin teferrüd ettiği belirlenmiş ve buna dikkat çekilmiştir.

İlletin mahiyeti ve tespit keyfiyetine dair ulaşılan bu neticenin doğruluğu, rivayet asrı illel bilginlerinden Ebû Bekr el-Bezzâr'ın, “muallel müsned” olarak nitelenen eserindeki değerlendirmeleriyle mukayese edilerek sınanmıştır. Hakkındaki bazı olumsuz tenkitler bir tarafa bırakılacak olursa, Bezzâr'ın hâfız muhaddislerden olması, naklettiği hemen her hadis hakkında değerlendirmede bulunması sebebiyle illel bilginleri arasında sayılması ve *Müsned*'inin önemli bir kısmının günümüze intikal etmiş olması, illet hakkında yapılan bu araştırmada ulaşılan sonucun, onun ta'lîl metoduyla test edilmesinde etkili olmuştur. Nihayetinde onun ta'lîl yönteminin, araştırmada ortaya konulan ta'lîl metodu ile örtüşür mahiyette olduğu tespit edilmiştir. Şu kadar var ki diğer illel musanniflerine göre “illet” lafzını daha çok kullanan Bezzâr'ın, tabir yerindeyse kelimeyi meşhur ettiği görülmüş, onun söz konusu hacimli eserinin, daha ayrıntılı ve farklı yönlerden incelenmesinin, onun özelinde rivayet asrındaki ilim geleneğinin belirlenmesine birçok katkı sağlayacağı sonucuna ulaşılmıştır.

Günümüzde bazı araştırmacıların rivayetin sıhhatini belirlemede tek kriter olarak râvinin sika oluşunu kabul etmesi, bazılarının ise râvîlerin durumuna ve rivayetin sair özelliklerine bakmaksızın hadisleri doğrudan reddetmesi dikkate alındığında ilelü'l-hadis ilminin ne kadar önemli olduğu ortaya çıkacaktır. İlel bilginlerinin, hadisi doğru tespit maksadına matuf olarak sergiledikleri büyük hassasiyet ve titizlik, onların eserlerinin buna benzer araştırmalarla tetkik edilmesiyle tam olarak keşfedilebilecektir. Ancak ilk ilel eserlerindeki değerlendirmelerin muallilin ulaştığı sonucu sadece özet kelimelerle ifade ediyor olması, illetlendirme gerekçelerinin mübhem kalmasına yol açmıştır. Bunun için illetlerle alakalı *el-Müsnedü'l-musannefü'l-muallel* gibi kapsamlı çalışmaların yanı sıra rivayet asrına ait yazmaların bulunup tahkik edilerek neşredilmesi, söz konusu kapalıliğın giderilmesinde faydalı olacaktır.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Abd b. Humeyd b. Nasr el-Kissî, *el-Müntehab min Müsnedi Abd b. Humeyd (Müsned)*, thk. Subhî es-Sâmerrâî vd., I-II, Kahire: Mektebetü's-Sünne, 1988.
- Abdurrezzâk, b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef*, thk. Habîburrahmân el-A'zâmî, I-XII, Beyrût: el-Mektebü'l-İslâmî, h. 1403.
- Aclûnî, İsmâîl b. Muhammed, *Keşfu'l-hafâ ve müzîlü'l-ilbâs amme's-tehera mine'l-ehâdis alâ elsineti'n-nâs*, I-II, Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, h. 1351.
- Âdil b. Abdişşekûr ez-Zürakî, *Kavâidü'l-ilel ve karâinü't-tercîh*, Riyâd: Dâru'l-Muhaddis, h. 1425.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Câmi' fi'l-ilel*, nşr. Ebû Alî en-Nazîf, Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2006.
- _____, *el-İlel*, thk. Vasıyyullâh b. Muhammed Abbâs, Riyâd: Dâru'l-Kabes, 2006.
- _____, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, thk. İsmail Cerrahoğlu - Talat Koçyiğit, I-II, İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1987.
- _____, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl an Ahmed b. Hanbel: Rivâyetü'l-Mervezî ve ğayrihî*, thk. Vasıyyullâh b. Muhammed Abbâs, I-IV, Bombay: ed-Dârisü's-selefiyye, 1988.
- _____, *Min Suâlâti Ebî Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hânî el-Esram Ebâ Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel*, thk. Âmir Hasen Sabrî, Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2004.
- _____, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnâvût vd., I-L, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1995.
- _____, *Suâlâtü Ebî Dâvûd li'l-İmâm Ahmed b. Hanbel fi cerhi'r-ruvât ve ta'dîlihîm*, thk. Ziyâd Muhammed Mansûr, Medîne: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1994.
- Ahmed Muhammed Nurseyf, *Yahyâ b. Maîn ve Kitâbuhû et-Târîh*, Mekke: Merkezü'l-bahsi'l-ilmî ve ihyâi't-türâsi'l-İslâmî, 1979.

- Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâisü'l-hasîs şerhu İhtisâri Ulûmi'l-hadîs*, Riyâd: Mektebetü'l-meârif, 1996.
- Alâî, Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî, *Câmiu't-tahsîl fî ahkâmi'l-merâsîl*, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî, Beyrût: Âlemu'l-Kütüb, 1986.
- Alî b. Abdillâh es-Sayyâh, *Cühûdu'l-muhaddisîn fî beyâni ileli'l-hadîs*, Riyâd: Dâru'l-Muhaddis, h. 1425.
- Alî el-Kârî, Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed, *el-Masnû' fî ma'rifeti'l-hadîsi'l-mevzû'*, thk. Abdülfettâh Ebû Ğudde, Halep: Mektebü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, 1994.
- Âsım Efendi, Mütercim, *el-Okyanûsu'l-basît fî tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît* (Kamûs Terce- mesi), I-III, İstanbul: Matbaa-i Osmaniyye, h. 1305.
- Aşikkutlu, Emin, *Hadiste Rical Tenkidi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfi Yayınları, 1997.
- Aydınlı, Abdullah, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfi Yayınları, 2009.
- _____, *Hadîs Yazıları*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2014.
- Aynî, Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed, *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, nşr. Abdullâh Mahmûd Muhammed Ömer, I-XXV, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- Azîmâbâdî, Muhammed Şemsülhak, *Avnu'l-ma'bûd şerhu Süneni Ebî Dâvûd*, thk. Abdurrahmân Muhammed Osmân, I-XIV, Medîne: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1968.
- Bedr el-Umrânî et-Tancî, *el-İshâm bi Beyâni Menheci İbn Hazm fî Ta'lîli'l-Ahbâr min Hilâli Kitâbihî el-İhkâm*, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Beşşâv Avvâd vd., *el-Müsnedü'l-musannefü'l-muallel*, I-XL, Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2013.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn, *ed-Deavâtu'l-kebîr*, thk. Bedr b. Abdillâh el-Bedr, Kuveyt: Menşûrâtü Merkezi'l-Mahtûtât ve't-Türâs ve'l-Vesâik, 1993.

- _____, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*, thk. Abdulmu'tî Emîn Kal'acî, I-XV, Dimaşk: Dâru Kuteybe, 1991.
- _____, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadîr Atâ, I-X, Mekke: Mektebetü Dâri'l-Bâz, 1994.
- _____, *es-Sünenü's-suğrâ*, thk. Muhammed Dıyâürrahmân el-A'zamî (*el-Minnetü'l-kübrâ* hâmişinde), I-IX, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2001.
- _____, *Şuabü'l-îmân*, thk. Muhammed b. Saîd Besyûnî Zağlûl, I-X, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, h. 1410.
- _____, *ez-Zühdü'l-kebîr*, thk. Âmir Ahmed Haydar, Beyrût: Dâru'l-Cinân, 1987.
- Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. Amr el-Atekî, *el-Bahru'z-zehhâr el-ma'rûf bi Müsnedi'l-Bezzâr*, thk. Mahfûzurrahmân Zeynullah ve Âdil b. Sa'd, I-XX, Medine: Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, 2003.
- Brockelman, Carl, *Târîhu'l-edebi'l-arabî*, çev. Abdulhalim en-Neccâr, Kahire: Darü'l-Meârif, ts.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl, *Cüz'ü'l-krâe half'e'l-imâm*, thk. Fadlurrahmân es-Sevrî, Lahor: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1980.
- _____, *et-Târîhu'l-evsat*, thk. Mahmûd İbrâhîm Zâyed, I-II, Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1986.
- _____, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl, *Raf'u'l-yedeyn fi's-salât*, thk. Bedr b. Abdillâh el-Bedr, Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1996.
- _____, *Sahîhu'l-Buhârî*, nşr. Mahmûd Muhammed Nassâr, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2013.
- _____, *et-Târîhu'l-kebîr*, I-VIII, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts..
- Bûsîrî, Ahmed b. Ebî Bekr b. İsmâîl, *Misbâhu'z-zücâce fi zevâidi İbn Mâce*, thk. Muhammed el-Münteka el-Keşnâvî, I-II, Beyrût: Dâru'l-Arabiyye, h. 1403.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî, *Usûlü'l-fikh el-Müsemma bi'l-Füsûl fi'l-usûl*, thk. Uceyl Câsim en-Neşemî, I-IV, Kuveyt: Vüzâratü'l-Evkâf, 1994.

- _____, *Muhtasarü İhtilâfi'l-ulemâ li't-Tahavî*, thk. Abdullah Nezir Ahmed, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrût, 1995.
- Cevherî, İsmâil b. Hammâd, *es-Sihâh: Tâcü'l-lüğa ve sıhâhu'l-arabiyye*, thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr, I-VII, Beyrût: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 1984.
- Cezâirî, Tâhir ed-Dımeşkî, *Tevcîhü'n-nazar ilâ usûli'l-eser*, thk. Abdülfettâh Ebû Ğudde, Haleb: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1995.
- Dârekutnî, Ebu'l-Hasen Alî b. Ömer, *el-İlelü'l-vâride fi'l-ehâdisi'n-nebeviyye*, thk. Mahfûzurrahmân Zeynullâh - Hâlid b. İbrâhîm el-Mısrî, I-XI, Riyâd: Dâru Taybe, 2011.
- _____, *el-İlzâmât ve't-tetebbu'*, thk. Mukbil b. Hâdî el-Vâdı'î, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985.
- _____, *Suâlâtü Ebî Abdirrahmân es-Sülemî li'd-Dârekutnî fi'l-cerh ve't-ta'dil*, thk. Mecdî Fethî es-Seyyid, Tanta: Dâru's-Sahâbe, 1992.
- _____, *Suâlâtü Hamza b. Yûsuf es-Sehmî li'd-Dârekutnî ve ğayrihî mine'l-meşâyih fi'l-cerh ve't-ta'dil*, thk. Muvaffak b. Abdillâh, Riyâd: Mektebetü'l-Maârif, 1984.
- _____, *Suâlâtü'l-Berkânî li'd-Dârekutnî*, thk. Abdürrahîm Muhammed el-Kaşkarî, Lahor: Kütübhâne-i Cemîlî, 1404.
- _____, *Suâlâtü'l-Hâkim en-Nisâbûrî li'd-Dârekutnî*, thk. Muvaffak b. Abdillâh, Riyâd: Mektebetü'l-Meârif, 1984.
- _____, *Sünenü'd-Dârektunî*, thk. Şuayb el-Arnâvût vd., I-VI, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2004.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Behrâm, *Sünenü'd-Dârimî*, thk. Abdülğanî Muhammed Alî, Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2010.
- Duman, Soner, *Şâfi'nin Kıyas Anlayışı*, İstanbul: İSAM yayınları, 2009.
- Düzenli, Muhittin, *Hadislerde Gizli Kusurlar: İlet ve Şâz*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2017.
- Ebû Avâne, Ya'kûb. b. İshâk el-İsferâinî, *Müsnedü Ebî Avâne*, thk. Eymen b. Ârif ed-Dımeşkî, I-V, Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1998.

- Ebû Bekr en-Neccâd, Ahmed b. Süleymân, *Müsnedü Ömer b. el-Hattâb*, thk. Mahfûzurrahmân Zeynullâh, Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1994.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *el-Merâsîl*, thk. Abdullah ez-Zehrânî, Riyâd: Dâru's-Sumey'î, h. 1422.
- _____, *Risâletü Ebî Dâvûd ilâ ehli Mekke fî vasfî Sünenihî*, thk. Muhammed es-Sabbâğ, Beyrût: el-Mektebü'l-İslâmî, 1997.
- _____, *Sünenü Ebî Dâvûd*, nşr. Muhammed Abdülazîz el-Hâlidî, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh el-İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, I-X, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988.
- _____, *Ma'rifetü's-sahâbe*, thk. Âdil b. Yûsuf el-Azâzî, I-V, Riyâd: Dâru'l-Vatan, 1998.
- _____, *Müsnedü'l-müstahrec alâ Sahîhi'l-Îmâm Müslim*, thk. Muhammed Hasen Muhammed, I-IV, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.
- _____, *Sifatü'l-cenne*, thk. Alî Rızâ b. Abdillâh, Dimeşk: Dâru'l-Me'mûn, 1995.
- _____, *Târîhu İsbehân (Ahbâru İsbehân)*, thk. Seyyid Kesravî Hasen, I-II, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- Ebû Talib el-Mekkî, Muhammed b. Alî b. Atıyye, *Kûtu'l-kulûb fî muâmeleti'l-mahbûb ve vasfu tarîki'l-mürîd ilâ makâmi't-tevhîd*, thk. Âsım İbrâhîm el-Keyyâlî, I-II, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm, *Ğarîbü'l-hadîs*, thk. Hüseyin Muhammed Muhammed Şeref, I-VI, Kahire, 1993.
- Ebû Ya'lâ el-Beydâvî, *et-Ta'likâtü'l-müstazrafe*, I-XI, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011.
- Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ, *Müsnedü Ebî Ya'lâ*, thk. Hüseyin Selîm Esed, I-XIV, Dimeşk: Dâru'l-Me'mûn, 1984.
- Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm el-Ensârî, *el-Âsâr*, thk. Ebu'l-Vefâ el-Afğânî, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, h. 1355.

- Ebû Zûr'a, Ubeydullah b. Abdilkerîm b. Yezîd er-Râzî, *ed-Duafâ ve ecvibetü Ebî Zûr'a er-Râzî alâ es'ileti'l-Berzei*, thk. Sa'dî el-Hâşimî, Medine: Mektebetü İbni'l-Kayyim, 1989 (Sa'dî el-Hâşimî'nin *Ebû Zûr'a er-Râzî ve cühûduhû fi's-sünneti'n-nebeviyye*'si içinde).
- Ebu'l-Fadl ez-Zührî, Ubeydullâh b. Abdirrahmân, *Hadîs*, thk. Hasen b. Muhammed b. Ali, Riyâd: Advâu's-Selef, 1998.
- Ebu'ş-Şeyh, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed el-Ensârî, *Ahlâku'n-nebî ve âdâbuhû*, thk. Isâmuddîn Seyyid Abdünnebî, Kâhire: ed-Dâru'l-Mısriyyetü'l-Lübnâniyye, 1993.
- _____, *el-Emsâl fi'l-hadîsi'n-nebevî*, nşr. Abdülalî Abdülhamîd, Bombây: ed-Dâru's-Selefiyye, 1987.
- _____, *Tabakâtu'l-muhaddisîn bi İsbahân ve'l-vâridîne aleyhâ*, thk. Abdülğafûr Abdülhak el-Belûşî, I-IV, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1992.
- _____, *et-Tevbîh ve't-Tenbîh*, thk. Ebû'l-Eşbâl Hasan b. Emîn, Cîze: Mektebetü't-Tev'iyeti'l-İslâmiyye, 1408.
- Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn, *Fihristü mahtûtati dâri'l-kütübi'z-Zâhiriyye: el-Müntehab min mahtûtâti'l-hadîs*, Riyâd: Mektebetü'l-Ma'ârif, 2001.
- _____, *İrvâü'l-ğalîl fî tahrîci ehâdisi Menâri's-sebîl*, I-IX, Beyrût: el-Mektebü'l-İslâmî, 1985.
- _____, *Sahîhu Süneni Ebî Dâvud*, I-VII, Kuveyt: Müessesetü Ğarâs, 2002.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbü'l-lüğa*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, I-IX, Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyye, ts.
- Fahl, Mâhir Yâsîn, *el-Câmi' fi'l-ilel ve'l-fevâid*, I-V, Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1431.
- Fâkihî, Abdullâh b. Muhammed b. el-Abbâs el-Mekkî, *Ahbâru Mekke*, thk. Abdülmelik Abdullâh Düheys, I-III, Beyrût: Dâru Hıdır, h.1414.
- _____, *Fevâidü Ebî Muhammed el-Fâkihî*, thk. Muhammed b. Abdillâh el-Ğabbânî, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1998

- Fesevî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân, *el-Ma'rife ve't-târîh*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, I-IV, Medîne: Mektebetü'd-Dâr, h. 1410.
- Fîrûzâbadî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb, *Besâiru zevi't-temyîz fî letâifi'l-Kitâbi'l-azîz*, thk. Muhammed Alî en-Neccâr, I-VI, Kâhire: Lecnetü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1996.
- Güler, Zekeriya, *İlk Yedi Asırda Hadis İlimleri Literatürü*, Konya, 2002.
- Ğâfikî, Muhammed b. Abdilvâhid, *Lemehâtü'l-envâr ve nefehâtü'l-ezhâr*, thk. Rıf'at Fevzî, Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1997.
- Ğavrî, Seyyid Abdülmâcid, *Mevsûatü ulûmi'l-hadîs ve fûnûnihî*, I-III, Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 2012.
- Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Nîsâbü'rî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs ve kemmiyyetü ecnâsihî*, thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm, Riyâd: Mektebetü'l-Meârif, 2010.
- _____, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, thk. Yûsuf Abdurrahmân Mar'aşlî, I-IV, Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Halîfe b. Hayyât el-Uşfûrî, *et-Tabakât*, thk. Ekrem Ziyâ el-Umerî, Bağdâd: Matbaatü'l-Ânî, 1967.
- Halîlî, Ebû Ya'lâ el-Halîl b. Abdillâh, *el-İrşâd fî ma'rifeti ulemâi'l-hadîs*, thk. Muhammed Saîd b. Ömer İdrîs, I-III, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1989.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî, *el-Câmi' li ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, thk. Muhammed Acâc el-Hatîb, I-II, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1989.
- _____, *el-Fasl li'l-vasl el-müdreç fî'n-nakl*, thk. Abdüssemi' Muhammed el-Enîs, I-II, Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1997.
- _____, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*, nşr. Hasen Abdülmün'im Şelbî, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2009.
- _____, *Mes'eletü'l-ihticâc bi's-Şâfî fî mâ üsnide ileyhi ve'r-reddi ale'l-tâinîne bi izami cehlihîm aleyhi*, thk. Halîl İbrâhîm Molla Hâtır, Riyâd: Şeriketü't-Tıbâati'l-Arabiyye es-Suûdiyye, 1980.
- _____, *es-Sâbık ve'l-lâhık*, thk. Muhammed b. Matar ez-Zehrânî, Dâru Taybe, h. 1402.

- _____, *Şerefü ashâbi'l-hadîs*, thk. Mehmed Saîd Hatîboğlu, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1991.
- _____, *Târîhu Bağdâd*, I-XIV, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Hattâbî, Ebû Süleymân Ahmed b. Muhammed, *Meâlimü's-Sünen*, I-IV, Haleb: el-Matbaatü'l-İlmiyye, 1932.
- Hemmâm Abdürrahîm Saîd, *el-İlel fi'l-hadîs dirâse menheciyye fi dav'i Şerhi İleli't-Tirmizî li İbn Receb el-Hanbelî*, Ammân: 1980.
- Hennâd b. es-Serî el-Kûfî, *ez-Zühd*, thk. Abdurrahmân Abdülcebbâr, I-II, Kuveyt: Dâru'l-Hulefâ, 1406.
- Heysemî, Nûruddîn Alî b. Ebî Bekr, *Keşfu'l-estâr an zevâidi'l-Bezzâr ale'l-Kütübi's-sitte*, thk. Habîburrahmân el-A'zamî, I-V, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1979.
- _____, *Mecmau'z-zevâid ve menbau'l-fevâid*, thk. Abdullâh Muhammed ed-Dervîş, I-X, Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1994.
- Humeydî, Ebû Bekr Abdullâh b. ez-Zübeyr, *Müsned*, thk. Hüseyin Selîm Esed, I-II, Dimeşk: Dâru's-sekâ, 1996.
- Iclî, Ebu'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh el-Kûfî, *Ma'rifetü's-sikât min ricâli ehli'l-ilm ve'l-hadîs ve mine'd-duafâ ve zikri mezâhibihim ve ahhâbihim*, thk. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî, I-II, Kahire: Matbaatü'l-Medenî, h. 1404.
- Irâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn, *et-Takyîd ve'l-îzâh şerhu Mukaddimeti İbni's-Salâh*, thk. Muhammed Râğîb et-Tabbâğ, Haleb: Matbaatü'l-İlmiyye, 1931.
- _____, *Şerhu't-Tebşira ve't-tezkira*, thk. Mâhir Yâsin Fahl, I-II, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- İtr, Nûruddîn, *Lemhât müceze fi usûli ileli'l-hadîs*, Kahire: Dâru's-Selâm, 2013.
- _____, *Menhecü'n-nakd fi ulûmi'l-hadîs*, Dimeşk-Beyrût: Dâru'l-Fikr, 2015.
- _____, *Usûlu'l-cerh ve't-ta'dîl ve ilmi'r-ricâl*, Dimeşk: Dâru'l-Yemâme, 2007.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh, *Câmiu beyâni'l-ilm ve fazlih*, nşr. Mâhir Şemlâvî - Hasen Şelbî, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2015.

- _____, *el-İstizkâr*, thk. Sâlim Muhammed Atâ – Muhammed Ali Muavviz, I-VIII, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- _____, *et-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashâb*, thk. Halîl Me'mûn Şeyha, Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 2006.
- _____, *et-Temhîd li mâ fî'l-Muvatta' mine'l-meânî ve'l-esânîd*, thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî, I-XXVI, Muhammed el-Bekrî, Müessesetü'l-Kurtuba, ts.
- İbn Abdilhâdî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed es-Sâlihî el-Hanbelî, *Şerhu İleli İbn Ebî Hâtim*, thk. Mustafa Ebu'l-Ğayz – İbrâhîm Fehmi, Kahire: el-Fârûku'l-Hadîsiyye, 2002.
- _____, *Tabakâtü ulemâi'l-hadîs*, thk. Ekrem el-Bûşî, İbrâhîm ez-Zeybek, I-IV, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1996.
- _____, *Tenkîhu't-tahkîk fî ehâdîsi't-talîk*, thk. Eymen Sâlih Şa'bân, I-III, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- İbn Adiy, Ebû Ahmed Abdullâh el-Cürcânî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd vd., I-IX, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbn Ammâr eş-Şehîd, Ebu'l-Fadl b. Ammâr, *İlelü'l-ehâdîs fî kitâbi's-Sahîh li Müslim b. el-Haccâc*, thk. Alî b. Hasen el-Halebî el-Eserî, Riyâd: Dâru'l-Hicre, 1991.
- İbn Arrâk, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Kinânî, *Tenzîhü's-şerîati'l-merfû'a ani'l-ahbâri's-şeniati'l-mevdûa*, thk. Abdülvehhâb Abdüllatîf – Abdullâh Muhammed es-Sıddîk, I-II, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, h. 1378.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Alî b. el-Hasen eş-Şâfiî, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, thk. Muhibbuddîn Ebû Saîd el-Ömerî, I-LXX, Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Atıyye el-Endelüsî, *Fihrisü İbn Atıyye*, thk. Muhammed Ebu'l-Ecfân – Muhammed ez-Zâhî, Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1983.
- İbn Beşkûvâl, Ebu'l-Kâsım Halef b. Abdilmelik, *el-Asâru'l-merviyye fî'l-et'imetri's-seriyye*, thk. Ebû Ammâr Muhammed Yâsir, Riyâd: Advâu's-Selef, 2004.

- İbn Cümeý', Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed İbn Cümeý' es-Saydâvî, *Mu'cemü's-şuyûh*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- İbn Ebî Âsım, Ebû Bekr Amr b. Ebî Âsım ed-Dahhâk b. Mahled, *el-Âhâd ve'l-mesânî*, thk. Bâsim Faysal Ahmed, I-VI, Riyâd: Dâru'r-Râye, 1991.
- _____, *es-Sünne*, thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî, I-II, Beyrût: el-Mektebü'l-İslâmî, 1980.
- İbn Ebî Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahmân er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I-IX, Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1953.
- _____, *Kitâbü'l-ilel*, thk. Komisyon, I-VII, Riyâd: Hâlid b. Abdirrahmân el-Cüreysî, h.1426.
- _____, *Kitâbü'l-merâsil*, thk. Şükrullâh b. Ni'metillâh, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1998.
- İbn Ebî Hayseme, Ahmed b. Züheyr b. Harb, *et-Târîhu'l-kebîr*, thk. Salâh b. Fethi Helel, I-V, Kâhire: el-Fârûku'l-Hadîse, 2004.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed, *el-Musannef*, thk. Muhammed Avvâme, I-XXVI, Cidde: Dâru'l-Kıble, 2006.
- _____, *Müsnedü İbn Ebî Şeybe*, thk. Âdil b. Yûsuf el-Ğazzâvî ve Ahmed Ferîd el-Mezîdî, I-II, Riyâd: Dâru'l-Vatan, 1998.
- İbn Ebî Ya'lâ, Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-hanâbile*, thk. Muhammed Hâmid, I-III, Kahire: Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, ts.
- İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyin Ahmed b Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-lüğa*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, I-VI, Beyrût: Dâru'-Fikr, 1979.
- İbn Ferhûn, Burhânüddîn İbrâhîm b. Alî, *ed-Dîbâcü'l-müzheb fî ma'rifeti a'yâni ulemâi'l-mezheb*, thk. Muhammed el-Ahmedî Ebu'n-Nûr, I-II, Kahire: Dâru't-Türâs, ts.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Alî, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, I-IX, Kalküta, 1853; Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

- _____, *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, nşr. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî, I-XVII, Riyâd: Dâru Taybe, 2005.
- _____, *Hedyü's-sârî mukaddimetü Fethi'l-bârî*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî, I-II, Riyâd: Dâru Taybe, 2005.
- _____, *Lisânü'l-mîzân*, nşr. Abdülfettâh Ebû Ğudde, I-X, Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002.
- _____, *el-Metâlibü'l-âliye bi zevâidi'l-mesânîdi's-semâniye*, nşr. Sa'd b. Nâsır b. Abdilazîz, I-XIX, Riyâd: Dâru'l-Âsime, h. 1418.
- _____, *el-Mu'cemu'l-müfehres ev Tecrîdü esânîdi'l-kütüb*, thk. Muhammed el-Meyâdînî, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1998.
- _____, *Netâicü'l-efkâr fî tahrîci ehâdisi'l-Ezkâr*, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi, I-V, Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 2008.
- _____, *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh*, thk. Rebî' b. Hâdî el-Medhalî, I-II, Medine: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî, 1984.
- _____, *en-Nüketü'z-zırâf ale'l-Etrâf*, thk. Abdüssamed Şerefüddîn, I-XIV, Beyrût: el-Mektebü'l-İslâmî, 1983 (Mizzî'nin *Tuhfetü'l-eşrâf* ı ile birlikte).
- _____, *Nüzhetü'n-nazar fî tavzihi Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*, thk. Nûruddîn Itr, Karaçi: Mektebetü'l-Büşrâ, 2012.
- _____, *Ta'cîlü'l-menfaa bi zevâidi ricâli'l-eimmeti'l-erbaa*, thk. İkrâmullâh İmdâdülhak, I-II, Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1996.
- _____, *Takrîbü't-Tehzîb*, nşr. Âdil Mürşid, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2007.
- _____, *Tefsîru'l-müntebih bi tahrîri'l-müştebih*, thk. Muhammed Alî en-Neccâr, I-IV, Beyrût: el-Mektebü'l-İlmiyye, 1964.
- _____, *Tehzîbü't-Tehzîb*, nşr. İbrâhîm ez-Zeybek ve Âdil Mürşid, I-IV, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1995.
- _____, *et-Telhîsü'l-habîr fî tahrîci ehâdisi'r-Râfi'iyyi'l-kebîr*, thk. Ebû Âsim Hasen b. Abbâs b. I-IV, Kutub, Müessesetü Kurtubâ, 1995.

- İbn Hayr, Ebû Bekr Muhammed b. Hayr el-İşbîlî, *Fehresetü İbn Hayr*, nşr. Muhammed Fuâd Mansûr, Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998.
- İbn Hazm, Alî b. Ahmed el-Endelüsî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, I-VIII, Beyrût: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.
- _____, *el-Muhallâ*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, I-XI, Mısır: Matbaatü'n-Nahda, h. 1347.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed el-Büstî, *İlelü'l-ahbâr fî ma'rifeti ruvvâti'l-âsâr*, thk. Yahyâ b. Abdillâh eş-Şehrî, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2001.
- _____, *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn*, thk. Hamdî Abdülmecid es-Selefi, I-II, Riyâd: Dâru's-Sumey'î, 2000.
- _____, *es-Sikât*, I-X, Haydarâbâd: Meclisü Dâireti'l-Meârifi'l-Osmâniyye, 1973.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk, *es-Sahîh*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, I-IV, Beyrût: el-Mektebü'l-İslâmî, 1980.
- _____, *et-Tevhîd*, thk. Abdülazîz b. İbrâhîm eş-Şehvân, I-II, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1994.
- İbn Kâni', Ebu'l-Hüseyn Abdülbâkî b. Kâni, *Mu'cemu's-sahâbe*, thk. Ebû Abdirrahmân Salâh b. Sâlim, I-III, Mektebetü'l-Ğurabâ el-Eseriyye, ts.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Ebî Bekr, *Cilâü'l-efhâm fî fazli's-salâti ve's-selâm alâ Muhammed hayri'l-enâm*, thk. Şuayb el-Arnâvût – Abdülkadîr el-Arnâvût, Kuveyt: Dâru'l-Arûbe, 1987.
- _____, *el-Furûsiyye*, thk. Meşhûs b. Hasen Dâru'l-Endelüs, 1993.
- _____, *Tehzîbü's-Sünen*, thk. İsmâîl b. Ğâzî Merhabâ, I-V, Riyâd: Mektebetü'l-Meârif, 2007.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Türkî, I-XXI, Cîze: Dâru Hecr, 1997.
- _____, *İhtisâru Ulûmi'l-hadîs*, Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2012.
- _____, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed Selâme, I-XV, Riyâd: Dâru Taybe, 1999.

- İbn Kudâme, Abdullâh b. Ahmed el-Makdisî, *el-Müntehab mine'l-İlel li'l-Hallâl*, thk. Târik b. İvadillâh, Riyâd: Dâru'r-Râye, 1998.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *Sünenü İbn Mâce*, nşr. Ahmed Şemsüddîn, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- İbn Manzûr, Cemâluddîn Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükerrerem, *Lisânu'l-arab*, thk. Abdullâh Alî el-Kebîr vd., I-LV, Kâhire: Dâru'l-Meârif.
- İbn Mende, Ebû Zekeriyâ Yahyâ Abdülvehhâb b. Mende, *Cüz'ün fîhi zikru Ebi'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî ve ba'di menâkıbihî ve mevlidihî ve vefâtihî ve adedi tesânîfihî (Tercemeti't-Taberânî)*, thk. Hamdî b. Abdilmecîd es-Selefi, Mevsil: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1983.
- İbn Mende, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk el-İsfahânî, *el-İmân*, thk. Alî b. Muhammed el-Fakîhî, I-II, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, h. 1406.
- İbn Müflih, Burhânuddîn İbrâhîm b. Muhammed, *el-Maksadu'l-erşed fî zikri ashâbi'l-imâm Ahmed*, thk. Abdurrahmân el-Useymîn, I-III, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1990.
- İbn Nâsıreddîn ed-Dımeşkî, *Sülûku'l-keîb*, thk. Sâlih Yûsuf Ma'tûk vd., el-İmârât: Dâru'l-Buhûs li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye.
- İbn Receb, Zeynüddîn Ebu'l-Ferac Abdurrahmân b. Ahmed el-Hanbelî, *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem*, Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, h. 1408.
- _____, *Letâifü'l-meârif fî mâ li-mevâsimi'l-âmm mine'l-vazâif*, Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2004.
- _____, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, thk. Hâlid Abdulfettâh Şibl, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- _____, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, thk. Nûruddîn İtr, I-II, Kahire: Dâru's-Selâm, 2014.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî', *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. İhsân Abbâs, I-VIII, Beyrût: Dâru Sâdır, 1968.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn Muhammed b. Alî, *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye*, nşr. Ahmed Şemsüddîn, I-IX, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.

- İbnü'l-Ca'd, Ebu'l-Hasen Alî b. Ca'd el-Cevherî, *Müsnedü İbni'l-Ca'd*, thk. Abdülmehdî b. Abdilkâdir, Kuveyt: Mektebetü'l-Felâh, 1985.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferac Abdurrahmân b. Alî, *el-İlelü'l-mütenâhiye fi'l-ehâdîsi'l-vâhiye*, thk. Halîl el-Meys, I-II, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, h. 1403.
- _____, *Sıfatü's-Safve*, thk. Muhammed Ravvâs Kal'acî, Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1979.
- İbnü'l-Cezerî, İzzüddîn Ebu'l-Hasen Alî b. Ebi'l-Kerem İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb fi tehzîbi'l-ensâb*, Beyrût: Dâru Sâdır, 1980.
- İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî, *Câmiu'l-usûl fi ehâdîsi'r-rasûl*, thk. Abdülkadîr el-Arnâvût, I-XII, Beyrût: Mektebetü'l-Hulvânî, 1969-1972.
- _____, *en-Nihâye fi ğarîbi'l-hadîs*, thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî – Mahmûd Muhammed, I-V, Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsil'l-Arabî, ts.
- İbnü'l-Faradî, Ebu'l-Velîd Abdullâh b. Muhammed el-Ezdî, *Târîhu'l-ulemâ ve'r-ruvvât li'l-ilm bi'l-Endelüs*, thk. es-Seyyid İzzet el-Attâr, I-II, Kahire: Matbaatü'l-Medenî, 1988.
- İbnü'l-İmâd, Şihâbüddîn Abdülhay b. Ahmed el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, thk. Mahmûd el-Arnâvût, I-X, Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1992.
- İbnü'l-Kattân, Alî b. Muhammed el-Fâsî, *Beyânü'l-vehm ve'l-ihâm fi kitâbi'l-Ahkâm*, thk. el-Hüseyn Âyet Saîd, I-VI, Riyâd: Dâru Taybe, 1997.
- İbnü'l-Medînî, Alî b. Abdillâh b. Ca'fer, *el-İlel*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, Beyrût: el-Mektebü'l-İslâmî, 1980.
- _____, *İlelü'l-hadîs ve ma'rifetü'r-ricâl ve't-târîh*, thk. Mâzin b. Muhammed es-Sirsâvî, Riyâd: Dâru İbni'l-Cevzî, h. 1426.
- İbnü'l-Mübârek, Abdullâh el-Mervezî, *ez-Zühhd*, thk. Habîburrahmân el-A'zamî, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Ömer b. Alî, *el-Bedru'l-münîr fi tahrîci'l-ehâdîs ve'l-âsâri'l-vâkiati fi's-Şerhi'l-kebîr*, thk. Mustafa Ebu'l-Ğayt vd., I-IX, Riyâd: Dâru'l-Hicre, 2004.

- İbnü'l-Münzir, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm, *el-Evsat fi's-sünen ve'l-icmâ ve'l-ihtilâf*, thk. Ebû Hammâd Sağîr Ahmed b. Muhammed Hanîf, Riyâd: Dâru Taybe, 1985.
- _____, *el-İşrâf alâ mezâhibi'l-ulemâ*, thk. Sağîr Ahmed el-Ensârî, Ra'sü'l-Hayme: Mektebetü Mekketi's-Sekafiyye, 2004.
- İbnü'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshâk, *el-Fihrist*, thk. Rızâ Teceddüd el-Mâzenderânî, ts.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osmân b. Abdirrâhmân eş-Şehrazûrî, *Mukaddimetü İbni's-Salâh fi ulûmi'l-hadîs*, thk. Abdullâh el-Miñşâvî, Kahire: Dâru'l-hadîs, 2010.
- İshâk b. Râhûye, *Müsnedü İshâk b. Râhûye*, thk. Abdülğafûr b. Abdülhak, I-V, Medîne: Mektebetü'l-Îmân, 1991.
- İsmâîl Paşâ, b. Muhammed Emîn el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifîn: esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn*, I-II, Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- _____, *Îzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli alâ Keşfi'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, I-II, Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- İşbîlî, Abdülhak b. Abdirrahmân, *el-Ahkâmu'l-vüstâ min hadîsi'n-Nebî*, thk. Hamdi es-Selefî, Subhî es-Sâmerrâî, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1995.
- Ka'bî, Ebu'l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed el-Belhî, *Kabûlu'l-ahbâr ve ma'rifetü'r-ricâl*, thk. Ebû Amr el-Hüseynî b. Ömer b. Abdürrahîm, I-II, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- Kâdî Ebû Tâlib, Akîl b. Atıyye, *İlelü't-Tirmiziyyi'l-kebîr*, thk. Hâmid Abdullâh el-Mahallâvî, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011.
- Karahan, Abdullah, *Hadis Edebiyatında Zevâid Kitapları*, İstanbul: Sır Yayıncılık, 2005.
- Kâsımî, Muhammed Cemâlüddîn, *Kavâidü't-tahdîs min fünûni mustalahi'l-hadîs*, thk. Mustafa Şeyh Mustafa, Beyrût: Müessesetü'r-Rîsâle, 2012.
- Kâtip Çelebi, Hâcî Halîfe Mustafâ b. Abdillâh, *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, I-II, Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.

- Kehhâle, Ömer Rızâ, *Mu'cemu'l-müellifîn: Terâcimu musannifi'l-kütübi'l-arabiyye*, I-IV, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1993.
- Kettânî, Muhammed b. Ca'fer, *er-Risâletü'l-müstetrafe li beyâni meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerrafe*, Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1993.
- Kudâî, Muhammed b. Selâme b. Ca'fer, *Müsnedü's-Şihâb*, thk. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefi, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1986.
- Leknevî, Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdülhay, *er-Raf' ve't-tekmil fi'l-cerh ve't-ta'dil*, thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Mektebetü İbn Teymiye, 1974.
- Mâlik b. Enes, *el-Muvatta*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, I-II, Beyrût: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 1997.
- _____, *Muvatta'u'l-İmâm Mâlik: rivâyetu Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî*, thk. Takiyuddîn en-Nedvî, I-III, Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1991.
- Melîbârî, Hamza Abdullâh, *el-Hadîsü'l-ma'lûl: Kavâid ve Zavâbit*, Mekke: el-Mektebetü'l-Mekkiyye – Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1996.
- _____, *Nazarât cedîde fi ulûmi'l-hadîs*, Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2003.
- _____, *Hadis Usûlüne Yeni Yaklaşımlar*, çev. Muhittin Düzenli – Ayhan Ak, İstanbul: İnsan Yayınları, 2013.
- Meyyânişî, Ömer b. Abdilmeccîd el-Kuraşî, *Mâ lâ yeseu'l-muhaddis cehlühû*, thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İlâmiyye, 2010 (Abdulfettâh Ebû Ğudde'nin *Hamsü resâil fi ulûmi'l-hadîs* adlı eseri içinde).
- Mizzî, Cemâluddîn Yûsuf b. Abdirrahmân, *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, I-XXXV, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1980.
- _____, *Tuhfetü'l-eşraf bi ma'rifeti'l-etrâf*, thk. Abdüssamed Şerafuddîn, I-XIV, Beyrût: el-Mektebü'l-İslâmî, 1983.
- Moğultay b. Kılıç, Alâüddîn el-Hanefî, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl*, thk. Âdil b. Muhammed - Üsâme b. İbrâhîm, I-XII, Kâhire: el-Fârûku'l-Hadîse, 2001.
- Mustafâ Bâhû, Ebû Süfyân, *el-İlle ve ecnâsühâ inde'l-muhaddisîn*, Tantâ: Dâru'z-Ziyâ, 2005.

- Mübârekfûrî, Muhammed Abdurrahmân b. Abdirrahîm, *Tuhfetu'l-ahvezî bi şerhi Câmiî't-Tirmizî*, I-X, Beyrût: Dâru'l-Fikr, ts.
- Münâvî, Muhammed Abdürraûf, *Feyzu'l-kadîr şerhu'l-Câmiî's-sağîr*, I-VI, Beyrût: Dâru'l-Mârif, 1972.
- _____, *el-Yevâkît ve'd-dürer fî şerhi Nuhbeti İbn Hacer*, thk. el-Murteza ez-Zeyn Ahmed, I-II, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1999.
- Münzirî, Hâfız Abdülazîm b. Abdilkavî, *Muhtasaru Süneni Ebî Dâvud*, thk. Muhammed Subhî Hallâk, I-III, Riyâd: Mektebetü'l-Meârif, 2010.
- Müslim, b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim*, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- _____, *et-Temyîz*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, Riyâd: 1982.
- Nablusî, Reşîdüddîn Yahyâ b. Alî, *Ğureru'l-fevâidi'l-mecmûa fî beyâni mâ vakaa fî Sahîhi Müslim mine'l-esânîdi'l-maktûa*, thk. Sa'd b. Abdillâh Âlu Humeyyid, Riyâd: Mektebetü'l-Maârif, 2001.
- Necâşî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Alî, *Fihristü esmâi musannifi'ş-şîa (Ricâlü'n-Necâşî)*, Beyrût: Şirketü'l-A'lemî li'l-matbûât, 2010.
- Nesâî, Ahmed b. Şuayb b. Alî, *Amelu'l-yevm ve'l-leyle*, thk. Fârûk Hamâde, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, h. 1406.
- _____, *Sünenü'n-Nesâî*, nşr. Ahmed Şemsüddîn, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.
- _____, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Hasen Abdülmün'ım Şelbî, I-XII, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref, *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb li'ş-Şîrâzî*, thk. Muhammed Necîb el-Mutî'î, I-XX, Cidde: Mektebetü'l-İrşâd, ts.
- _____, *el-Minhâc şerhu Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*, I-XVIII, Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, h. 1392.
- _____, *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lüğât*, thk. Mustafa Abdülkadî Atâ, I-III, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

- Özşenel, Mehmet, *İlk Dönem Hadis – Rey Tartışmaları: Şeybânî Örneği*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- Polat, Salahattin, *Hadis Araştırmaları*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2011.
- Râmhürmüzî, el-Hasen b. Abdirrahmân, *el-Muhaddisü 'l-fâsıl beyne 'r-râvî ve 'l-vâî*, thk. Muhammed Acâc el-Hatîb, Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1971.
- Safedî, Salâhuddîn Halîl b. Aybek, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvût – Türkî Mustafâ, I-XXIX, Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâs, 2000.
- Saîd b. Mansûr, Ebû Osmân el-Horasânî, *Sünenü Saîd b. Mansûr*, thk. Sa'd b. Abdillâh Âlu Humeyyid, I-V, Riyâd: Dâru's-Sumey'î, 1993.
- Samedî, Rızâ Ahmed, *Nazariyyetü'l-ille inde'l-muhaddisîn*, (elektronik çalışma) <http://elibrary.medi.u.edu.my/books/SDL1321.pdf>.
- Sehâvî, Şemsüddîn Ebu'l-Hayr Muhammed b. Abdirrahmân, *Büldâniyyât*, thk. Husâm b. Muhammed el-Kattân, Riyâd: Dâru'l-Atâ, 2001.
- _____, *el-Cevâhir ve 'd-dürer fi tercemeti şeyhi 'l-islam İbn Hacer*, thk. İbrahim Bacis, Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1999.
- _____, *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfîyeti'l-hadîs*, thk. Abdülkerîm el-Hudayr, Muhammed Âlu Fühayd, I-VI, Riyâd: Mektebetü Dâri'l-Minhâc, h. 1426.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed, *el-Ensâb*, thk. Abdullâh Ömer el-Bârûdî, I-V, Beyrût: Dâru'l-Cinân, 1988.
- Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed, *Usûlü's-Serahsî*, thk. Ebu'l-Vefâ el-Afğânî, I-II, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.
- Sezgin, M. Fuât, *Buhârî'nin Kaynakları*, Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2000.
- _____, *Târîhu't-turâsi'l-arabî*, I-II, Riyâd: Vüzâratü't-Ta'lîmi'l-Âlî, 1991.
- Subeyhî, Ebû Enes İbrahim b. Saîd, *en-Nüketü'l-ciyâdü'l-müntehabe min kelâmi şeyhi'n-nükkâd*, Kâhire: Edvâu's-selef, 1999.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî, *Kâide fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Haleb: Mektebü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1990 (Abdulfettâh Ebû Ğudde'nin *Erbau Resâil fi ulûmi'l-hadîs* adlı eseri içinde).

- _____, *el-Menhelü'l-azbü'l-mevrûd şerhu Süneni'l-Îmâm Ebî Dâvûd*, I-X, Beyrût: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, h. 1394.
- Süyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *Câmiu'l-ehâdis: el-Câmi's-sağîr ve zevâidühû ve'l-Câmiu'l-kebîr*, nşr. Abbâs Ahmed Sakar vd., I-XXI, Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1994.
- _____, *Tabakâtü'l-huffâz*, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- _____, *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, thk. Muhammed Eymen eş-Şibrâvî, Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2010.
- _____, *Nazmu'l-'ıkyân fî a'yâni'l-a'yân*, Beyrût: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- Şâfiî, Muhammed b. İdrîs, *İhtilâfü'l-hadîs*, thk. Rıfat Fevzî Abdülmuttalib, Mısır: Dâru'l-Vefâ, 2001.
- _____, *Müsned*, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- _____, *el-Ümm*, thk. Rıfat Fevzî Abdülmuttalib, I-XI, Mısır: Dâru'l-Vefâ, 2001.
- _____, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Şeybânî, Muhammed b. el-Hasen, *el-Âsâr*, thk. Hâlid el-Avvâd, Kuveyt: Dâru'n-Nevâdir, 2008.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed, *ed-Duâ*, thk. Mustafa Abdülkadîr Atâ, Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, h. 1413.
- _____, *el-Mu'cemu'l-evsat*, thk. Târik b. İvadillâh - Abdülmuhşin el-Hüseynî, I-X, Kahire: Dâru'l-harameyn, 1995.
- _____, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, thk. Hamdî b. Abdilmecîd es-Selefî, I-XV, Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâs el-Arabî, 1985.
- _____, *el-Mu'cemu's-sağîr*, thk. Muhammed Şekûr Mahmûd, I-II, Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1985.
- _____, *Müsnedü's-Şâmiyyîn*, thk. Hamdî b. Abdilmecîd es-Selefî, I-IV, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1984.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân (Tefsîr)*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, I-XXIV, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2000.

- _____, *Tehzîbü'l-âsâr: el-Cüz'ü'l-mefkûd*, thk. Alî Rıza b. Abdillâh, Dimeşk, Dâru'l-Me'mûn, 1995.
- Tahavî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed, *Şerhu Meâni'l-âsâr*, thk. Muhammed en-Neccâr - Muhammed Seyyid Câdülhak, I-V, Beyrût: Âlemül-kütüb, 1997.
- _____, *Şerhu Müşkili'l-âsâr*, thk. Şuayb el-Arnâvût, I-XVI, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1994.
- Tahhân, Mahmûd, *el-Hâfiz el-Hatîb el-Bağdâdî ve eseruhû fî ulûmi'l-hadis*, Beyrût: Dâru'l-Kur'âni'l-Kerîm, 1981.
- Tatlı, Mustafa, *Ricâl Bilgisinin Tespiti: Suâlât Literatürü*, İstanbul: Beka Yayınları, 2016.
- Tayâlisî, Süleymân b. Dâvûd b. Câlût, *Müsnedü Ebî Dâvûd et-Tayâlisî*, thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî, I-IV, Dâru Hicr, 1999.
- Temâm b. Muhammed er-Râzî, *el-Fevâid*, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi, I-II, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, h. 1412.
- Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ, *Sünenü't-Tirmizî ve hüvel-Câmiu's-sahîh*, nşr. Hâlid Abdülğânî Mahfûz, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen, *el-Fihrist*, Beyrût: Müessesetü'l-Vefâ, 1983.
- Uğur, Mücteba, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr, *ed-Duafâü'l-kebîr*, thk. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî, I-IV, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Ünal, İsmail Hakkı, *İmam Ebû Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010.
- Vâdî, Mukbil b. Hâdî, *el-Mukterah fî ecvibeti ba'dı es'ileti'l-mustalah*, San'a: Dâru'l-Âsâr, 2004.
- Vekî b. el-Cerrâh er-Ruâsî, *Nüshatü Vekî ani'l-A'meş*, thk. Abdurrahmân Abdülcebbâr, Kuveyt: ed-Dâru's-Selefiyye, h. 1406.

- Ya'kûb b. Şeybe b. es-Salt, *Müsnedü emîri'l-mü'minîn Ömer b. el-Hattâb*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, Beyrût: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafiyye, 1985.
- Yahyâ b. Maîn, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, thk. Ebû Abdilhâdî Muhammed el-Cezâirî, Dâru İbn Hazm, h. 1424.
- _____, *et-Târîh*, thk. Ahmed Muhammed Nurseyf, Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1979.
- Yıldırım, Ahmet, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Yûsuf b. Hâşim b. Âbid el-Lihyânî, *el-Haberu's-sâbit*, 1421 (el-Mektebetü'ş-şâmile, 3,64).
- Yücel, Ahmet, *Hadîs İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1996.
- _____, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- _____, *Hadis Tarihi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012.
- Zehebî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed Muavvad, Âdil Ahmed Abdülmevcûd, I-VII, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.
- _____, *el-Muğni fî'd-duafâ*, thk. Nûruddîn İtr, I-II, Katar: İdâratü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1987.
- _____, *el-Mûkaza fî ilmi mustalahi'l-hadîs*, thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1412.
- _____, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, ed. Şuayb el-Arnâvût, I-XXV, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- _____, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, I-LIII, Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1987.
- _____, *Tezkiratü'l-huffâz*, thk. Zekerîya Umeyrât, I-IV, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.

- Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh, *en-Nüket alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh*, thk. Zeynulâbidîn b. Muhammed, I-III, Riyâd: Advâu's-Selef, 1998.
- Zeylâî, Cemâluddîn Abdullâh b. Yûsuf, *Nasbu'r-râye li ehâdîsi'k-Hidâye*, thk. Muhammed Avvâme, I-IV, Beyrût: Müessesetü'r-Reyyân, 1997.
- Ziriklî, Hayruddin b. Mahmûd, *el-A'lâm: kâmûsu terâcim li eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-arab ve'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşrikîn*, I-VIII, Beyrût: Dâru'l-İlm, 2002.

Sürelî Yayınlar

- Abdülkerîm en-Nâsîrî, “Mefhûmu sülûki’l-câdde ve tatbîkâtühû inde Ebî Hâtîm er-Râzî fî kitâbi İleli’l-hadîs”, *Mecelletü’l-Ulûmi’l-İslâmiyye*, sayı: 21, 2013, s. 199-249.
- Aydınlı, “Hasan Basri: Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 8 (1988), s. 102-112.
- Bozan, Metin, “Fazl b. Şâzân ve Kitâbü’l-İlel’i Çerçevesinde İmâmet Anlayışı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLV (2004), sayı: 2, s. 69-82.
- Düzenli, Muhittin, “Bir Tenkit Terimi Olarak Sülûkü’l-Câdde”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 30 (2013), s. 1-23.
- Fahl, Mâhir Yâsin, “Hadis İlminde İletî Tespit Yolları”, (çev. Ömer Faruk Akpınar), *Usûl Dergisi*, 27, 2017, s.137-146.
- Hassa Abdülazîz Muhammed es-Süveydî, “el-Bezzâr ve menhecühû fî Müsnedihî el-Bahri’z-zehhâr”, *Mecelletü Merkezi Bühûsi’s-Sünne ve’s-Sîre*, sayı: 7, 1994, s. 331-367.
- Kaya, Gamze İnan, “Eğitimde Merak ve İlgi”, *Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi*, cilt: 13-2, sayı: 25, 2016-1, s. 104.
- Köktaş, Yavuz, “Müslim’in Sahîh’ine Yapılan En Eski Tenkid: Ebu’l-Fadl el-Herevî’nin İlelu’l-Ahâdîs Fî Kitâbi’s-Sahîh Li-Müslim Adlı Eserinin Takdim ve Tercümesi”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2005, cilt: V, sayı: 3, s. 29-56.
- Müneccid, Selahaddin, “İcâzâtü’s-semâ’ fi’l-mahtûtâti’l-kadîme”, *Mecelletü Ma’hedi’l-Mahtûtâti’l-Arabiyye*, Kuveyt, 1955, cilt: 1, sayı: 2, s. 232-251.
- Özşenel, Mehmet, “Usûlü Çerçevesinde Serahsî’nin Hadis ve Sünnete Bakışı”, *Uluslararası Serahsî Sempozyumu*, 2013, s. 261-274.
- Sa’d Abdurrahmân Ferec, “Ta’lîlü’l-hadîs bi muhalefeti zâhiri’l-Kur’âni’l-Kerîm”, *Mecelletü Külliyyeti’l-Ulûmi’l-İslâmiyye*, sayı: 37, 2014, s. 117-179.

Diğer Yayınlar

- Abbâdî, Ziyâd b. Selîm b. İyd, *Menhecü't-ta'lîl inde'l-imâm el-Bezzâr fî Müsnedihî el-Bahri'z-zehhâr*, Ürdün: Yermük Üniversitesi (Doktora Tezi), Ürdün, 2005.
- Ahatlı, Erdinç, *Yahyâ b. Main ve Cerh Ta'dildeki Metodu*, Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), 1992.
- Apaydın, Yunus, “Meşhûr”, *DİA*, 29/368.
- Aydınlı, Abdullah, “Semâ”, *DİA*, 36/457.
- Baktır, Mustafa, “Umûmü'l-Belvâ”, *DİA*, 42/155.
- Başaran, Selman, “Fellâs”, *DİA*, 12/309.
- Başaran, Selman, “İbn Adî”, *DİA*, 19/296.
- el-Mektebetü's-şâmile 3.64
- Görmez, Mehmet, “Taberânî”, *DİA*, 39/310.
- Hatiboğlu, İbrahim, “Müsned”, *DİA*, 32/99-101.
- Kandemir, M. Yaşar, “Bezzâr”, *DİA*, 6/113.
- Kandemir, M. Yaşar, “Ebû Dâvud es-Sicistânî”, *DİA*, 10/121.
- Kutlay, Halil İbrahim, “İbn Kâni”, *DİA*, 20/104-105.
- Mustafa Işık, *İbn Huzeyme, Sahihi ve İbn Hibbân'ın Sahih'i ile Mukayesesi*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Kayseri, 1997.
- Nebîl Sa'duddîn Cerrâr, *Mecmûu eczâ' hadîsiyye*, (el-Mektebetü's-şâmile, 3,64)
- Özdirek, Recep – Çavuşoğlu, Ali Hakan, “Süfyân es-Sevrî”, *DİA*, 38/23-28.
- Özşenel, Mehmet, “Mübârekpûrî”, *DİA*, 31/428-429.
- Tekineş, Ayhan, *İlelü'l-Hadîs İlmi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), 1991.
- Toksarı, Ali, “İbnü'l-Müsennâ”, *DİA*, 21/160.
- Uğur, Mücteba, “Bündâr, Muhammed b. Beşşâr”, *DİA*, 6/489.
- Yardım, Ali, “Ebu's-Şeyh”, *DİA*, 10/343.

Yıldırım, Enbiya, *İbn Huzeyme ve Sahih'i*, Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 1989,

Yılmaz, Rahile, *İbn Ebî Hâtim er-Râzî'nin İlelü'l-Hadis Adlı Eserinde Vasledilmekle İletli Saydığı Mürsel Rivayetler*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2008.

ÖZGEÇMİŞ

Ömer Faruk AKPINAR, 1988 yılında Meram-Konya’da doğdu. 2004 yılında Sivas Anadolu İmam Hatip Lisesi’nden mezun oldu. Mart 2007’de Konya-Hüyük Burunsuz Kasabası Merkez Cami İmam Hatibi olarak memuriyete başladı. 2008’de Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Bölümü’nü bitirdi. Aynı sene Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Hadis Bilim Dalı’nda yüksek lisansa başladı. Ekim 2008’de D.İ.B. Selçuk Eğitim Merkezi İhtisas kursuna başladı. Temmuz 2009’de Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Hadis Ana Bilim Dalı’nda araştırma görevlisi oldu. Temmuz 2010’da Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’ne geçti. Haziran 2011’de Hz. Osman’ın Hadis Rivayetindeki Yeri adlı teziyle yüksek lisansını tamamladı. Ağustos 2011’de Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’ne ÖYP kadrosunda araştırma görevlisi olarak atandı. Halen aynı fakültede araştırma görevlisi olarak görev yapmaktadır. Evli ve iki kız babası olan Akpınar, Arapça ve İngilizce bilmektedir.